

ELSŐ SZÁZAD

XI. évfolyam 3. szám
2012. ősz

FELELŐS SZERKESZTŐ:

Seres Dániel

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

Soós Ádám

Takó Ferenc

Bársony Márton

TÖRDELÉS ÉS TIPOGRÁFIA:

Machó Zsófia

A SZERKESZTŐSÉG CÍME:

ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottság

Budapest VIII., Múzeum krt. 4/H

tudomany@btkhok.elte.hu

FELELŐS KIADÓ:

ELTE BTK Hallgatói Önkormányzat

ISSN 2063-5737

ELTE BTK HÖK 2012

Történelem

ELTE BTK Történelem MA I.

Bayer Árpád

Baross Gábor telep kialakulása

Dolgozatom egy nagyobb kutatás része, mely során Baross Gábor telep történetét dolgozom fel a kezdetektől 1950-ig, Budapesthez való csatolásáig. Ez az írás a telep történetének legelejével foglalkozik, a telep kialakulását és annak hátterét vizsgálja. Nagytétény és a mai XXII. kerület nem igazán keltette fel a történetírás figyelmét; általában a terület története iránt érdeklődő helyi lakosok írtak róla, előfordult, hogy nem is adták ki a munkát.¹ Az egész kerület (Budafok, Budatétény, és Nagytétény) történetéből született egy átfogó monográfia, mely elavult szemléletű, de adatgazdag.² Meglepő módon a nagytétényi kastély történetét sem dolgozta fel senki, csak kisebb tanulmányok születtek róla.

Bevezetés

Telepek történetével többen foglalkoztak már történeti szempontból is, elég csak a Wekerle-teleppel foglalkozó munkákra gondolni.³ A legtöbb teleptörténet állami vagy városi beruházásokkal foglalkozik, Baross Gábor telepet viszont egy magánvállalkozás keretében parcellázták fel, ráadásul nem is a fővárosban, hanem annak vonzáskörzetében. Magántőkéből épült telepekről keveset tudunk, tudtommal csak

1 Pl. PÁKÁNYI Ferenc, *Tétény monográfiája Baross Gábor telep és a község történetével*, kézirat, SzfvPL Kézirattár No. 1678

2 JOÓ Ernő, TÓTH Gábor, *Tétény – Promontor : Budapest XXII. kerületének története*, Bp., Budapest főváros XXII. kerületi Tanács V. B.

3 Pl. NAGY Gergely, *Kertvárosunk, a Wekerle*, Bp.–Veszprém, Magyar Képek Kft.-F. Szelényi Ház BT, 1994

Gergely Katalin foglalkozott hasonló témával.⁴ A településtörténethez való kapcsolódás nem csak Budapest kapcsán fedezhető fel. A telep Nagytétényhez tartozik, aminek közgyűlési jegyzőkönyvei alapján az is kirajzolódik előttünk, hogy hogyan próbálta a község képviselni érdekeit a telep kialakítása, vagy a villamoshálózatba való bekapcsolása témájában.

A kutatás során egy kis területre koncentrálok ugyan, de a korabeli országos folyamatokba is bepillantást nyerhetünk általa. Sok szál szorosan kapcsolódik a századforduló társadalmához. Megfigyelhetjük, hogy kik szereztek befolyást a környéken, és hogyan éltek a polgári társadalom vállalkozói. Baross Gábor telep szorosan kapcsolódik Budapesthez, az agglomeráció részének tekinthető. Az első itteni tulajdonosok jelentős része Budapesten született, sokszor csak a nyaralója volt a telepen. Ebből is látszik, hogy egy korai szuburbánizációs folyamattal állunk szemben.

A lábjegyzetekben sokszor utalok levéltári forrásokra. Nagytétény közgyűléseinek jegyzőkönyveit JK rövidítéssel jelöltem, majd a határozat száma és éve szerepel.⁵ A már említett Párkányi Ferenc tollából származó kiadatlan kötetet (*Tétény monográfiája*) a szerző nem akarta publikálni, csupán három példánya létezik.⁶ Egyet elküldtek Székesfehérvárra, a Püspöki Levéltárba,⁷ egyet a templom épülő tornyának alapkövében helyeztek el, egy példánya pedig a Baross Gábor telepi plébánián található, ezt használtam fel.

Előzmények Donát-hegyen, Budapest külvárosában a Don-kanyarban elesett áldozatok emlékére emelt kereszt tövében egy szikla áll, rajta a millennium alatt készült emléktábla hirdeti ezer éves Magyarországot és a száz éves Baross Gábor telepet. Az innen nem messze álló templom falán szintén a telep századik születésnapjára emlékeztet egy tábla 1999-ből. Ugyanebben az évben jelent meg a kerületi újságban egy riport Felkler Győzővel, akit a telep történetéről mesélt: 1899-ben határozta el Nagytétény község, hogy felparcellazza azt a területet, amin

---

4 Magántőkéből épült teleppel foglalkozik GERGELY Katalin, *Villatelep a Svábhegyen, 1911–1945 = A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, községi konferenciájának kötete, szerk. H. NÉMETH István – SZÍVÓS Erika – TÓTH Árpád, Budapest, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2011, 284–296.

5 A PML a Pest Megyei Levéltárra utal, a BFL pedig Budapest Főváros Levéltárára.

6 Pelikán Imre közlése alapján.

7 Az 1993-ig ide tartozott a Baross Gábor telepi egyházközség.

Baross felépült. Libál Róza nevéhez köthető az első házak felépítése 1903-ban.⁸ Párkányi szerint „az 1900-as év volt az az év, amikor Baross Gábor telepen az élet megindult.”⁹

Az itt élők¹⁰ emlékezetében tehát a századfordulóhoz kötődik a telep alapítása, sokan Libál Róza férjének, Weisz Gyulának¹¹ a nevére is emlékeznek, sőt, Párkányi Ferenc a korbéli hírek alapján azt is megosztja velünk, hogy Weisz „– mint egy bádogosáru szaküzlet tulajdonosa – hamis csóddal szerezte meg azt a vagyont, amiből a mai Baross Gábor telep-i részt (...) megvásárolta.”¹²

Az alapítás valójában nem 1899-ben, sőt, nem is 1900-ban történt. Weisz Gyula és Libál Róza szerepe tagadhatatlan, de hosszú út vezetett a parcellázásig. A mai Baross Gábor telep Budapest XXII. kerületének része, a régi Diósárok (ma Bartók Béla út) felől a Dózsa György út (korábban Apponyi vagy Főző László út) felé nyíló utcák, valamint a számozott utcák és a Rózsakert utca alkotja. Dolgozatomban a Bartók Béla út és Dózsa György út közötti résszel nem szeretnék foglalkozni, mert ezeket később parcellázták fel, és kezdetben Stefánia-telepnek, valamint Szabó-telepnek hívták.

Ahhoz, hogy megértsük a parcellázás előtti birtokviszonyokat, egészen a XVIII. század végi Téténybe kell visszaugranunk. Ekkor a falu határa Rudnyánszky Józsefnek volt a birtoka. Ebben az időben bővítették a ma is látható nagytétényi kastélyt,¹³ a bárói család birtokainak központját és főúri rezidenciáját. Rudnyánszky József halála után özvegye, Száraz Julianna lett a birtok úrnője, aki a saját fiaival került konfliktusba: Elek, Ignác és György anyjukat „beszámíthatatlan elméjüknek”¹⁴ tüntették fel, hogy megkaphassák örökségüket. Végül királyi határozattal visszahelyezték birtokaiba az édesanyát, aki mindent igyekezett bérbe adni. A kastély egy részét például Batthyány József hercegprímás bérelte hosszú ideig, annak ellenére, hogy nem sokat tartózkodott itt. Végül 1798-ban meghalt Száraz Julianna, 1799-ben pedig

8 B. GY., Baross Gábor telep első évszázada, *Városházi híradó*, VII/1999, 6. sz. 7.

9 PÁKÁNYI Ferenc, *Tétény monográfiája...* 115.

10 Felkler Győző és Párkányi Ferenc is Baross Gábor telepen élt.

11 Gyakran „Weiss” alakban is előfordul.

12 PÁKÁNYI, *i. m.* 115.

13 Érdekes módon a kastély történetéről nagyon keveset tudunk. A kastélyban ma bútorkiállítás működik, az épület történetét egy rövid anyag ismerteti. Ezen kívül mindössze három tanulmány foglalja össze röviden a kastély történetét műemlékvédelmi szempontból: GESZTI Eszter, *A nagytétényi kastély története*, Magyar műemlékvédelem 1969-70, Bp, Akadémiai, 1972, 53-61; CSEREI Éva, FÜLEP Ferenc, *Nagytétény műemlékei*, Bp., Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1957 és BORSOS László, *A nagytétényi kastélymúzeum*, Magyar műemlékvédelem 1969-70, Bp, Akadémiai, 1972, 63-75.

14 GESZTI, *i. m.* 58.

Batthyány József is, a kastély és a hozzá tartozó birtok pedig felosztásra került. Borsos László olvasatában ez „*után hanyatlás következik. A kastély felosztása, a jelentkező szerkezeti hibák, árvíz, tűzvész, földrengés és meg nem felelő használat pusztít.*”¹⁵

Száraz Julianna három részre osztotta birtokát és a kastélyt. Az egyik harmadot Szentgyörgyi Horváth Zsigmond „*testőr, udvari tanácsos, királyi asztalnok*”¹⁶ kapta, aki Száraz Julianna ügyvédje volt. Azt mondják, hogy szabadkőművesként is tevékenykedett a budai páholyban, és a kastély egy „kápolna alakú” termében szabadkőműves kápolnát hozott létre,¹⁷ ami 1904-ben leégett. A család Ferenc Józseftől Hugonnai néven grófi rangot kapott, és e kastély falai között született Hugonnai Vilma, az első magyar orvosnő.

A másik két harmadot oldalági rokonok kapták: a Nedeczky és a Mondbach család. A Mondbach család harmada a XIX. században nőágon a Paccassy¹⁸ családhoz került, akikről annyit tudunk, hogy egy bizonyos Paccassy János ezredes és testvérei, Károly és József kapitányok magyar bárói címet kaptak az 1840-es évek elején.¹⁹ Ettől a családtól vette át a vagyont a francia származású Heuze Stefánia (Stephanie Heize), aki Vince-nővéreket hívott a kastélyba, és árvaházat alapított.²⁰ A Nedeczky család harmadát egy bizonyos Löwy Mór vette meg, aki a Hugonnaiakkal állt kapcsolatban: kezdetben hitelezőként, majd a Hugonnai-rész felvásárlójaként 1871-73-ban.²¹

A kastélyt és a hozzá tartozó birtokot három részre osztják a XVIII. század végén, de száz évvel később már csak két birtokos van: Löwy Mór kétharmad- és a Pacassy-örökrészt birtokló Heuze Stefánia egyharmad részben.

Baross Gábor telep szempontjából a kastélynak a továbbiakban nincs nagy jelentősége. Története annyiban érdekes, hogy a kastély urai a környék birtokosai: virilistaként Löwy Mór is tagja Nagytétény képviselőtestületének, alkalmanként részt vesz a képviselőtestület ülésin, és ha a birtokairól van szó, akkor bele is szól a község ügyeibe.

Nagytétény a századforduló idejében kedvelt kirándulóhely volt. Vonattal és hajóval is meg lehetett közelíteni Budapestről, és több

---

15 BORSOS László, *A nagytétényi kastélymúzeum...* 63-75

16 GESZTI, *i. m.* 59.

17 ABAFI Lajos, *A szabadkőművesség története Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1972, 239.

18 Előfordul „Paccassi” vagy „Pacassy” alakban is.

19 ÁLDÁSY Antal, *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei*, 8, Bp., Dr. Áldásy József, 1942, 417.

20 GESZTI, *i. m.* 59.

21 GESZTI, *i. m.* 59.

vendéglő is várta az ide látogatókat: Mehrwald Mátyás éjjeli szállással is szolgált, Pencz Lipót vendéglője is itt működött, és több más „parasztkocsmá” is volt a községben.²² Nyáron a Dunafürdő szolgált szórakozási lehetőséggel, az ún. Kutjavár pedig télen-nyáron vonzotta a turistákat.²³ A község külterülete volt a Diósvölgy vagy Diósárok (a mai Bartók Béla út), ami zömmel nyaralókból és pincékből állt, valamint Kistétény (később Budatétény), ami 1873-ban levált az anyaközségről, és önálló településként folytatta életét. Kistétényben és Diósvölgyben is sok budapesti szőlőbirtokos élt.²⁴ A község saját postával, távíróval, és telefonnal rendelkezett.

Nagytétény lakossága 1880-tól (2246 fő) folyamatosan nőtt: 1900-ra 2614 lakossal, 1910-re pedig már 3914 lakossal rendelkezett. A lakosság döntő többsége (1900-ban 1720 fő) német anyanyelvű volt, a többi magyar. Zömmel a katolikus vallást követték, de a környék egyik legjelentősebb zsidó hitközségét is itt találjuk több mint 300 taggal.²⁵

A falu a szőlőtermesztésből és borkészítésből élt, kisebb részben pedig kőbányászatból: a Pallas-lexikon megemlíti, hogy „a község felett terül el a Grosse Haide név alatt ismert kietlen puszta, melyen nagy kőbányák vannak.”²⁶ Ez a két kifejezés („Grosse Haide” és „kietlen puszta”) a legtöbb Baross Gábor telepről szóló munkának²⁷ az elején megtalálható, mondhatni toposzá vált. A filoxérajárvány ellehetetlenítette a szőlőtermesztést, és ezzel párhuzamosan megindult az ipari fejlődés. Ennek egyik előfeltétele volt a gyors közlekedés a főváros felé, amit az 1909-ben megépült rendszeres villamosjárat biztosított – ez Baross Gábor telep szempontjából is fontos, így a megfelelő helyen részletesen kitérek rá.

Nagytéténynek főleg Kistéténnyel volt szoros kapcsolata, valamint a Budapest felé útba eső, a korban gyorsan fejlődő Budafokkal, ami a két világháború között városi rangot kapott, és 1899-től rendszeres villamosjáráttal rendelkezett Budapestre.

Nagytétényben praktizált orvos, aki Kistétényt és Diósdot is ellátta,²⁸ és polgári iskola is volt a településen, amit a katolikus

22 THIRRING, 1900: 263. o.

23 „A község közepén régi épület áll; (...) erről a hagyomány azt tartja, hogy Mátyás király építette a vadászfalkája számára, ezért kutjavárnak nevezik.” (REISZIG Ede, *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye községei = Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*, szerk. BOROVSZKY Samu, I., Bp., Dóvin Művészeti Kft., 1990, 100.)

24 Uo. 88.

25 THIRRING, 1900: 263. o.

26 *Pallas Nagylexikon*, XV. kötet, Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1896, 373.

27 Pl. PÁKÁNYI, *Tétény monográfiája...* 114.

28 Uo. 89.

egyház tartott fenn, de rendszeresen a község anyagi segítségére szorult.²⁹ A kastély egy részében 1897-től a Heuze Stefánia által alapított Fehérkereszt Országos Lelenház Egyesület működött, mintegy hatvan gyerekekkel.³⁰ A képviselőtestület a jogi kérdések rendezéséhez mindig budapesti ügyvédet fogadott, ami alapján valószínűleg nem működött ügyvéd Nagytétényben. A község vezetése szívesen hozott volna létre csendőrőrsöt a faluban, de saját tűzoltóság vagy népkönyvtár létesítését nem tartották fontosnak.³¹ A település mellett működött katonai lövőház és lőtér, valamint 1910-től jelentős méretű sertéshizlalda is.

Az út a parcellázásig 1905. február 28-én a Pestvidéki Királyi Járásbíróság épületében árverést tartottak, az Ujvilág utca 17. szám alatt. Az árverés egy per ítéletként hirdették meg, melyet Weisz Gyula, mint Paccassy-örökös kezdeményezett Lőwy Mór örökösei ellen. A konfliktus alapja a nagytétényi 170-es telekkönyvi betét volt, amit Lőwy és Weisz közösen birtokolt. A terület korábban „*a volt birtokközösség területe*”-ként szerepelt, feltételezhetőleg Weisz és Lőwy vásárolta fel a terület nagy részét. Lőwy Mór halála után Weisz birtokközösség felbontása céljából indított pert, amit ez az árverés zárt le. A telekkönyvi betét nagy részét Kossa Ferencné vette meg, aki aztán március 16-án eladta a területet Libál Rózának, Weisz Gyula feleségének.

Az árverésen feltűnnek az új nagytétényi birtokosok, akik a polgári társadalmat képviselik a korábbi, nemesi világgal szemben. A XVIII. században felosztott birtokokat a XX. század elejére polgárok, vállalkozók szerzik meg, akik között megtalálható a környéken jelentős birtokokkal rendelkező Lőwy család, vagy a korábban bádogosként ismert Weisz Gyula és felesége, Libál Róza. Mielőtt rátérnék a telep történetére, bemutatom a „főszereplőket”: a Lőwy családot, valamint Weisz Gyulát és feleségét, Libál Rózát.

Lőwy Mór és örökösei

Lőwy Mór izraelita vallású kereskedő, és földbirtokos volt. A nagytétényi kastéllyal foglalkozó szakirodalom úgy ír róla, mint „*gazdag virilista, a sertéshizlalda egyik főrésztvényese*.”³² Abban más adatok alapján is biztosak lehetünk, hogy gazdag és minden bizonnyal virilistaként került Nagytétény közgyűlésébe, de mivel 1903-ban meghalt, és a sertéshizlaldát csak 1910-ben hozták létre, az utóbbi állítás legfeljebb a

29 JK 1901/9

30 JOÓ Ernő, TÓTH Gábor, *Tétény – Promontor...* 206.

31 A csendőrőrsről JK 1900/2 számú, a tűzoltóságról az 1898/56 számú, a népkönyvtárról az 1900/22 számú határozattal döntöttek.

32 GESZTI, *i. m.* 59.

fiára és örökösére, Ernőre lehet igaz. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye monográfiája szerint 1874-ben³³ lesz a nagytétényi kastély tulajdonosa, más szerző szerint pedig 1871-73 között vette meg a „*már két évtizede pénzüsszegeket kölcsönző*”³⁴ Lówy Mór a Hugonnay-ág birtokában levő részt, és a Nedeczky-család részét is hozzávásárolta. A Lówy család tehát legkésőbb az 1870-es évek első felében került Nagytéténybe.³⁵

Lówy üzleti tevékenységéről Budapest Főváros Levéltára őriz közzegzői iratokat. Ezekből kiderül, hogy nem Nagytétény volt a család egyetlen birtoka. Az 1870-es évek végétől követhető a dokumentumok sora, melyek nagy része ingatlanok adásvételéről, valamint bérbeadásról szólnak. Például Soroksáron a pusztagubacsi uradalom italmérési- és mézárszék haszonvételi jogát adja bérbe Auspitz Mór, Lówy Mór és Lówy Bernát³⁶ 1878-tól a Neumann családnak, majd Zerkovitz Ignácnak és nejeének.³⁷

A bérbeadók között szerepel Lówy Bernát: Ő mindhárom esetben más-más lakcímet jelöl meg, kétszer budapestit (Mészáros utca 6. és Soroksári utca 11.), 1881-ben pedig ócsait. Lówy Mór végrendeletéből kiderül, hogy Ócsáról származik; tehát a vezetéknév és a faluhoz való kötődés alapján Mórnak egy rokonáról lehet szó: valószínűleg fivére vagy apja, esetleg valamelyik távolabbi rokona lehet. Mórnak az Auspitz-családdal is van kapcsolata. Auspitz Pál neve egy Lówy Mór által indított perben tűnik fel,³⁸ egy másik perből³⁹ pedig az is kiderül, hogy a már említett Auspitz Mór Lówy Mária férje, tehát a nagytétényi birtokos sógora.

Lówy Mór népes családdal rendelkezett. A házassági szerződése ugyan nem került elő, de a végrendeletéből⁴⁰ kirajzolódik a Lówy család képe. Mór feleségét Jonás Jozefának hívják, egyetlen fiúgyermekük pedig Lówy Ernő, aki a tétényi birtokot öröklí. Rajta kívül még öt Lówy-lányról tudunk:⁴¹ Borbála, Emma, Melanie, Ella, és Irma.

33 REISZIG Ede, *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye közséjei...* 100.

34 GESZTI, *i. m.* 59.

35 A Hugonnay családdal való kapcsolatra egy utalást találtam: 1902-ben a család több tagja, köztük Hugonnay Vilma és férje, Wartha Vince, pert vesz Lówy Mórral szemben a nagytétényi 169. telekkönyvi betétbe foglalt birtokok kapcsán.

36 Előfordul Bernhardként is.

37 A szerződések jelzetei: BFL VII.175-0108-1878; BFL VII.175-1091-1880; BFL VII.175-0325-1887

38 BFL VII.2.c-I.1051-1896

39 BFL VII.2.c I.688/1880

40 BFL VII.10.d-006-1903

41 Borbála Hoffmann Sándorhoz, Emma Geszti Rezső földbirtokoshoz, Melanie Wagner Marcell magánzóhoz, Ella Dr. Kovács Ernő gyógyszerészhez, Irma pedig Margalit Alfréd haszonbérlethez ment hozzá.

Minden lány megházasodott, ám apjuk halálakor (1903) Irmát már „*elhalt Irma leányom*”-ként emlegeti, és helyette öt unokája javára végrendelezik. A végrendelet írásakor, 1901. október 31-én már nem csak a Lówy Irma és Margalit Alfréd házasságából született gyerekekre, hanem rajta kívül még hat unokára hagyományozott pénzt.

A Pest Megyei Levéltárban fennmaradt a hagyatékátadó végzés.⁴² A „*Budapest 1903. Január hó 31-én végrendelet hátrahagyása mellett elhalt Lówy Mór*” tetemes vagyonnal rendelkezett: 1.081.129 korona 80 fillérre becsülik ingatlanainak árát, teljes vagyonát pedig több, mint két és fél millió koronára! Az adósságok és jelzálogterhek összeírása után is 1.881.932 korona 79 fillér a vagyona, amivel szabadon végrendelezhet. A végzésben főleg Erzsébetfalván, valamint Nagytétényben, Soroksáron, Budapesten, Battán és Kistétényben fekvő birtokokra hivatkoztak.⁴³ Sajnos a végzésben hivatkozott leltár nem került elő.

A végrendeletből további információkra juthatunk a birtok nagyságára, összetételére vonatkozóan. Három, a végrendelet írásakor tulajdonában lévő ingatlant hagyományoz családjára Lówy Mór: Ernő fiára hagyja „*tétényi birtokomat minden rajta levő épületekkel és az összes hozzátartozó élő és holt gazdasági felszereléssel együtt*,” Erzsébet körút 23. és Dob utca 20. szám alatti bérházait pedig négy, még élő lánya között osztja fel. Az Erzsébetfalva határában 41 hold, Soroksár határában 11 hold és „*több apróbb parcellákban fekvő szántóföld*,” Batta határában pedig 55 hold szántóföld és 5 hold rét jövedelmét Lówy az általa alapított „*biblia alapítvány nagyobbítására*” szánja. A végrendeletből tehát látszik, hogy a végzés alapján összeállított telekkönyvi betétek alapján elhamarkodott lett volna következtetést levonni a birtokok arányáról. Egyrészt a lista valószínűleg nem volt teljes, másrészt a betétek nem egyenlő területű földeket jelölnek. A nagytétényi birtokok valószínűleg elég nagyak bizonyultak ahhoz, hogy a család igényeit kielégítő életszínvonalat fenn lehessen tartani a jövedelméből.

Tehát a nagytétényi birtokon kívül több, mint száz holddal és két pesti bérházzal rendelkezik Lówy Mór, jórészt Budapesttől délre. A fenti falvak közül ma csak Százhalombatta önálló település, Erzsébetfalva a XX., Soroksár a XXIII., Nagytétény pedig a XXII. kerület része.

A birtokon kívül pénzt is oszt végrendeletben: feleségének, Jonás Jozefinának évjáradékot, minden utódjának és számos izraelita hit-

42 PML VII. 2-c 621. doboz 23430/906

43 A felsorolásban elől lévő települések esetében több betét volt felsorolva, Battán és Kistétényben pedig csak egy-egy.

községnek (például az ócsainak és a nagytétényinek), egyesületnek pedig jelentős összegeket. Ócsán az izraeliták mellett a reformátusokra is hagyományoz pénzt cserébe szülei sírjának rendben tartásáért, Nagytétényben pedig a katolikusok kapnak kétezer koronát, hogy annak kamataiból támogassák a rászorulókat.

Mindebből látszik, hogy milyen jelentős vagyonnal rendelkezett a család. Mór halálakor Löwy Ernő lépett apja helyére családfőként és Nagytétény képviselőtestületében egyaránt. A kastélyt kibővítette terasszal és verandával, de az I. világháború okozta válság miatt elcserélte két, a Nyugati pályaudvar mögött álló házért.⁴⁴ A Löwy-család története a XX. században fordulatot ugyan, de Baross Gábor telep történetét a továbbiakban nem érinti.⁴⁵

Weisz Gyula és Libál Róza

Weisz Gyula főleg a mai Baross Gábor telep megszerzéséért tevékenykedett, míg felesége inkább a felparcellázott telkek értékesítését vállalta magára. Valószínűleg közös megegyezéssel döntöttek a főbb kérdésekről, nem volt jelentősen dominánsabb egyik fél sem. Erre a közjegyzői okiratok alapján kirajzolódó viszonyból tudok következtetni: az első irat, amiben közösen szerepelnek a beszédes házassági szerződés 1895-ből.⁴⁶ Ebben szerepel a hozomány mértéke, amit az asszony ingóságai egészítenek ki 800 forint értékben, valamint megegyeznek, hogy minden, a házasság után szerzett vagyonuk közös lesz, és egymás kizárólagos örökösei. A közös vagyon és az egymástól való öröklés mellett a későbbi tevékenységükben mutatkozó együttműködés utal arra, hogy nem volt szigorú alá-fölé rendelés a felek között.⁴⁷ Már az első sorok is sok információt rejtnek:

Elöttem Dr Weinmann Fülöp budapesti királyi közjegyző előtt megjelentek alulírott helyen és napon a következő általam személyesen ismert ügyfelek, úgy mint Weisz Gyula bádógos mester lakik helyben Gyár utca 2 szám alatt, továbbá özvegy Kutschera Józsefné született Libál⁴⁸ Roza Amalia lakik ugyanott, és ezen ügyfelek megkötötték előttem a következő házassági szerződést...

44 GESZTI, *i. m.* 59.

45 A Löwy nevet Dánira változtatták, majd a II. világháború alatt majdnem kihalt a család. Végül Dáni Géza lett a Nagytétényi Kastélymúzeum első igazgatója.

46 BFL VII.184-0279-1895

47 Egyik hitelezőjük esetében az iratokból a nő dominanciája derül ki: Kossa Ferenc és neje közös végrendeletükben a férj az összes vagyonát feleségére hagyja, aki viszont rokonai közt osztja szét. (BFL VII.192-1061-1905)

48 Az összes más iratban és minden egyes aláírásnál Libál néven szerepel.

A szerződésből kiderül, hogy Libál Róza hozománya tízezer forintot (5000 koronát) tett ki. Összehasonlításképpen: ebben az időszakban Lőwy Mór Mária (Melanie) lányának – a kötvényeken kívül – 80 ezer forint hozományt biztosított, ami a leendő férj vagyonával egyezett meg,⁴⁹ Ella lánya pedig szintén a férj vagyonának megfelelő összeget, százezer koronát (200 ezer forint) vitt a házasságba.⁵⁰ Még egy Lőwy-lánynak, Irmának a házassági szerződése maradt meg. Ez a legkorábbi szerződés, 1879-ből származik, és 15.000 forint, azaz 7500 korona szerepel hozományként. A férj összvagyonra tízezer forintot (5000 koronát) tett ki.⁵¹ Ha a hozományokból következtetünk a házasuló felek vagyonára, akkor azt látjuk, hogy a századfordulóra Lőwy jóval gazdagabb, mint az ekkor házasodó Weisz-házaspár, akik nagyjából annyi vagyonnal rendelkezettek, mint a nagytétényi birtokos a kastély megvételekor. Ez a megállapítás az itt bemutatott adatokat alapul vevő következtetés, ami a vagyoni arányokat mutatja, de a bizonyításához további vizsgálatok lennének szükségesek.

Weisz Gyula vagyonára nem utal a házassági szerződés, csupán két adásvételi szerződés maradt meg a még az házasság előtti évből. A bádogosmester 1894-ben egy 1000 négyzetöles telket vesz Budán 4300 forintért,⁵² valamint két üzlettárssal közösen beruház egy szintén fővárosi telekbe.⁵³

A házassági szerződés alapján már egy házban laknak, de sem a korokra, sem a házasság motivációira nincs utalás. Libál Róza előző férjéről, Kutchera Józsefről alig tudunk valamit. Egy irat utalhat rá: 1887-ben a Kutschera József budapesti kereskedelmi társascég főkönyvét hitelesítik közjegyző előtt,⁵⁴ de nem biztos, hogy a két név ugyanazt a személyt takarja.

A házasság után jelennek meg Weisz Gyula adásvételei között budafoki telkek is a budai és lágymányosi telkek mellett.⁵⁵ Az 1897-es év változást is hozott: ekkortól a szerződésekben Weisz Gyula mint magánzó és nem mint bádogos vagy bádogosmester szerepel. Ekkor jelennek meg újabb címek a Kisdiófa utca 15. és a Gyár utca 2. mellett, például a leggyakrabban használt, a Váci utca 70. A feleség előszere-

---

49 BFL VII.184-340-1893

50 BFL VII.184-782-1895

51 BFL VII.175-1273-1879

52 BFL VII:151-1024-1894

53 BFL VII.151-0987-1894

54 BFL VII.211-630-1887

55 A szerződések jelzetei: BFLVII.151-0742-1895; BFL VII.151-0286-1895;BFL VII.151-0288-1895; BFL VII.151-0306-1895; BFL 151.151-0492-1895; BFL VII.151-0578-1895; BFL VII.151-0597-1895; BFL VII.151-0342-1897

tettel használja a Veres Pálné utca 26. szám alatti címet, vagy a Borz utca 8.-at.

A házaspárnak nem Baross Gábor telep volt az egyetlen ingatlanügye. Nagytétényben és Kistétényben telekleadások és cserék kötődnek a nevükhöz,⁵⁶ valamint kapcsolatuk volt a Csömörpuszta Szentmihályi Árpád telep házépítő egylettel,⁵⁷ Libál pedig Rákosszentmihályhoz is kötődött.⁵⁸ Tevékenységük Nagytétényben 1902 után indul meg, ekkor szerzik meg a Paccassi-örökséget.⁵⁹

A Paccassi-örökség

1902. július 15-én Weisz Gyula felkereste Rupp Zsigmond közjegyzőt, hogy hiteles okiratot kérjen annak bizonyítására, hogy a pestvidéki királyi Járásbíróság „*báró Paccassi Jánosné utáni kizárólagos jogutódlásomat a jogerős 1902. április hó 7-én 108/5. számú végzésével elismerte és egész hagyatékát nekem át adta.*”⁶⁰ Mint írja, a vagyonra „*hitelezői (...) jogcimen egyedül is már nyolczvanezer koronát meghaladó érték erejéig kártérítési és visszkereseti jogom van.*”

Báró Paccassi Jánosné született Szentgyörgyi Horváth Anna 1892. október 23-án hunyt el, végrendelet nélkül. A vagyon a francia származású Heuze Stefánia kezébe került, aki a kastély egy részét elajándékozta a Fehér Kereszt országos lelencház és gyermekvédő egyesületnek, akik lelencházat nyitottak. Az ajándékozó végül 1900. július 3-án elhunyt, ami után majdnem pontosan két évvel érkezett a volt bádogosmester.

Mekkora területet szerzett így Weisz Gyula? Szerencsére erről is tudósítanak a pestvidéki királyi Járásbíróság fennmaradt iratai. 1902. szeptember 29-én keletkezett az a végzés,⁶¹ amiből kiderül, hogy a nemesi közbirtokossághoz⁶² tartozó földek egy része illeti az örököst. Mivel a kézzel írt, két nevezőt tartalmazó törtszám nem egyértelmű, bizonytalan lenne pontosan kiszámolni, hogy mekkora részt örökölt Weisz az amúgy igen jelentős birtokból: 821 hold 640 négyzetöl nagytétényi szőlő, 755 hold 210 négyzetöl kistétényi szőlő, valamint kavics, agyag és kőbánya volt a közbirtokosság kezében.

56 A megtalált szerződések jelzetei: PML VII.2.c 614. doboz 2145/902, 615. doboz 4999/903, 619. doboz 160/1098, és BFL VII.2.c-I.872-1902

57 BFL VII.151-0783-1899; VII.151-0004-1904

58 BFL VII.151-0262-1905

59 A századfordulón ezzel az írásmóddal szerepel.

60 BFLVII.151-608-1902

61 PML VII. 1. c, 614. doboz 20402/902

62 A közbirtokosság tagjai: Nedeczky Györgyné, Kiss Sándor, Kiss Pál, Báró Lipka Jánosné, Rovaki Anna, Koviss József örökösei, Lubáky János és neje, gróf Hugonai Kálmán és báró Pacassy Jánosné szül. Szentgyörgyi Horváth Anna.

Nem tudjuk, miért várt 1902-ig, miért nem lépett korábban az öröksége ügyében, ellenben a dokumentumból kiderül, hogy miért nem várhatott tovább az ügy. 1902. július 14-én, egy nappal a végzés kiadása előtt, Weisz Gyula húszezer korona kölcsönt vett fel a Budapesti Kölcsönös Segélyező Egylettől, aminek ő is tagja volt.⁶³ Az egylet ekkortól kezdve „*jogosítva van Heuse Stefánia hagyatékának tárgyalására mint jogutódom közvetlen belefolyni, az átruházott igényeimet közvetlenül érvényesíteni, a jelzett egyezségi tárgyalásokba belefolyni, a fent átruházott értékpapírokat és értékeket a maga részére kiutalványozni és közvetlenül felvenni. Magától értetődőleg köteles lévén a nevezett engedményes cég követelése és összes bárminemű járulékainak teljes kielégítése után ezen engedmény alapján felemelekedett értéktöbbletet az én javamra elszámolni, illetőleg is kezemhez visszaszolgáltatni.*”⁶⁴ Weisz tehát a hagyatékkal kapcsolatos ügyintézészt átadja az egyletnek, de a vagyont a húszezer korona kölcsön (és kamatai) kivételével megtartja magának.

Baross Gábor telepről készült egy térkép 1864. augusztusában.⁶⁵ A térkép nem csak az ott működő kőbányát, hanem a birtokok felosztását is ábrázolja. A területen a főbb birtokosok a gróf Hugonnay Kálmán, báró Pacassi Anna, de feltűnik a nemesi közbirtokosság⁶⁶ többi tagja is. Nem tudjuk pontosan, hogy mikor került egy kézbe a több részből álló terület, de mivel 1902-ben még a közbirtokosság kezében volt, 1905-ben pedig már Libál adja el részenként a parcellákat, a két időpont között kellett, hogy legyen egy per vagy valamilyen megállapodás, amiben felbontották a közbirtokosságot. A vizsgált időszakban volt egy per, aminek több paramétere megegyezik a mi esetünkkel, azzal a különbséggel, hogy a 1130. telekkönyvi betét helyett a 170. betétről volt szó.⁶⁷ A közbirtokosság ebben az esetben Löwy Mór örö-

---

63 A tagság a következő jelzetű iratból derül ki: PML, VII.1.c 620. doboz 2150/905

64 BFLVII.151-608-1902

65 MOL, S 156 No 0010 (Hugonnay család iratai).

66 Közbirtokosság „*akkor létezett, ha egy vagy több helységben, községben, pusztán lévő bizonyos nemesi ingatlanokra vagy haszonvételekre nézve többen közösséget tartottak fenn, illetve e javakat vagy haszonvételeket osztatlan közösségben bírták.*”

(KÁLLAY István, A nemesi közbirtokosság, *Levéltári közlemények*, 54/1983, 1-2, 101.) Ilyen közbirtokosság állhatott fenn Löwy Mór, Löwy Bernát és Auspitz Mór között is a már említett esetben, amikor közösen adták bérbe Soroksáron a pusztagubacsi uradalom italméresi- és mézárszék haszonvételi jogát. Általában úgy alakult ki közbirtokosság, hogy az örökséget nem osztották fel, hanem az örökösök közösen birtokolták. Bővebben a közbirtokosságról ld. KÁLLAY István, Nemesi közbirtokosságok iratai az Országos Levéltárban, *Levéltári szemle*, 28/1978, 2. 203-210. és KÁLLAY István, A nemesi közbirtokosság, *Levéltári közlemények*, 54/1983, 1-2, 101-147

67 Feltehetőleg a minket érdeklő pert kiszortírozták.

köseiből és az örökség megszerzése után Weisz Gyulából állt, és 1904-ben hoztak ítéletet. Mivel a minket érdeklő terület kapcsán is egy hasonló eseménysorozat játszódhatott le, ugyanazokkal a szereplőkkel, így érdemes megvizsgálni ennek a lefolyását.

A Budapesti Kölcsönös Segélyező Egylet többször segítette Weisz Gyulát kölcsönrel, például a már említett húszezer korona jelzáloggal, melynek biztosítéka a 170. betétben foglalt ingatlanok voltak. 1902-ben feltűnik egy újabb hitelező is. Kossa Ferencné született Józsa Idáról szinte semmit nem tudunk, a nagytétényi ingatlanügyein kívül csak a férjével közös végrendelet maradt fenn.⁶⁸ A végrendeletben először a férjé a szó: *„összes bármi néven nevezendő és bárhol található ingó avagy ingatlan vagyonom kizárólagos örökösévé kinevezem kedves nőmet, született Józsa Idát.”* – fejt ki röviden. A következő rész ennél jóval terjedelmesebb: Józsa Ida vagyonát testvéreire, Rózára, Rezsőre és a kiskorú Zoltánra hagyományozza, a férj csupán haszonélvezeti jogot és az ingóságokat kapja. Ebből valószínűsíthető, hogy nincs gyermekük, hiszen különben hagytak volna rá valamit. Érdekes, hogy a férj – a nejevel ellentétben – nem osztja fel a vagyonát, másrésről pedig megelégszik a haszonélvezeti joggal. Ez utalhat arra is, hogy nem tudott alkalmasabb örökösöt találni feleségénél, de jelezheti a nő dominanciáját is. Ez utóbbit támasztja alá, hogy – bár csak a nagytétényi jelzálog- és telekügyleteket ismerjük – a férj neve csak egy alkalommal merül fel!

Kossa Ferencné 1902 novemberében ötv ezer koronát kölcsönöz Weisz Gyulának, melyre biztosítékkul a nagytétényi 170. és a kistétényi 27. számú telekkönyvi betétekben lévő ingatlanokat jelöli meg.⁶⁹ A Baross Gábor telepen 1905-ben eladott ingatlanokat is jelzálog terheleli, amit Libál decemberben fizet vissza Kossánénak.

Miután Weisz megszerezte a Paccassi-örökséget, telekkönyveztetni akarta a Duna parton lévő vontató utat, ami ellen két törvényre és *„emberemlékezet óta fennálló szokás”*-ra hivatkozva Nagytétény község óvást emelt.⁷⁰ Ekkor jelenik meg a nagytétényi képviselőtestületi jegyzőkönyvben először Weisz Gyula neve, és ekkortól van bizonyítottan kapcsolat a képviselőtestület és a bádogos-vállalkozó között.

A következő évben Weisz keresetet adott be a község ellen, hogy a leégett korcsma köveit elszállíthassa. A korcsma a 170-es telekkönyvi betét A. I. 2. 3. és 43. sorában állt, és részben Lőwy Mór (ekkor már

---

68 BFLVII.192-1061-1905

69 PML VII.1.c.616-1402-1902 = BFL VII.186-1402-1902

70 JK 98/1902

Lőwy Mór örökösei), részben Weisz Gyula birtokolta a területet. Halála előtt, 1902-ben Lőwy a maga részét a községnek ajándékozta.⁷¹ A község birtokában volt tehát a terület – és a rajta lévő építőanyag – egy része. Weisz részét a község végül 4000 koronaért sikeresen megvásárolta a telket.⁷²

A per célja a birtokközösség felbontása volt, kezdeményezője Weisz Gyula. A nagytétényi 170. telekkönyvi betét esetében Lőwy Mór halálakor összesen két birtokos volt: 62%-ban (törtékben kifejezve: 18715/30240 részben) Weisz Gyula, mint Paccassy-örökös, a maradék 38% (11525/30240) részt pedig Lőwy Mór.

A telekkönyvi betétről megmaradt egy adóbizonyítvány,⁷³ amit Nagytétény község elöljárósága állított ki. Ebből kiderül, hogy a kérdéses A I 1-45. sorszámú ingatlanon két ház (1. és 42. sorszám alatt), két üres házhely (44-45. sorszám alatt), egy leégett ház (a volt korcsmaépület), és a hozzátartozó udvar (2. 3. és 43. sorszám alatt) áll. Ezen kívül a terület „kopárság”, szántó vagy legelő megnevezést kapott.

Lőwy Mór halála után a terület azon részét, ami rá esett felosztotta örökösei között. A perben a felperes Weisz Gyula volt, és Lőwy Mór összes örököse ellen pereskedett.⁷⁴ A keresetet 1904. április 30-án nyújtotta be, és 1904. október 1-én hoztak ítéletet,⁷⁵ mely így hangzott:

A kir. Törvényszék felperes keresetének helyet ad, a Nagy-Tétény 170. sz. telekkvi. Betétben AI 1. 4-42. 44. 45. sorsz. alatt felvett ingatlanokra nézve felperes és néhai Lőwy Mór telekkönyvi tulajdonosok között fennálló vagyonszövetséget megszünteti és alpereseket annak tūrésére kötelezi, hogy a fenti ingatlanok jelen ítélet alapján annak jogerőre emelkedése után bármely érdekelt fél részéről közvetlenül a telekkönyvi hatóságnál előterjesztendő kérelem folytán a keresethez B, alatt csatolt feltételek értelmében végrehajtási árverés joghatályával

71 JK 80/1902

72 JK 58/1903 A leégett korcsma helyére új községházát tervezett az elöljáróság, aminek a munkálatai meg is indultak: a jegyző felszólalásában jelezte, hogy reméli, hogy „még a jövő év folyamán a községház felépíthető és használatba vehető lesz.” (JK 79/1904)

73 PML VII.1.c-0048-1904

74 Az alperesek név szerint felsorolva az ítélet szövegéből: „özv. Lőwy Mórné szül. Jonás Jozefa magánzó Hoffmann Sándorné szül. Lőwy Borbála, Geszti Rezsőné szül. Lőwy Emma, földbirtokos neje, Wagner Marcellné szül. Lőwy Melanie magánzó, Dr. Kovács Ernőné szül. Lőwy Ella gyógyszerész neje, Behr Oszkárné szül. Margalét Tilda magánzó budapesti lakosok, Margalét Alfréd földbirtokos Toldi-pusztai lakos mint kiskorú Margalét Jenő, Andor, Ödön és Jolán törvényes képviselője, Dr. Willmann Mór budapesti ügyvéd által képviselt Lőwy Ernő földbirtokos nagytétényi lakos, Dr. Fiseher Gyula budapesti ügyvéd néh. Lőwy Mór ismeretlen örökösei részére kirendelt ügygondnok, végül nem védekezett magyar földhitelezet bej. budapesti cég.”

75 PML VII.1.c-1730-1904

bírói árverés alá vonassanak és a befolyandó vételár a jelzálogot hitelezők érdekének értelmében a tulajdonos társak között tulajdonjoguk arányában felosztassék.

A birtokot tehát bírói árverésen értékesítik, és a bevételeket elosztják a volt birtokosok között. Ezáltal a birtokviszonyok egyértelművé, átláthatóvá válnak, megszűnik a közbirtokossággal járó nehézkes ügyintézés. 1904. november 23-án közzé is tették az árverési feltételeket, melynek alapja a már említett adóbizonyítvány volt, amit a község készített Weisz Gyula kérelmére, még a kereset beadása előtt nyolc nappal.

Az árverésen öt részletben értékesítették a területet. A házakat (1. és 42. sorszám) és a házhelyeket (44. és 45. sorszám) külön árverezték el, a megmaradt, épület nélküli területeket pedig egyben. A vevőknek az ingatlanok kikiáltási árának (becsértékének) 20%-át kellett letenniük, a hátralékot („*bánatpénzt*”) pedig 5% kamattal egy héten belül megfizeti. Az árverés napjától számítva az ingatlan után a vevő adózik, de csak a teljes ár kifizetése után írják át nevére újdonsült tulajdonát.

Nagytétény előjárósága is tudott az árverésről, és a január 28-i közgyűlésen a jegyző megjegyezte, hogy az 1. sorban található ingatlant érdemes lenne megvenni, de ekkor még nem tett javaslatot, csak előre jelezte, hogy az ügyben majd dönteni kell.⁷⁶ A következő közgyűlésen,⁷⁷ egy nappal a meghirdetett árverés előtt azonban már fel sem merül az 1. sorszámú telek, csak a 44., „*jelenleg utcát képező*” és 45. sorszámú telek, amit csak akkor vennénk meg, ha a szomszédos háztulajdonosok nem akarnák megvenni. A községi bíró, Schvananer János vesz majd részt az árverésen a község nevében.

Az árverés

Először az 1. sorban fekvő ház és udvar került kalapács alá, amit Szappa András, nagytétényi háztulajdonos vett meg. Az árverés után írásbeli meghatalmazást ad be, melyből kiderül, hogy felesége, Wusztinger Eleonóra javára vette meg a területet.

Az AI 4-41. sorszámú ingatlanokat (feltehetően ez volt a legnagyobb terület) Kossa Ferenc, Weisz hitelezőjének a férje vásárolhatta fel. Lówy Ernő is részt vesz az árverésen, és egy ház kerül a birtokába, a 44. sorszám alatt álló házhelyet pedig Schvananer János, a nagytétényi bíró veszi meg 187 koronáért. A bíró, szándékával ellentétben, nem a község részére, hanem saját magának vette meg az ingatlant, mert – ahogy az első licitnél Szappa András és neje időben bemutatta

---

76 JK 4/1905
77 JK 18/1905

a meghatalmazást – Schvananer csak szóban jelezte, hogy a községet képviseli, így a Törvényszék az ő nevére íratta át az ingatlant, ami a közgyűlésben is kisebb bonyodalmat okozott. A 45. házhelyet végül a szomszédos terület tulajdonosa, özv. Pentz Györgyé magánzónó veszi meg 243 koronáért.

Ezzel lényegében le is zárul a per. A bevételt megfelelő arányban elosztják Weisz Gyula és a Lőwy-örökösök között, és mindenki, aki az ügyön dolgozott, megkapja a fizetését. Ezek után egy terület mégis gazdát cserél, méghozzá a 4-41. sorszámot viselő ingatlan. Az eddig a háttérben megbújó feleség, Libál Róza megveszi ezt a területet 1905. március 16-án Kossa Ferencről. A vételár hétezer korona, pontosan annyi, amennyiért az árverésen eladták. Kossának azért érthette meg az üzlet, mert a terület jelzálog alá volt vonva 50 ezer korona értékben, méghozzá nem másnak, mint Kossa Ferencné Józsa Idának. Ezen kívül, természetesen, rengeteg más oka húzódnak meg az adásvételi mögött: szóbeli megállapodások, más területen elért nyereségek.

Így zárult a 170. betét ügye, de térjünk vissza a Weisz Gyula és Libál Róza tulajdonába kerülő 1130. telekkönyvi betétéhez!

„Grosse Haide”-ből Baross Gábor telep

1905-ből és 1906-ból több Libálhoz kötődő szerződés maradt fenn: a pestvidéki Királyi Járásbíróság mint telekkönyvi hatóság iratai között találhatunk jelzálog törlési engedélyeket, adásvevési szerződéseket, felosztási kérelmeket. Az események kulcsfigurája Libál Róza: a felparcellázott Baross Gábor telepen eladja a telkeket, visszafizeti a jelzálogot Kossa Ferencnének vagy a Segélyező Egyletnek, és a helyi hatósággal egyeztetni a terület rendezését. A hitelfelvételekből úgy tűnik, hogy a házaspár nem tudta önerőből fedezni a vállalkozás költségeit, így hitelt vettek fel, ami feltehetőleg az eladásokból vissza is térült. A telekkönyvek tanúsága szerint Kossa Ferencné már 1905. decemberében, a Segélyező Egylet 1907-ben törölte a jelzálogot.

Összesen 700 darab, 300 négyzetöles parcellára osztották a területet,⁷⁸ és parcellánként értékesítették. 1905. október 21-én már ezt írja a nagytétényi közgyűlési jegyzőkönyv:

Weiss Gyula b(uda)pesti lakos mint a volt itteni közbirtokosság ingatlanainak az általa Baross Gábor telepnek elnevezett ingatlanoknak tulajdonosa szóbelileg kérte az ezen ingatlanok és egyéb községi magántulajdonosok (...) földjei között lévő régebben marhahajtó út-ként szerepelt útnak a kijelölését, illetve ezen út mellett mindkét oldalán lévő felárkolását kijelentvén, hogy ezen út mellett mindkét

oldalán az ő saját költségén fog fákat ültetni s egyszersmind később a telep fejlődéséhez képest az utat is ki fogja építtetni.⁷⁹

Ez az első, általam ismert írásos említése Baross Gábor telepnek. Az eddig feldolgozott közel száz telekkönyv bizonyítja, hogy az első adásvételik mind ez után íródtak.

Baross Gábor telepről így ír a Budapest Lexikon: „*Budatétényben (sic!) a Tétény-fennsík Duna felőli oldalán az 1900-as évektől kialakult családi házas, kertes település.*”⁸⁰ A nyilvánvaló tévedés mellett, tudniillik hogy a telep Budatétényhez tartozna, a szűkszavú lexikoncikk utal egy fontos momentumra: a telep nem úgy néz ki, mint a Wekerle telep, hanem külsőre inkább a Bírák és ügyészek telepére hasonlít:⁸¹ nem egy láthatóan tervszerűen beépített, hasonló stílusú házakat felvonultató területről van szó. Vannak ugyan mintaházak, de a telep arculatát a változatosság határozza meg. Libál Rózától zömmel házhe-lyeket lehetett venni, ahol az újdonsült vásárló építtetett, így a házak külsejéből következtetéseket vonhatunk le az építtetőre.

Baross Gábor telep a vasúti pályától a dombra felfutó Dózsa György út (korábban Apponyi út vagy Főző László út) egyik oldalán helyezkedik el. A római számmal jelzett utcák számozása a domb aljából indul, és egészen a XV. utcáig fut fel. A XI. utcától a XV. utcáig metszi az utcákat a Dózsa György úttal párhuzamos XVI. utca. Az utóbbi száz évben teljesen összenőtt a körülötte lévő településekkel, a most ismertetett terület az 1905-ben felparcellázott részeket takarja.

A Dózsa György út Barossal szemközti oldalán kavicsbányák voltak, valamint a nyáron fürdésre is alkalmas, a harmincas években kiszáradt Stefánia tó.⁸² A II-tól az V. utcáig szőlőföld állt, és a környéken volt a községi dögtemető is. A bányák túlsó oldalán a mai Bartók Béla út környékét hívták Diósvölgynek, ami Nagytétényhez tartozó kedvelt pincetelep és nyaralóhely volt.⁸³ A telep alsó részén épült, villaszere-ű, déli fekvésű házakba vízvezetéket vezettek.⁸⁴

A telep a nevét Baross Gáborról kapta, aki Párkányi szerint a „*az akkori idők egyik legnépszerűbb magyarja*”⁸⁵ volt. A névadásban a hagyomány szerint nagy szerepe volt annak, hogy „*a még felosztatlan*

79 JK 84/1905

80 *Budapest Lexikon*, BERCZ László, szerk. Bp., Akadémiai, 1973, 89.

81 GERGELY Katalin, *Villatelep a Svábhegyen...* 284–296.

82 PÁRKÁNYI, i. m. 114.

83 *Budafok-Tétény millenniumi album*, szerk. GARBÓCI László, KANYÓ Ferenc, SZÁRAY Miklós, Budapest, XXII. kerületi Önkormányzat, 2002, 94.

84 JOÓ Ernő, TÓTH Gábor, *Tétény – Promontor...* 255.

85 PÁRKÁNYI, i. m. 115.

területekre főként vasúti dolgozók telepedtek le,⁸⁶ akik munkájukból kifolyólag nagy tisztelői voltak a Vasminiszternek, és ők nevezték el róla az új területet. Ezt a gondolatot a helyi hagyományon kívül nem támasztja alá semmi, az egyetlen, a telep névadására utaló adatot már idéztem egyszer: „Weiss Gyula (...) az általa Baross Gábor telepnek elnevezett ingatlanoknak tulajdonosa...”⁸⁷ E szerint tehát Weisz nevezte el a telepet Baross Gáborról, de azt nem tudjuk, hogy valamilyen külső körülmény, vagy személyes tisztelet állhatott-e a döntés mögött.

Weisz kérelmét a képviselők végül elfogadták, bár felmerült, hogy „Weiss Gyula a Baross Gábor telep vállalattal esetleg igen nagy vagyont fog szerezni.” A feltevés igaznak bizonyulhatott. Érdeemes feltenni a kérdést: miért volt sikeres a vállalkozás? Mi alapján gondolhatta azt Weisz Gyula és felesége, hogy ennek a területnek a felparcellázása és eladása sikeres lesz?

Kitekintés: Baross Gábor telep és Budapest

Véleményem szerint két fontos eleme volt Baross Gábor telep sikerének. Az egyik a korabeli társadalom, településszerkezet változásaiban keresendő: a városok, főleg Budapest az egész országból vonzotta a népességet, amiből a főváros környéki települések is hasznot húztak. A másik, a sikert előremozdító tényező a közlekedés fejlődése. A Nagytétényből Budapestre való bejutás 1899-től gyorsabb lett a budafoki villamos vonal átadása miatt. Ez még nem biztos, hogy elegendő lett volna. A reményt az adta, hogy ekkor már tervbe volt véve a vonal meghosszabbítása Nagytétényig, ám ez a fejlesztés csak 1909-ben valósult meg.

Szuburbanizáció

Magyarországon a századforduló idejében a kis települések, falvak voltak dominánsak: a népességnek csupán 18,1%-a élt városokban,⁸⁸ amik közül Budapest emelkedett ki. A falu és a város viszonya a hagyományos munkamegosztáson alapult: a város olyan szolgáltatásokat nyújtott, amiket a falvak nem voltak képesek ellátni, a falvak pedig mezőgazdasági termékekkel látták el a városokat. Korszakunkban a falvak egy részébe funkcióváltás ment végbe: a Balaton mellett kiala-

---

86 B. GY., *Baross Gábor telep első évszázada...* 7.

87 JK 84/1905

88 Beluszky Pál szerint ennél több ember, a népesség 23,5%-a élt városi funkcióval bíró településen. (CSANÁDI Gábor, CSIZMADY Adrienne, KŐSZEGHY Lea, TOMAY Kyra, *Társadalom – tér – szerkezet*, Bp., ELTE TÁTK Városi és Regionális Kutatások Központja, 2009, 128.)

kultak üdülőfaluk, a jelentős nagyvárosok környékén pedig az agglomeráció volt kialakulóban.

Budapest sok tekintetben kiemelkedett a városok közül is. Már a kortársak is azzal vádolták, hogy elszívja a népességet a többi város elől, amit az is mutat, hogy az egész országból érkeztek a bevándorlók.⁸⁹ A főváros „*az egyetlen kifejlett polgári társadalmú település volt az országban,*”⁹⁰ bár a rendi formák sem tűntek el teljesen. Az 1890-ben alig félmillió város húsz év alatt majdnem megduplázta a népességét. A népességnövekedés az utolsó nagy kolerajárvány és a városegysítés után felerősödött, és csak a XX. század elején kezdett alábbhagyni. Az agglomerációban ugyanez az emelkedés „*némileg késleltetett ütemezéssel, de sokkal radikálisabban*”⁹¹ ment végbe.

A növekedés – többek közt – a lakáshelyzet romlásához vezetett. A lakáspiacon a magas keresletet nem elégítették ki a magánépítkezések, így állami, fővárosi pénzből is lakásépítési programok indultak meg.⁹² A magánvállalkozók főleg a módosabb, fizetőképes polgári rétegeknek építettek lakásokat, az állam és a város viszont kötelességének érezte a szegényebb rétegeknek a felkarolását, így közpénzekből általában kisebb alapterületű lakások épültek. Ezek a szociális jellegű lakásépítések főleg a fővárosra korlátozódtak, az agglomerációban nincsenek adatok nagyobb állami építkezésekre.⁹³

Baross Gábor telep benépesülését két tényező erősítette: az urbanizáció illetve az ekkor már megfigyelhető szuburbanizáció. Mind a kettő szerves része az agglomerálódásnak.⁹⁴ Az agglomerálódás és a szuburbanizáció elsősorban XX. századi jelenség, de már a XIX. század végén megindult, bár ekkor még főleg a vagyonosabb réteg költözött ki a városból. A városi zsúfoltság megoldására már a századfor-

---

89 GYÁNI Gábor – KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp., Osiris, 2003, 63.

90 CSANÁDI et alii, *i. m.* 121.

91 GYÁNI-KÖVÉR *i. m.* 63.

92 A Gyáli úti telep például a fővárosi Bárczy-program keretében épült, (CSANÁDI et alii, 2009: 133. o.) de meg kell említenünk az állami beruházásként épülő Wekerle-telepet is.

93 CSANÁDI et alii *i. m.* ,152. o.

94 „*A városba áramló tömegek különféle okok miatt (lakáslehetőség hiánya, elégtelensége, megfizethetlensége, a városon kívüli letelepedés bizonyos előnyei, adminisztratív korlátok) megrekedtek a város határain kívül, feltorlódtak a városkörnyéki településeken, mások éppen a városból költöztek ki a városkörnyék településeire (olcsóbb lakás- és életvitel lehetőség, vidékies környezet kellemessége), egyes funkciók kitelepültek a város környékére, új, a város közelségével összefüggő funkciók alakulnak ki. A népességi és gazdasági koncentráció kiterjed a városkörnyék településére, bonyorult kölcsönhatásrendszer alakul ki, mely átlépi a város közigazgatási határait.*” (CSANÁDI et alii, *i. m.* 195.)

duló után felmerült a családi házas kertvárosok létesítésének a terve Ebenezer Howard jóvoltából,⁹⁵ de műve hatását csak a II. világháború után fejtette ki. Nem tudjuk, hogy Weisz Gyula ismerte-e ezt az elgondolást, de lényegében ennek a megvalósítását látjuk esetünkben is. A kiköltözésben H. J. Gans szerint a társadalmi csoporthoz tartozás és az életciklus játszott nagy szerepet: főleg aktív korú, gyerekes szülők és idősebb, nyugdíj előtti házaspárok költöznek ki a városokból. Az agglomeráció fejlődése Budapest esetében főleg 1920 után vett lendületet, amit elősegített a növekvő középosztály, vagy a közlekedés fejlődése.

Nagy segítségemre volt a *Társadalom – tér – szerkezet* című kötet, amit az ELTE – TÁTK Társadalmi és Regionális Kutatások Központja adott ki. Ebben a szuburbanizáció okait két faktorra bontják: húzó- (pull) és tasztító- (push) faktorokra.

Pull-faktorok (húzó)

Jó levegő, tiszta környezet, természetközeli(bb) életmód

Csendesebb lakókörnyezet, kisebb zsúfoltság

Családi házas életforma

Divatos lakónegyed

Push-faktorok (tasztító)

Városközpont elégedetlen köztisztasága, zaj bűz, vagy autóforgalom

Városközpont elégtelen közbiztonsága

Zsúfoltság

Jellemzően nem családházias lakóforma

Kedvezőtlen társadalmi összetétel⁹⁶

Bár ezek a faktorok későbbi kutatásokon alapulnak, mint Baross Gábor telep kialakulása, az autóforgalom említésének kivételével minden tényező megfelel a századforduló körülményeinek is. Az itt felsoroltakon kívül a kiköltözésnek lehet gazdasági vagy rekreációs oka is.

A kötet korszakokra bontja a szuburbanizációt. A számunkra érdekes első korszak a békebeli szuburbanizáció nevet kapta, és a II. világháború kitöréséig tart. Hasonló státuszú népességről és hasonló kiköltözési irányokról volt szó, mint a rendszerváltás utáni időszak-

95 Ebenezer Howard: *Garden Cities of Tomorrow* (1902) Idézi: THIRRING Gusztáv, *Budapest környéke: Gyakorlati kalauz kirándulók, turisták, és a természet kedvelői számára*, Bp., Magyar Turista-Egyesület Budapesti Osztálya, 1900, 404.

96 CSANÁDI et alii, *i. m.* 196.

ban, de kisebb számú lakosságról. A kiköltözőket nyaralókra és ingázókra oszthatjuk fel.⁹⁷

A nyaralók főleg értelmiségiek, akik a városban élnek, és csak pihenés céljából tartanak fenn egy házat. Gyakran előfordul, hogy az év nagy részében gazdátlanul álló házat helyiekkel tartatják fenn, így bevételi forrást teremtve. Sokszor a nyaraló tulajdonosa úgy dönt, hogy kiköltözik, és így az ideiglenes szállásból állandó lakás válik. Tipikus nyaraló terület volt Budatétény, vagy a Nagytétény melletti Diósárok. Az ingázó állandó lakása a városon kívül van, de a munkája még a városhoz köti őt. Főleg ipari munkások ingáztak, de gyakran előfordult értelmiségiekkel is. A Nagytétényben élők közül is sokan ingáztak Budapestre, amit bizonyít a helyi érdekű vasút nagy forgalma.

A békebeli szuburbanizáció a települések területének és népességének növekedését hozta magával. Előnyben részesültek a jó közlekedéssel, vagy valamilyen természeti szépséggel bíró községek. A kiköltözők lassan beolvadtak a helyi közösségbe, igazi „öslakosokká” váltak. 1905-ből megmaradt 36 adásvételi szerződés közül 27 esetben (75%) budapesti lakos vette meg a telket, valamint 4 nagytétényi, két kossuthfalvi, és egy-egy érdi, budafoki, albertfalvai esettel találkoztam.⁹⁸ Mint látjuk, a kezdeti időszakban túlnyomó többségben voltak a budapestiek, és az, hogy nem csak nyaralóként, hanem állandó lakóként érkeztek a telepre, jól látszik abból, hogy 1909-ben megalakult a Polgári Kör. A budapestiek nagyszámú kiköltözése egyértelműen mutatja, hogy a főváros fejlődése a századfordulóra a koncentráció szakaszát elhagyta, és a városbővítés idejét éli. Ebben a szakaszban „a nagyváros (...) terjeszkedni kezd a peremi területek felé. Ebben nagy szerepet játszik a lakosság kiköltözése a belső városrészekből a peremterületekre.”⁹⁹

Közlekedés – HÉV-vel Nagytéténybe

„A (szuburbanizációs) folyamat felgyorsulásának egyik segítője tehát a közlekedés fejlődése volt.”¹⁰⁰ A Budapest és agglomerációja közötti közlekedésben kezdetben a lóvasút volt a meghatározó: 1886-ban nyílt az első járat Újpestre, majd egyre több irányból lehetett ezzel a járművel megközelíteni a fővárost.¹⁰¹ Később külön társaság alakult a helyi

97 Uo. 197.

98 PML VII. 1-c. 620. doboz

99 CSÉFALVAY Zoltán, *A modern társadalomföldrajz kézikönyve*, Bp., IKVA, 1994, 201.

100 Uo. 196.

101 VÁRNAGY Zoltán, *Közlekedés*, Bp., Városháza, 1994, 6.

érdekű vasutak létrehozására, mely a lóvasutak helyett és azok folytatásában építkezett,¹⁰² és lassan kiszorította azt.

Az első HÉV járat 1887-ben indult a Közvágóhíd és Soroksár között, majd a következő évben átadták a Kerepesi úttól Cinkotáig, valamint a Filatori gáttól Szentendrét tartó szakaszt is.¹⁰³ Ekkor még gőzmozdony húzta a szerelvényt, és a HÉV „*semmiben sem különbözött a mindenhol megálló, lassan dőcögő személyvonattól.*”¹⁰⁴ A HÉV vonalakon utazók száma rövid idő alatt, ugrásszerűen emelkedett: 1888-ban még csak 660 ezer utas vette igénybe ezt a szolgáltatást évente, 1895-re pedig már közel hárommillió utast szállítottak a kocsik.¹⁰⁵

A Budafoki HÉV kiépítésének gondolata már 1886-ben felmerült, amit a település gyors ipari növekedése ösztönzött. Már az első tervek alapján is Nagytétényig építették volna ki a vágányokat, amiken gőzhajtású mozdonyok közlekedtek volna.¹⁰⁶ 1889-ben Gulácsy Kálmán kapott előmunkálati engedélyt, amit 1890-ben terepbejárás követett. Közben vita alakult ki a budapesti végállomásról: volt, aki a Lánchídig, volt, aki a Rudas fürdőig, és volt, aki csak az Átlós útig (mai Móricz Zsigmond körtérig) akarta vezetni a síneket. Az engedélyt kereskedelemügyi miniszter adta ki 1898-ban „*a budapest-budafoki, illetve nagy-tétényi helyi érdekű villamos vasútra.*”¹⁰⁷ 1899. szeptember 20-án indult a Gellért tértől Budafokig a villamos vasút, mint a főváros első, törzsvonalnak tekinthető helyi érdekű villamos vonala.¹⁰⁸

A Nagytétény és Budapest közötti közlekedés jelentőségével a község előjárósága is tisztában volt. 1900-ban a Dunagőzhajózási Társaságtól kérvényezik, hogy Nagytétényig, vagy Érdig hosszabbítsák meg a Budafokig járó gőzhajók útvonalát. Az indoklásban a jegyző a falu profiljára is tesz utalást: (az igényelt járatok) „*a községnek előnyös és hasznos lendületet adhatnának arra nézve, hogy a község mely az utóbbi években a nyaraló közönség figyelmét magára vonta, kedvelt és keresett nyaraló helylyé fejlődhetnék.*”¹⁰⁹ Mint a jegyzőkönyvből kiderül, a kérvényt végül elutasították.¹¹⁰

---

102 LOVÁSZ István, VÁRNAGY Zoltán, *A helyiérdekű közlekedés kiépülése = A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada*, I., Bp., BKV, 1987, 206.

103 VÁRNAGY, *i. m.* 24.

104 *Uo.* 24.

105 LOVÁSZ–VÁRNAGY, *A helyiérdekű közlekedés kiépülése...* 207.

106 *Uo.* 216.

107 *110 éve indult útjára a Budapest Budafoki helyiérdekű villamos vasút*, h.n., Budapesti Közlekedési Részvénytársaság, é.n.

108 LOVÁSZ–VÁRNAGY, *i. m.* 217.

109 JK 9/1900

110 JK 17/1900

Ugyanebben az évben szóba kerül a villamos ügye is, hiszen a vállalat nem hosszabbította meg a vonalat Nagytétényig, és még csak el sem kezdte a munkát. A község küldöttsége a miniszter előtt¹¹¹ nem járhatott sikerrel, mert 1902-ben már más érintett községek bevonásával próbálják felvenni a kapcsolatot a miniszterrel és az engedélyes részvénytársaság vezetőjével.¹¹² A község és az itt élők ügyét végül egy Budapesten élő, de Kistétényben (Budatétényben) villával rendelkező fogorvos viszi sikerre: Popiel Dénes 1905 elején (tehát az első barossi telektulajdonosok érkezése előtt) engedélyt kér lóvasút kiépítésére Budafok és Nagytétény között. Ezután a B.B.V.V., a HÉV-járat üzemeltetője sem akarta elbukni az üzletet, és 1905. november 8-án a cég is megkapta az engedélyt.¹¹³ Úgy tűnik, az építkezés ennek ellenére sem indult meg, mert Nagytétény 1906-ban – saját anyagi erején felül – harmincezer koronát ajánl fel, ha 1907. május 1-ig elkezdik a vonal meghosszabbítását. Ezt a határozatot a képviselőtestület nagy többséggel elfogadja, csak Benedek János fogalmaz meg ellenvetést: a vasút kiépítésének hátrányát abban látja, hogy a HÉV hatására megdrágult föld miatt nehezebben fog tudni a lakosság ingatlanvagyonhoz jutni.¹¹⁴

Végül a B.H.É.V. adta át a nagytétényi HÉV vonalat 1909. április 24-én, majd november 19-én a második vágányt.¹¹⁵ A helyi érdekű vasút átadása a korabeli helyi sajtóban is nagy eseménynek számított. Fontosságát mutatja, hogy a már a megnyitás évében zsúfoltnak voltak a kocsik.¹¹⁶ Ezzel megteremtődött egy újabb feltétele Baross Gábor telep sikerének.

Baross Gábor telepen elég hamar, 1909-ben alakult Polgári Kör, mely a telep érdekeit is képviselte Nagytétény felé. Ezzel lezárult a kezdeti időszak, a telep önálló életet kezdett élni. Borovszky Samu kötetében 1910-ben így a Nagytétényről: „A községhez tartozik még Diósvölgy-nyaralótelep és az új Baross Gábor telep, melyen már eddig is száznál több lakóház és nyaraló áll.”¹¹⁷

---

111 JK 27/1900

112 JK 44/1902

113 JOÓ–TÓTH, *Tétény – Promontor...* 200.

114 JK 24/1906

115 KELLER László, LOVÁSZ István, VÁRNAGY Zoltán, *A helyi érdekű közlekedés továbbfejlesztése = A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada*, I., Bp., BKV, 260.

116 JOÓ, *i. m.* 200. o.

117 REISZIG Ede, *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye községei...* 100.

Bibliográfia

- 110 éve indult útjára a Budapest Budafoki helyiérdekű villamos vasút, h.n., Budapesti Közlekedési Részvénytársaság, é.n.
- ABAFI Lajos, *A szabadkőművesség története* Magyarországon, Bp., Akadémiai, 1972
- ÁLDÁSY Antal, *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei*, 8, Bp., Dr. Áldásy József, 1942,
- B. GY., *Baross Gábor telep első évszázada*, Városházi híradó, VII/1999, 6. sz. 7.
- BORSOS László, *A nagytétényi kastélymúzeum*, Magyar műemlék-védelem 1969-70, Bp, Akadémiai, 1972, 63-75
- Budafok-Tétény millenniumi album*, szerk. GARBÓCI László, KANYÓ Ferenc, SZÁRAY Miklós, Budapest, XXII. kerületi Önkormányzat, 2002
- Budapest Lexikon*, BERCZ László, szerk, Bp., Akadémiai, 1973
- CSANÁDI Gábor, CSIZMADY Adrienne, KÓSZEGHY Lea, TOMAY Kyra, *Társadalom- tér- szerkesztet*, Bp., ELTE TÁTK Városi és Regionális Kutatások Központja, 2009
- GERGELY Katalin, *Villatelep a Svábhegyen, 1911-1945 = A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, kőszegi konferenciájának kötete*, szerk. H. NÉMETH István – SZÍVÓS Erika – TÓTH Árpád, Budapest, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2011, 284-296.
- CSEREI Éva, FÜLEP Ferenc, *Nagytétény műemlékei*, Bp., Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1957
- CSÉFALVAY Zoltán, *A modern társadalomföldrajz kézikönyve*, Bp., IKVA, 1994
- GESZTI Eszter, *A nagytétényi kastély története*, Magyar műemlék-védelem 1969-70, Bp, Akadémiai, 1972, 53-61
- GYÁNI Gábor – KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 2003
- JOÓ Ernő, TÓTH Gábor, *Tétény - Promontor* : Budapest XXII. kerületének története, Bp., Budapest főváros XXII. kerületi Tanács V. B.
- KÁLLAY István, *Nemesi közbirtokosságok iratai az Országos Levéltárban*, Levéltári szemle, 28/1978, 2. 203-210.
- KÁLLAY István, *A nemesi közbirtokosság*, Levéltári közlemények, 54/1983, 1-2, 101-147
- KELLER László, LOVÁSZ István, VÁRNAGY Zoltán, *A helyiérdekű közlekedés továbbfejlesztése = A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada*, I., Bp., BKV, 252-262

- LOVÁSZ István, VÁRNAGY Zoltán, *A helyiérdekű közlekedés kiépülése = A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada*, I., Bp., BKV, 1987, 205-219
- NAGY Gergely, *Kertvárosunk, a Wekerle*, Bp.-Veszprém, Magyar Képek Kft.-F. Szelényi Ház BT, 1994
- Pallas Nagylexikon*, XV. kötet, Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1896
- PÁRKÁNYI Ferenc, *Tétény monográfiája Baross Gábor telep és a község történetével*, SzfvPL Kézirattár No. 1678
- REISZIG Ede, *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye községei = Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*, szerk. BOROVSZKY Samu, I., Bp., Dovin Művészeti Kft., 1990, 25-165
- THIRRING Gusztáv, *Budapest környéke: Gyakorlati kalauz kirándulók, turisták, és a természet kedvelői számára*, Bp., Magyar Turista-Egyesület Budapesti Osztálya, 1900
- TOMKA Béla, *Európa társadalomtörténete a 20. században*, Bp., Osiris, 2009
- VÁRNAGY Zoltán, *Közlekedés*, Bp., Városháza, 1994

Levéltári források

- Budapest Főváros Levéltára
- VII. fond – Közjegyzői és peres iratok (pontos jelzet lábjegyzetben)
- XV.20.47 – 2269 – Nagytétény képviselőtestületi üléseinek jegyzőkönyve (JK)
- XV.37.d - Telekkönyvek
- Magyar Országos Levéltár
- S 156 No 0010 – térkép a mai Baross Gábor telepről, 1864.
- Pest Megyei Levéltár
- VII.1.c, 610-620. doboz – a Pestvidéki Királyi Járásbíróság mint telekkönyvi hatóság iratai
- Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár (SzFVPL) Kézirattár No. 1678 (Ld. PÁRKÁNYI, 1958)

ELTE BTK Történelem BA III.

Szlama Kinga

Az „angol kanca” vagy „Krisztus evangéliumainak buzgó védelmezője?

Boleyn Anna az Erzséber-kori protestánsok szemével

„Ha bárki előveszi az ügyemet, kérem, hogy ítélkezzen a legjobban.”¹

1536. május 19-én a házasságtörés, árulás és vérfertőzés vádjában bűnösnek talált angol királynét, Boleyn Annát ezer válogatott ember jelenlétében lefejezték a Towerben. Annát a köznép sosem szerette, a halálakor bármit elhittek volna az „ágyasról”, aki elszakította a királyukat, VIII. Henriket (1509–1547) igaz hitvesétől és Angliát Rómától. Mégis halálával szimpátiát ébresztett az emberekben, akik kezdtek áldozatként tekinteni rá. Thomas Cranmer, a canterburyi érsek, akinek amúgy is volt mit köszönnie a királynénak, állítólag könnyekben tört ki, amikor a kivégzés reggelén Alexander Ales skót reformer meglátogatta: *„Nem tudod mi fog ma történni? Ő, aki Anglia királynéja volt a földön, ma királynő lesz a mennyekben.”*²

Alig páran mertek kiállni a volt királyné mellett, később pedig Henrik jelenlétében többé senki sem merte kiejteni a nevét. Életében Anna „a másik nő” volt, az „ágyas”, a „nagy szajha”, akinek a halálát örömmel fogadta a henriki Anglia. Mégis, amikor huszonkét évvel később a lánya foglalta el a trónt és lassan beköszöntött az aranykor, Erzsébet már nem a kis fattyú volt, hanem a Szűz Királynő, Annát pedig „Krisztus evangéliumainak buzgó védelmezőjévé” emelték.

¹ WEIR, 267. Boleyn Anna beszédéből a vérpadon: „If any person will meddle with my cause I require them to judge the best.”

² LIPSCOMB, 85. „Don't you know what is to happen today? She who has been the Queen of England on earth will today become a Queen in Heaven.”

I. Erzsébet (1558–1603) koronázását követően édesanyját újra a vallási reformok képviselőjeként tartották számon: a katolikusok, főképpen azok az angolok, akik Erzsébet miatt száműzetésbe kényszerültek, Boleyn Annát írásaikban felhasználva támadták Erzsébetet, míg Angliában a protestáns propaganda szinte már „szentté avatta” VIII. Henrik második feleségét. Ők valóban eleget tettek Anna utolsó kérésének: a lehető legjobb formában tárták a világ elé ügyét.

Boleyn Anna képe benne él a köztudatban, mára már számos film, regény feldolgozta a történetét, a külföldi szakirodalom pedig számos, az életét érintő kérdéssel foglalkozott már. Mindazonáltal az Erzsébet-kori forrásokból kirajzolódó Anna-képpel külön munkákban még nem tárgyalták. Éppen ezért dolgozatom célja megvizsgálni, hogyan változott meg a Boleyn Anna-kép I. Erzsébet uralkodása alatt a protestáns propagandának köszönhetően. Elsősorban azt kívánom vizsgálni, hogyan látta és láttatta a protestáns Anglia Boleyn Annát lánya uralkodása alatt, aminek vizsgálásához öt forrást, illetve forrásrészletet választottam ki. Először William Latymer (1499–1583) *Boleyn Anna krónikája* (*Chronickille of Anne Bulleyne*) című munkáját vizsgálom, amely az egyik legfontosabb fennmaradt alkotás Anna életéről. Latymer egykoron a lelkésze volt, így ez azon források egyike, amelyek olyan emberektől származnak, akik ismerték a királynét. A kortársak írásai közül Alexander Ales (1550–1565) Erzsébetnek írt levele is érdekes. A skót reformer valószínűleg Annával személyesen nem találkozott, ám kivégzésekor Londonban tartózkodott. Jól ismerte Thomas Cranmer canterburyi érseket és a kor jeles politikusát, Thomas Cromwellt (1485–1540) is, akiktől minden bizonnyal Annáról szóló információit gyűjthette.

A protestáns propagandát vizsgálva természetesen John Foxe (1517–1585) műve, a *Mártírok könyve* is igen fontos, mert jól mutatja a korabeli Anna-képet. Ezek után két, egymásra felelő forrást kívánok elemezni. Nicholas Sander (1530–1581) *Az anglikán hitszakadás felemelkedése és növekvés* (*The Rise and Growth of the Anglican Schism, 1585*) című munkájának Boleyn Annáról szóló részletét emeltem ki, amely a katolikus ellenpropaganda terméke volt, és mint olyan illusztrálja, hogyan használták Annát Erzsébet ellen. Ezzel együtt kívánom elemezni George Wyatt *Boleyn Anna királyné élete*, „*The Life of Queen Anne Boleigne*” című munkájával, amely vélhetően Sander támadására a válasz.

Boleyn Anna az évszázadok során

32 Boleyn Anna halála után megannyian ragadtak tollat az évszázadok során, hogy megírják életének történetét. A szerzők között találunk

nagyköveteket, mint például a francia Lancelot de Carles-t (†1570 k.), aki 1536 júniusában írt verset Annáról, protestáns és katolikus írókat, akik különböző céllal használták Anna nevét, majd később történeteket, akik többnyire objektívan igyekeztek értékelnéni Anna életét és szerepét a henriki Angliában.

De Carles után az első munka, amelyben Boleyn Anna neve fel tűnik Edward Hall (1498–1547) krónikája, amely először 1542-ben jelent meg. Hall VIII. Henrik nagy támogatója volt, a henriki reformáció híve, így Annáról sem fest rossz képet. Nem úgy, mint Thomas Wolsey bíboros³ (1473–1530) egykori szertartásmestere, George Cavendish (1494–1562), aki mesteréhez haláláig hű maradt és ugyan *The Life of Thomas Wolsey* című munkájában rendkívül hasznos információkkal szolgál VIII. Henrik és Aragónia Katalin házasságának felbontásáról és Anna életének egyes részleteiről, katolikusként azonban rosszabb színben tünteti fel a királynét. Hasonló véleményt olvashatunk Nicholas Harpsfield (1519–1575) *Treatise on the Pretended Divorce between Henry VIII and Catherine of Aragon* című munkájában, vagy Nicholas Sander tollából a *The Rise and Growth of the Anglican Schism*. Az első protestáns nézőpontú, Boleyn Annának is kedvező írások, mint William Latymer *Chronicklle of Anne Bulleyn* és George Wyatt *The Life of Queen Anna Boleigne* szintén fontos források és az első igazán teljes, önálló, kidolgozott Anna-életrajzok közé tartoznak.

I. Erzsébet halála után feledésbe merülni látszik a téma, és az Erzsébet-kor után jellemzővé vált az addigi munkák újranyomatása. A királyné ügyét legközelebb egy angol író, Agnes Strickland (1796–1874) vette elő, aki a *Lives of the Queens of England (1840–1848)* című többkötetes munkájában írta meg. Később pedig Philip W. Sergeant írt róla 1923-ban *The Life of Anne Boleyn* című alkotásában. Egyikük sem volt történész: Sergeant például több fontos művét a sakkról írta amellet, hogy népszerű történelmi témákban jelentetett meg könyveket. Mindketten alaposak voltak azonban munkájukban, és Sergeant ugyan nem közölt bibliográfiát, de a hivatkozásaiban fontos, a mai történészek által forgatott források jelennek meg.

Kettejük kötete között, 1884-ben jelent meg az első történelmi szakkönyv, amelynek reprintjét 2010-ben adták ki: Paul Friedmann *Anne*

---

3 VIII. Henrik uralkodásának első felében az egyik legbefolyásosabb ember. 1515 és 1529 között lordkancellár, bíboros és yorki érsek, de több más fontos pozíciót is betöltött. A király kegyeiből akkor esett ki, amikor nem tudta kieszközölni a válást Aragóniai Katalintól. 1530-ban letartóztatták, útban a Tower felé halt meg.

Boleyn című kötete az addig legátfogóbb, legpontosabb alkotás Anna életéről, és ma is rendkívül fontos alapmű.

Az elmúlt évtizedekben történészek tucatjai jelentettek meg könyveket és tanulmányokat Annával kapcsolatban. Az egyik ilyen közkedvelt alkotás az 1972-es *Anne Boleyn*, amelyet Marie Louise Bruce írt. Maria Dowling is több művet jelentetett meg a 16. századi Angliáról, több tanulmányt írt Boleyn Annáról is, főképp a nő vallásáról értekezett. Egyik legismertebb alkotása a *Humanism in the Age of Henry VIII* (1986), amelyben Annát mint a protestánsok pártfogóját ábrázolja.

Számtalan tanulmány, könyvfejezet említette Annát, így a teljesség igénye nélkül csupán azokat emelem ki, amelyek átfogóbb munkák és részletesen foglalkoznak Boleyn Anna életével. A korral foglalkozó, közismert mai történészek egyike David Starkey, aki megannyi munkát tudhat magáénak az angol, főképp Tudor-kori történelemről. Az általa festett Anna-kép egy erős, határozott, ambiciózus nő portréja. Ugyan önálló kötete nem született a királynéről, mégis fontosnak tartom megemlíteni, hiszen több könyvében, így a 2004-ben megjelent *Six Wives: The Queens of Henry VIII* és az új kiadásban 2002-ben megjelent *The Reign of Henry VIII: Personalities and Politics* című munkájában is nagy hangsúlyt fektet Annára. Utóbbi írás azért is fontos, mert Henrikről nem mint erős kezű uralkodóról beszél, hanem mint az udvarában éppen domináló csoport – így annak idején a Boleyn-kör – által manipulált, önmagát nyeregben érző királyról.

Retha M Warnicke 1989-ben írta a *The Rise and Fall of Anne Boleyn: Family Politics at the Court of Henry VIII* című munkáját. Az ő nevéhez köthető többek között az az elmélet, amely szerint Anna nem 1501, hanem később, 1507 körül születhetett. A legnagyobb vitát mégis az az elképzelése váltotta ki, hogy a királyné kivégzését főképp az 1536-ban elvetélt, deformált magzat okozta, amely a kor felfogása szerint egyértelmű jele volt a boszorkányságnak, igaz Nicholas Sanderen kívül más forrás nem írt arról, hogy az elvetélt gyermek deformált lett volna.

Téziseinek egyik legnagyobb kritizálója Eric Ives, aki a ma megtalálható legátfogóbb Anna életrajzot írta, amelynek címe *The Life and Death of Anne Boleyn: 'The Most Happy'* és 2004-ben jelent meg új kiadásban. Starkeyhoz hasonlóan Ivesnél is megjelenik az udvari politikában a klikkesedés, ám nagy hangsúlyt fektet a Thomas Cromwell és Anna közötti vitákra, igaz, Anna bukásának kizárólagos okaként nem ezt a nézeteltérést nevezi meg.

Alison Weir is számos munkát megjelentetett már a Tudor-kori történelemből. Annáról több könyvében, így például a *The Six Wives of Henry VIII*-ben is értekezik, illetve 2009-ben megjelent *The Lady in the Tower: The Fall of Anne Boleyn* című kötete az egyik legfontosabb mű, mivel ez az első, amely csupán Anna bukásának szenteli lapjait.

Végezetül még két szerző van, akiket meg kell itt említeni. Az első David Loades, aki szintén több kötetben foglalkozott a Tudorokkal, és 2011 októberében jelent meg legújabb könyvét *The Boleyns: The Rise and Fall of a Tudor Family* címmel. Ebben bemutatja a család teljes történetét, így Anna életét is, érintve az udvari és családi politikát is. George W. Bernard nevét szándékosan említem utoljára. A legfrissebb munkája 2010-ben jelent meg *Anne Boleyn: Fatal Attractions* címmel. Érdekessége abban rejlik, hogy a professzor azon ritka történészek közé tartozik, aki vallja Boleyn Anna bűnösségét, és az eddig említett szinte összes történész munkáját támadja valamilyen szempontból, az általuk felvázolt Anna-képet teljesen szétrombolva.

„A Legboldogabb”⁴

Thomas Boleyn és Elizabeth Howard kisebbik lánya, Anna feltételezhetően a Norfolk megyében található Blickling Hallban látta meg a napvilágot. Sajnálatos módon, ahogy oly sok minden mást az életében, a születésének pontos dátumát is homály fedi, valószínűleg 1501 körül születhetett.

Gyermekkorát Heverben, a Boleyn család birtokán töltötte, majd 1513-ban Ausztriai Margit (1480–1530), I. Miksa német-római császár (1493–1519) lányának udvarába került, ahol egészen 1514-ig élt. Amikor VIII. Henrik húga, Tudor Mária (1496–1533) Franciaországba utazott, hogy feleségül menjen XII. Lajoshoz (1498–1515), Annát apja elkérte Margittól, így csatlakozhatott a fiatal királynéhoz. Amikor az idős XII. Lajos pár hónap házasság után meghalt és Mária hazatért Angliába, Anna a francia udvarban maradt egészen 1522-ig.

Angliába való visszatérése után 1522-ben Boleyn Anna részt vett a húshagyókedden tartott udvari ünnepségeken, amelyek során a „Zöld Vár” (*Chateau Vert*) ostromának játékában ő maga is a szereplők között volt. A következő évekre vonatkozóan alig van adatunk az életéről. Az bizonyos, hogy amikor 1527-ben VIII. Henrik első házasságának felbontása elkezdődött, már mindenki tudta, ki lesz a következő királyné. A „király titkos ügyeként” is emlegetett procedúra során VIII. Henrik mindent megtett, hogy elválhasson Aragóniai Katalintól (1485–1536), II. Aragóniai Ferdinánd (1479–1516) és Kasztíliai

---

⁴ Boleyn Anna mottója: „The Most Happi”.

Izabella (1474–1504) legkisebb gyermekétől, akivel 1509-ben kötött házasságot. Egyetlen életben maradt gyermekük a későbbi I. Mária (1533–1558) volt. A válás hosszadalmas volt, végül 1533-ban Thomas Cranmer canterburyi érsek mondta ki, miután VIII. Henrik januárban titokban feleségül vette a már állapotos Boleyn Annát. Ám a várt fiúörökös ezúttal sem érkezett meg, 1533. szeptember 7-én újabb hercegnő született: Erzsébet.

Boleyn Anna többször is teherbe esett, de ahogyan a boldog házasság terve is füstbe ment, úgy a fiúgyermek születése is elmaradt. Sem Anglia, sem Európa nem fogadta el Annát mint törvényes királynét, sem lányát, mint törvényes trónörökösöt. Az udvaron belül is folyamatos konfliktusok voltak, Anna több ellenséget tudhatott magáénak, mint barátot. Előbbiek közé tartozott Thomas Cromwell is, aki habár sokat köszönhetett a Boleyn család felemelkedésének, rövid időn belül összetűzésbe került Annával. Jól emlékezett még a királyné szerepére Thomas Wolsey bíboros bukásában, tudta, hogy volt mitől félnie.

A reformáció kérdésében Cromwell és Anna ugyan hasonló véleményen volt, ám a kisebb kolostorok bezáratásából befolyó pénz hasznosításáról már vita alakult ki köztük. 1536. április 2-án az udvar az előző napi szócsatájukról szóló pletykáktól volt hangos. Cromwell Henriket a „keresztény világ leggazdagabb hercegévé” akarta tenni, míg Anna oktatásra, jótékony célokra használta volna az összegek egy nagyobb részét. Anna utasította Hugh Latimert, Worcester püspökét, hogy prédikációjában álljon ki mellette és hangoztassa, hogy a kolostorok javait fordítsák jó célokra.⁵ Politikai síkon is csatároztak egymással, hiszen Cromwell az V. Károllyal (1519–1556) és a spanyolokkal kötendő szövetséget szerette volna elérni, míg Anna Franciaországot részesítette volna előnyben. Boleyn Anna fenyegetést jelentett Cromwell számára, aki minden bizonnyal meg akart szabadulni a királynétól, a kérdés csupán az volt, hogyan? Egy újabb válás ugyanis az előzőnél is nagyobb problémákat vethetett volna fel, Cromwellnek viszont alig három hét leforgása alatt sikerült egy gyorsabb utat találnia: Boleyn Annát vérpadra juttatta.

A házasságtöréssel vádolt Anna és öt állítólagos szeretőjének tárgyalását 1536. május 12-én és 15-én tartották, amelyek során mindannyiukat bűnösnek találtak és halálra ítélték. A férfiakat 17-én végezték ki, ugyanezen a napon pedig Thomas Cranmer canterburyi érsek érvénytelenítette VIII. Henrik és Anna házasságát, és fattyúnak nyilvánította Erzsébetet. 1536. május 19-én pedig, miközben utolsó

imáját mormolta, a francia hóhér egyetlen csapással végett vetett Boleyn Anna életének.

Anna, akit életében sokan gyűlöltek, halálával együttérzést ébresztett az emberekben. Mindenki véleményét persze nem tudta megváltoztatni, ám néhányan elszörnyedtek a májusban történeken. Alig egy hónappal Anna halála után egy bizonyos John Hillt letartóztattak, mert állította, hogy „a király Mr Norrist, Mr Westont és azokat, akiket nemrég kivégeztek a halálba küldte csupán az öröméért”.⁶ Hill, akit bűnösnek nyilvánították és börtönbe zárták, korántsem volt egyedül a véleményével. Philipp Melanchthon reformer elszörnyedt, amikor Anna sorsáról tudomást szerzett:

„A hírek Angliából több mint tragikusak. A királyné, aki inkább vádlott, mint bűnös házasságtörésben, halálbüntetést szenvedett, és ez a katasztrófa nagy változásokat hozott a terveinkben. Milyen borzasztóan meg fogja szégyeníteni ez a szerencsétlenség a királyt.”⁷

Etienne Dolet francia költő és reformer szerint is Annát a házasságtörés hamis vádjával ítélték halálra.

Vallás

Annak megítéléséhez, miért használhatták anyját közvetítőnek a protestánsok Erzsébet felé saját céljaik eléréséhez, ki kell térni Anna vallási nézeteire is, amire következtethetünk a birtokában lévő könyvekből, illetve az őt körülvevő emberek nézeteiből.

Ma összesen kilenc olyan könyvről tudunk, amelyek a Boleyn család tulajdonában voltak, ebből hét vallásos jellegű, ezekből pedig nem kevesebb, mint hat az új vallás terméke. Többnyire a Biblia vagy annak részei vannak közöttük, a korai francia reformáció termékei, de megtalálható a William Tyndale által fordított Újszövetség is.⁸ Az bizonyos, hogy ezt a könyvet Anna a lakosztályán tartotta egy angol nyelvű Bibliával együtt és a háztartásában mindenkinek elérhetővé tette ezeket, ahogyan az is, hogy szeretett ezekről társalogni is.⁹ A könyvek többségét Franciaországból szerezte be. Rose Hickman¹⁰ emlékezett

6 WEIR, 280.

7 WEIR, 208. „The reports from England are more than tragic. The Queen, accused rather than convicted of adultery, has suffered the penalty of death, and that catastrophe has brought great changes in our plans. How dreadfully this calamity will dishonour the King.”

8 IVES, Eric W.: Anne Boleyn and the Early Reformation in England: the Contemporary Evidence. 392.

9 DOWLING, 233.

10 Rose Hickman halála előtt írt visszaemlékezést életéről. A pár oldalas forrás jelentősége abban rejlik, hogy Rose egy protestáns úrinő, kereskedők lánya és felesé-

apja elbeszélésére, amelyben utalt a királynőnek vitt könyvekre, emellett William Latymert, lelkészét és első életrajzíróját is Franciaországba küldte a királyné 1536 tavaszán, hogy könyveket vegyen a számára, amelyek már a letartóztatása miatt sosem értek el hozzá.¹¹

Annára sokan úgy tekintettek, mint arra a személyre, akikhez az új vallás követői fordulhattak. Az első eset 1528-ban történt, amikor Anna közbenjárt Thomas Wolseynál egy bizonyos Thomas Garrett ügyében, akit eretnekséggel vádoltak meg a bíboros oxfordi egyetemén.¹² Többek között Hugh Latimer is Annának köszönhette a ki nevezését, hiszen a pénzt, amellyel az előléptetése körül felmerülő költségeket fedezte Annától kapta,¹³ de amikor a francia reformer, Nicholas Bourbon Angliába menekült, a királyné alkalmazta, mint tanárt.¹⁴ Amikor saját udvartartást kapott a királytól, saját udvarhölgyei neveltetéséről is gondoskodott: az említett kihelyezett könyveken kívül még külön imakönyvecskéket is adott nekik, amelyeket az övükre fűzve magukkal hordhattak.¹⁵ Ezen felül a királlyal is megosztotta saját nézeteit. Szerette a Bibliáról szóló beszélgetéseket az asztalnál és több könyvet is megmutatott Henriknek, így William Tyndale *A keresztény ember engedelmsége* és Simon Fish *Könyörgés a koldusokért* című alkotását is.¹⁶

Boleyn Anna tehát ugyan lutheránusnak nem feltétlenül nevezhető, ám minden bizonnyal érdeklődött az új tanok iránt, és elmondhatjuk, hogy nem csupán reformerekkel vette körül magát, de ahol lehetett támogatta is őket.

Anglia a XVI. század második felében

1558. november 17-én I. Erzsébet követte Anglia trónján féltestvérét, I. Máriát (1553–1558). VIII. Henrik és Aragóniai Katalin lányának alig ötéves uralmának a végét az emberek örömmel és legfőképp új reményekkel fogadták. Egyetlen igazi célja az volt, hogy visszavezesse Angliát az „igaz hithez” és Rómához.¹⁷ Uralkodása azonban pont olyan ku-

---

ge, akinek a leírásából jól kirajzolódik a protestáns vallás elterjedése, alakulása és mindebben a kereskedők szerepe. Dolgozatom szempontjából a forrás első része a leglényegesebb, amelyben elmeséli apja, Sir William Locke szerepét a tiltott könyvek Angliába való beviteléről, többek között magának Anna királynénak is.

11 LATYMER, 28.

12 IVES, 391.

13 IVES, 390.

14 IVES, 391

15 DOWLING Humanism. 233.

16 FREEMAN, Thomas S.: Research, Romour and Propaganda: Anne Boleyn in Foxe's 'Book of Martyrs' 802.

17 ELTON, 214.

darccokkal telinek mondható, mint egész élete. 1555-ben megindultak az eretneknek tekintett protestánsok elleni perek, és a következő években több mint háromszáz embert ítéltek máglyahalálra a hitükért, köztük a későbbi protestáns mártírokat: John Hoopert (1500–1555), Hugh Latimert (1487–1555), Nicholas Ridley (1500–1555) és Thomas Cranmert (1489–1556). Mária 1554-ben hozzáment a spanyol II. Fülöphöz (1527–1598), két évvel később belépett a spanyolok Franciaország elleni háborújába, amely 1558 januárjában Calais elvesztéséhez vezetett. A spanyol házasság és Calais elvesztése is elfordították országát a királynőtől, de a katolikus hit helyreállításáért való küzdelme hagyta a legmélyebb nyomokat. Mária tettei, a tömeges kivégzések kiirihthatatlan gyűlöletet hagytak az emberekben a pápa és a római katolicizmus iránt.¹⁸

Az angolok örömmel fogadták Mária halálát 1558-ban, optimizmussal fordultak az új királynő, I. Erzsébet felé, akit mint a protestánsok reménységét üdvözöltek Anglia trónján. Boleyn Anna lánya rokonszenves, szorgalmas, intelligens, kiváló lovas és vadász volt, beszélt franciául, olaszul, spanyolul és latinul.¹⁹ A fiatal királynőnek azonban több problémával is meg kellett küzdenie. Hiába örökölte ugyanis saját jogán a koronát és rendelkezett kiemelkedő tehetséggel, a nőket nem látták szívesen az angol trónon. Bár női uralkodó nem volt egyedülálló jelenség az angol történelemben, de a korszak felfogása idegenkedett tőle. Női erénynek a tisztaság, tisztesség, engedelmesség számított. Úgy gondolták, hogy az a nő, aki férfiak feletti hatalommal rendelkezett, elvesztette nőiességét, a női uralom szemben állt Isten akaratával. Ennek megerősítésére nem csupán a középkorból jól ismert Matilda (Maude)²⁰ példáját emlegették, de az Erzsébet előtt uralkodó I. Máriát is, akinek alig ötéves rémuralma még erősebben táplálta a közhiedelmet, amely szerint egy nő nem képes irányítani egy országot. Az uralkodók Isten akarata szerint foglalták el helyüket a trónon, hogy védjék alattvalóikat, katonai vezetők voltak a hadsereg élén, amire egy nő nem volt alkalmas. Éppen ezért érdekes, hogy VI. Edward halála előtt végrendeletében Lady Jane Greyt nevezte meg örökösül, kizárva féltestvéreit a trón örökléséből. Egyesek ezt

---

¹⁸ ELTON, 220.

¹⁹ GUY, 251.

²⁰ Matilda (1102–1167) I. Henrik (1068–1135) egyetlen örököse volt, miután fiútestvére, William 1120-ban meghalt a „White Ship” tragédiában. Matilda volt az első női uralkodó Angliában, igaz uralma alig mondható pár hónaposnak 1141-ben. Apja hiába próbálta elérni, hogy elfogadják Matildát, mint örökösét, annak halálakor polgárháború tört ki közte és Blois István (1135–1154) között, aki halála előtt elismerte örökösének Matilda gyermekét, a későbbi II. Henriket (1154–1189).

azzal is indokolják, hogy amíg Mária és Erzsébet hajadon volt, Jane már házas, és egy megfelelő férjjel rendelkező asszony biztonságosabb „jelöltnek” tűnhetett. Ha viszont Mária vagy Erzsébet kerül trónra, az a veszély is fenyegetett volna, hogy hozzámegy egy idegenhez, aki majd visszavezeti Angliát Rómához.²¹

A női uralkodó széleskörű elutasításával nem csupán a huszonéves királynőnek, hanem országának és tanácsosainak is szembe kellett néznie, hiszen ugyan volt már rá példa, hogy Isten egyes nőket, mint például az Ótestamentumban szereplő Debórát, kivételes adottságokkal ruházott fel, ám mégis jobbnak tartották, ha az uralom férfikézben van. Az sem volt szerencsének mondható, hogy John Knox (1514–1512) alkotása, a *The First Blast of the Trumpet Against the Monstrous Regiment of Women* is 1558-ban jelent meg. Knox a művet I. Mária és Marie de Guise²² ellen írta, ám általánosságában is támadja a királynők vezette országokat, természetellenesnek nevezve a női uralmat. Bár nem Erzsébet ellen szánta, a fiatal királynőt mégis megsértette.²³

A női uralkodó kérdésének kiküszöbölésére természetes megoldás a házasság volt, amelyre oly buzgón próbáltak rávenni Erzsébetet, hiszen ez volt helyes Isten szemében, illetve a protestáns célt és a Tudor örökösödést is ez szolgálta volna. Persze a fő kérdés minden alkalommal a férj személye volt. Sokszor felmerült a kérdés, miért nem házasodott meg soha. Valószínűleg személyes okok is vezérelték a döntésben, hogy sosem ment férjhez (apja házasságai, saját édesanyja sorsa, de akár féltestvére, Mária rossz döntése), elképzelhető, hogy számára az udvarlók, a külföldi kérők a nemzetközi politikai játék részét jelentették.²⁴ A királynő házassága előtt (amely a várakozások ellenére sosem következett be) próbálták tanácsokkal is ellátni a fiatal uralkodót, hogyan is irányítsa országát, és a következő részekben Ales és Latymer kapcsán főképp ezzel fogok foglalkozni.

A legfőbb probléma I. Erzsébet trónra lépésekor a vallási kérdés volt. Mária uralma végén egy technikailag katolikus országot hagyott maga mögött, a kérdés pedig az volt, az új királynő merre tereli majd országát? 1558 decemberében a még Mária alatt kezdeményezett eretnekségi pereket leállították, a börtönből hazaengedték az embereket. A következő év januárjában pedig összeült a parlament. Erzsébet

---

21 RICHARDS, 105.

22 Marie de Guise (1515–1560) V. János (1512–1542) skót király felesége, Stuart Mária édesanyja. 1554 és 1560 között régensként uralkodott Skóciában lánya nevében.

23 HEALEY, 371.

24 ELTON, 281.

személyes vallásossága is kérdés volt, azt már lehet tudni róla, hogy nem szerette a miséket, de szobájában megtartotta a keresztet és a gyertyákat. Nem volt türelme a dogmatikai vitákhoz, a kálvinizmust elutasította. Legfontosabbnak népe hűségét tartotta, békét kívánt teremteni, türelmes volt mindaddig, amíg alattvalói, bármiben hittek is, hűek maradtak hozzá és a kormányához.²⁵

1559-ben kiadták a második egyházfőiségi (*Act of Supremacy*) és az istentisztelet egyöntetűségéről szóló harmadik törvényt (*Act of Uniformity*). A papsággal elfogadtatták Erzsébetet mint az egyház kormányzóját (*Supreme Governor of the Church of England*), megtiltották, hogy ez ellen prédikáljanak. A képeket, relikviákat eltávolították a templomokból, a papoknak engedélyezték a házasságot a püspökük beleegyezésével, szabályozták a papság öltözetét. A hódolat jeleit, mint a térdelést az imádságot alatt vagy a Jézus nevére való fejbólintást megtartották és a nyomtatást szabályozták.²⁶ Lényegében Erzsébet alatt létrejött egy egyház, amely dogmatikájában protestáns, szervezetében a katolikusra nagyban hasonlító, alávetve pedig a királynőnek volt.²⁷

Sir Robert Naunton (1563–1635) angol író és politikus a következőket mondta Erzsébetéről:

„Többnyire klikkekkel és csoportokkal uralkodott, amelyeket ő maga teremtett, erősített és gyengített, ahogyan azt saját ítélete tanácsolta.”²⁸

Erzsébet idején azonban nem beszélhetünk a VIII. Henrik idején tapasztalt klikkesedésről, a harc leggyakrabban Sir William Cecil (1521–1598) és Lord Robert Dudley (1532–1588, 1564-től Leicester grófja) között folyt, legfőképp a házassági kérdéssel, ám ellenfelek nem voltak, specifikus összetűzéseik mellett sokszor együttműködtek. Cecil Erzsébet egyik legkiválóbb minisztere, fő tanácsadója volt uralkodásának kezdetétől egészen a férfi haláláig. Cecil hatalmi alapjául a Titkos Tanács (*Privy Council*) szolgált, amelynek tagjai közül maga köré gyűjtve pár embert folytatta a lényegi munkát. Ilyenek voltak például Sir Nicholas Bacon, Sir Francis Knolly vagy Sir Thomas Parry is. Cecil módszere különbözött az addigiaktól, nem a csoportosulásokra épített: Erzsébet kormánya olyan emberekre támaszkodott, akik egyszerre voltak vezető politikai szereplők és udvari pozíciók betöltői, a

---

25 ELTON, 264.

26 GUY, 291.

27 ELTON, 275.

28 GUY, 254. „She ruled much by factions and perties, which she herself both made, upheld and weakend, as her own great judgement advised.”

királynői rezidencián (*Privy Chamber*) pedig olyan hölgyek kaptak helyet, akik ezen politikusok feleségei és lányai voltak. Az udvarban természetesen fontos szerep jutott Erzsébet rokonainak is. A Boleyn rokonságból ott volt Lord Hunsdon, a Knolly és Sackville is, mint közéleti szereplő,²⁹ és ott találjuk Matthew Parker canterbury érseket, aki nek annak idején Anna gondjaira bízta lányát és aki így nyilatkozott:

„Ha nem lettem volna annyira elkötelezve az anyjának, nem fogadtam volna olyan hamar el a lánya szolgálatát.”³⁰

Az 1560-as évek Erzsébet házassági szándékai és az öröklés kérdése körül forogtak. Jelentős fordulatot Erzsébetnek alattvalóihoz fűződő viszonyában 1570 hozott, amikor V. Pius pápa (1566–1572) kiadta a *Regnans in excelsis* kezdetű bullát, amellyel kiátkozta Erzsébetet. A bulla tulajdonképpen nem érte el a kellő hatást, hiszen nem volt, aki végrehajtsa, főbb eredménye csak Angliában jelentkezett. A királynő szemében a protestánsok hűségesek maradtak, amíg a katolikusok lehetséges árulókká váltak.³¹ Ezen felül a bulla kényszerítette a katolikusokat, hogy válasszanak uralkodójuk és hitük között. Az 1570-es és 1580-as évekre a katolikusüldözések voltak jellemzőek. 1571-ben törvényt adtak ki a pápai bullák ellen (*Act Against Bulls From the See of Rome*), amely árulássá nyilvánította a pápai dokumentumok fogadását és kiadását. A következői évi események a franciáktól elidegenüléshez vezettek, amikor Szent Bertalan éjszakáján, 1572. augusztus 23-áról 24-ére virradó éjszaka a Párizsba összegyűlt hugenottákat lemészárolták. A hetekig tartó mészárlásokat a korban sokan egy protestánsok elleni egységes katolikus támadás előkészítésének vélték.

Erzsébetet talán az egyik leghosszabb ideig foglalkoztató kérdés Stuart Mária (1542–1587), a skótok királynőjének helyzete volt. 1568-ban Máriát Angliában bebörtönözték, mivel már hosszú ideje Erzsébet katolikus ellenfelének számított, akit az angol katolikusok a helyébe akartak ültetni. Erzsébet majd tizenkilenc évig élt a Máriától való félelemben. Hitt az uralkodók Istentől kapott jogaiban és tudta, hogy Mária igénye az angol trónra megalapozottabb annál, minthogy figyelmen kívül lehetne hagyni. Angliai tartózkodása alatt a skót királynő részesévé vált több, Erzsébet ellen szervezett katolikus összeesküvésnek, folytonos vitát okozott Erzsébet és parlamentje között, ám az angol királynő túlságosan is idegenkedett Mária kivégzésének

29 GUY, 253-258.

30 WEIR, 307. „If I had not been so much bound to her mother, I would not so soon have granted to serve the daughter.”

31 GUY, 277.

gondolatától. Végül Sir Francis Walsinghamnek (1532–1590) sikerült annyi bizonyítékot gyűjtenie ellene, amely Erzsébetet belekényszerítette a halálos ítélet aláírásába. Máriát 1587-ben fotheringhay-i kastélyban lefejezték. Ez végül indokot adott II. Fülöpnek, hogy megindítsa hajóhadát a szigetország ellen, 1588-ban azonban a spanyol Armada csúfos vereséget szenvedett. Erzsébet a győzelem után hálaadást rendelt el a Szent Pál katedrálisban. Az Armada feletti győzelem nagy jelentőséggel bírt, ami jó alkalmat adott arra, hogy a propagandában hangsúlyozzák, protestáns és katolikus hadak ütköztek meg ami a protestánsok győzelmével zárult. Hirdetni lehetett továbbá Anglia sérthetlenségét a Szűz Királynő uralma alatt, aki 1603-ban, negyvenöt év uralkodás után halt meg, vele együtt pedig véget ért a Tudor-dinasztia uralma is.

Propaganda az Erzsébet-korban

Érdekes röviden kitérni az Erzsébet-kori propaganda működésére, céljaira, eszközeire és néhány alakjára. A korabeli propaganda sokrétű eszköztárát (könyvek, pamfletok, nyilvános események, művészi alkotások stb.) ugyanis az uralkodók is szívesen igénybe vették.

A Tudor-dinasztiára kifejezetten jellemző volt, hogy tudatosan építették saját imázsukat. Erzsébet számára különösen fontos volt, milyen képet közvetítenek róla az emberek felé. Igyekezett megteremteni azt a mítoszt, hogy uralkodását a stabilitást jelentő változatlanosság jellemzi, amit személyes mottójával (*Semper Eadem*, vagyis mindig ugyanolyan) is kifejezett. A magáról alkotott kép középpontjában a szüzesség állt, uralkodása kezdetén mint a házasság előtt álló nő erénye. Később a Szűz Királynő mítoszának megteremtéséhez használta, hangsúlyozva, hogy a házasság elutasítása egyfajta önfeláldozássá volt a népe felé, hiszen a királynő így biztosította a Tudorok öröklését (nem engedve át az uralmat egy másik házból származó férfinak). Az uralma alatti jólétet és Erzsébet törvényes öröklését volt hivatott ábrázolni a körülbelül 1572-ben készült festmény, amelynek címe *Family of Henry VIII, an Allegory of the Tudor Succession (VIII. Henrik családja, a Tudor öröklés allegóriája)*. A háttérben láthatjuk középen Henriket mellette térdelő fiával, VI. Edwarddal, balra mellettük Máriát és férjét, ahogyan Mars teljes harci díszben menetel mögöttük. Jobb oldalon az előtérben helyezkedik Erzsébet a Békét vezetve, mögöttük a Bőséggel. Ez a kép is jelzi az üzenetet, amit átadni kívántak: a bizonytalanság és háborúk korából elérkeztek a békéhez és bőséghöz I. Erzsébet uralma alatt.

A propaganda a királynő uralkodása alatt igyekezett megteremteni az úgynevezett „Gloriana kultuszt” amely lényegében a felvonulásokban, ünnepségeken nyilvánult meg. A reformáció kibontakozása előtt a legnagyobb ünnepeket a katolikus egyház ünnepnapjain tartották, azonban ezeket és a vallási külsőségeket, a szentkultuszt, képeket és ceremóniákat Erzsébet alatt mással helyettesítették. A legnagyobb állami ünnepek többnyire mind kötődtek valamilyen módon magához az uralkodóhoz, lassan kiiktatva az emlékezetből a katolikus ünnepeket és egyúttal kialakítva Erzsébet kultuszát. Kezdetben november 17. volt a nap, amelyen minden évben megünnepelték a királynő trónra lépését. Szintén megünnepelték Erzsébet születésnapját, szeptember 7-ét, 1588 után pedig november 19-ét, amikor legyőzték a spanyol Armadát. Ezekben a napokon nem csupán az udvarban, de szinte mindenhol az országban ünnepeket tartottak, a lovagi tornán pedig maga a királynő is megjelent.

A propaganda egyik legfontosabb és talán legnagyobb mértékben elterjedt eszköze a könyvnyomtatás, a különböző pamfletok és kiadványok terjesztése volt. A katolikus és a protestáns oldal is élt az ebben rejlő lehetőségekkel, természetesen saját céljaikat szem előtt tartva. A protestáns írók leginkább a kibontakozó vallási rendezésre kívánták helyezni a hangsúlyt, Erzsébet mellett álltak ki. A katolikus munkák ezzel szemben támadták mind az angol reformációt, mind az uralkodót, akit anyjához hasonlóan Jezabelként emlegettek, a közvéleményt pedig ellene kívánták fordítani.

Korán rájöttek arra, hogy a nyomtatás fenyegetést is jelenthet az állam számára, ezért már VIII. Henrik is rendelkezett a szabályozásáról: engedélyhez kötötte valamennyi könyv kiadását. Erzsébet uralkodásának kezdetén, 1559-ben is született egy törvény, amely kimondta, hogy minden nyomtatásra szánt könyvet kötelező átadni előzetes olvasásra és jóváhagyásra a Titkos Tanács egy hattagú testületének. Minden olyan nyomdát üldöztek, amely számukra nem megfelelő, lázadónak tekintettek vagy a királynőre nézve sértő műveket adott ki. A fordulatot ezen a téren is 1570 és Erzsébet kiátkozása hozta, mivel ekkor megnőtt a katolikus, Stuart Mária mellett szóló írások száma. Egy-egy mű megjelenését külföldi esemény is kiválthatta. 1572-ben a Szent Bertalan-éji mézszárlás után tömegével jelentek meg Angliában is azok az írások, amelyek ezúttal a katolikus mézszárlók ellen szóltak, a közvéleményt a hugenották mellé állítani kívánták.

Erzsébet mellett és ellen is megjelent számos munka, ilyen volt 1579-ben egy bizonyos John Stubbsnak az írása is, a *The Discoverie of a Gaping Gulf Whereinto England Is to Be Swallowed* (Felfedezése

a tátongó örvénynek amely elnyeli Angliát). Stubbs egyértelműen az Anjou-házasság³² ellen ír, elkövetve azt a hibát is, hogy kijelenti: Erzsébet túl öreg a gyermekszüléshez. Eredményképpen Stabbsnak és a könyv kiadójának levágták a jobb kezét.

Sokan az angol katolikusok közül Annát használták fel az Erzsébet elleni támadáshoz, így például Nicholas Harpsfield katolikus pap, aki több művet írt az angol történelemről, köztük a *A Treatise on the Pretended Divorce Between Henry VIII and Catherine of Aragon* (Tanulmány a VIII. Henrik és Aragóniai Katalin közötti színlelt válásról) címűt, majd Nicholas Sander is, akinek *The Rise and Growth of the Anglican Schism* (Az anglikán hitszakadás felemelkedése és növekvése, 1585) című munkájából az Annát érintő részleteket magam is elemzem. Sander korábban több egyháztörténeti munkát is, például a pápai egyházfőség védelmében megírta a *The Rock of the Church* (Az egyház kösziklája, 1567) és a *De Visibili Monarchia Ecclesiae* (1571) című alkotást. Az anglikán hitszakadás felemelkedése és növekvésének spanyol változatát a spanyol jezsuita Pedro de Ribadeneira írta, aki részben átalakította azt az 1588-as megjelenésre: ez a mű már tartalmazta Stuart Mária kivégzését is.

Szintén száműzetésben élő katolikus volt William Allen (1532–1594), aki két fontos alkotást is megjelentetett, természetesen katolikus szemszögből támadva az „eretnek” Erzsébetet. Az első 1584-ben jelent meg *A True, Sincere and Modest Defence of English Catholics* (Az angol katolikusok igaz, őszinte és szerény védelme) címmel, majd 1588-ban adták ki a *Admonition to the Nobility and People of England* (Az angol nemesség és emberek figyelmeztetése) című kötetet.

Végezetül pedig William Cecilt is meg kell említeni, aki az 1583-ban megjelent *Execution of Justice in England* (Az igazság végrehajtása Angliában) című alkotásában védi meg azon támadásokkal szemben királynőjét, amelyek azt állították, hogy sokakat a vallásuk miatt végeztetett ki. Cecil kijelenti, hogy katolikusokat nem ítélték halálra a hitük miatt, csak árulásért.

A továbbiakban is a nyomtatott propaganda termékeire fogom a hangsúlyt fektetni, öt kiválasztott forráson keresztül bemutatva, hogyan használta a propaganda gépezet Boleyn Annát Erzsébet befolyásolására vagy éppen támadására.

Protestáns propaganda

Boleyn Anna életében és sokáig halála után is az „ágyas” volt a közvélemény szemében, akire a katolikus Európa évekkel később is úgy

³² Erzsébetnek az Anjou grófjával, Francoissal (1555–1584) kötendő házassága.

tekintett, mint a „nagy szajhára”, akinek az Angliában történt minden rossz a rovására írható. Spanyolországban és Portugáliában egy gonosz, rossz életű, cselszövő nőt „Ana-Bolená”-nak hívtak, Szicíliában pedig hitték, hogy VIII. Henrik második felesége az Etna alatt rekedt büntetesképpen.³³ A francia Gabriel de Sacconay, a lyoni templom énekes 1561-ben kijelentette, hogy Boleyn Annát jogosan végezték ki a bűneiért.

A továbbiakban öt különböző forrást, illetve forrásrészletet kívánok elemezni. A vizsgálat során olyan kérdésekre próbálok választ keresni, mint például hogyan ábrázolják íróik Boleyn Annát? Mennyire használják az Anna életében a királynéről keringő pletykákat, és hogyan alakítják át ezeket annak érdekében, hogy jobb, vagy rosszabb színben tüntessék fel őt? Próbálják-e a protestáns írók befolyásolni a fiatal I. Erzsébet királynőt, ha igen, milyen eszközökkel?

A forrásokat két csoportra osztva fogom bemutatni. Először William Latymer krónikáját, Alexander Ales I. Erzsébethez írt levelét és John Foxe *Mártírok könyve* című alkotásának részletét elemzem, majd Nicholas Sander *Az anglikán hitszakadás felemelkedése és növekvése* című munkájának részletét vizsgálom a hozzá kapcsolódó válasszal, a George Wyatt-tól származó Anna életrajzzal összevetve. A bontást az indokolja, hogy az első három forrás a legkorábbi Anna életrajzok közé sorolható, egymástól függetlenül keletkezett, mind csupán Anna bukásáról ír és többnyire ugyan azt a kitűzött célt véltem felismeri bennük: a királynét kívánták rehabilitálni és a fiatal I. Erzsébetnek akartak jó, protestáns példával szolgálni.

Wyatt munkája már jóval későbbi terméke az angol protestáns propagandának és egyben válasz is Sander írására, amely a korban az egyik legelterjedtebb katolikus munka az angol egyházszakadásról, és amely többek között Anna rossz hírnevét használja Erzsébet támadására.

„A legbékésebb királynő, a legvallásosabb édesanyád”³⁴

Az első és talán egyik legfontosabb általam vizsgált forrás a William Latymer által írt *Boleyn Anna krónikája*. A munka nem csupán az első életrajzok egyike, de azon keveseké is, amely szemtanú tollából származik, igaz ugyan, hogy Latymer, aki Anna lelkésze volt jóval a kivégzés után írta a krónikát. A mintegy húsz oldalas életrajzot 1990-ben adták ki.

Alexander Ales (1500–1565) skót reformer 1558-ban egy levélben gratulált I. Erzsébetnek. A lehetőséget megragadva nem csupán a királynő trónra lépése miatt érzett örömét fejt ki, hanem leírja Boleyn Anna bukásának történetét is.

A három együtt kezelt forrás közül a legrövidebb Anna-jellemzés John Foxe alkotásában, a *Mártírok könyvében* (1563) található. Foxe művét Erzsébet uralkodása alatt írta, az első kiadás 1563-ban jelent meg magának a királynőnek ajánlva. Előljáróban fontosnak tartom megjegyezni, hogy bár Foxe az elsők között volt, akik nem mint házasságtörőről nyilatkoztak Annáról, fenntartásokkal kell fogadni az olvasottakat.

Annát a halálát követően sokan kezdték el úgy látni mint aki a protestáns vallásért és követőikért küzdött életében. John Aylmer (1521–1594), Jane Grey (1536–1554), a „kilencnapos királynő”³⁵ tanára és London püspöke a következőket mondta:

„Anna királyné, az áldott hölgy édesanyja, nem volt-e a fő és egyetlen oka Róma szörnyének kiűzésében, annak összes szegényes csomagjával?”³⁶

Boleyn Anna nevét senki sem próbálta meg rehabilitálni egészen I. Erzsébet trónra lépéséig. Egyrészt azért, mert VIII. Henrik alatt lehetőség, VI. Edward (1547–1553) alatt pedig igény nem volt rá, másrészt csak 1558 környékén láthatták szükségesnek a fiatal királynő édesanyjának jó – vagy legalábbis – a korábbinál jobb fényben való feltüntetését. Emellett jó protestáns példával is kellett szolgálni a fiatal királynőnek, akit I. (Véres) Mária uralma (1553–1558) után sokan mint a megváltót várták.

Latymer és Ales egyértelműen példával kíván szolgálni Erzsébet számára. Foxe Erzsébetnek dedikálta munkáját, így elképzelhetetlennek tartom, hogy annak anyját rossz színben tüntetné fel. Ráadásul 1563-ra, az első kiadás megjelenésének idejére már kialakulhatott egy kép Annáról, mint a protestantizmus előmozdítójáról, így minden-

35 Lady Jane Grey VII. Henrik (1485–1509) dédunokája volt, IV. Edward (1547–1553) unokatestvére. Amikor 1553-ban Edward meghalt, a protestánsok nem akarták nővérét, I. Máriát a trónon annak katolikus hite miatt. Helyesen feltételezték, hogy uralma alatt megpróbálja majd Angliát visszavezetni Rómához, ezért rávették a haldokló Edwardot, hogy hagyja a trónt Jane Greyre, akit a gyermek király halálakor királynőnek nyilvánítottak. Rövid uralma koronázatlanul ért véget, amikor kilenc nappal később, 1553. július 19-én a Titkos Tanács Máriát nyilvánította a trón jogos örökösének. Jane a férjével együtt a Towerbe került és felségárulás vádjával 1554. február 12-én kivégezték.

36 WEIR . 316. „Was not Queen Anne, the mother of the blessed woman, the chief, first and only cause of banishing the Beast of Rome with all his beggarly baggage?”

képpen bele kellett vennie alkotásába, és protestánsként valószínűleg osztotta is ezt a véleményt. Foxe a protestáns mártírok közé sorolja Annát, viszont az előző két forrással ellentétben Foxe nem kívánja teljesen rehabilitálni. Kétséges, hogy a célja Anna ártatlanságának bizonyítása lett volna, vagy a királyné felhasználása, mint jó protestáns uralkodó Erzsébet előtt.

Érdekesnek tartom, hogy Latymer nem mint a király feleségét, hanem mint cselekvő uralkodót ábrázolja Annát, kétszer pedig olyat tesz, amit rajta kívül szintén senki: megszólaltatja Annát. Először a tanácsához, majd a lelkészeihez intéz beszédet. Lelkészei voltak, saját, önálló tanácsa biztosan nem, így koronázása után maximum a saját udvartartásának adhatott ki királynéi utasításokat. Ez a latymeri módosítás egyike lehet azon eszközöknek, amivel Annát példaként kívánja Erzsébet előtt felhozni. Egy csupán feleségi pozícióban lévő anyát talán kevésbé tartott példaértékűnek a fiatal királynő számára, mint egy erős, önálló uralkodónőt, és az itt a „tanácsához” intézett szavaiból is kicseng, mit gondol Latymer egy jó uralkodóról, mit szeretne, ha Erzsébet követne:

„Igazából a herceg kötelessége, hogy saját személyét oly tisztának, házat és udvarát oly jól kormányzottnak mutassa, hogy mind, aki látja követni óhajtsa, és mind, aki hall róla, látni kívánja.”³⁷

Pár sorral lejjebb szinte Erzsébetnek adja a szavakat, mit szabjon meg kötelességnek a saját tanácsával szemben:

„Azt ajánlom, legyetek a becsületesség, szerénység, bölcsesség és tapasztalat emberei.”³⁸

Mi lehetne jobb tanács egy fiatal királynő számára, mint az édesanyja egykori szavai a saját tanácsosaihoz? Latymer nem csupán példát állít Erzsébet elé, mondván, így csinálta egykoron maga Boleyn Anna is, hanem saját tanácsait az ő szájába adva írja le. Nagyszerű megoldás ez, amellyel Latymeren kívül senki más sem él. A többi forrás csupán leírja Annát, nagyszerű, vallásos, erős királynéként ábrázolják, de nem mennek el addig, hogy a megszólaltatásával tartsanak uralkodói tükröt Erzsébet elé.

---

37 LATYMER, 48. „Truly the princeis bounde to kepe his awne persone pure, his house and courte so well ruled that all that see it may have desyre to follow, and all that heare therof may desire to see it.”

38 LATYMER, 48. „You are commended to be men of honestye, modesty, wysedome and experience.”

Latymer és Ales valamilyen módon jelen voltak az eseményeknél, így az ő munkájuktól elvárható volna, hogy az eseményeket és magát a királynét is sokkal pontosabban írják le. Azonban a céljaik miatt jelentősen megváltoztatták Anna személyiségét: mindketten más—más eszközökkel kívántak hatni Erzsébetre, míg John Foxe kutatásait nem azzal a céllal végezte, hogy Annáról írjon és nem is kívánt hatni uralkodójára.

Foxe sokakkal beszélt kutatásai során, akiktől az információit gyűjtötte és néhányuk Annáról is nyilatkozott. Többek szerint Anna a koronázása előtti évben minden héten száz fontot és ruhákat osztott szét a szegények között, és említik azt is, hogy a Boleyn család szegényebb cambridge-i diákoknak segített. Tudomásunk van egy John Cheke (1517–1557), az első cambridge-i görög tanár által írt levélről is, amelyben Matthew Parkernek, Anna egykori lelkészének, később Erzsébet canterburyi érsekének írja, hogy Anna megnövelte a már azelőtt is igen magas cambridge-i juttatásokat. Azt is tudni lehet – ez szinte az összes forrásban szerepel –, hogy a királyné, ha nem is közvetlenül, de lehetővé tette többek kinevezését, így például „ő helyezte Hugh Latimer mestert Worcester püspökségébe.”³⁹

A legfőbb hasonlóság, hogy mind a három szerző Anna kivégzését választotta elemzése központjául. Nem írnak sem az angol udvar előtti életéről, sem pedig a nagy port kavaró válásról, amely során VIII. Henrik próbált Aragóniai Katalin helyett új királynét adni országának. Minden bizonnyal a szerzők ezt szegényfoltként értékelték Anna életében, amelyet jobbnak láttak kihagyni és az ártatlanul kivégzett királyné képére tették a hangsúlyt.

Alexander Ales egészen odáig megy, hogy Anna kivégzésének szinte egyetlen okaként említi a nő vallási elhivatottságát, azt írja „a püspökök, akik hűségesek voltak a római pápához összeesküvésbe bocsátkoztak”⁴⁰ Anna ellen. Ugyan megjelenik nála a királyné és Cromwell közötti érdekellentét, ám itt sem politikai ellentétről, csupán vallási nézeteltérésről volt szerinte szó:

„[Thomas Cromwell] utálta a királynét, mert az élesen rendreutasította és megfenyegette, hogy értesíti a királyt arról, hogy az Evangélium és vallás látszata alatt a saját érdekeit mozdítja előre.”⁴¹

39 FOXE, 268. „She placed Master Hugh Latimer in the bischopric of Worcester.”

40 ALES, 239 „all the Bishopos who were ... adhered to the Roman Pontiff, entered into a conspiracy”

41 ALES, 240. „Hated the Queen, because she had sharply rebuked them and threatened to infomr the King that under the guise of the Gospel and religion they were advancing their own interests.”

Ales tehát csupán vallási okokat lát Anna bukása mögött. Állította, hogy Cromwell kémei hamis jelentése alapján informálta a királyt arról, hogy a „*királyné házasságtörő volt, és megérdemelte, hogy élve elégessék.*”⁴² Ales levelében bizonyítani kívánta Anna ártatlanságát, ismertetve a „valós okot”, amiért a vérpadon kellett végeznie. Érdekesnek véltem, hogy ez az egyedüli forrás, amely nem csupán megemlíti Anna bukását és mentesíti őt a vádak alól, de odáig merészkedik, hogy már-már VIII. Henriket hibáztatja a nő kivégzéséért. Valószínűleg Erzsébet számára nem volt ismeretlen apja feleségeinek története, mégis, megpróbálni elhinteni Henrik bűnösségét, akár csupán anyja halálát illetően, bátor tett. Erzsébet idealizálta Henriket, hős volt a szemében, ez több királynőként tett kijelentéséből láthatjuk, ami nem meglepő, hiszen nem csupán neki köszönhette a trónt, de édesanyja halálával egyetlen szülő maradt az életében. Ales leginkább Cromwellt és a Róma-hű püspököket teszi felelőssé a kivégzésért, és kicseng írásából a kisebbség hangja, amely Henriket azzal vádolta, hogy Annát egy új feleség – és egy fiúörökös – reményében végeztette ki. A skót reformer azonban ügyesen leveszi a felelősséget Henrik válláról, leírva, hogy az:

„Kivégeztette a királynét, amiért az megszegte az esküvői fogadalmaikat, vagy a háborútól való félelemből, ami kitörni készült a vallásban bekövetkezett változások és a császár nagynénjétől való elválás következtében.”⁴³

A válás ügyének elhallgatásával sok korábban is vitatott kérdést megválaszolatlanul hagyhattak. Nem kellett például bizonyítaniuk a válási procedúra bemutatásán keresztül, hogy Anna volt VIII. Henrik törvényes felesége, hiszen ezt magától értetődőnek tekintették. Ezen felül a királyné vallásos, jótékony oldalát is túlhangsúlyozták, hiszen hogyan is lehetne egy ilyen jó lélek bűnös a felhozott vádakban?

Szembetűnő, hogy mind a három forrás egyoldalú képet fest Annáról. Az igazságot ugyan nem ferdítik el, ahogyan azt a későbbiekben Nicholas Sander teszi, ám több fontos dolgot is „kifelejtenek”, nyilván nem ok nélkül. Boleyn Anna egzotikusnak számított a henriki udvarban: „francia” volt ott, ahol mindenki az próbált lenni. Öltözködési stílusát sokan követték, tehetséges volt a zenében, verseket írt és rendkívül szeretett táncolni. A „mulatságok királynője”

42 ALES, 240. „The Queen was an adulteress, and deserved to be burnt alive.”

43 Ales, 242. „...executed the Queen for having broken her marriage vows, or for fear of the war which was about to break out in consequence of the changes in region, and the divorce of the Emperor's aunt.”

azonban mindhárom beszámolóból teljesen kimarad, csupán a vallásos, jótékony királyné képe jelenik meg. Valószínűleg ez is egyrészt egy erkölcsi norma felállítását szolgálta, hiszen a fiatal Erzsébetnek királynőként meg kellett felelnie bizonyos elvárásoknak, így ismét egy olyan édesanya jelenik meg példaként, akinél szó sem volt mulatozásokról, kicsapongásokról. Másrészt az 1536-os per során a játékos udvari flörtölések kiforgatva, vádpontként kerültek elő. Latymerék meg sem említve ezeket, mintegy kitörlik Anna életének ezen részét, ezzel is azt erősítve, hogy Annát koholt vádak alapján ítélték el.

Tehát az életet élvező Boleyn Anna eltűnik a lapokról, helyébe egy céltudatos, a vallás ügyét szíven viselő királyné kerül. Rendkívül nagy hangsúlyt fektetnek Anna vallásosságára. Foxe szerint Anna „*Krisztus evangéliumainak buzgó védelmezője volt*”,⁴⁴ míg Ales jóval továbbmegy Erzsébetnek szóló levelében: „*Az igaz vallás az ön édesanyjával kezdődött és ért véget.*”⁴⁵

A vallásos Anna az elemzett forrásokban többféleképpen jelenik meg. A szerzők egyrészt buzgón ecsetelik, milyen mélyen vallásos nővel állunk szemben, nem mulasztanak el egyetlen lehetőséget sem, hogy egy ezt kifejező jelzöt illesszenek mindenhová, ahova csak lehet. John Foxe szerint „*nem sok ilyen királyné volt, mielőtt ő viselte Anglia koronáját*”,⁴⁶ bizonyítja ezt „*buzgó vágya az igazsághoz és az őszinte vallás előmozdításához, összeforva kedvességgel, szerénységgel és könyörülettel minden ember iránt.*”⁴⁷ Alexander Ales dicséri Anna „*szerénységét, okosságát, és megfontoltságát, vágyát, hogy előmozdítsa az Evangélium tiszta doktrínáját.*”⁴⁸ Tökéletes példát szolgáltatnak Erzsébetnek, Anna személyén keresztül megfogalmazva elvárásaikat.

Másrészt több helyen is bemutatják, mennyit tett Anna a protestánsokért, hogyan segítette a kinevezéseiket, támogatta az új vallás képviselőit. William Latymer Boleyn Annája amellet, hogy a saját háztartását szigorúnak is mondható keretek között irányította, nagylelkűen bánt a szolgálóival, segítséget nyújtott a szegényebb diákoknak és sokszor előremozdította egyikük-másikuk kinevezését. Ennek igazolásához elegendő végignézni a lelkészeinek a névsorán, ame-

44 FOXE, 268. „What a zealous defender she was of Christ's gospel.”

45 ALES, 244. „True religion in England had its commencement and its end with your mother.”

46 FOXE, 268. „There have not many such queens before she borne the crown of England.”

47 FOXE, 268. „Fervent desire unto the truth and setting forth of sincere religion, joined with like gentleness, modesty, and pity toward all men.”

48 ALES, 241. „her modesty, prudence, and gravity, as her desire to promote the pure doctrine of the Gospel”

Ilyen maga Latymer is szerepel. Anna lelkészei között ott találjuk még Nicholas Shaxton (1485–1556), Salisbury püspökét, John Skippet, a későbbi herefordi püspököt és többeket azok közül, akiket 1528-ban Thomas Wolsey tiltott könyvek tanulmányozásával vádolt meg Oxfordban. Utóbbiak közé tartozott Hugh Latimer (1487–1555) és Erzsébet első canterburyi érseke, Matthew Parker is. Latimer és Shaxton kinevezését Foxe és Ales is megemlíti.

Egyikőjük sem érzi teljesnek a saját Anna-képét jótékony természetének leírása nélkül. John Foxe az Annáról szóló szöveg rövidsége miatt csupán egy fél mondattal jegyzi le Anna ezen tevékenységét, amikor leírja „*mennyire bőkezű volt a szegényekhez.*”⁴⁹ Alexander Ales beszámolója is elsiklik kissé e felett, Latymer azonban viszonylag hosszan írja le a királyné tetteit:

„Nagycsütörtökön, miután a legalázatosabban (alázatosan, mondom, mert a térdén térdelve megmosta és megcsókolta a lábát az egyszerű, szegény nőknek)... elrendelte, hogy tegyenek titokban minden szegény nő tárcájába...”⁵⁰

„...és elrendelte a tisztviselőinek, hogy vegyenek nagy mennyiségű vásznat, amiből inget és lepedőt készíthetnek.”⁵¹

Ales beszámolója két érdekes részletet is tartalmaz. Nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy ezek egyáltalán megtörténtek-e, vagy csupán a reformer egyik fogása Erzsébet lenyűgözésére. Az első részlet a következő:

„Sosem fogom elfelejteni a bánatot, amit éreztem, amikor láttam a legfenségebb királynét, a te legvallásosabb anyádat, téged hordva apró babaként, a karjaiban és könyörögve a legfenségebb királynak, apádnak, Greenwich palotában, a nyitott ablakból, amelyből az udvarra nézett, amikor elvitt téged hozzá.”⁵²

49 FOXE, 268. „How bountiful she was to the poor.”

50 LATYMER, 53. „Mawndie (Maundy) Thursdaye, after she hadd moste humbly (humblye, I said, bicause kneeling on her knees she wasshed and kyssed the fett of symple poore woman) ... she commaunded to be put previlye into every poore womans purse.”

51 LATYMER, 54. „Commaudmente to her officers to buye a greate quantitie of canvas to be made into shortes and shetes.”

52 ALES, 241. „Never shall I forget the sorrow which I felt when I saw the most serene Queen, your most religious mother, carrying you, still a little baby, in her arms and entreating the most serene King, your father, in Greenwich Palace, from the open window of which he was looking into the courtyard, when she brought you to him.”

Valószínűleg utalás lehet ez arra, hogy az udvarnál a letartóztatások előtti napokban érzékelhető volt a feszültség, Anna is sejthette ekkor, hogy bajban van és a kislány Erzsébettel próbált Henrikre hatni.

A másik, ugyan csak Ales által lejegyzett jelenet azért érdekes, mert többféleképpen is értelmezhetjük. Ezen bekezdés ugyanis Anna kivégzésének reggeléről szól, amikor Ales rémálmából ébredve látogatja meg Thomas Cranmert, az akkori canterburyi érseket, aki a következőkkel magyarázza a rossz álmot:

„Nem tudod mi fog ma történni? Ó, aki Anglia királynéja volt a földön, ma királynő lesz a mennyekben. Oly nagy volt a bánata, hogy nem tudott többet mondani, aztán könnyekben tört ki.”⁵³

Sokszor felmerült a kérdés, hogy vajon mennyire írja le Ales Cranmer valódi érzéseit Anna halálával kapcsolatban. Az érseknek sok köszönivalója volt a királynénak, együtt emelkedett a Boleyn családdal, Erzsébet keresztapja volt. Ám a legfontosabb, sejténie kellett, hogy Anna halálával egy fontos támogatót veszít el nem csupán ő, de az általa képviselt ügy, az új vallás előremozdítása Angliában. Ales leírásában egyértelműnek tűnik, hogy Cranmer ártatlannak tartotta Annát és egy közeli barátnak könnyekkel is kifejezte ezt.

Azonban a királyné bukását követően Thomas Cranmer fejében egy pillanatig sem merül fel, hogy megpróbáljon segíteni a nőnek, hiszen joggal feltételezhette, hogy azzal a saját fejét is nagy valószínűséggel a rönkre fektetné. Ehelyett egy levelet küldött VIII. Henriknek, amelyben a következőket írja:

„Annyira tanácstalan vagyok, össze vagyok zavarodva: sosem voltam jobb véleménnyel egy nőről sem, mint róla, ami miatt azt kell gondolnom, nem lehet bűnös. Azonban, úgy hiszem, felséged nem ment volna ilyen messzire, kivéve, ha biztosan bűnös.”⁵⁴

Más szóval, az érsek elismeri, hogy sokat köszönhet a bukott királynénak, ugyanakkor nem kérdőjelezi meg Henrik döntését, mivel szerinte Isten akaratát teljesíti. Sokszor vitatott, hogy vajon Cranmer mit gondolt valójában, hiszen az egyik oldalon ott van Alexander Ales beszámolója a megtört barátról, a másikon pedig a királynak írt leve-

53 ALES, 241. „Do not you know what is to happen to-day? She who has been the Queen of England upon earth will to-day become a Queen in heaven. So great was his grief that he could not say more, and then he burts into tears.”

54 ALES, 238. „And I am in such perplexity, that my mind is amazed: for I never had better opinion in a woman, than I had in her, which maketh me to think, that she should not be culpable. And again, I think your highness would not have gone so far, exopt she had surley be culpable.”

le, amelyben elhatárolja magát Annától. Némelyek azért hajlanak Ales leírásának hinni, mert a canterburyi érsek köztudottan nagy túlélő volt, hasonló levelet Thomas Cromwell bukásakor is írt Henriknek, és mint akkor, Anna esetében is jobbnak ítélte nem a bukottak oldalára állni, hanem túlélni és folytatni a munkát.

A fent elemzett források merőben eltérnek azoktól, amelyek Annáról életében írtak. Az Erzsébet-kori leírásokban nem a folyton mulató, táncoló, zenélő nőt látjuk, aki ha éppen nem Sir Thomas Wyatt verseit hallgatja – amelyek műzsája is természetesen ő maga –, akkor VIII. Henriket próbálja elszakítani feleségétől. Ha nem állna más rendelkezésünkre ezeken a beszámolókon kívül, egy csupán mélyen vallásos Anna képe lebegne a szemünk előtt.

A protestánsok Anna-képe messze állt a házasságtörő boszorkányétól. Ők I. Erzsébet édesanyját hitük előmozdítójának látták, vagy legalábbis láttatták. Inkább azt hangsúlyozták mennyit tett a protestánsok ügyéért: érdeklődött az új vallás iránt, Henriket az anglikán egyház útjára terelte, sokat segítette a fiatal diákokat.

Fontos azonban tisztában lenni ezen szerzők céljaival is, hiszen akkor írták meg beszámolóikat, amikor a szóban forgó királyné lánya, I. Erzsébet került a trónra. Latymernek és Alesnek érdekében állt jó, habár nem tökéletes képet festeni Annáról. Az idealizált Anna képe, Latymernél a jó protestáns „uralkodó” Boleyn Anna mintegy előrevetítése annak, amit Erzsébettől vártak. A tanácsok szóltak ugyan neki is, miközben jóslatot fogalmaztak meg a protestánsok számára: ha ilyen remek volt az édesanya, a lányától több jót is várhatunk.

Ahogy azonban említettem az éremnek két oldala van. A protestánsok Annáról azért írtak, mert céljuk a rehabilitálása volt, és így próbálták megfogalmazni Erzsébettel kapcsolatos reményeiket. A katolikusok azonban épp az ellenkezőjét tették és a lassan feledésbe merülő pletykákat felelevenítve, olykor fel is nagyítva hozták ismét felszínre, hogy így is támadják I. Erzsébetet.

A katolikus propaganda és a protestáns „korrektúra”

1558 után Boleyn Anna története Nicholas Sandernek köszönhetően megelevenedett a száműzetésben élő angol katolikusok számára is. A következőkben egyrészt Sander *Az angol hitszakadás felemelkedése és növekvése* című könyvéből kiemelt részlettel kívánok foglalkozni, másrészt elengedhetetlennek tartom George Wyatt *Boleyn Anna királyné élete* című, alig tíz oldalas munkájának ezzel együttes vizsgálatát, hiszen ő egyértelműen Sander munkájára reagál saját művével.

A protestáns propaganda Angliában Erzsébetet úgy ünnepelte, mint protestantizmus hőse, aki békét és egyensúlyt hozott I. Mária rémuralma után. Prédikátorok hasonlították őt az Ótestamentum szentéletű nőihez a szószékeken, leggyakrabban Debórához, nevét költeményekbe foglalták. Erzsébetet elsősorban mint Isten által választott uralkodót kívánták bemutatni, hangsúlyozták továbbá a Mária uralkodása alatti szenvedéseit is.⁵⁵ Ez utóbbi azért lehetett különösen hatásos, mert annak idején, amikor a fiatal hercegnőt nővére bebörtönözte a Towerba, az ország többsége együttérzéssel gondolt Erzsébetre, akiből idővel protetsáns mártírt lehetett csinálni erre alapozva. A sorozatos merényletek túlélése is bizonyíték volt arra, hogy Isten jó szemmel nézi Erzsébet uralmát, az isteni védelmet betegségekbe való felépülései szintén megerősítettek. Annak ellenére, hogy V. Pius (1566–1572) kiátkozta és a nagy spanyol Armada is ellene vonult, Erzsébet és alatta Anglia sérthetetlen volt, a királynő pedig a „második nap”, amely szétoszlatja a katolikus felhőket.⁵⁶

A katolikusok azonban nem voltak annyira tehetetlenek, mint amennyire ezt ellenfeleik szerették volna, fegyvereik pedig sokszor mélyebb sebet is képesek voltak ejteni, mint egy golyó vagy tör. Erzsébet családjának története mindenki előtt ismert volt: apja a feleségeit sokszor lecserélő, országát az igaz hit útjáról eltérítő VIII. Henrik volt, anyja pedig a „nagy szajha”, a „lutheránus” Boleyn Anna, akinek boszorkánysága eltérítette királyt hű feleségétől és hitétől. Leginkább Anna történetét meglovagolva, azt némiképp átalakítva születtek különféle írások, amelyek Erzsébetet szavak útján vették célba. Ilyen volt Nicholas Sander írása is.

Nicholas Sander 1530-ban Surreyben született, valószínűleg sosem találkozott Annával. Oxfordban végezte tanulmányait, röviddel Erzsébet trónra kerülése után katolikus hite miatt elhagyni kényszerült Angliát. Az angol hitszakadásról szóló munkáját 1585-ben, Kölnben adták ki először. Sander sem ezt, sem sikerét nem érte meg, pár évvel korábban, 1581-ben meghalt Írországbán. Az *angol hitszakadás felemelkedése és növekvése* című könyv kölni megjelenését követően gyorsan terjedt, pár év alatt latinból angol, francia, német, olasz, portugál, spanyol és lengyel nyelvre is lefordították. Eredetileg négy könyvből állt, az első kettő szólt VIII. Henrik, a harmadik fia, VI. Edward az utolsó pedig I. Mária uralkodásáról, igaz, a második kiadáskor már három könyvben jelentették meg. Népszerűségét többek között annak is köszönhette, hogy az első igazán átfogó munkák közé

---

55 DORAN, 144.

56 DORAN, 153.

tartozott, amelyek katolikus szemszögből írták le az angol történelem ezen fontos szakaszát, illetve a korábbi munkák általában egy-egy ember életrajzánál mélyebbre nem ástak, mint például George Cavendish *Wolsey bíboros élete* című munkája.⁵⁷

George Wyatt a Sander-kötet népszerűsége és családja érintettsége miatt tarthatta fontosnak, hogy egy Anna-életrajzzal válaszoljon és megpróbálja újra tisztára mosni a nő nevét. George Wyatt (1554–1624) ifjabbik Thomas Wyatt (1521–1554) fia volt, aki összeesküvést szervezett I. Mária ellen és 1554-ben kivégezték. Ami viszont ennél is fontosabb, hogy nagyapja az a Sir Thomas Wyatt (1503–1542) volt, akit a henriki udvarban Boleyn Anna fiatalkori szerelmeként emlegettek, és akit – amikor a Boleyn-kör bukott 1536-ban – egy hajszál választott el a vérpadtól. George Wyatt válasza Sander „támadására” nem tűzi ki célul az egész munka felülbírálatát, csupán Anna nevét próbálja tisztára mosni, különösen nagy hangsúlyt fektetve a nagyapjával való viszony tisztázására.

Ezeknél a munkáknál is fontos szem előtt tartani, hogy mindkettőt kritikával kell kezelni. Sander célja egyértelműen Erzsébet támadása volt. Bár az ő uralkodásáról nem írt, ám *Az anglikán hitszakadás felemelkedése és növekvése* című könyv legnagyobb részét az apjának, VIII. Henriknek, illetve protestáns féltestvérének (VI. Edwardnak) szentelte, azoknak, akik szerinte Anglia Rómától való elszakadásáért és a vallásban bekövetkezett változásokért okolhatók. Wyatt pedig ugyan protestáns szemszögből ír, így mindenképpen Annának kedvez, és rendkívül nagy figyelmet szentel a Thomas Wyatt – Boleyn Anna szerelmi témának, aminek oka lehet királynője édesanyjának rehabilitálása, de a saját nagyapja nevének tisztára mosása is.

A két forrás, Sander és Wyatt munkája tulajdonképpen egyetlen dologban hasonlít: mindkét helyen, ha elérő részletességgel is, de elkülönülnek Anna életrajzai, egyikük sem csupán a bukásának történetét meséli el. Igaz, Sander az egyetlen az eddigiek közül, aki a születéséről ír. Sajnos dátumot nem említ, ám Anna rossz színben való feltüntetését viszont már itt elkezd:

„Boleyn Anna Sir Thomas Boleyn feleségének lánya volt... Anna nem másnak, mint VIII. Henriknek volt a lánya.”⁵⁸

---

⁵⁷ Goerge Cavendish (1494–1562) Thomas Wolsey bíboros (1473–1530) háztartásának egyik udvaronca volt, aki Wolsey bukása után is hűséges maradt hozzá és a katolikus hithez is élete végéig. Munkája az egyik legfontosabb Wolsey-életrajz, amely Cavendish saját élményeit, tapasztalatait írja le. Sok szó esik benne a VIII. Henrik válásáról, de Boleyn Anna egyik szerelmi ügyének legfontosabb forrása is ez. 58 SANDER, 36. „Anne Boleyn was the daughter of Sir Thomas Boleyn’s wife... the

Az első kijelentése eléggé meghökkentő, mégsem több, mint a Henrik idejében keringő pletykák ismétlése. Sander az Annáról szóló bevezetőben leírja, hogy ő Thomas Boleyn feleségének lánya, kétséges azonban, hogy a férfié volna, mivel az külföldön volt a gyermek születése körüli két évben, amely idő alatt felesége VIII. Henrik szeretője volt. A pletyka, amely szerint Henriknek a Boleyn család minden női tagjával lett volna szexuális viszonya már Anna életében is létezett, többnyire egygel több indokot szolgáltatva a Boleynnek elleni támadásra. Az igaz, hogy Boleyn Mária, Anna nővére Henrik szeretői közé tartozott, akkor úgy vélték, a gyermekei apja is maga a király. Kérdés tehát, Sander miért nem ezt használja fel? Az egyetlen lehetséges válasz pár oldallal lejjebb érkezett:

„[Thomas Boleyn] *felesége hezitálás nélkül bevallotta, hogy Boleyn Anna a király gyermeke volt.*”⁵⁹ Amikor pedig Boleyn tudomást szerez Henrik Annával kapcsolatos terveiről, el is mondja a királynak felesége vallomását. Henrik válasza: „*Tartsd a szádat, bolond, akárki is az apja, a feleségem lesz.*”⁶⁰

Ezek szerint Sander nem csupán azt állítja, hogy Boleyn Anna VIII. Henrik lánya volt, hanem azt is kijelenti, hogy a király tudott a dologról és ennek ellenére feleségül vette. Ezek alapján Erzsébet egy vérfertőző házasságból született, ami még rosszabb, hogy apja tisztában volt ezzel. Véleményem szerint Sander egyik oka a szóbeszéd elmesélésére az Anna elleni vádak előkészítése lehetett, hiszen 1536-ban vérfertőzéssel is megvádolják. Igaz, akkor a bátyja, George Boleyn volt, akivel a vád szerint szexuális kapcsolatot létesített, ám írói szempontból érdekesebb és célravezetőbb a király, aki a saját lányával hál. Célravezetőbb, hiszen egy mondattal mér csapást Henrikre, akit Erzsébet maga bevallása szerint is oly nagyra tartott és Annára, akit nehezen sikerült rehabilitálni, igaz, sosem teljesen. Anglia éppen akkor regnáló királynőjét pedig egy vérfertőző kapcsolatból származó gyermeknek nevezi, így a családján keresztül megoldja Erzsébet befeketítését. Annak a lehetősége viszont, hogy Anna Henrik lánya volt, teljesen kizárt, nem tartható többnek, mint Henrik-korabeli pletykáknak, már csak azért sem, mert feltételezhető, hogy Anna 1501 körül született, amikor Henrik tíz éves volt. Még ha igazak is a pletykák, amelyek szerint viszony volt közte és Anna édesanyja, Howard Erzsébet között,

---

child Anne was the daughter of no other than Henry VIII.”

59 Sander, 38. „His wife confessed without hesitation that Anne Boleyn was the king’s child

60 SANDER, 38. „Henry replied, ’Hold your tongue, you fool, be her father who may, she shall be my wife.’”

nem tartom valószínűnek, hogy a király kilenc évesen kezdte híres szerelmi kalandjait.

Wyatt műve kihagyja Anna születését és minden azt övező pletykát, amit némiképp furcsállhatunk, hiszen a fent leírt vádak méltán kiáltanak válaszáért. Több oka is lehet annak, hogy Wyatt úgy dönt, inkább teljesen kihagyja ezeket a saját munkájából. Egyrészt sokszor érzékelhető, hogy Wyatt nem tesz mást csak átformálja Sander kijelentéseit, úgy, hogy az Annáról szóló jelzőket átalakítja, a vádak enyhíti, vagy teljesen figyelmen kívül hagyja. Talán arra gondolhattott, hogy a történet bolygatásával inkább mentegetőzővé tenné írását, és megismételni sem akarja az előtte leírtakat, hiszen azzal is csupán elősegítené a vádak jobb beépülését a köztudatba. Wyatt írásában felfigyelhetünk egy igen érdekes részletre is, amely Erzsébet születését írja le:

„[Boleyn Anna] szült neki egy lányt szeptember 7-én, az emberek nagy öröme, mivel a királynak így már volt törvényes ivadéka a saját testéből. A király is kifejezte örömét saját gyümölcse iránt, és ... legitimnek nyilvánítva a fiatalabbik lányát az idősebbel szemben.”

Azonban más, az Erzsébet születését leíró jelentések nem tanúskodnak erről a kitörő örömről, sem Henrik, sem Anglia részéről. Eustace Chapuys (1494–1556), aki 1529-től volt V. Károly német-római császár nagykövete Angliában a következőket írta 1533. szeptember 10-én, három nappal Erzsébet születését követően az eseményről:

„A Király szeretője egy lányt szült, a király és a Hölgy nagy csalódottságára és bánatára, és az orvosok, asztrológusok, varázslók és boszorkányok szégyenére és döbbenetére, akik mind állították, hogy fiú lesz. Az emberek általában örvendeztek.”⁶¹

Chapuys természetesen azok egyike volt, akik Aragoniai Katalin mellett álltak, megtagadta, hogy Annát királynénak szólítsa, valószínűleg a bukásában is szerepet vállalt. Leírása azonban jól érzékelteti az Erzsébet születése utáni hangulatot, hiszen szó sem volt örömről, amikor szeptember 7-én az addigi várakozásokkal ellentétben nem a fiúörökös, hanem egy újabb lány született. Ebben a leírásban Chapuys nem tűnik túlzónak, azok a források sem említenek bármiféle apró örömet Erzsébet érkezéséről, amelyek kedvező fényben írják le Annát.

---

61 CHAPUYS, Eustace, 166. „The King's mistress was delivered of a girl, to the great disappointment and sorrow of the King, of the Lady herself, and to the great shame and confusion of physicians, astrologers, wizards, and withces, all of whom affirmed that it would be a boy. The people in general have rejoiced.”

Érdekes tehát, hogy annyi évvel később Wyatt mégis úgy állítja be az eseményt mint örömnepet? Feltételezhető, hogy Erzsébet maga volt a mű megrendelője, így nyilván kedveskedni akart neki. Mi is lehetett volna nagyobb dicsőség, mint legitim örökösöt adni VIII. Henriknek?

Sander és Wyatt munkáinak érdekessége abban is rejlik, hogy a kortársaik közül csupán ők adnak leírást Anna külsejéről. Sandernél természetesen ez is csupán egy eszköz arra, hogy rosszat ír hasson a királynéről:

„Boleyn Anna ugyancsak magas termet volt, fekete hajjal és sárgás színezetű ovális arccal, mintha irigységgel volna teli. Volt egy kiugró foga a felsőajak alatt, és a jobb kezén hat ujj. Volt egy nagy dudor az álla alatt, és azért, hogy elrejtse annak rútságát, magas [nyakú] ruhát hordott, eltakarva nyakát. [...] Ránézésre tetszetős volt, csinos szájjal, szórakoztató a maga módján, jól játszott a lanton és jó táncos volt. Modellje és tükre volt az udvari embereknek, mivel mindig jól öltözött, és minden nap változtatott valamit öltözete módján. De az elméje természetéről szólva, tele volt büszkeséggel, nagyravágyással, irigységgel és erkölcstelenséggel.”⁶²

Meglepve olvashatjuk e sorokat, hiszen Sander elismerően szól Anna tehetségről a táncban, zenében és öltözetében megmutatkozó ízléséről. Azonban szembeötlő, hogy külsejét mégis mennyire csúnyának írja le. Az 1536-os vádak előkészítését véltem itt is felfedezni, hiszen akkor Annát boszorkánysággal is megvádolták, a kor hiedelme szerint pedig a deformált test – Anna dudora, a hatodik ujj – a boszorkányság jele. Sandernél ez a motívum később is felfedezhető, hiszen a boszorkányok a hiedelem szerint halva született vagy deformált gyermekeket hoztak a világra. Pár oldallal később pedig Sander azt írja, Anna 1536. január 29-én bekövetkezett vetéléséről, hogy „*alaktalan halomnak*” adott életet. Ez persze egy vérfertőző házasságból nem is volna meglepő. Az eddig vizsgált források egyike sem írt Anna zeneszeretetről, ami azért érdekes, mert saját korában tudták róla, mennyire szeret táncolni, zenélni.

62 SANDER, 37. „Anne Boleyn was rather tall of statue, with black hair, and an oval face of a sallow complexion, as if troubled with jaundice. She had a projecting tooth under the upper lip, and on her right hand six fingers. There was a large wen under her chin, and therefore to hide its ugliness she wore a high dress covering her throat. [...] She was handsome to look at, with pretty mouth, amusing in her ways, playing well on the lute, and was a good dancer. She was the model and the mirror of those at court, for she was always well dressed, and every day made some change in the fashion of her garments. But as to the disposition of her mind, she was full of pride, ambition, envy, and impurity.”

Wyatt két ponton is megtámadja Sander állításait Anna jellemével kapcsolatban. Anna külsejének Wyatt-féle leírásban visszaköszönnek a sanderi jellemzés elemei, sok tekintetben ugyanazt írja le, csupán a kérdéses, ám kellemetlen, így például a boszorkányságra utaló dolgokat megszőpítve. Nem tagadja ezek létét, csupán lekicsinyíti őket. Amit például Sander hatodik ujjként említ, Wyattnál csak egy apró körmölcske:

„Valóban mintha megjelent volna egyik ujjának körme oldalán egy aprócska köröm, ami mégis olyan apró volt.”⁶³

A protestáns propagandára jellemző fogások Wyattnál sem maradnak el. Olvashatunk itt is Anna mély vallásos elkötelezettségéről, a szegényekhez való jóindulatáról, ám ebben az esetben már nem csupán a rehabilitációhoz szükséges eszközként értékelhetők. Wyatt szinte minden mondatával célzottan alakítja át a sanderi Anna-képet, sokszor a katolikus versenytárs által kialakított rosszlelkű női képet kívánja szétrombolni szavaival:

„[Boleyn Anna] napi munkát okozott udvarhölgyeinek az ingek és köpenyek varrásával a szegények részére. Átlagosan ezeröttszáz fontnyi összeget adományozott évente a szegényeknek.”⁶⁴ Egy Sander által leírt ambiciózus, irigy királyné minden bizonnyal nem tett volna ilyet.

Vallásosságát az elejtett jelzőkön kívül Wyatt egy, már jól ismert „könyvjelenettel” ábrázolja, amely mára már olyannyira köztudottá vált, mint Sander állítása, amely szerint az 1536-ban elvetélt gyermek deformált lett volna. A jelenet beillesztése a leírásba ugyan példaértékű, ám Wyatt hibásan ábrázolja. E szerint már rég a titkos esküvő után, Anna királynéi éveire helyezi azt az eseményt, amikor William Tyndale *A keresztény ember engedelmessége* című munkája Thomas Wolsey bíboros kezei közé került. A probléma ezzel az, hogy Anna és Henrik 1533-ban kötöttek titokban házasságot, amikor Wolsey már majd három éve halott volt. Azonban a protestáns gondolatot, amely szerint Anna volt az oka az igaz hit megszilárdulásának jól viszi tovább: Anna mutatja meg a királynak Tyndale művét, még mielőtt Wolsey felhasználhatta volna ellene, hogy bebizonyítsa Henriknek kedvese eretnekségét.

---

63 WYATT, 17. „There was found, indeed, upon the side of her nail upon one of her fingers, some little show of a nail, which yet was so small.”

64 WYATT, 22. „She caused her maids daily to work in shirts and smocks for the poor. Her ordinary amounted to fifteen hundred pounds at the least, yearly, to be bestowed on the poor.”

Sandernél megjelenik egy olyan téma is, amely Wyatt válaszából teljesen hiányzik: Anna angol udvar előtti évei. A katolikus írónál ez az egyik legfontosabb rész, hiszen ismételten céljainak megfelelően átalakít egy pletykát, igaz ezúttal kevésbé sokkoló hatást ér el. Meglepő volt, hogy egyetlen másik forrásban sem találkoztam Boleyn Mária nevével. A két Boleyn lány történetének elferdítése, alighanem Sandernek köszönhető. A nővérek életútját, jellemét sokszor összekeverik, hajlamosak Máriát, a már fiatalon rossz hírnévvel rendelkező Boleyn lányt beállítani a jó lelkű, családjáért önmagát feláldozó testvérnek, akit Anna taszít félre hatalomra törő tervei miatt. Sander a következőket írja:

„Amikor [Anna] tizenöt éves volt vétkezett az apja komornyikjával, azután a lelkészével és ezért Franciaországba küldték [...] A francia udvarban az angol kancának hívták, a szégyentelen viselkedése miatt, aztán a királyi öszvérnek, amikor megismerkedett a francia királlyal.”⁶⁵

A történet azonban több pontos is hibás. Sander ezeket a sorokat Annáról írja le, akit nem azért küldtek Franciaországba, mert rosszul viselkedett, hanem Tudor Mária (1496–1533) esküvőjének alkalmából. Mindkét Boleyn lány töltött el időt a francia udvarban, azonban az „angol kanca” nevet nem a kisebbik, hanem az idősebbik, Mária kapta kicsapongó életmódja „jutalmaként”, mivel a francia király, I. Ferenc (1515–1547) szeretője is volt.⁶⁶

Sander egy, a Henrik korabeli udvarban jól ismert pletykát alakít át, amely Máriát egy rossz életű, sokszor kicsapongó nőként ábrázolja. Leírásában azonban felcseréli a két testvért és Annát nevezi meg, mint megannyi férfi szeretője. Ez talán jól magyarázza a néhány sorral lejjebb tett kijelentését is, amikor egyértelműen Annát állítja be csábítónak, miután hazaérkezve Angliába látja, hogy a király megunta feleségét:

„Elhatározta, mit tegyen. Minél jobban kereste a király, ő annál jobban kerülte. Ily módon annyira táplálta a király szenvedélyének tüzét, hogy ő minél jobban eltökélte, félreállítja Katalint, feleségét.”⁶⁷

65 SANDER, 37. „At fifteen she sinned with her father’s butler, and then with his chaplain and was to sent to France. [...] At the French court, she was called the English mare, because of her shameless behaviour, and then the royal mule, when she became acquainted with the king of France.”

66 IVES, 5.

67 SANDER, 37. „She made up her mind what to do. The more the king sought her, the more she avoided him. In this way she so fed the fires of the king’s passion that he became more and more determined to put away Catherine, his wife.”

Így Annát nevezi meg a csábítónak és nem VIII. Henrik az, aki szemet vet a fiatal lányra. Sander célja alighanem az lehetett, hogy Annát hibáztassa mindenért, őt vádolva így Aragónia Katalin szenvedéséért is.

Nicholas Sander végezetül megadja az egyik fő indokot, amiért George Wyatt tollat ragadhatott. VIII. Henrik udvarában mindenki tudott Boleyn Anna és Sir Thomas Wyatt kapcsolatáról, ám a királyné és a poéta között plátói szerelemnél több sosem volt, legalábbis sosem sikerült bizonyítani. A pletykák azonban elegendőek voltak ahhoz, hogy 1536 májusában Thomas Wyatt is a Towerben találja magát, ahogyan ahhoz is, hogy évekkel később Sander kijelentse, a költő *„bevallotta, hogy vétkezett Boleyn Annával, nem gondolván, hogy a király valaha is a feleségévé teszi.”*⁶⁸

A szóban forgó személy George Wyatt nagyapja volt, akit alighanem jobb színben akart ezután feltüntetni, főképp az ifjabbik Thomas Wyatt lázadása és kivégzése után. George Wyatt *Boleyn Anna királyné élete* című írásának legnagyobb része nagyapja és Anna hírnevének tisztára mosásával foglalkozik.

Elismeri nagyapja nyilvánvaló vonzalmát a fiatal udvarhölgy iránt, aki – mivel tudta, hogy Thomas Wyatt nő –, elutasította a viszonzást. Megjelenik itt egy híres jelenet is, amikor játék közben VIII. Henrik büszkén mutatta udvaroncainak a gyűrűt, amelyet Annától kapott szerelme jeléül, és főképp a költőnek: *„Wyatt, azt mondom neked, ez az enyém.”*⁶⁹ Mire Wyatt azt mondta, hogy ha a hölgyet érti ez alatt, akitől a gyűrűt kapta, reméli az övé lesz és felmutatta nyakláncot, amely régebben Annáé volt. George Wyatt azt állította, hogy nagyapja csak féltékenységből vágott vissza az uralkodónak, akinek Anna elmondta, hogy csupán barátok és a nyakláncot Wyatt csellel vette el tőle. Nem is adott volna okot Anna a poétának arra, hogy azt higgye, lehet esélye, hiszen *„egy udvarban élt, ahol olyan sok derék, abban az időben nőtlen gavallér fordult meg, [Anna] nem valószínű, hogy pillantást vetett volna valakire, aki tíz éve házas volt.”* Ha ez nem lett volna elég, a szülők és *„a király szeme is vigyázta őt.”*⁷⁰

George Wyatt teljesíti protestánsként a feladatát, jó színben tünteti fel Boleyn Annát. Figyelembe kell vennünk ezen felül a lehetőséget, hogy Wyatt megbízója lehetett I. Erzsébet is. Ő maga ugyan nem tett lépéseket anyja rehabilitálására, ám Nicholas Sander műve, ha eljutott

68 SANDER, 38. „Thomas Wyatt confessed that he has sinned with Anne Boleyn, not imagining that the king would ever make her his wife.”

69 WYATT, 18. „Wiat, I tell thee it is mine.”

70 WYATT, 20. „She living in a court where were so many brave gallants at that time unmarried, she was not like to cast her eye upon one that had been married ten years.” „The King’s eyes aslo was a guard upon her.”

a királynőhöz bizonyára okot adhatott arra, hogy ezúttal ő kérjen fel valakit anyja nevének tisztázására. A legmegfelelőbb ember erre pedig minden bizonnyal Sir Thomas Wyatt unokája volt, aki protestánsként és személyes érintettsége miatt is alkalmasnak bizonyult.

Nicholas Sander munkája népszerűsége révén elérte célját a korban, Wyatt alkotása azonban befejezetlen maradt. Sosem jelent meg külön kötetként, így saját korában sem tudta Annát rehabilitálni.

„Nem sok ilyen királyné volt, mielőtt ő viselte Anglia koronáját”⁷¹

John Foxe-nak talán abban igaza volt, hogy Boleyn Anna már életében is megosztotta a közvéleményt. Ez lánya, I. Erzsébet uralkodásának idejére sem változott, azonban a királyné élete és tettei alaposan átértékelődtek.

Az általam vizsgált források mind elfogultak. A protestánsok csak a jó Annát festik le, nem írnak másról, csupán mély vallásosságáról, a szegények segítéséről. Fontos, hogy az első három mű, Latymer, Ales és Foxe munkája nem érinti azokat az eseményeket – például a válás –, amelyek kapcsán bármiféle rosszat fel lehetne róni Annának. Latymer „cselekvő Annája” és Ales helyenként túlságosan érzelemdús leírásai a királyné rehabilitálásán túlmutatnak: az ő céljuk útmutatás a fiatal királynőnek, I. Erzsébetnek, akit az anyja példájával kívánnak befolyásolni.

Wyatt éppen ilyen elfogultságot tanúsít, amikor megírja saját verzióját Anna életéről, a katolikus Sander munkájára reagálva. Wyatt esetében már személyesebb ügyről is beszélhetünk, hiszen a nagyapja befektetése saját érdeke is volt a család nevének tisztára mosása. Érdekes, hogyan használták, módosították Anna életét, a róla szóló pletykákat vagy esetlegesen tényeket a saját céljaik elérésére, legyen az, ahogyan Sander esetében, egy Erzsébet elleni erkölcsi támadás, vagy épp a fiatal királynőnek szánt tanácsadás.

Az általam vizsgált források érdekes adalékokkal szolgálnak Boleyn Anna életének és örökségének megítéléséhez. Az Erzsébet-kori leírások nem adnak egységes képet VIII. Henrik második feleségének életéről, az eseményeket hajlamosak átalakítani, ám Anna szerepét az angol reformációban jól tükrözik. Élete, tettei nem csupán Henrik udvarára, politikájára voltak hatással, hanem a 16. század második felének politikájára is befolyással bírtak. Lányát, I. Erzsébetet a protestánsok reményükként tartották számon, uralkodása kezdetén Anna példáján keresztül mutattak utat neki: hiszen „protestáns” édesanyja

71 FOXE, 268. „There have not many such queens before she borne the crown of England.”

örökségét tovább kellett vinni. A Szűz Királynő szerette magát körülvenni a Boleyn család leszármazottaival, rokonaival, akik így szerves részét képezték életének, sokszor pedig politikájának is az általuk betöltött pozíciókon keresztül. Anyja képe saját emlékezetében is megmaradt: a gyűrű, amelyet 1575 körül készíttetett magának és saját és Anna képét őrizte talán elárulja, mennyire büszke volt örökségére és mindarra, amit Boleyn Anna maga után hagyott.

Bibliográfia

Források

ALES = Alexander Ales to Queen Elizabeth I, 1558 Ed NORTON, Elizabeth In NORTON, Elizabeth: *Anne Boleyn In Her Own Words and the Words of Those Who Knew Her*. Stroud, Amberley publishing Plc., 2011. 238–245.

FOXÉ = Extract from Foxe's Actes and Monuments on the Deaths of Catherine of Aragon and Anne Boleyn Ed NORTON, Elizabeth In NORTON, Elizabeth: *Anne Boleyn In Her Own Words and the Words of Those Who Knew Her*. Stroud, Amberley publishing Plc., 2011. 267–268.

SANDER = Nicholas Sander on Anne's Early Life and Supposed Love Affairs Ed NORTON, Elizabeth In NORTON, Elizabeth: *Anne Boleyn In Her Own Words and the Words of Those Who Knew Her*. Stroud, Amberley publishing Plc., 2011. 35–38.

WYATT = George Wyatt's Life of Queen Anne Boleigne Ed NORTON, Elizabeth In NORTON, Elizabeth: *Anne Boleyn In Her Own Words and the Words of Those Who Knew Her*. Stroud, Amberley publishing Plc., 2011. 15–24.

LATYMER = William Latymer's Chronickille of Anne Bulleyne. Ed DOWLING, Maria. In *Camden Miscellany, Camden Fourth Series*, vol. 30 (1990). 23–65.

Szakirodalom

BERNARD = BERNARD, George W.: *Anne Boleyn: Fatal Attractions*. London, Yale Univesity Press, 2010.

BRUCE = BRUCE, Marie Louise: *Anne Boleyn*. London, Collins, 1972.

DOWLING = DOWLING, Maria, SHAKESPEARE, Joy: 'Religion and Politics in mid-Tudor England through the eyes of an English Protestant woman: the recollections of Rose Hickman. In *Bulletin of the Institute of Historical Research*, LV (1982). 94–102.

ELTON = ELTON, Geoffrey Rudolph: *England Under the Tudors*. London, Routledge, 1991.

FREEMAN= FREEMAN, Thomas S.: *Research, Romour and Propaganda:*

- Anne Boleyn in Foxe's 'Book of Martyrs'. *The Historical Journal*, 38, 4 (1994). 797–819.
- FRIEDMANN = FRIEDMANN, Paul: *Anne Boleyn*. Ed WILKINSON, Josephine. Stroud, Amberley Publishing Plc., 2010.
- GUY = GUY, John: *Tudor England*. Oxford, Oxford University Press, 1990.
- HEALEY = HEALEY, Robert M.: Waiting for Deborah: John Knox and Four Ruling Queens. *The Sixteenth Century Journal*. 25, 2 (1994). 371–386.
- HIGHLEY = HIGHLEY, Christopher: „A Prestilent and Seditious Book”: Nicholas Sander's Schismatis Anglicani and Catholic Histories of the Reformation. In *Huntington Library Quarterly*, vol. 68 (2005), 151–171.
- HOWART = HOWARTH, David: *Images of Rule: Art and Politics in the English Renaissance, 1485-1649*. University of California Press, 1997. 77–119.
- IVES = IVES, Eric W.: *The Life and Death of Anne Boleyn 'The Most Happy'*. Oxford, Blackwell Publishing, 2008.
- IVES, Eric W.: Anne Boleyn and the Early Reformation in England: the Contemporary Evidence. *The Historical Journal*, 37, 2 (1990). 389–400.
- LIPSCOMB = LIPSCOMB, Suzannah: *1536 The Year that Changed Henry VIII*. Oxford, Lion Hudson, 2009. 65–89.
- LOADES = LOADES, David: *The Boleyns: The Rise and Fall of a Tudor Family*. Stroud, Amberley Publishing Plc., 2011.
- RICHARDS = RICHARDS, Judith M.: „To Promote a Woman to Beare Rule”: Talking if Queens in Mid-Tudor England. *The Sixteenth Century Journal*, 28, 1 (1997). 101–121.
- SERGEANT = SERGEANT, Philip: *Anne Boleyn: A Study*. Hutchinson & Co., London, 1923.
- STARKEY, David: *The Reign of Henry VIII, Personalities and Politics*. London, Vintage Books, 2002. 72–81.
- STARKEY, David: *Six Wives: The Queens of Henry VIII*. London, Vintage Books, 2004.
- STRONG = STRONG, Roy: *The Cult of Elizabeth*. Berkeley, University Press of California.
- STRONG, Roy: *The Myth of Elizabeth*. Ed. DORAN, Susan; FREEMAN, Thomas S. Palgrave Macmillan, 2003.
- WARNICKE = WARNICKE, Retha M.: *The Rise and Fall of Anne Boleyn Family Politics at the Court of Henry VIII*. Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

WARNICKE, Retha M.: Anne Boleyn's Childhood and Ad olescence. *The Historical Journal*, 28, 4 (1985). 939–952.

WEIR = WEIR, Alison: *The Lady in the Tower The Fall of Anne Boleyn*. London, Jonathan Cape, 2009.

WEIR, Alison: *The Six Wives of Henry VIII*. London, Vintage Books, 2007.

WEIR, Alison: Woman and the New Learning. In DOWLING, Maria: *Humanism in the Age of Henry VIII*. London, Croom Helm, 1986. 219–247.

ELTE BTK Régészet MA I.

Varga Anna

A szarmaták és a bak

Dolgozatom témájául egy a szarmata korra (pontosabban a 2. század végére – 3. század elejére)¹ keltezett kisméretű bronzszobrocskát választottam. A tárgy a Tiszafüred délnyugati oldalánál² elhaladó út építése során került múzeumba egy emailos fibula, egy madárfejes fibula, egy bronzcsat és négy függő társaságában. Első közlése 1899-ben, az *Archaeológiai Értesítő* hasábjain jelent meg.³ Ekkor egy rajzot is mellékeltek róla. Szerepelt Vaday Andrea 1989-ben, az *Antaeusban*⁴ és a 2005-ben⁵ megjelent műveiben is. A 2005-ös leírásban arról is olvashatunk, hogy a szobrocska hiányos.⁶

„Egy szarmata kecske?”

Istvánovits Eszter 1998-ban írt cikket kos alakú edényekről a Jósza András Múzeum Évkönyvének hasábjain. Művében részletesen foglalkozott a kosok szerepével is a szarmata kultúrában.⁷

Ezek után felvetődik a kérdés, hogy ezen a lelőhelyen miért éppen egy kecskeszobor került elő? Valóban kecskét ábrázol? Milyen szerepe lehetett a baknak a szarmatáknál? Van-e jelentősége annak, hogy

1 VADAY 2005, 117.

2 2. ábra.

3 MILESZ 1899, 80, 86.

4 VADAY 1989, 274, Taf. 112.3.

5 VADAY 2005, 117, Taf. 17.

6 VADAY 2005, 117.

7 ISTVÁNOVITS 1998. Dolgozatom címét is Istvánovits Eszter cikke inspirálta.

itt egy kecskével találkozunk, azaz van-e különbség a között, hogy melyik kecskeféléket jelenítették meg?

Hogyan néz ki a kecske? Milyen egy juh?

Elsőként talán azt a kérdést kellene tisztáznunk, pontosan mi is jellemző a bakkecskére, milyen biológiai jellemzőiben, tulajdonságaiban különbözik a kostól. Ehhez biztos támpontot nyújthatnak a biológusok recens állatokon végzett megfigyelései.

A kecskék (*Capra*) zömök, erős teste tömzsi, erőteljes lábakon nyugszik, nyaka vaskos, feje aránylag rövid és homloka széles, farka háromélű felálló. A szemek nagyok, könnygödör nincs, fülei felállók, keskenyen hegyezettek. A szarv ugyan mindkét ivarnál megvan, a bakoké azonban erősebben fejlettek. Szőrzete kettős, mivel a finom gyapjú durva szálkás szőrrel van borítva. Egyes fajtánál a szálkás szőrök sűrűk, másoknál sörényszerűen meghosszabbodnak bizonyos helyeken, így legtöbbször az állon merev szakállt képeznek.⁸

Ezzel szemben „a juhok (*Ovis*) abban különböznek a kecskéktől, hogy arcmirigyeik és körömcső-mirigyeik rendszeren megvannak, homlokuk lapos, szarvuk harántan ráncolt, a kosoké csigavonalban csavarodó, szakálluk nincsen. Általában nyúlánk, karcsútestű állatok, hosszú és vékony lábszárakkal, rövid farokkal. A fejük elöl erősen keskenyedő, szemük, fülük közepes nagyságú, bundájuk kettős, bozontos vagy gyapjas”⁹

Csonttani szempontból még különbségnek tekinthető a kecskék „T” alakú koronavarrata (a homlok- és falcsontok találkozásánál), szemben a juhok „Y” alakú varratával. Ebből is kitűnik, hogy a kecskék szarvai közelebb állnak egymáshoz, mint a juhoké.¹⁰ Ez a harcmódoruk különbözőségéből adódik, hiszen a bakok oldalirányú vágásokkal párbajoznak, míg a juhok homlokukat feszítik egymásnak, gondoljunk csak a faltörő kos elnevezésére.

A juh és kecske csontmaradványainak elkülönítése azonban gyakran nem lehetséges. Ilyenkor a juh/kecske vagy „kecskeféle” megjelölést használjuk. Ez utóbbi, állattani fogalom, utalás a kecskefélék (*Caprinae*) alcsaládra, amelybe a juh és kecske egyaránt tartozik.

Milyen állat szerepel a szobron?

Első kérdésként felvetődik, hogy mennyire pontos az állat leképezése? Ez nem csupán az állat faj szerinti besorolásakor fontos tényező, de

⁸ BREHM 1993, 67.

⁹ BREHM 1993, 30.

¹⁰ BARTOSIEWICZ 2006, 98-99.

ahogyan arra Mary Douglas is felhívja a figyelmet, az ábrázolás valóságyszerű megjelenítése függ annak kulturális háttérétől.¹¹

Megállapítható, hogy a tárgyat kissé elnagyoltan alakították ki, valamint arányait tekintve az állat nyaka kissé hosszú (a nyak és a test hosszának az aránya = 1:1,6). Az, hogy a szobron milyen állat került megjelenítésre a fenti, biológiai tényezők alapján megközelítőleg be lehet határolni: az állat arányait tekintve (zömök testfelépítése, rövid lábai, nyomottabb orra) leginkább a kecskékhez hasonló. Az ábrázoláson külön hangsúlyozták az állat hosszú szőrét, ami azonban mind a vadkecskéknél, mind a vadjuhoknál előfordul. Az állat alatt található szakáll egyértelművé teszi, hogy kecskéről van szó.

A fajok és fajták elkülönítéséhez általában a szarv állása, megjelenése adja a legtöbb segítséget. A szarvállás és kinézete az idő során sokat változott, így alakultak ki a mai kecskefajtáknak és szarvainak nagy változatossága.¹²

A házi kecske őse, a bezoárkecske (3. ábra) a szobrocskán megjelenített szarvhoz nagyon hasonlóval rendelkezik, azonban – kifejezett példány esetén – annál arányaiban sokkal nagyobb.

A mai vadkecskék fajtáit tekintve a félkecskékhez¹³ (4. ábra) áll legközelebb a szobrocskán szereplő bak, mivel ezek szarva rövid és helyenként megduzzadó. Az ásatási leletek alapján ítélve, a félkecskék a korábbi, nedves, hidegebb korszakokban a síkságokon laktak, és csak miután a klíma szárazabb és melegebb lett, húzódtak a hegyekbe.¹⁴ Egyes fajtái a pleisztocén idején Európában is fellelhetőek voltak.¹⁵ Mivel azonban ezek a félkecskék ma a Himalája környékén, ill. az Arab-félsziget déli részén élnek ez a meghatározás elvethető. Emellett az is fontos szempont, hogy a félkecskéknek nincsen szakáll.

A domesztikálás során a gyapjasabb kecskeféléket részesítették előnyben, így azok száma mind a juhok, mind a kecskék esetén hamar megemelkedett. A bak azonban kevésbé változott meg a háziasítással, mint a juh, csupán a szarvaik lettek kisebbek és vékonyabbak, ugyanakkor az is elmondható, hogy a házi kecskéknek is igen sok fajtája van, és ehhez szarvaik nagyfokú változatossága társul.¹⁶ A mai házi

11 DOUGLAS 1994, 24.

12 BARTOSIEWICZ 2006, 99.

13 Félkecskék (*Hemitragus*) családja: A farka olyan, mint a kecskéé, de a szakáll hiánya a juhra emlékeztet. Ismertető jelei: „a rövid, oldalt összenyomott, elől élezett szarvak, melyek hátrahajlanak, a hímnél 3-4 oldalúak és gyűrűszerű harántduzzanatokkal van borítva.” (BREHM 1993, 99-100.)

14 BREHM 1993, 99-100.

15 RIVALS-BLASCO 2008.

16 BÖKÖNYI 1974, 192-193, 197.

állatok szarva nagyon bonyolult, azonban ennek ellenére könnyen elképzelhető az is, hogy a szobor egy házi kecskét (5. ábra) ábrázol.

A kis szarv fiatal, esetleg nőstény állatra is utalhat. Amennyiben a fiatalabb példányok szarvát is megvizsgáljuk (6. ábra), a szarvat tekintve több kecskefaj neve is felvetődhet.

Ábrázoltak-e fiatalabb állatokat is? A fentiekből kitűnik, hogy a kecskefajok megkülönböztetésében igen nagy szerepet játszik a szarv, a fajok szempontjából ez mutatja a legnagyobb diverzitást. Emellett erőt is sugall, hiszen a kifejlett bakok és kosok szarva nem csupán esztétikus, de funkcionális is, hiszen komoly sebeket is okozhatnak egymásnak verekedéskor. Ezért a szarv ábrázolása igen fontos lehet az állatok megjelenítése során. Azonban a szarv a fiatalabb példányokon nem olyan jellegzetes. Így felvetődik a kérdés, hogy miért ábrázolták volna a kevésbé karakteres szarvakkal rendelkező, fiatalabb vagy nőstény példányokat.

További problémákhoz vezet, hogy bár a publikációban az szerepel, hogy a tárgy hiányos, de a kép alapján nem mondható meg pontosan, hogy hol. Amennyiben a szarvai hiányosak, annak kiegészítése akár egy teljesen más interpretációhoz vezethet. Véleményem szerint ez – a szarv állását tekintve – kevéssé valószínű. Sajnálatos továbbá az is, hogy a tárgyról ez az egyetlen profil kép készült, így nem tudhatjuk, hogy a szobor hogyan néz ki szemből.

Ezek ellenére nagy valószínűséggel állítható, hogy a szobrocska egy kecskét ábrázol, bár megjelenítése nagyon hasonló mind a ma is élő arab tharhoz, mind a házi kecskéhez, a kecskénél pontosabb megállapítás – véleményem szerint – nem megengedhető.

Kecskék kisebbségben

Az archaeozoológiai vizsgálatok alapján elmondható, hogy a szarmata telepeken a kecskefélék magas arányban jelentkeztek a csontanyagban. Ez az iráni nép keleti hagyományaihoz kapcsolható.¹⁷

Szem előtt kell tartani a tényt, hogy a kecske- és juhcsontokat igen nehéz megkülönböztetni egymástól,¹⁸ azonban még így is az a tendencia figyelhető meg, hogy korszaktól függetlenül egy közösség állatai közt a Kárpát-medencében a juhok többszörösen felülreprezentálják a kecskéket.¹⁹ Hasonló arány állapítható meg a szarmatákat

¹⁷ BARTOSIEWICZ 1999, 57.

¹⁸ BARTOSIEWICZ 1999, 47.

¹⁹ BARTOSIEWICZ 1999, 53.

megelőző, vaskori magyarországi kultúráknál is,²⁰ de a római Pannónia provincia esetében is.²¹

Mennyire lehetett hatással az egykori Római Birodalom a kecske és a juhtartásra? Bár pontos választ egyelőre erre nem lehet adni, azonban hasonló analízis történt a carthagói állatcsont-anyag vizsgálatakor. Ekkor arra jutottak, hogy a romanizáció során a korábban többségben lévő juhtartást felváltotta a kecske a késő antikvitás idejére. Ezt Michael MacKinnon azzal magyarázta, hogy a római városi lakosság ízlésének a kecske jobban megfelelt, így a helyi pásztorok jobban érdekeltek voltak a tartásukban.²² Ez jó példa arra, hogy a rómaiak jelentős hatással lehettek az állattartásra. Pannoniában azonban a juhok voltak többségben.²³

Romani-
zálódjunk?

A római kori kelta juhok alig különböztek a neolit vagy a rézkori példányoktól. Elég alacsonyak és kevésbé háziasítottak voltak.²⁴ Azonban a rómaiak a jobb gyapjútermelés érdekében fejlettebb juhokat adtak a helyieknek, ennek ellenére a helyi állattartási szokások nem változtak meg.²⁵

A juhokkal együtt a kecskék mérete is megnövekedett a római korban. Emellett megjelentek a szarvnélküli példányok is. Azonban a kecskék száma továbbra is sokkal alacsonyabb volt a juhokénál, inkább a szegény emberek tartották a tejük miatt.²⁶

A pannoniai kecskefajták megoszlására például szolgálhatnak a táci leletek. A Gorsiumban talált 95 kecskeszarvból 56 a *prisca*²⁷ és csak 13 az *aegagrus*²⁸ típusba sorolható.²⁹ Az utóbbi típus hasonló ahhoz, ami a szobrocskán is szerepel. Ebből úgy tűnik, hogy az ilyen típusú szarvval rendelkező házi kecskék kevésbé voltak elterjedtek, azonban ez csak egyetlen lelőhely leletanyaga, ami nem általánosítható az egész provinciára, még kevésbé alkalmazható a szarmata területekre.

20 BARTOSIEWICZ–GÁL 2010, 116.

21 CHOYKE 2003, 213.

22 MACKINNON 2010, 176.

23 LYUBLJANOVICS 2010, 185.

24 BÖKÖNYI 1974, 178. A hajdúnánási szarmata telepen sikerült elkülöníteni a különböző juhajtásokat (GÁL 2010, 227).

25 LYUBLJANOVICS 2010, 188.

26 BÖKÖNYI 1974, 196.

27 A *prisca* szarvcsapok kifelé is jelentékeny csavarodást mutatnak, de ezenkívül spirálisan önmaguk körül is csavarodnak; a csavarodás a bal szarvcsapon az óramutató irányát követi, egészen úgy, mint a csavartszarvú házi kecskéknél.

28 *Aegagrus* szarvval rendelkezett a bezoárkecske is.

29 Bökönyi 1984, 49.

A Dunán innen Általánosságban elmondható az, hogy a kecskék a juhoknál alacsonyabb számban jelentkeznek a szarmata korban is.³⁰

A gyomai ásatások kapcsán Bartosiewicz László a 2345 kecskeféléből 486-ot tudott egyértelműen juhnak, és csak 48-at egyértelműen kecskének meghatározni.³¹ Gyoma korai fázisában 174 juhra 19 kecske jutott (4669 vizsgált csont alapján), későbbi fázisában 135 juh mellett 16 kecske szerepelt. A kompolti telepen 151:6 = juh : kecske érvényesül ($\Sigma 4032$), Endrődön ugyanez 78:6 ($\Sigma 888$), Újhartyánon pedig 21 juh- és 1 kecskecsontot sikerült meghatározni ($\Sigma 543$).³²

Hajdúnánás–Fűrjhalmon a második leggyakrabban előforduló állatcsoport volt a kecskeféléké 1069 csonttöredékkal (a teljes állatcsont-anyag 16,45 százaléka), ebből bizonyosan 74 tartozott juhhoz és csupán 7 kecskecsont volt meghatározható.³³

Érdekes, hogy az apagyi telepről Vörös István 10 kecske és 15 juhcsontot különített el, az 55 kecskeféle csontjából, bár ez magyarázható a minta kis voltával is. Vörös István azt is meghatározta, hogy az itt megjelenő kecskék szarva egyenes, szablya alakú volt.³⁴

Ezek alapján a szarmata lelőhelyek kecskeféléinek csontjai nagy valószínűséggel juhokhoz tartozhattak.

Bár a korábbi szauromata időszakban és a szuszli korban a juhok csontjai általános mellékletei voltak a temetők leletanyagának, és a kecskéké is néha előfordultak, a Kárpát-medencei szarmata temetőkben ritka melléklet a juhcsont, a kecskék csontja pedig nem jelenik meg.³⁵

Az egyedek életkori megoszlását vizsgálva Gál Erika arra jutott a hajdúnánási anyag kapcsán, hogy a kecskeféléket egykor azonos arányban tartották húsupért, tejükért és gyapjújukért.³⁶

A szobor mezőgazdasági vonulata után az iparhoz kapcsolódóan is meg kell emlékezni róla.

**Fából
vaskarikát,
bronzból
kecskét**

A leírás szerint a bak testét, és keskeny talapatát egy tagból öntötték, az állat alakját szabadon mintázták.³⁷ Hiányos volta miatt feltételezhető, hogy egy összetettebb ábrázolás része lehetett.

30 Azt példázza az is, hogy Bökönyi Sándor a Bács-Kiskun megyei leleteket vizsgálva nem különített el csak kecskékre jellemző csontokat, míg csak juhokra jellemzőket igen (BÖKÖNYI 1976).

31 BARTOSIEWICZ 1996, 371.

32 BARTOSIEWICZ 1999, 56.

33 GÁL 2010, 209, 227.

34 VÖRÖS 1993, 34, 46.

35 KULCSÁR 1998, 70, 72.

36 GÁL 2010, 213.

37 VADAY 2005, 117.

Származási helyét nem lehet megmondani, mivel a bronztárgyaknál a természettudományos vizsgálatok nem nyújtanak segítséget. Ennek az oka, hogy az egykori bronztermékeket gyakran beolvasztották és újrahasztnálták.

Fontos megjegyezni, hogy a tárgy fémből készült. A fémtárgyak időt állóbbak, mint a szerves alapanyagúak (pl. fa- és textilalapúak), ezért feltételezhető, hogy a tárgynak nagyobb fontosságot tulajdonítottak. Emellett a bronzalapanyag igen drága volt. Azonban azt is figyelembe kell venni, hogy a bronztárgyakat gyakran újra beolvasztották, ezzel a korabeli emberek is tisztában lehettek, így nem bizonyos, hogy „élettartamát” mennyi időre tervezték.

Mivel a tárgy hiányos, nem lehet pontosan megmondani, hogy a szobrocska egykor milyen funkciót betöltő fémtárgyhoz kapcsolódott, csak feltételezéseink lehetnek.³⁸ Így a továbbiakban, mint különálló szobrocskát fogom kezelni.

Ahhoz, hogy a tárgyat pontosabban körül tudjuk határolni két kérdést kell tisztázni. Elsőként: hol készülhetett a tárgy? Mivel a Római Birodalom területéről igen sok párhuzamot ismerünk, és a lelőhely is közel van hozzá, feltehető, hogy egy kevésbé jó minőségű provinciális termék lehetett. Bár ez a szabadon mintázott forma akár szarmata műhely termékeként is megjelenhetett.

Mi vagy ki a kecske?

Ebből következően második kérdésként feltehető: ha a tárgy római területen készült, hogyan utal a szármaták vallására vagy társadalmára? Ahogyan azt a tavalyi év folyamán a késő avar kori övdíszek kapcsán Szenthe Gergely elmondta, az importok is jellemzőek egy adott kultúrára. Annak ellenére, hogy nem a közösség készítette, a tárgy megvásárlásakor az ornamentika is fontos szerepet játszott a választásban, mivel csak a nekik tetsző vagy szükséges dolgokat vásárolták meg, így ezek is jellemeznék egy adott kultúrát.

A kecske az egyik legelsőként házasított állat, így nem meglepő, hogy a legkorábbi időktől fogva ismertek ábrázolásai. Már a neolitikum idejéből vannak példák,³⁹ de a Kárpát-medencében a szármatákat megelőző korszakból, a kelták anyagából is ismertek kecskeszobrok. Ilyen antropológiailag pontos ábrázolást láthatunk az Évreuxból előkerült töredékes bronzszobron (7. ábra), amely a publikálók szerint etruszk hatást mutat,⁴⁰ de ugyaninnen egy állatfejekkel ellátott

38 Lásd 9. oldal.

39 ZEUNER 1963, 139.

40 BOUCHER-BOUCHER 1988, 26.

háromágú kerámia is ismert (8. ábra), aminek ágain egy szarvas, egy kos és egy bak fejei jelennek meg.⁴¹

Inbelles A szarmata területéről előkerült szobrocskához hasonló kisméretű tárgyak római területen is megjelennek, ezeket többnyire a 2-3. századra keltezik. Példaként említhető a szomszédos Dacia provincia területe, ahonnan szintén előkerült egy a 2. századra datált darab.⁴²

Az római írásos forrásokban a vadkecskék egyetlen helyen jelennek meg: *Ovidius* írja a *Fastibus*, hogy *Flora* istennő ünnepén nem oroszlánokat, hanem vadkecskét és szarvasokat vittek a rómaiak a *circusba*.⁴³

Azonban a házikecskének jelentős gazdasági szerepe volt. A kecsketej különösen fontos volt a rómaiaknak, így gyakran jelenik meg a kecskefejes ábrázolása például a késő római kori szarkofágokon. Idilli-bukolikus jeleneteknek szintén gyakori szereplői a kecskék pásztorok társaságában (9. ábra), ilyen *Hadrianus tiburi* villájának mozaikján láthatunk.⁴⁴ Ezen kívül szekerek húzásakor is megjelenítették őket, pl. a pompeii Vettii házában falán lévő festményen (10. ábra).

A kecskék gyakran szerepelnek áldozati állatként is, főként erdőmezők isteneinek, pl. *Faunus*nak, *Silvanus*nak vagy a tavasz isteneinek mutatták be őket.⁴⁵

A görög mitológiából több helyről is ismert. *Amalthea* (vagy *Amaltheia*) volt az a kecske, amely a gyermek Zeuszt táplálta. Kecskéként és *nymphaként* is ábrázolták. Miután az isten felnőtt – kissé hálátlanul – a kecske szarvából elkészítette a bőségszarut és a bőréből az Aigiszt, Athéné pajzsát. A *Capricornus* csillagképet is Amaltheiával szokták kapcsolatba hozni.⁴⁶

A rómaiaknál a nemi vágy jelképeként is feltűntek. Bacchánsokkal is gyakran megjelenik,⁴⁷ de a *satyrok* is kecskelábakkal, szarvakkal és szakállal rendelkező mitologikus lények voltak. Herculaneumból ismert egy szobor, amelyen Pan egy kecskével párosodik.

Egy másik részben kecskelény a *Chimera*. A szörnynek oroszlánteste volt, aminek a farka helyén egy kígyó volt, hátából egy kecske feje állt ki.

41 BOUCHER–BOUCHER 1988, 28.

42 WOLLMANN 1996, 123.

43 TOYNBEE 1973, 164; OVIDIUS, *Fasti*, V. könyv, 371–372: „*cur tibi pro Libycis clauduntur rete laenis inbelles capreae sollicitusque lepus?*”.

44 TOYNBEE 1973, 165.

45 TOYNBEE 1973, 166.

46 TOYNBEE 1973, 166.

47 BABELON–BLANCHET 1895, 205.

Leggyakrabban *Mercurius* mellett tűnik fel. Ő az egyik legfontosabb isten az észak-nyugati provinciákban *Iuppiter Optimus Maximus* mellett. Ennek oka, hogy sok korábbi helyi istennel lehetett azonosítani Hermészt.⁴⁸ A bronzszobrokon általában a következő rendszer szerint szokott feltűnni a bak: *Mercurius* lábánál, egyik oldalt egy kecske, másikon egy kakas áll.⁴⁹ Erre például hozhatók a párizsi *Bibliothèque Nationale* gyűjteményében,⁵⁰ a Bavaiben (11. ábra)⁵¹ vagy az Augstban található darabok (12-13. ábrák).⁵² A kecskét olykor juh is felválthatja.⁵³

A bakok önmagukban⁵⁴ is megjelenhetnek, bár ekkor a kutatók általában azt feltételezik, hogy egy *Mercurius* szoboregyüttes hiányos darabjai lehettek.⁵⁵

Pásztorral együtt is ábrázolhatják őket.⁵⁶

Ahogy az a *carnuntumi* anyagon is látszik (15. ábra), a bakok igen változatos pozíciókban jelenhetnek meg: fekvő, ülő, álló....⁵⁷

Juhokkal együtt a kora keresztény időkben a ravennai (S. Apollinare Nuovo, Utolsó ítélet) mozaikján is megjelenik.⁵⁸

Augustus korától jelentősen megnövekedett a Római Birodalomból származó importok mennyisége *Germania* területén, különös tekintettel az arany- és ezüsttárgyakra. Ezek kidolgozottsága igen magas fokú volt, míg a helyi termékeké kevésbé jó.⁵⁹

Az északi
szomszédok

A kiváló minőségű tárgyak római ajándékként is gyakran kerültek a germán területekre, pl. *Cheirisophos* epóei feliratos ezüstedények, amelyek Hoby lelőhelyéről származnak.⁶⁰ A feliratok alapján jól visszakövethető eredete: egy görög ötvös készítette, de később *Tacitus Germaniájában* is megjelent, amely szerint a *princeps* ajándékként került az edény egy Rajna-menti germán vezetőhöz.

Noha a *Barbaricum* területén már az i. sz. 1. századtól megjelennek a római importból származó állatábrázolások, az észak-európai

48 SCHÖNE 1992, 537

49 FAUST 2005, 171.

50 BABELON-BLANCHET 1895, 155-156.

51 FAIDER-FEYTMANS 1957, Pl. VI, Fig. 29.

52 KAUFMANN-HEINIMANN 1977, 36-37, Taf. 21-22 / Fig. 31, Taf. 23-25 / Fig. 32.

53 SCHÖNE 1992, 515-555, 286, 304.

54 BOUCHER 1973, 147, 152; Lyon (BOUCHER-TASSINARI 1976, 95); Belgium (14. ábra, FAIDER-FEYTMANS 1979, 95-96.).

55 Például egy bavaui tárgynál (BOUCHER-OGGIANI-BITAR 1993, 60).

56 BABELON-BLANCHET 1895, 485.

57 FLEISCHER 1967, 185-187, Taf. 128, Fig. 262-266.

58 TOYNBEE 1973, 166.

59 WERNER 1966, 5.

60 WERNER 1966, 7-8.

germán területeken csak az i. sz. 3. sz. első felében jelentek meg ezek másolatai. Főként a római sigillatákon, bronzedényeken vagy üveg-tárgyakon feltűnő motívumok átvétele, imitálása jellemezte őket. Az állatalakok tekintetében is a római hatás jellemző. Azonban azok közül kiemelték a germánoknak fontosabbnak tartott élőlényeket, mint a szarvas, kutya, farkas, vaddisznó, ugyanis ezek a germán vallásban is fontos szerepet kaptak.⁶¹

Kecske ábrázolása a Himlingøje lelőhelyen talált római rézvödör vadászjelenetén (16. ábra) is megjelenik. Itt nem egy valós vadászatot jelenítettek meg, hiszen az állatok között mitologikus lények is voltak, mint a *hippocampus*.⁶²

A thorsbergi korongon (17. ábra) található kecskeábrázolások mellett keveréklények is feltűnnek: kecske testű, halfarkú *capricornusok*.

Joachim Werner szerint a bak a germán mitológiában Thor isten attribútuma.⁶³ A skandináv mondavilágban Thor isten szekerét bakkecskék húzták, *Tanngniostr* és *Tanngrisnir*. Nevük fogkicsorgatást jelent, ami a vihar jelenségére utalhat. A Próza-Edda szerint ezek a kecskék élelemforrások is egyben, mivel az isten este vacsorára megsüti, majd érintetlenül hagyott csontjaikból újra életre kelti őket.⁶⁴

A thorsbergi mocsárban talált párhuzam alapján, ahol szintén megjelenik egy *hippocampus*-ábrázolás, egy rangsort is felállított Werner: véleménye szerint a különböző állatok egymásutánisága a lemezen az istenek közti rangkülönbségeket is mutatja, eszerint a *hippocampust* szimbolizáló *Thor* magasabb rangú isten, mint a mögötte elhelyezkedő *Freya*, akit egy vadkan jelképez.⁶⁵

Az alföldi szarmaták vallásáról keveset tudunk. Valószínűleg közel állt sztyeppén élő őseikéhez és a szkítákéhoz. Az életfa gyakori ábrázolás az indoeurópai világban, így az iráni szarmatáknál is megjelenik.⁶⁶

A szkíta- Szibériáig terjedt, és iráni hagyományokat mutatott a közép-ázsiai állatstílus, vagy más néven szkíta, szibériai, szarmata állatstílusnak is hívták.⁶⁷

61 WERNER 1966, 12-13.

62 WERNER 1966, 17.

63 WERNER 1966, 24-26.

64 OLMSTED 1994, 82-83.

65 WERNER 1966, 24-26.

66 ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 1997, 153, 157.

67 SHER 1988, 47; ZASZECKAJA 2008, 29.

Időben is hasonlóan széles tartományt ölelt fel, és a későbbi korokra is nagy hatással volt.⁶⁸ A kutatók szerint a Fekete-tenger irányából indult ki a stílus és a vándorlási és kereskedelmi utak mentén haladt. Az első tárgyak nők sírjaiban jelentek meg, és óvó-védő szerepük lehetett, de emellett a tulajdonos rangját, státuszát is jelölte, a későbbiek folyamán azonban előkelő harcosok sírjában is megjelent.⁶⁹ Tehát ezeknek a tárgyaknak mágikus funkciója is volt, azonkívül, hogy kijelölte az adott barbár társadalom felső rétegét.⁷⁰ A legkorábbi leletek Ziviye (20. ábra) és Melgunovsky (19. ábra) lelőhelyeiről ismertek.⁷¹

Yakov Sher szerint stílus meghatározó elem, hogy a megjelenítés nem volt alárendelve annak, amit megjelenített, azaz nem az volt hangsúlyos, amit a tárgy jelképezett, hanem az, ahogyan azt megtette. Azt is megállapítja, hogy az állatok kidolgozottsága nem tekinthető szempontnak: míg az arzhani kurgán hegyi kecske ábrázolása realiztikus, addig a pazyryki (21. ábra) nem az.⁷² Egyik legnyugatibb képviselője az Ulskiy kurgánból ismert.⁷³

Az *solar goat* képe a neolitikumtól jelen volt, és a későbbiek folyamán is fennmaradt: a nap képét az áldozati vagy vadászott állatokkal kombinálták, ilyen a szkíta korban népszerű aranyszarvas is.⁷⁴ A stílus korai időszakát kisebb és egyszerűbb kompozíciók jellemzik.⁷⁵ Az állatok leképezését három horizontális térre lehet osztani: az agancs vagy szarv rész, a teste, és a szokatlanul kisméretű végtagok.⁷⁶ A leggyakrabban ábrázolt állatok a kecske (18. ábra), a szarvas vagy a ló. Ezek általában áldozati pózban szerepelnek: fekvő állatok hasuk alá húzott lábbal. Az állatokat nyugalmi állapotban, egyszerűen fekvő vagy ülve is ábrázolhatták, de nagyszámban vannak jelen a teljesen kicsavart pózban megjelenő állatok is.⁷⁷ Az álló vagy lépő megjelenítés ritka. Gyakran csak testrészeik kerülnek ábrázolásra: például gyakori a kosfej, de a bak is megjelenik. A későbbiek során elterjedtebbé válik, hogy csak az állatok jellemző részeit (agancs, szarv, mancs...) ábrázolják,⁷⁸ a fej mérete gyakorta azonos nagyságú a testtel.⁷⁹ Az életfát gyak-

---

68 ZASZECKAJA 2008, 29.

69 KOROLKOVA 2008, 15.

70 ARTAMONOV 1971, 34.

71 SHER 1988, 49.

72 SHER 1988, 50.

73 SHER 1988, 55, Fig. 6/13.

74 MARTYNOV 1988, 13.

75 ARTAMONOV 1971, 29.

76 MARTYNOV 1988, 13.

77 ARTAMONOV 1971, 29.

78 ARTAMONOV 1971, 31.

79 ARTAMONOV 1971, 27.

ran a különböző állatok szarva vagy agancsa is megjeleníthette, ezek közül a kecske, juh és a szarvas a leggyakoribb. Ezek ábrázolása nem kötődött konkrét fajhoz, lehetett hegyi kecske és *Capra sibirica* is.⁸⁰

A szkíta-szarmata állatstílus területén két nagyobb egység különíthető el: a Fekete-tenger vidéke és a keleti, szibériai területek. A két terület stílusában az is különbségnek mondható, hogy a nyugati területeken ekkorra már eltűntek a kecskeábrázolások, addig a szibériai térségben széles körben elterjedtek a hegyi kecskék megjelenítései.⁸¹ A kecskék szarva természetes módon áll, a nyak vonalához simul.⁸²

A szkíta állatstílus a Зивийе-i (Ziviye) arany mellédíszén (20. ábra) is megfigyelhető.⁸³ Az i. e. 7. sz. végéről származó lemezen asszír, urartui vagy babiloni hatást mutató ábrázolások mellett szkítákra jellemző motívumok is megjelennek, mint például a kecske. A közel-keleti díszítőművészetben ritka, hogy az állatokat önmagukban ábrázolják, inkább istenek társaságában vagy keveréklényekként jelennek meg, hasonlóképpen a szimmetrikus, tükrözött megjelenítés is az újonnan megjelenő szkíta állatstílusra jellemző.⁸⁴

A szkíta kori Melgunovsky kard koptatóján egy életfát két kecske fog közre (19. ábra).⁸⁵ Az életfa az életet, mint a növények életciklusa jeleníti meg: növekszik, virágzik, gyümölcsöt hoz, majd meghal, de ezzel egy új élet is kezdetét veszi. Az ábrázolásokon az életfa mindig középen jelenik meg, a teret két egyenlő részre osztva. Ehhez hasonlóan az életfát is szimmetrikusan szokták körülvenni azonos típusú állatok. Az életfa Asszír, Egyiptom, Görögország, Irán területén, de a steppén is egyszerre jelenik meg.⁸⁶

Az életfát áldozati állatok szokták körül venni.⁸⁷ Az Ust-Labinsk-on talált tárgyon (22. ábra) szereplő életfa a Fekete-tengertől a Kaukázusig megjelenő szkíta és szarmata törzsekre jellemző hegyi kecskéket és szarvasokat jeleníti meg.⁸⁸ Az életfa hét ágának legalján láthatóak az álló kecsék, amelyek a földet szimbolizálják.⁸⁹

Hasonlóan a szkíta állatstílushoz köthető a Krasnojarszki körzetéből származó, álló kecskét ábrázoló rúdvég-dísz (23. ábra).⁹⁰

80 MARTYNOV 1988, 15.

81 ARTAMONOV 1971, 29.

82 AMANDRY 1965, 149.

83 RUDENKO 1968, 94.

84 ARTAMONOV 1971, 26-27.

85 RUDENKO 1968, 90.

86 ZASZECKAJA 2008, 35; MARTYNOV 1988, 17.

87 ZASZECKAJA 2008, 36.

88 ZASZECKAJA 1975, 16-17.

89 ZASZECKAJA 2008, 36.

90 SZABÓ 1985, 45.

A szarmaták az időszámításunk előtti 3-2. században tűntek fel a Volga alsó folyásánál, a Fekete-tengernél, és az i. e. 1. században élték fénykorukat. A szkítákhoz hasonló nomád törzsek csoportjáról van szó.⁹¹

A szarmata állatstílus aranytárgyait általában polikróm stílus alkalmazásával díszítették. Készítéstechnikájuk és minőségük különböző lehetett a tárgyaknak. Állatküzdelemmel, dinamikus jelenetekkel díszítették a tárgyakat, ragadozó állatok mellett gyakran ábrázolnak olyan vadállatokat is, amelyek szarvval vagy agancsokkal rendelkeztek: szarvas vagy hegyi kecske.⁹² Ilyen állatküzdő kép látható I. Péter szibériai gyűjteményében is: egy ragadozó madár egy kecskét ragad meg a hasánál (24. ábra).⁹³

Életfa-ábrázolás látszik a Khokhlach hegységből (Novocserkaszk) származó, 1864-ben előkerült szarmata diadémon is (25. ábra). Az ékszer három részből épül fel, két oldalt egy-egy illesztéssel. A diadém tetején látható az életfa szarvasokkal és vadkecskéekkel. A tárgy görög műhelyben készülhetett még kora hellenisztikus időkben, amelyet később újrahasznosítottak. A tulajdonosa egy szarmata törzsből származó előkelő nő lehetett.⁹⁴ A későbbi kutatások szerint egy görög mester készítette egy szarmata nemes megrendelésére.⁹⁵

A szarmata diadémokat Zaszecskaja gyűjtötte össze: Kazahsztántól Magyarorszáig huszonhárom sorol fel, amelyek a Fekete-tenger északi partvonalán, főként a Krímben csoportosulnak. Ez nem meglepő, hiszen itt találhatóak hozzájuk legközelebb görög-római műhelyek.⁹⁶

Szarmata területről, az i. e. 2-1. századból származik egy magas, tölcser alakú lábbon álló üst, amely oldalán, a peremhez közel két kecske áll (26. ábra). A publikáló szerint a kecskék megvédik az üst tartalmát a rossz szellemektől, tehát talizmánként jelennek meg.⁹⁷

A Верхне-Яблочный-i (Verkhne-Yablochnyĭ) hunkori halántékfüggő hátulján négy kecskét láthatunk az életfán (27. ábra). A tetején látható a fa csúcsán álló madár, alatta vadkecskéekkel, a fa tövében szarvasokkal. Hasonló kecskeábrázolás egy másik csüngőről is ismert a Sztroganov gyűjteményből.⁹⁸

91 ZASZECKAJA 2008, 29.

92 ZASZECKAJA 2008, 30-31.

93 KOROLKOVA 2008, 21, Рис. 8.

94 ZASZECKAJA 1975, 14.

95 ZASZECKAJA 2008, 35.

96 ISTVÁNOVITS-KÜLCSÁR 1997, 157.

97 SZABÓ 1985, 54.

98 ISTVÁNOVITS-KÜLCSÁR 1997, 157.

**„Néz, mint
birka az új
kapura”**

A két faj funkciója területenként változhat. Példaként említhető, hogy keleten a juhot a húzáért, tejéért és gyapjáért tartották, míg a kecske húsát eladásra szánták.⁹⁹ Ez érdekes különbség, hiszen ezek szerint a két állat értékét és funkcióját tekintve is különbözött. Ez feltételezi, hogy általában a juhok voltak többségben, míg kecske magasabb gazdasági értéket képviselt, mivel az befektetésnek tekinthető. A juhok hangsúlyosabb voltára utalhat a magyar „juhász” vagy „juhos gazda” kifejezés is.¹⁰⁰

Hasonló jelenik meg egy magyar népmesében is: *„Nem volt ennek a legénynek semmi egyebe az ég világán, csak egy botja s egy huncut táltos kecskéje. De tudjátok meg, hogy azzal a száz darab juhval, amit a kezére adtak a gazdák, nem volt annyi baja, bosszúsága, mint az egy kecskével.”*¹⁰¹ Érdekes, hogy a mesében a kecskét táltosnak nevezik. A táltos paripákkal szemben a mesebeli kecske „csak” beszélni tudott, illetve gazdáját vezette, tehát bizonyos természetfeletti erővel rendelkezett.

A Mediterráneum keleti részén gyakran tettek a juhnyájba herélt bakokat a juhok terelését segítve.¹⁰² A kecske eszesebb volta egy karkaljai népmesében is feltűnik.¹⁰³ A találékony kecske, nemcsak megmenti – az egyébként kissé bamba – bárányt, de még a farkasokat és a medvét is kicselezi. A magyar közmondásokban is megjelenik a juhok kevésbé eszes volta, például: *„Néz, mint birka az új kapura.”*; ha valakit ma birkának neveznek, az azonos a bambával vagy az ostobával.¹⁰⁴

A magyar közmondásokban a kecske inkább erős és engedetlen állatként szerepel. *„Ember vagy kecske, hogy megdöfted a juhot. = Gyengébb ellen könnyű vitézkedni.”*¹⁰⁵ Az emberek jellemzésénél negatív jelző, tréfásan is alkalmazhatják személyekre, de jelentése sosem hízelgő.¹⁰⁶

Egy máltai/olasz népmese feltehetően a vadkecskék veszélyességére figyelmeztet. A mesében a nyitva felejtett ajtón bemegy a vadkecske, akit csak csellel lehet kiüldözni onnan.¹⁰⁷

Ezzel szemben a kínai nyelvben nem tesznek különbséget elsőre kecske és juh között, mindkettőt ugyanúgy nevezik: yáng (羊). Ez ugyanúgy hangzik mint a Yinyáng (阴阳)-ból a férfi elem (阳), így a kecske a férfiaságot is jelenti. Emellett azonos jelentésű a Nap szóval

99 BARTOSIEWICZ 1999, 50.

100 BARTOSIEWICZ 1999, 51.

101 A csodaszarvas.

102 BARTOSIEWICZ 1999, 51.

103 Mese.

104 Emellett a birka egyfajta ártatlanságot is kifejezhetett: *„Ártatlan, mint a ma született bárány.”* Elképzelhető, hogy ez is alacsony intelligenciájából fakad.

105 MARGALITS 1990, 391.

106 VIGA 1977, 139

107 Máltai mese.

is. A kínai holdnaptárban is szerepel a kecske, ekkor azonban sosem jelenthet juhot. Megkülönböztetésképpen a kecskét shānyáng-nak (山羊), azaz hegyi kecskének, a juhot miányáng-nak (绵羊), azaz gyapjas kecskének is szokták nevezni. Korábban a juhot xiáng-nak (祥) is hívták, a legkorábbinak tartott textilek a Selyemút mentén kosfejekkel díszítettek. Azonban a kecske hamarabb került Kínába, mint a juh. Guǎngzhōu (广州) városának jelképe öt kecske, mert a legenda szerint öt halhatatlan lovagolt be a városban kecskéken ülve, egyikük rizst kezdett termesztani, ami megalapozta a város gazdagságát.¹⁰⁸

A 16-17. századi Magyarországon sem dominált a kecske tartása, Szvath Márton ezt azzal magyarázza, hogy a kedvező éghajlati adottságok miatt gazdaságilag hasznosabb állatot is tarthattak. Húsát csak ínségesebb időszakokban fogyasztották, tejét gyakran juhéval keverték. Önálló kecskenyájuk nem fordult elő, valamilyen más háziállattal tartották együtt.¹⁰⁹ A kecske lenézett állat volt, a „szegény ember tehenének” is nevezték.¹¹⁰

A pásztorok különleges helyzetét mutatja, hogy a 19. sz. közepén – 20. sz. elején, Pivkában (Szlovénia) élt juhászok elkülönültek a közösség tagjaitól, mivel a nyájuk igen nagy értéket képviseltek, nem akárkik bíztak meg őrzésével. A pivkai juhászokra a közösség irigy volt, mivel szerepük a kereskedőkéhez, a földesurak megbízottaihoz volt hasonló. Emellett az is súlyosbíthatta a helyzetüket, hogy térben is távolabb éltek a közösségtől.¹¹¹ Hasonlóan elszigetelten élt Olej, Mikszáth novellájának hőse is.¹¹²

A juhok szarmata kultúrában játszott szerepéről Istvánovits Eszter írt 1998-ban cikket. A kos többfajta környezetben jelenik meg, gyakran díszítettek vele edényeket, trónusokat, vadászjelenetekben és áldozati állatként is gyakran szerepelt. Alakját az iráni mitológiában megjelenő farnhoz köti Istvánovits Eszter.¹¹³ A farnnak igen összetett szerepe volt: gazdagságot, hatalmat szimbolizált, betegség esetén egészséget, háború idején békét is jelenthetett, de a jószerecséhez, boldogsághoz is köthető alakja.¹¹⁴

Lehet-e és kell-e különbséget tenni a kecskefélék között? Az megjegyzendő, hogy még a modern korban is gyakran együtt tartották

Miért éppen kecske, miért nem juh?

108 WELCH 2008, 130-131.

109 SZVATH 2009, 191-192.

110 VIGA 1977, 139.

111 SMERDEL 1999, 207.

112 MIKSZÁTH 1978.

113 ISTVÁNOVITS 1998, 143-145.

114 ISTVÁNOVITS 1998, 143-145; LITVINSKY 1968, 72-73.

őket, de ez a korábbi időszakokra is igaz. Sőt, sok kultúrában külön elnevezéseket sem adtak a két fajnak.¹¹⁵ Ahogy az a fentiekből is kiderült, a két faj archaeozoológiai elkülönítése is igen nehéz.

Ezek mellett az is látszott, hogy a juhcsontok sokkal nagyobb arányban fordulnak elő mind a szarmatákat tekintve, de általánosságban is. A modern kori példáknál láttuk, hogy a juhok praktikusabbnak bizonyultak a kecskéknél, bár azokat általában eszesebbnek tartják.

A tárgy maga valószínűleg római műhelyben készült, bár ezt cáfolná az igen szegényes kidolgozottsága. Talán meglepőnek tűnhet, hogy a Római Birodalom határától messzebb található ez a bronzszobor töredék, nem mondható egyedülálló példának a szarmata Barbaricum tekintetében sem. A kecske töredékes volta is azt feltételezi, hogy egykor egy összetett kompozíció része lehetett. Az állat testtartása és ábrázolási módja, valamint a római párhuzamok alapján úgy vélem, hogy talán egy Mercurius-szoboregyütteshez tartozhatott, bár ez csak feltételezés.

Istvánovits Eszter cikkéből az is világossá vált, hogy a juhok szerepe igen sokrétű lehetett a szarmata hitvilágot tekintve, azonban a kecskékre ugyanez nem mondható el: hiszen leginkább áldozati állatként jelentek meg, leggyakrabban az életfával együttesen ábrázolták. A bakokat ebben a szerepben a kos felválthatta, habár úgy tűnik, utóbbi kevésbé volt gyakori. Tehát eltérő mitológiai háttérrel rendelkezett a két állat.

Mivel a hitvilágot, az egyes népek gondolkodását igen nehéz rekonstruálni, jó alapot nyújthatnak hozzá a modernkori vagy néprajzi példák. Bár egyes népeknél a két állatot kevésbé különböztették meg, ahogy ezt a kínai nyelvben is felfedezhetjük, mégis igen sok kultúrában és közegben eltérő szimbolikát mutathattak ezek a lények. Elég, ha csak a magyar közmondásokat vizsgáljuk, láthatjuk a különbségeket.

Összességében elmondható, hogy bár nehéz különbséget tenni a kecske és a juh között, a szarmata hitvilágot és a modern párhuzamokat tekintve is eltérő jelentéssel ruházhatták fel e két állatfajt. Ezért véleményem szerint, amennyiben van rá lehetőség, szarmata közegben a pontos értelmezés végett a kecskét és a juhot el kell különíteni.

Irodalom

A csodaszarvas = 'A táltos kecske' In: BENEDEK E. – KOVÁCS Á., *A csodaszarvas*, Budapest 1987-1989.

AMANDRY 1965 = AMANDRY, P., 'Un motif „scythe” en Iran et en Grèce' *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 24. No. 3. Part One (1965) 149-160.

- ARTAMONOV 1971 = Артамонов, М. И., 'скифо-Сибирское Искусство Звериного стиля' In: Либеров, П. Д. – Гуляев, В. И. (ред.), *Проблемы Скифской Археологии*, Издательство Наука, Москва 1971, 24-36.
- BABELON-BLANCHET 1895 = BABELON, E. – BLANCHET, J. A., *Catalogue des Bronzes Antiques de la Bibliotheque Nationale*, Paris 1895.
- BARTOSIEWICZ 1996 = BARTOSIEWICZ, L., 'Animal exploitation at the Sarmatian site of Gyoma 133' In: VADAY, A., *Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary II. Prehistoric, Roman Barbarian and Late Avar Settlement at Gyoma 133 (Békés County Microregion)*, Budapest 1996, 365-445.
- BARTOSIEWICZ 1999 = BARTOSIEWICZ, L., 'The role of sheep versus goat in meat consumption at archaeological sites.' In: BARTOSIEWICZ, L. – GREENFIELD, H. (eds.), *Transhumant pastoralism in Southern Europe*, Budapest 1999, 47-60.
- BARTOSIEWICZ 2006 = BARTOSIEWICZ L., *Régenvolt háziállatok*, Budapest 2006.
- BARTOSIEWICZ-GÁL 2010 = BARTOSIEWICZ, L. – GÁL, E., 'Living on the edge: "Scythian" and "Celtic" meat consumption in Iron Age Hungary' In: CAMPANA, D. – CHOYKE, A. et al. (eds.), *Anthropological Approaches to Zooarchaeology: Colonialism, Complexity and Animal Transformations*, Oxford 2010, 113-125.
- BOUCHER 1973 = BOUCHER, S., *Bronzes Romains Figurés du Musée des Beaux-Arts de Lyon*, Collections des Musées de Lyon IX, Lyon 1973.
- BOUCHER-TASSINARI 1976 = BOUCHER, S. – TASSINARI, S., *Bronzes Antiques. Du Musée de la Civilisation Gallo-Romaine a Lyon*, Lyon 1976.
- BOUCHER-BOUCHER 1988 = BOUCHER, S. – BOUCHER, J. P., *Bronzes Antiques I. Musée d'Évreux Collections Archéologiques*, Évreux 1988.
- BOUCHER-OGGIANI-BITAR 1993 = BOUCHER, S. – OGGIANO-BITAR, H., *Le Tresor des Bronzes de Bavay*, Lille 1993.
- BÖKÖNYI 1974 = BÖKÖNYI, S., *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Budapest 1974.
- BÖKÖNYI 1976 = BÖKÖNYI, S., 'Animal Remains of Sarmatian Sites from Bács-Kiskun County' *Cumania 4. Archeologia* (1976) 41-73.
- BÖKÖNYI 1984 = BÖKÖNYI, S., *Animal Husbandry and Hunting in Tác-Gorsium*, *Studia Archaeologica* 8, Budapest 1984.
- BREHM 1993 = BREHM A., *Az állatok világa*, III. kötet, Budapest 1993.
- CHOYKE 2003 = CHOYKE, A. M., 'Animals and Roman Lifeways in

- Aquincum' In: PÓCZY, K., *Forschungen in Aquincum 1969- 2002*, Aquincum Nostrum 2., Budapest 2003, 210-230.
- DOUGLAS 1994 = DOUGLAS, M., 'The pagolin revisited: a new approach to animal symbolism' In: WILLIS, R. (ed.), *Signifying animals: Human meaning in the natural world*, London and New York 1994, 23-33.
- FAIDER-FEYTMANS 1957 = FAIDER-FEYTMANS, G., *Recueil des Bronzes de Bavai*, Paris 1957.
- FAIDER-FEYTMANS 1979 = FAIDER-FEYTMANS, G., *Les Bronzes Romains de Belgique*, Mainz am Rhein 1979.
- FAUST 2005 = FAUST, S., 'Figurliche Bronzen und Gegenstände aus anderen Metallen aus Stadt und Bezirk Trier in Privatbesitz III' *Trierer Zeitschrift* 67/68 (2004/2005) 157-212.
- FLEISCHER 1967 = FLEISCHER, R., *Die Römischen Bronzen aus Österreich*, Mainz am Rhein, 1967.
- GÁL 2010 = GÁL, E., 'Animal Remains from the Multi-Period Site of Hajdúnánás-Fürjhalom-dűlő. Part I. Sarmatian Finds' *ActaArchHung* 61 (2010), 207-260.
- ISTVÁNOVITS 1986 = ISTVÁNOVITS E., 'A Felső-Tisza-vidék legkorábbi szarmata leletei – 2-3. századi sírok Tiszavasváriból' *NyJAMÉ XXVII-XXIX* (1984-1986) 83-134.
- ISTVÁNOVITS 1998 = ISTVÁNOVITS E., 'A szarmaták és a kos. Adatok a Kárpát-medence szarmatáinak hitvilágához' *NyJAMÉ XXXIX-XL* (1997-1998) 135-151.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1997 = ISTVÁNOVITS, E. – KULCSÁR V., 'Adatok az alföldi szarmaták vallásához és törzsi hovatartozásához' *NyJAMÉ XXXVII-XXXVIII* (1997) 153-188.
- KAUFMANN-HEINIMANN 1977 = KAUFMANN-HEINIMANN, A., *Die Römischen Bronzen der Schweiz I. Augst*, Bern 1977.
- KOROLKOVA 2008 = Королькова, Е.Ф., 'Сарматские украшения и сибирское золото древних кочевников' In: *Сокровища сарматов. Каталог выставки. Государственный Эрмитаж, Азовский историко-археологический и палеонтологический музей-заповедник*, Санкт-Петербург 2008, 15-28.
- KULCSÁR 1998 = KULCSÁR V., *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*, Múzeumi Füzetek 49, Aszód 1998.
- LITVINSKY 1968 = Литвинский, Б.А., *Кангюйско-сарматский фарн*, Душанбе 1968.
- LYUBLJANOVICS 2010 = 'Animal Keeping and Roman Colonization in the Province of Pannonia Inferior' In: Campana, D. – Choyke, A. et al. (eds.), *Anthropological Approaches to Zooarchaeology:*

- Colonialism, Complexity and Animal Transformations*, Oxford 2010, 178-189.
- MACKINNON 2010 = MACKINNON, M. "Romanizing" Ancient Carthage: Evidence from Zooarchaeological Remains' In: CAMPANA, D. – CHOYKE, A. et al. (eds.), *Anthropological Approaches to Zooarchaeology: Colonialism, Complexity and Animal Transformations*, Oxford 2010, 168-177.
- Máltai mese = A rettenetes vaskecske, in: <http://www.mesetar.eoldal.hu/cikkek/nepek-mesei/a-rettenetes-vaskecske--maltai-nepmese-.html> (2011. november 10.)
- MARGALITS 1990 = MARGALITS E., *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Budapest 1990.
- MARTYNOV 1988 = MARTYNOV, A. I., 'The Solar Cult and the Tree of Life' *Arctic Anthropology*, Vol. 25. No. 2. (1988) 12-29.
- Mese = <http://www.nyest.hu/renhirek/a-barany-es-a-kecske-karjalai-mese> (2011. november 10.)
- MIKSZÁTH 1978 = MIKSZÁTH K., 'Az a fekete folt' In: MIKSZÁTH K., *Tóth atyafiak*, Budapest 1978, 42-66.
- MILESZ 1899 = MILESZ B., 'A Tiszafüredi múzeum köréből' *ArchÉrt* XIX (1899) 79-84.
- OLMSTED 1994 = OLMSTED, G. S., *The Gods of the Celts and the Indo-Europeans*, Budapest 1994.
- RIVALS-BLASCO 2008 = RIVALS, F. – BLASCO, R., 'Presence of *Hemitragus* aff. *cedrensis* (Mammalia, Bovidae) in the Iberian Peninsula: Biochronological and biogeographical implications of its discovery at Bolomor Cave (Valencia, Spain)' *R. C. Palevol* 7 (2008) 391-399.
- RUDENKO 1968 = Руденко, С. И., *Древнейшие в мире художественные ковры и ткани*, Искусство 1968.
- SCHÖNE 1992 = SCHÖNE, A., 'Mercurius', In: BOARDMAN, J. (ed.), *Lexicon iconographicum mythologiae classicae*, Michigan 1992, 500-555.
- SHER 1988 = SHER, Y. A., 'On the Sources of the Scythic Animal Style' *Arctic Anthropology*, Vol. 25. No. 2. (1988) 47-60.
- SMERDEL 1999 = SMERDEL, I., 'The three „sheepmasters” Transhumance in Pivka (Slovenia) from the middle of 19th to the middle of 20th century' In: BARTOSIEWICZ, L. – GREENFIELD, H. (eds.), *Transhumant pastoralism in Southern Europe*, Budapest 1999, 197-212.
- SZABÓ 1985 = SZABÓ M. (szerk.), *Szkiták aranya. A leningrádi Ermitázs vendégkiállítása*, Zalaegerszeg 1985.
- SZVATH 2009 = SZVATH M., 'Juh és kecske a XVI-XVII. századi Magyarországon' In: BARTOSIEWICZ, L. – GÁL, E. – KOVÁTS, I.

- (szerk.), *Csontvázak a szekrényből*, Opitz Archaeologica 3, Budapest 2009, 187-192.
- TOYNBEE 1973 = TOYNBEE, J. M. C., *Animals in Roman Life and Art*, Ithaca-New York 1973.
- VADAY 1989 = VADAY, A., *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums*, Antaeus 17-18 (1988-1989).
- VADAY 2005 = VADAY, A., *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum*, Budapest 2005.
- VIGA 1977 = VIGA G., 'A szájhagyomány kecskéjéről' *HOMK* 16. (1977) 136-139.
- VÖRÖS 1993 = VÖRÖS I., 'Apagy barbaricum császárkori település állatcsontmaradványai' *NyJAMÉ* 33-35. – 1990-1992 (1993), 33-65.
- WELCH 2008 = WELCH, P. B., *Chinese art: a guide to motifs and visual imagery*, Singapore 2008.
- WERNER 1966 = WERNER, J., *Das Aufkommen von Bild und Schrift in Nordeuropa*, München 1966.
- WOLLMANN 1996 = WOLLMANN, V., *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia Romană*, Bibliotheca Musei Napocensis 13, Cluj-Napoca-Klausenburg 1996.
- ZASZESKAJA 1975 = Засецкая, И.П., 'Золотые украшения гуннской эпохи. По материалам Особой кладовой Государственного Эрмитажа' *Аврора* 1975, 5-29.
- ZASZESKAJA 2008 = Засецкая, И.П., 'Золотые украшения из кургана Хохлач – классические образцы сарматского полихромного звериного стиля I - начала II в. н.э.' In: *Сокровища сарматов. Каталог выставки. Государственный Эрмитаж, Азовский историко-археологический и палеонтологический музей-заповедник*, Санкт-Петербург 2008, 29-43.
- ZEUNER 1963 = ZEUNER, F. E., *A History of Domesticated Animals*, London 1963.

Rövidítésjegyzék

ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae

ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő

HOMK = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei

NyJAMÉ = A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve

Képek jegyzéke

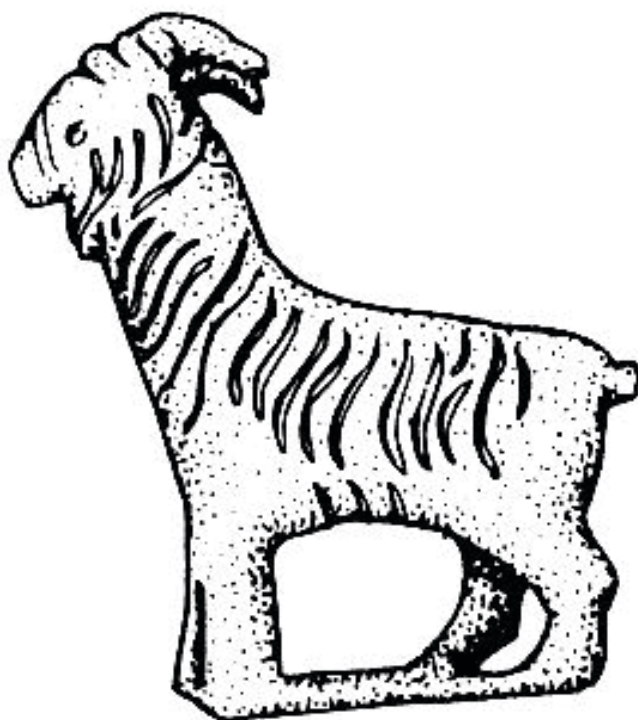
1. ábra A Tiszafüred közelében előkerült szobrocška (a borítón). In: VADAY 2005, Taf. 17/12.
2. ábra A lelőhely és környezete (a piros vonal a Csörsz-árok).

3. ábra Bezoárkecske (*Capra aegregrus*). In: <http://www.ecosystema.ru/08nature/mamm/085.htm> (2012. április 18.).
4. ábra Egy mai félkecske (Arab thar – *Hemitragus jayakari*). In: <http://www.zooinstitutes.com/zoosrating/Animal.asp?name=496> (2012. április 18.).
5. ábra Házikecske. In: <http://en.wikipedia.org/wiki/Goat> (2012. április 18.).
6. ábra A *Capra ibex* az Alpokban őshonos. In: <http://faculty.ksu.edu.sa/843/Pictures%20Library/Forms/DispForm.aspx?ID=3> (2012. április 18.); egy fiatal *Capra sibirica*. In: <http://www.animalpicturesarchive.com/list.php?qry=Capra%20sibirica%20hagenbecki> (2012. április 18.).
7. ábra Évreur-ból származó pre-római kecskeszobor. In: BOUCHER-BOUCHER 1988, 26.
8. ábra Bak-, kos- és szarvasfejes tripod, Évreur. In: BOUCHER-BOUCHER 1988, 28.
9. ábra Bukolikus ábrázolás a Villa Boscotrecase-ből, Pompeii. In: <http://www.ohio.edu/people/iacobell/VillaBoscotrecase.jpg> (2012. április 14.)
10. ábra Kecské vontatta szekér puttókkal, Vettii háza, Pompeii. In: <http://www.romansociety.org/imago/searching-saving/show/440.html> (2012. április 14.)
11. ábra Mercurius kecskével és kakassal, Bavai. In: FAIDER-FEYTMANS 1957, Pl. VI, Fig. 29.
12. ábra Mercurius fekvő kecskével, Augst. In: KAUFMANN-HEINIMANN 1977, Taf. 21-22 / Fig. 31.
13. ábra Mercurius egy bakkecske társaságában, Augst. In: KAUFMANN-HEINIMANN 1977, Taf. 23-25 / Fig. 32.
14. ábra Belga területről származó kecskéábrázolások (Fig. 108-113.). In: FAIDER-FEYTMANS 1979, 95-96, Pl. 60, Fig. 108-113.
15. ábra Carnuntumi bakszobrok. In: FLEISCHER 1967, Taf. 128, Fig. 262-266.
1. ábra A himlingøjei ezüstkehely (felül) és rézvödör (alul) kecskéábrázolásai. In: WERNER 1966, Abb. 9.
17. ábra Thorsbergi korong. In: WERNER 1966, Abb. 10.
18. ábra A szkíta-szarmata állatstílus kecskéábrázolásai. In: AMANDRY 1965, Plate XXV.
19. ábra A Melgunovsky kincsből származó kard. In: RUDENKO 1961, Рис. 30.
20. ábra Aranymellvért Ziviyeről. In: RUDENKO 1961, Рис. 31.
21. ábra Griff kecskére támad, Pazyryk 1. kurgán. In: RUDENKO

- 1961, Рис. 42.
22. ábra Усть-Лабинской-i (Ust-Labinsk, Punjab) életfa-ábrázolás.
In: ZASZECKAJA 2008, Рис. 8.
23. ábra I. e. 7-6. századi rúdvégdísz kecskével, Krasznnojrszki körzet,
szórvány. In: SZABÓ 1985, 45, Kat. 98.
24. ábra Állatküzdelmi jelenet kecskével, I. Péter szibériai
gyűjteményéből. In: KOROLKOVA 2008, Рис. 8.
25. ábra Новочеркасского (Novocserkaszk, Ukrajna) közeléből
származó szarmata diadém (i.e. 1 sz.). In: ZASZECKAJA 2008, Рис. 6.
26. ábra Szarmata üst Novocserkaszkból. In: SZABÓ 1985, 54, Kat. 128.
27. ábra Verkhne-Yablochnyi hunkori halántékfüggő. In: <http://kulturamira.ru/txt/uv49b.shtml> (2012. április 18.)

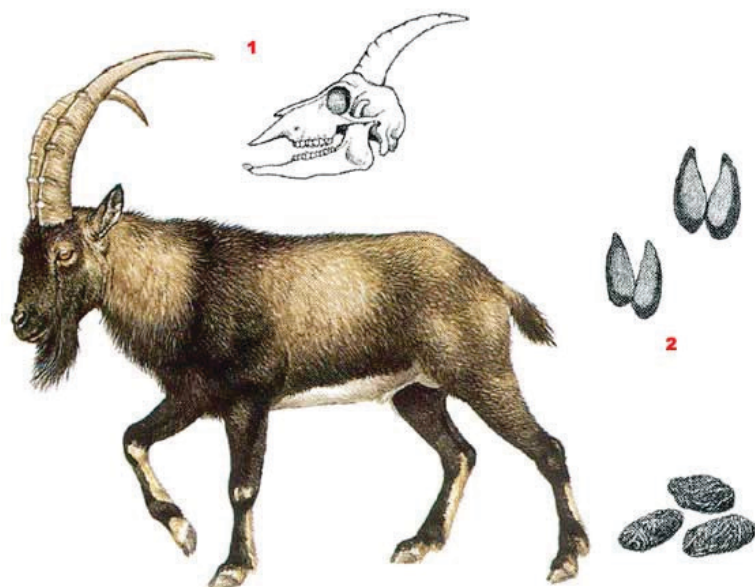
Képek

1. ábra

2. ábra

3. ábra

4. ábra

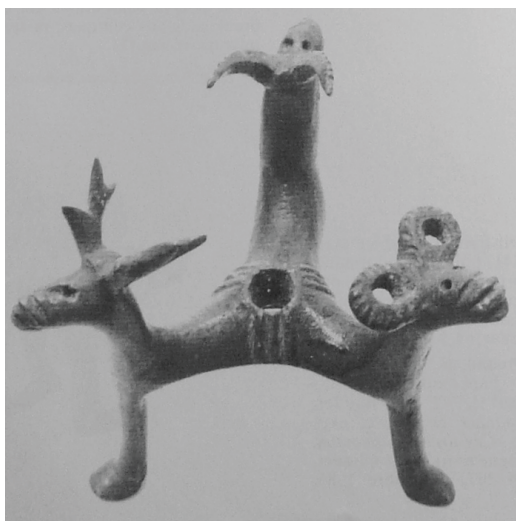
5. ábra

6. ábra

7. ábra

8. ábra

9. ábra

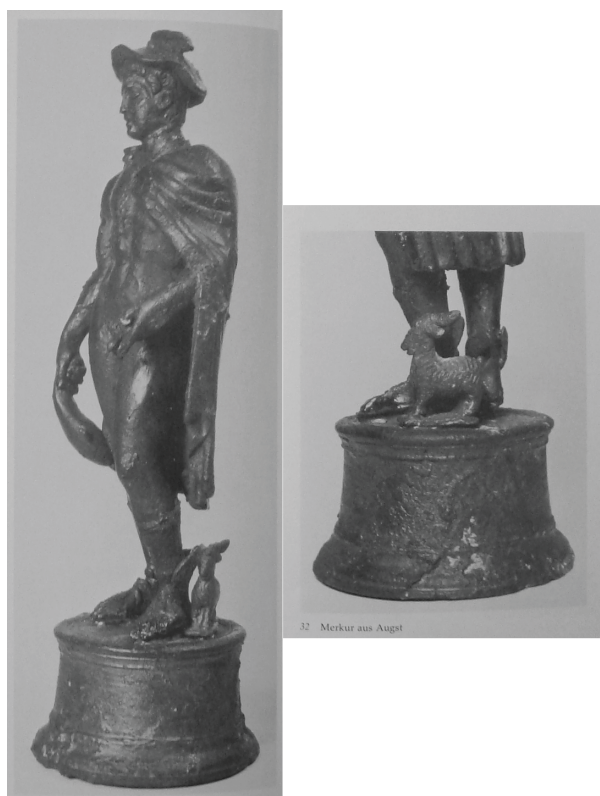
10. ábra

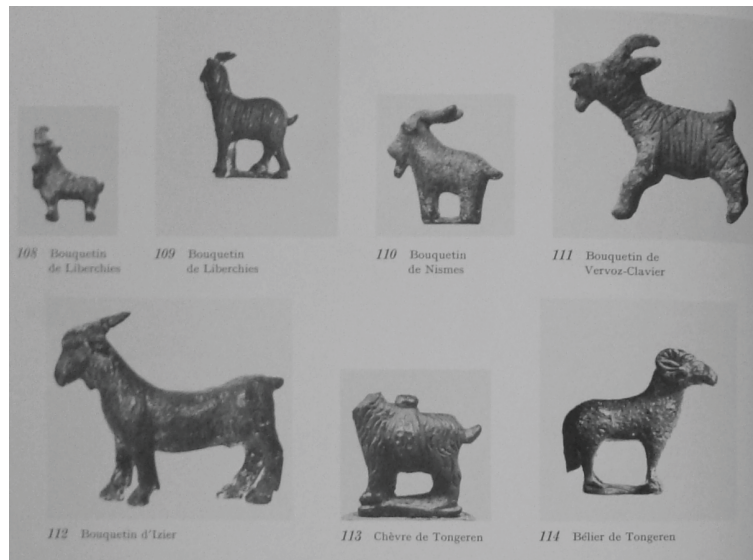
11. ábra

12. ábra

13. ábra

14. ábra

15. ábra

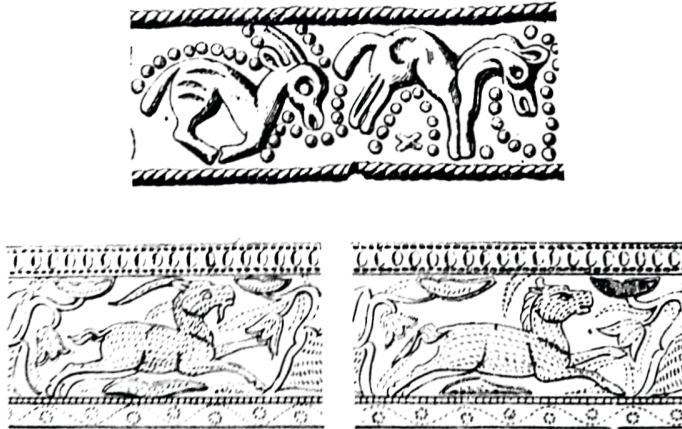

Abb. 9. Bock und Pferd am Silberkelch 2 von Himlingöie. Steinbock und Pferd am Messingeimer von Himlingöie. M. 1 : 1 bzw. 1 : 2.
(Nach Werner, Thorsberger Scheiben.)

16. ábra

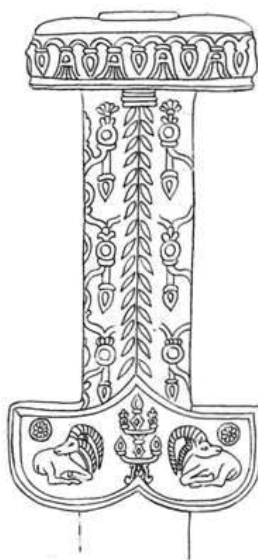
Abb. 10. Rekonstruktion des Tierfrieses der zweiten Thorsberger Scheibe.
M. etwa 3 : 4. (Nach Werner, Thorsberger Scheiben.)

17. ábra

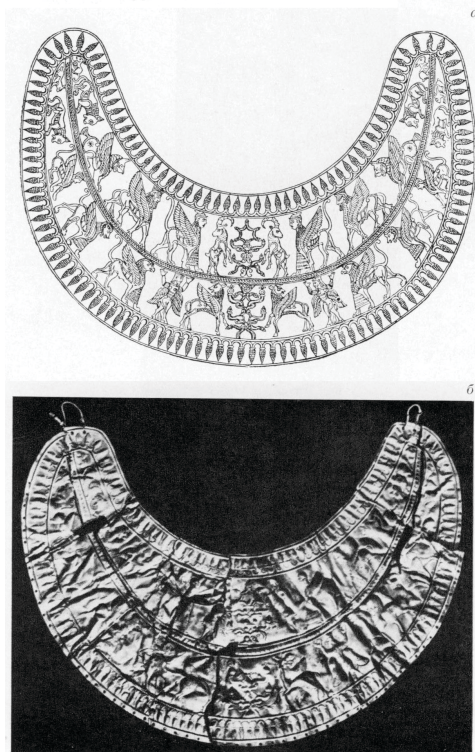
ANIMAUX SCYTHES: 1, 2.—KÉLEZEMÉS (LENINGRAD, ERMITAGE), 3.—UL (ERMITAGE)
4, 5.—VTIOVA MOGHILA (MOSCOU, MUSÉE HISTORIQUE)

18. ábra

19. ábra

81. *a* – золотой нагрудник. Зивийе (прорисовка);
б – золотой нагрудник. Зивийе

20. ábra

21. ábra

22. ábra

kat. 98.

23. ábra

24. ábra

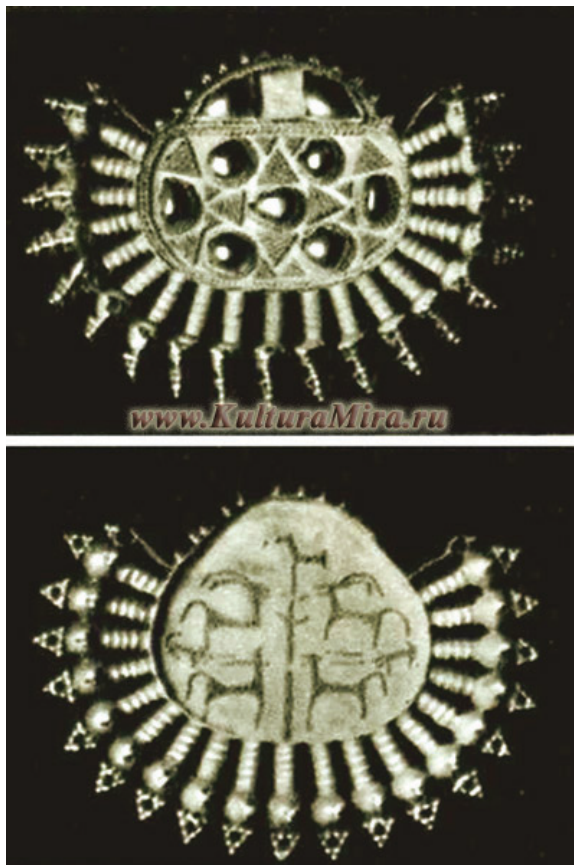

25. ábra

kat. 128.

26. ábra

27. ábra

Nyelvtudomány

ELTE BTK alkalmazott nyelvészet MA I.

Hugyecz Enikő Henriett

Sztereotípiák a meleg férfiak nyelvhasználatáról

A homoszexualitást az utóbbi évtizedekben főleg pszichológiai és szociológiai szempontokból vizsgálták: a két fő kérdés az eredetre, illetve a társadalmi megítélésre vonatkozott. Az eddigi kutatások nagy része e kisebbség helyzetét igyekezett feltárni, de nagy hangsúlyt kapott a homoszexuálisokkal kapcsolatos sztereotípiák kutatása is az attitűd-vizsgálatok mellett.

Bevezetés

A sztereotípiia fogalmát meghatározni nem könnyű. A sztereotípiakutatók abban egyetértenek, hogy „a sztereotípiák emberek egy csoportjának vagy osztályának személyiségjegyeiről vagy testi megjelenéséről alkotott séma, absztrakt kognitív reprezentáció, (...) amelyek egy-egy csoport viszonylatában nagyfokú közmegegyezésen alapulnak és időben meglehetősen szívósan fennmaradnak” (MÁRKU 2011: 95). Vagyis a sztereotípiia egy társadalmi csoportnak vagy rétegnek tulajdonított jellemzők összessége (OTTATI–LEE 2001: 53), amely sokszor tudattalanul ható elképzelés és hiedelem (NEMÉNYI 2010: 11). Kiemelendő, hogy a sztereotípiák minden esetben hiányosak és torzítottak, és ahogy Lippmann már az 1920-as években is felhívta a figyelmet arra, hogy a tudomány hiába bizonyítja egy-egy sztereotípiia hamisságát, a sztereotípiák a bizonyítékok ellenére is fennmaradnak (OTTATI–LEE 2001: 53). Allport után több kutató is elkezdte vizsgálni a sztereotípiák igazságtartalmát (OTTATI–LEE 2001: 60).

A sztereotípiia fogalmáról

A sztereotípiák eredetéről és működéséről több elmélet is él egymás mellett. Annyiban megegyeznek a szociálpszichológia képviselői, hogy a kategorizálás fontos szerepet játszik a sztereotipizálás folyamatában, akár annak alapjaként, akár csak részeként (TEK é.n.). Ebből eredeztethető a sztereotipizálás elsődleges funkciója: növeli a kognitív hatékonyságot a kategorizáción keresztül, hiszen redukálja a feldolgozandó információmennyiséget (SHERMAN 2001: 175). A túláltalánosítás és a túlzott sztereotipizálás hátránya viszont, hogy az egyén esetleg azonosítja a sztereotip csoportot a valódival, és kognitíve nem tudja összeegyeztetni azt, ami nem illik bele a mentális reprezentációba. A sztereotipizálás eredményeként pedig megjelenik kedvezőtlen attitűdként az előítélet (NEMÉNYI 2010: 11).

A kutatók megegyeznek abba, hogy a sztereotipizálás folyamatához két előfeltételnek kell teljesülnie: a) egy adott csoportra vonatkozó hiedelemkészlet vagy mentális reprezentáció, és b) egy személyt a kategóriába sorolni (BREWER 2001: 133). Amennyiben a sztereotípiákat mint egy szociális csoportra vonatkozó tipikus tulajdonságok absztrakt gyűjteményét értelmezzük, akkor ez az információ két úton sajátítható el: egyrészt személyes tapasztalat útján, másrészt a társas közeg általi közvetítéssel (SHERMAN 2001: 152–153).

Sztereotípiák a meleg kisebbséggel kapcsolatban a heteroszexuálisokban több sztereotípiák is él. Ezen sztereotípiák egy része a külső megjelenésre, mások a viselkedésre vonatkoznak. Az egyik ilyen elterjedt sztereotípiák a meleg férfiakról, hogy a meleg párkapcsolatában is megvan a férfi és a női szerepek kiosztása. A meleg körökben végzett interjúim és más kutatások (vö. PATAKI 2010) is arra mutatnak rá, hogy ez kapcsolat- és egyénfüggő. A feladatok és szerepek megosztása a heteroszexuálisok párkapcsolataiban is különféle módon kerülhet kiosztásra. A másik széles körben ismert sztereotípiák a meleg férfiakról, hogy a meleg férfiak előszeretettel öltöznek be női ruhákba. Ezzel összefügg az is, hogy a melegeket a szexuális többség összekeveri a transzvesztitákkal. Jay és Young (BIRTALAN 1997: 24) kutatása is azt az eredményt hozta, hogy homoszexuális mintájuk 96%-a, és szexuális partnereik 75%-a sosem öltözött női ruhába, és hasonlóan nem is sminkelték magukat. A harmadik elterjedt vélekedés, hogy a homoszexuális férfiak igazából nők szeretnének lenni (ahogy a leszbikusok fiúk), amely szintén nem állja meg a helyét a vizsgálatok szerint (vö. PÁLMAI–PIKÓ 2006: 255). „A tipikus homoszexuális férfi nemi identitása férfi identitás és nemi szerepviseelkedése is férfi szerepviseelkedés” (BIRTALAN 1997: 24). Végül pedig a társadalom szerint a sztereotip meleg férfi külsőleg is nőies: vékony,

sovány, lágy vonásai vannak, szőrtelen; pipiskedve jár; és nőies hangmagassága van. De a kutatások azt igazolták, hogy a heteroszexuális férfiak között is legalább ugyanannyi ilyen leírású férfi található, mint a homoszexuálisok között (TÓTH 1994: 25).

Az LGBTQ-közösség nyelvhasználatával való foglalkozás már az 1940-es évekre visszavezethető Gershon Legman munkájáig (KULICK 2000: 248). Ám ez a munka még csak a lexikonnal foglalkozott, és az 1980-as évekig a meleg és leszbikus nyelvészeti kutatások csak a közösség regiszterét igyekeztek feltárni (KULICK 2000: 247, LIVIA-K. HALL 1997: 3). A fordulat William Leap nevéhez köthető, aki 1995-ben megjelentette a *Beyond the Lavender Lexicon* című kötetét. Ettől kezdve a levendulanyelvészet¹ kutatási tárgya alatt már nemcsak a melegszenget (vö. polari – BAKER é.n.) és a meleg által használt regisztert értette, hanem megindulhattak azok a kutatások is, amelyek a szexuális orientáció, a dzsender és a nyelvhasználat aspektusait és egymásra hatását kezdték el vizsgálni, hiszen az addigi – elsősorban dzsender- – nyelvészeti kutatások nem vették figyelembe a szexuális orientációt (LIVIA-K. HALL, 1997: 4). A lexikonkutatásokat a diskurzusvizsgálatok követték és a kódváltások vizsgálata.

A „levendulanyelvészet” és a gay studies nyelvészeti vonatkozásai

Az identitás és a nyelvhasználat kapcsolata nemcsak a nemzeti és etnikai kisebbségek szempontjából különösen releváns kérdés, hanem más közösségek, mint például a szexuális kisebbségek tekintetében is. Identitásunk aspektusai befolyásolják nyelvhasználatunkat is (vö. OCHS 1993: 289, BUCHOLTZ-K. HALL 2003: 269, J. K. HALL 2011: 34), sőt az identitás a nyelvhasználat által is konstruálódik (CAMERON-KULICK 2003: 56); tehát az identitás nem egy stabil jelenség, sokkal inkább egy diszkurzív konstrukció, amely az interakciókban bontakozik ki (BUCHOLTZ-K. HALL 2005: 587).

Az, hogy a társadalmi nem és a nyelvhasználat kapcsolatban állnak, már régóta ismert, ám azzal csak az utóbbi években kezdtek foglalkozni, hogy hogyan függ össze a szexuális orientáció és a nyelvhasználat. Vagyis a kérdés az, hogy a szexuális orientáció mint identitás hogyan konstruálódik meg nyelvileg is helyzetenként.

A nemek nyelvhasználatával foglalkozó átfogó dzsenderkutatások a kilencvenes évekig szinte csak a heteroszexuális nők és férfiak nyelvhasználatát vizsgálták (BUCHOLTZ-K. HALL 2004: 470), és kevés kutatás szólt arról, hogy van-e, és ha igen, milyen különbség a homoszexuális nők, a homoszexuális férfiak, a heteroszexuális nők, a he-

¹ A levendulaszín az ókori Görögországban egy melegsimbólum volt, sőt a levendula görögül meleg férfit is jelentett (JAGOSE 2003: 128).

teroszexuális férfiak nyelvhasználatában (vö. GROOM–PENNEBAKER 2005) és nyelvileg való identitáskonstruálásában, nem beszélve arról, hogy a szexuális orientáció nemcsak ez a kettő lehet.

A kutatás célja A kutatás célja volt feltárni a meleg férfiak nyelvhasználatáról alkotott sztereotípiákat, ezáltal pedig többet megtudni arról, hogy a szexuális többség szerint mi jellemző a meleg férfiak nyelvhasználatára, továbbá a nyelvhasználatról mint a melegség identitásképzéséről és a meleg kisebbség beszélőközösségéről milyen kép él a heteroszexuálisokban.

Hipotézis Feltételeztem, hogy a sztereotip melegnyelvhasználat feminin, és nélküli a maskulin jegyeket. Sőt nyelvhasználatukban mindazok a sajátosságok jelen vannak a heteroszexuálisok szerint, amelyek a nők nyelvhasználatára sztereotípe nézve jellemző. Ezen sztereotip vélekedés hátterében pedig azok a sztereotípiák húzódnak meg, hogy a meleg férfiak egyrészt nők akarnak lenni, másrészt nőiesen viselkednek.

Anyag és módszer Onlajn kérdőívet állítottam össze, amelyben állításokat ítéltetem meg a kitöltőkkel. A kérdőív első egysége az adatközlők adataira vonatkozott, a második egységben nyitott kérdés keretében kérdeztem rá az adatközlők sztereotípiáira és a melegekről való vélekedésre. A harmadik egység három állítássorozatot tartalmazott, amelyekkel való egyetértést, illetve egyet nem értést háromfokú Likert-skálán kellett megjelölni a kérdőívkitöltőknek. A teszt utolsó kérdése pedig arra vonatkozott, hogy ismernek-e meleg férfiakat (és milyen szinten), hiszen a személyes kapcsolat befolyásolja a csoportról való vélekedést.

Az állítássorozat első része a meleg férfiak nyelvhasználati sajátosságait vizsgálta, míg a második a meleg férfiak nyelvhasználatát a heteroszexuális férfiakhoz képest, a harmadik pedig a nőkhez képest. Az állítások összeállításánál a nők és a férfiak nyelvhasználatáról való sztereotípiákat vettem alapul. Az alábbi táblázat² ezt szemlélteti:³

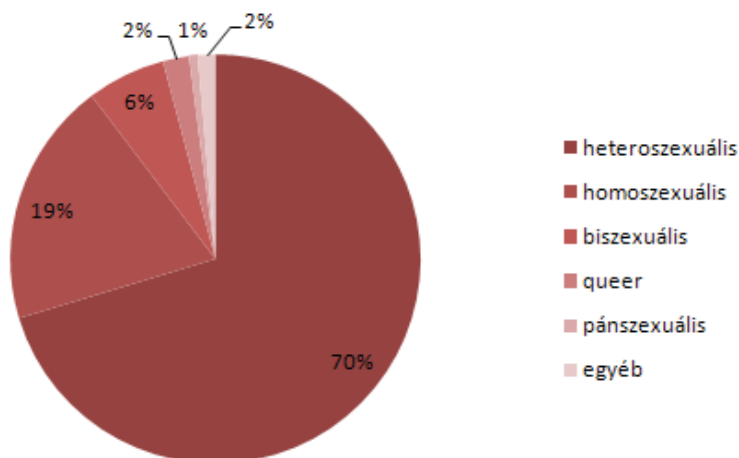
Nők	Férfiak
sztenderdebb nyelvhasználat	gyakoribb a beszédhiba
többet beszélnek	jobb a téri orientációs képességük
gyakrabban vágják közbe	hallgatók, szűkszavúak
fecsegők, pletykások, bőbeszédűk	burkolt fogalmazás
jók a verbális feladatokban	domináns, irányító viselkedés

² A nők a férfiakhoz képest és viszont. Fontos azonban, hogy mindkét esetben heteroszexuálisokról van szó.

³ Vö. QUEEN 1997, REMÉNYI 2001, HUSZÁR 2009, NEMÉNYI 2010: 11–12.

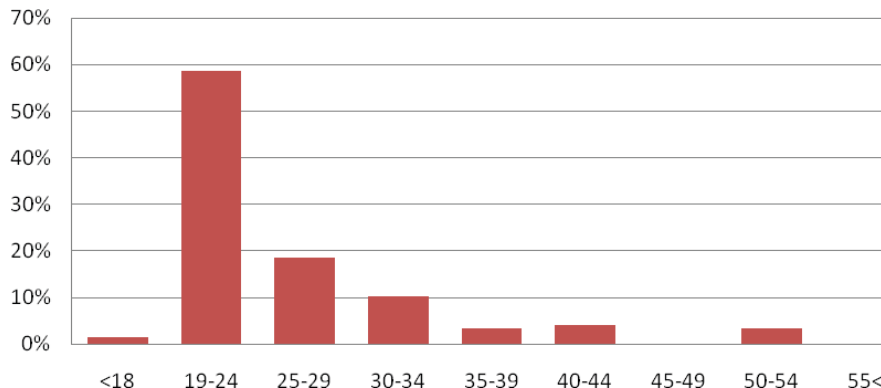
folyamatos visszajelzés a kommunikációban	vadászöszton
empatikusabbak	agresszívebbek
több gesztust használnak	
toleránsabbak	
finomkodók	
túlzottan udvariasak	
üres melléknevek használata	
több kérdés	
több töltelékszó	
pontosabb színmegnevezések	
kevesebb erőteljes kifejezés	
kevesebb káromkodás	
több bók	
érzelmeikről beszélnek	
hiperkorrekt grammatikai formák	
humor hiánya, nincs vicceselés	

A kérdőívet összesen 145-en töltötték ki. Az adatközlők 63%-a nő, **Az adatközlők** 37%-a férfi volt. Kor szempontjából dominált a 19 és 29 közöttiek csoportja (78%) (lásd 2. diagram). Az adatközlők nagy többsége minimum érettségivel rendelkezett (érettségi: 45%, főiskola: 31%, egyetem: 18%, tudományos fokozat: 4%). A kérdőívkitöltők 68%-a budapesti lakos volt. A szexuális orientáció tekintetében:

1. diagram. A kitöltők szexuális orientációja

2. diagram.
Az adatközlők
kormegoszlása

Eredmények Saját vélemény Az adatközlők adatai után egy nyitott, kifejtős kérdésben⁴ kérem őket arra, hogy fogalmazzák meg véleményüket a melegek vélt vagy valós viselkedéséről, külsejéről, nyelvhasználatáról. Az alábbi táblázat azt mutatja, hogy hány adatközlő fejtette ki a véleményét az egyes témakörökben. (A témaköröket utólag alakítottam ki a beérkezett válaszok tükrében.)

	Heteroszexuális (n=102)	Homoszexuális (n=28)	Biszexuális (n=9)
Mozgás	22	4	2
Gesztusok	12	1	3
Hangmagasság	23	4	3
Öltözködés	55	13	2
Hangképzés	6	0	0
Érzékenység	18	5	0
Női barátok	11	1	1
Munka	8	0	0
Nyelvhasználat	55	14	1
Külső	18	1	0
Viselkedés	34	6	0

Az egyes felsorolt szempontokban nagy volt az egyetértés. 1) Mozgás: nőies mozgás; keresztbe tett láb; lágy, kecses mozdulatok. 2) Gesztusok: nőies gesztusok és mimika; nőkre jellemző nonverbális kommunikáció. 3) Hangmagasság: magas alaphangmagasság. 4) Öltözködés és megjelenés: divatos; élénk színek; testhez simul ruhadarabok; (túl) ápoltság; a haj kiemelt fontosságú. 5) Hangképzés: elnyújtott hang-

⁴ Arra kérnélek, hogy gondold végig és röviden fogalmazd meg, hogy szerinted milyenek a melegek (a meleg férfiak)! (Hogyan néznek ki? Hogyan viselkednek? Hogyan beszélnek?)

képzés („nyávogás”). 6) Érzékenység: érzékenység, finom lelkűség. 7) Női barátok: a nők legjobb barátai; kora gyerekkoruk óta inkább lányokkal barátkoznak. 8) Munka: olyan munkát választanak, amely inkább nőies szakma (fodrász, sminkes), illetve kreativitásukat kiél-
 hetik (művészetek, divatszakma). 9) Nyelvhasználat: lásd alább. 10) Külső: lányos arc; finom vonások; vékony testalkat. 11) Viselkedés: nőies (elvétve szélsőségesen maszkulin).

NYELVHASZNÁLAT.	Heteroszexuális (n=102)	Homoszexuális (n=28)	Biszexuális (n=9)
<i>Affektálás</i>	17	6	
<i>Nyávogás</i>	5	1	
<i>Nőies</i>	7	1	
<i>Nőies szóhasználat</i>	5		
<i>Választékos</i>	3	1	1
<i>Sokat beszélnek</i>	4	1	
<i>Rövidítések, „édi nyelv”, kicsinyítő képzők</i>	4	1	
<i>Saját regiszter</i>	1	1	
<i>Egyezkedés</i>		1 (egy MSM szexuális orientációjú adat- közlő véleménye)	

A nyelvhasználatra vonatkozó, többség általi vélekedések kilenc nagyobb csoportba sorolhatók. A legtöbben az affektálást emelték ki, illetve a nyávogást és nyafogást. A heteroszexuális adatközlők megjegyezték azt is, hogy a meleg férfiak nyelvhasználatára jellemző olyan szavak és kifejezések használata, amely a nőknél figyelhető meg, mint például a kicsinyítő képzős alakok, a rövidítések és a „cukisítás”. Egy heteroszexuális és egy homoszexuális adatközlő jegyzete csak meg, hogy a melegek saját regisztert használnak. Heteroszexuális oldalról nem is annyira várható el ennek ismerte, de a homoszexuális adatközlőktől vártam, hogy többen jegyezzék ezt meg, hiszen a melegszleng Magyarországon is létezik és csak ehhez a közösséghez köthető sajátosság. Néhányan megjegyezték, hogy a meleg férfiak sokat beszélnek, hasonlóan a nőkhöz, és a pletyka is jellemző. Továbbá a választékos-
 ság nemcsak lexikai szinten, hanem más nyelvi szinteken is tetten ér-

hető. Egy MSM⁵ szexuális orientációjú adatközlő pedig megjegyezte, hogy a meleg férfiakra nem a direkt közlés, hanem inkább a női attribútumú egyezkedés jellemző.

A melegekre vonatkozó állítások Az adatközlőket arra kértem, hogy 32 állítással kapcsolatban jelezzék, hogy egy háromfokú Likert-skálán mennyire értenek egyet az állításokkal. Az alábbi táblázat ezt mutatja.

	Összes adatközlő (n=145)			Heteroszexuális adatközlők (n=102)			Homoszexuális adatközlők (n=28)		
	Teljesen egyetért	Egyet is ért, meg nem is	Egyáltalán nem ért	Teljesen egyetért	Egyet is ért, meg nem is	Egyáltalán nem ért	Teljesen egyetért	Egyet is ért, meg nem is	Egyáltalán nem ért
<i>A meleg férfiak...</i>									
<i>sokat beszélnek.</i>	29%	61%	10%	37%	54%	9%	7%	75%	18%
<i>empatikusak.</i>	50%	43%	7%	48%	45%	7%	54%	39%	7%
<i>sokat bókolnak.</i>	25%	56%	19%	26%	64%	17%	18%	50%	32%
<i>gyakran vágnak közbe egy beszélgetés során.</i>	16%	48%	36%	17%	49%	34%	11%	43%	46%
<i>ritkán humorizálnak vagy mesélnek viccet.</i>	6%	46%	48%	6%	47%	47%	4%	39%	57%
<i>érzelmeikről beszélnek.</i>	43%	48%	8%	47%	46%	7%	29%	57%	14%
<i>ritkán káromkodnak.</i>	15%	50%	34%	16%	51%	33%	18%	43%	39%
<i>fecsegők, pletykások, bőbeszédűek.</i>	32%	54%	14%	42%	48%	10%	7%	68%	25%
<i>szépen, helyesen beszélnek magyarul (a grammatikai és a szövegszerkesztési szabályoknak megfelelően).</i>	21%	66%	13%	22%	64%	14%	21%	65%	14%
<i>toleránsak.</i>	41%	49%	10%	40%	52%	8%	46%	40%	14%
<i>sok gesztust használnak beszéd közben.</i>	52%	38%	10%	59%	34%	7%	32%	50%	18%
<i>a színeket pontosan nevezik meg.</i>	37%	51%	12%	43%	48%	9%	21%	54%	25%
<i>beszélgetés során folyamatosan visszajeleznek (pl. bólogatnak) a beszédpartnerüknek.</i>	39%	48%	13%	45%	45%	10%	25%	57%	18%

jók a verbális feladatokban.	35%	56%	9%	32%	59%	9%	43%	43%	14%
kevés erőteljes kifejezést használnak a beszédükben.	10%	63%	27%	12%	63%	25%	7%	61%	32%
sok töltelékszót használnak.	16%	60%	24%	23%	56%	21%	0%	57%	43%
sok melléknevet és jelzős szerkezetet használnak.	28%	58%	14%	35%	53%	12%	11%	64%	25%
udvariasak.	44%	50%	6%	44%	51%	5%	46%	50%	4%
gyakran kérdeznek.	32%	57%	11%	31%	60%	9%	39%	43%	18%
finomkodó stílusúak.	48%	39%	13%	55%	34%	11%	25%	54%	21%
gyakran beszédhibásak.	11%	37%	52%	15%	38%	47%	4%	21%	75%
hallgatók, szűkszávúak.	3%	49%	48%	5%	40%	55%	0%	71%	29%
szeretnek burkoltan fogalmazni, nem szokimondóak.	12%	50%	38%	13%	48%	39%	11%	60%	29%
agresszívek.	3%	31%	66%	4%	30%	66%	0%	29%	71%
dominánsak, irányító viselkedésűek.	8%	52%	40%	11%	50%	39%	0%	54%	46%
jó téri orientációs és térképolvasási képességekkel rendelkeznek.	9%	73%	18%	9%	73%	18%	7%	72%	21%
-ra jellemző a „vádászsztön”.	18%	50%	32%	9%	54%	37%	39%	40%	21%
körében gyakori téma a politika.	6%	50%	44%	6%	48%	46%	4%	57%	39%
pontos leírást adnak egy eseményről, tárgyról vagy személyről.	37%	55%	8%	42%	52%	6%	18%	68%	14%
-ra jellemző a politikailag korrekt nyelvhasználat.	19%	56%	25%	17%	59%	24%	29%	35%	36%
gyakran használnak kicsinyítő képzős szavakat.	37%	46%	18%	47%	37%	16%	14%	61%	25%
körében gyakori téma a szex.	37%	49%	14%	31%	52%	17%	46%	50%	4%

Mivel gyakoribb volt az „egyet is értek, meg nem is” válaszlehetőség megjelölése, mint a két szélsőértéké, amelyek éppen a sztereotípiá meglétét vagy hiányát jelölték, ezért csak a két szélsőértékű válaszokat elemeztem. Az ezek között megoszlók minőségi többsége van színes-

sel jelölve a táblázatban, annak függvényében, hogy a többségi válasz egy feminin tulajdonságot vagy egy maskulin jellemzőt jelölt. Zöld szín esetében az állítás a feminin sztereotípiára meglétét jelenti, míg a piros színnel jelölt számok azt jelentik, hogy a két szélsőérték között megoszló minőségi többség a maskulin jellemzőt tartja a meleg férfiakra igaznak – vagyis a hipotézis nem igazolódott.

Külön megnéztem a heteroszexuális adatközlők és a homoszexuális adatközlők adatait, mivel a heteroszexuálisok mint szexuális többség ismerik legkevésbé a meleg közösséget, így ők élnek leginkább a sztereotípiák alkalmazásával. A heteroszexuálisok eredményeire pedig reflektálnak a homoszexuális adatközlők válaszaival, bár csak kis mintát képviselnek.

A felsorolt 32 állítás közül a heteroszexuális adatközlők 26 esetben jelölték meg azt a válaszlehetőséget, amelyik feminin tulajdonságot tulajdonított a meleg férfiaknak. A homoszexuális adatközlők azonban csak 18 esetben. A heteroszexuálisokkal ellentétben a homoszexuális adatközlők szerint a melegekre nem jellemző, hogy

- sokat beszélnek;
- sokat bókolnak;
- fecsegők, pletykások és bőbeszédűek;
- a színeket pontosan nevezik meg;
- sok töltelékszót használnak;
- sok melléknevet és jelzős szerkezetet használnak;
- gyakran használnak kicsinyítő képzős alakokat;

De jellemző a „vadászösztön” a homoszexuális adatközlők szerint igaz a meleg férfiakra, hasonlóan a heteroszexuális férfiakhoz.

A két csoport viszont egyetértett abban, hogy a meleg férfiak

- ritkán vágnak közbe egy beszélgetés során;
- átlagos mértékben humorizálnak, vagy mesélnek viccet;
- átlagos mértékben káromkodnak;
- nem kevés erőteljes kifejezést használnak;
- -ra nem jellemző a politikailag korrekt nyelvhasználat;
- körében gyakori téma a szex.

A meleg
férfiak vs.
a hetero-
szexuális
férfiak

A második állítás az elsőt vette alapul, a különbség az volt, hogy azokat az állításokat tartalmazta, amelyek a nőkre jellemzők, és a viszonyítási pont a heteroszexuális férfiak közössége volt.

	Összes adatközlő (n=145)			Heteroszexuális adatközlők (n=102)			Homoszexuális adatközlők (n=28)		
	Teljesen egyetért	Egyet is ért, meg nem is	Egyáltalán nem ért	Teljesen egyetért	Egyet is ért, meg nem is	Egyáltalán nem ért	Teljesen egyetért	Egyet is ért, meg nem is	Egyáltalán nem ért
<i>A meleg férfiak a heteroszexuális férfiakkal képest...</i>									
<i>többet beszélnek.</i>	37%	48%	15%	41%	45%	14%	21%	58%	21%
<i>empatikusabbak.</i>	48%	43%	9%	47%	42%	11%	61%	35%	4%
<i>többet bókolnak.</i>	37%	43%	19%	33%	49%	18%	50%	25%	25%
<i>gyakrabban vágnak közbe egy beszélgetés során.</i>	18%	51%	31%	22%	50%	28%	7%	47%	46%
<i>ritkábban humorizálnak vagy mesélnek viccet.</i>	8%	50%	41%	9%	52%	39%	7%	43%	50%
<i>inkább érzelmekről beszélnek.</i>	43%	42%	15%	49%	36%	15%	25%	50%	25%
<i>kevésbé káromkodnak.</i>	22%	47%	31%	23%	46%	31%	29%	39%	32%
<i>fecsegőbbek, pletykásabbak, bőbeszédűbbek.</i>	43%	45%	12%	50%	40%	10%	21%	61%	18%
<i>helyesebben beszélnek magyarul (a grammatikai és a szövegszerkesztési szabályoknak megfelelően).</i>	15%	58%	27%	15%	60%	25%	14%	43%	43%
<i>toleránsabbak.</i>	42%	49%	9%	40%	51%	9%	50%	39%	11%
<i>több gesztust használnak beszéd közben.</i>	54%	34%	12%	59%	31%	10%	39%	43%	18%
<i>a színeket pontosabban nevezik meg.</i>	46%	42%	12%	51%	39%	10%	29%	50%	21%
<i>inkább visszajeleznek folyamatosan (pl. bólogatnak) a beszélőpartnerüknek beszélgetés során.</i>	34%	48%	17%	40%	47%	13%	21%	47%	32%
<i>jobbak a verbális feladatokban.</i>	27%	57%	17%	25%	58%	17%	32%	47%	21%

<i>kevesebb erőteljes kifejezést használnak a beszédükben.</i>	23%	56%	21%	26%	54%	20%	18%	57%	25%
<i>több töltelékszót használnak.</i>	21%	52%	27%	26%	52%	22%	4%	46%	50%
<i>több melléknevet és jelzős szerkezetet használnak.</i>	28%	57%	15%	35%	54%	11%	11%	57%	32%
<i>udvariasabbak.</i>	26%	58%	17%	22%	62%	16%	39%	40%	21%
<i>többször kérdeznek.</i>	34%	50%	16%	36%	50%	14%	32%	39%	29%
<i>finomkodóbb stílusúak.</i>	52%	34%	13%	57%	32%	11%	43%	36%	21%
<i>pontosabb leírást adnak egy eseményről, tárgyról vagy személyről.</i>	36%	51%	13%	39%	49%	12%	25%	50%	25%
<i>nyelvhasználatuk politikailag korrektebb.</i>	19%	56%	26%	17%	57%	26%	25%	46%	29%
<i>gyakrabban használnak kicsinyítő képzős szavakat.</i>	46%	41%	14%	54%	34%	12%	25%	54%	21%

A heteroszexuális adatközlők a 23 állítás esetében 18 esetben jelölték meg a teljesen egyetértek válaszopciót, amely azt jelentett, hogy a meleg férfiaknak nőiesebb tulajdonságai vannak, mint a heteroszexuális férfiaknak, és a meleg férfiakra inkább jellemzők a felsorolt tulajdonságok, amelyeket viszont a nőkhöz társítunk. Ennek az eredménynek a homoszexuális adatközlők 4 esetben mondtak ellent. Szerintük a meleg férfiak a heteroszexuális férfiakhoz képest

- nem jellemzőbb, hogy a folyamatosan visszajelezzenek a beszélgetés során a beszédpartnerüknek;
- nem használnak kevesebb erőteljes kifejezést;
- nem használnak több töltelékszót;
- nem használnak több melléknevet és jelzős szerkezetet.

Három kérdésnél viszont abszolút megoszlott a homoszexuálisok véleménye (sok beszéd; érzelmekről beszélés; pontos leírás adása egy eseményről, tárgyról, személyről).

A meleg férfiak és a nők összehasonlításához 10 állítást használtam, amelyek a tipikus/heteroszexuális férfiakra jellemző markereket tartalmazták.

	Összes adatközlő (n=145)			Heteroszexuális adatközlők (n=102)			Homoszexuális adatközlők (n=28)		
	Teljesen egyért	Egyet is ért, meg nemi is	Egyáltalán nem ért egyét	Teljesen egyért	Egyet is ért, meg nemi is	Egyáltalán nem ért egyét	Teljesen egyért	Egyet is ért, meg nemi is	Egyáltalán nem ért egyét
<i>A meleg férfiak a nőkhöz képest...</i>									
<i>gyakrabban beszédhibásak.</i>	12%	43%	45%	17%	43%	40%	0%	39%	61%
<i>hallgatagabbak, szűkszavúbbak.</i>	6%	52%	42%	9%	50%	41%	0%	54%	46%
<i>szeretnek burkoltan fogalmazni, kevésbé szókimondóak.</i>	10%	51%	39%	12%	49%	39%	7%	64%	29%
<i>agresszívebbek.</i>	11%	46%	43%	11%	46%	43%	7%	47%	46%
<i>dominánsabbak, irányítóbb viselkedésűek.</i>	9%	52%	39%	9%	51%	40%	11%	46%	43%
<i>jobb téri orientációs és térképolvasási képességekkel rendelkeznek.</i>	19%	57%	24%	19%	59%	22%	18%	50%	32%
<i>-ra jellemzőbb a „vadászösztön”.</i>	17%	50%	33%	14%	49%	37%	25%	54%	21%
<i>kevesebb melléknevet és jelzős szerkezetet használnak.</i>	3%	68%	29%	3%	70%	27%	4%	60%	36%
<i>kevesebb gesztust használnak.</i>	3%	56%	41%	1%	58%	41%	7%	50%	43%
<i>körében gyakoribb téma a politika.</i>	17%	55%	28%	15%	58%	27%	21%	43%	36%

A heteroszexuális adatközlők szerint minden esetben igaz, hogy a meleg férfiak hasonlítanak a nőkhöz, és nem a (heteroszexuális) férfiakra jellemző állítás kapott többséget. A homoszexuális adatközlők is egyetértettek ebben, kivéve, hogy szerintük a nőkhöz képest a meleg férfiakra inkább jellemző a „vadászösztön”.

A csoportról alkotott sztereotípiák szempontjából fontos kérdés, hogy az adatközlő ismer-e, és ha igen, milyen mértékben meleg férfiakat. A csoportközi kontaktus ugyanis eredményezheti a sztereotípiák felülértékelését és csökkentheti az előítéletek (PETTIGREW 2001: 257, 259).

A heteroszexuális adatközlők közül 25 abszolút nem ismer semmilyen formában meleg férfiakat, legfeljebb a médiából ismert személyeket, illetve a különböző médiumok által közvetített melegképet. Ezért az ő válaszaik külön is kiemelendők, hiszen feltételezhetően ez a csoport az, amelyik a leginkább a sztereotípiákra támaszkodik a melegekkel kapcsolatban.

Az összes állítás (32) vizsgálata szerint azonban mindössze csak 13 esetben jelölték meg a nőiességre utaló válaszlehetőséget többségben. Szerintük a meleg férfiak:

- sokat beszélnek;
- empatikusak;
- érzelmekről beszélnek;
- sok gesztust használnak;
- a színeket pontosan nevezik meg;
- beszéd közben folyamatosan visszajeleznek a beszédpartnerüknek;
- udvariasak;
- finomkodó stílusúak;
- nem hallgatagok vagy szűkszavak;
- nem agresszívek;
- nem jellemző rájuk a „vadászösztön”;
- körükben nem gyakori téma a politika;
- gyakran használnak kicsinyítő képzős szavakat.

Következtetések Az eredmények azt mutatják, hogy a kutatás elején felvetett hipotézis igazolódott, vagyis a heteroszexuálisok szerint a meleg férfiak inkább nőiesek, mint férfiasak. A meleg férfiakra alkotott sztereotíp kép szerint a meleg férfi nőies testalkatú (vékony, lányos arcú), sokat gesztikulál, feltűnően jól öltözködik és követi a divatot⁶, kedveli az élénk színeket, nőiesen mozog és nem elhanyagolható, hogy nyelvhasználat is számos nőies vonást hordoz.

A nyelvhasználat szempontjából a legfontosabb sztereotíp jellemzők, hogy a meleg férfiak magasabb hangon beszélnek; bőbeszédűek; érzelmekről beszélnek és érzékenyek; udvariasak és nem agresszívek; gyakran használnak kicsinyítő képzős szóalakokat; gyakran kérdez-

nek; empátikusak és toleránsak; sok gesztust használnak és folyamatosan visszajeleznek a beszédpartnerüknek; a verbális feladatokban jobbak, mint a heteroszexuális férfiak. Nem igazolódott azonban, hogy a meleg férfiak nyelvhasználata politikailag korrektebb lenne; sztenderdebbebbek lennének a heteroszexuális férfiaknál; kevesebbet káromkodnak (de ez nem nyelvi agresszió); jellemző lenne, hogy közbevágjanak egy beszélgetésben és a humor hiánya jellemezze őket, de a szex gyakori téma körükben.

A homoszexuális adatközlők kis mintáját elemezve azonban kijelenthető, hogy a homoszexuálisok szerint számos sztereotípiát alapítanak és nem igaz. Mint például szerintük a melegekre nem jellemző, hogy sokat bókolnának; fecsegők és pletykások lennének; a színeket pontosan neveznék meg; sok melléknevet és jelzős szerkezetet használnának vagy, hogy gyakran használnának kicsinyítő képzős szavakat, viszont jellemző rájuk a „vadászösztön”. Sőt a heteroszexuális férfiakhoz képest nem használnak kevesebb erőteljes kifejezést és töltelék-szót, sem több melléknevet és jelzős szerkezetet.

Kimondható tehát, hogy a heteroszexuálisokban élő sztereotíp melegkép nőies ugyan, de a nyelvhasználat számos aspektusában nem ragadható ez meg. Ennek oka lehet, hogy a jelen társadalomban a nemi szerepek kissé összemosódnak, vagy inkább tágulnak és metszetek keletkeznek, amelyek mindkét nem képviselőitől elfogadhatók.

Továbbá a kutatás arra is rámutatott, hogy az adatközlők mintája tisztában van a meleg férfiak sztereotíp jellemzésével, de az, hogy az állítások esetében gyakorta a minőségi többséget az „egyét is értek, meg nem is” kapta, illetve, hogy a kifejtős kérdésben expliciten hangsúlyozásra került, hogy a sztereotípizálás rossz, mert a kérdéses csoport nem egységes, így minden egyénre nem lehet igaz a sztereotípiát, jelenti azt is, hogy a megkérdezettek szerint a sztereotípiák árnyalásra szorulnak. Ebből a szempontból azonban fontos kiemelni, hogy ez a megállapítás csak a vizsgált mintára igaz, vagyis a többségében érettségizett (és továbbtanuló), budapesti, heteroszexuális nőkre igaz. Az viszont csak feltételezhető, hogy az érettségizett, budapesti, huszoneves nők nyitottabbak, empátikusabb és toleránsabbak lennének, bár a dzsenderkutatások ezt igazolják.

A média is folyamatosan közvetít egyfajta melegképet, amely a leginkább a sztereotíp jegyekre épül, és azokat hangsúlyozza. Ugyanígy igaz ez a médiumokban bemutatott meleg férfiakra is, akik mintegy a csoport „prototipikus” példányai vannak kiemelve és megjelenítve (LINVILLE–FISCHER–YOON 2001: 99).

Ha a média valóban a „prototipikus” meleget jeleníti meg az összes sztereotípiával, akkor a médiát tanulmányozva könnyedén összegyűjthetők azok a nyelvhasználati és egyéb viselkedéssjegyek, amelyek a „prototipikus” meleg férfiakra jellemzők. Ha nem azokat a közismert szereplőket nézzük, akik a különböző médiumokban megjelennek, hanem a filmeket, a televíziót, a rádiót, a különböző nyomtatott sajtótermékeket és az internetet, akkor megállapítható, hogy a meleg lányokkal barátkoznak (és a nő-nő kommunikációs jegyek figyelhetők meg közöttük), rendkívül sok gesztust használnak és mozgásuk is nőies (a csípő és a fenék hangsúlyozása), hangjuk magasabb, mint a heteroszexuális férfiaké, és jellemzően sok melléknevet és becézett főnevet használnak.

A média által közvetített képhez azonban hozzátartozik, hogy a megjelenített „prototipikus” melegfigura vélhetően valóban létezik. Birtalan (1997: 24) erről azt írja, hogy a feminin gesztusok és feminin megjelenés történelmi okokra vezethető vissza: amikor még az azonos neműek közötti kapcsolat illegális és megvetett volt, egyfajta jelzésrendszerre volt szükség, hogy az azonos szexuális érdeklődésűek észrevegyék egymást.

Másrészt arról sem szabad megfeledkezni, hogy a melegközösség rendkívül differenciált. De a meleg közösségen belül is van egy jellegzetes csoport, a *hajtűdobálók*, akik valóban feminin megjelenésűek és viselkedésűek, de esetükben ez lehet egy felvett póz is. Leginkább ez a csoport jelenik meg prototipikus melegként a különböző médiumokban, és torzítja⁷ a heteroszexuálisokban élő melegképet, hiszen ez csak egy (al)csoport. Egy másik csoport, a *nyunyó(ká)k*, akik fiatal, lányos, lágycvonású, vékony, jóképű meleg fiúk, de mint arra már utaltam, a kutatások szerint a külső feminin jegyek a heteroszexuális férfiak között is ugyanolyan arányban jellemzők.

Kitekintés A heteroszexuálisok által a meleg férfiak nyelvhasználatáról alkotott sztereotíp kép számos részletében hordoz feminin markereket. A két legfontosabb kérdés, hogy egyrészt mennyiben igazak ezek a sztereotípiák – vélhetően, ha igazak is lennének, nem az egész csoportra, csak egy alcsoportra –, és másrészt ki felelős azért, hogy ezek a sztereotípiák nem lettek lebontva évtizedekkel a meleg felszabadítási mozgalom megindulása után.

További kutatások szükségesek ahhoz, hogy a sztereotípiák igazságtartalmára reflektálni tudjunk, illetve hogy feltérképezzük a me-

legség mint identitás nyelvhasználatban való megjelenését. A folytatásban részt vevő megfigyeléssel, interjúk és kérdőívek segítségével szeretném vizsgálni a magyarországi meleg közösség nyelvhasználatát, és nemcsak az egyes alkategóriákra igaz, hanem az egész meleg közösségre állítható megállapításokat tenni. Emellett fontos lenne a média által közvetített képet is átfogóan elemezni, és rámutatni a hiányosságokra vagy szélsőségekre, hiszen a meleg közösség csak egy toleráns társadalomban képes előlépni és megmutatni, hogy milyen is valójában, amíg ez nem történik meg, addig a médiumoké és a felvilágosító oktatásé a legnagyobb felelősség.

Felhasznált irodalom

- (1) <http://melegfilmfelira.atw.hu/kerdoiv.htm>, letöltve: 2012. április 10.
- BAKER, Paul, *Polari: The Lost Language of Gay Men*, <http://www.ling.lancs.ac.uk/staff/paulb/polari/home.htm>, letöltve: 2012. április 3.
- BIRTALAN Balázs, *Halállal lakoljak?*, Cartafileus Kiadó, Budapest, 1997.
- BREWER, Marilynn B., *Amikor a sztereotípiák sztereotipizáláshoz vezetnek: sztereotípiák használata a személypercepcióban* = HUNYADY György–NGUYEN LUU Lan Ahn (szerk.), *Sztereotípiakutatás*, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001, 133–150.
- BUCHOLTZ, Mary–HALL, Kira, *Language and Identity* = DURANTI, Alessandro (ed.), *A Companion to Linguistic Anthropology*, Balis Blackwell, Oxford, 2003, 369–394.
- BUCHOLTZ, Mary–HALL, Kira, *Theorizing identity in language and sexuality research*, *Language in Society*, 2004(33): 469–515.
- BUCHOLTZ, Mary–HALL, Kira, *Identity and interaction: a sociocultural linguistic approach*, *Discourse Studies*, 2005(4–5): 585–614.
- CAMERON, Deborah–KULICK, Don, *Language and Sexuality*, Cambridge University Press, New York, 2003.
- GROOM, Carla J.–PENNEBAKER, James W., *The Language of Love: Sex, Sexual Orientation, and Language Use in Online Personal Advertisements*, *Sex Roles*, 2005:7–8, 447–461.
- HALL, Joan Kelly, *Teaching and Reasearching: Language and Culture*, Pearson Education Limited, Harlow, 2011.
- HUSZÁR Ágnes, *Bevezetés a gendernyelvészetbe*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2009.
- JAGOSE, Annamarie, *Bevezetés a queer-elméletbe*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003.
- KULICK, Don, *Gay and Lesbian Language*, *Annual Review of Anthropology*, 2000(29): 243–285.

- LINVILLE, Patricia W.–FISCHER, Gregory W.–YOON, Carolyn, *Észlelt kovariáció a saját csoport és a külső csoport tagjainak tulajdonságai között: a külsőcsoport-együttjárás hatás* = HUNYADY György–NGUYEN LUU Lan Ahn (szerk.), *Sztereotípiakutatás*, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001, 97–131.
- LIVIA, Anna–HALL, Kira, *It's a Girl! – Bringing Performativity Back to Linguistics* = LIVIA, Anna–HALL, Kira (eds.), *Queerly Phrased: Language, Gender, and Sexuality*, Oxford University Press, Oxford, 1997, 3–18.
- MÁRKU Anita, „Pozákárpatszki” – *Kétnyelvűség, kétnyelvűségi hatások és kétnyelvű kommunikációs stratégiák (nyelvválasztása, kódváltás) szocio- és pszicholingvisztikai aspektusai a kárpátaljai magyar közösségben*, doktori disszertáció, Veszprém, 2011.
- NEMÉNYI Ágnes, *Nemek szociológiája*, Ábel Kiadó, Kolozsvár, 2010.
- OCHS, Elinor, *Constructing Social Identity: A Language Socialization Perspective*, *Research on Language and Social Interaction*, 1993:3, 287–306.
- OTTATI, Victor–LEE, Yueh-Ting, *Pontosság: a sztereotípiakutatás elhanyagolt oldala* = HUNYADY György–NGUYEN LUU Lan Ahn (szerk.), *Sztereotípiakutatás*, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001, 52–72.
- PÁLMAI Judit–PIKÓ Bettina, *Homoszexualitás és sztereotípiák egy kvantitatív vizsgálat tükrében*, *Társadalomkutatás*, 2006: 2, 235–260.
- PATAKI Péter, *Sztereotípiák melegekről*, <http://papeblogja.blogspot.com/2010/02/sztereotipiak-melegekrol.html>, 2010, letöltve: 2012. április 3.
- PETTIGREW, Thomas F., *A csoportközi érintkezés generalizált hatásai az előítéltre* = HUNYADY György–NGUYEN LUU Lan Ahn (szerk.), *Sztereotípiakutatás*, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001, 257–281.
- QUEEN, Robin M., *I don't speak spirtch* = LIVIA, Anna–HALL, Kira (eds.), *Queerly Phrased: Language, Gender, and Sexuality*, Oxford University Press, Oxford, 1997, 233–256.
- REMÉNYI Andrea Ágnes, *Nyelv és társadalmi nem*, *Replika*, 2001:45–46, 153–161.
- SHERMAN, Jeffrey W., *A sztereotípiák kialakulása és mentális reprezentációja* = HUNYADY György–NGUYEN LUU Lan Ahn (szerk.), *Sztereotípiakutatás*, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001, 151–183.
- TEK, *A magyar-magyar sztereotípiákról*, é.n., <http://www.nyi.bme.hu/ford/341ma.pdf>, letöltve: 2012. április 9.
- TÓTH László, *A modern kori homoszexualitás néhány kérdése* = TÓTH László (szerk.), *A homoszexualitásról*, Hilscher Rezső Alapítvány–ELTE Szociálpolitika Tanszék–T-Twins Kiadó, Budapest, 1994, 17–118.

ELTE BTK Magyar nyelv és irodalom MA I.

Krepsz Valéria

Óvodai beszélgetések

Gyermeknyelvi jellegzetességek
az óvodások diskurzusaiban

---

1 A gógicséléstől a verbális beszédig vezető út igen hosszú és összetett. Az anyanyelv-elsajátítás folyamata gazdag szakirodalommal rendelkezik, számos kísérletet tettek már a gyermeknyelv eredetének, kialakulásának, univerzalitásának vizsgálatára, mégis sok kérdés maradt napjainkig is megválaszolatlanul. Ilyen például, hogy mi teszi lehetővé a gyermek számára, hogy az artikulált hangsor jelentéshordozóvá váljon, vagy hogy hogyan sajátítja el a gyermek az anyanyelvet: utánzás révén, esetleg tudatos tanulással, vagy mindez egy velünk nyelvi született képesség eredménye? A témában kiemelkedő Gósy Mária munkássága, aki igen részletes elemzést ad az anyanyelv-elsajátítás menetéről, annak minőségéről, a fejlődés különböző szakaszairól, az esetleges eltérésekről (2005).

Bevezetés

Az anyanyelv-elsajátításhoz szükséges a megfelelő kulcskompetenciák megszerzése, illetve kialakítása. Weinert (2003) szerint a kompetencia alapja olyan készségek és ügyességek rendszere, amely hozzásegít minket egy adott cél eléréséhez. Bár a kompetenciák osztályozása nem egységes a tudományban, a kognitív kompetenciát egyöntetűen az egyéb képességek kialakulásának és fejlődésnek alapfeltételként tartják számon (Gósy 2009). Vita tárgyát képezi a tudományban, hogy pontosan mely készségek is tartoznak a kulcskompetenciák sorába. Általában a nyelvi, olvasási, írási és számolás képességet, illetve az általános problémamegoldó készséget is kulcskompetenciának tekintik, amelyek azonban nem feltétlenül merítik ki az alapvető kész-

ségek sorát. Ugyancsak fontos a kommunikatív kompetencia, amely az élet számos területén elengedhetetlen (Rickheit-Strohner 2008). Ezért is fontos a beszédprodukció, és ezzel együtt a beszédpercepció vizsgálata, főként a fiatal gyermekek esetében, ugyanis, ahol a normál fejlődéshez képest eltérést tapasztalunk, ott minél előbb tudatos, programos fejlesztésre van szükség. A nyelvi kompetencia más képességekhez hasonlóan, csak a performancián keresztül vizsgálható. Ez azt jelenti, hogy csak egy adott beszéd-, vagy vizsgálati helyzetben, egy adott feladat megoldásán keresztül mérhetjük a vizsgálati személyek nyelvi képességeit (Gósy 2009). A feladat elvégzését, annak minőségét azonban nem kizárólag az adott helyzet és feladat határozza meg, számos tényező, így a környezet is hatással van a produktumra. Ennek fényében a kapott eredmények a nyelvi-, illetve beszédkompetencia esetében inkább közelítő, mint objektív értékek. A gyermeknyelvi vizsgálatoknál is számolnunk kell az említett tényezőkkel akár a nyelvelsajátítás folyamatát, akár az anyanyelvi kompetencia kialakulását vizsgáljuk.

A nyelvelsajátítási folyamatát számos tényező befolyásolja a mindennapokban. A megnövekedett intenzitású és mennyiségű környezeti zaj, a média egyre erősebb hatása, az a tendencia, amely szerint a verbális kommunikáció fokozatosan háttérbe szorul, így a beszélgetések is csak csökkenten vannak jelen a családok jó részében stb., mind hatással vannak a nyelvelsajátítás menetére (Gósy 2009: 82). A szerző ezeket a tényezőket tartja felelősnek azért is, hogy a legtöbb óvodáskorú gyermek nyelvi teljesítménye elmarad az életkorának megfelelő szinttől hároméves korban, így az óvodába való bekerüléskor az óvónő feladata fokozottan fontossá válik a gyermek nyelvi készségeinek fejlesztésében. Gósy (1993) felmérése szerint a gyermekek általában „kommunikációs hiányban” szenvednek, a családok többségében ugyanis nincs alkalom a beszélgetésre (Gósy 1993: 11). A felnőttek gyakran csak háttérbeszélgetéseket folytatnak a gyermekkel, vagyis valamilyen főcselekvéssel párhuzamosan, pl. mosogatás, főzés, tévénézés mellett a beszélgetés pusztán kísérőtevékenység. Pedig nagyon fontos (lenne) a gyermekek 3-4 éves kor körüli otthoni nyelvi fejlesztése, verbális szocializációja, és a gyermekekkel való „szóbeli foglalkozás” is, hiszen ebben a periódusban a legfogékonyabb a gyermek mind a nyelvhasználat, mind az egyéb kognitív kompetenciák fokozatos kialakítását és fejlesztését illetően.

Kisóvodás korban a nyelvi képességben folyamatos fejlődés tapasztalható, amely mennyiségileg és minőségileg is megmutatkozik a nyelvi rendszer minden szintjén, tehát a fonetikában, fonológiában,

morfológiában, szintaktikában is (Gósy 2005). Ez az időszak a magyar szakirodalomban az ún. „verbális mámor időszaka”, amelyet az igék túlsúlya jellemez a nyelvhasználatban (vö. Meixner 1971). Pléh Csaba (2000) a gondolkodás és nyelv kapcsolatát vizsgáló gyermeknyelvi kutatásaiban az elsőbbségi viszony kérdését veti fel, vagyis, hogy mely elemek milyen sorrendben jelennek meg az anyanyelv-elsajátítás folyamán. Négy elvet állít fel ezzel kapcsolatban:

1. a kognitív elsőbbség elve, amely szerint a todalékok megjelenési sorrendjét elsősorban a kognitív fejlettség határozza meg,
2. a forma bonyolultság elvét, amely szerint a formailag bonyolultabb szerkezetek később jelennek meg, mint az egyszerűbbek,
3. az egyértelműség elvét, amely szerint korábban jelennek meg azok a viszonyító elemek, amelyek kölcsönösen egyértelmű szemantikai viszonyokat alkotnak,
4. illetve a gyakoriság elvét, amely szerint a felnőttek által gyakrabban használt formákat a gyermek hamarabb fogja elsajátítani.

A rohamos fejlődés azonban nem csak a nyelv területén, hanem egy kognitív területeken, részben értelmileg, részben pedig érzelmileg is megmutatkozik (Piaget 1990: 15).

Gósy szerint (2005) az egészséges kisóvodás korú gyermekek nyelvhasználatát a következő tényezők jellemzik:

- a gyermek képes a beszédhangok helyes ejtésére,
- csökken a túláltalánosításból eredő alaktani tévesztések száma,
- a gyermek sokat és szívesen beszél, ezáltal folyamatosan fejlődnek a kommunikációs képességei, stratégiái,
- mondattani szerkezetei egyre bonyolultabbá válnak,
- a szókincse lényegesen gazdagodik.

Már hároméves korban jól felismerhetők a gyermek anyanyelvének jellemzői, mind a hangtani, alaktani, mind a szintaktikai, szókincsbeli szintet tekintve, illetve a korábban jellemző egyéni különbségek ebben a korban kezdenek kiegyenlítődni (Gósy 1984: 4). S. Meggyes Klára (1971) szerint az anyanyelv-elsajátítás folyamán a gyermekek beszédtevékenysége a beszédtanulás mellett egyben a beszédgyakorlást is magukban rejtik. Így amellet, hogy a gyermek a már ismert nyelvi formákat gyakorolja, új nyelvi formákat tanul, egyidőben pedig igyekszik megismerni a körülötte lévő világot is. Szerinte az anyanyelv-elsajátítás legegyszerűbb formája az utánzás, amely nem csak

a kezdeti időszakban jelentős, fontossága a beszédtanulás teljes időszakában megmarad. Az utánzás két típusát különíti el a tanulás és produkció szempontjából, beszél szelektív, elhagyásos és mechanikus ismétlésről. A különbség abban lelhető fel, hogy amíg a mechanikus ismétlés során a gyermek kizárólag automatikusan megismétli a korábban hallottakat, addig a másik típusban bizonyos szavak elhagyásával, illetve új szó beszúrásával, vagy akár az egész mondat átszerkesztésével történhet az utánzás.

Lengyel szerint (1981) a legtöbb gyermeknyelvvvel foglalkozó szakember négyéves korra már befejezettnek tekinti az anyanyelv-elsajátítás folyamatát. Pinker (1999) szerint például a hároméves gyermek egyenesen nyelvzseni, ugyanis mestere minden lehetséges nyelvi szerkezetnek, a szabályokat betartja, amikor pedig nem, ésszerű hibákat követ el. Valójában azonban ekkor még csak nagymértékben, de nem teljesen kialakultnak mondható a gyermekek anyanyelvi kompetenciája, ugyanis a nyelvtani szerkezetek zömének elsajátítása 3-4 éves korban történik. Ekkor tanulja meg a gyermek az utolsó szófajokat, például a névutókat, illetve a legbonyolultabbnak tartott grammatikai szerkezeteket, így a feltételes módot (Gósy 2005). Közléseiben pedig már a többszörösen összetett mondatoknak megfelelő megnyilvánulások is gyakorivá válnak, bár a szintaktikai és a nyelvtani megformálásban még sok a bizonytalanság (Gósy 1984).

Mérei és Binét (1993) a helyzethez kötött beszéddel és az önkényes jelentésadással egészítik ki a kisgyermekkorai sajátosságok jellemzését. Eszerint a gyermek nyelvhasználatában a kijelentések gyakran csak helyzetiek, vagyis közvetlenül vonatkoznak az élményre, és attól elkülönítve értelmüket veszítik. Gósy szerint a nyelv magasabb szintjén is változás észlelhető, ugyanis a négy év körüli gyermekek nyelvi kifejezései egyre bonyolultabbá válnak, nyelvi képességeik rohamos fejlődésnek indulnak, továbbá a megnyilatkozásaik koherenciája is kezd kialakulni. Verbális közléseik egyre összefüggőbbek, az elmesélt élményeik, emlékeik között már szoros kapcsolat fedezhető fel azok bemutatása során, bár ez még gyakran megszakad egy közlésen belül (Gósy 2005). Piaget szerint a gyermek nyelvi fejlődése nemcsak mint kognitív készség válik fontossá, hanem a beszéd, és elsősorban a párbeszéd ad lehetőséget az érzelmek feldolgozására is azáltal, hogy megindul a beszéd interorientációja. Ez a kezdete a tulajdonképpeni gondolkodásnak, ezen belül pedig az önálló gondolkodásnak, továbbá a szocializáció alapját jelenti, ugyanis a gyermek képessé válik más személyekkel való kölcsönös érintkezésre. Az érzelmi értelemben vett változás során kialakul a más személyekhez fűződő személyes viszony,

így a rokonszenv, az ellenszenv, a megbecsülés, továbbá az érzelmi élet bensőségesebbé, állandóbbá válik. Emellett Piaget kiemeli, hogy a beszéddel a gyermek nem csak a felfedezésre váró fizikai világgal kerül kapcsolatba, egyúttal a társadalommal és a képzelet világával is megismerkedik (Piaget 1990: 16).

Huszár Ágnes (2009) *Bevezetés a gendernyelvészetbe* című munkája alapján tudjuk, hogy az az általános vélekedés, miszerint a nők nyelvi képességeik tekintetében túlszárnyalják a férfiakat, már fiatal korban kimutatható. A kislányok hamarabb tanulnak meg beszélni, írni és olvasni, mint a fiúk, továbbá a nők jobban bánnak a szavakkal, mint a férfiak. Bőbeszédűségük elidegeníthetetlen, jobb a verbális memóriájuk, jobbak a szótalálási feladatokban, és olyan típusú feladatok megoldása során is előnyük van, mint az olvasásértés vagy az anagramma-készítés. Idősebb korban a különbség csökken a két nem között, amelynek oka részben az is, hogy a fiúknál gyakori a megkésztett beszédfejlődés, amely hátrányukat idővel képesek behozni.

A gyermeknyelvi fejlődés egyik fontos állomása, amikor a négyéves kor környékén megjelennek a dialógusok, és a gyermek egyre tudatosabban, egyre nagyobb magabiztossággal képes alkalmazni azok szabályait (Lengyel 1995). Tehát ebben az életkorban a gyermek már nemcsak megérteni képes a dialógusokat, hanem maga is létre tud hozni párbeszédés formát. A szerző megjegyzi, hogy bár ezek formájuk szerint dialógusok, koherenciájuk még gyakran nem teljes. Ezzel szemben Piaget (1990) megállapítása szerint, a gyermekek hétéves korig nem képesek beszélgetni egymással, nem tudnak dialógusokat kialakítani a felnőtt társalgás szabályainak megfelelően a spontán nyelv funkcióinak elemzése alapján. Szerinte a gyermekek között nagyon kezdetleges a párbeszéd, a beszélgetés, és erősen az anyagi cselekvéshez kötött. Ennek egyik formája, hogy a gyermekek csak saját, ellentétes állításaikat ismételtetik. Csak nehezen, vagy akár egyáltalán nem képesek elképzelni azt, hogy a beszélgetés másik résztvevője nem tud az adott témáról semmit. Ennek oka, hogy nem képesek beleélni magukat a másik fél helyzetében, így nem is tudnak azzal az előfeltetéssel azonosulni, hogy társuk nem rendelkezik az adott témáról hozzájuk hasonló előismeretekkel, ezért a beszélgetések során gyakran annak a képzetét keltik, hogy a két gyermek önmagával beszélget.

A kétrésztvevős, esetleg kiscsoportos beszédhelyzetek megléte igen fontos kérdés az óvodai foglalkozások során is (Gósy 1993: 36-43). Az óvónő ugyan napi beszédkapcsolatban van a gyerekekkel, ám a valóságban ezek nem beszélgetések, ugyanis mint a csoport irányítója, legtöbb közlése feladatmegjelölő, parancsoló, felhívó, esetleg korholó

jellegű, így nem jönnek létre valódi kommunikációs helyzetek. Más esetekben az egyéb beszédtevékenységek során az óvónő gyakran a csoport egészéhez, de legalábbis nagy részéhez intézi a közléseit, amelyek már ugyan nyelvileg gazdagabbak, és általában válaszra is sarkallnak, mégsem alkalmasak egy-egy gyermek külön megszólítására. Tehát a beszélgetésre, a dialógusok kialakítására, létrehozására tudatos nyelvi programmal kell készülnie az óvónőnek, amelyben a zárkózottabb gyermekek is szereplési lehetőséghez jutnak, ugyanis csak így lesznek képesek fejlődni, megismerni a kommunikációs szituációkat, és egyben verbálisan is szocializálódni. Itt azonban nem mindig a kérdés-felelet szekvenciális pár a megfelelő, ugyanis gyakran a sorozatos kérdésekkel a legnehezebb beszédre bírni a gyermeket.

2A párbeszéd sokáig nem képezték a szöveglingvisztikai vizsgálatok tárgyát. A konverzációelemzés előretörésével megkezdődtek a szövegnyelvészeti vizsgálatok, amelyek előbb az írott nyelvi szövegekre korlátozódtak, majd felmerült a spontán szövegek vizsgálatának igénye is (Boronkai 2008a). Ezen belül sokáig kizárólag az előre megfogalmazott, monologikus szövegeket tanulmányozták, de nem fordítottak figyelmet a spontán, párbeszédű szövegekre. Ennek oka, hogy ezeket véletlenszerűnek, esetlegesnek tartották. Többek között Tolcsvai Nagy Gábor is megfogalmazta a tudomány arra való igényét, miszerint szükség lenne a spontán társalgás magyar nyelven történő kiterjedt elemzésére is (Tolcsvai Nagy 2001: 50). Ezt az igényt felmérve egyre nagyobb érdeklődés mutatkozott az élőnyelvi dialógusok vizsgálatára. Külföldön '70-es években kialakult új szöveglingvisztikai kutatások adtak lendületet a kérdésnek, például Posner munkásságán keresztül (Posner 1972). Azonban még ezek a kutatások sem szenteltek figyelmet a gyermeknyelvi dialógusoknak (Lengyel 1995), majd sokáig kizárólag a kontextusból kiszakított párbeszédű alkotók vizsgálat tárgyát. Az a nézet vált uralkodóvá, miszerint a gyermekek párhuzamosan tevékenykednek, és párhuzamosan beszélnek, ezért nem is foglalkoztak a gyermekek dialógusalkotó képességének esetleges kialakulásával.

A '70-es évek végére kibontakozó beszédaktus-elmélet a jelenségek szemantikai és pragmatikai szempontjait állította a figyelem középpontjába, így elsősorban a gyermekek kommunikatív képességét vizsgálta, ezzel együtt pedig annak dialogikus vonásaira terelődött a figyelem szemben a korábbi, grammatikai központú felfogással. A gyermeknyelvi dialógusok vizsgálata elsősorban szociolingvisztikai szempontból vált jelentőssé, ezen belül is az anya-gyermek párbe-

széd emelkedett ki. Bizonyos felfogások szerint ugyanis az anya már egészen fiatal csecsemőjével is képes a teljes értékű kommunikációra, ha megfelelő módon kihasználja a gyermek nyelvi képességeit, akkor ösztönzi a minél kiterjedtebb kommunikációra, illetve képes kihasználni a nyelvi-kommunikációs spektrumának teljes skáláját (vö. Koós 2001, Réger 1990). Az anya szerepét az innáta-elmélethez kötve igyekeztek magyarázni az ezzel foglalkozó elméletek, vagyis úgy gondolták, hogy a gyermek külső segítséget kap a nyelv elsajátításához az anyától érkező állandó nyelvi inputtal. A dialógusok kutatása formailag kétirányú volt, külön vizsgálatok folytak a külső, hangzó beszéd, és a belső, a gondolkodással szorosan összefüggő dialógusok vizsgálatára, ám mint tudjuk, a valós beszédtevékenység során ezek nem elválaszthatók.

3A beszéd prototipikus formája a párbeszéd (Lantysák 2009: 24), amelyet más néven dialógusnak nevezünk. Boronkai (2009) meghatározása szerint a társalgáson belül megkülönböztetünk informálisabb fogalommal beszélgetést, és formális társalgást, ám a gyermeknyelvi használatban ezek a fogalmak még nem különülnek el, így tanulmányomban szinonimaként használom az említett két kifejezést. Továbbá a diskurzus fogalmát mint a társalgás azonos értékű megnevezését alkalmazom. A klasszikus felfogás szerint a közvetlen módon megvalósuló, vagyis a résztvevők között szemtől szembe zajló beszélgetést értjük a fogalom alatt, ami ma a technika fejlődésével jelenleg is átalakulóban van. A dialógus minden esetben kétirányú jelentésadás, ezen belül történik a magatartásirányítás és az ismeretszerzés, vagyis a résztvevők maguk vállalják az információadó és az információkérő/szerző szerepét (Lengyel 1995:119). A párbeszéd alapvetően a beszédhelyzetre támaszkodik, amely nyelvi és nem nyelvi jellegzetességekkel is párosul. Verbális jellemzői pl. a mutató névmások használata, nem verbálisan pedig a dialógust kísérő egyéb jelenségek, mint a kinezika vagy a gesztusok. Boronkai (2009) meghatározásában a beszélgetés olyan időben zajló esemény, amely a partnerek aktív, alkotó tevékenysége során jön létre, tehát a felektől interaktív tevékenységet igényel. Ez a közös tevékenység kulturálisan kötött, és a beszélgetés egyéni vagy közös célokat követ, ennek eléréséhez pedig problémákat old meg. Szükséges hozzá a résztvevők személybeli, térbeli és időbeli vonatkozásainak közös ismerete, a beszélgetés időbeli sorrendjének megszervezése. Iványi (2001) szerint a következő tényezők különböztetik meg a párbeszédet az írott szövegektől:

- szorosan kötődnek a beszélőváltás egységeihez,

- soha nem lépnek fel elkülönülten, csak a mindenkori helyzet által meghatározott kontextusokban,
- a mindenkori befogadóhoz s annak igényeihez szabottak,
- tele vannak „hibákkal” és javításokkal,
- csak bennük jelennek meg a verbalizációs folyamat ismertetőjegyei, egyes partikulák, kérdéstípusok.

Lengyel meghatározása szerint a dialógusok meghatározó jegye, hogy a logikai és szerkezeti felépítésen túl, jól körülhatárolható tartalmi egységekre bonthatók. Az első szakasz a címzés, vagyis a kapcsolat felvétele a beszédpartnerrel, a beszédszándék kinyilvánítása; a második szakasz a közlés; végül pedig a dialógus lezárása. A dialógus lényegi, tartalmi részét a közlés adja, amely vizsgálható nyelvi-formális mozzanatok, például mikrodialógus, ciklus, replikák szerint, illetve elemezhető tartalmi szempontból is (Lengyel 1995: 118).

Két alapvető jellemzője, hogy legalább két fő folytatja a társalgást, a beszélők száma szerint tehát megkülönböztetünk dialógust és polilógust (Lantysák 2009: 24). A közlés során a résztvevők felváltva vannak a beszélő és a hallgató szerepében. Ezzel szemben áll a monológ, amelynek egyetlen szereplője van, így a közlés egyirányú. A különböző kategóriák között azonban nincs éles határ, léteznek átmenetek, pl. dialogizált monológok és monologizált dialógusok. Emellett Lengyel megjegyzi, hogy bár a dialógushoz szükséges a címzés és lezárás, illetve fontos a kérdésen és válaszon alapuló minimális ciklus, a beszédesemény csak akkor válik párbeszéddé, ha jól elkülöníthető témája van, és ezen a témán belül egymást követik a replikák (Lengyel 1995: 119).

A párbeszédek értékelésénél nincs konszenzus a különböző elméletek között, bizonyos felfogások egységes szöveggé kezelik a dialógust, lévén több beszélőtől származó szövegekről van szó, míg mások különböző szövegek komplexumaként értelmezik, ugyanis egymásra reflektálnak a különböző beszélők (vö Boronkai 2009).

A párbeszédnek tehát különböző válfajai léteznek. A beszélők száma szerint megkülönböztetünk két, három vagy több résztvevős diskurzusokat, emellett lehetnek szimmetrikusak vagy aszimmetrikusak aszerint, hogy a résztvevők azonos hosszúságú megszólalásokat produkálnak-e, vagy az egyik résztvevő dominánssá válik. A beszélgetés lehet továbbá spontán vagy irányított, attól függően, hogy a kérdésfeltevés, összefoglalás, illetve témaváltás egy személyhez kötődik-e. Mindennapi közlésinket legnagyobb arányban a spontán társalgások jelentik. Illetve megkülönböztetünk fatikus és kísérő kommunikáci-

ót aszerint, hogy az adott beszédesemény valamilyen konkrét kísérő eseményhez kötődik-e, vagy célja csupán a beszélgetés, az együttlét.

A párbeszéd alapvető jellemzője tehát a két résztvevő között a szerepek cseréje, vagyis a beszélőváltás során felváltva töltik be a beszélő és a hallgató szerepét. A beszélőváltás, (turn vagy turn-taking) aktusára használható a szóátadás, forduló, fordulat vagy újramegszólalás megnevezés is (Boronkai 2008a). A beszélőváltás a spontán beszélgetés során gyakorlatilag bármikor lehetséges, de a többenél alkalmasabbak a szintaktikai szerkezethatár, a szólamhatár és a tartalmi lezárás pillanatai. A beszélőváltást jelezheti a szünet, vagy a beszélő tekintete, taglejtése, valamely mozdulata. Ezek azonban nem egzakt határjelölők, előfordulhat, hogy a két résztvevő hosszabb ideig egyszerre beszél, ilyenkor átfedés történik a beszélői és hallgatói szerepekben. Lehetséges, hogy az egyik résztvevő erőszakosan félbeszakítja a másik megnyilatkozását, átveszi a szót (Lantysák 2009). A túl nagy távolság két lépés között zavaróan hathat, így akár az eredeti beszélő is folytathatja a szöveget (Boronkai 2008b). A társalgások fontos jellemzője a beszédjog megtartása, illetve az erre való törekvés, amelynek eszközei lehetnek többek között a jelzőhalmozás, mellérendelések, szomszédossági párok kerülése.

A beszélgetés alapegységei, a beszédlépések egyfajta sorrendben, szekvenciában kapcsolódnak össze. A párbeszéd felépítése tehát nem szabályszerűtlen, bizonyos modell alapján rendszerességet mutat, amit szekvenciális rendezettségnek nevezünk (Boronkai 2008b). A szekvenciális párok alapját a visszacsatolás jelenti, legfontosabb jellemzői Schlegloff és Sacks (1973) alapján:

- egymás után következnek,
- különböző beszélőtől származnak,
- sorrendjük meghatározott,
- egy adott nyitó rész egy meghatározott záró szekvenciát kíván maga után.

Különböző típusokat tartunk számon, így például üdvözlés-üdvözlés,kérés-teljesítés/tiltakozás/visszautasítás, parancs-engedelmesség/tiltakozás/visszautasítás stb. A dialógus folyamán fontos, hogy az adott közlésre elvárt válasz érkezzon, illetve hangsúlyos a grice-i maximák betartása, amelyek közül a dialógus esetében kiemelkedő a relevancia maxima. Így a felelet nem ismételh meg közös tudást, a beszélőnek újat, a szituációhoz illőt kell hozzátennie a beszélgetéshez, ami biztosítja az előrehaladást, esetleg betét- és mellékszekvenciák szakíthatják meg a beszéd folyamatosságát.

A gyermeknyelvi diskurzusok esetében gyakran önálló szabályszerűségek működtetik a beszélgetéseket. Dore (1977) szerint például hét feltételnek kell teljesülnie ahhoz, hogy a gyermek válaszoljon a feltett kérdésre: a gyermeknek meg kell értenie a kérdés propozícióját; igaznak kell éreznie azt; fel kell ismernie, hogy választ várnak tőle; hinnie kell abban, hogy szükséges az információ; illetve, hogy a kérdező nem ismeri azt az információt; valamint képesnek, és hajlandónak kell lennie a válaszadásra.

Jelen kutatás egy budapesti óvodában 3-6 év közötti gyermekekkel végzett vizsgálat alapján igyekszik bemutatni az ebben az életkori szakaszban kialakuló gyermeknyelvi párbeszéd jellemzőit, tekintettel azok megjelenésére, megformáltságára, illetve kitér a két nem között megjelenő különbségekre is. A vizsgálat arra a kérdésre keres választ, hogy az óvodáskorban megjelenő párbeszéd formájukat és funkciójukat tekintve mennyiben azonosak a felnőttkori párbeszédekkel, illetve milyen gyermeknyelvi jellegzetességeket hordoznak magukon.

A vizsgálat során feltételeztük, hogy

1. A 3-4 éves korban létrehozott párbeszéd sem formailag, sem funkciójuk szerint nem egyenértékűek a felnőttek dialógusaival.
2. A dialógusok időtartama és szerkezeti komplexitása növekedést mutat az életkor mentén.
3. A lányok körében előnyt tapasztalhatunk a fiúkkal szemben, amely a beszédtevékenység mennyiségi és minőségi voltában is megmutatkozik.

**Anyag,
módszer,
kísérleti
személyek**

A kutatás két részből állt.

Az első kísérletben 25 tipikus fejlődésű, ép halló és ép intelligenciájú gyermek vett részt: 14 lány és 11 fiú. Életkorukat tekintve 3 és 6 év közöttiek, átlagéletkoruk 4,2 év. A vizsgálat első részében az óvoda gyermekektől egyénileg párokban és az óvónő irányításával, csoportosan beszélgetéseket rögzítettünk digitális hangfelvevő segítségével a megszokott óvodai környezetben. A feladatuk az volt, hogy meséljenek a családjukról, kedvenc játékaikról, háziállataikról. Rögzítettük továbbá a csoport közös tevékenységének hanganyát a délelőtti foglalkozás ideje alatt, illetve az egymással folytatott párbeszédet a szabadidős foglalkozás idején. Az összes felvétel anyagából 20 párbeszédet választottunk ki, amelyet lejegyeztünk a magyar helyesírás szabályainak megfelelően, illetve virtuális mondatokat határoztunk meg a szövegben (vö. Gósy 2003).

A gyermeknyelvi adatokat felnőttnyelvi dialógusokkal hasonlítottunk össze. Az összehasonlítás tárgyául szolgáló dialógusokat az ún. térképes módszert alkalmazva ('map method') rögzítettük (vö. Carletta-Mellish 1996, magyarra vö. Horváth 2004), amelyben összesen 10 adatközlő vett részt, 7 nő és 3 férfi, átlagéletkoruk 20,3 év. Az dialógusokat digitálisan rögzítettük, majd a párbeszédet lejegyeztük a magyar helyesírás szabályainak megfelelően, és virtuális mondatokat állapítottunk meg bennük.

A dialógusokat formai és tartalmi szempontok szerint is megvizsgáltuk. A felépítésüket tekintve a párbeszédet elkülönítettük aszerint, hogy irányított vagy spontán dialógusokról van-e szó, illetve, hogy hogyan változik mindez a különböző beszédhelyzeteknek megfelelően. Vizsgáltuk a dialógusokat a résztvevők neme és száma szerint, amelyen belül elkülönítettük az egyéni, két- vagy három résztvevős társalgásokat, és a nagyobb csoportban zajló beszélgetéseket. Külön figyelmet fordítottuk az életkor előrehaladtával bekövetkező változásokra.

A tartalmi elemzés során vizsgáltuk a párbeszédekben a nyitó- és záró egységek megjelenését, a különböző tartalmi egységek kapcsolatának meglétét és típusát. Megvizsgáltuk, tehát, hogy van-e kapcsolat a két egység között, és ha igen, milyen típusú. Illetve külön tekintetbe vettük a beszélő és a hallgató szerepének váltakozásáról árulkodó helyek és módok vizsgálatát a párbeszédekben.

1 A vizsgálat alapján elmondható, hogy adatközlőink a szakirodalomban megállapított értékeknek megfelelően birtokolták az anyanyelvüket, így természetes módon különbségek mutatkoztak a nyelvhasználat bonyolultságát és szerkezetét tekintve. A 3-4 éves, kisebb gyerekek még inkább a kevésbé összetett nyelvi alakokat preferálták, például közléseikben csak elvétve jelent meg feltételes módú alak. Az idősebb, 5-6 év körüli gyermekek viszont már a felnőtt nyelvhasználathoz igen közelálló módon voltak képesek a beszédprodukcióra, az adott beszédhelyzetnek és szituációnak megfelelően tudtak közléseket létrehozni. Nyelvhasználatukban egyre gyakoribbak voltak az alárendelő szerkezetek, (*Nagyon nehéz eldugni, hogy ne találjam meg.*), a névutók (*Ide mögé bújt a mackó.*), illetve a feltételes módú szerkezetek (*Én is játszhatnék veletek, ha már megmostam volna a kezemet.*) használata. Általános nyelvi tevékenységükről elmondható, hogy szívesen vettek részt akár hosszabb beszélgetésben is, ám ritkán kezdeményeztek önállóan verbális kapcsolatot. Ritkán kérdeztek egymástól, és legtöbbször csak az adott játékhoz, foglalkozáshoz kap-

Eredmények

csolódóan hoztak létre szóbeli közléseket, elsősorban a játék menetét, alakulását meghatározó megnyilatkozásokat. Ez az időszak a más személyekkel való kölcsönös kapcsolatteremtés kezdetének időszaka, amely egyben a szocializáció alapját is jelenti. A gyermek tehát ekkor tanulja meg hogyan képes a felnőttekhez hasonló módon verbálisan kapcsolatba lépni valakivel, ám ehhez sok gyakorlásra van szüksége, amely hozzásegíti a különböző kommunikációs stratégiák folyamatos megismeréséhez, elsajátításához.

A vizsgált anyag alapján megmutatkozik, hogy a gyermekek nyelvhasználatában 3 éves kor után már megjelent a párbeszédes forma. Képesek voltak olyan beszélgetések kezdeményezésre, kialakítására, amelynek során másokkal kapcsolatba lépve, több beszédlépésen keresztül társalgást folytattak. Természetes módon a beszédprodukciónban igen nagy eltéréseket tapasztalhatók több tényező, így az életkor, az általános kognitív fejlettség, illetve a nem tekintetében is. A kommunikációs készségre hatással vannak továbbá egyéb tényezők is, így a szociális háttér is, ám erre a tényezőre jelen vizsgálat nem terjed ki.

A gyermekek kommunikációs tevékenysége az életkor előrehaladtával fokozatosan felélélnkült, beszélgetéseik alapvető formája a dialógus, ritkábban a polilógus. A beszéd formai meghatározása a beszédhelyzetnek megfelelően alakult, vagyis az adott napi tevékenységnek és aktuális feladatnak a függvénye volt, hogy a csoport egy közös tevékenység során (irányított vagy spontán módon) beszélgetett, vagy a gyermekek szabadon játszhattak, és beszélgethettek egymással. Az általunk vizsgált időszakban, vagyis a délelőtti óvodai foglalkozások alkalmával, a gyermekek idejének nagy részét a szabadfoglalkozás tette ki, és emellett kisebb részben voltak közös foglalkozások (meseolvasás, mesemondás, székfoglalós játék). A rögzített dialógusok alapján megállapítható, hogy nem szerint is változó a dialógusok formája. A lányok szívesebben folytattak kisebb csoportos, vagy akár kétszemélyes beszélgetést, míg a fiúk gyakrabban, vagy szinte kizárólag két főnél nagyobb, vagyis csoportos helyzetben beszélgettek. A két résztvevős beszélgetések esetében, így elsősorban a lányok párbeszédei során azt tapasztaltuk, hogy a résztvevők jobban figyeltek egymás közléseire, ritkábban beszéltek egyszerre, könnyebben jöttek létre szimmetrikus társalgások. Ezek során a résztvevők közel ugyanannyi alkalommal szólaltak, szólalhattak meg, és megközelítőleg azonos hosszúságú beszédlépéseket hoztak létre. A polilógusok esetében egy résztvevő vált dominánssá a beszédtevékenység során, aki a játékban vagy egyéb tevékenységben is átvette az irányító szerepét. Tehát egy személy látta el utasításokkal a játék többi résztvevőjét,

így a verbális közlések esetében mennyiségileg és minőségileg is főlényt élvezett a többiekkel szemben.

Az életkor függvényében is eltérések tapasztalhatók. A fiatalabb gyermekek általában még kevesebbet beszéltek, a feltett kérdésre mindössze egy-két szavas válaszokat adtak, és nem szívesen nyilvánultak meg hosszabb monológokkal. A 3-4 éves gyermekek esetében a gyerekek törekedtek a verbális válasz elkerülésére, így ha a kérdés megengedte, igyekeztek non-verbális módon kommunikálni, például vállrándítással, bólintással, fejrázással, ám az életkor előrehaladtával ez a stratégia módosul. A legidősebb korosztálynál, az 5-6 éveseknél már nőtt a verbális közlések hossza, illetve a gyermekek képessé váltak több beszédlépcsén keresztül tartó dialógusok létrehozására, elszakították többek között a szekvenciális párokra vonatkozó udvariassági szabályokat, így az üdvözlésre üdvözléssel, a kérdésre válasszal, a parancsra engedelmességgel, tiltakozással vagy visszautasítással feleltek. Például:

6F1: Te még csak most raktad ki a pötyit?

5F2: Én már rég kiraktam, én már tegnap kiraktam, csak most újra.

6L1: Menj már odébb, nem férek el a széken.

5F2: Menj odébb te, én már rég itt ültem.

2A gyermekek a rögzített beszélgetések jelentős részében (20 beszélgetésből 17 esetben, tehát 85%-ban) valamilyen egyéb tevékenységhez kapcsolva folytattak beszélgetést, vagyis párhuzamosan kommunikáltak, és végeztek valamilyen egyéb műveletet. A beszélgetések témái néhány esetben kötődtek az adott tevékenységhez, például a farsangra való készülődéshez esetében a lányok beszélgetése.

5L4: Az iskolában is most lesz a farsang.

Kérdező (K): Honnan tudod, hogy most van a farsang az iskolában?

5L4: Most van délután.

K: Odajár a tesód, ő mondta?

5L4: Anya mondta.

Illetve akár attól teljesen független is elhangozhattak, például rajzolás közben a következő történet:

4F2: - Nekem a tesóm most otthon van.

K: - Miért van otthon a tesód?

4F2: - Mert beteg.

vagy rajzolás közben a kislány a délutáni programjáról mesél

3L1: Engem ma hazavisznek ebéd után.
Kérdező (K): Tényleg? Akkor nem kell ma itt aludnod?
3L1: Nem alszok itt, ebéd után hazavisznek.
K: És ki jön érted, anyukád vagy apukád?
3L1: De hát anya dolgozik, nem tud értem jönni. Apa jön értem a dolgozóból. Én nem fogok itt aludni ebéd után.

A fiúk párbeszédei túlnyomó többségben szoros kapcsolatot mutattak az adott játékkal, tevékenységhez, például: *Krisztián, most én leszek a rendőr!*, *Zsombi, te vezess nagyon gyorsan, mi meg megyünk utánad.*

Ennek egyik lehetséges oka, hogy a fiatal gyermekek figyelmét nem köti le kizárólag a beszélgetés. A megosztott figyelemből, és az egyéb párhuzamosan végzett tevékenységből adódóan a kijelentéseik sokszor helyzetiek, vagyis közvetlenül vonatkoznak az élményre, az adott eseményre. A vizsgálat során az adott esemény vagy tevékenység gyakran nagyobb figyelmet kapott a gyermektől, mint maga a beszéd, a társalgás. Ilyenkor mindössze nonverbális jelzésekkel reagált az elhangzó kérdésre, esetleg figyelmen kívül hagyta azt, vagyis befejezettnek tekintette a beszélgetést, nem kívánt reagálni, illetve nem kívánt új beszélgetést kezdeményezni, vagy csatlakozni egy már megkezdett párbeszédhez.

A helyzeti közlések az adott beszédhelyzet vagy kontextus nélkül nehezen, vagy egyáltalán nem érthetők, többek között azért, mert a sok olyan deiktikus elemet tartalmaznak, amelyeket a kontextus és beszédhelyzet nélkül nem tudunk azonosítani. Például :

Én már végeztem is veled, *aztán megyek és elhozom azokat.* Vagy

4L2: Folyton csak sír. Mint régen a Niki.
Kérdező (K): És miért sírt?
4L2: Mert hiányzott neki.
K: Ki hiányzott neki?
4L2: Hát az anyája.

Egy másik magyarázata lehet a kijelentések helyzeti voltának, hogy a gyerekek minden beszélgetés során abból az előfeltevésekből indulnak ki, hogy a beszélgetőpartnerük velük azonos előismeretekkel rendelkezik a beszélgetés témájáról. A gyermekek gyakran használtak a vizsgálat során is olyan kifejezéseket, elsősorban elnevezéseket- így tulajdonneveket, ritkábban közneveket is-, amelyek számukra teljesen ismertek voltak, ám egy kívülálló számára, nem, voltak ismertek, vagy nem azonos jelentésben voltak érthetőek. Ez a kommunikáció során a relevancia megsértését jelenti, ami a beszélgetés sikertelenségéhez is vezethet. A gyermek közötti párbeszédetek esetében is sokszor

megnehezíti a beszélgetést, de akár lehetetlenné is teheti az információcserét.

Az egyik esetben a *tízórai* szó helyett az óvodások a *gyümölcsözni* szót használták, ebből adódott félreértés:

Kérdező (K): Mindjárt jön a tízórai.

4 F1: (nevetve) Nálunk nincs tízórai.

K: Nem szoktatok tízórazni?

4F1: Nálunk nincs tízórai.

K: És nem szoktatok reggel és ebéd között valamit enni?

4F1: Gyümölcsöt eszünk. Az nem tízórai, az gyümölcsözés. Mindenki így mondja.

Egy másik esetben a problémát az jelentette, hogy a gyermek nem tudta felmérni, hogy nem azonos előismeretekkel veszünk részt a beszélgetésben, így nem szolgált magyarázattal általunk nem ismert személyt illetően:

5 L3: Nálunk beteg a Matyi.

Kérdező: Jaj, beteg a testvéred?

5L3: De buta vagy, Matyi az egyik kutyánk. Apa tegnap az ölében vitte.

K: És hova vitte?

5L3: Adott neki gyógyszert. Meg betette a kutyaládjába.

Végül egy harmadik szituációban, az előző példához hasonlóan nem rendelkezünk megfelelő előismeretekkel a gyermek családját illetően, így az eltérő tudásból, előismeretből adódott félreértés, kommunikációs zavar:

5 L4: Az iskolában is most lesz a farsang.

Kérdező: Honnan tudod, hogy most van a farsang az iskolában?

5L4: Most van délután.

K: Odajár a tesód, ő mondta?

5L4: Anya mondta.

K: És anya honnan tudja?

5L4: Anya cicának öltözött, meg a Kriszta is. Igazából két Kriszta van, anya is Kriszta, meg a barátnője is, csak anya a Kriszti.

K: Anyukád tanár néni az iskolában?

5F4: Hát igen.

Hasonló jelenség a felnőttek párbeszédeiben is megtalálható volt, ám jóval ritkábban fordult elő. Amikor pedig kiderült, hogy a beszélgetésben résztvevő két fél nem azonos háttértudással, előismerettel vett részt a beszélgetésben, a beszélő igyekezett magyarázattal szolgálni az ismeretlen névre, vagy kifejezésre, amit egyik gyermeknyelvi példa esetében sem tapasztalhattunk. Például:

N1: Menj el a piros iskoláig!

N2: Iskoláig? Milyen iskoláig?

N1: Ja, nem tudod melyik az iskola? Hát, ami előtt áll a néni a csöngővel.

N2: Én azt hittem a templom.

A párbeszéd felépítését a szekvenciális rendezettség biztosítja, vagyis, hogy az elhangzó megnyilatkozások milyen módon vannak sorba rendezve a párbeszédekben, hogyan kapcsolódnak egymáshoz a különböző közlések, például nyitó- és záró szekvenciák, kezdeményező és reagáló egységek. A felnőttek párbeszédei esetében megtalálhatók az alapvető szekvenciális párok, például: üdvözlés–üdvözlés,

N1: Na, hát szia.

N2: Szia.

kérés–teljesítés,

N3: Akkor menj el egészen a strandig!

N4: Jól van, ott vagyok.

és a leggyakoribb, a kérdés–válasz forma.

N4: Átszálljak?

N3: Igen, szállj át a zöld útra.

Ezzel szemben a gyermeknyelvi dialógusok általában nem az alapvető szekvenciális párok mentén épülnek fel, ami kommunikációs nehézséget, vagy kommunikációs szakadékot eredményez. A fiatalabb gyermekek esetében a tapasztalat hiányából fakadóan nem tudták értelmezni a kommunikációs párok jelenlétét, így bizonyos esetekben még a legegyszerűbb üdvözlés–üdvözlés forma sem teljesül. Ehhez hasonló nehézséget okoz a kérdés–válasz szekvencia betartása is, ahogyan korábban láttuk, a gyerekek nem minden esetben reagáltak releváns módon a feltett kérdésre, maguk pedig ritkán kérdeztek. Ennek oka, hogy a gyermekek sértve érztek a Dore (1977) által említett hét feltétel valamelyikét, így például nem érezték szükségesnek a feleletet, ha úgy látták, a kérdező valójában tudta a választ az általa feltett kérdésre.

Gyakran a releváns felelet helyett egy a társalgásban már korábban elhangzott állítást ismételték meg akár többször is, amellyel megsértették a beszélgetés azon szabályát, miszerint a párbeszéd közben elhangzó megnyilatkozásnak valamilyen módon újat kell mondania, tovább kell vinnie a beszélgetést. Illetve gyakran a beszélgetést megszakítva verbalitás nélkül reagálnak egy feltett kérésre, például

bólintással, vagy vállrándítással. Az idősebb gyermekek nyelvhasználatában már megjelentek ugyan a szekvenciális párok, ám azok még sokáig nem épültek egymásra. A különböző közlések nem tartoztak azonos témához, illetve megszegték a relevancia-maximát, amely nehezítette a beszélgetőpartner helyzetét, illetve kockáztatta a kommunikáció sikerességét. A gyermeknyelvi dialógusok éppen ezért gyakran nem voltak koherensek, illetve koherenciájuk a beszélgetés során megszakadt. Jól tükrözi mindezt egy négyéves kisfiú beszélgetése az óvónővel:

4F2: Márta néni, mikor nézzük meg a mesémet?

Óvónő (ÓN): Nem nézzük meg, mert csúnyán viselkedtél a Benivel.

4F2: De én szeretném megnézni a mesét.

ÓN: De most nem nézzük meg a mesét, mert hiába szoltam, hogy rakd el a rakétát, nem raktad el, hanem odadobtad a Beninek.

4F2: De én a mesét szeretném nézni.

ÓN: De te nagyon durván játszottál, úgyhogy most nem fogjuk megnézni a mesédet.

4F2: És ha bejöttünk az udvarról, megnézzük végre a mesét?

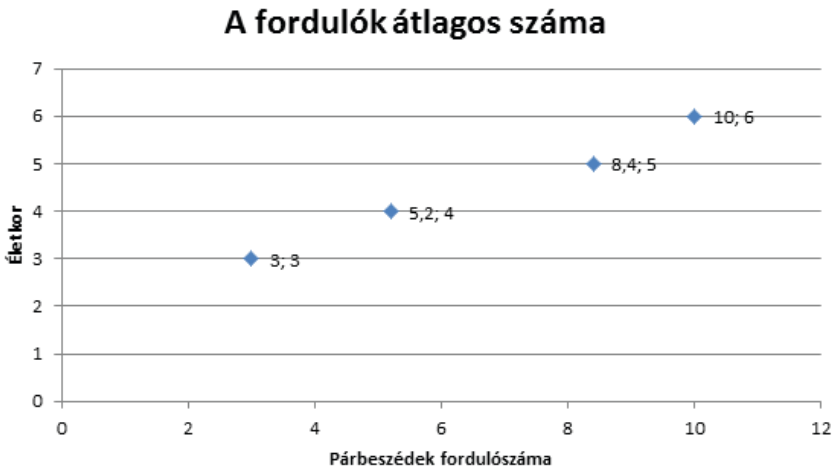
ÓN: Ha most mész, és szépen elrakod a játékokat, akkor lehet, hogy megnézzük délután.

4F2: Megígéred, Márta néni?

ÓN: Ha te megígéred, hogy szépen játszol, és nem verekszel, akkor én is megígérem.

4F2: Jaj de jó, megnézzük a mesét!

3 A párbeszédek felépítésének egy másik vizsgálati szempontját alkotta a fordulók száma. A felgyűjtött gyermeknyelvi dialógusok változatossága is mutatja, hogy a különböző dialógusok az életkortól függően eltérő hosszúságúak lehetnek. Egy adott beszélgetés hosszát több tényező együttesen határozza meg, így az adott téma, a résztvevők, a környezetben megjelenő egyéb események, tevékenységek. A 3

1. ábra: A fordulók száma az életkor tekintetében

éves korosztályt átlagosan a 3 fordulóból álló dialógusok jellemzik, de az életkor előrehaladtával fokozatosan megjelentek a hosszabb beszélgetések is. Így a 6 éves gyermekek beszédanyagában már 20 fordulóból álló beszélgetést is találunk. Láthatjuk, hogy az életkor növekedésével párhuzamosan növekszik a párbeszéd hossza is (1. ábra).

Míg a háromévesek körében a leghosszabb párbeszéd mindössze 8 fordulóból, így összesen 4 szekvenciális kérdés-válasz párból áll. A beszélgetés során 4 fordulóban a kísérletvezető tette fel, a reményei szerint a beszélgetést továbbvivő, további beszélgetéseket kiváltó kérdéseket, 4 forduló pedig a gyermek válaszait tartalmazza. Az idősebb korosztály esetében már hosszabb dialógusokat, polilógusokat is sikerült rögzíteni, a leghosszabb folyamatos beszélgetést pedig két ötéves kislány esetében, akik szerepjátékot játszottak papírbabákkal.

A párbeszéd összetételét tekintve megállapítható, hogy igen ritka volt a kérdésfeltevés. A felnőttnyelvi dialógusok esetében átlagosan a teljes beszélgetés 18%-át teszi ki a kérdések száma. A legkevesebb kérdés esetében körülbelül minden tizedik megszólalás volt kérdés, míg a legtöbbet kérdező páros esetében átlagosan minden harmadik közlés hangzott el kérdés formájában. Amíg a fiúk esetében mindössze 14,5% volt a kérdések aránya, addig a lányoknál megközelítőleg 23%.

Ezzel szemben a gyermekek párbeszédeinek legtöbbszörében nem hangzott el kérdés, illetve az ún. irányított beszélgetések során csak az irányító részéről jelent meg, a gyermekek egyetlen esetben sem kérdeztek vissza. Mindössze négy dialógusban található kérdés a gyerekek részéről is, ezek funkcióik szerint változók. Mindössze egy kérdés szolgált a beszélgetés kezdeményezésére, amikor az egyik kisfiú kérdéssel fordult az óvónőhöz (*Márta néni, mikor nézzük meg a mesémet?*). A többi esetben a kérdés beszélgetés részeként hangzott el, például: (1)

4L6: Ma melyik nap van?
Kérdező (K): Ma péntek van.
4L6: Az az ötödik nap?
K: Igen.

(2) a lányok szerepjátékot játszottak, amelynek során a papírbabák beszélgetek egymással:

4L7: Nekem szép hajam van?
5L8: Szerintem szép, olyan mint az enyém. Én ragasztottam neki.
4L9: Képzeljétek, az enyémet be is lehet fenni.
5L8: Az enyémet is.
4L7: Enyémet is.

Kérdező (K): És a tesód nagyobb, mint te?

4F3: Igen. Ő már kiskamasz.

K: Kiskamasz? Ezt honnan tudod?

4F3: Anya mondta.

K: És hány éves?

4F3: 12. És neked van gyereked?

K: Nem, még nincs.

4A gyermeknyelvi dialógusok jellemző eleme továbbá az utánzás. Ennek során részben a saját közléseinek, részben pedig a korábban a másik féltől elhangzott állítás vagy kérdés megismétlését jelentette. Ez szinte bármely szituációban megjelenhetett, akár egy beszélgetés kezdeteként, akár egy már korábban megkezdett beszélgetésben, esetleg egy beszélgetésen kívül is, monologikus formában. Természetesen a felnőttek párbeszédeinek is részét képezi, az általam vizsgált mindegyik felnőttnyelvi dialógusokban megtalálható, átlagosan a párbeszéd 5%-át teszi ki. Ezzel szemben a gyermeknyelvi párbeszéd esetében ez az arány 3–4 éves korban több, mint 20%, így közel minden ötödik megnyilatkozás egy korábban elhangzó közlés megismétlése, majd az életkor előrehaladtával egyre csökken, 5–6 éves kor között már csak átlagosan 13%.

Funkcióját tekintve is különbség van a dialógusokban felnőtt- és a gyermeknyelvi utánzások között. A gyermekeknél az utánzás lehet egy adott szerkezet gyakorlása, a környezetből való kiemelés, vagy egy adott társas szerep elsajátítása azáltal, hogy a szerepnek megfelelően egy korábban elhangzott állítást ismételi meg a gyermek, például („rendőrként”) „*Mindenki fel a kezekkel!*”. Gyakori továbbá a kérdés megismétlése a válaszadás során. Amikor a gyermek nem hoz létre választ a saját kreativitásával véleményének megfelelően, helyette megismétli a kérdés megfelelő részét. Például: A kislány arról mesél, hogy minden este mesét vetítenek az anyukájával.

Kérdező (K): És szoktátok vetíteni például a Hófehérkét?

Hároméves kislány (L10): Szokjuk a Hófehérkét.

Gyakori továbbá, hogy a közlés megismétlése az adott eseményhez, véleményhez való tartozást szimbolizálja, ami elsősorban a lányok viselkedésében és nyelvhasználatában figyelhető meg. A megnyilatkozás utánzása a gyermekek számára kifejezi, hogy azonos véleményük van egy adott dologról, ami megerősíti az adott csoporthoz való tartozást. Például:

Kérdező (K): Neked melyik a kedvenc meséd ezek közül?

Hároméves kislány (L11): Nekem az Egy bogár élete.

(K): Nekem az Oroszlánkirály a kedvencem.
Hároméves kislány (L12): Nekem is az Oroszlánkirály.
L11: Nekem is az Oroszlánkirály.
L13: Nekem még a Nodi is.
L12: Nekem is a Nodi.

Ezzel szemben a felnőttnyelvi párbeszédnek esetében az utánzás funkciója az elhangzott információ megerősítése, illetve idő nyerése, amíg a beszédpartner létrehozza válaszát, ezzel egyidejűleg azonban a beszélő képes a megszólalás jogát is magánál tartani, illetve visszakérdés is lehetséges. Például:

N3: Hát akkor menj arra, ott van a bank.
N4: De megvan a bank egyébként.
N3: Megvan a bank. Oké. Akkor most menj vissza a szoborig.

Fontos eleme a gyermekek párbeszédének az állandósult szókapcsolatok használata, illetve a felnőttektől hallott beszélt nyelvi formák utánzása. Az egyik esetben egy négyéves lány egy telefonbeszélgetést imitált a játéktelefonnal játszva. A kislány „az elhangzó válaszok” idejét is kivárva folytatott képzeletbeli beszélgetést valakivel a telefonban, betartva annak forgatókönyvét, nyelvi megformáltságát, udvariassági szabályait.

Szia, igen.... Persze, ott leszek.... Nem, ne haragudj, nem érek rá, nekem most nem jó.... Rendben, drágám, akkor otthon találkozunk.... Csirke lesz a vacsora.... Vigyázz magadra, szia!

A felnőttek dialógusaitól eltér a diskurzusba való belépés és az abból való kilépés módja is. A felnőttek beszélgetései az udvariassági formáknak megfelelően valamilyen formális módon kezdődnek és végződnek, így például megszólítással, köszönéssel, a beszélgetés lezárásaként elköszönéssel még abban az esetben is, ha esetleg a későbbiekben találkozhatnak. Ennek legjobb példája, hogy a felnőttnyelvi hanganyag rögzítésekor, amikor is a két résztvevő már hosszabb ideje beszélgetett a felvétel előtt, ám a feladat megkezdése egy másfajta kapcsolatot jelentett mindkettejük számára, kölcsönösen köszöntötek egymást:

N1: Na, hát szia!
N2: Szia!

lenléthez, de a gyerekeknél kisebb szerephez jutnak az udvariassági formák. A gyermekek esetében a be- és kilépés szinte kizárólag a fizikai kontaktus megteremtésével, vagy az abból való kilépéssel történik. Mind a kapcsolat létrehozásánál, mind a szóátvételnél kisebb szerep jut a verbális jelzéseknek, mint a felnőttek párbeszéde esetében, ahol igen kifinomult szupraszegmentális eszközökkel, illetve más, a beszédet kísérő nyelvi és nem nyelvi jelekkel fejezik ki a szerepeket és a beszélgetésben adódó lehetőségeket (pl. szó átadásának jelzése mimikával, gesztusokkal). A gyerekek legtöbbször fizikai formában adják egymás tudatára a dialógusba való bekapcsolódást, az abból való kilépést, a kontaktus fenntartása is elsősorban a fizikai kapcsolaton alapszik (pl. kézfogás, szemkontaktus), kevésbé a verbális kontextuson.

A gyermeknyelvi párbeszédek esetében a beszélőváltás aktusának vizsgálatakor is eltérést tapasztalunk a felnőttnyelvi párbeszédekhez viszonyítva. A felnőtt dialógusok esetében az aktuális beszélő verbális és nonverbális eszközök segítségével jelzi társának, hogy kész a beszéd jogának átadására, pl. egy téma lezárásával, szünettel. Az általunk vizsgált dialógusok esetében a nyelven kívüli jelzések nem jelenthettek segítséget a beszélgetőpartnerek számára, ugyanis háttal ültek egymásnak. Ezáltal fokozottan figyeltek egymás verbális jeleire, így ritkának bizonyult az egyszerre beszélés, a rögzített hanganyag mindössze 8%-ban, vagyis a szóátadás lehetőségének félreértelmezése, esetleg a beszélő szerepének erőszakos átvétele a beszélők között, ám ezek időtartama eltérő. A szakirodalommal megegyező módon, nagyobb számban fordult elő azoknál a beszélgetőpartnereknél, akik már ismerték egymást (Bata-Grácsi 2009). Ennek magyarázata részben az udvariassági formák gondosabb betartása az idegennel való kommunikáció esetében.

Ezzel szemben a gyerekek esetében a párbeszédek 25%-ában, vagyis közel minden negyedik alkalommal kezdtek el egyszerre beszélni a dialógus résztvevői. Ennek magyarázata lehet, hogy a gyermekek még nem sajátították el az említett udvariassági formákat, amire a felnőtt diskurzusok esetében nagy hangsúly került. Emellett az egyszerre beszélés a gyermekeknél a hierarchia kialakítását is szolgálja megfigyeléseink szerint, vagyis amelyik gyermek többet tartja magánál a szót, hangosabban és többet tud beszélni, az válik a beszélgetés irányítójává, ami általában a polilógusok esetében jellemző. A gyermeknyelvi dialógusok esetében a beszélőváltást nehezítik a két megszólalás között hosszú távolságok, vagyis a két beszélő között fellépő hosszú szünetek. Bár ez a gyermekek között ez nem okoz feszültséget, ám nehézséget okoz a beszédjog megtartásában, vagy esetleges átadásában.

Összefoglalás Kutatásunk a 3-6 éves korosztály nyelvhasználatát vizsgálta, azon belül is elsősorban a párbeszéd megjelenését. Bár az anyanyelv-elsajátítás, illetve a gyermeknyelvi jellemzők leírása napjainkban már kiterjedt szakirodalommal rendelkezik, a gyermeknyelvi dialógusokra vonatkozóan csak néhány tanulmány látott napvilágot (vö. Lengyel 1995). A kutatás fő kérdése az volt, hogy a gyermekek nyelvhasználatában kialakuló dialógus formáját és funkcióját tekintve mennyiben hasonlít a felnőttek nyelvhasználatához, illetve mennyiben tér el attól.

A gyermekek nyelvhasználatában (a szakirodalommal megegyező módon) 3-4 éves kor körül megjelent a párbeszédes forma, amely azonban sem tartalmilag, sem szerkezetét tekintve nem bizonyult azonosnak a felnőttnyelvi dialógusokkal. A vizsgálat első hipotézise tehát beigazolódott. A kognitív képességek ugrásszerű fejlődésnek köszönhetően igen nagy különbségek mutatkoztak a különböző életkori csoportok produkciójában. A kisóvodások (3-4 éves), illetve az idősebb, nagyóvodás (5-6 éves) gyermekek nyelvi teljesítményében eltérést tapasztaltunk a kapcsolatteremtés és kapcsolattartás, továbbá a dialógusok felépítése között, valamint a dialógusok szerkezetét tekintve is. Ennek lehetséges magyarázata, hogy ötéves, illetve annál nagyobb gyermekek már fejlettebb kognitív képességekkel rendelkeznek, a nyelvi szocializáció során már elsajátították a felnőttekre vonatkozó dialógusalkotó, illetve udvariassági és pragmatikai szabályokat. A két csoport között a nyelvi teljesítményben részben mennyiségi, részben pedig minőségi különbségeket tapasztaltunk. Míg a fiatalabb gyermekek rövidebb és egyszerűbb nyelvi alakokkal kommunikáltak, addig az idősebb gyermekek már képesek voltak hosszabb és összetettebb nyelvi formák használatára is, amely szintén a fejlettebb nyelvi képességekkel magyarázható. Az összetettség természetesen nem csak a használt grammatikai formák elemzésével bizonyítható. A dialógusok esetében a párbeszéd felépítése, a beszélgetés koherenciájának kiépítése és megtartása, a közlés relevanciája mind a párbeszéd egységének felépítésére, így a sikeres kommunikációra, és információcserére szolgál. Végül a nemek között is különbség mutatkozott, amely azonban elsősorban a dialógus formáját tekintve jelent meg. Láthatjuk tehát, hogy a folyamatos gyakorlásnak köszönhetően a gyermekek társalgási és kommunikációs készségei, képességei állandó fejlődést mutatnak. Emellett pedig a szocializáció során a gyermekek fokozatosan sajátítanak el újabb kommunikációs formákat és stratégiákat.

Ahogy az a szakirodalomból tudjuk az életkor és a nem kategóriáin kívül a gyermekek nyelvhasználatára számos egyéb tényező is hatással van. A további elemzések során érdemes egyéb, például

szociolingvisztikai, illetve pragmatikai szempontok bevonásával vizsgálni a gyermeknyelvi párbeszédet, illetve egy nagyobb adatközlői csoportra kiterjedő vizsgálattal megnézni az egyéb kommunikációs szokások hatását a párbeszéd alakulására, ugyanis az eltérő anyanyelv-elsajátítási módok tekintetében is eltérést találhatunk a gyermekek beszédprodukcójában. Emellett érdemes figyelmet fordítani a különböző beszédhelyzetekben megjelenő párbeszéd formákra, így a családi, otthoni, illetve az intézményi, például óvodai keretben létrejövő dialógusok között is tartalmi és szerkezeti különbség mutatkozhat a pragmatikai szempontokat figyelembe véve.

Felhasznált irodalom

- BORONKAI Dóra, *Konverzációelemzés és anyanyelvtanítás I.*, Anyanyelv-pedagógia, 2008a. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=60> [letöltés: 2012. február 19.]
- BORONKAI Dóra, *Konverzációelemzés és anyanyelvtanítás II.*, Anyanyelv pedagógia, 2008b. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=115> [letöltés: 2012. február 19.]
- BORONKAI Dóra, *Bevezetés a társalgáselemzésbe*, Budapest, Ad Librum, 2009.
- CARLETTA, Jean–MELLISH, Chistopher, S., *Risk-taking and recoveryintask-orienteddialogue*, Journal of Pragmatics 26, 1996, 71–107.
- DORE, John. ‘Ohthem sheriff’: *A pragmaticanalysis of children’s responses* = *Child Discourse*, szerk. ERVIN-TRIPP, Suzann, Mitchell-Kernan, Claudia, New York, Academic Press, 1977, 139–164.
- GÓSY Mária, *Beszéd és beszédviselkedés az óvodában*, Budapest, Tanszer-Tár, 1993.
- GÓSY Mária, *Gyermekek anyanyelvi kompetenciájáról*, Gyógypedagógiai Szemle XXXVII, 2009, 81–88.
- GÓSY Mária, *Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
- GÓSY Mária, *Pszicholingvisztika*, Budapest, Osiris Kiadó, 2005.
- HORVÁTH Viktória, *Megakadásjelenségek a párbeszédekben*, *Beszédkutató*, 2004, 187–199.
- HUSZÁR Ágnes, *Bevezetés a gendernyelvészetbe: miben különbözik és miben egyezik a férfiak és a nők nyelvhasználata és kommunikációja?*, Budapest, Tinta Kiadó, 2009.
- IVÁNYI Zsuzsanna, *A nyelvészeti konverzációelemzés*, *Magyar Nyelvőr* 125, 2001. 74–93.

- Koós Ildikó, *Az anya személyiségjegyeinek hatása a csecsemő preverbális kommunikációjára*, *Beszéd kutatás*, 2001, 101-113.
- LANTYSÁK István, *A magyar beszélt nyelv sajátosságai*, 2009. http://ht.nytud.hu/download/Lanstyak_Istvan_Besznye.pdf [letöltés: 2011. december 18.]
- LENGYEL Zsolt, *A gyereknyelv*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1981.
- LENGYEL Zsolt, *A gyermeknyelvi dialógus vizsgálatának néhány kérdése = Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVIII.*, szerk. PLÉH Csaba, SZÉPE György, Budapest, Akadémia Kiadó, 1995, 103-117.
- MEIXNER Ildikó, *Hároméves gyermekek szókincse = A beszéd szimpozion magyar előadásai* szerk. MOLNÁR József, WACHA Imre, Szeged, Nyelvtudományi Társaság.
- MÉREI Ferenc-V. BINÉT Ágnes, *Gyermeklélektan*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1993, 46-54.
- PIAGET, Jean, *Hat pszichológiai tanulmány*, Budapest, Piaget Alapítvány, 1990.
- PINKER Steven, *A nyelvi ösztön*, Budapest, Typotex Kiadó, 1999.
- PLÉH Csaba, *A magyar morfológia pszicholingvisztikai aspektusai = Strukturális magyar nyelvtan 3., Morfológia*, szerk. KIEFER Ferenc, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000.
- POSNER, Roland, *Theorie des Kommentierens*, Frankfurt, Athenäum, 1972.
- RÉGER Zita, *Utak a nyelvhez*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.
- RICKHEIT, Gert-STROHNER, Hans, *Handbook of communicative competence*, Mouton de Gruyter, Berlin, 2008.
- S. MEGGYES Klára, *Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.
- SCHEGLOFF, Emanuel A. - SACKS, Harvey, *Opening up Closings*. *Semiotica* 8, 1973, 289-327.
- TOLCSVAI NAGY Gábor, *A magyar nyelv szövegtana*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001.
- WEINERT, Franz Emanuel, *Concept of competence: A conceptual clarification = Defining and Selecting Key Competences*, szerk. RYCHEN, Dominique S.-SALGANIK, Laura H., Seattle, Hogrefe and Huber Publishers, 2001, 45-65.

ELTE BTK Magyar nyelv és irodalom MA I.

Petykó Márton Az írott beszélt nyelvtől a spontán írott nyelv felé

A CMC interaktív diskurzustípusainak nyelvhasználatát a szóbeliség és az írásbeliség viszonylatában megnevező terminusok kritikai vizsgálata

A számítógép közvetítette kommunikáció (computer-mediated communication, CMC) interaktív diskurzustípusai, pl. a chat, a fórum, a tweet és a blog leginkább írott nyelvi megnyilatkozásokból épülnek fel, az interakció térbeli és részben időbeli közvetettsége jellemzi őket, ugyanakkor – az adott diskurzustípus sajátosságai szerint eltérő mértékben – jellemző rájuk a dialogikusság, a megnyilatkozások létrehozásának spontaneitása, valamint a műfaji elvárások kisebb mértékű kodifikáltsága (vö. Herring 2001: 614).¹ Tehát ezek a diskurzustípusok jelentős mértékben különböznek a funkcionális kognitív diskurzustipológia (Tolcsvai Nagy 2006: 74, Tolcsvai Nagy 2008: 44, Boronkai 2009: 32, Tátrai 2011: 74–77) által az ezredfordulós magyar és európai típusú kultúrában megnevezett mindkét protodiskurzustól: a prototipikus társalgástól és a prototipikus szövegtől², vagyis feltételezhető, hogy kialakulóban van egy olyan új protodiskurzus, amely erőteljesen kötődik a számítógép közvetítette kommunikációhoz és

Bevezetés

1 A dolgozat nem törekszik a CMC különböző interaktív diskurzustípusainak módszeres összehasonlítására. Erről l. bővebben Herring 2001, Érsok 2007, Bódi 2009, Veszelszki 2011a.

2 A prototipikus társalgást a dialogikusság, az interakció közvetlensége, a megformálás spontaneitása, az interakció szóbelisége, illetve a műfaji elvárások kisebb mértékű kodifikáltsága jellemzik, míg a prototipikus szöveg sajátosságai a monologikusság, az interakció közvetettsége, a megformálás tervezettség, az interakció írásbelisége, valamint a műfaji elvárások kisebb mértékű kodifikáltsága (Tátrai 2011: 77).

háromtagúvá alakítja a korábbi duális rendszert. Ezzel a jelenséggel kapcsolatban a CMC nyelvhasználatával foglalkozó magyar szakirodalom leggyakrabban az *írott beszélt nyelv* terminust (Bódi 1998: 186, Bódi 2004a: 35, Bódi 2004b: 287, Érsok 2006a: 227, Veszelszki 2011a: 22) használja. Emellett előfordulnak az *írott párbeszéd* (Kis 1999: 347), a *másodlagos írásbeliség* (Balázs 2004: 118), a *virtuális írásbeliség* (Érsok 2003: 100), valamint a *mediálisan írott, koncepcionálisan szóbeli kommunikáció* (Érsok 2006b: 170, Érsok 2007: 11–23) megnevezések is.

Jelen tanulmányban a funkcionális kognitív pragmatika elméleti keretébe ágyazva először a fenti, a CMC interaktív diskurzustípusaiban megjelenő megnyilatkozások nyelvhasználatát a szóbeliség és az írásbeliség viszonylatában megnevező terminusok kritikai vizsgálatával foglalkozom.³ Céлом egyrészt annak a bemutatása, hogy az említett terminusok használata egyúttal mely, a szóbeli és az írásbeli kommunikáció viszonyára vonatkozó szemléletmódok elfogadását jelenti a használó részéről, másrészt annak a megállapítása, hogy e szemléletmódok elfogadása mennyire termékeny a CMC interaktív diskurzustípusainak elemzése során. Ezután bevezetem a *spontán írott nyelv* és a *tervezett írott nyelv* terminusokat, valamint ismertetem azt az általuk képviselt szemléletmódot, amely szándékom szerint új értelmezését nyújtja a szóbeliség és az írásbeliség a CMC által megváltoztatott viszonyának. Végül pedig egy blogon szereplő és egy chates diskurzus kvalitatív elemzését végzem el azzal a céllal, hogy bemutassam a *spontán írott nyelv* és a *tervezett írott nyelv* terminusok gyakorlati alkalmazásának lehetőségeit konkrét, számítógép közvetítette, interaktív diskurzusok jellemzése során.

Témaválasztásomat az indokolja, hogy a CMC nyelvhasználatával foglalkozó szakmai diskurzus – bármely más tudományos diskurzushoz hasonlóan – érdekelt az általa használt terminusok pontos meghatározásában és ismétlődő újraértelmezésében, mivel így elkerülhető az egyes megnevezések folklorizálódása, reflektálatlan, csupán a hagyományból eredő használata.

---

3 Nem térek ki a *netspeak* (Bódi Zoltán fordításában *netnyelv*) (Crystal 2001: 29) és a *digilektus* (Veszelszki 2011a: 31, Veszelszki 2011b: 58) megnevezésekre, mivel ezek a vizsgált terminusoknál általánosabb, a szóbeliség és az írásbeliség viszonyára közvetlenül nem reflektáló megnevezések, amelyek azt emelik ki, hogy a CMC nyelvhasználatát eltér más kommunikációs színterektől. Emellett nem foglalkozom a *szimbolikus írásbeliség* (Bódi 2005: 195) terminussal sem, mivel az a CMC írásbeliségének csupán egy jellemzőjét, a szövegkép és a szövegbe ágyazott vizuális szimbólumok jelentőségét hangsúlyozza.

Ahogy az előző fejezetben is említettem, a dolgozat szemlélete, gondolatmenete és egyes, egymással szoros kapcsolatot mutató terminusai (megnyilatkozás, diskurzus, diskurzusvilág, pragmatikai tudatosság, tervezés, spontaneitás, tervezettség, diskurzustípus) a funkcionális kognitív pragmatika elméleti keretébe illeszkednek. Ebből adódóan szükség van a funkcionális kognitív pragmatika áttekintő bemutatására és a tanulmányban is használt, alapvető fogalmainak tisztázására.

A funkcionális kognitív pragmatika olyan pragmatikaelméleti modell, Általános
áttekintés amely a társas megismerő tevékenységként értelmezett nyelvhasználatot a kognitív és a szociokulturális feltételek kölcsönviszonyában vizsgálja, vagyis olyan interakcióként közelíti meg, amely az egyén elméje és külső fizikai/társas környezete között zajlik (Tátrai 2011: 205).

Kiindulópontja szerint a nyelvi megismerés két fő mentális műveletből: a percepcióból és a reprezentációból áll. A megismerési folyamat első egysége a percepció: a minket körülvevő világ saját testünkől kiinduló, érzékszervi – látás, hallás, szaglás, ízlelés, tapintás útján történő – észlelésének műveleteként definiálható. A nyelvi megismerés tehát fiziológiai, tapasztalati alapú, azonban fizikai és kulturális környezetünk elemei és viszonyai nem egyszerűen tükröződnek az elménkben, hanem a világról szerzett ismereteinket strukturált, értelmezett formában tároljuk. A reprezentáció ezeknek a mentális struktúráknak a kialakítása, amely több, egymással szorosan összefüggő eljárás: az absztrakció, a sematizáció, valamint a prototípuselvű kategorizáció révén valósul meg (Tátrai 2011: 27–28).

A funkcionális kognitív pragmatika tehát hangsúlyozza a nyelvi megismerés kettős: fiziológiai és diszkurzív megalapozottságát, vagyis azt, hogy a világ fiziológiai megtapasztalása beágyazódik abba a szociokulturális praxisba, amelyet az emberek közös, diszkurzív tevékenysége alakít ki (Tátrai 2011: 29). A modell ezzel magyarázza, hogy az emberek képesek a világról szerzett tapasztalataikon megosztozni, és e közös cselekvéseik révén az egyéb cselekvéseiket összehangolni.

Az eddigiekkel szoros összefüggésben a funkcionális kognitív pragmatika alapvető jellemzője, hogy a dinamikus jelentésképzés keretében a jelentést nem statikus mentális objektumként, hanem dinamikus folyamatként értelmezi, olyan interszubjektív aktusként, amely a figyelemirányítás triadikus viszonyrendszerével – valaki valamire irányítja valaki figyelmét – jellemezhető (Tátrai 2011: 205). Kiemeli a nyelvi tevékenység során alkalmazott nyelvi szimbólumok perspektivikus természetét, tehát azt, hogy a nyelvi szimbólumok magukban foglalják a dolgok vagy események megértésének egy adott perspektí-

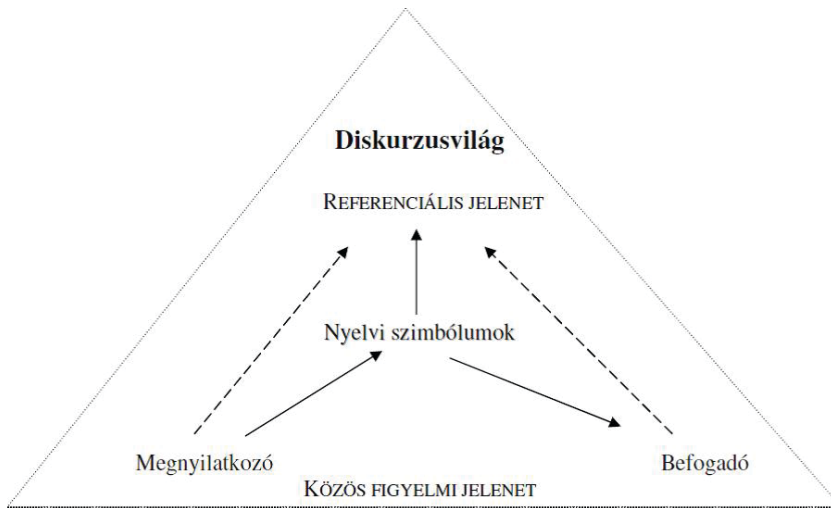
váját. Mindeközben nem tekint el attól sem, hogy az emberek a nyelvi szimbólumok segítségével nem csupán mások számára is hozzáférhető világreprezentációkat hoznak létre, hanem személyközi kapcsolataikat is alakítják, amit az egymásra figyelés kölcsönös diadikus viszonyrendszere jellemez – valaki tekintettel van valakire, és viszont – (Tátrai 2011: 205).

A funkcionális A megnyilatkozás

kognitív A funkcionális kognitív pragmatika nézőpontja szerint a társas nyelvi pragmatika A funkcionális kognitív pragmatika nézőpontja szerint a társas nyelvi tevékenység alapegysége a **megnyilatkozás**, amelyet olyan figyelem-irányítási vagy nyelvhasználati eseményként (usage event) definiál, amelyben a diskurzus egyik résztvevője, a megnyilatkozóként fellépő tanulmányban is használt alapfogalmi beszélő vagy író a maga kontextusfüggő perspektívájából reprezentálódó, akár több mondatból is álló folyamatos közlésével befolyásolja a többi résztvevő mentális irányultságát (figyelmét, megértését) a diskurzus világának (discourse universe) kialakítását illetően (Tátrai 2009: 361). Ez a meghatározás jelzi a megnyilatkozás és a diskurzus viszonyát a funkcionális kognitív keretben, mivel utal arra, hogy a megnyilatkozás közvetítő szerepet tölt be az elemi jelenet reprezentációjaként, szerkezeti és műveleti tulajdonságokkal egyaránt jellemezhető, funkcionális nyelvi egységként értelmezett mondat (clause), valamint a társas nyelvi megismerésnek közeget adó diskurzus között (Tátrai 2009: 361).

A diskurzus és a diskurzusvilág

A **diskurzust** a funkcionális kognitív pragmatika beszédfolyamatként közelíti meg, amelynek résztvevői egy közös figyelmi jelenet keretében nyelvi szimbólumok segítségével megosztóznak a világgal kapcsolatos tapasztalataikon, összehangolják közös cselekvéseiket, és mindeközben személyközi kapcsolataikat is bonyolítják egymással (vö. 2.1. fejezet) (Tátrai 2011: 219). A diskurzus mint közös figyelmi jelenet teremti meg azt az interszjektív viszonyrendszert, amelyben megvalósul a nyelvi szimbolizációs folyamat és amelynek részei a közös figyelmi jelenet résztvevői, illetve az ő fizikai, társas és mentális világuk. Ezt a viszonyrendszert jelöli a **diskurzusvilág** fogalma, amely tehát magában foglalja a közös figyelmi jelenetet, az ennek keretében alkalmazásba vett nyelvi szimbólumokat, az azok segítségével megfigyelhetővé/megérthetővé tett referenciális jelenetet, valamint a közöttük lévő viszonyokat (Tátrai 2011: 31). Ezeket az összefüggéseket a következő ábra szemlélteti.

A nyelvi tevékenység mint dinamikus jelentésképzés (vö. 2.1. fejezet) emberi elmék közötti interakció, amely a résztvevők tudati folyamatainak együttes működését feltételezi. A nyelvi tevékenység felől nézve a tudat az önmagát – a másikkhoz képest – szubjektumként értelmező „én” köré szerveződő, folyamatos működésben lévő belső valóságmodell, mentális állapotok összetett rendszere. A résztvevők kommunikációs igényeinek kielégítését megcélzó adaptív nyelvi tevékenységét a tudat éber állapota, a figyelem működése jellemzi (Tátrai 2011: 114). A tudat éber állapota szoros összefüggést mutat a tudatosság fogalmával. A tudatosság jelen dolgozatban használt, szűk értelmezése szerint skaláris fogalom, amely a tudati folyamatok kontrolláltságát, a tudati folyamatokról való beszámolás képességét jelenti és a nyelvi tevékenység vonatkozásában pragmatikai és ezen belül metapragmatikai tudatosság formájában jelentkezik (Tátrai 2011: 115).

A pragmatikai tudatosság, a tervezés, a spontaneitás és a tervezettség

A **pragmatikai tudatosság** azzal függ össze, hogy a diskurzus résztvevői mennyire tudatosan kísérlik meg kielégíteni saját maguk és a többiek kommunikációs igényeit, hogy mennyire kontrollálják az ezzel kapcsolatos választásaikat és az egyezkedéseiket kísérő társas kognitív folyamatokat. A különböző megnyilatkozások létrehozását és megértését a pragmatikai tudatosság eltérő mértéke jellemezheti. A fokozati skála egyik végpontján a nagymértékben rutinizált, így nem tudatos, míg a másikon a nagymértékben kontrollált, így maximálisan tudatos mentális folyamatok helyezhetők el (Tátrai 2011: 115).

A pragmatikai tudatosság egyaránt megközelíthető a szalencia (feltűnőség), az emlékezés és a tervezés fogalmának összefüggésében (Tátrai 2011: 116). Jelen dolgozat gondolatmenetében ezek közül

azonban csak a tervezés és a pragmatikai tudatosság viszonya játszik kiemelt szerepet, így a másik két megközelítés ismertetésétől eltekintek. A funkcionális kognitív pragmatika a **tervezést** olyan mentális tevékenységként közelíti meg, amely a nyelvi viselkedésben a jövőre vonatkozó lehetséges hatások feltérképezését foglalja magában. A tervezés időben megelőzheti a megnyilatkozás kivitelezését, ugyanakkor a kivitelezéssel időben párhuzamosan is történhet (Tátrai 2011: 117).

A **spontaneitás** ennek megfelelően prototipikusan azokat a megnyilatkozásokat jellemzi, amelyek tervezésének pragmatikai tudatossága alacsony, időtartama rövid, valamint a tervezésnek nincs olyan szakasza, amely megelőzi a kivitelezést. **Tervezettek** pedig prototipikusan azok a megnyilatkozások lesznek, amelyek tervezésének pragmatikai tudatossága magas, időtartama hosszú, valamint a tervezésnek van a kivitelezést megelőző szakasza is (l. Tátrai 2011: 117). Látható tehát, hogy egyrészt a spontaneitás és a tervezettség egy skála végpontjait jelöli ki, másrészt a spontaneitás nem a tervezettség hiányát jelenti, mivel a tervezés valamilyen formában része minden megnyilatkozás létrehozásának.

A diskurzustípus A megnyilatkozás, a diskurzus, a diskurzusvilág, a pragmatikai tudatosság, a spontaneitás és a tervezettség értelmezési tartománya egyetlen konkrét diskurzus is lehet, azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy a diskurzusoknak különböző, tipikus megjelenési módjai vannak (Tátrai 2011: 74). A funkcionális kognitív pragmatika a legáltalánosabb szinten két protodiskurzust különböztet meg: a prototipikus társalgást és a prototipikus szöveget, amelyek jellemzőit a 2. lábjegyzetben már ismertettem, azonban – ahogy arra a bevezetésben is utaltam – a CMC interaktív diskurzustípusainak hasonlóságai arra engednek következtetni, hogy kialakulóban van egy harmadik, új protodiskurzus, amely erősen kötődik a számítógép közvetítette kommunikációhoz. A hasonló tulajdonságokkal bíró diskurzusok a protodiskurzusnál alacsonyabb absztrakciós szinten diskurzustípusokat alkotnak. A **diskurzustípus** az egyes diskurzusok ismétlődő feldolgozása során kialakuló és változó, a közösség tagjai által hagyományozott és a közösség tagjainak elméjében létező, az egyes diskurzusok mint példányok tulajdonságait sematikus formában tartalmazó nyitott mentális kategóriaként értelmezhető (Tolcsvai Nagy 2008: 44, l. még Tátrai 2011: 28–29).

A tanulmányban vizsgált terminusok közül az *írott beszélt nyelv* használata a leggyakoribb, így értelmezése kiemelt jelentőséggel bír. A megnevezést Bódi Zoltán (1998: 186) vezette be, aki szerint nem dönthető el egyértelműen, hogy a CMC interaktív diskurzustípusainak esetében a kommunikáció formája írott vagy beszélt nyelvi-e (Bódi 2004a: 35). Úgy véli, hogy a két nyelvhasználati mód keveredik, ugyanis bár a diskurzusok jellemzően írott formában jelennek meg, a spontán beszélt nyelv bizonyos sajátosságai (pl. a nyelvi kidolgozottság kisebb mértéke, a tervezés és a kivitelezés egyidejűsége) felé közelítenek (Bódi 2004b: 286–287). Az *írott beszélt nyelvet* tehát a spontán beszéd és a hagyományos írott nyelv közötti, átmeneti nyelvhasználati formának tekinti (Bódi 1998: 186).

Az *írott beszélt nyelvvel* kapcsolatban problematikus, hogy szemlélete csak részben szakít a szóbeliség és az írásbeliség CMC előtti viszonyát hagyományosan leíró „nagy választóvonal-elmélettel” (Great Divide), amely egyrészt két élesen elhatárolható, egységes entitásként tekint a szóbeliségre és az írásbeliségre, másrészt egyértelműen elkülöníti a beszélt nyelv és az írott nyelv jellemzőit (Crystal 1998: 227, Veszelszki 2011c: 327), vagyis nem reflektál sem az írott nyelv, sem a beszélt nyelv – a CMC diskurzustípusaitól függetlenül is létező – heterogenitására (vö. Lanstyák 2009: 18–20). Az *írott beszélt nyelv* ugyan hangsúlyozza, hogy a szóbeliség és az írásbeliség nem különíthető el teljes mértékben, mivel léteznek olyan diskurzustípusok, amelyekben keverednek a beszélt nyelvi és az írott nyelvi jellemzők. Azonban a spontaneitást, a dialogikusságot, az interakció közvetlenségét, valamint a műfaji elvárások kisebb mértékű kodifikáltságát implicit módon egyértelműen a beszélt nyelv, a tervezettséget, a monologikusságot, az interakció közvetlenségét, valamint a műfaji elvárások nagyobb mértékű kodifikáltságát pedig implicit módon egyértelműen az írott nyelv jellemzőjének tekinti. Az *írott beszélt nyelv* tehát egy olyan felfogást közvetít, amely ragaszkodik ahhoz, hogy bizonyos diskurzusjellemzők csak beszélt nyelvek, míg mások csak írott nyelvek lehetnek. Így azokat a diskurzustípusokat, amelyekre az általa beszélt nyelvek és írott nyelvek tartott tulajdonságok is jellemzőek, megnyilatkozásaik medialitásától függetlenül a beszélt és az írott nyelv közötti átmenetként közelíti meg. Ebből adódnak használatának nehézségei, mivel paradox módon az *írott beszélt nyelv* a CMC interaktív diskurzustípusainak nyelvhasználatát a szóbeliség és az írásbeliség közötti átmeneti formaként írja le, annak ellenére, hogy mediálisan beszélt nyelvi, tehát hangzó megnyilatkozások jellemzően nem fordulnak elő ben-

nük.⁴ Maga az *írott beszélt nyelv* kifejezés is azt sejteti, mintha hangzó diskurzusok írásbeli rögzítéséről lenne szó (Érsok 2006b: 167).

Az *írott beszélt nyelv*re vonatkozó fenti megállapítások érvényesek az *írott párbeszéd*re is, amelyet Kis Ádám (1999: 347) használt a chat elemzése kapcsán, mivel a két terminus által közvetített szemléletmód azonos, amit a megnevezések hasonlósága is jelez. Az *írott beszélt nyelv* és az *írott párbeszéd* között azonban lényeges különbség, hogy utóbbiban – főként a chat sajátosságaiból adódóan – hangsúlyosabban jelenik meg a dialogikusság.

A másodlagos írásbeliség A *másodlagos írásbeliség* kifejezést Balázs Géza (2004: 118) használta először a magyar szakirodalomban, aki Ong (1982) a szóbeliség és az írásbeliség történetére vonatkozó, tehát diakrón nézőpontú rendszerét egészítette ki az előbbi terminussal.⁵ Ong kommunikációtörténeti felfogása szerint a legkorábban az *elsődleges szóbeliség* (primary orality) jelent meg, amelyet az időben és térben egyaránt közvetlen kapcsolatban álló beszédpartnerek közötti, hangzó nyelvhasználati formaként határoz meg. Ezt követi az *elsődleges írásbeliség* (primary literacy), amelynek legfontosabb tulajdonsága, hogy a nyelvi kommunikáció az emberi kéz által létrehozott grafikus jelek segítségével történik, majd a *másodlagos szóbeliség* (secondary orality), amelyet a technikai eszközök (pl. rádió, telefon) használata jellemez a szóbeli kommunikáció során. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az új nyelvhasználati formák megjelenése nem jelenti a korábbiak eltűnését, így az aktuálisan létező kommunikációs formák száma egyre bővül. Ebbe a sorba illeszkedik a *másodlagos írásbeliség*, amely a technikai eszközök – kezdetben az írógép, később a mobiltelefon és a számítógép – szerepét hangsúlyozza az írásbeli kommunikáció esetében (Balázs 2004: 119).

A *másodlagos írásbeliség* tehát egy olyan átfogó kommunikációtörténeti rendszer része, amely az új nyelvhasználati formák kialakulását a kommunikáció technikai körülményeinek módosulásán keresztül ragadja meg. Ez a terminus általánosabb jelentésű, mint a dolgozatban elemzett többi kifejezés, így nagyléptékű, alapvető vál-

4 Léteznek olyan számítógép közvetítette diskurzusok, amelyek esetében az írott és a beszélt nyelv tényleges keveredéséről beszélhetünk. Ilyenek például a videó vagy hangfelvétel formájában beágyazott beszélt nyelvi diskurzust tartalmazó bejegyzésből és az írott hozzászólásokból álló diskurzusok (vö. 1. melléklet). Azonban az *írott beszélt nyelv* terminus ehhez hasonló, szűk értelmezésére a magyar szakirodalomban nem találunk példát.

5 Kevésbé ismert tény, hogy Ong is kiegészítette saját 1982-es rendszerét a *másodlagos írásbeliség* (secondary literacy) fogalmával (Kleine–Gale 1996: 80).

tozási tendenciákkal foglalkozó kommunikációtörténeti leírások esetében használható eredményesen, a CMC interaktív diskurzustípusainak vizsgálata során azonban kevésbé specifikus volta miatt nem alkalmazható termékeny módon (vö. Constantinovits 2009). Ennek oka, hogy a technikai körülményekre vonatkozó szempont önállóan nem alkalmas arra, hogy megragadja a CMC diskurzustípusai közötti különbségeket (Herring 2001: 614), mivel a *másodlagos írásbeliség* egyaránt vonatkozik például egy internetes folyóiratban megjelenő, számítógép segítségével létrehozott és közvetített, prototipikus szövegnek minősülő tanulmányra⁶, valamint a CMC már említett, interaktív diskurzusaira.

Megjegyzendő, hogy a *másodlagos írásbeliség*nek a fenti, tág értelmezése mellett létezik egy szűk értelmezése is, amely szerint a *másodlagos írásbeliség* a CMC interaktív diskurzustípusaiban megjelenő, a beszélt nyelvhez közelítő írásbeliséget jelöli (Balázs 2007: 104). Ez a megközelítés megegyezik az előző alfejezetben az *írott beszélt nyelv* és az *írott párbeszéd* kapcsán értelmezett felfogással, mivel bizonyos diskurzusjellemzőket kifejezetten a beszélt nyelvhez, másokat pedig az írott nyelvhez köt.

A *virtuális írásbeliség* és a *mediálisan írott, koncepcionálisan*⁷ *szóbeli kommunikáció* kifejezéseket egyaránt Érsok Nikoletta Ágnes (2003: 100; 2006b: 170; 2007: 11–23) vezette be. Mindkét terminus a Koch–Osterreicher (1994) szerzőpáros a szóbeliség és az írásbeliség kétértelműségéből kiinduló, kétdimenziós rendszerén alapul, amely szerint mind a szóbeliség, mind az írásbeliség esetében el kell különíteni egymástól az adott nyelvhasználati forma mediális és koncepcionális jellemzőit. A beszélt nyelv mediális jellemzője, hogy a nyelvi kommunikáció fizikailag légnyomásváltóként megragadható, hangzó jelek segítségével történik. Koncepcionális, vagyis a megnyilatkozás fogalmi létrehozásának és feldolgozásának körülményeihez kapcsolódó tulajdonságai pedig a dialogikusság, a spontaneitás, továbbá az emocionális közelség és a nyitott témaelőhívás. Az írott nyelv ezzel szemben mediális szempontból grafikus, általában valamilyen felületre felvitt nyelvi jelek közvetítésével történő nyelvhasználati formaként határozható meg, koncepcionális jellemzői pedig a monologikusság, a

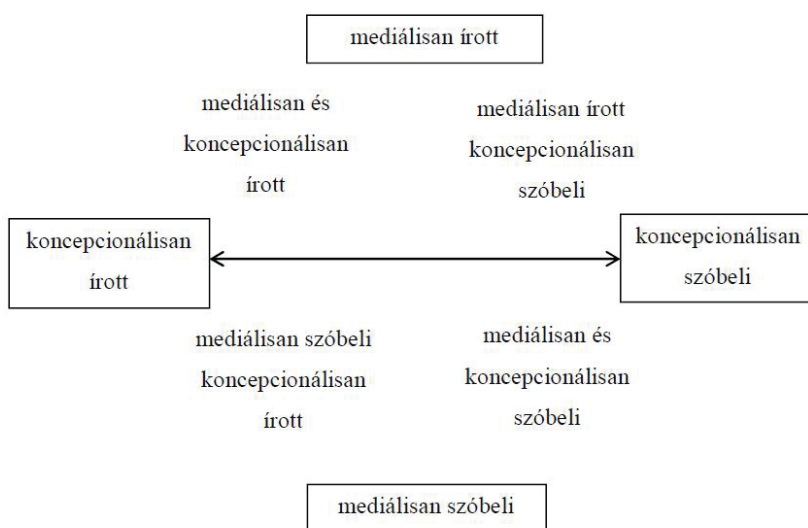
A virtuális írásbeliség és a mediálisan írott, koncepcionálisan szóbeli kommunikáció

6 Például: Tatár Zoltán: Kriminálisztikai fonetika. *E-nyelv Magazin* 2011/3. <http://e-nyelvmagazin.hu/2011/08/30/kriminálisztikai-fonetika/>. (A letöltés ideje: 2012. április 10.)

7 Veszelszki Ágnes (2011c) a *koncepcionális* helyett, de annak szinonimájaként a *konceptuális* jelzőt használja.

tervezettség, valamint az emocionális távolság és a kooperációra való lehetőség nélküli témaelőhívás (Érsok 2006b: 170–173). Az elképzelés egyrészt hangsúlyozza, hogy a mediális és a koncepcionális tengely független egymástól, másrészt kiemeli, hogy míg a mediális szóbeliség és írásbeliség viszonya dichotomikus, addig a koncepcionális szóbeliség és írásbeliség kontinuumot alkot (vö. 2. ábra). Így a diskurzustípusok négy, a mediális tengely mentén élesen elkülönülő, azonban a koncepcionális tengely mentén nyitott csoportba oszthatók: 1. mediálisan és koncepcionálisan egyaránt írott (pl. újságcikk), 2. mediálisan és koncepcionálisan egyaránt beszélt nyelvi (pl. társalgás), 3. mediálisan beszélt, koncepcionálisan írott nyelvi (pl. szónoklat), 4. mediálisan írott, koncepcionálisan szóbeli diskurzustípusok, amely tartalmazza a CMC interaktív diskurzustípusait is (Érsok 2007: 11–23).

2. ábra: A szóbeliség és az írásbeliség mediális és koncepcionális értelmezése (Érsok 2007)

A virtuális írásbeliség és a mediálisan írott, koncepcionálisan szóbeli kommunikáció tehát terminológiai variánsok, azonban lényeges különbség közöttük, hogy míg az utóbbi kifejezés transzparensten jelzi az általa közvetített szemléletmódot, addig a virtuális írásbeliség kissé enigmatikus megnevezés, amely egyaránt utalhat arra, hogy a CMC interaktív diskurzustípusai csupán látszólag (mediálisan) írottak, de funkcionálisan szóbeliek, illetve arra, hogy a kérdéses diskurzustípusok virtuális közegben jelennek meg.

A szóbeliség és az írásbeliség mediális és koncepcionális értelmezésének megkülönböztetése előrelépést jelent az írott beszélt nyelv és az írott párbeszéd szemléletéhez képest, mivel expliciten jelzi, hogy a CMC interaktív diskurzustípusai mediálisan egyértelműen írott, olvasásra szánt megnyilatkozásokból állnak, tehát ebben a vonatko-

zásban nem alkotnak a szóbeliség és az írásbeliség közötti átmeneti nyelvhasználati formát (Érsok 2006a: 227). Emellett a koncepcionális jellemzők kontinuitásának hangsúlyozásával ez a felfogás eredményesen reflektál mind a mediálisan írott, mind a mediálisan szóbeli diskurzustípusok sokféleségére (vö. Veszelszki 2011c: 328). Ugyanakkor az, hogy egyes koncepcionális diskurzusjellemzőket prototipikusan továbbra is a szóbeliséghez, míg másokat az írásbeliséghez kapcsol (Érsok 2007: 193–195), jelzi, hogy ez a megközelítés sem képes teljes mértékben függetleníteni magát a nagy választóvonal-elmélettől, hanem annak problémáit tudatosítva, kereteit jelentősen tágítva, de végsősoron mégis ezek között a keretek között maradván kísérli meg jellemezni a CMC interaktív diskurzustípusainak nyelvhasználatát.

Az előző fejezet gondolatmenete alapján látható, hogy egyetlen tárgyalt kifejezés használata sem problémamentes a CMC interaktív diskurzustípusainak leírása során, amit az okoz, hogy ezek a terminusok olyan megközelítések termékei, amelyek bizonyos diskurzusjellemzőket – legalább prototipikus formában – a szóbeliséghez vagy az írásbeliséghez kötnek, így a CMC interaktív diskurzustípusai kapcsán annak ellenére beszélnek szóbeliségről, hogy ezek a diskurzustípusok többnyire írott megnyilatkozásokból állnak.

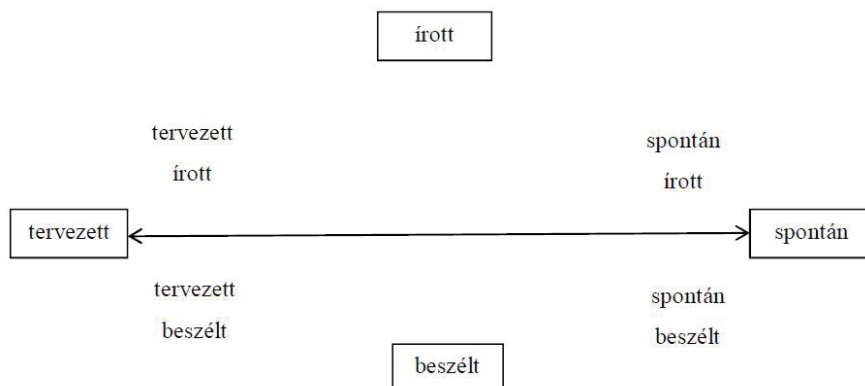
Ebből adódóan jelen dolgozat – a fonetikában és a pszicholingvisztikában általánosan használt *spontán beszéd* és a *tervezett/kötött beszéd* (pl. Gósy 2005: 88–93, Lanstyák 2009: 19) mintájára – a *spontán írott nyelv* és a *tervezett írott nyelv* terminusokat vezeti be. A *spontán írott nyelv* azoknak az írott megnyilatkozásoknak a nyelvhasználati módját jelöli, amelyek produkciója során a tervezés a kivitelezéssel párhuzamosan, rövid idő alatt, a megnyilatkozó számára pragmatikailag nem tudatos módon (vö. Tátrai 2011: 114–119) megy végbe. A spontán írott megnyilatkozásokra jellemző, hogy terjedelmük rövid, vagyis a résztvevők számára tagolatlan fizikai egységként értelmezhetők (Tolcsvai Nagy 2001: 107), valamint esetükben kisebb a nyelvi kidolgozottság és ezzel szoros összefüggésben a diskurzusvilág kialakításához történő hozzájárulás mértéke. Prototipikus spontán írott megnyilatkozásokból állnak például a chates diskurzusok (vö. 5.3. fejezet). A *tervezett írott nyelv* azokra az írott megnyilatkozásokra vonatkozik, amelyek tervezése és kivitelezése egyaránt hosszabb időt vesz igénybe, a tervezésnek van a kivitelezést időben megelőző szakasza, valamint a tervezés a megnyilatkozó számára pragmatikailag tudatos, a kivitelezéstől elkülöníthető mentális műveletként valósul meg. A tervezett írott megnyilatkozásokra jellemző, hogy terjedel-

A spontán írott nyelv és a tervezett írott nyelv

A spontán írott nyelv és a tervezett írott nyelv terminusok bevezetése

mük nagyobb, tehát részekre osztott – bekezdésekből, fejezetekből álló – fizikai egységként dolgozhatók fel (Tolcsvai Nagy 2001: 107), illetve esetükben nagyobb a nyelvi kidolgozottság és a diskurzusvilág kialakításához történő hozzájárulás mértéke. Prototipikus tervezett írott megnyilatkozás például ez a tanulmány. A *spontán írott nyelv* és a *tervezett írott nyelv* kapcsolata skaláris, mivel a két terminus egy kontinuum végpontjait jelöli ki (3. ábra).

3. ábra. A megnyilatkozások típusai a szóbeliség és az írásbeliség viszonylatában

A CMC interaktív diskurzustípusaira általánosan jellemző a spontán írott megnyilatkozások megjelenése, azonban diskurzustípusonként eltérés mutatkozik a spontán írott megnyilatkozások aránya tekintetében. Például a chates diskurzusok megnyilatkozásainak mind-egyike spontán írott megnyilatkozásnak tekinthető (vö. Érsok 2007), azonban a blogbejegyzések többsége tervezett írott megnyilatkozás (Petykó 2012a). Tehát a *spontán írott nyelv* és a *tervezett írott nyelv* értelmezési tartománya nem a teljes diskurzus, hanem annak egyes megnyilatkozásai, így a bevezetett terminusok segítségével kifejezhető azon számítógép közvetítette diskurzustípusok nyelvhasználatának heterogenitása, amelyek spontán írott és tervezett írott, illetve esetenként spontán beszélt és tervezett beszélt megnyilatkozásokat egyaránt tartalmaznak. Emellett megemlítenéd, hogy a spontán írásbeliség nem csupán a CMC sajátossága, hiszen spontán írott megnyilatkozás egy kézzel írt, rövid feljegyzés, jegyzet is.

A *spontán írott nyelv* és a *tervezett írott nyelv* terminuspár által közvetített, a szóbeliség és az írásbeliség viszonyára vonatkozó szemléletmód nagymértékben Koch és Oesterreicher rendszerén alapul, azonban a szóbeliséget és az írásbeliséget kizárólag mediális, egymástól egyértelműen elkülönülő kategóriákként értelmezi. Írott nyelvnek tart minden olyan megnyilatkozást, amely grafikusan és beszélt nyelvnek minden olyat, amely fonikusan jelenik meg, függetlenül egyéb jellemzőiktől (vö. Tátrai 2011: 79). A diskurzusok egymással szorosan összefüggő konceptuális, a megnyilatkozás létrehozásának és befogadásának körülményeire vonatkozó jellemzői (a megnyilatkozások spontaneitása–tervezettsége, dialogikusság–monologikusság, interakció közvetlensége–közvetettsége, műfaji elvárások kodifikálatlansága–kodifikáltsága) közül terminológiai szempontból a spontaneitás–tervezettség kérdését helyezi a középpontba, de a konceptuális jellemzők egyikét sem tekinti jellegzetesen írott vagy beszélt nyelvnek, mivel az a nézőpontja, hogy a CMC interaktív diskurzustípusainak megjelenése és elterjedése az írásbeliség funkcióbővüléseként és nem a szóbeli és az írásbeli kommunikáció átmeneti formájaként értelmezendő (Érsok 2006b: 174). Megközelítése szerint a CMC módosította a szóbeliség és az írásbeliség viszonyát, mivel megnövekedett azoknak a diskurzustípusoknak a száma és jelentősége, amelyek írott nyelvek és az interakció térbeli és gyakran időbeli közvetettsége jellemzi őket, ugyanakkor dialogikusak, esetükben a műfaji elvárások kevésbé kodifikáltak, valamint megnyilatkozásaik gyakran spontánok. Ezek a diskurzustípusok pedig közösen egy olyan csoportot alkotnak, amely nem illeszthető be a korábbi duális, a prototipikus társalgás és a prototipikus szöveg alkotta rendszerbe, hanem egy harmadik protodiskurzus bevezetését teszik szükségessé. Ennek pedig az a következménye, hogy az egyes diskurzusjellemzők még prototipikus formában sem kapcsolhatók a szóbeliséghez vagy az írásbeliséghez.

A továbbiakban két esettanulmány: egy blogon megjelenő és egy chates diskurzus elemzésén keresztül fogom bemutatni a *spontán írott nyelv* és a *tervezett írott nyelv* terminusok gyakorlati alkalmazásának lehetőségeit. Ahhoz, hogy a bevezetett terminusok a tényleges elemzések során is használhatóak legyenek, szükség van az operacionalizálásukra, vagyis arra, hogy mérhető egységekre bontsuk őket. A következő táblázat a *spontán írott nyelv* és a *tervezett írott nyelv* a 4.1. fejezetben megfogalmazott definíciójából kiinduló operacionalizálását ismerteti.

A spontán írott nyelv és a tervezett írott nyelv által közvetített, a szóbeliség és az írásbeliség viszonyára vonatkozó szemléletmód

A spontán írott nyelv és a tervezett írott nyelv alkalmazhatósága számítógép közvetítette, interaktív diskurzusok elemzése során

A spontán írott nyelv és a tervezett írott nyelv terminusok operacionalizálása

1. táblázat:
A spontán
írott nyelv
és a
tervezett
írott nyelv
terminusok
operacio-
nalizálása

Definícióban szereplő jellemző	Operacionalizált jellemző
A megnyilatkozás tervezésének időtartama	A tervezés időtartama percben
A megnyilatkozás tervezésének és kivitelezésének párhuzamos-sága	
A megnyilatkozás tervezésének pragmatikai tudatossága	
A megnyilatkozás terjedelme	A megnyilatkozásban szereplő karakterek száma szóközők nélkül
A megnyilatkozás nyelvi kidolgozottsága	
A megnyilatkozás a diskurzusvilágra gyakorolt hatásának mértéke	

Látható, hogy a spontán írott nyelv és a tervezett írott nyelv definícióiban szereplő hat jellemző közül kettő: a megnyilatkozás tervezésének időtartama, illetve a megnyilatkozás terjedelme operacionalizálható közvetlenül. Ennek az az oka, hogy erről a két jellemzőről áll rendelkezésre számszerűsíthető, viszonylag pontosan megadható adat. A megnyilatkozások karakterszáma szóközők nélkül minden esetben ismert és egyértelműen megadható, míg a tervezés időtartamának becslésében az egyes megnyilatkozások publikálásának időpontja és a közöttük eltelt idő nyújt segítséget. Egy megnyilatkozás tervezési időtartamáról biztosan tudható, hogy legfeljebb annyi, mint amennyi az adott megnyilatkozás publikálása és annak a megnyilatkozásnak a publikálása között eltelt idő, amelyre az adott megnyilatkozás reagál, mivel ismert a megnyilatkozások publikálásának pontos időpontja.

A másik négy jellemző nem operacionalizálható közvetlenül, azonban közvetett operacionalizálásuk lehetséges, mivel nem függetlenek a két közvetlenül operacionalizált tulajdonságtól. Ha elfogadjuk azt az összefüggést, miszerint ha rövidebb a tervezés időtartama, akkor tipikusan alacsonyabb a pragmatikai tudatossága, valamint rövidebb

2. táblázat:
A spontán-
tervezett írott
nyelv skála egyes
fokaihoz rendelt
számszerű
értékek

	Prototipikusan spontán írott megnyilatkozás	Inkább spon- tán írott meg- nyilatkozás	Inkább terve- zett írott meg- nyilatkozás	Prototipikusan tervezett írott megnyilatkozás
A tervezés időtartama percben	≤2	3–30	31–90	>90
A megnyilat- kozás karak- terszáma	≤500	501–1500	1501–3000	>3000

a kivitelezést megelőző szakasza (vö. Tolcsvai Nagy 2006: 76), akkor a tervezés időtartama megbízható információval szolgál a tervezés és a kivitelezés párhuzamosságáról és a tervezés pragmatikai tudatosságának mértékéről. Ehhez hasonlóan, ha elfogadjuk, hogy a megnyilatkozás nagyobb terjedelme együtt jár a nagyobb mértékű nyelvi kidolgozottsággal és a diskurzusvilágra gyakorolt nagyobb hatással (vö. Tolcsvai Nagy 2001: 107), akkor a megnyilatkozás terjedelme megbízható becslést ad a nyelvi kidolgozottság és a diskurzusvilágra gyakorolt hatás mértékére.

Ahogy a 4.1. fejezetben már jeleztem, a spontán írott nyelv és a tervezett írott nyelv egy kontinuum két végpontját jelöli, így a következő táblázatban – a fokozatiság kifejezése érdekében – egy négyfokú skálát alkalmazok és megadom az egyes fokokhoz tartozó időtartam- és karakterszámértékeket. Fontos hangsúlyozni, hogy az egyértelműen elkülönülő fokok létrehozása és a fokok számának meghatározása csupán az operacionalizálás része, mivel valójában egy kontinuumról van szó. Emellett kiemelendő, hogy az egyes fokokhoz rendelt számszerű értékek célja csupán nagyságrendi különbségek kifejezése, annak a jelzése, hogy a tervezettség mértékének növekedése együtt jár a megnyilatkozás terjedelmének és a tervezésére fordított időnek a növekedésével.

Fontos kiemelni, hogy nem csupán a megnyilatkozás terjedelméről és tervezésének időtartamáról, hanem a megnyilatkozás nyelvi kidolgozottságának és a diskurzusvilágra gyakorolt hatásának mértékéről is közvetlen információk állnak rendelkezésre. Ez utóbbiak nem számszerűsíthetők, azonban a teljes diskurzus és annak egyes megnyilatkozásainak elemzése során jelentős segítséget nyújtanak abban, hogy meghatározzuk az adott megnyilatkozás a spontán–tervezett skálán elfoglalt helyét.

Az elemzett diskurzus a különböző televíziós műsorok – elsősorban sorozatok, valóságshowk és showműsorok – tartalmi összefoglalásával foglalkozó *Hogyvolt* blog (hogyvolt.blog.hu) 2012. április 10-én 12 órakor publikált *Trónok harca 2X02 – Leszáll az éj* című posztjából és a mintavétel időpontjáig (2012. április 10. 18 óra) rá érkezett húsz hozzászólásból áll.⁸ Az elemzett diskurzus teljes időtartama tehát 5 óra 17 perc, mivel az utolsó hozzászólás 17 óra 17 perckor érkezett.

A blogon szereplő diskurzus elemzése

A vizsgált diskurzus általános jellemzése

⁸ A diskurzus elérhető a http://hogyvolt.blog.hu/2012/04/10/tronok_harca_2x02_leszall_az_ej címen (A letöltés ideje 2012. április 10. 18:00), valamint elolvasható a 2. mellékletben.

A blogbejegyzés a *Trónok harca* című fantasysorozat 2. évada 2. részének eseményeit foglalja össze, amelynek premierje 2012. április 9-én 22 és 23 óra között volt az HBO televíziós csatornán. Ebből adódóan a blogbejegyzés tervezésének maximális időtartama a szóban forgó epizód vetítésének kezdete és a blogbejegyzés publikálása között eltelt 14 óra. A tervezés tényleges időtartamára természetesen csak becslés adható, azonban valószínűsíthető, hogy a tervezés több órát vett igénybe, amelynek része volt egy legalább egy órás, a kivitelezést megelőző szakasz is: a poszt témájául szolgáló epizód megtekintése. A tervezés időtartamára vonatkozó becslés szerint tehát a bejegyzés prototipikus tervezett írott megnyilatkozásnak minősül.

A poszt terjedelme (10.300 karakter) is azt támasztja alá, hogy a poszt prototipikus tervezett írott megnyilatkozás. A terjedelem mellett erre utal az is, hogy a megnyilatkozás tartalmilag és formailag strukturált. 12 bekezdésből áll, amelyek mindegyike az aktuális epizód egyik történeti szálának (pl. *A sivatagban a szomjhalál és a kimerültség szélén tántorgó Daenerys újabb csapás éri*), tartalmát foglalja össze, gyakran egyéni reflexiók kíséretében (pl. *Tyrion ezen egy kicsit elgondolkodik, asszem jól teszi, mármint ha Bronn feltétlen hűségét kérdőjelezi éppen most meg*). Ez a következetes felépítés a tervezés pragmatikai tudatosságának a jele. A bekezdéseket az epizód kimerevített, a film aktuálisan tárgyalt történeti szálának megfelelő képei illusztrálják. Ezeknek a képeknek a kiválasztása és elkészítése is arra utal, hogy a bejegyzés tervezése és kivitelezése nagyságrendileg több órán át, pragmatikailag tudatosan zajlott.

A blogbejegyzés nyelvi kidolgozottságának mértéke nagy, ami szoros összefüggésben van a terjedelmével. Egyrészt az általa bemutatott epizód minden cselekményszálát nyelvileg jelöli (pl. *Sárkánykőre ugrunk, csak hogy egy újabb helyszín is szerepet kapjon*), valamint a történeti szálak egyes eseményei is ki vannak fejtve (pl. *Davos egy kalóz kollégát győzköd*), illetve néhány a történet szempontjából kisebb jelentőséggel bíró részlet is megjelenik a megnyilatkozásban (pl. *a könyvben nem néger, de a sorozatban meglehetősen szerecsen Salladhor Saan*).

A blogbejegyzés a diskurzusvilág alakítására gyakorolt hatása nagy. Ez elsősorban diszkurzív helyzetéből adódik, hiszen a diskurzus első megnyilatkozásaként alapvetően a blogbejegyzés határozza meg a diskurzus tematikáját, így viszonyítási pontként funkcionál a hozzászólók számára. Emellett a blogbejegyzés tartalmilag egy narratív elbeszélés, amely összetett tér- és időbeli, valamint ok-okozati viszonyokat fejez ki nyelvileg, komplexitásából adódóan pedig jelentős mértékben alakítja a diskurzusvilágot.

Összefoglalva a blogbejegyzés elemzésének eredményeit, megállapítható, hogy mind a tervezés feltételezett időtartama, mind pedig a blogbejegyzés terjedelme, nyelvi kidolgozottsága és a diskurzusvilágra gyakorolt hatásának mértéke alapján nagy biztonsággal valószínűsíthető, hogy a vizsgált poszt prototipikus tervezett írott megnyilatkozás.

A vizsgált hús hozzászólás közül nyolc⁹ tervezésének maximális időtartama 3 és 30 perc között van, öt¹⁰ esetében ez az érték 31 és 90 perc között, hét¹¹ esetében pedig 90 perc felett van. Ez azt jelenti, hogy kizárólag tervezésük maximális időtartama alapján nyolc komment inkább spontán írott, öt inkább tervezett írott, hét pedig prototipikus tervezett írott megnyilatkozás. Fontos azonban megjegyezni, hogy a hozzászólások tervezésének tényleges időtartama sok esetben jóval alacsonyabb lehet, mint az egyértelműen meghatározható maximális időtartam, mivel a blogon szereplő diskurzusokat az időbeli közvettség jellemzi, vagyis az a hozzászóló, aki például a poszt publikálása utána két órával ír egy hozzászólást, nagy valószínűséggel nem a poszt publikálásának időpontja óta tervezi azt. Ezért szükség van a tervezés elméleti minimális időtartamának meghatározására is, amely tipikusan – bár nem szükségszerűen – megegyezik a bejegyzés elolvasására szánt idővel. Mivel az olvasás sebessége függ az olvasás típusától és nagy egyéni különbségeket mutat (Gósy 2005: 381–385), csupán nagyságrendi becslést adhatunk. Becslésünk alapján a 10.300 karakter terjedelmű poszt elolvasása tipikusan nagyságrendileg öt percet vesz igénybe, ez alapján pedig valószínűsíthető, hogy a hozzászólások egyike sem prototipikus spontán írott megnyilatkozás.

Terjedelme alapján viszont a vizsgált hozzászólások mindegyikére a prototipikus spontán írásbeliség a jellemző, mivel egyik hossza sem éri el az 500 karaktert. Erre utal a hozzászólások nyelvi kidolgozottságának és a diskurzusvilágra gyakorolt hatásának alacsony mértéke is. A hozzászólások jellemzően a blogbejegyzés narratívájának egyetlen apró részletére reflektálnak (pl. *Havas Jon farkasa Szellem és nem Árnyék.*; *Stark kuzin = Alton Lannister. Majdnem. Amúgy bírom a stílusod, Sixx.*) vagy sematikus állításokat fogalmaznak meg a diskurzus témájával, a szóban forgó epizóddal kapcsolatban (pl. *jó rész volt.*; *ehh de lassan bontakoznak ki a dolgok*), tehát nyelvileg a diskurzusvilág túlnyomó többségére semmilyen módon nem reflektálnak. Ez egy-

9 Az 1., 2., 3., 6., 7., 9., 10. és 16. hozzászólás

10 A 4., 5., 17., 19., és 20. hozzászólás

11 A 8., 11., 12., 13., 14., 15. és 18. hozzászólás

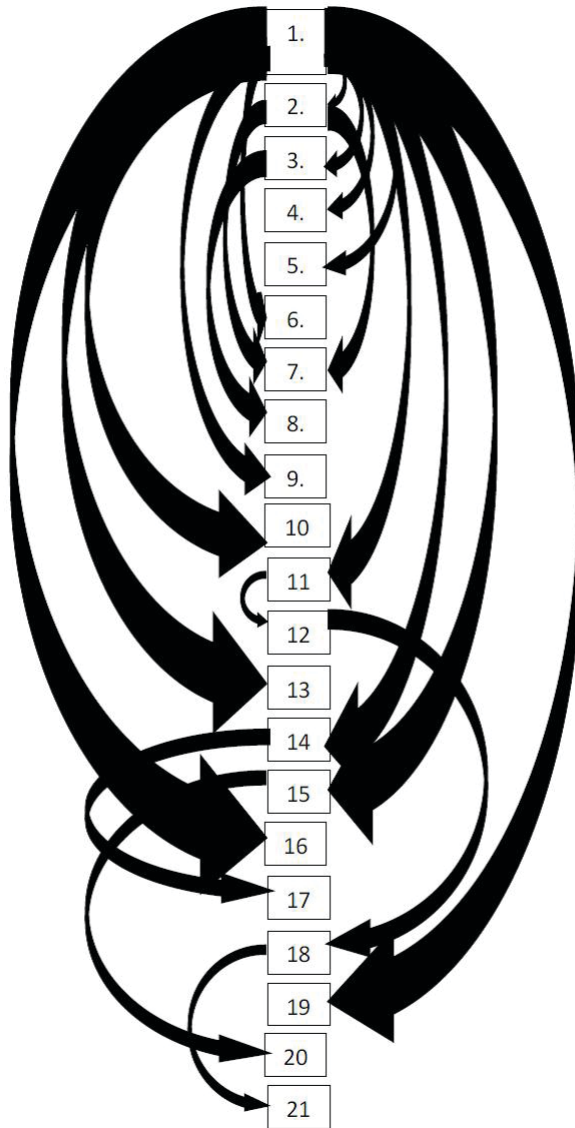
A
hozzászólások
elemzése

ben azt is jelenti, hogy a posztnál kisebb mértékben járulnak hozzá a diskurzusvilág alakításához, hiszen jellemzően a poszt által létrehozott diskurzusvilág egy-egy elemét alakítják saját nézőpontjuk érvényesítésével (pl. *Viszont Sixx, szerintem Kisujj azzal fenyíti be, hogy a nekrofil kollégának ajánlja fel, amivel eliminálja a hangulatfaktort és véglegesen javítja Ros ROI-ját (Return on investment). Róla korábban a Vaeryssel folytatott szópárbaja (hol lehet a golyód?+stb) során is szó volt (cadaver)*).

Fontos megjegyezni, hogy az egyes hozzászólások a diskurzusvilágra gyakorolt hatása természetesen nem azonos, mivel azok a hozzászólások, amelyek valamilyen reakciót váltanak ki egy vagy több hozzászólóból¹² nagyobb mértékben alakítják a diskurzusvilágot, mint azok, amelyekre senki sem reagál. Ugyanakkor egyetlen hozzászólás a diskurzusvilágra gyakorolt hatása sem mérhető a blogbejegyzéséhez. Ezt szemlélteti a következő, a vizsgált diskurzus szerveződését bemutató ábra, amelyen jól látható, hogy a poszt (az első megnyilatkozás) abszolút központi szerepet tölt be a diskurzusban.

Összességében tehát megállapítható, hogy a megnyilatkozás terjedelme, nyelvi kidolgozottsága, valamint a diskurzusvilágra gyakorolt hatása alapján a vizsgált hozzászólások egységesen prototipikus spontán írott megnyilatkozásnak minősülnek, azonban tervezésük időtartama – hozzászólásonként eltérő mértékben – meghaladja a prototipikus spontán írott megnyilatkozásra vonatkozó értéket. Ezt figyelembe véve a húsz hozzászólás közül az a nyolc, amely tervezésének időtartama alapján is inkább spontán írott megnyilatkozásnak minősülne, összességében prototipikus spontán írott megnyilatkozásnak tekinthető, az az öt, amely tervezésének időtartama szerint inkább tervezett írott megnyilatkozás, összességében inkább spontán írott megnyilatkozásnak minősül, az a hét pedig, amely a tervezés hosszából kiindulva prototipikus tervezett írott megnyilatkozás lenne, mindent figyelembe véve a spontán és a tervezett írásbeliség határára helyezkedik el.

4. ábra:
A blogon
szereplő
diskurzus
szerveződése

Az ábrán szereplő számozott négyzetek a diskurzus egyes megnyilatkozásait szimbolizálják, a nyilak pedig azt jelzik, hogy adott megnyilatkozásokra mely további megnyilatkozások reagálnak közvetlenül.

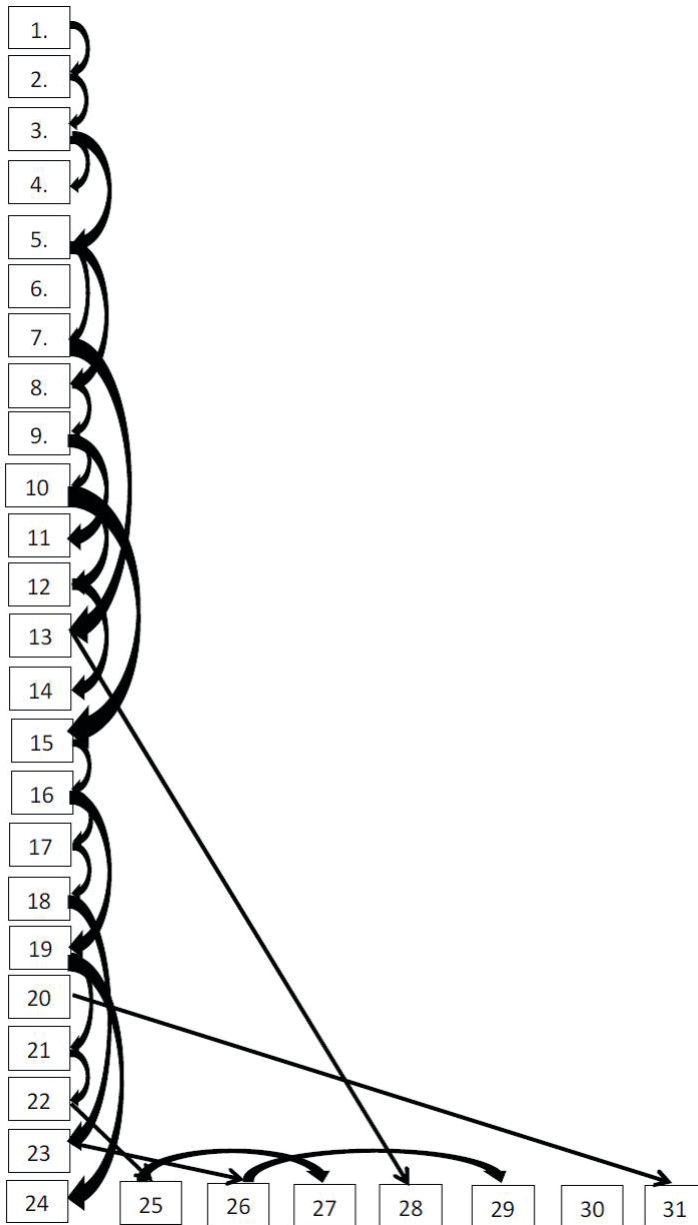
A vizsgált chates diskurzus a chat.hu-ról származik és az oldal „előszobájában” 2012. április 11-én 15 óra 10 perc és 15 óra 13 perc között leírt 31 megnyilatkozásból áll (5. ábra). Ez a diskurzus valójában egy diskurzusrészlet, mivel szervesen illeszkedik a chat.hu előszobájában ugyan változó résztvevőkkel és intenzitással, de folyamatosan zajló diskurzusba.

A chates
diskurzus
elemzése

15:10 [Attila190] senki se lehet felszedni
 15:10 [Attila190] téged se
 15:10 [Attila190] a csajt se, aki most megy férjhez
 15:10 [TheDeadTerrorist] :D
 15:10 [Attila190] kinyírom magam most már
 15:11 [KitsiDémon] sokmajom!
 15:11 *** Lily Aldrin 24 borotvát ad Attilának
 15:11 [érzéki30x] Légyszíves nyírd ki magad
 15:11 [Attila190] érzéki, de csak akkor, ha démonnal elmész futni
 15:12 [KitsiDémon] nekem ehhez mi közöm ? (:
 15:12 [érzéki30x] Miért fussunk ?
 15:12 [érzéki30x] Démipuszi :)
 15:12 [Attila190] lily, figaro habot is kérhetek ?
 15:12 [KitsiDémon] pussz érzéki :)
 15:12 [Attila190] démon, csak mert itt vagy
 15:12 [Attila190] ez egy nagy család
 15:12 [Attila190] nem ?
 15:12 [KitsiDémon] nem
 15:12 [Attila190] be vagy ogadva te is
 15:13 [ehatasihatafan] „o.o.,
 15:13 [Attila190] van kaja, pia
 15:13 [Attila190] jó hangulat
 15:13 [TheDeadTerrorist] démon:)*
 15:13 [KitsiDémon] engem nem kell befogadni kössz...van hol laknom (:
 15:13 [Attila190] olcsó póló
 15:13 [KitsiDémon] TDT :*
 15:13 [Attila190] tusfürdő
 15:13 [Lily Aldrin 24] fűjfigaróhab
 15:13 [KitsiDémon] lackám :)*****
 15:13 [rendörnek zsé] egyenruhás srácokat keresek
 15:13 [Lily Aldrin 24] elunak nincs szempillája:)

Ahogy a 6. ábrán is látható, a szóban forgó diskurzus túlnyomórészt egymást feltételező, szoros dialogikus viszonyt mutató, gyakran kérdés-válasz szerkezettel jellemezhető megnyilatkozásokból épül fel, amelyek megnyilatkozásláncokat alkotnak (vö. Tátrai 2009: 365–366). Ennek jelen elemzés szempontjából az a következménye, hogy három (az 1., a 6., és a 30.) megnyilatkozás kivételével egyértelműen meghatározható az egyes megnyilatkozások tervezésének maximális időtartama az adott megnyilatkozás és annak a megnyilatkozásnak a publikálása között eltelt idő alapján, amelyre az aktuálisan vizsgált megnyilatkozás reagált. E szerint a vizsgált 31 megnyilatkozás közül 28 maximális tervezési időtartama kevesebb mint egy perc, tehát e szerint a szempont szerint prototipikus spontán írott megnyilatkozásnak minősül. A további három megnyilatkozás maximális tervezési időtartamára nem adható becslés.

6. ábra:
A chates
diskurzus
szerveződése

Az ábrán szereplő számozott négyzetek a diskurzus egyes megnyilatkozásait szimbolizálják, a nyilak pedig azt jelzik, hogy adott megnyilatkozásokra mely további megnyilatkozások reagálnak közvetlenül.

Terjedelme alapján a diskurzus minden megnyilatkozása prototipikus spontán írott megnyilatkozás, mivel egyik sem éri el az 500 karaktert. A leghosszabb megnyilatkozás hossza is mindössze 41 karakter. Szintén prototipikusan spontán írottak minősülnek a vizsgált megnyilatkozások a nyelvi kidolgozottság és a diskurzusvilágra gyakorolt hatás alapján. Az egyes megnyilatkozások nyelvileg elemi jeleneteket konstruálnak meg (pl. *ez egy nagy család; borotvát ad Attilának; van kaja, pia; egyenruhás srácokat keresek*), olykor pedig mindössze egy

fogalmi tartományt aktiválnak (pl. *tusfürdő*), tehát esetükben a nyelvi kidolgozottság mértéke alacsony. A nyelvi kidolgozottság alacsony mértéke azzal jár együtt, hogy az egyes megnyilatkozások csak kis mértékben járulnak hozzá a diskurzusvilág alakításához. Természetesen vannak kisebb különbségek, hiszen azok a megnyilatkozások, amelyekre több másik is reagál (pl. a 9., a 16., és a 19.), nagyobb befolyással bírnak, azonban nem emelhető ki egy olyan megnyilatkozás a diskurzusból, amely – az előző diskurzus blogbejegyzéséhez hasonlóan – alapvető fontosságú lenne a diskurzusvilág alakításában.

A vizsgált chates diskurzus megnyilatkozásai tehát mind a négy vizsgálati szempont alapján egyértelműen prototipikus spontán írott megnyilatkozások.

Következtetések A blogon szereplő és a chates diskurzus megnyilatkozásainak elemzése során a spontán írott nyelv és a tervezett írott nyelv fogalmának használata eredményesnek bizonyult. A két terminus alkalmas arra, hogy leírja két számítógép közvetítette, interaktív diskurzus meghatározó különbségeit, miközben mindvégig jelzi, hogy kizárólag írott diskurzusokról van szó. A spontán írott nyelv és a tervezett írott nyelv terminusok segítségével a két elemzett diskurzus közötti különbség a következőképpen fogalmazható meg: a blogon szereplő diskurzus egy prototipikus tervezett írott megnyilatkozásból és több prototipikus spontán írott, inkább spontán írott, valamint a spontán és a tervezett írásbeliség határán elhelyezkedő megnyilatkozásból áll, míg a chates diskurzus kizárólag prototipikus spontán írott megnyilatkozásokról épül fel.

A két diskurzus közötti különbségek megragadása mellett, abból adódóan, hogy értelmezési tartománya nem a teljes diskurzus, hanem annak egyes megnyilatkozásai, a spontán írott és a tervezett írott nyelv segítségével kifejezhető a blogon szereplő diskurzus belső heterogenitása. Ez így foglalható össze: a blogon szereplő diskurzus két megnyilatkozástípusa a poszt és a komment, amelyek közül előbbi prototipikus tervezett írott megnyilatkozás, míg utóbbi nyelvhasználati módja heterogén, a prototipikus spontán írott nyelvtől a spontán és a tervezett írott nyelv határáig terjed.

Összefoglalás A tanulmány megállapította, hogy a CMC interaktív diskurzustípusainak nyelvhasználatát a szóbeliség és az írásbeliség viszonylatában megnevező korábbi terminusok használatának nehézségeit az okozza, hogy bizonyos diskurzusjellemzőket beszélt nyelvnek, másokat pedig írott nyelvnek tartanak, vagyis az írásbeliség és a szóbeliség olyan vi-

szonyát tükrözik, amelyet éppen az általuk jellemezni kívánt diskurzustípusok változtattak meg. A dolgozat ezután bevezette és definiálta a *spontán írott nyelv* és a *tervezett írott nyelv* terminusokat, amelyek kapcsán egy olyan, a korábbiaktól eltérő szemléletmódot ismertetett, amely a szóbeliséget és az írásbeliséget kizárólag mediális kategóriákként értelmezi, az egyes diskurzusjellemzőket pedig még prototipikus formában sem köti hozzájuk, így célja szerint újszerűen képes megragadni a szóbeliség és az írásbeliség a CMC által megváltoztatott viszonyát. Végül a tanulmány operacionalizálta a bevezetett kifejezéseket és két számítógép közvetítette, interaktív diskurzus elemzése során a gyakorlatban is alkalmazta azokat.

Jelen kutatás további vizsgálatok kiindulópontja lehet. Tanulságos lenne a bevezetett terminusok alkalmazhatóságának vizsgálata a CMC különböző interaktív diskurzustípusainak a leírása során (vö. Petykó 2012a, 2012b). Emellett szükség van olyan pszicholingvisztikai irányultságú, az írott megnyilatkozások tervezésével foglalkozó kutatásokra is, amelyek segítségével nyújtanának abban, hogy a spontán írott és tervezett írott nyelv terminusok minél pontosabban operacionalizálhatóvá váljanak.

Irodalom

- Balázs Géza 2004. Az internetkorszak kommunikációja. In Balázs Géza (szerk.): *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője II*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ. 109–128.
- Balázs Géza 2007. Az írásbeliség változásai. A nyelv egyetlen létforma – de több technológia. *Napút* 2007/3: 101–106.
- Boronkai Dóra 2009. *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Budapest: Ad Librum.
- Bódi Zoltán 1998. Internetes kommunikáció – beszédkommunikáció. In Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás '98. Beszéd, spontán beszéd, beszédkommunikáció*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 178–188.
- Bódi Zoltán 2004a. *A világháló nyelve. Internetezők és internetes nyelvhasználat a magyar társadalomban*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bódi Zoltán 2004b. Az írás és a beszéd viszonya az internetes interakcióban. *Magyar Nyelvőr* 2004/3: 286–294.
- Bódi Zoltán 2005. Szimbolikus írásbeliség az internetes kommunikációban. In Balázs Géza–Bódi Zoltán (szerk.): *Az internetkorszak kommunikációja*. Budapest: Gondolat Kiadó–INFONIA. 195–212.

- Bódi Zoltán 2009. Webes és webkettes alkalmazások nyelvészeti keretben. In Gecső Tamás–Sárdi Csilla (szerk.): *A kommunikáció nyelvészeti aspektusai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 40–44.
- Constantinovits Milán 2009. Az instant üzenetküldők nyelvezetéről. *E-nyelv Magazin* 2009/1. <http://e-nyelvmagazin.hu/2009/09/29/az-instant-uzenetkuldok-nyelvezeterol/> (Letöltés ideje: 2012.03.16.)
- Crystal, D. 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Crystal, D. 2001. *Language and the Internet*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Érsök Nikoletta Ágnes 2003. Írva csevegés – virtuális írásbeliség. *Magyar Nyelvőr* 2003/1: 99–104.
- Érsök Nikoletta Ágnes 2006a. Bódi Zoltán: A világháló nyelve (recenzió). *Magyar Nyelv* 2006/2: 225–229.
- Érsök Nikoletta Ágnes 2006b. Szóbeliség és/vagy írásbeliség. *Magyar Nyelvőr* 2006/2: 165–175.
- Érsök Nikoletta Ágnes 2007. *Az internetes kommunikáció műfajai. Különös tekintettel az interaktív magánéleti műfajokra*. Doktori Disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Herring, S. C. 2001. Computer-mediated Discourse. In Schiffrin, D.–Tannen, D.–Hamilton, H. E. (szerk.): *The Handbook of Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell Publishers. 612–634.
- Kis Ádám 1999. Az írott párbeszéd. *Magyar Tudomány* 1999/3: 347–349.
- Kleine, M.–Gale, F. G. 1996. The Elusive Presence of the World: An Interview with Walter Ong. *Composition FORUM* 1996/2: 65–86.
- Koch, P.–Oesterreicher, W. 1994. Schriftlichkeit und Sprache In Günter, H.–Ludwig O. (Hrsg.): *Schrift und Schriftlichkeit. Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung*. Berlin/New York: Walter de Gruyter. 587–604.
- Lanstyák István 2009. *A magyar beszélt nyelv sajátosságai*. Pozsony: Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar nyelv és Irodalom Tanszéke.
- Ong, W. J. 1982. *Orality and Literacy. The Technologizing of the World*. London/New York: Methuen&Co.
- Petykó Márton 2011. A blog mint beszédhelyzet értékelése a szerzők és a hozzászólók részéről a köznyelvi helyesírási normától való eltérések gyakorisága alapján. In Simon Orsolya–Szabó Dániel (szerk.): *Alkalmazott nyelvészet hallgatói, oktatói szemmel*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 93–98.

- Petykó Márton 2012. A blog műfaji jellemzőinek korpuszalapú vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 2012/1: 45–72.
- Sinha, Cris 2001. *The epigenesis of symbolization*. <http://www.aesla.uji.es/actasalmeria/pdfs/sinha.pdf> (A letöltés ideje: 2012. április 10.)
- Tátrai Szilárd 2009. A megnyilatkozás fogalmának perspektivikus értelmezése felé. In Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 64–90.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Topik és szövegtípus. In Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 41–48.
- Tomasello, Michael 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Veszelszki Ágnes 2011a. *Az infokommunikációs technológia hatása a nyelvre*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Veszelszki Ágnes 2011b. Digitális kommunikáció és nyelvtudomány. In Balázs Géza (szerk.): *Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*. Budapest: Inter. 56–60.
- Veszelszki Ágnes 2011c. Írásbeliség és szóbeliség. In Balázs Géza (szerk.): *Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*. Budapest: Inter. 327–330.

Mellékletek

8.1.

Interjú Ranschburg Jenővel [1/2]

budaik + Feliratkozás 1.635 videó ▾

Tetszik + Hozzáadás ▾ Megosztás 9.866 52 embernek tetszik, 0 embernek nem

budaik töltötte fel ezen a napon: 2010.08.30.
Ranschburg Jenő (Budapest, 1935. december 19. -- Budapest, 2011. március 10.) pszichológus, a pszichológiai tudományok kandidátusa.

Legjobb megjegyzések

Pszinapszison a szemembe nézett es mikor mondtam hogy apumnak dedikalom a könyvét, azt mondta, hogy "udvozlom édesapádat", mély hangon. Soha nem fogom elfelejteni a szemei mélységét es azt a melegséget amit adott a szívemnek. Élni fog továbbra is. Nekünk kell életben tartani :)

Emeso85 11 hónappal ezelőtt 4 👍

8.2. A blogon szereplő diskurzus

Trónok harca 2X02 – Leszáll az éj
2012.04.10. 12:00 - sixx

Arry, azaz Arya éppen pisil egy patakparton, guggolva, mint minden rendes lány, de nem sok fiú. Kész lebukás, ha valaki rátalál. Arya visszaigyekszik a többiekhez, amikor a ketreces szekérből rászólnak, hogy adjon már vizet és/vagy sört. Az egyik Falra szánt elítélt szépen kéri, őt Jaqen H'gharnak hívják, a másik meg egy бүdös bunkó, Arya rá is ver a ketrecre egy husánggal, eridj már, nem kapsz sört. A fazon

kicsit ideges lesz, és kilátásba helyezi, hogy a husángot Arya seggébe tolja fel, majd véresen húzza ki. Ezt teszi az emberrel a sít, tessék elképzelni, miket szól majd be Damu Roland, ha egyszer kieresztik. Arya fel sem dolgozhatja a traumát, mert két aranyköpenyes lovas jön, egy legényt keresnek, de nem őt, hanem Gendryt, mert ugye fatytyú, és ezért veszélyes. Yoren, az Éjjeli őrség karaván mellé vezényelt toborzója viszont nem állja, ha valaki bunkómód kérdez, így egy reggel élezett tört nyom a nyikhaj combjához és kivérzést helyez kilátásba, ha nem húz a picsába. Aztán mindenki meredten nézi Gendryt.

Tyrion Shae-t látogatja meg, és meglepetésre Varyst találja a szobában, a kopasz eunuch ezek szerint tényleg mindent tud. A beszélgetés a felszínen civilizált, de több burkolt fenyegetés hangzik el, mint egy parlamenti ülészak alatt összesen. Varys rébuszokban ugyan, de közli, hogy tudja, ki a nő, és azt is, hogy Tywin nem nagyon örül annak, hogy itt van. Tyrion nem szarozik és nyíltan megfenyegeti az eunuchot, ha a nőnek baja esik, a tengerbe dobhatja. Varys erre csak annyit mond, hogy lehet meglepődne, ki térne vissza a kirándulásról. A társalgásnak vége szakad, mert Cersei összehívta a tanácsot, és a Király Segítője (vettem, elbasztam az előzőben, oké) nem nagyon késhet onnan.

A Lannister kuzin átadja Robb Stark üzenetét, amit Cersei rezzenéstelen arccal tép ketté, ennyit a válaszról. A tanácsnak még egy dolga van, a Falról érkező levéllel foglalkozni: több embert kérnek északon, mire Cersei csak legyint, messze van az, ott az a fal, haggyatokmán, nincs emberem. Tyrion jelzi, hogy a vadak gyülekeznek Mance Rayder zászlaja alatt, de Cersei erre is csak legyint, ugyan már, van vagy öt király már a vidéken, nem tudom én már ezt követni. Meg eleve, milyen veszélyek vannak a Falon túl? Hany Istók? A rézfaszú bagó? Höhö, Tyrion, beszari vagy. Ja, de Mormont azt mondta, hogy látott egy halottat felkelni, az meg csak para valahol. Csak nehogy pofára esés legyen ennek a vége.

És ha már Fal, azon túl, egészen pontosan Craster táborában az Éjjeli őrség expedíciós hadteste éppen pihenget, Sam Edd meséjét hallgatja arról, hogy halálunkkor fingunk, és ez milyen szar már. Samet jobban izgatja, hogy Crasternek ennyi nője van, ez így nem kóser. Az egyik mondjuk kis híján odalesz, mert Szellem, Jon Snow farkasa érdeklődve szagolhatja a kezében tartott húsdarabot, de Sam segít rajta, hess innen Szellem, rossz farkas, fúj. A nő, akit Szegfűnek hívnak, terhes, és nagyon szeretne nem Crasterrel élni tovább, mert valahogy túl sok a nő a táborban, a fiúkkal meg ki tudja mi történik, és ha éppen fiút szül, akkor az nem nagyon fasza. Sam egyedül ebben nem tud

dönteni, így előterjeszti a problémát Jonnak, aki kiakad, ember, ha hozzányúlsz az egyik nőjéhez, Craster a kezéd vágja le, mit fog szerinted lemetszeni, ha egyenesen magaddal viszed az egyiket? Sam nem érti, nem kecske ez, hogy ellopjam, hanem ember, ha jönni akar, jön. Snow csak sóhajt, ez kemény menet lesz szerintem.

A sivatagban a szomjhalál és a kimerültség szélén tántorgó Daeneryst újabb csapás éri, amikor az egyik követe több darabban tér vissza, egészen pontosan csak a lova, piros csíkokkal befestve, mint egy kubista zebra, a nyeregtáskában meg ott figyel a szimpatikus Rakharo feje, teccik tudni, a macskabajuszos legény az előző epizódból. Nehéz meló ez a népvándorlás, na. Daenerys bosszút fogad mind a hat emberével, igazán veszélyes kis törzs ez a három makettsárkánnyal egyetemben.

Theon sikerrel beszélte rá Robbot arra, hogy hazaengedje a faterhoz, azaz Balon Greyjoyhoz a Vas-szigetekre, oda, ahol a leginkább vikingeknek megfelelő tengeri barbár népség lakik. A Vas-szigeteken nemigen terem meg semmi, a halhoz rákot vagy polipot esznek, mi az istennek jött ide Theon? Hát azért, mert ő az apja egyetlen örököse, és azt reméli, hogy ha a fater királlyá lesz (ehhez le kell gyűrni a Lannistereket és majd akkor Robb dob neki egy csontot), akkor ő örökli a trónt. Ebben annyira biztos, hogy a hajóközben jól megdugja a kapitány igen ronda és ún. kolbászcsöccsel bíró lányát, akit még arra is megkér, hogy ne nyitott szájjal mosolyogjon, ha nem muszáj.

És ha már dugás, Kisujj éppen azt figyeli, milyen lelkesedéssel melóznak a lányai, van aki odateszi magát, van aki annyira nem, sőt, sír, pedig a kuncsaft éppen hogy csak megütötte. Kisujj menten megoldja a problémát és egy cidázásból frissen talpra emelkedő kurvát odahív, letörli a szájáról az ondót, majd a panaszozhoz irányítja, aki egy jóízűt smárol vele, és elégedett. Fújbazdmeg. A síró nő persze Ros, akit az zavar, hogy tegnap a szeme előtt mézáróltak le egy csecsemőt, és így se szopni, se dugni nem tud. Kisujj végtelenül türelmesen a tudomására hozza, hogy ha holnapra nem tátott és mosolygós szájjal jön dolgozni, eladja a picsába valami perverznek, aki kisebb-nagyobb tárgyakat fog feltolni a lába közé szórakozásból kifolyólag. Ros bólint és mosolyt erőltet az arcára.

Ennek a gyerekgyilkosságnak van azért folyománya, Tyrion behívja Janos Slyntet, a városi őrség parancsnokát, majd egy ártatlanul induló beszélgetésből kirúgást kerekít, rohadt geci vagy te Janos, elárultad Ned Starkot és elvágtad egy csecsemő torkát, mert Cersei azt parancsolta, jó dolgod lesz a Falon, mert oda mégy. Janos hóbörög, de Bronn, az őrség új parancsnoka ráhívja az embereit és elviszik. Tyrion

megkérdi Bronnt, hogy kérdés nélkül hajlandó lenne-e legyilkolni egy gyereket, mire Bronn rezzenéstelen arccal annyit válaszol, hogy nem, azt megkérdezné, mennyit kap érte. Tyrion ezen egy kicsit elgondolkodik, asszem jól teszi, mármint ha Bronn feltétlen hűségét kérdőjelezi éppen most meg. Az erdőben Gendry közli Aryával, hogy ő nem olyan hülye, mint a többi gyökér a karavánban, és tudja, hogy Arya csaj. Ő meg erre kipakol, Stark-lány vagyok, bezony. Ó, akkor majd őfelségének szólítalak, és bocsi, hogy eddig farkakról meg hugyozásról beszélgettem veled (mert amikor a leleplezés megtörténik, Arya erőtlenségére, miszerint ő fiú, Gendry rámutat az ágyékára, és utasítja, hogy vegye elő a farkát és hugyozzon.)

Theon megérkezik a Vas-szigetekre, ahol egy kikötőben lebzselő gyakorló alkoholistának parádézik, mint Artúr a Gyaloggaloppban a két parasztnak, nagyjából hasonló eredménnyel: mindenki szarik rá, hogy ő kicsoda. Egy nő jelenik meg, kockafeje van és szélesebb válla, mint Theonnak, én tudom ki vagy, elviszlek a várba. Egy lovon mennek, Theon ül hátul és először megcsöcsörészi, majd megpinázza a csajt, és éjjelre olyan kalandot ígér, amit soha nem fog elfelejteni. Az csak röhög. Theon a trónterembe beérve előadja magát a faternek, visszatért a fiad, eridjünk hódítani. A fater, Balon, nem esik hasra az előadástól, micsoda buzit faragott belőled Stark, aranylánc, tunika, miafasz? Le is tépi a láncot, mert azt Theon nem egy leölt ellenségről vette le, hanem pénzért vette, azt pedig nem szabad errefelé. Theon köpni-nyelni nem tud, elszokott ettől a keménységtől ezek szerint, de a java csak most jön, mert belép az a csaj a trónterembe, aki felhozta a partról, és kiderül, hogy a nővére, Yara, tiszta szerencse, hogy nem dugta meg a lovon, nem? A fater a lányában jobban bízik, mint a fiában, és ugyan király akar lenni, de nem úgy, hogy a Lannisterekre támad. Akkor meg?

Sárkánykőre ugrunk, csak hogy egy újabb helyszín is szerepet kapjon, Davos egy kalóz kollégát győzköd, a könyvben nem néger, de a sorozatban meglehetősen szerencsen Salladhor Saant, hogy álljon be Stannis mellé a 30 hajójával, mert ő az egyetlen igaz ember itten. Salladhor ezt nem nagyon hiszi, amikor Davos fia meg előjön mono-teizmussal, csak röhög, mindenki azt mondja, az ő istene az egyetlen, szóval kuss. Davos tovább üti a vasat, hidd el, Stannis nyerhet, mert van tapasztalata, Renlynek meg csak 100 000 embere. Salladhor belemegy, de kell neki sok arany, meg dicsőség, illetve Cersei pinája. Szó szerint, nem vicc, azt mondja, ahogy beveszik Királyvárat, megkúrja a királynét. Nem megerősökölja, javítja ki Davos okvetetlenkedő fiát, hanem megkúrja, az más. Na, majd látjuk. Salladhor távozása után

Davos a fiával folytat rövid, de igen heves hitvitát, Isten nincs, de van, de nincs. Jó, akkor Stannis az Isten.

Stannis, aki ezek szerint Isten, odafent a terepasztalos trónteremben a vörös rébéket fogadja, aki úgy néz rá, mint egy nagyjából 185 centis farkra, és amint Davos elhúz balra az istenfélő gyerekkel egyetemben, menten ráveti magát a faszira, aki egy kicsit tiltakozik a tisztesség kedvéért, de hát nekem van feleségem, na ja, mondja Melisandre, de csúnya és bolond, nekem meg milyen pinám van már, nézzedcsak. Stannis összeszorított fogakkal nekiveselkedik a hágnak, a terepasztalon rakja meg a nőt, mintegy képletesen megbaszva ezzel az egész kontinenst, nagyszerű költői kép, köszönjük. Míg ez zajlik, Királyvárban Cersei lecseszi Tyriont, Janos egy fasza ember volt, minek zavartad el? Mert szareMBER volt, azért. Ja, és te miért nyíratod ki a fattyakat? Hoppácsak, Cersei tényleg nem tudott a parancsról, amit Joffrey adott ki, nahát. Tyrion elemében érzi magát, és tesz egy megjegyzést a Cersei-Jamie vérfertőzésről, mire Cersei azzal vág vissza, hogy hej de vicces legény vagy te, még emlékszem az első poénodra, arra, amibe az anyám belehalt, tudod, amikor téged a világra hozott. Hű, de rohadék ez a nő.

A Falnál esteledik, Jon Snow éppen őrségben figyel, ahogy Craster kilóg a táborból, a kezében egy csecsemővel, és elindul az erdő mélyére. Utána megy, mert ő már csak ilyen kíváncsi fajta, és kis híján le is bukik, közben a távolból furcsa kattogó, suttogó zajok hallatszanak, hoppácsak, ezt az első részben is hallottuk, mármint tavaly, akkor zombik jöttek ellő bazinagy kardokkal. Most is így lesz, de nem kardozik az élőhalott vagy miafasz, hanem elviszi a gyereket. Jon persze menne utána, de Craster is ott ólálkodik még, és pont időben vágja fejbe. Innen folytatjuk.

Minden, amit a sorozatról tudni érdemes, [itt elolvasható](#).

Kommentek:

[Picurigor 2012.04.10. 12:14:37](#)

Havas Jon farkasa Szellem és nem Árnyék.

[Leadfoot 2012.04.10. 12:26:41](#)

Shae múltjáról (és arról, hogy miért olyan fontos ő) megtudtunk már valamit? Vagy csak én felejtettem el?

[polkupyörä 2012.04.10. 12:29:01](#)

Stark kuzin = Alton Lannister. Majdnem.
Amúgy bírom a stílusod, Sixx.

[Eruka 2012.04.10. 12:38:56](#)

még nem láttam ezt a részt, szal készséggel elhiszem, hogy átkeresztelték Jon farkasát... Nem Szellemnek hívták az első évadban?

[ügyfélszolgálatos 2012.04.10. 12:43:49](#)

Kibaszott jó rész volt. Ros-t meg megvenném állandó használatra

[sixx · <http://comment.blog.hu> 2012.04.10. 12:44:39](#)

kösz, javítottam a hibákat.

[zizi77 2012.04.10. 12:51:26](#)

[@Leadfoot](#): Én sem emlékszem a 4.könyvig bezárólag, hogy szó lenne róla, a jövőjéről annál inkább.

[Kentauró7 2012.04.10. 14:32:26](#)

A legutolsó mellet a legszebbek.

[westhammer · <http://roflnet.blog.hu/> 2012.04.10. 14:41:44](#)

Nekem bejön a Vörös Rébék is, de a kolbászcsöcsű az tényleg szörnyű volt, mondjuk a könyvben is randának írták, hűek maradtak az eredetihez.

[Kolombusz 2012.04.10. 14:43:42](#)

Ezzel a Ros vonallal nem igazán tudok mit kezdeni, biztos kúrja a rendező a csajt vagy nemtom.

Viszont Sixx, szerintem Kisujj azzal fenýíti be, hogy a nekrofil kollégának ajánlja fel, amivel eliminálja a hangulatfaktort és véglegesen javítja Ros ROI-ját (Return on investment). Róla korábban a Vaeryssel folytatott szópárbaja (hol lehet a golyód?+stb) során is szó volt (cadaver)

Nekem a ribancos papnőn kívül egyébként nagyon bejön az új Stannisos szál, de ő meg gondolom direkt irritáló karakter, szóval az is rendben van.

Válasz erre

[Kullancs1983 2012.04.10. 14:56:38](#)

Tényleg Tyrion kurvája nagyon gyanús, de (SPOILER) még a könyvben sem derült ki hogy mi a titka...

Válasz erre

[doggfather 2012.04.10. 15:09:39](#)

jó rész volt.

Válasz erre

[proligarcha · <http://fityiszt.blog.hu/> 2012.04.10. 15:25:06](#)

ehh de lassan bontakoznak ki a dolgok

Válasz erre

[gatsy 2012.04.10. 15:36:11](#)

Csak az Asha-Osha lehetséges keveredés miatt megváltoztatni Asha Greyjoy nevet, annak mi értelme van? 8l

Válasz erre

[DeadBodiesEverywhere 2012.04.10. 15:38:27](#)

Szerintem nagyon szar volt ez a két új rész.
Mindkettőbe többször bele is aludtam.
Válasz erre

[rockjano 2012.04.10. 15:42:12](#)

[@proligarcha](#): Igen kicsit bonyolult meg sok a szál na persze aki olvasta annak gondolom más...
Válasz erre

[jozicsenko 2012.04.10. 15:57:24](#)

[@Kullancs1983](#): nem spoilerezünk :-))

majdnem írtam olyant, hogy Sixx habozva emlegetné szegény édesanyámat :-))

a lényeg, hogy a hölgy szép, vonzó és az ördögfióka "barátnője"
Válasz erre

[mojoking77 2012.04.10. 16:20:29](#)

Tenyleg, van mar hir a harmadik evad megfilmesiteserol? Vagy eny-nyire azert ne szaladjunk elore? Remelem nem spoiler (nem annak szanom), de ahoz kepest az elso ketto csendespiheno....
Válasz erre

[Harald Blåtand 2012.04.10. 16:27:57](#)

[@gatsy](#): Engem is dühít, mondjuk az első évadban is szerencsétlen kis Robert Arrynból Robin Arrynt csináltak az angol nyelvű eredetiben, hogy a nézők ne keverjék össze a királlyal, az még szánalmasabb volt... (Pláne, hogy Jon Arryn pont a király iránti respektből nevezte el így a fiát.)
Válasz erre

[Kullancs1983 2012.04.10. 17:17:00](#)

[@jozicsenko](#): Olyat én is írtam majdnem. Amúgy a sorozat nem egyezik meg teljesen a könyvvel, és ahogy a dolgok állnak előbb is lesz vége. Én mondjukrá nem is bánám. A sorozatnak is lenne egy alternatív befejezése meg a könyvnek is.

ELTE BTK magyar BA III.

Pásztor Diána

Szövegtipológia és gyakorlat

Egy integrált modell és alkalmazása az internetes fórumok szövegtipológiai vizsgálatában

---

A világháló a 21. századi európai ember egyik legalapvetőbb nyelvhasználati színterévé vált. A prototipikusnak tekinthető írott monologikus és beszélt dialogikus szöveg² mellett új típusok tűnnek fel, melyek a szövegek kategorizálásánál eddig domináns szempontnak számító vehikulum jelentőségével kapcsolatban átértékelésre készíthetők a nyelvészetet. E hipotézis alátámasztásaként az e dolgozatban nem tárgyalt, de szemléletes példának tekinthető chatet említeném, melyet a nyelvhasználók alighanem a szóbeli társalgáshoz mint centrális példányhoz közelítenének, s nem valamely más, íráson alapuló kommunikációs formához – maga az elnevezés is ezt mutatja. Ugyanakkor nem tekinthetünk el attól, hogy pl. a résztvevők egymáshoz való viszonya, a tér sajátosságai vagy a társalgást szervező szabályok különböznek a mindennapi beszélgetésekben megszokottaktól. BÓDI írott beszélt nyelvnek³ tekinti az internetes felületek nyelvét, ACZÉL álláspontja is e megközelítésben gyökerezhet, hiszen ő a szóbeliség és írásbeliség metszeteként definiálja a virtuális társalgást.⁴ KOCSÁNY

Bevezetés

---

2 vö. TOLCSVAI NAGY Gábor, *A magyar nyelv szövegtana*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001

3 BÓDI Zoltán, *A világháló nyelve : Internetezőők és internetes nyelvhasználat a magyar társadalomban*, Budapest, Gondolat, 2004

4 ACZÉL Petra, *Új retorika : Közélet, kommunikáció, kampány*, Pozsony, Kalligram, 2009, 197.

koncepcionálisan szóbeli, megjelenésükben írásbeli szövegeknek⁵ tekinti a számítógépes kommunikáció produktumait, azaz elszakad a különböző típusokból kiemelt tulajdonságok összegzésének hagyományától e színtér elemzése kapcsán. Ugyanakkor nem fogadható el ez a megállapítás sem általános érvénnyel, hiszen a kommunikációs tényezőknél, illetve változóknál a web 2.0 felületein tapasztalható értékei merőben más együttállásokat hoznak létre, mint ahogy azt az élőszóban folytatott társalgásoknál tapasztaljuk. BODA és PORKOLÁB a hipertext tárgyalásakor az új lehetőségeket kihasználó kapcsolódási módokról ír, valamint az emberi gondolkodás sajátjának tekinthető asszociatív jelleg és a háló működésének hasonlóságait emeli ki.⁶ Az áttétel mindenképpen metaforikus, az azonban személyfüggő lehet, hogy a beszélő melyik tapasztalatot tekinti fogalmi tartománynak, hiszen az internet mechanizmusait nem ismerő nyelvhasználónak az absztraktabb szintet képviselő képzettársítás fogalma kézzel foghatóbb lehet, mint a link működési elve – és ez valószínűleg fordítva is igaz.

Nem céлом valamennyi korábbi megközelítést ismertetni és elemezni e dolgozat keretei közt. Elméleti kiindulópontom a címszavakban ismertetett szakirodalmi előzményekkel szemben az, hogy az interneten megjelenő szövegtípusok ugyan rendelkeznek más írott szövegek, illetve a szóbeliségen alapuló típusok egyes tulajdonságaival, de nem az örökölt jellemzők összességéként kell rájuk tekinteni, hanem emergens jellegű, nyílt kategóriákként. Az új minőség létrejötte igazodást vár a szövegtipológiai eszköztártól is, s ennek egy alternatíváját mutatják be a következő fejezetek. Elsőként a kognitív nyelvészet releváns elveinek és eredményeinek rövid bemutatása következik, elsősorban a szöveg különféle megközelítésmódjaira, a definiálási törekvésekre helyezve a hangsúlyt, kitérve a szövegtipológiai elképzelésekre. Ezután a kommunikáció tényezőinek, valamint a szöveg főbb változóinak részben eltérő értelmezéseit ismertetem, előkészítendő az integrált szövegtipológiai modellt, melyet a dolgozat befejező részében a fórumok elemzésére alkalmazok majd, alapvetően FAUCONNIER és TURNER fogalmi integrációra kidolgozott elméletére támaszkodva a szövegtipológiai lehetőségek körvonalazásában.⁷ A már említett elemzés létező fórumok szövegein alapul majd.

5 KOCSÁNY Piroska, *Szükség van-e új szövegfogalomra? : Egy pályázati kiírás tanulságai = Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2008, 29.

6 BODA I. Károly, PORKOLÁB Judit, *Hiponim és metaforikus kapcsolatok reprezentálása hipertext alapú rendszerekben = Magyar Nyelvjárások 41.*, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2003, 57–68.

7 FAUCONNIER, Gilles, TURNER, Mark, *Conceptual Integration Networks = Cognitive*

A kognitív nyelvészet a kognitív tudományok egyikeként nyelv és elme kapcsolatát kutatja, „a nyelvet a mentális megismerésrendszer részének tekinti.”⁸ LANGACKER a kognitív nyelvtant használat-alapú szemléletként írja le.⁹ Szerinte a nyelvi performanciában megjelenő elemek képesek arra, hogy konvencionális egységekké váljanak, s inentől nem specifikus jelentésük, hanem a velük párhuzamos módon szerveződő kifejezésekre vetíthető sematikusságuk lesz a nyelv szempontjából lényeges.¹⁰ A grammatikai kategóriák és szabályok tehát a tudati elsáncolás eredményei, használatból elvont sémák.¹¹

A prototípuselmélet a kognitív nyelvészet kategorizálásra vonatkozó elképzelése, mely szerint a fogalmak prototipikus szerkezettel bírnak, s ahol a prototípus vagy a kategóriát jellemző tulajdonságok együttese, vagy a kategória legjobb példánya. A fogalomhoz tartozás annak a függvénye, hogy egy entitás szükségszerű tulajdonságai közül melyeket tekintjük tipikusnak vagy reprezentatívnak. Az így nyert fogalmak határai elmosódottak, léteznek tipikussági görbék, azaz a példányok centrum és periféria kontinuumán helyezkedhetnek el. A létrehozott fogalmak, avagy kategóriák hierarchikus rendszert alkotnak a specifikusság tekintetében, megkülönböztethetünk fölrendelt szintet, alapszintet és alárendelt szintet. Ezek közül az alapszint az, amely a legnagyobb mértékben megkülönböztethető tulajdonságokkal rendelkezik, asszociálható egy olyan mentális képpel, mely az egész kategóriát megfelelően reprezentálja.¹²

BEAUGRANDE és DRESSLER szövegnyelvészeti bevezetőjében a szövegszerűség hét ismervét különbözteti meg: kohézió, koherencia, szándékoltság, elfogadhatóság, hírérték, helyzetszerűség, intertextualitás.¹³ A szöveget műveletek eredményének tekinti, melyek a nyelvi rendszer működtetése során az egyes egységekre és mintákra irányulnak, jelentések közvetítésének és szándékok jelzésének céljával.¹⁴ A szöveg megmunkálásának alapvető jellemzője, hogy folyamatosságot

Szöveg és szöveg-tipológia
A szöveg fogalma
– korábbi megközelítések

Science, Vol. 22, No. 2, 1998, 133–187

8 TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *A magyar nyelv szövegtana*, 44.

9 LANGACKER, Ronald W., *Foundations of cognitive grammar. Volume II*. Stanford, California, 1991, 46.

10 Uo. 47.

11 Uo.

12 Az összefoglalást lásd bővebben: EYSENCK, Michael W. – KEANE, Mark T., *Kognitív pszichológia* : Hallgatói kézikönyv, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997

13 BEAUGRANDE, Robert de, DRESSLER, Wolfgang, *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*, Budapest, Corvina Kiadó, 2000, 23–35.

14 Uo. 57.

kell biztosítani, a fő törekvés a szövegek létrehozóinál és visszaidézőinél is az értelem megszakítatlanságának fenntartása, utóbbiaknál akár korábbi ismeretekből, sémákból és keretektől való kiegészítéssel, a pontos felidézés elsődlegességét felülírva.¹⁵ Egy nyelvi alakzatot szövegnek kell szánni az alkotó részéről,¹⁶ és az elfogadhatóság is fontos kritériumként jelenik meg a modellben, azaz a szöveg befogadónak a nyelvi produktumot a kohézió és koherencia követelményeinek megfelelő, kommunikációs célokra felhasználható szövegnek kell tartaniuk.¹⁷ A szöveg rendszerének stabilitását is az összefüggések adják, azaz a folyamatosság jellemzője, hiszen a szövegben szereplő, kapcsolódó entitások növelik egymás közt a mentális elérhetőséget.¹⁸ A fogalmak és viszonyok között megvalósuló kölcsönös elérhetőség és relevancia hozza létre a már említett koherenciát. Ha a megszokott együttállásoktól, konfigurációktól eltérő szerkezettel találkozunk a befogadó, a szöveg értelme megkérdőjeleződhet benne. Az intertextualitás ismérve a diskurzusban előforduló szövegek összhangjára vonatkozik, mely hasonló jelentőséggel bír, mint a helyzet külső körülményeihez való igazodás.¹⁹ A hét kritérium az alapja a szöveg kommunikatív voltának – pontosabban magának a szövegnek, hiszen a kommunikatív mivolt ebben a modellben inherens tulajdonság, hiánya esetén nem tekinthető a nyelvi produktum szövegnek.

TOLCSVAI NAGY értelmezésében a szöveg létrehozott és megértett szerkezet²⁰, mely részben párhuzamba állítható az előzőekben ismertetett elképzelésekkel, ugyanakkor némileg absztraktabb modellt feltételez, mint a kommunikáció eredményességének gondolata köré szerveződő szövegfogalom. Szerkezetként a szöveg statikus elemek struktúrája, a létrehozás és megértés műveletei során kialakuló mentális modell,²¹ melynek legfontosabb általános jellemzője az, hogy értelmi egység, ami a nyelvi produktumon túl integrálja a beszédhelyzet, a cselekvések és a tudás egyes tényezőit is.²² A szöveg mint folyamat egyidejű, párhuzamos műveletek sora,²³ mely során a beszélő és a hallgató a szöveget feldolgozza, majd fogalmi szerkezetben összegzi, így rendelve hozzá a már említett statikus jelleget²⁴

---

15 BEAUGRANDE – DRESSLER *i.m.*259.

16 Uo. 152.

17 Uo. 173.

18 Uo. 73.

19 Uo. 243.

20 TOLCSVAI NAGY, *A magyar nyelv szövegtana* 43.

21 Uo. 43.

22 Uo. 62.

23 Uo. 63.

24 TOLCSVAI NAGY, *A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben*

egy összegző, konszolidált szerkezetben, mely reprezentálja a lényegi tartalmat.²⁵ A szöveg vizsgálatához a szerző szerint dinamikus modell kereteiben foghatunk hozzá, mely a tranzakció és az interakció felől is képes értelmezni a szöveget, előbbi szempontból annak fizikailag tapasztalható, közlésben betöltött szimbolikus szerepét, másfelől a szándékok, a megértetés és megértés intencióját kiemelve.²⁶ A szövegben három szerkezeti és műveleti szintet különít el, melyeknek átjárhatóságát, kontinuum jellegét hangsúlyozza.

mikroszint

szerkezeti jellemző: két elemi egység kapcsolata, nagyfokú grammatikalizáció

műveleti jellemző: két elemi egység közti feldolgozás, létrehozás vagy megértés

mezoszint

szerkezeti jellemző: összetett (pl. mondatzinű) egységek kapcsolata

műveleti jellemző: több mondatméretnyi szövegrész kapcsolatainak feldolgozása

makroszint

szerkezeti jellemző: az egész szövegre kiterjedő kapcsolat szerkezete

műveleti jellemző: a teljes szöveg értelemhálózatának és általános szerkezetének a feldolgozása

A szövegek elemzésére ajánlott partitúra összetevői a következők: idő, tér, résztvevők viszonya, résztvevők cselekedetei, résztvevők beszéde/írása (a szöveg fizikai megnyilvánulása), a szöveg nyelvtani egységeinek jellemzői, a szövegértelem szintjei (makroszint, mezoszint és mikroszint), a megformáltság értelemképzése (a stílus), a résztvevők elmetevékenysége.²⁷

Az elsáncolás folyamata és a prototípus nem kizárólag a nyelvi pro-
duktumokra vonatkozik. A tudatban elsáncolt sémák a grammatikai
információkon túl azt is kódolják, hogy az adott forma milyen kör-
lmények között őrződött meg. A prototípus szintén forgatókönyvhöz
kötötten jelenhet meg pl. a stílusminták, szövegtípusok esetében. A

Példák
szöveg-
tipológiai
modellekre

= *Szöveg és típus : Szövegtipológiai tanulmányok*, szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2006, 64–90, 68.

25 Uo. 85.

26 Uó, *A magyar nyelv szövegtana*, 78–79.

27 TOLCSVAI NAGY, *A magyar nyelv szövegtana*, 61.

következőkben vázolt, szövegek típusokba sorolására tett kísérletek illetve elméleti keretek kapcsán a kritika alapja nem az integrált elmélet lesz, hiszen az ismertetésre kerülő rendszerek elméleti megközelítése alapvetően eltér az e dolgozatban alkalmazottól. Céлом kizárólag néhány olyan jellemző kiemelése, melyek rávilágíthatnak a későbbiekben bemutatásra kerülő modell létjogosultságára, alkalmazhatósági potenciáljára.

TOLCSVAI NAGY szövegtipológiával (is) foglalkozó műveiben alapvető megállapításokat tesz a szövegtípus fogalmával kapcsolatban, melynek definiálásakor az integrált szövegtipológiai modell is a következőkben összefoglalt gondolatokat alkalmazza.

A konvenció és a nyelvhasználók saját tapasztalatai létrehoznak egyfajta jóváhagyó struktúrát, mely a későbbiekben a célstruktúra, az aktuális megnyilatkozás számára teremt viszonyítási alapot.²⁸ A példányok tehát összevetésre kerülnek a korábban kialakított nyitott típussal – azaz életbe lépnek olyan kognitív folyamatok, mint az összehasonlítás és az emlékezet.²⁹ A szövegtípusok rendszere egy nyitott hálózatot alkot, ahol a „példányok a séma rugalmasan újraalkotott változatai”.³⁰ A szövegtípusokra vonatkozó ismereteink származhatnak közvetlenül tapasztalt példányokból, a célzottan, informális vagy intézményes keretek közt szolgáltatott információkból – azaz a nyelvhasználók egymás közt közvetített magyarázatai és az oktatás is hozzájárulhat az eltérő szövegek ismérveinek elsajátításához.³¹ A szövegtípusok elkülönítését változók mentén valósíthatjuk meg, melyek skaláris jellegűek a kognitív nyelvészet diszkrét kategóriákat elutasító alapállásával összhangban.³²

A szöveg TOLCSVAI NAGY korai elképzelése alapján jellemezhető aszerint, hogy monológ, dialógus vagy polilógus, beszélt vagy írott, spontán vagy tervezett, a beszédpartnerek egy térben vannak-e jelen, illetve a konvencionális milyen fokú az adott szövegtípusnál.³³ Ezeket a különböző értékek felvételére képes változókat a szerző később maga is módosítja a szövegtipológia vonatkozásában, ennek ellenére e modell tárgyalása lényeges következtetésekre vezethet.

Az utolsóként említett szempont alkalmazhatósága egy hatékony szövegtipológiában megkérdőjelezhető. A konvencionális ugyanis

---

28 TOLCSVAI NAGY, *A magyar nyelv stilsztikája*, Bp, Tankönyvkiadó, 1996, 37.

29 Uo. 53.

30 Uő., *Topik és szövegtípus* = Szöveg, szövegtípus, nyelvtan, Szerk.: TOLCSVAI NAGY, TÁTRAI Szilárd, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2008, 41–48, 42.

31 TOLCSVAI NAGY, *Topik és szövegtípus...*, 42.

32 Uő., *A magyar nyelv stilsztikája*, 105.

33 Uo. 105–106.

nem kizárólag skaláris, hanem egyéni értelmezőktől függően is változékony tulajdonság, melyet egy használat alapú megközelítésmód nehezen illeszthet elméleti keretébe. Nincs ugyanis semmiféle objektív mérték, de még csak olyan szélső értékek sem, melyek univerzálisan alkalmazhatóak lennének egy adott nyelv és kultúra szövegtípusainak besorolására. A telefonos piackutatást végző ügyintézők alighanem hatékonyabban működtetik a formális telefonbeszélgetés sémáját, mint a piacon tevékenykedő kofák, s utóbbiak az alkudozás forgatókönyvét kisebb erőfeszítéssel követik megnyilatkozásaikkal, mint elsőként említett társaik. Ugyanígy feltételezhető, hogy az előző példa két foglalkozási csoportja kisebb valószínűséggel ismeri fel az eposz műfaji jellemzőit, mint egy irodalomtörténész. A konvencionalitás változója olyan hierarchiát feltételez a szövegtípusok hálózatáról, melyben egyes szövegek szigorúbb szabályok szerint szerveződnek, mint mások, ugyanakkor nem ad választ a hagyományozottság fogalmának történeti változására, illetve arra sem, hogy mit ismerünk el a konvenciót befolyásoló, az egyes szinteket megalkotó intézménynek. Amennyiben az irodalomtudomány által megkülönböztetésre került szövegtípusokat tekintjük magasabb konvencionalizáltsági szintűnek abból kiindulva, hogy ezeket konkrét, írott szabályok határozzák meg, azt feltételezzük, hogy pl. a párbeszédet szervező elvek íratlanságuk miatt kisebb presztízst képviselnek. Mindennapi tapasztalataink azonban azt sugallják, hogy a párbeszéd szabályait megsértő aktusok (közbevágás, nem megfelelő szóhasználat) azonnali szankciókat válthatnak ki, s így jelentőségük egyértelművé válik számunkra. Összefoglalva tehát elmondható, hogy a konvencionalizáltság az egyéni nyelvhasználók nyelvi horizontján belül igen változatos helyet foglalhat el, illetve sem a családi hasonlóság, sem más kategorizálási eljárás mentén nem alakíthatók ki olyan csomópontok, melyek adekvát nyílt kategóriákat jelentenének. A begyakorlottság azonban mindenképpen releváns szempont, s a modell más megfogalmazásban érvényesíteni is fogja.

Az egy térben való jelenlét a tér fogalmának árnyalását igényli pl. a virtuális kommunikáció esetében, de a skaláris jelleget hangsúlyozva mindenképpen működtethető szempont a bennfoglalások mértékének prognosztizálásához. Az írás és beszéd dichotómiája alapvető fizikai tapasztalat, s TOLCSVAI NAGY modelljének feltétlen erénye, hogy más jellemzőkkel egy szinten kerül említésre, s nem elsődlegesen osztályozó attribútumként. Így az újonnan megjelenő szövegtípusokkal kapcsolatos tapasztalatokkal is összhangba hozható, ugyanis az írásos kommunikáció ez esetben nem szükségszerűen emeli a tervezettség

szintjét, vagy a lexikonból való válogatás sokszínűségét, azaz nem tekinthető a szövegre lényegesen ható szempontnak.

TOLCSVAI NAGY *A magyar nyelv szövegtana* című munkájában már részben más változókat ajánl a szövegtipológiai megközelítés szempontjaiként. Ilyen a kifejtettség, illetve bennfoglalás mértéke, a nézőpont jelöltsége, a kommunikációs szinterek jellemzői, a szöveg értelemszerkezetének tipikus jellemzői, a szöveg általános szerkezetének szövegtípusra jellemző résztulajdonságai, valamint a stílus. Az itt ismertetett változók lényegi kiindulópontnak tekinthetők, bár a kommunikációs szinterek, az értelemszerkezet és az általános szerkezet jellemzői részben meghatározzák pl. a kifejtettséget, a nézőpont jelöltségét illetve a stílus egyes elemeit, így változóként azokkal egy szinten való szerepeltetése nem gazdaságos a szövegtipológia szempontjából. A stílus milyenségére szinte valamennyi korábbi szempont hatással van. E fogalom nem a szöveg egy olyan típusú jellemzőjét fedti le, mint pl. a nézőpont váltakozásának mechanizmusai, hanem egy, a szöveggel párhuzamosan létrejövő mentális reprezentációt jelöl, mely a szöveg formális jellemzőit bemeneti térként kezelve teremt kapcsolatot a résztvevők közt, a résztvevők és a helyzet közt, a résztvevők és a szöveg fizikai jellemzői közt, s a sor még folytatható.

TOLCSVAI NAGY 2006-os tanulmányában a szöveg műveleti szerkezetének szövegtipológiai változóit a már ismertetett szinteknek (mikro-, mezo- és makroszint) megfelelően a következőkben jelöli meg: szövegvilág és nézőpont, a figyelem irányítása, deixis, koreferencia, szövegtopik és szövegfókusz működtetése és megoszlása, a mellérendelés szerepe, fogalmi sémák szerepe, a tagmondatok szemantikai telítettségének mértéke.³⁴ A szövegtipológia problémájára részben, főleg formai vonatkozásokban választ adnak ezek a változók, a típusok konkrét leírásának elengedhetetlen eszköztárát jelentik, ugyanakkor a nyelvi produktum konceptualizációjának, a típus absztrakt szerkezetének leírásához más jellegű szempontok felvétele szükséges.

PETŐFI S. szövegosztályok rendszerének létrehozására tesz megközelítési javaslatokat, a kommunikációs paraméterek elsődleges szerepét hangsúlyozva.³⁵ A szövegosztályokat szerinte szövegfajták alkotják, melyek a kommunikáció változói által felvett értékek rész-halmazai.³⁶ A szövegtípusok elkülönítésére véleménye szerint ezen

34 TOLCSVAI NAGY, *A szövegtipológia megalapozása...* 76–82.

35 PETŐFI S. JÁNOS, *A verbális szövegek (mint komplex jelek) szemiotikai-textológiai tipológiájának néhány aspektusa = Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*, Szerk.: TOLCSVAI NAGY Gábor, TÁTRAI Szilárd, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2008, 13–17, 15.
36 Uo. 16.

szövegfajták paraméterei, illetve az ezeket funkcióval ellátó kommunikációs környezetek jellemzői használhatók.³⁷ A szöveg fizikai megnyilvánulásához kötődően négy csoportot különít el:

1. különféle makrokompozíciójú verbális szövegek általános szövegosztályai
2. a hagyományos formai és nyelvi-jelentéstani megformáltságú verbális szövegek általános szövegosztályai
3. a nem hagyományos formai és nyelvi-jelentéstani megformáltságú szövegek általános szövegosztályai
4. a különféle poétikai megformáltságú verbális szövegek általános szövegosztályai

A következő paramétercsoport a kommunikációs helyzetet jellemzőké, ezek alapján a következő általános szövegosztályokat különíti el a szerző:

1. az adó és vevő szöveghez való együttes viszonya alapján: mindennapi, tudományos, hivatalos, intézményekben végbemenő kommunikációs helyzetben létrehozott verbális szövegek általános szövegosztályai
2. az adó szöveghez való viszonya alapján a spontán és megtervezett verbális szövegek általános szövegosztályai
3. Az adó és vevő viszonya alapján a monologikus és dialogikus szövegek általános szövegosztályai
4. az adó és vevő csatornához való viszonya alapján beszélt és írott szövegek általános szövegosztályai

A kommunikációs környezetet leíró tulajdonságok, az utalási eljárások működtetésére alapozva a következő felosztásra jut:

1. a különféle (empirikusan megtapasztalható vagy fiktív) világdarabokra utaló verbális szövegek általános szövegosztályai
2. a kizárólag egynemű (leíró, elbeszélő, érvelő, stb.) verbális szövegek általános szövegosztályai
3. a különféle egynemű szövegrészek kombinálásával létrehozott nem egynemű verbális szövegek általános szövegosztályai

Az első felosztásnál mindenképpen szükség lenne a skalaritás hangsúlyozására, illetve a formai és nyelvi-jelentéstani jellegzetességekből adódó hagyományos, illetve nem hagyományos mivolt differenciálására, hiszen a modell ilyen megfogalmazásban nem teszi kezelhetővé pl. a hagyományos tartalmakat nem hagyományos formában megjelenítő szövegtípusokat, illetve a konvencionális szélső értékei közötti kontinuumon elhelyezkedő textusokat sem. A hagyományosság

³⁷ PETŐFI S. János, *i.m.* 16..

kérdését továbbra is túlzottan szubjektív, az intézményi és személyi kereteket érdemben össze nem hangolható módon elválasztó szempontnak tartom, s így szövegtipológiai alkalmazását sem javaslom.

A második felosztás előnye, hogy hangsúlyozza a kommunikációs tényezők szerepét, s ezáltal ráirányítja a figyelmet a szöveg létrehozásának és feldolgozásának dinamikájára, ugyanakkor nem hangsúlyozza kellőképpen a befogadó hozzájárulását a szöveghez. Itt is hiányzik a kategóriák közti átjárhatóság lehetősége, ami valamennyi felosztás hiányosságait csökkenthetné. A vehikulum PETŐFI S. szempontrendszerében sem kap aránytalanul nagy szerepet.

Az utolsó osztályozási keret első csoportja nem tartható fenn releváns szempontként, hiszen minden szöveg utal valamilyen világdarabra, legyen az fizikailag tapasztalható avagy a fikció terméke – szövegtipológiai relevanciával e kérdésben az utalási eljárások alkalmazásának egyes típusokra jellemző szabályszerűségei bírhatnak. Az egynemű, és az egynemű szövegrészek kombinálásából létrehozott nem egynemű szövegtípusok említése nem olyan attribútumokra helyezi a hangsúlyt, melyek választ adhatnának a példaként is említett leíró vagy érvelő szövegek szerveződésére. Tulajdonképpen itt is okozatok megragadásáról beszélhetünk, mint részben a 2006-os TOLCSVAI NAGY tanulmány által a szöveg műveleti szerkezetének szövegtipológiai változóiként említett szempontok esetében is, ám fontos kiemelni, hogy utóbbi modell nem követel magának általános szövegtipológiai érvényt.

Az integrált szövegtipológiai modell bevezetése A dolgozatban alkalmazott szövegfogalom értelmezéséhez először szükséges ismertetni a blending folyamatát, avagy a fogalmi integrációt leíró modellt, mely FAUCONNIER és TURNER elképzelése arról, miként vetülhetnek ki a különféle tapasztalatokat összegző mentális terek, fogalmi „csomagok” egy új, emergens térbe, lehetővé téve ezzel összetett jelenségek értelmezését és működtetését.³⁸

Fauconnier és Turner fogalmi integrációs modellje – a blend

A *mentális tér* olyan kis mentális fogalmi csomag, mely gondolkodásunk és nyelvhasználatunk során jön létre az aktuális megértés és cselekvés céljával, állandó kapcsolatot tartva fenn más csomagokkal, kitéve a diskurzus általi módosításnak.³⁹ A mentális tereknek három típusát különbözteti meg a fogalmi integráció modellje, ezek egyike a *bemeneti tér*, mely szerepre bármely mentális tér alkalmas lehet – bemeneti térré válva a mentális terek interakcióba lépnek egymással a blending folyamatában, létrehozva ezzel a *blendet*, mely válogató ki-

vetítés során jön létre a bemeneti szerkezetekből.⁴⁰ A blendben olyan kapcsolódási formák is megjelenhetnek, melyet egyetlen bemeneti tér sem tartalmazott, s ezzel új minőséget hoz létre, illetve fenntartja a lehetőségét a bemeneti terek módosításának is.⁴¹ A létrehozott emergens szerkezet nem a bemeneti terek egyes elemeinek kiemelésével, átmásolásával jön létre, hanem különféle kognitív műveletek által, pl. elemek összeállításával, kiegészítéssel, kidolgozással, támaszkodva a konkrét tapasztalatokon túl ismert sémákra, mintákra.⁴² A harmadik típus, a *generikus tér* azokat az elemeket tartalmazza, melyek közősek a bemeneti terekben,⁴³ ezáltal biztosítja azt a kellően absztrakt, azaz különböző szituációkra kiterjeszthető alapot, mely dinamikussága mellett megfelelő stabilitást is biztosít a gondolkodásnak.

Az integrált szövegtipológiai modell szövegfogalmát a fogalmi integrációs elméleten alapulva fogalmazza meg, s tipológiai vonatkozásban is ezt a keretet alkalmazza. A szöveget a tipológiai változókként is értékelhető, összegezhető bemeneti terekből létrejövő emergens minőségnek tekinti, mely a blend mentális terében uralkodó dominanciaviszonyoknak megfelelően nyílt kategóriákba sorolódhat.

A kommunikáció folyamatát tárgyaló szerzők valamennyien meghatározzák azokat a tényezőket, változókat, melyeket a vizsgált szövegtípus elemzése során alkalmaznak. Ezek az elméletek ugyan nem a szövegtipológia mint rendszer megalkotására törekszenek, elemzésük azonban mindenképpen közelebb visz egy adekvát modellhez, hiszen a bemeneti terek a kommunikációs, szöveget befolyásoló tényezők összetett alakzatai.

Az egyik klasszikus elképzelés JAKOBSON nevéhez köthető,⁴⁴ aki hat eltérő tényezőt különböztet meg, s ezekhez funkciókat rendel egy dinamikus modellben, mely a szövegeket, illetve azok egységeit a dominánsan érvényesülő funkció szerint jellemzi. A feladóhoz mint kommunikációs tényezőhöz csatolja az emotív funkciót, melyet a beszélő üzenethez való viszonyának kifejezésre juttatójaként definiál.⁴⁵ A referenciális funkció teremt viszonyt a kontextus tényezője és a szöveg között,⁴⁶ míg a konatív funkció dominanciája esetén a szövegben

Kommunikációs
tényezők és
szövegtani
változók –
szakirodalmi
áttekintés

40 FAUCONNIER–TURNER, *i.m.* 133.

41 Uo. 134.

42 Uo. 144.

43 Uo. 137.

44 JAKOBSON, Roman, *Nyelvészet és poétika = Bevezetés az irodalomelméletbe*, szerk.: DOBOS István, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999., 7–39.

45 Uo. 10.

46 Uo.

uralkodó tényező a címzett – ez valósul meg Jakobson szerint olyan üzeneteknél, melyek megszólítást vagy felszólítást tartalmaznak.⁴⁷ Bizonyos üzenetek azért fogalmazódnak meg, hogy magát a kommunikációs folyamatot megkezdjék, fenntartsák, befejezzék. Jakobsonnál ez fatikus funkcióként jelenik meg, s a kontaktus tényezőjének dominanciájához kötődik.⁴⁸ A kód tényezőjére irányuló kommunikáció metanyelvi funkciót tölt be ebben a rendszerben, míg az üzenet szerepét hangsúlyozó nyelvi produktum a poétikai funkció betöltésére alkalmas – „koncentráció a közleményre magáért a közleményért”.⁴⁹

A dominanciaviszonyok dinamikusságán túl e modell előnye, hogy hangsúlyozza a nyelvi produktum és a kommunikáció egyéb tényezőinek kapcsolódási viszonyait egyfajta funkcionális nézőpontból, ugyanakkor keveset mond arról, hogy az egyes tényezők közt milyen kölcsönhatások léphetnek életbe. JAKOBSON a funkciók elrendeződését hierarchikusnak tartja, ezt helyesebb úgy megfogalmazni, hogy a közleményben más-más kommunikációs tényező jellegzetességei emelkedhetnek ki a szövegben mint mentális térben. Az egyes funkciók dominanciájának érvényesüléséhez a befogadó oldalán szükséges a többi tényező megfelelő együttállása is, ezt szintén kevésbé hangsúlyozza ez a leírás.

HYMES a beszéd összetevőiről ír, tulajdonképpen a kommunikáció tényezőit véve számba: az üzenet formája, az üzenet tartalma, elrendezés, színhely, beszélő (feladó), címző, hallgató (felvevő, közönség), címzett, szándékok – kimenetek, szándékok – célok, kulcs, csatornák, beszédformák, az interakció normái, az értelmezési normák, műfajok.⁵⁰

HYMES értelmezésében a forma a mondás mikéntjét jelenti, mely az értelem részét képezheti.⁵¹ Ez egyébként rokonítható azzal a definícióval, melynek megfelelően TOLCSVAI NAGY a stílus fogalmát használja.⁵² A beszédformáknak négy eltérő típusát különbözteti meg ez a felosztás: nyelv, kód, változat, regiszter.⁵³ Ez a nyilvánvalóan szociolingvisztikai relevanciájú tényező más változók összejátszásaként is értelmezhető, pl. az elrendezés, a színhely, a forma, a résztvevők,

---

47 JAKOBSON, *i.m.* 11.

48 Uo. 11.

49 Uo. 11–12.

50 HYMES, Dell, *A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata = Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Szerk.: PLÉH Csaba, SÍKLAKI István, TERESTYÉNI Tamás, Budapest, Osiris, 1997, 458–495., 481–489.

51 Uo. 482.

52 TOLCSVAI NAGY, *A magyar nyelv stilisztikája*, illetve *A magyar nyelv szövegtana*

53 HYMES *i.m.* 487.

a normák különféle típusainak együttállása eredményezheti, hogy az adott beszédeseményben mely beszédforma érvényesül. A csatornákkal összevonva ezt a tényezőt a szerző az instrumentalitások fogalmát is bevezeti.⁵⁴

HYMES úgy véli, hogy elegendő a résztvevő mint „egyetemes dimenzió” felvétele, hiszen a beszélővel és hallgatóval működtetett diádikus modellek bizonyos szövegtípusoknál túl sok, másoknál viszont éppen ellenkezőleg, túl alacsony számú résztvevőt működtetnek, vagy nem a valódi résztvevőkre utalnak fogalomrendszerükkel.⁵⁵ A jakobsoni kontextus ebben a rendszerben az elrendezés és színhely tényezőire bomlik, melyek közül előbbi a beszédaktus idejére és helyére, az általánosan érzékelt fizikai körülményekre vonatkozik, míg utóbbit ennek pszichológiai formájaként, a kommunikáció mint alkalom kulturális meghatározottságaként értelmezi a szerző.⁵⁶

HYMES a konvenciót is működteti a beszéd vizsgálatánál, mégpedig a szándékok kategóriáján belül, melyet kimenetelekre és célokra bont, s e szempont érvényét azzal magyarázza, hogy a nyelvi produktumot e változó mentén is jellemezhetjük az elvártság és a személyesség, helyzetiség értékeivel, esetleg az akaratlanság mozzanatával.⁵⁷ A konvencionalizáltság ebben az értelmezésben az egyediség kitételével érvényesül, meghatározott helyzetekre vonatkozóan, és nem általánosan határozza meg adott megnyilatkozási formákkal kapcsolatban, hogy mennyire begyakorlottak, hagyományosak. Az interakció és az értelmezés normái tekinthetők ebben a rendszerben az elvárhatóság egyedi vizsgálata objektív mértékének, amit HYMES a társadalmi struktúra elemzésével tart hozzáférhetőnek.⁵⁸ Ezen normák statikus formái a műfajok, melyek a tradícióban gyökereznek.⁵⁹

A kulcs tényezője lefedi pl. az érzelmek kifejezésére használt eszközöket, a stílári jellemzőket, melyek utalnak az aktus lezajlásának módjára, s a külsőleg megnyilvánuló tartalommal ellentétbe kerülve képesek önmagukra irányítani a figyelmet, pl. a gúny esetében.⁶⁰

TOLCSVAI NAGY a nyelv szövegtani szempontból lényegi funkcióit a következőkben látja: kapcsolatlétesítés és fenntartás, közlés, megismerés, beszédaktus, meggyőzés, érzelemkifejezés.⁶¹ A JAKOBSON által

54 HYMES *i.m.* 488.

55 Uo. 482.

56 Uo. 483.

57 Uo. 485.

58 HYMES *i.m.* 488.

59 Uo. 489.

60 Uo. 486.

61 TOLCSVAI NAGY, *A magyar nyelv szövegtana*, 65.

alkalmazott mechanizmussal társítva ezeket HYMES differenciáltabb tényezőihez kísérletet tehetünk értelmezésükre.

A kapcsolatlétesítésre és fenntartásra irányuló nyelvi produktum egyértelműen a csatornát mint tényezőt profilálja a diskurzusban, az érzelmkifejezés mint funkció a beszélőt, feladót illetve címzőt pozicionálja a dominanciastruktúra súlyponti helyére. A közlés képes hasonló szerep betöltésére, de kiemelheti az elrendezést vagy a színhelyet is amellett, hogy a hallgatóban, felvevőben, közönségben vagy címzettben is generálhat változásokat, akár ennek céljával is megfogalmazódhat a közlő megnyilatkozás. A meggyőzést általában a közlemény és a hallgató, befogadó viszonylatában értelmezik. HYMES címzett fogalma árnyalja ezt a felállást, és a nyelvileg kifejezett, valamint a bennfoglalt információk a megnyilatkozót is lényegi dominanciával láthatják el a szöveg mentális terében. A beszédaktus AUSTIN elméletében lehet performatív megnyilatkozás, avagy performatívum, mely önmagában cselekvés értékű, nem pedig egy cselekvés leírásaként értelmezendő.⁶² AUSTIN különbséget tesz illokúciós és lokúciós aktus között, mely dichotómiában előbbi a „valami mondásakor végzett” cselekvés, míg utóbbi a mondást mint cselekvést jelöli, tartalomtól és kontextustól tulajdonképpen függetlenül, bármely nyelvi produktum létrehozására vonatkoztatva.⁶³ BEAUGRANDE és DRESSLER diskurzuscselekedetet említ, mely valamilyen változás előidézése egy adott helyzetben, a szöveg alkalmazásával.⁶⁴ HYMES rendszerében a beszédaktus a beszédesemény minimális alapegysége, mely utóbbi „a beszédhasználat szempontjából közvetlen szabályok vagy normák irányítása alá vonható”.⁶⁵ A közösségi beágyazottság és az értelmezés viszonya kapcsán érdemes megemlíteni LABOV és FANSHEL megállapítását, miszerint a cselekvés interpretációja kötelező érvényű is lehet, amennyiben a beszélőt a társadalom más tagjaitól is megkövetelhető elvárások kötik meg saját olvasatának kialakításában.⁶⁶

A megismerés funkciója sokkal univerzálisabb jellegű, mint a korábban említettek, amennyiben a már idézett kognitív nyelvészeti felfogás működtethetőségét elfogadjuk, azaz, hogy a nyelv a mentális megismerésrendszer része, azt kell feltételezni, hogy a megismerés

---

62 AUSTIN, John L., *Tettenért szavak = Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Szerk.: PLÉH Csaba, SÍKLAKI István, TERESTYÉNI Tamás, Budapest, Osiris, 1997, 29–42, 31.

63 Uo. 37.

64 BEAUGRANDE–DRESSLER *i.m.* 168.

65 HYMES *i.m.* 480.

66 LABOV, William, FANSHEL, David, *Beszéltetési szabályok = Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Szerk.: PLÉH Csaba, SÍKLAKI István, TERESTYÉNI Tamás, Budapest, Osiris, 1997, 395–435., 399.

egyfajta metafunkcióként valamennyi tényező viszonylatában hozható relevanciát.

Az előző fejezetben vázolt modellekből kirajzolódik, milyen tényezők, változók, funkciók segíthetik a nyelv, illetőleg a nyelvi produktum leírását. Ezekből egyes elemek mindenképpen átemelhetők az integrált szövegtipológiai modellbe, míg más tradicionális megközelítéseket megfelelő újragondolás után kell alkalmazni vagy elvetni, tényleges relevanciájuktól függően. Mindenekelőtt azt kell az egyes tényezők alkalmazhatóságának megítélésakor mérlegelni, hogy miként képezhet az adott változó mentális teret, hozzájárulhat-e mentális térként a szöveget létrehozó fogalmi integráció folyamatához, profilálódhat-e a bemeneti terek vegyülékeként kialakuló blendben – azaz jelen van-e benne egy nyílt szövegkategoría, szövegtípus megteremtésének, pontosabban a megteremtésben való domináns részvételnek a potenciálja. Az integrált modell alapfogalmainak bevezetését kézenfekvő egy lehetséges változó elemzésével megalapozni.

Az integrált szövegtipológiai modell

A résztvevő tényezőjének dominanciára való hajlama mentális térként aligha kérdéses. A kommunikátorok egymásról alkotott fizikai és elmében reprezentált tapasztalata, a háttérinformációk és előfeltételezések, a következtetések és kivetítések mind hozzájárulhatnak a fogalmi integráció folyamatához, s túlsúlyba kerülve szövegtípusokat határozhatnak meg. A résztvevők egymás között kialakított, vagy önmagukra leosztott szerepviszonyai meghatározóak a kérdésben, hiszen – ahogy arra HYMES rámutat – e tényező igen sokrétűvé válhat bizonyos kommunikációs tevékenységek során. A beszélő nem mindig felelős a nyelvi produktum propozicionális tartalmáért, illetve a forgatókönyv⁶⁷ szerinti címzett nem mindig mutat azonosságot a valós címmel, a megértés műveletében hallgatóvá fokozódhat le. Az első esetben példaként említhető a kormányszóvivői nyilatkozat, melynek feldolgozása közben a befogadó prototipikusan nem a ténylegesen beszélő személyből kiindulva alkotja meg a résztvevő tényezőjének mentális terét, hanem a közlő szerepének ismerete folytán aktiválódó tudáskeretben⁶⁸ leli fel a valós címzőt, ez esetben a kormányt, melyet

67 A forgatókönyv BEAUGRANDE–DRESSLER (2000) modelljében rögzített terv, mely a résztvevőket és a tőlük elvárható cselekedeteket határozza meg, s ez az egyedi szituációkra ható „presztízs” a gyakori használatból eredeztethető (BEAUGRANDE–DRESSLER *i.m.*, 128.). TOLCSVAI NAGY (2001) értelmezésében a „társadalmi cselekvések komplex összefüggéseinek egyedi emberi tudása és annak modellálása”. (TOLCSVAI NAGY Gábor, A magyar nyelv szövegtana, 44.)

68 A tudáskeret fogalma Tolcsvai Nagy (2001) szövegtani megközelítésében a központi fogalom köré rendeződő tudáselemeket jelöli, mely a szövegben kifejtésre nem

így bevonhat a fogalmi integrációba. Hasonló kivételösen megy keresztül a befogadó tényezője is a kampányidőszakban zajló politikai vitákban, ahol a forgatókönyv szerinti címzett (a vitapartner) nem fedi le valamennyi címzettet, hiszen ezeknek a diskurzusoknak a célja a hallgatóság meggyőzése, nem pedig az ellenfélé. A tudáskeret itt szerveződhet a kampány fogalma köré, mely egyértelműen a politikai szereplők és a választópolgárok között zajló kommunikációra vonatkozik. Ezek az elemek vegyülnek a nyilvános vita forgatókönyvének ténylegesen tapasztalható tényezőivel.

A forgatókönyv és a tudáskeret között végbemegy tehát a blending folyamata annak érdekében, hogy a kommunikációs helyzetnek legmegfelelőbb értelmezést nyerve a szöveg. Megfelelő értelmezésen érthető a szituációhoz mérten adekvát *szövegtér*, mely fogalmat e dolgozatban többé-kevésbé azon szövegtani összetevő megjelölésére fogom alkalmazni, amit TOLCSVAI NAGY szövegvilágnak nevez, s „funkcionális közegnek” tekint, melyben értelmi összefüggések jönnek létre a szöveg alkotója és befogadója számára⁶⁹, s amit a tér- és időkijelölések, a résztvevőkhöz köthető szociális ismeretek, a beszédhelyzet tulajdonságai, a nyelvi és nem nyelvi cselekvések jellemeznék.⁷⁰ Annyiban módosítja ezt az elképzelést az integrált modell, hogy a szövegteret gestaltnak tekinti, azaz tényezők olyan egységének, mely alapszintű kategória, s így kisebb kognitív erőfeszítést jelent a befogadása, mint a tényezők elkülönült előfordulásaié egyenként.⁷¹ Azaz nem a változók által felvett értékek közti összefüggésrendszeren keresztül kialakult konfigurációként, hanem emergens jellegű mentális reprezentációként értelmezi a fogalmat, s így indokolt az új megnevezés alkalmazása.

A résztvevő változójára annyiban vissza kell térni, hogy milyen módon képes egy szövegtípust jellemezni, milyen szövegfajtákban tekinthető domináns szerepben lévő bemeneti térnek. Ez a tényező jellemezhető egyfelől a résztvevők számával, mely alapján nyilvánvalóan elkülöníthető a monológ, a dialógus és a polilógus. Ezt árnyalhatják a szerepviszonyok, a kommunikátorok közti hierarchia, a beszélők elmetevékenységének szerepe, és egyéb ezen tényezőkön belül elkülöníthető változók is. Akkor tekinthetjük a résztvevőt a szövegtípus alakító mentális terének, ha ezen viszonyok, jelenségek valamelyike a szö-

---

kerülő elemeket is képes a létrehozás és a megértés során működtetni. (TOLCSVAI NAGY, A magyar nyelv szövegtana, 43.) BEAUGRANDE–DRESSLER (2000) keretet említ szinte azonos definícióval. (BEAUGRANDE–DRESSLER *i.m.*, 127.)

69 TOLCSVAI NAGY, *A magyar nyelv szövegtana*, 313.

70 Uo. 121.

71 LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, *Metaphors we live by*, Chicago, London, University of Chicago Press, 1980, 71.

vegtérben dominánsnak tekinthető. A példaként említett nyilvános politikai vitát a résztvevő tényezője mentén elkülöníthetjük az informális vitától, ugyanis előbbiben a résztvevői tényező kevésbé hangsúlyos szerepet tölt be, mint az ismert szituációból adódó tudáskeret, s így a blendből is utóbbi emelkedik ki, azaz a szövegfajta jellemzősekör az tekinthető centrális tulajdonságnak. A résztvevői szerepek profilálódnak az iskolai felelés szövegtípusában, a szövegtér más tényezőkre is kiterjeszti azt az alárendeltségi viszonyt, ami ekkor tanár és tanuló között megvalósul – a kérdés tartalma hatással van a válasz tartalmára, ez utóbbi szemantikai szinten alárendeltként jelenik meg épp úgy, mint megfogalmazója társadalmi viszonylatban. A résztvevő mint önálló tudatú entitás is profilálódhat, de a társadalom részeként való értelmezésben is magas aktivációs szintre kerülhet, előbbire a napló műfaja, utóbbira az önéletrajz hozható föl példának. A résztvevő figyelemirányulása, alkotó elmetevékenysége lehet a központi elem az irodalmi szövegek nyílt kategóriájának leírására alkalmazható változók közt. Nehezen találhatunk olyan szövegtípust, ahol ne lenne domináns helyzetben ez a változó. Főleg akkor, ha HYMES elméletéből kiindulva a beszélő-hallgató, alkotó-befogadó kettősséget absztraháljuk, s a címző-címzett viszonylatra is kiterjesztjük. Így ugyanis a figyelem nem kizárólag az interakció tényleges résztvevőire irányul, hanem azokra is, akik időben vagy térben elkülönülve vesznek részt a folyamatban. A szóvivői nyilatkozatnál a címző temporálisan különül el az interakciótól, de részt vesz abban a propozicionális tartalom megfogalmazójaként, az információ tényleges birtokosaként. A szóvivő szavait ténylegesen érzékelő újságírók, tévéstábok saját szerepüket kiterjesztik a legkülönbözőbb résztvevőkre, időben és térben, esetleg csak térben eltávolítva a nyelvi produktumot az elhangzás szituációjától. Ez a két különböző szövegtér (a konkrét elhangzás és a reprodukció) a megfigyelői elmében tulajdonképpen eggyé válik, hiszen tapasztalata csak az utóbbiról van, s az általa kidolgozásra kerülő integrált térben a szóvivő mint résztvevő önálló entitásként még kevésbé profilálódik – aktiváltsági szintje ezzel nagyobb mértékben áttevődik a hallgatóság által a tudáskeret alapján meghatározott címzőre.

A résztvevőiszerepkevesbéhangsúlyosatudományosleírószövegeknél, ezeket prototipikusan nem e változó mentén közelíti meg az elme.

A szöveg kifejezéssel e modellben a fizikailag észlelhető nyelvi produktumra utalok majd, a formai és ezekhez kapcsolódó szemantikai

jellemzőkre, azaz egy szimbolikus viszonyrendszerre,⁷² mely más tényezőkhöz hasonlóan hatással van a fogalmi integráció folyamatára, s mindenképpen kiemelendő, hogy nem csupán mentális térként résztvevője annak, hanem elindítója is az elméleti tevékenységnek, mely a szövegtér megalkotására irányul. A szöveget alkotó tényezők prototipikus helyzetben objektíven észlelhetők és összemérhetők, s részben megfeleltethetők azoknak a jellegzetességeknek, melyeket TOLCSVAI NAGY a szöveg szerkezeti és műveleti egységének szintjei alá sorolt. Ezt a tényezőt alapul véve tudunk utalni magára a nyelvi produktumra mint szerkezetre, ugyanakkor önmagában ritkán konceptualizálható, mivel a szövegtér tekinthető a valós tapasztalat elmében elérhető leképeződésének. Így némileg teoretikus kategóriának fogható föl, annak ellenére, hogy az egyik legkonkrétabb alappal rendelkezik a modellben alkalmazott tényezők közül.

A szöveg mikroszintjének nyelvtani formái a határozottság, a személyragok- és jelek használata, a névmások szerepeltetése, az egyeztetés működtetése.⁷³ Ahogy az már a modell korábbi (*Példák szöveg-tipológiai modellekre* c. fejezet) ismertetésében is szerepelt, ezen a szinten elemi egységek közti viszonyok és műveletek játszanak szerepet, ilyenek pl. a deixis és a koreferencia, melyek a korábban említett nyelvtani egységek szövegtani keretben való értelmezéséből kiindulva definiálhatók.⁷⁴

Mezoszinten a kiterjedtebb összefüggések jellemzők, több és adott esetben nagyobb egységek közt, melynek alapja jelentéstani és nyelvtani egyaránt lehet, bár kiemelkedik a szemantikai összetevő. Erre példa a topik és fókusz állandósága illetve váltakozása, a fogalmi sémák köré szerveződés, a mellérendelő kapcsolatok különböző típusai.⁷⁵ Mezoszintű nyelvtani formának tekinthető pl. a nézőpont grammatikai vetülete, az idő jelölése, a koreferenciális viszonyok grammatikalizált formái.⁷⁶

A következő szint tárgyalása előtt a topik és fókusz kérdésének tipológiai relevanciáját ki kell emelni. BEAUGRANDE és DRESSLER a szövegszerűség egyik ismérvének tartja a hírértéket, mely rokonítható a topik és a fókusz fogalmával, amennyiben előbbit az első típusú hírértékkel azonosítjuk, mely a szöveg feldolgozásában előrehaladva

---

72 IMRÉNYI András, *Az idealizáció határai a mondattani modellekben = Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*, Szerk.: TOLCSVAI NAGY, TÁTRAI, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2008, 192–201, 197.

73 TOLCSVAI NAGY, *A magyar nyelv szövegtana*, 163.

74 Uo. 173.

75 Uo. 84.

76 Uo. 243.

egyre elvárhatóbbá, megjósolhatóbbá váló elemeket jellemzi,⁷⁷ míg utóbbit a második és harmadik típusú hírértékre képezhetjük le ebben a modellben, melyeknél a valószínűség fokozata alacsonyabb.⁷⁸ Az első típusú hírértéket is kiterjeszthetjük a fókusz fogalmára, hiszen az elvárhatóság magas értéke ezt a tényezőt is jellemezheti, bár prototipikusan a topikhoz kapcsolódik. A topik és a fókusz műveleti szempontból közelíthető meg, míg a hírérték elsősorban a tudáskeret alapján, vagyis az elmében való reprezentáltság absztraktabb szintjén. Itt is kimutatható tehát az összefüggés az elvontság kontinuumának egymástól távol lévő értékei között, jóllehet egyik sem szélsőség.

A fentiekből adódóan a szövegtipológiában valamilyen formában alkalmazható és alkalmazandó tényezőnek kell tételezni az elvárhatósággal kapcsolatba hozható tulajdonságokat. Fontos leszögezni, hogy ez nem konvencionalizáltságot jelöl, hanem adott viszonyok között érvényesülő megjósolhatósági szintet, mely a tudáskereten és a forgatókönyvön alapul, nem pedig az egyedi szöveg értelmezéséhez túlságosan univerzális és eleve adottnak tételezett konvenció mibenlétén. A konvenciónak részét képezhetik tudáskeretek és forgatókönyvek, ugyanakkor a korábban már értelmezett okokból használata kerülendő egy ökonomikusságra törekvő szövegtipológiában. Az iménti szempontokból kiindulva az integrált szövegtipológiai modell BEAUGRANDE és DRESSLER hatására a *tartalmi stabilitás* változóját vezeti be. A tartalmi stabilitás változója profilálódhat pl. az anekdota, a vicc centrális előfordulásaiban, ahol az alkotó résztvevő célja a stabilitásra való reflexión, annak megbontásán keresztül valósul meg, de az irodalom szövegfajtái közül is sok kölcsönzi önnön szuggesztivitását a stabilitás változójának manipulálásából. A tartalmi stabilitás megnyilvánulhat tipikus, de nem radikálisan kötött mellérendelési formákban, melyek érvényesülése visszaveti e változó dominanciára való esélyét. A politikai vita műfajában a fordulók közti prototipikus ellentétes kapcsolások ellenben központi jellemzővé teszik a szövegfajta ilyen jellegű elvárhatóságát.

A makroszint TOLCSVAI NAGY szerint „szorosabb összefüggésben áll a szöveg szituációs és szövegbeli kapcsolataival”.⁷⁹ Az e dolgozatban felvázolásra kerülő modellbe a TOLCSVAI NAGY által említett jellemzési lehetőségek közül az általános szerkezetet emelném át a szöveg változójának árnyalására, hiszen ez felel meg az objektív mérhetőség körtelmének. Az általános szerkezet jelenti a szövegbeli összetevők és

---

77 BEAUGRANDE–DRESSLER *i.m.* 189.

78 Uo..

79 TOLCSVAI NAGY, *A magyar nyelv szövegtana*, 310.

külső tényezők által alkotott elrendeződést, egy statikus rendszert, melybe kivetülnek a műveleti szerkezet fontos elemei, nagyobb egységekbe rendeződve.⁸⁰ A szerkezeti egységek viszonyt alakítanak ki egymás közt, tartalmi egységeket jelölnek, vagy utalnak a beszédhelyzetre.⁸¹ Ide köthető pl. a bekezdés vagy a párbeszéd esetén a forduló egysége, bár ezeknek mezoszinten való értelmezése is lényeges, főként a különböző hírértékű elemeket és a koherenciát kialakító egyéb összetevőket tekintve.

A bekezdést szemantikai vagy funkcionális egységbe szervezi valamilyen értelmi összetevő, melynek köszönhetően más bekezdésektől elkülönülten érzékelhető, de kapcsolat is létesül a szövegegységek között.⁸²

BORONKAI a forduló szerkezeti jellemzőit tárgyalva ezt az egységet a dialógus elemi összetevőjének tartja, mely egy beszélőtől származik, és értelmezhetősége az időben előtte és utána elhangzó fordulók függvénye.⁸³ A fordulónak a szerző reprezentációs és szerkezeti jellegű funkciót tulajdonít,⁸⁴ s az integrált modell alkalmazásával is hasonló eredményre juthatunk, az elmélet fogalomrendszerének megfelelően a funkcionálási szempont helyett a profiláltságra helyezve a hangsúlyt – természetesen azonban, hogy a szövegterekben uralkodó dominanciaviszonyok változatossága funkcionális különbségeket is produkál. A párbeszédben a szerkezet és a résztvevő mentális tere emelkedik ki a szövegtérből, lényegében a szövegtípus prototipikus megvalósulásának jellemzőit adva, a potenciális működtetési lehetőségeket is meghatározva ezzel. Ide kapcsolható TOLCSVAI NAGY álláspontja, aki a párbeszédet szövegszerkezeti és értelemszerkezeti formaként elsődlegesen a résztvevői tényezővel tartja jellemezhetőnek.⁸⁵ A beszédben szekvenciák különíthetők el, mely fogalom a két egymás után következő, összefüggő megnyilatkozás között létesített kapcsolatra utal.⁸⁶

Az általános szerkezet prototipikus egységeivel, a bekezdéssel és a fordulóval, pontosabban elrendeződési formáikkal kapcsolatban tett megállapítások magukban foglalják a megjósolhatóság tulajdonságát, azaz ezek a szerkezeti egységek is rendelkeznek különféle mértékű stabilitással. Ezt fejezi ki az integrált szövegtipológiai modellben a *szerkezeti stabilitás*, mely a forogatókönyvnek, sémának megfelelően

---

80 TOLCSVAI NAGY, *A szövegtipológia megalapozása...*, 85.

81 UŐ., *A magyar nyelv szövegtana*, 317.

82 UŐ., *A szövegtipológia megalapozása...*, 82. illetve *A magyar nyelv szövegtana*, 294.

83 BORONKAI DÓRA, *Bevezetés a társalgáselemzésbe*, Budapest, Ad Librum, 2009, 73.

84 Uo.

85 TOLCSVAI NAGY, *A magyar nyelv szövegtana*, 299.

86 BORONKAI, *i.m.*, 91.

elkülönítheti egymástól az elvárásoknak megfelelő módon rendeződő, „konvencionális” szövegtípusokat a nem prototipikus szerveződési elven alapuló textusoktól. Az országgyűlési vita műfajának elvárhatósága pozitív irányban képviseli a szerkezeti stabilitás szélső értékét, amennyiben meghatározott sorrendben meghatározott terjedelmű szövegek hangzanak el, s történik utalás a szerkezetre fatikus elemekkel is, kiemelve azt ezzel a többi, integrációban részt vevő mentális tér közül. Egyes irodalmi szövegek hajlamosak e változó viszonyában negatív irányú szélsőségessegre, hiszen szerkezeti jellemzőik egészen esetlegesek lehetnek. Az informális párbeszédben is profilálódik az általános szerkezet, de más változók szerepe megnőhet az országgyűlési vitában tapasztaltakhoz képest, mivel sem jogi szankciók terhe alatti kötöttségek, sem teljes szabadság nem jellemzik ezt a típust. Voltaképpen nehéz olyan szövegtípust találni, ahol valamilyen mértékben ne emelkedne ki a szerkezeti stabilitás tényezője a szövegtérből, hiszen érzékszervileg felfogható, csekély kognitív erőfeszítéssel feldolgozható elemről van szó, s így az elme számára különösen alkalmas a kategorizálás megejtésére. Ez főleg írásos szövegeknél érvényesül, szóbeli nyelvi produktumoknál, mint az említett országgyűlési vita esetében is, a szerkezeti stabilitásra reflektáló szövegegységek (az országgyűlés elnökének instrukciói), illetve az előzetesen létrehozott írásos forrás okozza a tényező dominanciáját s így szövegtipológiai potenciálját.

A szerkezeti tényezőkre vonatkozóan tehát elmondható, hogy azok forma és jelentés összjátékában való megvalósulása alárendelhető a *szöveg* e modell értelmezésének megfelelő változójának, míg a mikro-, mezo- és makroszint egyéb tényezőit fel lehet bontani más tényezők között. A szöveg változójának dominanciára való hajlamáról még nem esett szó, így tényezői sorba vétele, pontosabban kiválogatása után erre is ki kell térni. A szöveg szimbolikus viszonyrendszerként, mint említettem, némileg teoretikus, hiszen szinte azonnali transzformáción megy át a létrehozás és értelmezés folyamatában. A vizsgálati célokból alkalmazott, eredeti körülményeitől részben semlegesített, esetleg valamilyen kutatási céllal mesterségesen létrehozott szövegek képviselhetik az e tényezőt profiláló szövegtípust. Ide sorolhatjuk a beszélt nyelvi szövegek szabványoknak eleget tevő átiratait, melyek szerkezeti stabilitásuk központiségében is eltérnek a mintául szolgáló szövegtől.

A *szövegesemény* változója lényegében a lehatároltságot centrális tulajdonságként birtokló lokúciós aktusnak, illetve a szöveg testének feleltethető meg. Ezzel a változóval alakul ki a *szövegtér-szövegesemény* hármasság, mely ugyanazon produktumnak a részt-

vevők általi fizikai percepcióját és mentális leképezését, valamint a térben és/vagy időben lehatárolt, érzékszervek segítségével elkülöníthető egység mivoltát különbözteti meg. A korábban ismertetett szövegfelfogásokat az integrált szövegtipológiai modell nem működtetheti, hiszen mind a forma és az abból részben adódó, szemantikai oldallal kiegészülő szimbolikus viszonyrendszer, mind a beszédaktus fizikai jellemzői, illetve a szövegtest profilálódhat a szövegtérben, s ennek a lehetőségnek a szövegtipológiai kihasználását az egy fogalomban való ötvözés gátolná. A szövegesemény változója a centrális tulajdonsága a címnek mint minimális szövegnek, mely önmagában állva a denotátum szerepében lévő szövegre mint lehatárolt egységre, azaz szövegeseményre utal abban az esetben, ha a befogadó nem rendelkezik a tartalom ismeretével. TOLCSVAI NAGY ezt a jelenséget a cím metatextuális funkciójaként írja le, mely deiktikusan és metonomikusan érvényesül, azaz rámutat a szövegre, illetve képviseli azt.⁸⁷ A kritika, recenzió szintén lényegében egy szövegeseményt tematizál, így az ugyan nem domináns, de centrális változónak tekinthető a műfaj tipologizálásakor.

A már említett, de értelmezésre nem került *tartalom* változóját a szöveg tényezőjéből kiindulva érdemes bevezetni. A szöveget mint szimbolikus viszonyrendszert definiáltuk, mely grammatikai és szemantikai tényezőket integrál a kidolgozás és a megértés folyamatában, ám ezeket a befejezettség vagy kimondottság körülménye miatt elválaszthatatlannak kell tekintenünk, bár a szemantikai oldalon változásra képesnek. Ugyanakkor létezik egy olyan mentális tér a szövegtér integrációjának folyamatában, mely kizárólag a jelentéstani vonatkozásokat összegzi. Ezt a teret nevezhetjük tartalomnak, melyet BEAUGRANDE és DRESSLER úgy határoz meg, mint egy rendezett halmazt, mely „az adott mintában lévő kognitív elemek elérésével és aktivizálásával kapcsolatos hipotéziseket” foglalja magában.⁸⁸ Tulajdonképpen a szövegben jelen lévő szemantikai potenciál, melynek reprodukciójára akár más formai jellemzőkkel is törekedhetnek a résztvevők. A szöveghez hasonlóan ez is a teoretikusság irányába mozduló változó, hiszen felmerülhet a kérdés, hogy a tartalom nem csupán olvasatokban létezik-e, s ha létmódját ez jellemzi, úgy alkalmazható-e egy magát gazdaságosságra törekvőnek tételező modellben. A szemantikai potenciál prototipikusan akkor emelkedhet ki a szövegtérből, ha értelmezési lehetőségeit végletesen leszűkíti, vagy végletesen kitágítja, s ezzel magára irányítja a résztvevői figyelmet.

Előbbire példa a törvénytörvény, míg az olvasat szabadsága az irodalmi szöveg centrális tulajdonsága. Bár GRICE nem szövegtipológiai céllal alkotta meg maximáit, de az általa megfogalmazott együttműködési alapelvekre épülő kommunikációs elmélet a tartalom szempontjából igen lényeges tulajdonságokra világíthat rá.⁸⁹ A szemantikai potenciál imént leírt korlátozásához köthető a mennyiség kategóriája, mely alá két maximát rendel a szerző.⁹⁰

A kommunikációhoz való hozzájárulásod legyen az igényeknek megfelelő mértékben informatív!

Ne legyen a szükségesnél informatívabb a kommunikációhoz való hozzájárulásod!

A maximák prototípusok, elvárt rendszerek létét feltételezik azáltal, hogy kiemelik a szélső értékek felé tendálást mint a nyelvi produktum létrehozásakor elkövethető hibát. A „hiba” a tartalom alapértelmezésétől való eltérésre utal, mely profilálttá s így szövegtípust meghatározóvá teheti ezt a bemeneti teret. Mennyiségi és minőségi tényezők is említhetők itt, hiszen az informatív mivolt megítélésében mind a redundancia, mind a kimondható, leírható elemek határozottsága fontos szempont. A rendőrségi szövegnyilatkozatának szövegterében a tartalmi tényező azáltal profilálódik, hogy az információk mennyisége és minősége is szigorú elvárásokhoz igazodik. Az értelmezést szélsőségesen le kell szűkítenie ennek a szövegtípusnak, egyes tartalmi elemek közlése így redundáns lehet, ugyanakkor más jelentéstani egységeket tilos szerepeltetnie a nyelvi produktumban.

A következő maximák a módhoz köthetők – itt egy fő elvet fogalmaz meg a szerző, valamint négy, tulajdonképpen ezt kidolgozó kitélt.⁹¹

*Légy áttekinthető!

Kerüld a homályos kifejezéseket!

Kerüld a kétértelműségeket!

Légy tömör!

Légy fegyelmezett!

Ezek a maximák vonatkoznak egyfelől a redundanciára, s lényegében a mennyiség fogalmát vegyítik a módéval, másfelől a szerteágazó szemantikai potenciállal rendelkező kifejezési módokra irányulnak, melyek az absztrakció magasabb szintjén állnak, szemben azokkal a szavakkal, viszonyokkal, melyek egyértelmű kapcsolatot képesek

89 GRICE, Paul, *Logic and Conversation* = Cole, Peter, Morgan, Jerry L., *Syntax and Semantics, Vol. 3: Speech Act*, New York, Academic Press, 1975, 41–58

90 Uo. 45.

91 Uo. 46.

létesíteni denotátumukkal. Ha egy szövegben sok elvont fogalmat találunk, az a szövegtér domináns jellemzőjévé teheti a tartalmat, s ugyanezt tapasztalhatjuk fordított helyzetben is – előbbire példa lehet a filozófiai esszé, míg utóbbira egy használati utasítás.

A következő kategória a minőség, amit általánosságban az igazság kritériumával jellemez GRICE.⁹² Ez alá sorolódik a következő két maxima:

Ne mondj olyat, amit hamisnak hiszel!

Ne mondj olyat, amit nem tudsz alátámasztani megfelelő bizonyítékkal!

A tartalom az igazságfeltételek érvényesülésének problémáján keresztül is képes kiemelkedő bemeneti térré válni. E változója által felvett érték mint központi jellemző alapján jellemezhető pl. a bíróság előtti tanúvallomás, vagy a dolgozatban később részletesen elemzésre kerülő fórumok hozzászólásai, melyek az igazság fogalmát nem 'a valóság-nak való megfelelés' prototipikus értelmezésében érvényesítik, hanem az egyes felhasználók által képviselt értékrendszerben, melyet azok szövegeik által alkotnak meg.

GRICE negyedik s egyben legkevésbé kifejtett kategóriája a viszony, mellyel kapcsolatban egyetlen elvárást fogalmaz meg:

Légy releváns!

Ezt a tényezőt a tartalom változóján túl a stabilitás változójához is köthetjük, hiszen a relevancia szoros összefüggésben működik az elvárhatóság tulajdonságával. Profilált jellemzője lehet a szövegnek a tartalom, ha a jelentéstani síkon megvalósuló viszonyrendszert, az elemek egymáshoz képesti relevanciáját mint központi jellemzőt birtokolja, azaz az újrareprezentálása megvalósítható a minőségi feltételek minimális módosításával. A prototipikus leíró szövegek mindenképpen ide tartoznak, hiszen tartalmuk az interpretációnak megfelelően újrafogalmazható, és a reprodukció képes valamennyi igazságfeltétel átemelésére. Ellentétes esete a tartalmi szempont kiemelkedésének a hangzás szimbolikájára összpontosító, s ezzel pl. a helyzetdalnál magasabb absztraháltsági szintű jelentéspotenciállal bíró versek esete, melyeknél az újrafogalmazásban a minőségi ismertetőjegyek módosulása az eredeti identitás teljes elvesztését idézheti elő, s csak önmagukkal képesek hasonló olvasatok kiváltására. Az irodalom szövegeinél a tartalom kiemelkedhet a relevancia szélsőségesen alacsony értéke miatt, ugyanakkor feltételezhető, hogy a résztvevő tényezőjével való fogalmi integrációja kiemelkedően fontos, és domináns viszonyt

alakít ki a blendben. Ezt a domináns viszonyt tarthatjuk tulajdonképpen az olvasatnak. Ilyen esetben a résztvevő tényezőjének központi szerepéhez kapcsolódik a minimális veszteséggel reprezentálható tartalom hiánya, mely tulajdonképpen nem a tartalom leépítésének, sokkal inkább az olvasatba való transzformációnak köszönhető. Az olvasat tehát a modell értelmezésében a tartalom egy emergens formája.

A lírai szövegtípusok tulajdonságainak más elrendeződése is lehetséges. Az imént vázolt modell egy, a résztvevő és tartalom mentális tere közt létesülő elsődleges viszonyt feltételez az integrált térben. Elképzelhető azonban, hogy a szöveg teoretikus, szinte érzékelhetetlennek tételezett változója profilálódik az irodalom egyes szövegfajtáiban, hiszen a tartalom hiánya azt eredményezheti, hogy a szimbolikus viszonyrendszer kapja meg dominanciáját. Ennek véleményem szerint ellentmond, hogy a verseket is képesek vagyunk egységes szövegtérként hatékonyan reprezentálni az elménkben, azaz rögtön olvassá alakítjuk, s így ugyan a szövegtest folyamatos érzékelése közben időszakosan profilálódhat a szöveg tényezője, az információ elraktározása során, amennyiben az nem a szöveg pontos megtanulásának céljával zajlik, a szövegtérben nem a szöveget mint formai és szemantikai struktúrát, hanem ennek a saját értelmezés – azaz a résztvevői bemeneti tér – által alakított olvasatát, két bemeneti tér kapcsolatát profilálja az elme. Biztos választ erre a kérdésre csak a befogadói viselkedés vizsgálata adhatna épp úgy mint a modell valamennyi megállapítására, de hipotetikusán működtethetőbbnek tűnik a résztvevő és tartalom viszonyának kiemelkedése.

Részlegesen már számos alkalommal említésre került a szövegek szituációhoz, beszédhelyzethez, kontextushoz való kötöttsége. NÁNAY a mondatok igazságértéke forrásának tekinti a kontextust.⁹³ Az összeköttetés indexikusokon keresztül valósul meg, melyek a különböző kontextusokban más-más elemet képesek aktiválni, s így értelmezésükkor ennek mibenléte alapvető szempont.⁹⁴ Kiterjesztve az értelmezést elmondhatjuk, hogy a nyelvi produktum is képes indexikusként működni abban a közegben, melyben megalkották, ugyanakkor áthelyezhetősége, illetve az igazságérték megállapíthatóságának kérdése, szövegtípusonként változó szerepe folytán az ilyen jellegű kapcsolatot is egy változónak kell tekintenünk. A helyzetszerűség BEAUGRANDE és DRESSLER modelljében a szövegszerűség egyik ismérve, s mint

---

93 NÁNAY Bence, *Esszenciális indexikusok és a kiértékelés kontextusa = Szöveg és típus : Szövegtipológiai tanulmányok*, szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2006, 220–230, 224.

94 Uo. 220.

ilyen „azon tényezők összefoglaló megnevezése, amelyek a szöveget relevánssá teszik egy fennálló vagy kikövetkeztethető előfordulási helyzet szempontjából”,⁹⁵ azaz lényegében minden szöveg lényegi összetevőjeként jelölik ki a helyzetet. TOLCSVAI NAGY a szöveg közegeként összesíti a beszédhelyzetet, a nyelvi produkció előtt, után és közben végbemenő cselekvést, valamint az előzetes tudást.⁹⁶ HYMES az elrendezés és színhely fogalmát vezeti be korábban ismertetett modelljében, ezek közül az első a beszédaktus helyére és idejére, általános fizikai körülményeire vonatkozik, míg a második ennek pszichológiai vetületét, kulturális értelmezését adja.⁹⁷ A szöveg közege, a forgatókönyv, a tudáskeret, a kikövetkeztetett előfordulási helyzet és a színhely fogalma rokonítható egymással, az elrendezés pedig a fennálló előfordulási helyzethez hasonlít. Két további változót kell tehát megállapítani ezeknek a csoportoknak megfelelően.

A külvilág a szövegteret létrehozó elmetevékenység során is körülveszi a résztvevőket. Képes bekerülni a szöveg szimbolikus viszonyrendszerébe, mind szemantikai, mind formai értelemben – a helyszín megjelenhet bennfoglalásos módon, deixisen keresztül (pl. *ott*), de kifejtett összetevője is lehet a szövegnek (pl. *parlamentben*), formális szempontból pedig az igeidő-egyeztetések alkalmasak a szövegtér integrációs folyamatát ténylegesen körülvevő, vagy csupán az elmében reprezentálódó viszonylatok beemelésére. A szövegteret összességében is képes befolyásolni ez a tényező, melyet a *helyzet* változójaként alkalmaz az integrált szövegtipológiai modell. Ez a mentális tér az események lefolyását kísérő térbeli elrendeződést, a temporális viszonyokat, a közös tapasztalati keretet vegyíti, melyekből adott esetben levezethetők a szöveg bizonyos elemei és szerveződési módjai, a stabilitás szerkezeti és tartalmi jellemzői, azaz sok változóra, bemeneti térre képes hatást gyakorolni. A helyzet centrális jellemzője a beszélt nyelvi társalgásnak, mely bennfoglalásokkal élhet a szövegben, amiket a szövegtérben a hely és idő mint mentális terek, összefoglalóan a helyzet tartománya képes biztosítani az integráció folyamatában. Az írott szövegeknél prototipikusan nagyobb súlyt kap a tartalom tényezője, mert a kifejtettségnek köszönhetően a helyzet kiegészítő funkciója nem indokolt.

A fejezet elején a nyilvános politikai vita kapcsán már felmerült a forgatókönyv és tudáskeret közti integrációs folyamat. A színhely, mint az interakció pszichológiai elrendeződése, lényegében a közös-

---

95 BEAUGRANDE–DRESSLER *i.m.* 211.

96 TOLCSVAI NAGY, *A magyar nyelv szövegtana*, 62.

97 HYMES *i.m.* 483.

ségi szinten hagyományozott forgatókönyvre vonatkozik, melynek azonban nem konvencionális jellege, hanem a hozzá kapcsolódó tapasztalatok kölcsönöznek presztízst, s így sokak elméjében létrejön egy sematikus reprezentáció, mely szövegtípustól függően valamilyen mértékben dominánssá válhat. A konvencionalizáltságtól annyiban is megkülönböztetendő a forgatókönyv értelmezése, hogy előbbi kizárólag közösségi szintű megegyezésben létezik, míg a forgatókönyv bizonyos esetekben a szövegben is hagy nyomot – ilyennek tekinthetők a forgatókönyv fenntartására irányuló fatikus elemek, a funkciójukat kizárólag a forgatókönyv fenntartásában megfelelő egységek. A tér- és időbeli viszonyok kifejtettségének analógiájára itt is megállapítható, hogy egyes szövegtípusok tartalmas elemeket szövevényes viszonyrendszerben alkalmaznak, s így nem feltétlenül igénylik a tudáskeletből vagy forgatókönyvből való kiegészülést, míg másoknál ezek feltétlenül profilált mentális tereket jelentenek. A kérdéses tényezőket az integrált szövegtipológiai modell a *situáció* változójában egyesíti. A *situáció* a már többször említett politikai kampányban centrális jellemző, hiszen a metonimikus jelleg, azaz, hogy a párt mint absztrakt entitás a politikusok, választók által részekben, de egészként reprezentálódik, olyan szövegi sajátosságokat és résztvevői viszonyokat teremt, melyeket az elme nehezen értelmezhetne a *situáció* mentális tere nélkül. A *situáció* kialakíthat integrációs kapcsolatot a stabilitás formai és tartalmi változójával, a résztvevő tényezőjével, ilyenkor együttes dominanciájuk figyelhető meg. A résztvevő és a *situáció* együttes kiemelkedése jellemzi pl. a vita szövegterét, mely előbbitől a célokat és szándékokat, utóbbitól a szerkezeti és stratégiai jellemzőket kölcsönözheti. A forgatókönyvet a résztvevőkben egymásról kialakult mentális képpel vegyítve egy, a diskurzusban működtetett belső modell jöhet létre a kommunikáló felekben, mely integrált térként képes működni a további fogalmi integrációban.

A beszédaktusként is értelmezhető szövegterekben szintén centrális elem a *situáció*. FAUCONNIER és TURNER elméletének része az integrált tér visszahatása a bemeneti terekre, ez megfeleltethető a beszédaktus fogalmának, így a *cselekvés* tényezőjének dominanciája egy szövegben lényegében egy integrációs mozzanat kiemelkedését jelöli. A végrendelet szövegtípusa pl. a helyzet változójára való szövegtéri visszahatást profilálja.

A stílus fogalma szintén levezethető az integrációs modell működéséből. Ezt a jelenséget e keretben a bemeneti terek és a szöveg szimbolikus egységei közt zajló blending eredményének tekinthetjük. A helyzet változója pl. meghatározhatja, hogy adott szemantikai moz-

zanathoz milyen formai tényezőt társítson a szöveg létrehozója, azaz lényegében a szóhasználat stilisztikai vonatkozása is a blendingből eredeztethető. A résztvevő mentális tere is nyomot hagyhat a szimbolikus viszonyokon, hiszen az önmagát a partner szövegbefogadásakor használatba vett bemeneti térként manipulálni akaró megnyilatkozó ezen a fogalmi integrációs folyamaton keresztül nyilváníthatja ki vélt vagy valós személyiség-tartalmait. A stílus szövegtipológiai tényezőjének működése hasonló a tartalmi és szerkezeti stabilitás érvényesüléséhez, szimbolikus stabilitásnak is nevezhetnénk, hiszen magas és alacsony elvárhatóságú elemek, szerkezetek közötti válogatás eredményeként jön létre. Különböző bemeneti terekből adódhat a választás motivációja, melyeket tapasztalatai alapján a befogadó képes azonosítani. Általános jelenség, hogy a blendben dominánsként megjelenő bemeneti tér vesz részt a stílus kialakításának fogalmi integrációjában, így a stílus prototipikusan centrális jellemzője a szövegtípusnak.

A *csatorna* megkerülhetetlen tényező az észlelés könnyedsége miatt, a szövegtipológiának kétségkívül a legobjektívebben megfigyelhető tényezője. Ennek ellenére fontos megjegyezni, hogy az e változó tekintetében azonos értékek más tulajdonságokban lényeges eltéréseket mutathatnak. Az integrált szövegtipológiai modell jelentőségéhez mérten képes működtetni a csatorna bemeneti terét, azt csak akkor emeli ki, mikor az integrációs folyamatot dominánsan befolyásolja. A csatorna tényezője az írott-beszélt dichotómián túl magában foglalja a közvetítés eszközeit is (pl. telefon, számítógép, papír), hiszen annak megállapítása, hogy látás vagy hallás útján végezzük a szöveg létrehozását és feldolgozását, nem minden esetben képes a csatornát profiláló szövegtípusokat kimerítően jellemezni. Az internetes szövegtípusok prototipikus példák a csatorna dominanciájára, hiszen a számítógép eszközében rejlő technikai lehetőségek által meghatározott mentális tér szinte valamennyi egyéb bemeneti teret módosítani képes saját viszonyainak megfelelően.

Példa az integrált szövegtipológiai modell alkalmazására – az internetes fórumok szövegeinek elemzése

Az internetes fórum olyan publikációs felületet jelöl, melyen választott néven tehetik közzé szövegeiket a kommunikációs folyamat résztvevői, változatos tartalmak köré szervezve.

A fórum mint weboldal az elvárásoknak megfelelően esztétikus megjelenítéssel, különféle címekkel témakörökre, résztémákra tagolhatja tartalmait – az index.hu⁹⁸ oldalán a hierarchia explikáltan van

⁹⁸ A példák minden esetben erről a weboldalról származnak. A szövegeket az eredeti helyesírással, az eredeti tördeléssel közlöm. Az idézett szövegek nem egy szigorúan lehatárolt korpuszból származnak, hanem a fórumszövegek vizsgálata során

jelen egy fórum megnyitásakor. A *Folytatásos netregény* topikot megnyitva a következő tematikus láncot találjuk közvetlenül a cím fölött: *Fórum » Általános társalgási fórumcsoport » A Törzsasztal*. A topikokra utaló elnevezések esetlegeseek, a topiknyitó egyéni leleményei mellett egészen prototipikus témajelölő egységek is lehetnek. Előbbire példa a *Cukrosbacs* *lettem...* címmel jelölt topik, melynek kezdő, s így témajelölő bejegyzése a fórumozó frissen diagnosztizált cukorbetegsége köré szerveződik. Ezzel szemben a *Szemüveg* cím által keltett elvárásnak a hozzá tartozó topiknyitó bejegyzés messzemenően megfelel. A topik témáját a címen és az első, prototipikusan a topikot létrehozó személy által fogalmazott hozzászóláson kívül behatárolhatja a topikleírás, mely az index.hu fórumain a topikcím alatti linkről érhető el. Nem minden topikgazda ír ilyen szöveget. A *Porszívó* és az *Ötvenen túlia* *társasága* topikok nem rendelkeznek ilyen leírással, témájukat egyrészt meghatározza a tematikus hierarchiában elfoglalt pozíció, amit a tematikus lánc fejez ki, másrészt mindkét topikban a kezdeti bejegyzés az, ami körvonalazza a topikot nyitó személy elvárásait a hozzászólások felé. Vannak azonban olyan topiknyitók is, akik élnek a topikleírás adta lehetőséggel:

(1a) Sanyooo vagyok és ez az én topicom! De megosztom veletek! :)
OFF-olhattok is, ez itt úgylis ON! :)))

(1b) Képek, videók. Lehet vicces, szomorú, szívszorító, csak legyen döbbenetes! Egyetlen szabály: sokkoló vagy megrendítő képeket csakis linkkel, rövid leírással, hadd döntse el mindenki maga, hogy megnézi-e!

Az (1a) példa a *Sanyooo mosógépszerelő OFF topicja* :) című topikhoz tartozik, az (1b) pedig a *Döbbenetes!* topikhoz. Előbbinél szemmel látható a *sanyooo* nicknevet használó topiknyitó önreprezentációra való igénye, ami motiválhatta a leírás elkészítésében is. Az, hogy tartalomra vonatkozó elvárások itt nem léteznek, arra utal, hogy a felhasználó kötetlen beszélgetés kialakítására ösztönzi a többi fórumozót, mely diskurzus így a chat szövegtípusához fog közelíteni, szemben a szigorú tartalmi megkötésekkel bíró tematikus fórummal.

A fórum felhasználói prototipikusan két különböző forgatókönyvet tudnak működtetni, és ezek valamennyi itt tapasztalható szövegtípusra hatást gyakorolnak. A társalgási topik (fórumos regiszterben *off-topik*) jellemzően több bennfoglalással él, a felhasználók sok eset-

---

fellett, leginkább megfelelőnek tartott illusztrációk, melyek az alkalmazás megállapításainak könnyebb megértését célozzák.

ben már ismerik egymás szövegeit, s ezáltal tulajdonképpen egymást. A topikleírás ezeknél a topikoknál általában hiányzik, hiszen a későbbi hozzászólásokra vonatkozóan itt nincs lényegi tartalmi elvárás, ami indokolatlanná teszi ennek a szövegtérnek a profilálását, illetve a cselekvés mint visszahatás dominanciáját is. Az (1a) példa tehát nem tekinthető prototipikusnak, valószínűleg egy korábbi társalgásra való reflexióként értelmezhető, bár ez ennél a szövegtípusnál nem felderíthető, előzmény-következmény típusú kapcsolódások jelzésére technikailag csak a hozzászólásoknál van lehetőség. A *rali kocsmája* topik leírása alátámaszthatja az iménti feltételezést:

(2a) Az eredeti *kocsmá topik*, ami rali hajdani törzshelye volt, és amit meg is hagyunk olyannak, amilyenek Ő is kedvelte

A (2a) topikleírás sok bennfoglalással él, ami a szituáció bemeneti területét profilálja. Az első hozzászólók által láthatóan ismertek az előzmények, konkretizáló megjegyzések többnyire nem fordulnak elő, de az egyik hozzászólás a körülményeket nem ismerő olvasónak is megvilágítja a szituáció központi elemét:

(3a) Kegyelettel emlékezve lépem át a kocsmá küszöbét, egy rali által készített fotóval tisztelegve az emléke előtt. Remélem látod rali koma onnan az égi ivóból, hogy újra él a kocsmád, régi fényében tündökölve.....

A prototipikus kezdő hozzászólás a társalgási topikokban kifejti, hogy a hozzászólások felé a topikgazda nem támaszt tartalmi elvárást. A *Pletyikklub érdeklődőknek* című fórum a következő hozzászólással nyit:

(4a) Halihó mindenkinek!
Gyertek ide és beszéljünk meg a minket érdeklő dolgokat.
Szeretném megtudni, hogy a messzi Genfben is esik-e az eső, úgy mint itt Budapesten?
Azután érdekelne, hogy ki milyen sütit sütött a hévégén?
Nerdy

A kezdő hozzászólás szövegterében a közösség és a topik „off” jellege profilálódik részben direkt módon, a ’minket érdeklő dolgok’ közösséget és definiálatlan tartalmat vegyítő fogalmával, részben pedig indirekten, a kérdés beszédaktusával, ami két összefüggés nélküli tartalmi szálon kívánja megindítani a topik működését.

Összefoglalva az eddigi példák tanulságait, a társalgási topik topikleírásának szövegtípusával kapcsolatban a következő állapítható meg: a szövegtípus centrális jellemzője a tartalom és a szituáció, s a szintén

dominánsnak tekinthető résztvevő mentális teréből a közösség emelkedhet ki. A kezdő hozzászólás jellemzően előforduló szövegtér ettől annyiban tér el, hogy a cselekvés tényezője a tartalmat is hatókörébe vonva erősen aktivált lehet benne. A szituációnál a résztvevő közösségeként való profilálódása az egész szövegtér viszonylatában kiemelkedővé válhat.

A *Döbbenetes!* című tematikus topiknál a tartalmilag instabil cím az, ami indokolhatta a topikleírás elkészítését, illetve ez esetben a létező megkötés is motiválja a szöveg létrehozását. A kezdeti bejegyzés ennél a topiknál a következő:

(5a) Üdvözlök minden kedves leendő topiklakót!
Ha böngészés közben érdekes képre/videóra akadtok, és szeretnétek másnak is megmutatni, akkor ide vele! Természetesen a kép- és linkfeltöltés mellett beszélgethetünk is. :)
Az egyetlen szabályt pedig igyekezzetek betartani!
Köszönöm!
Egy kis *ízeltő*, hogy mire is gondolok.

A két, azonos topikra vonatkozóan meghatározott tematikus elvárás szövegei, (1b, 5a) a topikleírásban és a hozzászólásban láthatóan más szövegtér létrehozására irányulnak. Míg előbbinél a tartalom emelkedik ki, utóbbinál a résztvevői bemeneti tér is erősen aktivált lesz. Bár mindkét szöveg tartalmas szóelemeket használ, értelmezésükhöz a helyzet és a csatorna ismerete is elengedhetetlen, hiszen a web 2.0 mint tér és eszköz technikai lehetőségeinek az ismeretét feltételezi a szöveg létrehozója, ezzel kapcsolatban bennfoglalásokkal él. A topikleírásban a link bemásolásának mozzanata teljes mértékben hiányzik, a hozzászólás említi ugyan a feltöltés aktusát, azonban ez esetben a mondat fókuszában a *beszélgetés* mint új elem profilálódik. Lényeges eltérés, hogy a topikleírás nélkülözi a feladó személyére vonatkozó elemeket, míg a hozzászólás már megjeleníti a fogalmazót néhány E/1. személyű igével. Más topikleírásokat is szemügyre véve elmondható, hogy a résztvevők bemeneti terén belül a közösség emelkedik ki, de sokkal inkább profiláltak tekinthető a tartalom és a cselekvés mentális tere, melyek közül utóbbi domináns, hiszen a topikleírás elsősorban más bemeneti terekre irányul – ilyen a résztvevő (közösség), a tartalom, valamint a szöveg tényezője. Ezek a tulajdonságok a kezdő hozzászólásra is igazak, egyedüli különbség, hogy itt a feladóval, mint a résztvevő általános terének egyik bemeneti terével egészül ki a szövegtér domináns csoportja.

Mindezt összegezve megállapítható, hogy a tematikus topik leírása szövegtípusának centrális jellemzője a cselekvés, ehhez szorosan kap-

csolódva a tartalom s a résztvevői tér közösségi összetevője. Témától függően kiemelkedhet a csatorna és a helyzet mentális tere is, hiszen ezekre vonatkozóan a szöveg bennfoglalásokkal él. Egyéb szövegtipológiai változók prototipikusan nem emelkednek ki.

A kezdő hozzászólás szövegtípusa a topikleírásban tapasztaltakhoz képest a résztvevő bemeneti terének egy újabb elemét profilálja – a feladót.

A kezdő hozzászólást követő szövegek, az egyéni hozzászólások már más tereket jelenítenek meg magas aktiváltsági szinten. A társalgási topikot az elemzett két szövegtípus mentén már részben elhátároltuk a tematikus topiktól, de az ezeknél tapasztalt integrációs különbségek az egyéni hozzászólásokban is megfigyelhetők. A társalgási topikban a résztvevői tényező individuumra vonatkozó része sokkal profiláltabb, mint a tematikus topikokban. A tartalmi kötöttség hiánya folytán előtérbe kerül a szövegalkotók egyénisége, mely egyben a stílust is profilált tényezővé teheti, amennyiben a résztvevői elem sajátosságai nyomot hagynak a szimbolikus szerkezetben. A résztvevői mentális térben a közösség is dominánssá válhat, a társalgási topik gyakran egy már kialakult fórumozói körhöz kapcsolódik.

(6a) Na csak azért kérdezem, mert szervezünk egy barlangnéző "túrát" október 13-án szombat délutánra az I.ker topikosokkal. Kíváncsi lennék, hogy hányan jártak már ott.

E hozzászólás arra utal, hogy a virtuálisan képződött közösség a fórumon kívül is tarthatja egymással a kapcsolatot. Bármilyen kötődést is feltételezünk, a csoportképződés prototipikus jellemzője a társalgási topikoknak. Ezt a tényezőt a hozzászólás szövegtípusában részben a szituáció mentális tere integrálja, hiszen a tudáskeret, esetlegesen a közösség által begyakorolt és elfogadott beszélgetési forgatókönyv is megjelenhet, mely egymás fórumhasználati szokásainak, személyének ismeretéből fakad.

(7a) Herm, -(most egy pillanatra komoly leszek)- részemről minden korábbi súrlódásunk lezárva, ha bármi véleményed, ötleted, gondolatod van, gyere és írd le.:)

A *Barátocska* :) nicknevet használó fórumozó a (7a) példában idézett hozzászólásban a bennfoglalással erősen profilálttá teszi a szituáció mentális terét, amellett, hogy a résztvevői bemeneti tér itt is aktívált elem. A helyzet mentális terére vonatkozóan a hozzászólások igen különleges jelenséghez igazodnak. Erre részletesen a dolgozat terjedelmi korlátai miatt nem térhet ki, de annyit mindenesetre itt is meg kell

említeni, hogy a helyzet mentális tere ezeknél a szövegeknél felbomlik az egyéni és a közös virtuális térre, melyek eltérően profilálódnak a szövegtérben, ezért megkülönböztetésük is feltétlenül szükséges. LAKOFF és JOHNSON metaforaelméletével⁹⁹ összhangban röviden annyit állapítanak meg, hogy a fizikai világban szerzett tapasztalatokkal mint forrástartománnyal a virtuális teret mint céltartományt hozhatjuk kapcsolatba, ami a csatorna integrációba való bekapcsolódása folytán sajátos alakzatokat hoz létre az elmében. A felhasználók önmagukat mint a virtuális térben jelen lévő entitásokat jelenítik meg a tárgyiasított virtuális térben, a rámutatásokat szöveggel, hivatkozással kivitelezik. A tapasztalatok mind szöveggé alakulnak, az idő másként definiálódik, a hozzászólások száma szerint módosulni képes, a létrehozás és a befogadás temporálisan elkülönült voltából kifolyólag. A szituációval kapcsolatban hasonló megkettőződés figyelhető meg, ez a világhálón formálódó közösség életéhez és a külvilágban zajló folyamatokhoz egyaránt kötődhet.

Az egyénileg érzékelt helyzet nem központi tulajdonsága a társalgási topikok hozzászólásainak, ellenben a közös virtuális helyzet mindenképpen az, erre vonatkozóan sok a ki nem fejtett információ, melynek körvonalazásához az elmének szüksége van erre a bemene-ti térre. A szövegesemény szintén profilált tényező ezeknél a szövegeknél, hiszen a hozzászólási előzményt jelölő link (pl. *Előzmény: milendee (26032)*) prototipikusan megjelenik a hozzászólások végén, s az aktuális hozzászólás adekvát szövegterének létrehozásában mindenképpen fontos szerepe van annak, hogy a kérdéses szöveg egy korábbi szövegeseményt követő szövegeseményhez kötődik. A hozzászólások terjedelme, fizikai jellemzőik egyébként önmagukban is profilálttá teszik a lehatároltságot, s ebből adódik a hozzászólások összességéből létrehozott fórumos társalgás szövegtípusában a szerkezeti stabilitás domináns szerepe is.

A társalgási topikok hozzászólásainak centrális tulajdonságai tehát a következő szövegtipológiai változókhoz köthetők: résztvevő (individuum és közösség), stílus (a résztvevő visszahatásaként a szimbolikus rendszerre), szituáció (elsősorban fórumon belüli), helyzet (a közös virtuális helyzet értelmében), szövegesemény.

A tematikus topikok hozzászólásai a tartalmat, illetve az ehhez való szöveglétrehozói viszonyt aktiválják elsődlegesen. Tartalmilag stabilabbnak tekinthető a társalgási fórumnál az egyedi hozzászólás

---

99 Az elméletet kidolgozó kötet: LAKOFF–JOHNSON *i.m.* (ld. 69. jegyzet)

és a társalgás tekintetében is, bár az instabilitás ott sem tekinthető profilált tulajdonságnak.

(8a) Taktikai felállásról most nem akarok vitatkozni, illetve annyiban igen, hogy ha Ramos középben játszik, akkor szinte mindig balbelső védő.

Azzal viszont igen, hogy Ramos jóval gyorsabb mint Pepe. Pepe egy állat, de kifejezetten gyors állat. Még Schuster vagy Ramos idejében volt egy felmérés, miszerint Robben mögött ő volt a második leggyorsabb az akkori keretből. Ezt mondjuk kételkedve fogadtam, mert mondjuk ott volt Drenthe is, de a középső védőink közül tuti ő a leggyorsabb.

A (8a) példa a *Real Madrid* „című”, a tematikus cím helyett logót alkalmazó topik egyik hozzászólása. Alátámasztja a korábbi megállapítást, miszerint a tartalom és a résztvevő mentális tere központi változó ezeknél a szövegeknél. Az idézett hozzászólásban az is szembevetendő, hogy a topik témája alapján ismertként kezelt külső – azaz a virtuális téren kívül megfigyelhető – szituációra sok bennfoglalással reflektál, s így dominánsnak tekinthetjük ezt a bemeneti teret is. A szituáció a hozzászólásokban általában alárendelődik a résztvevő mentális terének, legyen szó valamilyen történésről vagy akár univerzális tudáskeretről. A szövegesemény itt is lényeges összetevő, mely a társalgás szintjén a szerkezeti stabilitás dominanciájában képeződik le. A stílus felhasználóktól függően ezekben a hozzászólásokban is erősen aktivált lehet, ugyanakkor kiemelkedése itt inkább a tartalomtól és a szituációból következik, és megnyilvánulhat témákhoz, szakterületekhez kötődő szóhasználatban, a tematika jellegzetességeiből adódó szerkesztési sajátosságokban.

A tematikus topikok hozzászólásainak centrális változói tehát: tartalom, résztvevő, szituáció (elsősorban fórumon kívüli), szövegesemény, stílus (a tartalom és a szituáció visszahatásaként a szimbolikus rendszerre).

A társalgás, mely akár egyfajta makroszintű formának is tekinthető, ha a hozzászólásokat mezoszintű szövegegységeknek tekintjük, eltérő profiláltságú tulajdonságokkal bír a két különböző topik típusban. A szerkezeti stabilitás már a hozzászólásokhoz kapcsolódva említésre került, ez mindkét topikfajtnál kiemelkedő. Ugyanakkor a tartalmi stabilitásban tapasztalunk eltérést. A társalgási topikok nem tekinthetők sem kiemelkedően stabilnak, sem radikálisan instabilnak a téma tekintetében, ellenben a tematikus topikokat az első tulajdonság centrálisan jellemzi. A társalgási topik hozzászólásai, fordulói az élőbeszédben elhangzó informális társalgás szövegeseményeit jellem-

ző tulajdonságokkal írhatók le, prototipikusan rövidebbek, mint a tematikus topikok hozzászólásai. Ezek a bekezdés mint mezoszintű egység jegyeit mutatják föl fizikai és részben szerkezeti tulajdonságaikon keresztül.

Az index.hu-n megjelenik egy harmadik típusnak tekinthető moderátori topikfajta, melynek valamennyi szövegtípusában a virtuális szituáció és helyzet, a csatorna és a cselekvés mentális tere dominál. Ezek elemzése a helyzet és szituáció kettősségét elemző tanulmányban igen tanulságos lehet, jelen dolgozat csak röviden térhet ki rá.

A moderátori topik jellemzően tartalmaz leírást, mely a topiknyitó moderátor személyének a norma mentális terét kiemelő pozíciójából is adódhat. A kezdő hozzászólás prototipikusan a címhez hasonló rövid tartalmi meghatározás. A hozzászólások szigorúan a moderátori tevékenységek köré szerveződnek, a tiltások, téma áthelyezések közlése, illetve az ezen intézkedésekre való felhívások a szövegek fő funkciói, melyek a korábban említett profilált mentális terekből adódnak.

Az internetes fórumokon négy lényeges szövegtípus különíthető el. A topikleírás, a kezdő hozzászólás, az egyéni hozzászólás és a társalgás jellemzői összegzésre kerültek. A dolgozatban ennek az elemzésnek elsősorban a modell működési elvének bemutatása volt a célja, így egyes kérdéseket nyitva hagyott az említett szövegtípusokra vonatkozóan. A részletes elemzés egy későbbi tanulmány témája lehet.

Összegzés

Az integrált szövegtipológiai modell a kommunikáció generikus terében a szöveggént definiált nyelvi produktumot a szövegtér fogalmával jelölt integrált mentális térnek tekinti, mely különböző tényezők vegyülékéeként, azokat részben kiemelve, részben a domináns elemeknek alárendelve tartalmazza. A szövegtér alapvetően új minőséget teremt a bemeneti terekből, melyeket szövegtipológiai változókként alkalmazhatunk. A szövegtípust ebben a keretben az határozza meg, hogy az integrált térben mely bemeneti terek lesznek a leginkább aktíváltak. A számba vehető bemeneti terek, illetőleg változók a következők:

csatorna: az írott-beszélt dichotómia mellett ez a változó foglalja magában a nyelvi produktum közvetítésének eszközeit is, mivel az arra vonatkozó megállapítások, hogy a szövegtér írott vagy beszélt szöveg alapján jön létre, nem minden esetben tudják kimerítően alkalmazni a csatorna változójának potenciálját.

cselekvés: az integrációs modellben ez a tényező felel meg az integrált tér bemeneti terekre gyakorolt visszahatásának,

mely szövegtani szempontból megfeleltethető a beszédaktus fogalmának, s dominanciája a szövegtérben lényegében egy integrációs mozzanat kiemelkedését jelenti.

helyzet: az események lefolyását kísérő térbeli elrendeződést, a temporális viszonyokat, a közös tapasztalati teret vegyítő változó.

résztevő: a kommunikátorok egymásról alkotott fizikai és elmében reprezentált tapasztalata, a háttérinformációk és előfeltételezések, a következtetések és kivetítések integrációjából kialakuló tényező. Jellemezhető a résztvevők számával, a szerepviszonyokkal, a hierarchikus szerkezettel, a beszélők elmetevékenységének jelentőségével. A résztvevő profilálódhat közösségként, önálló tudatú entitásként, a társadalom részeként, stb.

stílus: a bemeneti terek és a szimbolikus viszonyrendszer között zajló blending eredményének tekinthető, szimbolikus stabilitásnak is nevezhető, amennyiben a magas és alacsony elvárhatósági szintű elemek, szerkezetek közötti válogatás eredményeként jön létre. Különbőféle bemeneti terekből adódhat a válogatás motivációja, melyeket tapasztalatai alapján a befogadó a stílusból kiindulva képes visszakövetkeztetni. Prototipikusan a blendben dominánsként megjelenő bemeneti terek vesznek részt a stílus kialakítására irányuló fogalmi integrációban.

szerkezeti stabilitás: az általános szerkezet prototipikus egységeivel, a bekezdéssel és a fordulóval, illetve egyéb elrendeződési formákkal kapcsolatos elvárásokra vonatkozó változó.

szituáció: a forgatókönyv és a tudáskeret közötti integrációs folyamat eredménye lehet, elsősorban pszichológiai és társadalmi elrendeződési formákra, s nem fizikai jelenségekre utal.

szöveg: szimbolikus viszonyrendszer, mely formai és szemantikai elemek integrációjából jön létre. A szöveget alkotó tényezők prototipikusan objektíven észlelhetők és összemérhetők, mikro-, mezo- és makroszintre tagolódnak.

szövegesemény: a szöveg testének feleltethető meg, a lehatároltságot centrális tulajdonságként birtokló lokúciós aktus.

tartalmi stabilitás: az elvárhatósággal kapcsolatba hozható tulajdonságokat, az adott viszonyok között érvényesülő megjósolhatósági szintet jellemzi, mely elsősorban a

tudáskereten és a forgatókönyvön alapul.

tartalom: a szövegben rejlő szemantikai potenciál, melynek reprodukciójára más formai jellemzőkkel is lehet törekedni. A tartalom változójának behatárolására a modell elsősorban GRICE maximáit alkalmazza, melyek a mennyiség, mód, minőség és relevancia fogalmi köré szerveződnek.

Irodalom:

- ACZÉL Petra, *Új retorika : Közélet, kommunikáció, kampány*, Pozsony, Kalligram, 2009
- BEAUGRANDE, Robert de, DRESSLER, Wolfgang, *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*, Budapest, Corvina Kiadó, 2000, 23–35.
- BODA I. Károly, PORKOLÁB Judit, *Hiponim és metaforikus kapcsolatok reprezentálása hipertext alapú rendszerekben = Magyar Nyelvjárások 41.*, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2003, 57–68.
- BÓDI Zoltán, *A világháló nyelve : Internetezőők és internetes nyelvhasználat a magyar társadalomban*, Budapest, Gondolat, 2004
- BORONKAI Dóra, *Bevezetés a társalgáselemzésbe*, Budapest, Ad Librum, 2009
- EYSENCK, Michael W. – KEANE, Mark T., *Kognitív pszichológia : Hallgatói kézikönyv*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997
- FAUCONNIER, Gilles, TURNER, Mark, *Conceptual Integration Networks = Cognitive Science*, Vol. 22, No. 2, 133–187, April-June 1998
- HYMES, Dell, *A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata = Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Szerk.: PLÉH Csaba, SÍKLAKI István, TERESTYÉNI Tamás, Budapest, Osiris, 1997, 458–495.
- JAKOBSON, Roman, *Nyelvészet és poétika = Bevezetés az irodalomelméletbe*, szerk.: DOBOS István, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999., 7–39.
- KOCSÁNY Piroska, *Szükség van-e új szövegfogalomra? : Egy pályázati kiírás tanulságai = Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2008, 29.
- LABOV, William, FANSHIEL, David, *Beszélgetési szabályok = Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Szerk.: PLÉH Csaba, SÍKLAKI István, TERESTYÉNI Tamás, Budapest, Osiris, 1997, 395–435.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, *Metaphors we live by*, Chicago, London, University of Chicago Press, 1980
- LANGACKER, Ronald W., *Foundations of cognitive grammar. Volume II*. Stanford, California, 1991
- NÁNAY Bence, *Esszenciális indexikusok és a kiértékelés kontextusa = Szöveg és típus : Szövegtipológiai tanulmányok*, szerk. TOLCSVAI

- NAGY Gábor, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2006, 220–230
- PETŐFI S. János, *A verbális szövegek (mint komplex jelek) szemiotikai-textológiai tipológiájának néhány aspektusa* = *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*, Szerk.: TOLCSVAI NAGY Gábor , TÁTRAI Szilárd, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2008, 13–17.
- TOLCSVAI NAGY Gábor, *A magyar nyelv stilisztikája*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996
- TOLCSVAI NAGY Gábor, *A magyar nyelv szövegtana*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001
- TOLCSVAI NAGY Gábor, *A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben* = *Szöveg és típus : Szövegtipológiai tanulmányok*, szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2006, 64–90
- TOLCSVAI NAGY Gábor, *Topik és szövegtípus* = *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*, Szerk.: TOLCSVAI NAGY Gábor , TÁTRAI Szilárd, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2008, 41–48.

ELTE BTK Magyar nyelv és irodalom MA II.

Varga Mónika
**A határozói igenevek
lehetséges állítmányi szerepéről
boszorkányperek szövegeiben**

A dolgozatban¹ a határozói igenevek állítmányi szerepét vizsgálom **Bevezetés** boszorkányperek szövegei alapján. A dolgozat célja kettős: egy már más korszakban, másfajta szövegtípusokon vizsgált nyelvi jelenséget, a határozói igeneveket állítmányi szerepben, középmagyar anyagon, speciális szövegtípuson keresztül bemutatni (tekintve, hogy ez viszonylag gyakorinak tekinthető jelenség ezekben a szövegekben).

A dolgozat másik célja egy összetett problémafelvetés: hogyan egyeztethető össze az átmeneti szófajú és jelentésű határozói igenév az állítmány igei természetével és az ahhoz kapcsolódó funkciók kifejezésével. Ezzel szorosan összefügg, hogy hogyan alkalmazhatók a kognitív megközelítésben megjelenő szempontok: folyamatjelleg, eseményszerkezet, időbeliség – különös tekintettel a vizsgálat korpuszára, egy olyan szövegtípusra, amelyben egyfajta narratív jelleg meghatározó (vagyis megértéséhez szükséges az időbeli viszonyok követhetősége). További kérdés a korpusz kapcsán a beszélt nyelvviség és az írott, hivatali nyelvváltozatok kapcsolata (a határozói igenév viszonylag kiterjedt használata és a scriptor gyakorlata közti összefüggés jellege).

A korábbi kutatásokban más időszakban és/vagy más szövegtípusokon vizsgálták a jelenséget. A határozói igenév állítmányi szerepé-

---

¹ A dolgozat a 81189 számú OTKA-projektum anyagait felhasználva készült, a projektum vezetője Dömötör Adrienne

nek megjelenése a korábbi szakirodalom alapján műfajonként változó, a kódexszövegekben is az evangéliumi részletekben a leírásokra jellemző (vö. VELCSOVNÉ 1981: 309): az eseményeket meglevenítő részletekben, legendákban, elmélkedésekben nagyobb az előfordulása. A határozói igenek szerepeinek átfogó korpuszalapú kutatása részben időbeli átfedéssel, de más műfajokon vizsgálatával történt (HORVÁTH 1991: 3, első két metszet: 1600–1700-as évek, műfajok: dráma, fejtegető próza, költészet, levelezés, történeti próza).

Ebben a dolgozatban kifejezetten az állítmányi szerepet vizsgálom, amely funkció bár vitatható, korábbi tanulmányok és összefoglaló munkák szerint is jellemző volt bizonyos mondattani és szövegtani környezetben (a kései ómagyarban kódexszövegek alapján VELCSOVNÉ 1957, 1981, a középmagyarban GUGÁN 2007: 99, 106, átfogóan l. HORVÁTH 2003: 431–432; 663–4).

A korpusz középmagyar kori szövegekből áll (részben az újmagyar korhoz közeledve), így a szövegalkotás vizsgálata során már van lehetőség pragmatikai jellegű problémafelvetésekre is (vö. HAADER 2004: 466, HAADER 2006: 370). A szövegtípust tekintve boszorkányperekről van szó (l. felhasznált szövegek): mivel ez a kutatás kezdeti szakasza, csak 19 per szövegét vizsgálom (mintegy 479.735 n-t érintve), ezekben mintegy 154 állítmány vagy „állítmánygyanús” példa található (vizsgálat nem foglalkozik a *mondván* idéző igenévvél, amelyről l. DÖMÖTÖR 2012). Ezen a kis korpuszon is bemutatathatók a jelenség kapcsán bizonyos tendenciák, emellett kizárható az esetlegesség, illetőleg az, hogy csupán egy-egy szerző (beszélő vagy scriptor) gyakorlata miatt fordul elő.

Az anyag csoportosítása a kutatás kezdeti jellege miatt is lényeges, ugyanis nem mindig egyértelműek a határok, bár vannak bizonyos jelenségek a kontextusban, amelyek támpontokat adnak (vö. VELCSOVNÉ kritériumai 1981: 311–312, HORVÁTH szempontjai 1985: 322–323, 1991: 42–45). Emellett maga a korpusz is adott szempontokat: a boszorkányperekre viszonylag nagy mértékben jellemző a *-ván/-vén* képzős határozói igenév használata, tág határozói funkcióban és állítmányként egyaránt. A dolgozatban a grammatikai funkció alapján 3+1 típust különíték el, amely a részben korábbi szakirodalmi háttérfeltevések szerint, részben pedig kutatás során alakult ki.

A korpuszban több olyan perszöveg található, ahol egy-egy esemény, történés több tanú vallomásában szerepel, így ezek közvetlenebbül összehasonlíthatók a szövegalkotás bizonyos szempontjai szerint (vö. „ugyanaz” az esemény, több megkonstruálás).

A dolgozatban szerepel néhány szövegtani, pragmatikai problémafelvetés az állítmány tipikusan igei természetével kapcsolatban (a leíró grammatika alapján vö. LENGYEL 2000b; kognitív megközelítésben IMRÉNYI 2007, TOLCSVAI NAGY 2009, TOLCSVAI NAGY 2010). Átmeneti szófajról van szó, igéből képezve, tehát részben folyamatot fejez ki, ugyanakkor egy másik eseményre vonatkoztatva tömörebb formában körülményt is. A kérdés szempontjából nem kifejezetten lényeges, hogy a beszélt nyelvi vagy a hivatali nyelvváltozatokhoz köthető-e; fontosabb szempont, hogy mások számára feldolgozható, időben követhető legyen a leírt jelenet (ez a szövegtípus jellegéből is adódik). A határozói igenévnek határozói funkcióban van időviszonyító szerepe, állítmányi szerepben ez kétségesebb. További probléma a figyelemirányítás és a lehorgonyzás kérdése, amely szintén az állítmányi funkcióhoz kötődik.

Az igenév a leíró grammatikában az átmeneti szófajok közé tartozik (LENGYEL 2000a: 223). A határozói igenév a határozószó és az ige közti átmenetnek tekinthető (az egymástól elkülöníthető funkciók alapján az igtől külön kezelhető). A határozói igenév ugyanolyan bővítményekkel rendelkezhet, mint az ige, saját alanya is lehet (LENGYEL 1992: 146, 2000a: 239). A határozói igenevek jelentésükben is átmeneti kategóriák: az igei jelentéstartalomból a cselekvés, történés, állapot/dolog körülményeit fejezik ki, emellett az adott mondatrésznek megfelelő szófaji–grammatikai formában jeleníti meg azt (LENGYEL 2000a:224). A határozói igenév esetében a jelentés és a mondatrészszerep szorosabban kapcsolódik össze, mint például a határozói szerepű főnevek esetében, ugyanis nincs viszonyrag, amely segítené a tájékozódást (LENGYEL 1992: 137). A jelentés hatása miatt a hagyományos grammatikában is viszonylag bizonytalan, gyakran komplex határozói kategóriák alakultak ki.

A leíró nyelvtanban szerepel utalás a *-va/-ve* és a *-ván/-vén* képzős alakok közti funkciómegoszlásra, amelyet a 17. századtól már jellemzőnek tartanak (LENGYEL 2000a: 237): eszerint a *-va/-ve* képzős derivátumok mód- és állapotahatározók lehetnek, míg a *-ván/-vén* képzősök idő- és okhatározók. A mai használat kapcsán vitatott, hogy a *-ván/-vén* képzős határozói igenév lehet-e állapotahatározói szerepben: LENGYEL 1992 (144) szerint nem, míg HORVÁTH 1992 (33–34) példái között található ilyen szerepű is. A *-ván/-vén* képző, bár ma már ritkább, valamelyest stílushoz kötött a használata, mégis produktív képzőnek tekinthető (vö. LENGYEL 1992: 138).

A határozói igenévről és az állítmányi szerepről
A határozói igenévről:

A későbbiek miatt lényeges megállapítás, hogy a *-ván/-vén* képzős határozói igenév lazábban kapcsolódik az igei alaptaghoz. Ez a kapcsolat olyan laza lehet, hogy kétséges, hogy bővítményszerepű-e vagy inkább önálló mondatrész (a szórend és a központosítás is általában ezt erősíti LENGYEL 2000a: 238). A hagyományos nyelvtan bővítményként elemzi az ilyen szerkezeteket is, ugyanakkor a tagmondatszerűségét lényegesnek tartja.

A határozói igenév eredetét tekintve (A. JÁSZÓ 1991: 319–351) igenévképzőből és határozóragból állt: az **-m* igenévképzőhöz kapcsolódhatott a félhangzós *-i* lativusrag, amely átértékelődött az ősmagyarban: **-m̩i/-m̩i > *-β̩i/-β̩i > *-β̩á/-β̩é > -va/-ve*. A *-ván/-vén* locativus modalis *-n* raggal kiegészült forma későbbi alakulás lehet. Funkcióját tekintve folyamatosságot, befejezettséget, elő- és utóidejűséget fejezhetett ki.

Az ómagyar kor kapcsán felmerül a kódexek szövegsajátossága-ként, hogy olykor a határozói igeneves szerkezet és, *azután, sőt, tehát* stb. kötőszóval kapcsolódik a mondat „főigéjéhez” (A. JÁSZÓ 1992: 449). Az ilyen mondatokban az igenév a verbum finitumhoz „közeledik”. A *-ván/-vén* képzős igenév mindig lazábban kapcsolódhatott a főigéhez, mint a *-va/-ve* képzős (a vele alkotott szerkezet átalakítható mellékmondattá). Feltehető, hogy terjedelmesebb szerkezetek esetén az igenév és az ige kapcsolata még lazábbá vált, s ezért került közéjük kötőszó. A határozói igenév állítmányi használatát A. JÁSZÓ nem tartja elfogadhatatlannak, ugyanakkor a kódexek szövegeiben jellemző előfordulás okát másban keresi: ilyen beszédbeli szünetek kitöltése kötőszóval, a ritmika, az „okoskodó magyarázkodás”, az ügyetlen fordítás (A. JÁSZÓ 1992: 449).

A jelen dolgozat korpusza középmagyar kori boszorkányperek szövegeiből áll, melyekben nem merül fel közvetlenül a fordítás problémája (a latin nyelvű műveltség igen), sem a ritmika, sem a szünetek kitöltése, ugyanis kötőszó nélkül is megfigyelhető az igenév állítmányi szerepe.

A kódexek szövegeit vizsgálva VELCSOVNÉ meggyőzően mutatta be tanulmányaiban (1957: 105–110, 1981: 308–315), hogy a határozói igenév bizonyos esetekben betölthette az állítmány szerepét; ez elsősorban a *-ván/-vén* képzős igenévre vonatkozik, amely még csak nem is névszói-igei jellegű, hanem ilyen szerepben a verbum finitumhoz közelít. A kódexek szövegrészletei alapján VELCSOVNÉ elkülöníti azokat a feltételeket, jellemzőket, amelyekkel megállapítható az állítmányi kategóriába tartozás – ez ugyanis csak a tágabb szövegkörnyezet bevonásával lehetséges (VELCSOVNÉ 1981: 311–12). A kategóriába

sorolás tényezői: a kötőszó szerepe, az igei állítmány hiánya, s további kotextuális jellemzők, amelyekre részletesebben a saját példaanyag vizsgálata során térek ki.

A középmagyar korban ugyanis szintén jellegzetes, hogy az állítmány nemcsak igei, névszói-igei, hanem határozói igenévi is lehet (GUGÁN 2007: 99, 106, összefoglaló munkában I. HORVÁTH 2003: 663–664, az újmagyarban már szinte példátlan, mégis 1849-ből szerepel egy példa vö. HORVÁTH 2003:758).

Az állítmány a leíró grammatika alapján a tagolt mondat központi szerepű, fő mondatrésze, mely önmagában teljes mondatot képes adni („minimális mondat” LENGYEL 2000b: 394). A hagyományos grammatika kifejezetten igei természetű mondatrészeknek tartja az állítmányt (az ígét pedig az állítmányi szerepre specializálódott alapszófajnak vö. LENGYEL 2000b: 394).

Nem kizárólag ige lehet állítmány, ugyanakkor az ilyen szerepű nyelvi egységnek rendelkeznie kell az ígére jellemző grammatikai kategóriák kifejezési eszközeivel is, ki kell fejeznie időt, módot, szám- és személyjelentést. Az állítmány ebben a felfogásban lehet igei és névszói-igei (kopulával kiegészítve, LENGYEL 2000b: 395). Az állítmány jelentését az azt alkotó szófaj fogalmi jelentése határozza meg. A leíró megközelítés szerint az igenevekre általában nem jellemző az állítmányi szerep, a főnévi és határozói igenév eszerint soha nem lehet állítmány. A melléknévi igenév akkor kerülhet állítmányi szerepbe, ha szófajisága vitatható, s közelebb áll a melléknévhez. A *le van írva* típusú határozói igeneves szerkezet szintén nem minősül állítmánynak (állapothatározónak számít, bár a kérdés talán nem teljesen lezárt vö. LENGYEL 2000: 240, 395, LENGYEL 1992: 127–167).²

A kognitív megközelítés szerint a nyelvi szerkezetek fogalmi szerkezeteket reprezentálnak (tapasztalati alapú fogalmi és nyelvi/nyelvtani kategóriákról beszélhetünk). A dolgokat főnevekkel, folyamatot ígével, az eseményt mondattal fejezzük ki (vö. TOLCSVAI NAGY 2009: 373, TOLCSVAI NAGY 2010: 51). A prototipikus mondat (elemi vagy tagmondat) információs egység, amely elemi eseményt jelöl: általában a mondatbeli főnevek olyan dolgokat neveznek meg, amelyek valamilyen viszonyba kerülnek egymással a mondatban. Az ígék ezt a résztvevők közti viszonyt fejezik ki időben, folyamatként (TOLCSVAI NAGY 2010: 116–117).

² vö. HORVÁTH 1992: 67 megemlíti az állítmányi szerepet elsősorban történeti háttérfeltevések alapján, ugyanakkor a leíró korpuszban is akad kötőszóhasználat miatt „állítmánygyanús” példa, noha *-va/-ve* képzős.

A folyamatnak azonban a magyarban a *verbum finitum* mellett más összetett kifejezései is lehetnek, például ilyen az ige + főnév vagy melléknév szerkezet (hagyományos értelemben az összetett állítmány). A főnévi vagy melléknévi összetevő igen nagy mértékű elvontsággal tartalmaz folyamat jellegű szemantikai részt (főnévi összetevő: cselekvés, állapot; melléknévi pl. állapot, viselkedés). A létige fejezi ki a cselekvés/történés/állapot folyamatát, pillanatnyi állapotok egymásra következését (szekvenciális), míg a főnévi vagy melléknévi összetevő ezeket időbeliség nélkül tartalmazza (összegző). A folyamat összetett kifejezése kompozitumszerkezetként értelmezhető: kölcsönös szemantikai kidolgozás valósul meg a két összetevő között megfelelések alapján (TOLCSVAI NAGY 2010: 71–72, a segédige + főnévi igenév kapcsán TOLCSVAI NAGY 2009: 377).

A *-ván/-vén* képzős határozói igeneves szerkezetek a történeti szövegekben a *verbum finitum*mal egyenértékű funkciót tölthettek be (vö. pl. VELCSOVNÉ 1957: 108–110). A határozói igenév átmeneti szófaj lévén, tartalmaz folyamatszerű jelentés-összetevőket és a folyamat körülményeire vonatkozó összetevőket is, így tekinthető egyfajta összetett kifejezésmódnak, kezelése azonban nem problémamentes.

A véges igealak a megkonstruált folyamatot azonosíthatóvá teszi a megnyilatkozó és befogadó által megértett beszédhelyzettel (lehorgonyozza pillanatnyi diskurzustérben vö. TOLCSVAI NAGY 2009: 373, 383). A lehorgonyozott igeidőhöz képest a segédige + igenév szerkezet például kevésbé lehorgonyozott eseményidőt reprezentál vagy el is maradhat a lehorgonyzás (TOLCSVAI NAGY 2009: 390). A lehorgonyzás problémája a határozói igenév állítmányi szerepe kapcsán további kérdéseket vet fel (erről részletesebben l. problémafelvetés).

A határozói igenévről szóló háttérfeltevések a következőkben foglalhatók össze: a leíró nyelvtan megállapításai közül (LENGYEL 2000a: 226, 237) lényeges a határozói igenevek átmenetisége (mind szófaj, mind jelentés szempontjából), valamint az, hogy bővítése igei lehet. A *-ván/-vén* képzős igenév még mindig erősen tagmondatszerű; a *-ván/-vén* ritka, de produktív képző, elsősorban ok- és időhatározói szerep kifejezésében. Általánosságban a történeti megközelítés is utal funkciómegoszlásra és a *-ván/-vén* képzős igenév ómagyar kori tágabb használatára, majd annak fokozatos csökkenésére (D. MÁTAI 1999: 379, HAADER 2006: 377). A kései ómagyar szövegek kapcsán A. JÁSZÓ (1992: 449) utal az állítmányi használatra, VELCSOVNÉ (1957, 1981) pedig meggyőzően bizonyítja, ugyanezen korszakból származó anyagon azt. HORVÁTH LÁSZLÓ több munkájában átfogóan ír a határozói igenevekről, ezekben is szerepel az állítmányi funkció (HOR-

VÁTH 1985: 322–323, 1991: a három szinkrón metszet közül az első és a második vonatkozik a középmagyar korra, 40-40 körüli adattal, noha ezt befolyásolja néhány szerző egyéni szövegalkotása, vö. HORVÁTH 1991: 42).

A korpusz bemutatása után sor kerül azokra a problémafelvetésekre, melyek az állítmányi szerepre vonatkoznak, valamint arra, hogyan alkalmazható a kognitív megközelítés a boszorkányperek nyelvi anyagára.

A dolgozat egyik problémafelvetése, mennyire egyeztethető össze a kognitív megközelítés a történeti korpusz tapasztalataival (határozói igenév mint állítmány, ezzel kapcsolatban a folyamat kifejezése, lehoronyzás, a fogalmi feldolgozás, a kontextus szerepe, nyelvhasználat szempontja). Éppen ezért érdemes utalni a pragmatika és a történeti kutatások viszonyára, majd a választott nyelvi anyag első megközelítését tárgyalni.

A korpusz megközelítései: szemlélet, korszak, szövegtípus

1 A történeti kutatások számára a pragmatika elsősorban szemléletmódként lehet érvényes (vö. VERSCHUEREN, idézi HAADER 2004: 464): a nyelvi jelenségeknek a nyelvhasználat folyamatai és sajátosságai felől való szemlélete. Egyetérthetünk azzal, hogy ez a megközelítés valamennyi nyelvi szinten jellemző lehet, ugyanakkor a történeti vizsgálatokban a „magasabb nyelvi szinteken” jobban érvényesül. A választhatóság és a pragmatikai szempontok érvényesítése ugyanis természetesen akkor alkalmazható, ha egy adott nyelvi jelenségnek több variánsa jellemző (HAADER 2004: 465).

A pragmatika kutatási területe a „jelen”, vagyis a beszédhelyzet (történeti kutatásban ez részben hipotetikus) és a szöveg, a diskurzus vizsgálata olyan szövegtípusokban, ahol a megnyilatkozók bizonyos grammatikai formák választását preferálják, még hozzá rendszeresen (kvantitatív vizsgálat is szükséges, vö. HAADER 2004: 466). A nyelvhasználat általános hatása szintaktikai, grammatikai változások forrása lehet – ugyanakkor éppen a választhatóság miatt a változások vonalának megrajzolhatósága kérdéses lehet (HAADER 2004: 468).

A nyelvhasználatra vonatkozó történeti vizsgálódások tárgya lehet a funkcionális variánsok közti választás: többnyire (ha nem is feltétlenül) különféle nyelvtörténeti korszakokban az adott variánsok tartalmilag (referenciálisan) ugyanazt valósítják meg, ugyanakkor grammatikai megformálásukban eltérnek (HAADER 2004: 466). Egy-egy ilyen változás azonban nem független a közlés legtágabb értelemben vett céljától (vö. HAADER 2001: 367). Hozzátehetjük, hogy a fogalmi

megalkotásban és megértésben a megformálásbeli különbségek miatt a tartalmi, referenciális azonosság különböző mértékű lehet. A konstruálás egy jelenet feldolgozó megértése több lehetséges mód közül választva – következményei vannak, mi válik a feldolgozás során fontossá, hogyan valósul meg figyelemirányítás (vö. TOLCSVAI NAGY 2010: 30–31) A konstruálás problémája ugyanakkor történeti szövegek esetében nem problémamentes – a beszédhelyzetre és egyéb viszonyokra csak következtetni tudunk.

A középmagyar kortól kezdve a szövegalkotó társadalmi, kulturális háttere, szándékai többé-kevésbé ismertek lehetnek, emellett a megcélzott befogadói háttérrel is lehetnek ismereteink, s ez lehetőséget ad a nyelvhasználati választások okainak keresésére, akár bizonyos következtetésekre is (vö. HAADER 2004: 466).

A rendszerszerű választási lehetőségek kapcsán érdemes megemlíteni a mondattani szinonímiát, melynek egyik szemléletes példája az igeneves szerkezet, illetőleg a mellékmondat használata a bibliafordításokban (vö. HAADER 2001: 367–368, HAADER 2004: 466–467). Az igenév (főként a határozói) átmeneti szófaj lévén, ugyanúgy bővíthet, mint az ige, ugyanazt a tartalmat képes kifejezni, a mellékmondat azonban redundánsabb, feldolgozása könnyebb lehet. A középmagyarban, a mellékmondatos szerkesztés terjed el (szintetikus → analitikus szerkesztésmód) – ez elsősorban arányeltolódásként jelenik meg, tehát egymás mellett jelentkeznek (vö. HAADER 2001: 368).

Hozzátehetjük, hogy az igeneves és mellékmondatos szerkesztésmód alakulása az eleve magyar nyelven írt szövegek esetében nyitottabb kérdés; boszorkányperekben a lejegyzett tanúvallomások kapcsán nem beszélhetünk fordításról, ugyanakkor a latin műveltségi hatás természetesen nem zárható ki.

2A középmagyar korszak során (1526–1772 között, a határokat nem szigorúan véve, vö. HAADER 2006: 367) nyelvi változásainak hatóköre csökken: az egyes nyelvi elemek, jelenségek keletkezése, eltűnése, az arányok átstrukturálódása már nem jelent az egész nyelvi rendszerre nézve döntő módosulásokat (D. MÁTAI 1999: 377). Ebben a korszakban a szakirodalom szerint általában a nyelvi egységesülés folyamatai válnak erősebbé (D. MÁTAI 1999: 377, HAADER 2006: 366–367). A határozói igeneves szerkezetek helyett, mint arról korábban szó volt, terjed a mellékmondatos, analitikus szerkesztés (D. MÁTAI 1999: 379). A „korábban általános használatú” (vö. D. MÁTAI 1999: 379 – nem derül ki, hogy az állítmányi szerep beleszámít-e) *-ván/-vén* képzős igenevekhez képest egyre gyakoribbá váltak a *-va/-ve* képzős

igenevek bizonyos funkcionális különbséggel: a *-va/-ve* inkább csak mód- és állapothatározóként (vö. HAADER 2006: 377).

A kései ómagyar korhoz hasonlóan a *-ván/-vén* képzős határozói igenév – nagy valószínűséggel az *-n* igei személyranggal egybeeső végződésnek köszönhetően – analógiásan igésülve a középmagyarban is betölthette az igei állítmánynak megfelelő funkciót (HORVÁTH 2003: 431–432, 663–664).

A nyelvi anyag vizsgálhatósága szempontjából a középmagyar korról mint sajátos korszakról beszélhetünk (vö. HAADER 2006: 370): lényegesek a korszak misszilisei, valamint a perszövegek (a kódexek szövegéhez képest a beszélt nyelvhez közelebb álló műfajokról lévén szó). A középmagyar kor nyelvi állapotának feltérképezésére ugyanis nagy mennyiségű anyag áll rendelkezésünkre, emellett a korábbi időszakhoz képest új szövegtípusokon keresztül kerülhetünk közelebb a beszélt nyelvhez (vö. PUSZTAI 1999: 380–381). A tanúkihallgatások, boszorkányperek szövegében érzékletes példákat találunk az élőbeszéd grammatikai eltéréseire, a lazábban szerkesztett, grammatikailag nehezebben elemezhető mondatalkotásra (HAADER 2006: 370).

A tanúvallomások szövegeiből, noha az elhangzott szövegek a jegyzés során különböző mértékben és módokon változtak, változhattak, a szövegtípus jellegéből adódóan következtethetünk a kor nyelvhasználatára (pl. hangadások, gesztusok leírása, a beszédhelyzet felidézése során a nyomatékosítás, szóismétlés, a bűnösség és a trágár beszéd kapcsolata stb. vö. PUSZTAI 1999: 382–384). A hitelesség miatt a tanúk nemcsak az eseményeket idézik fel, hanem diskurzusrészleteket is, erre egy példa a korpuszból: 1745. Bosz. 2. 249:

A midőn Szabó Janosnak és Jutkának gyötrése és kinzása volt, maga szájából hallotta Czákinének minémő artatlan eő, azt mondgyák hogy !egyike [egyiket] eő kinzaná, *mikepp volnék ott, mikor itt vagyok* [...].

3 Mivel a korpusz boszorkányperek szövegéből áll, érdemes vázlatosan utalni a tanúvallomás mint szövegtípus általánosan megragadható jellemzőire (mint a szöveg első megközelítése, vö. TOLCSVAI NAGY 2001: 60–61) s az azokkal kapcsolatos kérdésekre, problémákra.

A beszédhelyzetről általánosságban elmondható, hogy a jegyzőkönyv jellege miatt lényeges a hitelesség, ezért a szövegek egy részében nyomon követhető a híven rögzítettség (PUSZTAI 1999: 380). A beszédhelyzetnek, a tanúskodás külsőségei, a hétköznapitól eltérő jellege miatt feszélyező helyzetnek hatása lehet a nyelvhasználatra. A vallomások szövege mégis közelebb állhat a beszélt nyelvhez, mint a

tanúk nagy része számára nem aktív írott nyelv valamelyik változatához (vö. PUSZTAI 1999: 381). Hozzátehetjük, hogy a scriptor szerepével kapcsolatban egyelőre csak találgathatunk, valószínűleg az idő előrehaladtával is megfigyelhetők bizonyos erre vonatkozó változások, emellett a perek jellege, elbeszélte események tartalma is befolyásolhatja azt. A vallomásokot keretbe foglaló punktumok például többé-kevésbé állandó jellemzői a pereknek, hasonlóan a bizonyítással kapcsolatos események, információk kapcsán a forrás megnevezései (*tudja-e, látta-e, avagy hallotta-e*). A szóhasználat kapcsán is megjelennek olykor a lejegyző megjegyzései, melyek további kérdéseket vetnek fel (*sit venia*, stb. erről bővebben PUSZTAI 1999: 382–383).

A lejegyző szerepének kérdésessége akár egyetlen példával érzékelhető: a következő két részlet ugyanazon perben, ugyanabban a vallomásban található (1755. Bosz. 2. 280. o.):

(1a) a beszélt nyelvet idéző:

[...mellyet annak utánna a Tanunak egy Testvér Eöcse úgy\mint néhaj Vargyas Mihál megh irtt Kiss Ferencznek szemeire vettvén, hogy mért rontotta megh az gyermeket] feje bizcgetetességénél egyebet nem felelvén hanem csak: *hüm, hüm*, nem tagatta, és nem is mentette maghát,[...]

(1b)

az Gyermek magha is a gyümölcsre bé ment, kit annak utánna fönt irtt Kiss Ferencz ott *tapasztalván* kergetett

Az (1a) példában a felidézett szituációban egy diskurzusrészlet jelenik meg: tartalmaz egy függő idézetet (kérdés, vád), s egy olyan választ, melyet részben tartalmilag idéz (*nem tagadta*), részben „szó szerint” egy olyan hangadást, amely talán bizonytalanságot, talán a válasz megtagadását fejez ki, mindenesetre pontosan rögzítve jelenik meg.

Az (1b) példa sajátossága az igeválasztásból adódik: a *tapasztal* az alapvető érzékszervi benyomásoknak egy elvontabb, gyűjtő kifejezése, amely ebben az esetben egy általában közvetlenebb módon kifejezhető, egyszerű eseményt (‘lát/talál valaki valakit valahol’) jelöl, s ilyen használatban inkább a hivatalos nyelvváltozathoz köthető.

A perszövegekben a kérdések és válaszok punktumokba, pontokba szedése a későbbi befogadók számára is segíti a feldolgozást, megértést. A kérdésekből, témakörökből egyfajta keret alakul ki, ezen belül viszont – egy-egy peren belül is – többé-kevésbé változó, milyen esemény hányszor, milyen részletességgel hangzik el. Az egyes tanúvallomások így összevethetők a perekben belül, illetőleg az egyes perszövegek egymással is. A kérdések általában előzetes ismeretek alapján, de

nyitott módon jelennek meg: a korábban jelzetteken kívül lehetséges események megvallására is felszólítják a tanúkat.

A vallomásokban a tanúk általában a kérdések alapján felidézett történeteket, eseménysorokat beszélnek el, olykor azokat kiegészítve egyéb információkkal. A hitelességet kifejezendő, szerepelhet a vallomás során, hogy honnan származnak az információk (átélte, látta, hallotta), lehet bennük többé-kevésbé személyes vélemény (pl. 1734. Bosz. 2. 131: „...*de máskint-is igen káromkodo azon rossz aszszon, csak azért-is nagy büntetist érdemlene*”). A pragmatikai szemléletű vizsgálatok szempontjából szerencsés, hogy bizonyos eseménysorokat több tanú is felidézhet, így lehetőség van a mondat- és szövegalkotás funkcionális variásainak összevetésére.

A tanúvallomás elbeszélésként, narratív műfajként értelmezhető. A narratív megértés a propozicionális tudásnak (‘mi volt/ van/ lesz’) az egyik fajtája (vö. TÁTRAI 2005: 214). Az elbeszélések megértése a tér és az idő fizikai tapasztalatain alapul. A történet elbeszélője referenciális kapcsolatot feltételez a beszédesemény és az elbeszélte események tere és ideje között. A történetek elbeszélésekor az események közti kapcsolat, a tér- és időviszonyok fontossá válnak, hogy a történések között időbeli és oksági összefüggéseket találhasson a befogadó, vagyis térben és időben nyomon követhesse az elhangzottakat (TÁTRAI 2006: 218–221). A boszorkányperek, tanúvallomások tekinthetők „funkcionális szövegeknek”: a felidézett események követhetőségének az ítélet szempontjából közvetlenül szerepe lehetett, ugyanakkor a „mindenkori” befogadó számára is értelmezhetőnek kellett lennie. Az időbeli összefüggések kapcsán a grammatikailag nehezen elhatárolható mondatok is okozhatnak problémát, melynek megoldásában a központozás sem mindig tekinthető támpontnak.

A konkrét nyelvi anyagra rátérve elmondható, hogy 19 per szövegből származnak a példák,³ a szövegek általában Sopron megyéből, az 1670/1676–1755 közötti időszakból származnak. Az első kivétellel több tanúvallomást tartalmazó szövegekről van szó, melyek hosszabb, akár összevethető eseményleírásokat tartalmaznak.

A korpuszban vagyis 19 perben mintegy 154 adatot vizsgáltam a dolgozatban (a vizsgált perek szövegében előfordulhat a dolgozatban jelzethetnél több állítmányi szerepű igeneves példa, ez részben az eldöntés nehézségét mutatja). Noha a további kutatásokhoz a korpusz bővíthető és bővítendő, a példák száma arra elég, hogy az eddigiek alap-

A nyelvi anyag feltárása, a csoportosítás kérdései

³ *Magyarországi boszorkányperek*, 1529–1768 közreadja: Schram Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1983, 2. kötet

ján kizárható legyen az esetlegesség. Bizonyos szempontból a scriptor szerepének kérdését is kezeli, legalábbis ami az egyéni nyelvhasználatot illeti.

Az anyag feltárása során láthatóvá vált, hogy az egyes igeneves szerkezetek elkülönítése nem problémamentes, ezért érdemes rá kitérni a dolgozatban is. A korábbi ilyen jellegű munkákban többféle csoportosítás jelent meg részben átfedésekkel, ezekből választottam szempontokat, s maga a korpusz is előtérbe hozott bizonyos tényezőket.

VELCSOVNÉ tanulmányaiban (1957, 1981) többek közt kódexek szövegei alapján állapít meg kategóriákat, szempontokat, tágabb szövegkörnyezet segítségével. Külön kell ugyanis választani a főmondatban álló, valamint a mellékmondatban szereplő, fölérendelt szó szerkezeti tag nélküli *-ván/-vén* képzős igeneveket (ezek lehetnek állítmányi szerepben) azoktól, amelyek akár mellékmondatokkal egyenértékű szerkezetek, de határozói funkcióban vannak. A funkciók elhatárolása azonban korántsem kézenfekvő (VELCSOVNÉ 1981: 310–11)

A középmagyar kori boszorkánypercek szövegeiben szintén probléma az igenevek funkcióinak elkülönítése, tekintve, hogy a *-ván/-vén* képzős igenév használata igen gyakori és széleskörű, a különféle határozói funkciók (idő, ok, mód, állapot, cél, fok) mellett az állítmányi szerepet is ideértve. Ez részben ellentmond az általánosabb szakirodalmi megállapításoknak, melyek szerint a középmagyarban a korábban általános használatú *-ván/-vén* képzős igenév kezd visszaszorulni az ok- és időhatározó szerepére (vö. D. MÁTAI 1999: 379). Ugyanakkor a korszak más, írott műfajaiban is megfigyelhető a *-ván/-vén* képzős igenevek funkcionális gazdagsága (vö. HORVÁTH 1991: 45–57, főként az első két szinkrón metszet).

A probléma nehézségét jelzi, hogy VELCSOVNÉ átmeneteket is megállapít, különféle „erősségű” kritériumokkal dolgozik, a kérdés jellegéből adódóan mindig bevonva a szövegkörnyezetet.

VELCSOVNÉ önálló állítmánynak tekinti a határozói igenevet, ha (vö. 1981: 311):

1. és vagy *azután* kötőszóval (nála kopulával) kapcsolódó mondategység követi
2. *sőt* kapcsolódó tagmondat
3. *tehát* (vagy *mikor*) kötőszóval folytatódó összetett mondat
4. vonatkozó névmási kötőszóval kezdődő tagmondat követi
5. önmagában találjuk, nincs igei „fölérendeltje” a mondatban

Az átmenetet képező csoportba tartozók kapcsán általában még nagyobb a kontextus szerepe, például ha az igei állítmány (mint az igenév fölérendeltje) távol van az igenévtől, esetleg utalószó áll köztük. Szin-

tén az átmenetiséget jelzi az igenév bővítettsége, például saját alanya (független cselekvéshordozója) vagy saját tárgya, hátravetett határozója van (VELCSOVNÉ 1981: 311). Az állítmányi szereppel egyenértékű – és a verbum finitumhoz hasonló – funkciót jelzi továbbá az igeneves szerkezet igei állítmánnyal való felcserélhetősége, helyettesíthetősége (VELCSOVNÉ 1957: 107).

HORVÁTH LÁSZLÓ korpuszalapú tanulmányaiban (1985: 322–323, 1991: 43–45) szigorúbb feltételek alapján fogadja el az igeneves szerkezetek állítmányi szerepét:

1. a mellérendelő kötőszók, kötőszószerű elemek használata az igeneves szerkezet mellett, hozzátéve, hogy nemcsak az igenévet követő, hanem az azt megelőző kötőszónak is lehet szerepe abban, hogy a határozói igenév állítmányként értelmezhető;
2. az igei állítmány hiányában a határozói igenév veszi át annak funkcióját;

A független cselekvéshordozóval megjelenő határozói igeneves szerkezet ebben a rendszerben nem tekinthető állítmánynak (HORVÁTH 1985: 322–323).

A dolgozat példaanyagának csoportosítása mindkét megközelítést figyelembe véve a következő:

1. állítmány: mellérendelő kötőszó, vonatkozó névmás követi (vagy előzi meg);
2. magában álló igeneves szerkezet, nincs az adott eseményre vonatkozó igei állítmány;
3. átmeneti kategóriaként a független cselekvéshordozót tartalmazó igeneves szerkezetet (vö. VELCSOVNÉ 1981: 311)
4. többfajta elemzés lehetséges, további szempontok bevonásával

A független cselekvéshordozós igeneves szerkezet a verbum finitum kategóriájához kevésbé közelít: a mellékmondati jellege és bővítményei miatt mégis mintha elmozdulna a határozói kategóriától, ezért tekinthető átmenetinek. Az állítmányi kategória megállapítása a korpusz jellegéből adódóan is lehet skaláris. Az átmeneti típus adatai és szövegtörzse összevethető a tipikusabb állítmányi példákkal: talán ezáltal következtethetünk arra is, milyen következményei vannak annak, hogy valamilyen, a tágabb kontextusban levő igei állítmánnyal valamilyen viszonyban van.

Az elhatárolás gyakran nem problémamentes: az explicit jegyek (mellérendelő kötőszó, anaforikus elemek megléte vagy hiánya) mellett az egyik szempont az volt, hogy helyettesíthető az igeneves szerkezet véges igealakokkal (vö. VELCSOVNÉ 1957: 107–108; – ha úgy tet-

szik megkonstruálható-e az adott esemény, folyamat több lehetséges mód közül választva vö. TOLCSVAI NAGY 2010: 30–31).

Ez a szempont azért is lényeges, mert a korpuszban található is ilyen összehasonlítható részlet:

(2a) 282. 151. o.

akkor hallotta szájából az Szolganak, Varga Gyurkonak hogy az eő Aszszonya Szabó Mihályné a proxime el mult Nagy Pénteken nap föl költő előtt az kankalik ágoshoz *kötvén* az Tehenit, és ott megh mosta...

(2b) 282. 157. o.

[...]és hogy az közzelleb el mult Nagy Pénteken minden cselédj alluttak az szobábon és maga föl költ az Aszszonya nap költő előtt ki mént és az Tehenét az kankalék agoshoz *kötötte* s egészlen megh mosta...

A két szövegrészlet ugyanabból a perszövegből, két külön vallomásból származik, s ugyanazt az eseményt írják le: az egyik esetben kötőszó teszi egyértelművé a határozói igenév állítmányi szerepét, míg a másokban ugyanaz az alapige verbum finitumként jelenik meg, nincs egyéb körülményre (idő, ok stb.) utaló kifejezés, ez mutatja a két alak a funkcionális szinonímiáját.

A továbbiakban bemutatott adatok kezelése Schram Ferenc szöveggözlése alapján történik. A könnyebb értelmezés érdekében szükséges bizonyos jelölések alkalmazása: [= tágabb szöveggörnyezet és/vagy szükséges, az adott ponton implicit információk, s az értelemzavaró változatok átírva pl. *halván* [*hallván*] *evet* [*evett*]; az aktuálisan **fontos adat** félkövérrel szedve (egy-egy példában más-más szempontból lehet több adat is); határozói szerepű határozói igenévnél a fajtája, pl. *menvén* [*idő*]; A hivatkozás a per száma és az adatra vonatkozó oldal-szám alapján történik.

1. csoport: A mellérendelő kötőszó új tagmondatot vezet be, ezáltal explicitté teszi, ha az előző tagmondatban megjelenő eseményre nem vonatkozik az igei állítmány, s annak szerepét határozói igenév tölti be.
Állítmány a mellérendelő kötőszó alapján (~87 adat)

(3) 282. 158. o.

...Nyul Mihálynének lábaiban megh rontatott fiát, magha a Fatens **nem látván**, hallotta **mind azon által** maghátul Nyul Mihálynétul hogy a fiát megh rontották ligen, s nem is egyébre, hanem Szabó Mihálynéra **gyanitván**, **mivel** azon gyermeket azért hogy a lovait ki nem hajtotta, nagyon feneghette,[...]

A korpuszban a leggyakoribb a kapcsolatos mellérendelés: *s, és, es*, (mintegy a példák felében); megjelenik szembeállítás: *pedig, mindazonáltal, hanem*; magyarázó: *tehát, mivel, ugyanis*. További két példában szerepel még az *azután* és az *akkor*: az időviszonyok kifejezésével az igeneves szerkezetek állítmányi szerepét erősítik.

Sajátosabb példa a kötőszóhasználat szempontjából a következő:

(4) 272. 100. o.

az után **viszsa menvén** ismét a lakodalmas házhoz, **hát** [akkor] már helyén vagy az a szakácsné szálja [szája]

A fenti példában kötőszószerű szerepben a *hát* jelenik meg, elsősorban határozószói 'akkor' jelentésben (a jelenségről l. JUHÁSZ 1992: 776). Az *azután* az a időhatározói funkciót betöltve szintén aláátmasztja a *visszamenvén* állítmányként értelmezését.

A többféleképpen értelmezhető példák közül a következőben a kötőszó mellett a további kontextusnak is jelentős szerepe van:

(5) 270. 72. o.

[...] erre a Tudós Sz. Miklóson az utzáru **bé menvén** az udvarra, s zemeit az egekre **fordítván**, föl\ nizez,

A példában *bemenvén* könnyen értelmezhető idő- vagy tágabb értelemben vett módhatározóként, ebben az esetben a *s* a két igeneves szerkezetet köti csupán össze, amelyek együtt vonatkoznak az igei állítmányra (*fölnézett*). A *fordítván* azonban jelentésbeli hasonlósága, szinonim jellege miatt egyértelműbben kapcsolódik a *felnézett*hez: a kontextus nem támogatja, hogy két külön eseménynek tekintsük őket. Ezáltal a *felnézett* sokkal inkább értelmezői szerepű, nyomatékosítja a szintén önálló *fordítvánt*. A *bemenvén* így szintén egy külön eseményt képez le, amely mellérendelő kötőszóval kapcsolódik a folytatáshoz.

A kötőszó mellett explicitté tehetik a határozói igenév állítmányi szerepét a folytatásban is megjelenő alanyok, akár vonatkozó névmások formájában, például *az, azok*, egyéb koreferens alakok, 274. 111. o.: *mely jajgatását azon a tajon marhakat örző gyerkőcze Leginkek megh hallottak kikis [kik is] hozza **menvén**, s **azok** adtakis [azok is] hirt Dörben az Gazdaja Aszonyanak.*

Az alábbi szövegrészletekben a úgy tagmondat zárul le, hogy az eseményre nem vonatkozik igei állítmány, az igenév és bővítményei által teljes a mondat. Ezt a következő példában a központosítás is mutatja:

2. csoport:
Állítmányok,
melyek
magukban
állnak, nincs igei
fölérendeltjük
(~22 adat)

(6) 273. 101. o.

...azért egy Juhra valo harangocskajat fogta mellyert is mint joban
megh is [meg is] **haragudván** az Aszony a Fatensre.

Bizonyos szempontból ez a típus áll legközelebb a véges igealakokkal kifejezett állítmányhoz, tekintve, hogy nem a sajátos kötőszóhasználat teszi explicitté a funkcióját. A példák szempontjából talán itt a legnagyobb a bizonytalanság, több esetben nem dönthető el egyértelműen, magában áll-e az igenév, azaz tekinthető-e állítmánynak:

(7) 282. 151. o.

[... hogy az Bika bott holy maradot el, ...] Ordoban köllyöt el maradnj, mellyet mind addigh nyomoztak, hogy Szabo Mihály házánál az Padláson meg találtak, és onnéd **be vivén** Simon Mihály nevü Kiss\ Biro| [lezáru], **azt** látván [ok/idő] e Fatens mondotta...

(8) 283. 163. o.

...Hegedüs Andrásne@is csak ott termet es borral **jo lakván** [jóllakván: lezárul], **csak hamar** egy korso bort az menteje ala dugot haza akarván vinni, [ok]

Az utóbbi két esetben a központosítás nem egyértelműen mutatja a mondatok, tagmondatok lezárságát; ami támpont lehet a (7) példában: alanyváltás, valamint az előző többszörösen összetett mondat tárgya (*bikabot*) újra explicit módon (névmási anafora) megjelenik.

A (8) példa esetében kétségesebb, hogy a *jólakván* [jóllakván] után lezárul-e a tagmondat (nincs alanyváltás a folytatásban), de a *csak hamar*, amely az előzmény és a folytatás közt eltelt időt jelzi, egyben el is különítheti két eseményt.

További olyan példák találhatók a korpuszban, amelyek többféleképpen magyarázhatók, ugyanakkor a határozói szerepként értelmezés a kontextus alapján megkérdőjelezhető:

(9) 259. 33. o.

a Fatens a tűz helen ült a tűznél, gyertya **égvén** a szobában az asztalon, ajtó s ablakok be téve [ötöd magával a vason lévő Bán Györgyné bent teremvén [idő] a Fatensst föll vettek az tűz helrüll]

A fenti példa kétféleképpen értelmezhető: az egyik az, ha a *gyertya égvén* körülményjelentését erősebbnek tartjuk, ebben az esetben sem könnyű határozóként besorolni, leginkább tág értelemben vett „külső” állapotahatározónak tekinthető. A kontextus alapján megfigyelhető, hogy a további, körülményt leíró kifejezésekre *-va/-ve* képzős határozó vonatkozik, amely utalhat funkcionális megoszlásra. Az *égvén*

„helyettesíthető” múlt idejű verbum finitummal is anélkül, hogy ez hiányossá tenné a tagmondatot (míg az *ajtó s ablakok betéve csak be voltak téve* szerkezetként konstruálható meg).

A másik értelmezési lehetőség, hogy magában álló állítmány; a *gyertya égvén* olyan eseményt ír le, amelyhez nem kötődik igei állítmány, az előző eseményhez (a tűzhelyen és tűznél üléshez) közvetlenül nem köthető.

A *betéve* viszont a szöveg folytatásához kötődik, ugyanis a leírt körülményhez képest a folytatás szembeállításnak is tekinthető (vö. *ajtó s ablakok be voltak téve*, ennek ellenére Bán Györgyné ötödmagával bent termett).

(10) 266. 51. o.

az alatt szentölt Tömjének valamely része **az előtt** a cserépben **maradván**, füstölögni kezdett

A (10) példa kapcsán szintén felmerül a lehetőség, hogy magában álló állítmány, noha a sajátos szórend és a tömör konstruálás miatt ez nem teljesen egyértelmű. A határozói szerep esetén felmerül, milyen körülményre vonatkozhat: az idő explicit módon ki van fejezve (*azalatt*: egyidejűség, *azelőtt*: előidejűség). Az okhatározói értelmezés ellen szól az, hogy a füstölgés eseményének ugyan szükséges, de nem elégséges feltétele, hogy a tömjén a cserépben marad. Az értelmezés talán a szórend és a központosítás hiánya miatt válik valamelyest bizonytalaná: a tagmondat leginkább közbevetésnek, beékelésnek tekinthető: **az alatt** szentölt Tömjének valamely része [-] **az előtt** a cserépben **maradván**, [-] füstölögni kezdett.

Az első csoporthoz hasonlóan érvényes szempont, ha az alany többször explicit módon megjelenik, ez támogathatja az önálló állítmányként való értelmezést:

(11) 283. 165. o.

hanem már az üdő mind egy [mintegy] éfelkor tájban lévin, **gondolván** a **Fátens**, hogy már az után bort nem foghna vinni, a feleségét (ki már akkor az ágyban alut) föll költötte ezen **fátens**...

A fenti példában a *gondolván* értelmezhető időhatározónak (a megelőző tagmondattal egyidejű), ezt az alany ismétlése, az igeneves szerkezet testessége, s a további alárendelő tagmondat teszi bizonytalaná.

Ebben a csoportban olyan szövegrészletek is szerepelnek, ahol arra következtethetünk, hogy aktuálisan előtérbe kerül a lejegyző, a scriptor szerepe a szövegalkotásban. Ez elsősorban olyan részeken

fordul elő, ahol a tanú a punctumokra, vagyis feltett kérdésekre hivatkozik, azokra reflektál:

(12) **283.** 169. o.

A Fátens firjvel **törtinvin** ezen punctumban denotált dologh hogy ennek előtte cir. ött esztendővel...

(13) **268.** 62. o.

Hozzá adván a Fatens azt is, hogy harmad nap után a Dori névő Leánya is Fáifer Ilonának a Fatenshez menvén, a zálogos pénzért [...]

(14) **270.** 75. o.

hozzá adván ezen Punctumhoz, ezen fatens hogy semmihez nem kezdett mégh térdre álván, s kezeit öszvö tévén [módok] nem imátkozot vólna.

Az írott nyelvváltozatok valamelyike érvényesül az olyan szövegalkotásban is, amikor a tanú diskurzusrészletet idéz, s egyenes idézetek között szerepel az igeneves állítmányi szerkezet:

(15) **268.** 64. o.

[Ezen Fatenst sokszor említett Fájfer Ilona, ennek előtte, circiter fél esztendővel megh szólletotta, nem de nem ugy mond: Mátyás te is ellenem vallasz, a Muskovics Miklós felöl,] **felelvén** az Fatens, én az Lölkömön el nem vüszöm, ha kérdenek megh köl mondanom, ezt **halván** [hallván] a Fáifer Ilona, hiszen ugy mond: nem holt is megh

A *felelvén* után egyenes idézet következik, s egyenes idézet előzi meg, így nem vonatkozik rá igei állítmány. A folytatásban a *hallván* lehet időhatározó is attól függően, hogy az *úgy mond* ebben a részletben diskurzusjelölőként 'úgymond' vagy 'ezt mondta' értelemben jelenik meg (a diskurzusjelölő funkció a valószínűbb, többek közt a szöveg-előzmény is ezt támogatja).

A többi típus szövegrészletei alapján nem lehet ilyen módon következtetni a hivatali, írott nyelvváltozatok közvetlen hatására a szövegalkotásban.

3. csoport Ebbe a típusba a „nem prototipikus” igeneves állítmányok tartoznak: átmeneti, ezek szigorúan véve nem állítmányok (vö. HORVÁTH 1985: 322–323), független mert bár saját alanyuk van, egy másik, véges ige által jelölt esemény cselekvés-hordozót valamilyen körülményét fejezik ki. Noha az ilyen igeneves szerkezetek tartalmazó határozói szerepe valóban megmutatkozik (legalábbis erős tartalmi (~ 19 adat) kötődése, viszonya egy igei állítmánnyal reprezentált eseményhez), bővítményeikkel kifejeznek egy elemi jelenetet. Emellett olykor nem könnyű elkülöníteni a magában álló állítmánytól, illetőleg azonosíta-

ni azt a körülményt, amely miatt határozónak is értelmezhető. Más esetekben az alanyváltás segíti az elkülönítést.

(16) **284.** 174. o.

[...hogy az De eo utrumban nevezett Márkus Páll@ is testiben igen megh romlott [megromlott]], annyira, hogy az Fatens látogatáskippen **hozza menvén** ugy ordított [ti. Márkus Pál], mint az marha...

A fenti példában az alanyváltás ugyan implicit, a kontextusból azonban egyértelmű (alanyváltás nélkül talán sajátos lenne a leírt szituáció), az igenévvvel jelölt körülmény pedig az idő, előidejűséget fejez ki. A korpusz példáiban a következő körülmények fejeződnek ki idő (leggyakrabban elő- és egyidejű adatok); ok-okozat; állapot, utóbbiakban inkább grammatikailag „független” a cselekvéshordozó, részegész viszonyról lévén szó:

(17) **282.** 160. o

az) hol is Szabó Mihál legh elsőben is ezen fatensnek mondott ily szókat jaj lesz rövid nap alat Babotnak, melyre is **föl borsózván** teste a Fatensnek, azonnal az Eskütteknek megh beszillette, hógy ily formán feneghetedik Szabó Mihály,

(18) **283.** 168.o. (ok- és állapot)

azomban a **bal keze@** is könyögben fájni, es dagadni **kezdvin**, le köllött neki fekünni,

(19) **288.** 195.o.

es ket fazikban főt taska lévén [állítmány] az egyik fazikbul **tálolván** [ti. Vörös Péterné] néki [Vörös Pálnak] evet [evett],

A fenti szövegrészletben a *tálolván* komplexnek tekinthető a körülmények kifejezése szempontjából, mert jelölhet ok- és időviszonyt (előidejűséget) is.

A csoportosítás negyedik részébe azok az adatok és szövegrészletek kerültek, ahol vagy többféle magyarázat is lehetséges, vagy a kontextus nem ad elég támpontot ahhoz, hogy az igenév funkciója egyértelműen megadható legyen. Azokból az idetartozó példákból, amelyeknek az egyik értelmezése mégis valószínűbb, már utaltam néhányra a fenti típusokat tárgyalva.

A következő két példa kapcsán merült fel az a kérdés, hogy az alapigék bizonyos jelentés-összetevőinek lehet-e hatása arra, hogy magában álló állítmányokká váljanak igeneves formában is.

4. csoport
(~26 adat,
ebből 14
esetben
inkább
állítmány,
6 esetben
átmeneti)

(20) 257. 24. o.

[puer Philippus Koskorich fatetur] Dobranich Mattias Ieli [éjjeli] Ideövel az Agyabul [ágyából] ki ragadván [öt], Tavasz Gergelj Uram Malma fele vitte volna, s a tayan **meg fenietvén**, holott közekbe nem allana s engedni nem akarna, **tehat** Döggel tölti meg

(21) 272. 83. o.

vitték eötet egy nagy magos hegyre, **kinszerétvén**, hogy adná magát közikben, masként azon magos hegyrül az volgyben le boczátyák, amintis azonnal le boczatották

Mind a *megfenyeget* (*fenyít ~ fenyeget*), mind pedig a *kényszerít* olyan szituációt jelöl (a példák alapján is), ahol az igével/igenévvvel jelölt cselekvés egy beszédaktus, szorosan összekapcsolódik bizonyos feltételek és következmények jelentés-összeteveivel: ha–akkor illetőleg *holott–tehat*, *hogy–másként* viszonyban. Ezeknek a kifejezése itt is megjelenik alárendelés formájában, ez testessé teszi a szövegrészek igeneveit is. A (20) példában az a tagmondat, amelyben a *meg fenietvén* állítmányi szerepbe kerül, lezárul a feltételes szerkezet miatt. A (21) példa esetében a *kinszerétvén* kétesélyes, kifejezhet a *vittékre* vonatkozva célt, esetleg időt, ugyanakkor megkonstruálható verbum finitumként is. Az igenevekhez szemantikailag szorosan kapcsolódó alárendelések mindkét esetben lezárják a tagmondatokat.

A korpusz adatairól összességében elmondható, hogy a határozói igenevek többféle állítmányi szerepben is megjelenhetnek, s ez nem köthető egyértelműen a scriptorok, a hivatali nyelvváltozatok erős befolyásához, noha egyes példákból következtethetünk erre is, például egyenes idézések között, vagy ha a vallomásban az egyes pontumokra hivatkoznak.

Felvetődött a vizsgálat során, van-e valamilyen szemantikai korlát azzal kapcsolatban, milyen alapigéből képezhető olyan határozói igenév, amely állítmányi funkciót is betölthet. A példák különféle jelentéskörű igeneveket tartalmaznak. A korpusz adataiból a következő általános kategóriák vázolhatók fel:

- tartós cselekvés, mozgás, állapot (gyakori a *menvén*, *lévén*);
- pillanatnyi cselekvés, mozgás (pl. *gyújtván*);
- közlést jelentő igék (pl. *megszólítván*);
- érzékelést jelentő igék (*kinéztván*);
- mentális állapottal kapcsolatos igék (*akarván*, *gondolván*);
- állapotra vonatkozó igék (*felborsódtván*);
- történések ([*szélvész*] *támadván*).

elkülönítésére különféle lehetőségek vannak, melyekben mindig lényeges a tágabb szövegkörnyezet, a kotextus figyelembevétele.

Vannak explicit nyelvi elemek, amelyek támogatják az elemzést, általánosan ilyen a mellérendelő kötőszók szerepe. A példák szerint további ilyen jellemző az alany explicit kifejezése az egymást követő tagmondatokban, vagy az állítmányban jelölt cselekvésre, történésre vonatkozó körülményeket, határozói funkciókat betöltő elemek – így az igeneves szerkezet érvényesülhet állítmányi szerepben, emellett bizonyos szemantikai összetevőknek, jelenségeknek is szerepe lehet, ilyen a szinonim (vagy értelmező/kifejtő) jelleg is.

A diskurzus szerveződése szempontjából felmerül, számít-e konstruálásban az, hogy az elbeszélte esemény, amely igeneves állítmánnyal fejeződik ki, kivel történt, például az adott tanú-e az így megkonstruált eseménynek az egyik résztvevője. Az eddigi korpusz alapján nem mutatható ki egyértelmű különbség: a mellérendelő kötőszós állítmányok egy részében jellemző; a magában álló állítmányok közül a leginkább „hivatalos” szövegalkotásra (vö. *hozzáadván a tanú, hogy...*); az átmeneti típusnál szintén nem jellemző (kivéve a rész-egész viszonyokat). Természetesen ez függ az elbeszélte események jellegétől (vö. gyógyítások, „rontások”), s a kérdés a korpuszt bővítve további kutatásokat igényel.

Pragmatikai szempontból merült fel az, hogy mivel a funkcionális szinonímiát meghatározza a tágan értelmezett közlési szándék, utalhat-e például a határozói igeneves állítmány közlés fontosságára, elképzelhető-e olyan funkcionális megoszlás, hogy az igei állítmány fejezi ki az elbeszélés lényegibb eseményeit, folyamatait, míg az igeneves állítmány ennek háttéréként jelenne meg. Ez függ az aktuális beszédhelyzettől, amelyre ilyen esetekben csak következtethetünk, noha a lejegyzett forma bizonyos szempontból a későbbi befogadóhoz is szól.

A következő példában több igeneves állítmány is szerepel, melyeket a kötőszóhasználat is mutat, ekkor az igei állítmánnyal kifejezett eseményhez képest valóban értelmezhető háttéréként az igenévben kifejezett cselekvések.

(22) 283. 165. o.

[ennihanszor is [egynéhányszor is] ki ugratta azon zörgető macskát a konyhábul] etszer **ki bujván** [kibújván] az utcára az ablakon a fátens **es** kissel az konyha ajtot **el álván** a feleségivel **pedigh** ki **akarván** üzetni, hogy midőn az ajto alat ki buith [kibújt], megh vághossa, vagy üthesse,

Ugyanakkor:

(23) 289. 200. o.

estvéli haza haitás után **megh betegülvén** hirtelen, és lábáru **el es-vén** egy Tehene Fatens Uramnak, másoknak javallásábul föll küldötte András névő szolgáját Gyalokára Csordós Mátyáshoz

A (23) példában ok-okozati viszony jelenik meg, éppen az okot fejezi ki igeneves szerkezet, s a fenti felvetés alapján az okozat kerülne a figyelem előtérbe.

Az előtér–háttér viszony talán a független cselekvéshordozót tartalmazó igeneveknél figyelhető meg: a határozói funkciót még őrzi, nem lehet úgy véges igealakként megkonstruálni, hogy ne kerülne bele valamilyen körülményt kifejező elem. Bizonyos értelemben az állítmányi funkcióhoz közelít, ha nem is annyira, mint például a mellérendelő kötőszóval kapcsolódó; ugyanakkor közelít, mert tagmondatszerű, emellett külön alanya van a folytatáshoz képest. A független cselekvéshordozós igeneves szerkezet tagmondatszerűsége ellenére is szoros viszonyban van az azt követő eseménnyel. Ezért talán ebben az esetben lehet jellemző a figyelemirányításban, hogy az igével kifejezett állítmány fontosabb tartalmat képvisel, s az ezt megelőző, igenévvel kifejezett esemény adja a háttérét. Ez a háttér leginkább időviszony vagy okság (ritkábban állapot, mód) lehet (talán a saját alany is a háttér része). A probléma további vizsgálatot igényel.

Problémafelvetés A kognitív megközelítés alapján az eseményeket tagmondatok fejezik ki, melyekben két résztvevő között valamilyen viszony alakul ki, melyet általában az ige fejez ki időbeli folyamatként (TOLCSVAI NAGY 2010: 116). Az időbeliségnek és a folyamatnak különféle lehetőségei vannak a magyarban: véges ige, főnévi igenév és segédige, ige és főnév vagy melléknév (TOLCSVAI NAGY 2009: 383, TOLCSVAI NAGY 2010: 71).

A határozói igenév is értelmezhető a történeti anyag alapján a folyamat összetett kifejezőjeként, ugyanis a verbum finitummal egyenértékű szerepet is betölthetett (vö. Velcsovne 1957: 108–110). Az összetettség szempontjából sajátos, hogy segédige nélkül tölti be az állítmányi funkcióját. Az állítmányi funkció kialakulásában nagy szerepe lehetett az *-n* ragnak (akár analógiás hatása, pl. *megyen, viszen* stb., l. erről VELCSOVNÉ 1957: 105–110). A határozói igenevek az igehez hasonlóan szervezhetik meg bővítménykeretüket, így a résztvevői szerepek, figurák kifejeződnek a tagmondatban. Az egyeztetés szempontjából sajátos, hogy bár az igenév alanya lehet koreferens a szöveggörnyezetével, vagy lehet attól eltérő, a *-ván/-vén* képzős igenév nem

egyezik alanyával sem számban, sem személyben (vö. GUGÁN 2007: 106). A *-ván/-vén* képzős igenév ugyanis nem ragozható, ugyanakkor leginkább 3. személyű alannyal fordul elő. A vallomások szövegében inkább csak diskurzusrészletek felidézésekor jelenik meg első és második személy (a 13–15. példákban is láthattuk, hogy az éppen megnyilatkozó tanúk is E/3-ban szerepelnek a *fatens*, a *tanú*).

Az időbeliség kifejezése és a beszédhelyzethez való lehorgonyzása szintén nem problémamentes. A határozói igenév átmeneti szófajként folyamatot és egy cselekvés valamilyen körülményét fejezi ki (főként időviszony, oksági összefüggések, korábban állapot, mód). A határozói igenév határozói funkciójában mindig van időviszony. Az állítmányi szerepben ez még sematikusabbá válik (tagmondaton belül „magával egyidejű”, leginkább általános múlt időt fejez ki, vö. VELCSOVNÉ 1957: 106–7), tágabb ko- és kontextusban is általános a beszédidőhöz képest. Az igenév, mivel a folyamatszerűség mellett más jelentésszövevényeket is tartalmaz, az időbeliséget nem egymásra következő, hanem összegző módon fejezi ki az elemi mondatban (vö. a főnévi igenévre TOLCSVAI NAGY 2009: 389–390). A vizsgált nyelvi anyag többszörösen összetett mondatokból áll, a mondathatár megállapítása nehézségekbe is ütközhet, így nem lehet csupán azt az adott tagmondatot figyelembe venni, amelyben határozói igeneves állítmány fordul elő. Emellett az igenév állítmányi szerepének felismeréséhez szükséges a szöveggörnyezet figyelembevétele. A folyamat leképezése valószínűleg másképpen valósul meg akkor, amikor az igenévnek független cselekvéshordozója van, amikor mellérendelő kötőszó kapcsolja a következő tagmondathoz, illetőleg amikor az adott eseményre más okból nem vonatkozik igei állítmány. Ez a megvalósulás talán függ azoktól a körülményektől is, amelyek által felismerhetővé válik az állítmányi funkció: további kutatást igényelhet tehát a mellérendelő kötőszók, időbeli és oksági viszonyokat kifejező nyelvi elemek és a határozói igenév kapcsolatának vizsgálata.

Felhasznált szövegek

Magyarországi boszorkányperek, 1529–1768 közreadja: Schram Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1983, 2. kötet

- Bosz. 255. Sopron megye, Lakompak, 1671.
- Bosz. 257. Sopron megye ?Uzlop, 1676.
- Bosz. 259. Sopron megye Lédec, 1722.
- Bosz. 266. Sopron megye Felsőbük, 1730.
- Bosz. 268. Sopron megye Nagybarom, 1731.

- Bosz. 270. Sopron megye Rábaszentmiklós, 1732.
Bosz. 272. Sopron megye Csorna, 1734.
Bosz. 273. Sopron megye, Szil, 1737.
Bosz. 274. Sopron megye, Barbacs, 1740.
Bosz. 282. Sopron vármegye, Babót, 1742.
Bosz. 283. Sopron vármegye, Barbacs, 1742.
Bosz. 284. Sopron vármegye, Csorna, 1742.
Bosz. 285. Sopron vármegye, Csorna 1742.
Bosz. 286. Sopron megye, Peresznye 1743
Bosz. 288. Sopron megye, Csorna, 1743.
Bosz. 289. Sopron vármegye, Gyalóka, 1743.
Bosz. 290. Sopron megye, Edve 1745.
Bosz. 293. Ebergőc, Sopron megye 1745.
Bosz. 296. Sopron megye, 1755.

Irodalom

- DÖMÖTÖR Adrienne, *Idéző szerkezetből diskurzusjelölő elem: a mondván szerepei és története*, 2012, (megjelenés alatt).
- FARKAS Vilmos, *Az állítmány = A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2.* főszerk. BENKŐ Loránd, szerk. E. ABAFFY Erzsébet–RÁCZ Endre, Budapest, Akadémiai, 1995, 233–236.
- GUGÁN Katalin, *Az alany és az állítmány egyeztetése a középmagyar korban*, Magyar Nyelvőr 2007, 99–107
- HAADER Lea, *Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban)*, Magyar Nyelvőr 2001, 354–370
- HAADER Lea, *Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel*, Magyar Nyelvőr 2004, 464–469
- HAADER Lea, *A középmagyar kor = Magyar Nyelv*, szerk. Kiefer Ferenc Budapest, Akadémiai, 2006, 365–385.
- HORVÁTH László, *Határozói igeneveink mondatbeli funkcióinak történetéhez*, Magyar Nyelv 1985, 314–323
- HORVÁTH László, *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből*, Budapest, Akadémiai, 1991, Nyelvtudományi Értekezések 133. sz.
- HORVÁTH László, *A határozói igenevek mondatbeli szerepéről*, = *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*, szerk. Keszler Borbála, Budapest, Tankönyvkiadó, 1992 33–82.
- HORVÁTH László, *Az állítmány (Szószerkezet-történet) = Magyar nyelvtörténet*, szerk. KISS Jenő – PUSZTAI Ferenc, Budapest, Osiris, 2003

- IMRÉNYI András, *A magyar szórend kísérleti modelljei II. Tartományok és viszonyok a magyar mondatban*, Magyar Nyelvőr, 2007, 430–451
- A. JÁSZÓ Anna, *Az igenevek = A magyar nyelv történeti nyelvtana I.* főszerk. BENKŐ Loránd, szerk. E. ABAFFY Erzsébet–RÁCZ Endre, Budapest, Akadémiai, 1991, 319–351.
- A. JÁSZÓ Anna, *Az igenevek = A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.* főszerk. BENKŐ Loránd, szerk. E. ABAFFY Erzsébet–RÁCZ Endre, Budapest, Akadémiai, 1992, 411–454.
- JUHÁSZ Dezső, *A kötőszók = A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.* főszerk. BENKŐ Loránd, szerk. E. ABAFFY Erzsébet–RÁCZ Endre, Budapest, Akadémiai, 1992, 772–814.
- LENGYEL Klára, *A határozói igenévi állítmány = Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*, szerk. Keszler Borbála, Budapest, Tankönyvkiadó, 1992, 127–167.
- LENGYEL Klára 2000a: *Az igenevek. A határozói igenév = Magyar Grammatika*, szerk. KESZLER Borbála, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000, 223–226, 237–248.
- LENGYEL Klára 2000b *Az állítmány = Magyar Grammatika*, szerk. KESZLER Borbála, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000 394–404.
- D. MÁTAI Mária, *Középmagyar kori szófajttörténeti kérdések*, Névtani Értesítő 1999 377–380
- PUSZTAI Ferenc, *Beszélt nyelv a középmagyarban*, Névtani Értesítő 1999, 380–386
- TÁTRAI Szilárd, *A nézőpont szerepe a narratív megértésben*, = *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI.*, 2005, 207–230.
- TÁTRAI Szilárd, *A narratív diskurzusokról – pragmatikai nézőpontból. = Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*, szerk. Tolcsvai Nagy Gábor, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2006, 211–232.
- TOLCSVAI NAGY Gábor, *A magyar nyelv szövegtana*, Budapest, Akadémiai, 2001, 61–62.
- TOLCSVAI NAGY Gábor, *A magyar segédige + ige(név) szerkezet szemantikája* 2009, Magyar Nyelvőr: 373–393
- Tolcsvai Nagy Gábor, *Kognitív szemantika*, Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra 2010
- VELCSOV Mártonné, *Az -n igei személyrag eredetéhez*, Néprajz és Nyelvtudomány 1957, 105–110
- VELCSOV Mártonné, *A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben*, Magyar Nyelv 1981, 308–315

Esztétika, néprajz, művészettörténet

ELTE BTK Művészettörténet MA I.

Brunner Attila

Budapesti építészek Kiskunfélegyházán 1890–1904

Az alábbiakban Kiskunfélegyháza építészettörténetének egy fejezetébe, az érett historizmus 1890 és 1903 közötti időszakába pillanthatunk bele a városba érkező budapesti építészek szemszögén keresztül. A város feltáratlan építészettörténetének ez a fejezete az 1880-as évek végén kezdődik. A historizmus itt az 1870-es években jelent meg magánépületeken (Szarvas/Klászik-ház, 1871,¹ Kalmár-kápolna, 1875²), s mindvégig elsősorban a lakóház-építkezések terén éreztette hatását a mintakönyvek és üzemek által terjesztett, rendelhető stukkóformákkal,³ vagyis főleg a homlokzatalakítás tekintetében. 1900 körül már nemcsak földszintes lakóházak épületek, elegendő tőke gyűlt össze, hogy a Kossuth utcán emeletes házak sora (Kiss Lajos-féle ház, Molnár Imre-féle ház, Feuer-ház, Nagy Gyula-féle ház) épüljön 1898 és 1901 között. Létrejött ezzel a mai városkép közvetlen előzménye, amit a szocializmus éveiben is csak részben tudtak eltüntetni.⁴

Bevezetés

1 Részletesebben, Fekete János kutatásai alapján ír az épületről Urbánné 2005, 41–42.

2 Az alapítványi templomról részletesebben ír Fekete 1994, 4; Bánkiné Molnár (szerk.) 1998, 241; Urbánné 2005, 50; Szikszai 2008, 241. A helytörténeti irodalom Fekete János nyomán Pártos Gyula művének tartotta, azonban ezt alátámasztó bizonyítékkal nem rendelkezünk. A szerző erre vonatkozó kutatásai még közöletlenek.

3 Egy ilyen katalógus (Molnár Dániel nagykorösi cserépkályha- és épületkerámia gyára) részleteit közli Novák 1999, 149–160

4 Kiss Lajos házát (Kossuth u. 6.) Ujszászy János építőmester tervezte, 1898-ban épült, mint Molnár Imre háza (Kossuth u. 10). Nagy Gyula háza 1901-ben épült a Kossuth u. és Kazinczy u. sarkán, lebontották. – Urbánné 2005, 18, 26, 33. A Feuer-ház 1897–1989-ban épült szintén Ujszászy tervei alapján, a korábbi kutatás

A jelentős számú magánépítkezés mellett a középítkezések száma – más, hasonló népességszámú alföldi mezővárosoktól eltérően – elenyésző volt.⁵ A neostílusok (főképp a neoreneszánsz és a neobarokk) mégis gyorsan polgárjogot nyertek. Dötzer Ferenc és Pártos Gyula (1845–1916) terve alapján 1872 és 1877 között felépült a város máig legmagasabb épülete, a neoreneszánsz Szent István-templom (Újtemplom). Pártost ezek után többször visszahívták a városba. 1876-ban emeletráépítést tervezett az 1809-ben alapított alгимnáziumra, itt kapott helyet az 1876-ban Csongrádról Félegyházára áthelyezett tanítóképző; 1883-ban a városháza mellett építendő Korona Szálló tervezetének elkészítésére kérték fel, és a hatvan évvel azelőtt, 1823-ban épült (azóta lebontott) városháza toldalékepítkezéséhez készített költségvetést. Az 1880-as években két városi középület valósult meg. 1886-ban a Korona Szálló Szentpály József szegedi építész tervei szerint,⁶ 1889-90-ben pedig a vasútállomás mellett a laktanya a Gregersen G. és Fiai cég terve szerint.⁷

A historizmus így a 19-20. század fordulójára uralkodó irányzattá vált a város építészetében. A városban okleveles építész (ahogy akkor nevezték, műépítész) nem élt, így Szegedről, Budapestről érkeztek a hivatásos szakemberek, akik, ha volt ilyen, tervpályázat útján értesültek a lehetőségekről. Tervpályázat alapján kapta például Szentpály a megbízást a Korona Szálló terveinek elkészítésére, de ez a módszer inkább 1900 után vált általánossá. 1900 előtt a város inkább közvetlen megbízásokat adott tervvázlatok elkészítésére. A megfelelő képesítéssel nem rendelkező építőmesterek nem kaptak közvetlen megbízást, az ő tevékenységük inkább a magánépítkezésekre koncentrált, az

---

nem találta az építési iratokat: BKMÖL V. 175/b. I. 2738/1894. Az 1970-es és 80-as években a Kossuth utcát szinte teljesen átépítették, régi házakat bontottak le, hogy több emeletes, soklakásos házakat építsenek. A rendezési tervet Korbonits Dezsőné készítette. – Korbonits 1971. A historizmus városépítészetéhez kapcsolta a kiskunfélegyházi Kossuth utcát Winkler Gábor is – Winkler 1993, 47, 48. Meg kell jegyezni, hogy mivel jelen tanulmányban inkább az egyéni teljesítmények szempontjából vizsgáljuk a város építészetét, nem teszünk különbséget a szigorú értelemben vett neostílusok (neoreneszánsz, neobarokk, neogótika) és az ezeket keverten alkalmazó eklektika között. Annál is inkább, mivel számos kisebb polgárházat lehetetlen egyik vagy másik kategóriába sorolni. Ilyen épületre (Puky-ház) Ziegler Géza építésztével kapcsolatban a későbbiekben térünk ki.

⁵ Összevetésre mindenekelőtt Kecskemét kínálkozik, az 1890-es években Lestár Péter, majd Kada Elek polgármestere munkája nyomán hihetetlen gyorsan modernizálódó város. Lásd Péterné Fehér 2003.

⁶ Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (a továbbiakban: BKMÖL), V. 175/b. Kiskunfélegyháza Város Polgármesteri Hivatalának iratai. Közigazgatási iratok (a továbbiakban: V. 175/b.) I. 516/1885

⁷ Urbáné 2005, 32–33

reprezentatív középületeknek általában csak kivitelezői lehettek. A tárgyalt 1890 és 1904 közti bő évtized hét jeles magyar építész városbéli megfordulásának az időszaka. A velük kapcsolatos eddig csak részben közölt, illetve közöletlen adatok működésüket jobban megvilágíthatják.

Czigler Győző (1850–1905) munkássága, ha teljességében nem is, de jól ismert a szakirodalomban.⁸

Czigler műegyetemi tanárként, építészként egyaránt ismert és elismert, a historizmus és a századforduló meghatározó építészegyenisége volt, a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet elnöke, a József Műegyetem (ma Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem) tanára. Kiskunfélegyházi működésére Kőfalviné Ónodi Márta hívta fel először a figyelmet.⁹ Czigler a város meghívására többször is megfordult Félegyházán. Tervei szerint itt végül nem emeltek épületet, az általa tervezett leányiskola története ezért mélyen a város történetében gyökerezik.

Az 1880-ban felszentelt Szent István-templomhoz 1885-ben felállított plébániának sokáig nem volt önálló plébániaépülete. A város erre a célra a templom mellett lévő kaszárnyaépületet szerette volna megszerezni, mivel azonban az állami tulajdonban volt, a városnak előbb a honvédelmi minisztériummal kellett tárgyalásba bocsátkoznia egy új kaszárnya (laktanya) építéséről.¹⁰ A kaszárnyát végül a Kossuth-utca végén, a vasútállomástól nem messze kezdték építeni a Gregersen G. és fiai cég tervei szerint 1889-ben.¹¹ A kaszárnya átadása után a telket a Szent István Plébánia kapta volna meg. Azonban az ügy irányt váltott Schuszter Constantin (1817–1899) váci megyés püspök adománya folytán. A püspök 1888-ban 40 000 forintos alapítványt tett egy a városban felépítendő leányiskola felépítésére.¹² A város részéről felmerült, hogy ezt az iskolát a régi kaszárnya helyére, a

**Czigler Győző,
Nagy Virgil és
Pártos Gyula**

8 Lásd nekrológiát a Lyka Károly szerkesztette Művészetben: „Czigler Győző”, in: Művészet 4. évf. 3. sz. (1905. március), 187–188.; a Magyar Iparművészetben – „Czigler Győző”, in: Magyar Iparművészet 8. évf. 2. sz. (1905 május), 161–166. – és Nagy Virgil emlékező sorait 1911-ben a Czigler-emlékplakett megalapítása alkalmából. – Nagy Virgil: „Czigler Győző emlékezete”, in: A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 45. évf. 19. sz. (1911), 250–252; továbbá: Németh (szerk.) 1981, 68, 70–71, 79, 149, 153; Déry–Merényi 2000, 49–50.

9 Kőfalviné Ónodi 2009, 174–175; Kőfalviné Ónodi 2010, 65

10 Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (a továbbiakban: VPKL) I.1.d. Acta parocciarum, Kiskunfélegyháza – Újplébánia, (a továbbiakban: I. 1. d. I. 1. d. Kkfh–Új) 8. csomó (1886). Molnár István polgármester levele Schuster Constantin váci püspöknek, 1886. dec. 13.

11 Lásd a 7. jegyzetet!

12 BKMÖL V. 175/b. I. 1456/1889

templom mellé kellene építeni. (Ez a terület volt alkalmas egy ekkora középület elhelyezésére, s mellette szólt az is, hogy a templom közvetlen közelében áll a természetesen katolikus szellemben nevelendő lányok épülését szolgáló.) Bár ez keresztülhúzta Kiss Boldizsár plébános és Csima István újtemplomi kántor reményeit, hogy a templom közvetlen közelében fekvő lakást nyerjenek, a város javára erről a szándékukról lemondtak.¹³ A város komolyan kezdett foglalkozni az építés ügyével, mivel azonban korszerű követelményeknek eleget tévő újonnan épült iskolája nem volt, mintaképeket kellett keresnie. Erre a célra a Szent István-temploméhoz hasonló titulusú, országos hírű eperjesi Stefánia (a forrásokban Stephaneum) leányiskolát¹⁴ találták alkalmasnak, ezért 1890-ben elkérték az épület terveit (és a hozzá tartozó fényképeket, összesen öt darabot). A terveket Agócs János ótemplomi plébános vette át,¹⁵ és Zámbo Géza polgármester küldte vissza 1891. május 9-én. Ebben a levelében már beszámolt arról, hogy Czigler Győzöt bízták meg a vázlattervek elkészítésével.¹⁶ Ugyanakkor nem valószínű, hogy alapul vették volna, mivel az építendő iskola helyiségeinek számát és beosztását (a tervezési programot) már 1889 októberére elkészítették.¹⁷ Időközben, 1890-ben a város talán legtehetősebb polgára, Kalmár Józsefné (1814–1909) 50 000 forintot tett le, hogy a leányiskola megvalósulhasson.¹⁸

1889. október 18-án Agócs János, a Sárkány Boldogasszony templom plébánosa, Mihálovits Jenő városi mérnök és Ulrich István jegyző jelentették Zámbo Géza polgármesternek, hogy készen van a tervezési program.¹⁹ A városi mérnök elkészített három alaprajzvázlatot, mindhármat pauszra: a pince, a földszint és az első emelet alaprajzát. A polgármester ezeket a terveket mutatta be Czigler Győzőnek, miután az építészt a városba hívta 1891-ben:

---

13 VPKL I.1.d. Kkfh-Új, 11. csomó (1889), Kiss Boldizsár levele a váci püspöknek, 1889. nov. 10.

14 Az iskola a 19. század elején már működött, és a város főutcájában volt. A Stefánia nevű intézményről közelebbit nem sikerült fellelnem. – „Eperjes”, in: *A Pallas Nagy Lexikona*, VI, Budapest 1894, 207. <<http://mek.niif.hu/00000/00060/html/032/pc003220.html>>

15 VPKL I. 1. d. I. 1. d. Kkfh-Új, 12. csomó (1890), Agócs János elismervénye az átvételről, 1890. szept. 28.

16 VPKL I. 1. d. I. 1. d. Kkfh-Új, 13. csomó (1891), Zámbo Géza levele a püspöknek, 1891. máj. 9.

17 BKMÖL V. 175/b. I. 1456/1889

18 Uo.

19 Uo.

Nagyságos Czigler Győzőnek
tanár a Kir. József műegyetemen

Budapesten
IX. ker. Üllői út 11. sz.

Kun-félegyháza városa egy internátussal összekötött s szerzetesnők vezetése alatt álló 8 osztályú leánynevelő intézetet óhajt építeni. Tudva azt, hogy Nagyságod már hasonló célú intézetek tervezésével foglalkozott, teljes bizalommal fordulok Nagyságodhoz azzal a kéréssel, szíveskedjék ide kirándulni beépítendő telek megtekintése és az intézet prospectusának és tervezete elkészítésének megkésztése végett.

Kívánatosnak kell azonban jeleznem, hogy Nagyságod utazásainak idejét velem előzetes tudassa, hogy az e célra kiküldött bizottság összehívása iránt ideje korán intézkedhessem.

Kunfélegyházán 1891. márc. 18.

Zámbó
polgármester.²⁰

Czigler elfogadta a felkérést, és 1891. július 20-án elkészített két tervváltozatot is.²¹ Az első változat²² 3+6+1+6+3 tengelyes, teljesen szimmetrikus egyemeletes épületet mutat. A főbejárat a középtengelyben nyílik, tőle jobbra és balra, a földszinten és az emeleten is hat-hat, hat-hat téglalap alakú ablak. A két sarokrízalit előreugrik, így a besüllyedő bejárat részhez előkert is került. U-alakú alaprajzának tengelyéhez tornaterem csatlakozik, a telken nincs melléképület jelölve. (1. kép) A második tervváltozat²³ az elsőhöz hasonló, a középtengelyre szimmetrikus homlokzatot mutat, a főbejárat felett barokk toronnyal, az oldalrizalitokon nem ablakokkal, hanem félköríves záródású fülkékben álló historizáló szobrokkal. (2. kép) Ez a második tervváltozat bizonyult sikeresebbnek, a majdani végső tervektől csak kisebb részletekben különbözik. 1891. november 12-én ennek a változatnak rövidített változatát mutatta be Czigler.²⁴ (3. kép) Az oldalrizalitokon itt is szobrok állnak félköríves fülkében, azonban a főhomlokzat

20 Uo. A közölt forrásokat mai helyesírásunknak megfelelően adjuk közre. Az esetleges értelemzavaró elírásokat szögletes zárójelben „sic!” szóval jelezzük. A szögletes zárójelbe tett szövegrészek szerkesztői betoldások, amelyekre a szövegértés szempontjából volt szükség. A forrásközlésekhez általában hozzátartozó legendától eltekintettünk.

21 BKMÖL XV. 15. Kiskunfélegyházi tervrajzok gyűjteménye. A jelenleg rendezetlen anyagra a továbbiakban nem hivatkozom, valamennyi említett tervrajz a Kiskunfélegyházi Részlegben található. Lábjegyzetben a tervrajzok adatait adtam meg. 22 39,8 x 49,7 cm, jelezve jobbra lent: Czigler 1891. júl. 20, színes homlokzati vázlat-terv, tus, akvarell; alaprajza 56,6 x 47,7 cm. j. j. l.: Czigler 1891. júl. 20., tus, szakadt 23 37,8 x 49,7 cm, j. j. l.: Czigler 1891. júl. 20., tus, erősen szennyeződött 24 43,5 x 49,8 cm, j. j. l.: Czigler 1891. nov. 12., tus

csak 1+3+1+3+1 tengelyes. Ennek a változatnak elkészült az oldal-homlokzati vázlat-terve is.²⁵ (4. kép) A nyugati homlokzatról készült rajz az emeleten félköríves, zárókővel és vállkőig archivolttal díszített ablakokat, a földszinten téglalap alakú ablakokat mutat. 3+1+4+1+3 tengelyes homlokzatát attikával díszített rizalitok tagolják, földszintje kváderezett. A hozzájuk tartozó földszinti²⁶ és emeleti alaprajz vázlat-terve²⁷ szabálytalan négyszögű telken építendő, U-alaprajzú épületet mutatnak, amelynek első emeletén a bejárati csarnok fölött kápolna van (ez magyarázza a tiszta neoreneszánsz homlokzathoz illesztett torony neobarokk stílusát). (5–6. kép)

A végleges tervek visszatérnek a második változathoz. (7–11. kép) A színezett homlokzati rajz az előzőkhöz képest érett, végleges elképzelést mutat.²⁸ A homlokzat a második változat felnagyított, és a felnagyítás következtében díszitettebb változata. Földszintjén téglalap alakú, emeletén félköríves záródású, zárókővel és a vállkőig archivolttal díszített ablakokkal. Az 1+5+1+5+1 tengelyes homlokzat emeleti ablakai között kör alakú kerámiabetétek, az épület két szélső rizalitján félköríves fülkében szobrok (esetleg sgrafittó). A bejárat fölött a kápolna ablaka félköríves, korinthoszi fejezetekkel ellátott pilaszterek keretezik; az ablak fölött félköríves timpanon mögül barokk torony emelkedik. A hozzá tartozó keresztmetszet,²⁹ földszinti és emeleti alaprajzokon³⁰ kívül a telek északkeleti sarkába tervezett gazdasági épület terve is elkészült.³¹ Tornacsarnok ezen a változaton már nincs. Az U-alakú épület középtengelyébe esik a főbejárat, felette az emeleten a kápolna és a lépcsőház. Az udvarra az egyébként szűk folyosókból nyíló ablakokból lehetett volna lenézni. A földszinten lett volna óvoda, tantermek, az emeleten a kápolnán kívül hálószobák, zongoraszoba. Az étkező, a faskamra és a mosókonyha az építő bizottság szerint a pincébe került volna.

---

25 43,5 x 49,8 cm, j. j. l.: Czigler 1891. nov. 12., tus

26 BKMÖL XV. 15. Czigler: leányiskola terve, 64,6 x 44,5 cm, j. j. l.: Czigler 1891. nov. 12.

27 BKMÖL XV. 15. Czigler: leányiskola terve, 64,9 x 44,6 cm, j. j. l.: Czigler 1891. nov. 12.

28 BKMÖL XV. 15. Czigler: leányiskola terve, tus, akvarell, 57 x 81,2 cm, j. j. l.: Czigler, dátum nélkül

29 BKMÖL XV. 15. Czigler: leányiskola terve, 57,4 x 61,5 cm, j. j. l.: Czigler, dát. nélk., tus

30 BKMÖL XV. 15. Czigler: leányiskola tervei, mindkettő 66,8 x 93,5 cm, j. j. l.: Czigler, dát. nélk., tus, a földszinti alaprajznál a gazdasági épület alaprajza is látható

31 BKMÖL XV. 15. Czigler: leányiskola terve, homlokzat, oldalnézet és metszet, tus, papír, 57,5 x 81,2 cm, j. j. l.: Czigler, dát. nélk.

A terveket 1892. március 28-án küldték el jóváhagyásra a váci egyházmegyéhez.³² (Tehát a dátum nélküli végleges tervek ez előtt készülhettek.) Az épület, amely a mai Móra Ferenc Gimnázium helyén lévő, a gimnázium 1896-os építése előtt lebontott kaszárnya helyén épült volna (a Szent István-templom és a Wesselényi utca között), nem valósult meg, 1894-ben a város elállt az építéstől. 1895-ben a telket már más építkezés céljára szánták. Nem tudjuk, mikor ejtették meg az elszámolást, amelyhez Czigler négy, dátum nélküli tervet csatolt mellékletként, egy keresztmetszetet,³³ egy földszinti³⁴ és egy emeleti³⁵ alaprajzot, valamint egy színezett pincealaprjzot.³⁶

Czigler személyét nemcsak a leányiskola tervei kapcsolják Kiskunfélegyháza-hoz.

1888-ban három épületen, az 1823-ban épített (s 1910-ben lebontott) városházán, az 1809-ben épített mai Béke téri algimnázium és tanítóképzőn (ma a Constantinum Intézmény része), és a Pártos Gyula tervei alapján 1773-tól 1776-ig épített, 1880-ban felszentelt római katolikus Szent István plébániatemplom épületén repedéseket vett észre a város közönsége. A tanács kiküldte Mihálovits Jenő városi mérnököt, hogy az épületek repedéseit vizsgálja meg és tegyen jelentést. Mihálovits ennek 1888. október 26-án eleget tett.³⁷ A képezdei épületrészen (az emeleten) megjelent repedéseket lényegtelennek ítélte, a földszinten, a keleti szárny sarkán, a természettani tárban megjelenteket azonban aggodalmat keltőnek mondta. A tanács a városi mérnökön kívül Nagy Virgil (1857–1921) budapesti építész,³⁸ a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet másik prominens alakja műszaki véleményét is kikérte. Az építész 1888 novemberében érkezett a városba, jelentése november 4-én kelt. Az algimnázium repedéseit (a városháza kocsibejárójának boltövein láthatókkal ellentétben) ő is aggályosnak találta. A templom repedéseit illetően egyelőre további megfigyelést javasolt: „szükséges leend a repedéseket gondosan elékelni

32 VPKL I. 1. d. Kkfh-Új, 16. csomó (1895), Nagyferencz László levéltárnok levele a váci püspöknek, 1895. ápr. 17.

33 BKMÖL XV. 15. Czigler: leányiskola terve, tus, papír, j. j. l. Czigler, 49,4 x 63,5 cm

34 BKMÖL XV. 15. Czigler: leányiskola terve, tus, papír, j. j. l. Czigler, 56,7 x 81,5 cm

35 BKMÖL XV. 15. Czigler: leányiskola terve, tus, papír, j. j. l. Czigler, 56,7 x 81,5 cm.

36 BKMÖL XV. 15. Czigler: leányiskola terve, tus, akvarell, papír, j. j. l. Czigler, 56,7 x 81, 5 cm. A tervek között ez az egyetlen pincealaprjz.

37 BKMÖL V. 174/b. Kiskunfélegyháza Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok (a továbbiakban V. 174/b.) II. 1407/1888, iktatószám nélküli jelentés.

38 Cziglerhez hasonlóan szintén jeles építész, akinek életművét nem ismeri pontosan a kutatás. Róla lásd: Lechner Jenő: „Nagy Virgil”, in: *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1921, 354-355; Fábrián Gáspár: *Nagy magyar építőművészek*, I., szerző kiadása, Bp. 1936, 56-57.; Ritoók Pál: „Brit elismerések magyar építészeknek”, in: *Romantikus kastély*, szerk. Vadas Ferenc, Bp. 2004, 533-539.

*és bevakolni, és ha a vakolat tökéletesen megszáradt, keresztbe papírszeleteket ragasztani, miáltal a fal mozgása is megfigyelhető.*³⁹

A tanács felkérte az építésszt, készítse el a javítási munkákhoz szükséges anyagok jegyzékét, ezt Nagy Virgil 1889. március 20-án küldte meg.⁴⁰ A javításokhoz szükséges árlejtési (nyilvános pályázati) feltételeket a városi mérnök július 10-én mutatta be. Nagy Virgil augusztusban újabb műszaki véleményt mutatott be egy költségtervezettel együtt. A templomon közben újabb repedések keletkeztek: megrepedt a legtöbb boltív záradéka, a mellékhajó két középső ablakának tengelyében a fal a földszintig. Nemcsak belül, kívül is: a két torony közötti oromfal a rózsablak mentén a karzat magasságáig hasadt meg. A szóbeszéd szerint villámcsapás következtében,⁴¹ Nagy Virgil azonban az összes repedés okaként az épület alatti talaj ülepedését nevezte meg. A mérnök-építész legelőször a talaj további süllyedését megakadályozandó, az épület vízelvezetését javasolta megoldani: a vízköpők helyett esőlevezető csatornát kell építeni. Megjegyezte ugyanakkor azt is, hogy az épületben nincs megfelelő szellőzés, emiatt penészednek a falak. A mellékelt költségvetés szerint a javítási munkálatok 2378,97 forintnyi összegből teljesíthetők.⁴²

Időközben az algimnázium javítási munkálatai megkezdődtek. A júliusban kiírt árlejtésre Orbán Pál kiskunfélegyházi építőmester adta be a legelőnyösebb ajánlatot. A szerződést 1889. július 22-én kötötték meg vele 3322 frt 76 kr vállalati összeggel.⁴³ A szerződést a vármegye is jóváhagyta. Munkáját 1889. szeptember 20-án adta át, s azt rövidesen felülvizsgálták. A vállalkozó 1890. szeptember 25-ig tartozott jótállást vállalni. Azonban az építőmester még azelőtt meghalt, hogy a jótállás lejártával a vállalati összeg még visszatartott részét számára kiutalták volna, erre már csak özvegye, Gröber Terézia tarthatott igényt. Azonban nem kapta meg, mert a felülvizsgálat hiányosságokat állapított meg. Az özvegy saját költségén mestereket fogadott, akikkel a javításokat elvégeztette, így az 1891. április 30-án tartott utófelülvizsgálat után megkapta járandóságát.⁴⁴

A templom javítása ennél jóval több gondot okozott a városnak. 1891. augusztus 13-án Mihálovits jelentette, hogy az épületen több és

39 BKMÖL V. 174/b. II. 1407/1888

40 Uo. ikt. sz. nélk.

41 A templom egyik tornyába 1884-ben valóban belescapott a villám. – Kőfalviné Ónodi 2010, 42. Talán ez az alapja annak, hogy néhány évvel később elterjedt a szóbeszéd.

42 BKMÖL V. 174/b. II. 1407/1888, ikt. sz. nélk.

43 Uo. ikt. sz. nélk.

44 BKMÖL V. 174/b. II. 1407/1888, 2539/ki. 1891.

szélesebb repedés van, mint mikor azt Nagy Virgil megnézte. Ráadásul a karzatot tartó két pillér 3 cm-es dőlést mutatott.⁴⁵ A város azonnal megkereste Czigler Győzöt, aki nem sokkal korábban mutatta be a leányiskola első terveit, s aki augusztus 29-én azt tanácsolta, hogy a nagyobb harangokat ne használják, helyettük a kisebbekkel harangozzanak.⁴⁶ A miséket zavartalanul megtartották. Szeptember 23-án Czigler és Sigray János építész részletesen is beszámoltak a templomban tartott vizsgálatuk eredményéről. A homlokzaton, a rózsablak melletti repedés 25-35 mm széles volt. Az épületbelsőben a boltozatok hevederívein és a diadalíven is a záradék irányában futó repedéseket észleltek, kisebbeket a boltozatokon is. A főhajó mind a négy pillére 80 mm-re kihajlott a vízszintesről. Az építészek nem találtak kapcsolatot egyik boltozatnál sem, ami megakadályozta volna a repedések megjelenését. Mint írták: *„Ezen repedések az építmény állékonysága iránt mindenestre aggodalmat keltettek, különösen fokozza azt azon körülmény, hogy azok mindég jobban szélesednek és így az épületnek bár lassú, de folytonos mozgására engednek következtetni.”* Mivel sejtethető volt, hogy az épület süllyedése okozza a repedéseket, három helyen is megvizsgálták az épület alapozását. Ekkor kitűnt, hogy azok a járda szintjétől mindössze 1,44 m mélyre vannak helyezve.⁴⁷ A talaj, amin az alapfalak, s így a templom is nyugszik, sárga homok. A Nagy Virgil látogatása óta eltelt idő szokatlanul csapadékos volt, a sárga homok ezért átnedvesedett, a talaj megsüppedt, a repedések még jobban megnyíltak. A homlokzat repedését a tornyok alapozására vezették vissza, ezek ugyanis nem mélyebb alapokon álltak, hanem ugyanúgy 1,44 m-eseken, mint az épület többi része. (Tehát a villámcsapásról szóló szóbeszéd nem volt igaz.) A süllyedést még az is elősegítette, hogy a télen az attikacsatorna befagyott, nem tudta levezetni a vizet, ami így az épület belsejébe folyt le, s bejutva a repedésekbe, mállasztani kezdte a vakolatot. (A beázások másik részét gondatlanság okozta.) Az épületen kívül is mállások mutatkoztak, mert a párkányok nem voltak teljes szélességükben lehorganyozva (bádogozva). Miután Sigray és Czigler megállapították a fentieket, a javítási munkákra tettek javaslatot. Feltétlenül szükségesnek tartották a hevederívek kapcsolással való ellátását, valamint pótfalazást vízálló mészhabarcsból az alapfalak biztosítására. Mivel a tetőszerkezet jó megszerkesztettsége folytán az az épület falaira nem gyakorolt oldalnyomást, az aláfalazás

---

45 BKMÖL V. 174/b. II. 1407/1888, 5720/ki. 1890. sz.

46 BKMÖL V. 174/b. II. 1407/1888, 5993/ki. 1891. sz.

47 Tehát a plébánián hagyományozódott szóbeszéd, miszerint a templom alapja 17 m mélyen van, nem bizonyult igaznak. – Kőfalviné Ónodi 2010, 34

és a kapocsvasak megakadályozták volna az épület további egyenetlen süllyedését. Czigler és Sigray költségvetést is készítettek, és javasolták, hogy bár pillanatnyi veszély nincs, a karzatra ne menjen ember. A szellőzés érdekében a négyezeti kupolába 4 db, egyenként 0,80 átmérőjű környílás vágását javasolták. (A templomot ekkor még nem díszítette egy falfestmény sem, így ennek akadálya elvileg nem volt.) Észrevételeikhez egy költségvetést is csatoltak, amelyeket a munkálatok későbbi kivitelezője, Ujszászy János 1892. augusztus 10-én írt alá.

A polgármester, Zámbó Géza megkereste a templom tervezőjét, Pártos Gyulát is, akinek 1891. október 10-én elküldte a javítási munkákra vonatkozó terveket és költségvetést. A közgyűlés október 11-én 203. szám alatt hozott határozatában felkérte az építészt, vizsgálja meg ő is templomot. A polgármester október 18-án újabb levelet írt:

Tekintetes Pártos Gyula úrnak
műépítész
Budapesten
Andrássy út 69. sz.

Folyó évi október hóban volt szerencsém az itteni új templom kijavítása és biztosítására vonatkozó terveket és költségvetést észrevételezés végett Tekintetességednek megküldeni.

Miután ezekre vonatkozólag mind ez ideig választ nem kaptam, bátor vagyok Tekintetességedet felkérni, hogy ezen terveket észrevételeivel együtt hozzám mielőbb visszajuttatni szíveskedjék, hogy a közönséget megnyugtathassam s a kijavításhoz szükséges előintézkedéseket megtehessem.

Kelt Kun-félegyházán 1891. okt. 18.

Ulrich
főjegyző

Zámbó
polgármester⁴⁸

A Pártosnak küldött iratokat és terveket néhány hónap múlva visszakérte:

Tekintetes Pártos Gyula úrnak
műépítész
Budapesten

Az itteni újtemplom kijavítására és biztosítására vonatkozó tervek és költségvetés mielőbbi visszaküldése iránt a múlt évi december hó 18-án megkeresést intéztem Tekintetességedhez, melyre választ mindez ideig nem nyertem.

Felelősségem tudatában újból kénytelen vagyok Tekintetességedet a leghatározottabban felhívni, hogy a közel 5 hónap óta nála levő terveket és költségvetést a legrövidebb idő alatt juttassa vissza hozzám, ne-

hogy kényszerülve legyek az ügy érdekében oly irányú intézkedéseket tenni, melyek elkerülését magam is lehetőleg óhajtom.

Kelt Kun-félegyházán 1892. február 1.

Ulrich
Főjegyző

Zámbó
polgármester⁴⁹

A város és az építész közötti viszony, mint Zámbó fenyegető leveléből kitűnik, nem volt tehát felhőtlen. Ennek ellenére Pártos az 1891. október 11-én hozott határozatnak 1892. február 4-én eleget tett, s azt másnap az alábbi, polgármesterhez címzett levél kíséretében megküldte:

Tekintetes Dr. Zámbó
polgármester úrnak
Kis Kún félegyháza

Folyó hó 3-án vett becses átiratára mindenekelőtt szabadjon konstatálnom, hogy múlt évi December hó 18ki kelettel én semmiféle sürgető megkeresést nem kaptam és úgy arra választ nem is adhattam.

Arra nézve is szabadjon egy kis rectificatiot [helyesbítést] kockáztatnom, mintha a tervek és költségvetések már közel 5 hó óta volnának nálam, ami már csak a végett sem lehetséges, mert azok csak 1891 Septb hó 23-án állítottak ki a szakértők által s nekem csak octb 24ki kelettel lettek elküldve és így alig 3 hónap óta vannak kezeimnél.

Megvallom ez is elég idő hogy írásbeli észrevételeimet megtehettem volna, mentségül kérem elfogadni először nagy elfoglaltságomat s másodsor is különösen azt, hogy azon véleményben voltam miszerint tavasz előtt a javítási munkák úgy sem foganatosíthatnak, elég jó kor fogok becses felhívásuknak megfelelni, ha az Észrevételeimet február hó folytán terjesztem be tekintetes polgármester úrnak.

Becsés sürgető átirata folytán egy napig sem akarok késni s azért van szerencsém mellékelve Észrevételeimet az összes iratok és rajzokkal együtt tekintetes polgármester úrnak tisztelettel átküldeni.

Budapesten [1]892. feb. 5-én kiváló tisztelettel

Pártos Gyula
műépítész

Pártos a templomot megvizsgálva a következőket jelentette: a pillérek kihajlása nem 8 cm, hanem 2-3 cm, a repedések pedig nem olyan vesélyesek, mint azt Czigler és Sigray állítják. Czigler jelentésének másban is ellentmondott: a Czigler által kicsinek jelzett repedések a bejárathoz közel eső hevedereken nagyon is nagyok, s minden repedés egyre szélesedik. Emlékeztette a polgármestert arra, hogy az 1877-ben tartott felülvizsgálaton a felkért szakértők, Steindl Imre (1839–1902) és Schulek Frigyes (1841–1919) nem találtak hiányosságot. Az okot egyértelműen a talajsüllyedésre vezette vissza. (Ez kétségtelenül igaz volt, ugyanakkor az is érdekében állt Pártosnak, hogy ne mondjon

49 BKMÖL V. 174/b. II. 1407/1888, 634/ki. 1892. sz.

ennek ellent.) Felelősként, ki nem mondva is, a várost nevezte meg, mert a gondatlanság következtében eldugult csatorna legalább annyi kárt okozott, mint a csapadékos időjárás.

A válasz nyilván nem nyerte meg a polgármester tetszését. Február 14-én a közgyűlés utasította Huszka Dezső (1848–1919)⁵⁰ városi tisztiügyészt, adjon véleményt, vajon a javítások költsége ráterhelhető-e a tervező építészre, vagyis indítható-e ellene per.⁵¹

Huszka újabb szakértői vizsgálatot tartott szükségesnek, de ezt annak érdekében, hogy kiderüljön az építési vállalkozó felelőssége. A tervező építész ellen ugyanis semmiféle követelést nem támaszthattak, mivel a jótállás akkor már tizenkét éve, 1880. május 1-én lejárt. Huszka jelentését a közgyűlés tudomásul vette, de a város továbbra is úgy gondolkodott, hogy „*habár e szerint Pártos Gyula tervező műépítész az itteni új-templomon észlelt repedések miatt anyagi felelősségre már ez idő szerint nem vonható és kártérítésre nem kötelezhető, de erkölcsileg érdekében fekszik, hogy a teendő javítások megfelelően vitessenek keresztül, miért is utasíttatik a polgármester, hogy Pártos Gyula műépítész a javítások feletti felügyeletnél való közreműködésre hívja fel.*”⁵²

A közgyűlési határozatnak Zámbo augusztus 20-án tett eleget:

Pártos Gyula műépítész úrnak
Budapesten

A félegyházi újtemplom kijavítása foganatba vétetvén, erről azzal van szerencsém értesíteni, hogy a folyamatban levő munkálatokat megtekintheti, s amennyiben a javítási munkák keresztülvitele ellen egyben vagy másban kifogása lenne, saját erkölcsi reputációja [jó hírneve] érdekében, azt hozzám bejelentheti.

Félegyháza 1892. aug. 20.
Zámbo⁵³

Pártos erre azonban már nem válaszolt. Feltehető személyes ellentétek is közrejátszottak abban, hogy Pártos többé nem került kapcsolatba a várossal, miután a Szent István templom kapcsán olyan sok méltánytalanság érte, pedig nem kevés anyagi áldozatot hozott ő is az épület érdekében. (Ő állta a homlokzatot díszítő Szent Péter és Szent

50 Mészáros Márta: „Egy családtörténet morzsái. Huszka József gyökerei Kiskunfélegyházán”, in: *Félegyházi Közlöny* 2007. dec. 7. 5. Itt köszönöm meg Kőfalviné Ónodi Mártának, hogy a cikkre felhívta a figyelmem.

51 BKMÖL V. 171/a. Kiskunfélegyháza Város Képviselőtestületének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. Kgy. jkv. 1892. febr. 14., 30. közgyűlési szám

52 BKMÖL V. 174/b. II. 1407/1888, 4494/ki. 1892. sz. (kivonat kgy. jkv-ből 1892. márc. 3. 59/kgy. szám)

53 Uo.

Pál szobrainak elkészítését, a végelszámoláskor azonban a város sok kifogást talált, és nem akart az építésznek fizetni.)⁵⁴ Emellett elfoglalt is lehetett: Lechner Ödönnel közös irodájában ekkor készültek az Iparművészeti Múzeum és Iskola tervei, s 1892-ben több más megbízás is foglalkoztatta őket (kecskeméti városháza, kőbányai Szent László-templom, Leovics Simon szabadkai palotája).⁵⁵

Hogy Pártosra nem számíthat, azt a város is sejthette. Ezért 1892. május 24-én Zámbó levélben kereste meg Erdélyi Mihály (1856–1908) szegedi építészt, vállalja-e a templom javítási munkáinak kivitelezését. A válasz nemleges volt. Szintúgy nemleges választ küldtek a városban korábban megforduló, a Korona Szállót 1886-ban felépítő, szintén szegedi építésztársak, Jiraszek Nándor és Krauss József sem. Mivel megbízható kivitelezőt nem ismertek, Zámbó kénytelen volt ismét Cziglert megkeresni:

Nagyságos Czigler Győző úrnak
műegyetemi dékán és tanár
Budapesten

Még a múlt év nyarán volt szíves Nagyságod meghívásomra az itteni r. kath. Templomot Sigray fővárosi mérnök úr közbenjöttével megvizsgálni s annak biztosítása és kijavítása iránt tervezet és költségvetést készíteni.

Mivelhogy ezen munkálat körüli fáradozásaikért felszámított díjakat ezideig Nagyságod nekem nem közölte, egész tisztelettel felkérem, hogy heti- és napidíjaikat valamint a költségvetés és tervrajz elkészítéseért felszámítandó munkadíjaikat szíveskedjék tudomásomra hozni, hogy azokat köszönettel kiegyenlíthessen.

Egyszersmind felkérem Nagyságodat, hogy a munkálat keresztülvitelére legyen szíves egy olya megbízható építési vállalkozót ajánlani, kire ezen gondosságot igénylő munka kivitelét egész nyugodtsággal reá bízhatnék.

Szíves értesítését mielőtt kérve, maradok tisztelettel

Zámbó

polgármester

Kun-félegyházán 1892. május 24.⁵⁶

54 Már 1878-tól fedeztek fel hibákat. Az építész 1877-től tekintette átadottnak az épületet, de folyamatosan javításokat kellett végrehajtania, amelyeket önként vállalt. 1880 nyarán Pártos már szerette volna megejteni a végelszámolást, ezért inkább vállalta, hogy immár saját költségén további javítást végez az épületen. A közgyűlés 1881-ben vette át az épületet. – Kőfalviné Ónodi 2010, 40–42.

55 Gerle (szerk.) 2003, 121–162. Az Iparművészeti Múzeum palotájára a megbízást 1892 júliusában kapták, de még 1893 márciusa után is folyamatosan dolgoztak a tervekkel. Az Iparművészeti Múzeum építéstörténetéről részletesen lásd Ács 1996 (korábbi irodalommal).

56 BKMÖL V. 174/b. II. 1407/1888, 3217/ki. 1892. sz.

A tanács nem akart árlejtést (mai kifejezéssel: nyilvános pályázatot) hirdetni, ebből a gyakorlatból (Pártos kapcsán) csak negatív tapasztalattal rendelkezett, ennél fogva igen bizalmatlan volt. A „megbízható építési vállalkozó” viszont fixa ideának bizonyult. Egy 1892. június 24-én kelt jelentés szerint ilyen vállalkozó nem is létezik, *„miután a megbízhatóság nem a végben keresendő és nem attól függ, hanem tulajdonképpen a cég által az egyes végrehajtandó munkálatoknál alkalmazott építésvezető és előmunkásoktól egyrészt, míg másrészt a munkaadó által megbízott ellenőrző közegtől és annak szakértelmétől függ”*.⁵⁷ A tanács közvetlen megbízást szeretett volna adni, de nem volt kinek.

Czigler egyike volt azon kevés építésznek, akiben a tanács megbízott. Ez magyarázza, hogy 1892. augusztus 10-én Czigler és Sigray ismét elkészítettek egy költségvetést a templomnál végzendő pótfalazásról, vasmunkáról és boltozatok javításáról. A megbízást a kivitelre végül Ujszászy János építőmester kapta augusztus 1-én kelt ajánlata alapján.⁵⁸ A vállalati szerződést vele augusztus 10-én kötötték meg. Ujszászy (aki ekkor még rövid i-vel használta nevét) Kiskunfélegyháza 1890–1914 közti időszakának meghatározó építőipari alakja, nélküle szinte egyetlen városi középítkezés sem volt elképzelhető: a város betoncsatornáit, járdáit, kilométerköveit Mailáth Józseffel közösen vezetett, 1905-ben nyílt cementipari vállalatától rendelték, ők voltak az 1907-1908-ban épült Constantinum kivitelezői, ők építették Merbl Arnold alvállalkozóiként 1909-1911-ben a városházát, 1923-ban ők készítették Köllő Miklós (1861–1900) Segesvárról átszállított Petőfi-szobrának a talapzatát is. Társulásuk előtt Ujszászy számos magánházat is tervezett és épített. Az *„Ujszászy János építészeti vállalata”*, ahogy bélyegzőjében szerepel, legkorábbi ismert munkája az Újtemplom kijavítása 1892-ből.

A munkálatok az építési napló szerint 1892. augusztus 9-én kezdtek meg egy munkafelügyelővel, egy kőművessel, egy áccsal és négy napszámossal, a megbízás azonban több embernek tudott munkát adni, így augusztus végére 12 napszámossal és 11 kőművessel dolgoztak. Erre az időre bezárták a templomot és nem volt istentisztelet, a templom belső díszzeit, a szobrokat és oltárokat pedig deszkával fedték be, hogy ne sérüljenek meg. Az aláfalazáshoz rendkívül sok téglát és portlandcementet szállítottak. A tanács szeptember 12-én utasította a vállalkozót, hogy a templom palatetőzetét is fedje újra, és cserélje ki a korhadt szarufákat. A négyezeti kupolába behelyezték a szellőzőket,

a templombelsőt pedig a munkálatok végeztével tölgyfaszínűre meszelték. 1892. november 15-én befejezték a munkát. A végelszámolást december 12-én tartották, a felülvizsgálatot 1893 áprilisában.⁵⁹ Ekkor Zámbó az alábbi levelet küldte Cziglernek:

Nagyságos Czigler Győző műegyetemi tanár
műépítész úrnak
Budapesten

Bátorkodom mellékelve a kunfélegyházi rom: cath: ujtemplomra vonatkozó összes iratokat a rajzokkal együtt a javítási munkák leszámolása céljából megküldeni.

Kun-félegyháza, 1893. évi ápril hó 29-én.
Zámbó
polgármester

Cziglernek a polgármester összesen 83 db iratot küldött. Ezek áttanulmányozása után Czigler válaszolt:

Nagyságos Polgármester úr!

Nagyságodnak f. évi április hó 25-én 2988 szám alatti szíves intézkedése folytán a Kún-félegyházi új templom helyreállítási munkálataira vonatkozó és Ujszászy János vállalkozó által beadott végszámlát átvizsgáltam, azt a helyszínén a teljesített munkálatokkal összehasonlítottam és miután azt találtam, hogy a munka kevés kisebb részletektől eltekintve pontosan és szakszerűen teljesített, szerencsém van javasolni, hogy a vállalkozónak 8780 frt 31 kr-ra helyesbített keresetösszege a munka folyama alatt részére kiutalványozott előlegek levonása, valamint a biztosítási összegnek szerződés szerinti visszatartása után kiutalványoztassék. Ezen biztosítási összeg elégséges arra, hogy a bádogos munkálatoknál esetleg még előforduló kisebb hiányok fedezhetők legyenek, magától értetődően, hogy a szerződési kezességi idő leteltével a munka a városi mérnök által még egyszer felülvizsgálandó lesz, mely felülvizsgálat után fog a biztosítéki összeg vállalkozó részére esedékessé lenni.

A tényleges összeg és vállalkozó szerződési összege közötti különbség, illetve túlkiadás abban leli magyarázatát, hogy a munkálatok fogantatása közben kitűnt, hogy a templomoldal hajóin levő és rendes körülmények között meg nem vizsgálható fedélzet részek elkorhadtak és azoknak újjal való kiváltása, valamint bádoggali lefedése mulhatatlanul szükséges volt.⁶⁰ Elkerülhetetlenül szükséges volt továbbá a falkapocsvasak és falazatok mennyiségének fokozása, amint az ilye helyreállítási munkálatok keresztülvitelvénel másként nem is lehet, hacsak az egész munka értékét kétségessé nem akarjuk tenni, azért bátorkodom tisztelettel ajánlani, hogy ezen túlkiadás a ttes [tekintetes] Tanács által utólagosan jóváhagyassék.

59 BKMÖL V. 174/b. II. 1407/1888, 2904/ki. 1893. sz. és 2988/ki. 1893. sz.
60 „volt” Czigler által betoldva, a levél többi részét az aláírás kivételével nem ő írta.

E munkálatok által a templom, - mint arról mindenki meggyőződhetett – biztosítva van; fordulhatnak elő kisebb süppedések, de azok veszélyessé már nem lehetnek.

Ott, hol a két torony, mely nem lett aláfalazva egész súlyával a talajra nehezedik kis süppedés legelőbb állhat be; ez az oromzaton mutatkozhatik, veszélyessé azonban az sem lehet.

Megtörtént a templom biztosítására tehát minden, amit szakszerűen tenni lehetett és e tekintetben Kún-Félegyháza közönsége meg lehet nyugodva.

Kiváló tisztelettel
Nagyságodnak
alázatos szolgája
Czigler
Budapesten, 1893. július 1-én.⁶¹

Czigler jelentése alapján 1893. július 3-án a munkát a tanács átvettnek mondta ki. Ujszászy 870,31 forintnyi keresetét június 20-án hagyták jóvá, s nem sokkal ez után ki is fizették.

Miután az egy év jótállási idő letelt, 1894 májusában Ujszászy kérésére⁶² megtartották a felülvizsgálatot. Ekkor kisebb hibákat állapítottak meg (a toronyba felvezető lépcső korláttartó vasai hiányosak, a toronyajtó tokja mozog, rossz a szellőztetés),⁶³ ezeket a vállalkozó októberre kijavította, így a templom egy időre ismét alkalmassá vált istentisztelet tartására. Beavatkozást még másfél évtizedig nem kellett végezni rajta. (12. kép)

Cziglert a tanács, mivel a városban volt, megkérte egy közelebről nem ismert artézi kút munkáinak felülvizsgálatára is 1893-ban.⁶⁴ Az erre vonatkozó iratok elvesztek. Nincs adat arra vonatkozólag, hogy az építész 1905. március 28-án bekövetkezett halála előtt a városban más megbízásnak is eleget tett volna. Az azonban elképzelhető, hogy magánszemély hozzá fordult, hogy lakóépületet terveztesse vele. Erre vonatkozó adat azonban mindeddig nem került elő.

A millennium 1894. december 18-án a kereskedelemügyi miniszter, Lukács Béla (1847–1901) a törvényhatósági jogú városoknak és vármegyéknek rendeletet küldött, amelyben azoknak a középületeknek a kimutatását kérte, amelyeket a város illetve a megyei városok tervbe vétettek, s amely épületek tervrajzai az 1896-ban megrendezendő ezredéves

61 BKMÖL V. 174/b. II. 1407/1888, 4483/ki. 1893. sz.

62 BKMÖL V. 174/b. II. 1407/1888, 2527/ki. 1894. sz.

63 BKMÖL V. 174/b. II. 1407/1888, 3512/ki. 1894. sz.

64 BKMÖL V. 175/b. Kiskunfélegyháza Város Polgármesteri Hivatalának iratai. Közigazgatási mutató 1893

országos kiállításon kiállíthatók. Ekkor 45 x 60, illetve 90 x 60 cm méretben írták elő a kiállításra felküldhető és felküldendő tervek méreteit. Ettől indokolt esetben el lehetett térni, s ha az építész jónak látta, színezett rajzot is lehetett küldeni.⁶⁵

A miniszter felhívása nyomán Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közgyűlése 1895. január 6-án két megyei épület rajzait rendelte el kiállítani, a Márkus Ágoston és Illés Gyula tervei alapján 1893-ban felépített ceglédi városháza,⁶⁶ és a Pártos Gyula tervei szerint 1872-1877 között épült kiskunfélegyházi Szent István-templom terveit.⁶⁷ Mindkét épület a korszak uralkodó historizáló ízlésében készült, ennél fogva jól reprezentálta egyfelől az államapparátust támogató katolikus lakosságot, másfelől – az épületek középületjellegénél fogva – magát a helyi szinten közigazgatás által jelenlévő államot. (A templom építetője és kegyura város volt, ennél fogva vallásos funkcióját most nem nézve, tekinthető városi középületnek.)

A félegyházi közgyűlés 1895. január 27-én foglalkozott az üggyel. Határozatba foglalták, hogy „a közgyűlés méltányolván a magyar állam ezeréves fennállása érdekében kifejtett hazafias szorgalmat, elhatározza az itteni új templom tervrajzainak az ezredéves orsz. [országos] Kiállításon leendő bemutatását.”⁶⁸

A Szent István-templom tervei ekkor még megvoltak a város levéltárában. (Éppen ezért furcsa, hogy Nagyferencz László levéltárnok 1895. április 15-én levélben kereste meg a váci püspöki levéltárat, hogy az 1892. március 28-án oda elküldött terveket küldjék vissza a városnak.⁶⁹ Emlékezzünk, ekkor Czigler leányiskola-tervét küldték el jóváhagyás végett, és csatolták hozzá az Újtemplom terveit is, valószínűleg azért, hogy az egymás mellé tervezett épületek összhangjáról biztosítsák a püspököt. A püspök válasza meglehetősen sommás: „Az új-templom tervei itt nincsenek.”⁷⁰)

65 BKMÖL V. 175/b. I. 351/1894, a m. kir. kereskedelemügyi miniszter 87283/1894 sz. rendelete.

66 A ceglédi városháza építését 1889-ben határozta el a ceglédi tanács. Márkus és Illés budapesti építészek voltak. Novák 1989, 341–342

67 BKMÖL V. 175/b. I. 351/1894, 231/eln. 1895. sz. alispáni leirat. A Szent István-templom tervezőjeként ismerhetjük el Kőfalviné Ónodi Márta kutatásai nyomán Dötzer Ferenc budapesti építőmestert is, akitől Pártos átvette a terveket, s azokon némi módosítást végrehajtva saját neve alatt tette közzé az általa szerkesztett építőipari szaklapban. – Lásd Kőfalviné Ónodi 2010, 27–29, 32–33, 38, 41

68 BKMÖL V. 171/a. Kgy. jkv. 1895. jan. 27. 15. jegyzőkönyvi szám.

69 VPKL I. 1. d. Kkfh–új, 16. csomó (1895), 1675/1895 iktatószám alatti megkeresés
70 VPKL I. 1. d. Kkfh–új, 16. csomó (1895), 1675/1895 iktatószám alatti válasz. Nagyferencz arra hivatkozik, hogy a terveket 1847/ki. 1892. sz. alatt küldték meg.

A Szent István-templom tervei tehát elvesztek. Zámbó Géza polgármester arra hivatkozva, hogy a tervek mérete nem felel meg a rendeletben előírtaknak, megkereste Pártos Gyulát:

Tekintetes Pártos Gyula műépítész úrnak

Budapesten

A nagyméltóságú m. kir. kereskedelemügyi miniszter úr csatolt 87283/94 sz. rendelete folytán a vármegye közönsége, Félegyháza város területén épült és tekintetességed által tervezett új templom tervezetének az ezredéves országos kiállításon leendő részvételét rendelte el, ebből kifolyólag tekintettel arra, hogy nemcsak a vármegye, nemcsak a város, de tekintetességed művészi reputációja [hírneve] is csorbát szenvedne az által, ha a kiállítandó tervek esetleg kevésbé avatott kezeztől kerülnének ki, tekintettel arra, hogy e tervek méltó kiállítása művészetének velünk közös érdekében történék, a városi tanács elhatározta, hogy hivatkozott tervek a csatolt miniszteri rendeletben körülírt modorok közül, ön által szabadon választandó alakban legyenek elkészítve és a kiállítás céljaira megküldve, ebből kifolyólag tisztelettel felkérem, hogy azon költségeket és a miniszteri rendeletben körülírt és általa szabadon választandó kiállítási modort velem mielőbb közölni szíves leend.

Előre is hiszem, hogy a tervezet elkészítésének költségeit saját érdekeivel is összhangba hozni, lehetőleg méretni méltóztassék.

Végül megjegyzem, hogy a kivitendő tervek rendelkezésre állanak és szükség esetén címére megküldhetők.

Félegyháza 1895. febr. 14-én

hazafias üdvözléssel

Mihálovits Jenő
gtmérnök⁷¹

dr. Zámbó Géza
polgármester⁷²

Pártos azonban a levélre – nem meglepő módon – nem válaszolt. Így a miniszter által előírt méretekben elkészítendő kiállítási darabokat a városnak másik építésztől kellett beszereznie, s a város 1895. szeptember 21-én nem másnak küldte el a rajzokat, mint a millenniumi kiállítás fő épületegyüttese tervezőjének, Alpár Ignácnak (1855–1928):

Tekintetes

Alpár Ignác műépítész úrnak

Budapesten

Almási tér 15.

Midőn ez alkalommal a félegyházi újtemplom tervrajzait szerencsém van felküldetni, megkeresésünkben képest [sic!] tisztelettel kérem, hogy azoknak a rendeletileg megállapított alak és léptékben azt országos kiállítás céljára elkészíttetni és hozzám mielőbb megküldetni szíveskedjék.

Ez alkalommal, tekintettel közgyűlési megbízásomra, bátorkodom tudomására hozni, hogy említett rajzolatok elkészíttetését Száz forint keretén belül eszközöltetni méltóztassék.

Fházán 1895. Szept. 21.
Dr. Zámbó
Polgármester⁷³

Nem tudjuk, hogy pontosan milyen terveket küldtek el Alpárnak, aki ezidőtájt a Félégyházán építendő katolikus főgimnázium (ma Móra Ferenc Gimnázium, 13. kép) terveit is készítette,⁷⁴ de a tervek hiányosak lehettek, mert 1895 decemberében Budapestre küldték Szőke Antal (1842–1915) fotográfus, a tanítóképző rajztanára főhomlokzatról készített fotóit, hogy a rajzokat azok alapján lehessen elkészíteni.⁷⁵ Szinte az utolsó pillanatban, ugyanis a kiállítás megnyitásáig ekkor már csak alig három hónap volt hátra.

A kiállítási tárgyakat 1896. március 15. és április 15. között kellett szállítani. Május másodikán ünnepélyesen megnyitották a 210 kiállítási épületből álló kiállítást, s annak november 3-án történt bezárásáig azt közel hárommillió, egykorú statisztika szerint pontosan 2 978 027 fizető fő nézte meg.⁷⁶ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyének nem volt önálló pavilonja, így csak feltételezhető, hogy a tervek a főépületben voltak láthatók. Azonban azt nem tudjuk, hogy pontosan milyen rajzok voltak ezek. Az eredeti megyei határozattól eltérve szerepeltek az 1891 óta főgimnáziumként működő iskola Alpár tervezte új épületének tervei is, talán azzal is összefüggésben, hogy később annak 1896. november 28-án történt avatási ünnepségét a vallás- és közoktatásügyi miniszter fölvette az ezredéves ünnepségek sorába.⁷⁷ A kiállítási tárgyakat október 11-től szállították vissza.

Alpár Ignác gimnáziumépületéről a helytörténeti irodalmat kivéve nem sok szó esett.⁷⁸ A megbízást tervpályázat útján kapta, s a tervek

73 BKMÖL V. 175/b. I. 351/1894, 7303/ki. 1895. sz. piszkozat. Arról, hogy a városi mérnök Budapestre küldte a templom terveit, a helyi sajtó is beszámolt. – „Az új templom tervei a kiállításon”, in: *Félégyházi Híradó* 1895. szept. 22. 5.

74 1895 szeptemberében a tervek már készen voltak, Alpár ekkor már Félégyházára küldte őket. – „A főgymnasium tervrajzai”, in: *Félégyházi Híradó* 1895. szept. 29. 6.

75 BKMÖL V. 175/b. I. 351/1894, 9978/ki. 1895. sz. jelentése Mihálovits Jenő városi mérnöknek 1895. december 21-én.

76 Bálint 1897, 42

77 Urbáné 2005, 35; Mészáros (szerk.) 2009, 12.; Kőfalvi – Kőfalviné Ónodi (szerk.) 2011, 42–45. Hogy a terveket valóban kiállították, azt a helyi sajtóból tudjuk. „Új gimnásium épületünk tervrajza a kiállításon”, in: *Félégyházi Híradó* 1895. dec. 15. 4.

78 A korai Alpár-irodalom egyáltalán nem is említi: Magyar Vilmos: *Alpár Ignác élete és működése II. rész. Út a hírnév felé (1882-1896)*, Bp. Stephaneum, 1933; Magyar Vilmos: *Alpár Ignác élete és működése (III-IV. rész)*, Bp., Budapesti építőmesterek ipartestü-

1895-ben el is készültek, miután a gimnázium épületéről a város közgyűlése 1894. március 18-án döntött.⁷⁹ Építéstörténetéről a gimnázium fennállásának kétszázadik évfordulójára megjelent emlékkönyvben részletesen olvashatunk,⁸⁰ ezért itt csak a legfontosabb adatokat közöljük. Az alapozási munkálatok 1896. március 15-én kezdődtek meg, november 28-án már megtartották az avatási ünnepséget.⁸¹ Stílusát a korabeliek a következőképp írták le: „*az újjászületés korabeli és a modern styl keveréke*”.⁸² A csúcsíves keretelésű félköríves záródású földszinti ablakok, a reneszánsz kváderezés, a klinkertéglás homlokzat, a középrizalított díszítő timpanon és gyümölcsfüzéses stukkók a késői historizmus elemei. A sarok- és középrizalittal tagolt épület, (amelynek helyére még néhány évvel ezelőtt Czigler leányiskoláját szánták), a Kossuth utca egyik leghangsúlyosabb épülete. A Szent István-templom mellett a város első kétemeletes épülete cseppet sem törpül el. Nemcsak méretei emelik ki. A Kossuth utca szabályozási terve épp 1896-ban készült el, Bodola Lajos mérnök, műegyetemi tanár jóvoltából.⁸³ A város központi teréről, a Sarlós Boldogasszony-templom előtti Béke térről nemcsak a Szent István-templomra, hanem a gimnáziumra is rá lehet látni. Tehát a Kossuth utca modern sugárutakra jellemző kiegyenesítésével a historizmus városépítészete jutott érvényre,⁸⁴ amelyet azonban már a Szent István-templom építése is megelőlegezett: a szentélyt nem keletelték, főhomlokzata délre néz, ezáltal a Kossuth utcának rendelődik alá.

Két kívülálló: A millennium utáni kissé lecsendesült hangulatban a város egyik legnagyobb földbirtokosa, a takarékpénztári igazgató Hoffer Imre (1854–1913)⁸⁵ határozta el, hogy Piac téri (ma Petőfi tér 2.) házát Ziegler Gézával⁸⁶ készítteti el. Nem tudjuk, a megbízásra hogyan ke-

lete kiadása, 1935. A 2005-ös Alpár-évforduló alkalmából megjelent két kötet közül az egyik már említi 1894-re datálva az *Építő Ipar* 1925. febr. 1. 18-ra hivatkozva. Hajós–Kubinszky–Vámosy 2005, 53. A másik kötet nem tud róla, ennek érdeme inkább a külföldi, elsősorban Romániába lévő emlékek felkutatása. – Rosch Gábor: *Alpár Ignác építészete*, Enciklopédia Kiadó, Bp. 2005. Alpár maga 1916. január 26-án egy előadásában 124 általa tervezett épületet említett. Ezt a számot mindaddig nem tudta a kutatás kitölteni. – Hajós–Kubinszky–Vámosy 2005, 40

79 Kőfalvi – Kőfalviné Ónodi (szerk.) 2011, 40

80 Kőfalvi – Kőfalviné Ónodi (szerk.) 2011, 40–49

81 Kőfalvi – Kőfalviné Ónodi (szerk.) 2011, 42

82 „A főgymnasium díszes új épülete”, in: *Félegyházi Híradó* 1896. szept. 20. 5. V. ö. Gábor Eszter: „Mi is az a modern renaissance?” in: *Enigma* 61 (2009), 162–171.

83 „A Kossuth utca szabályozási tervét”, in: *Félegyházi Híradó* 1896. febr. 2. 3.

84 V. ö. Winkler 1993, 47, 48. (A templom neve itt tévesen Szent Lászlóként szerepel.)

85 Róla és a Hoffer családról lásd: Bánkiné Molnár 1996

86 Születésének és halálának ideje nem ismert. Minden valószínűség szerint a

rült sor, (nem elképzelhetetlen, hogy az építésszel épp a millennium kapcsán találkozott), mindenesetre Ziegler a neobarokk gazdagon díszített változatát hozta a városba.

Hoffer Imre még 1897. október 18-án jelezte a városi tanácsnak, hogy Piac téri házát újjá akarja építeni. Kérte az építési vonal kimutatását.⁸⁷ Az építési engedély iránti kérelmet 1898. március 17-én adta be, a kérelemhez mellékelte az engedélyezési terveket. Az engedély április 14-én kelt azzal, hogy a szomszédos ún. Görögház tetejét az építési szabályrendeletben foglaltak szerint köteles átalakítani.⁸⁸ Az építkezést 1899 áprilisára teljesen befejezték, a lakhatási engedély április 27-én kelt.⁸⁹ (14. kép)

A kérvény hat darab mellékletet tüntet fel, ezek a szabályrendelet értelmében a két példányban beadott terveket jelölik, amelyekből a második példányt az engedélyezés után az építető visszakapta. Azonban csak egy homlokzati rajz⁹⁰ és egy metszet⁹¹ található meg az iratok között, a hiányzó harmadik terv alaprajz lehetett.⁹² A rajzon fel nem tüntetett pontos részletek ellenére elmondható, hogy az épület homlokzata az eredeti állapotot tükrözi. A város harmadikként⁹³ megépült emeletes magánházát rizalittal kiemelt kettős bejárat (egy a lakáshoz, egy pedig a patikához vezetett), fölötte erkély, gazdag neobarokk díszítés (kővázák, füzér- és kagylódísz stukkók) jellemzik. A 2+2+2 tengelyes homlokzaton az ablakok körül feltűnő virágfüzerek Ziegler későbbi művét, Hoffer József 1907-ben épült házának homlokzati elemeit vetítik előre.⁹⁴ Bánkiné Molnár Erzsébet a Hoffer csa-

---

szintén építész ifj. Ziegler Géza (1896–1966) apjáról van szó.

87 BKMÖL V. 175/b. I. 3592/1897, 10375/ki. 1897. sz.

88 BKMÖL V. 175/b. I. 3592/1897, 3111/ki. 1898. sz. A szabályrendelet értelmében ugyanis két egymás mellett álló ház tetőzete nem lehetett olyan, hogy az egyikről a másikra csorogjon a csapadékvíz. – BKMÖL V. 188. Kiskunfélegyháza Város szabályrendeleteinek levéltári gyűjteménye. Építési szabályrendelet, 1890.

89 BKMÖL V. 175/b. I. 3592/1897, 473/ki. 1899. sz.

90 BKMÖL V. 175/b. I. 3592/1897, tervrajz, sokszorosított, 32 x 45 cm, jelezve és bélyegzővel ellátva ugyanúgy, mint a keresztmetszet (lásd az előző jegyzetet!).

91 BKMÖL V. 175/b. I. 3592/1897, tervrajz, sokszorosított, 34,7 x 45 cm. jelezve jobbra lent Ziegler Géza, Ziegler bélyegzőjével is ellátva: „ZIEGLER GÉZA / műépítész / BUDAPEST / Kerepesi-út 60”

92 Mivel a rendelet értelmében minden emeletről kellett alaprajzot benyújtani, feltehető, hogy a hiányzó dokumentumon mindkét szint alaprajza látható volt. Ellentmond viszont ennek, hogy az épületnek pincéje is van, amelyről szintén alaprajzot kellett volna mellékelni, vagyis a Hoffer benyújtotta kérelem hiányos volt.

93 A bevezetőben már említett Holló-ház és a Szarvas/Klászik-ház után.

94 Minden bizonnyal ezeken észlelte Bánkiné Molnár Erzsébet a szecesszió hatását. De véleményével ellentétben a homlokzaton a Lechner Ödön-i magyaros ornamentikának nincs nyoma. – Bánkiné Molnár 1996, 51

lád történetét feldolgozva az épület ékszerdoboz-jellegéről írt.⁹⁵ Az erkéllyel kiemelt középtengely fölé kerülő, gazdagon díszített oromzat valóban kitűnően reprezentálta a város legtehetősebb polgárai egyikeként, Hoffer Imrének a társadalmi státuszát. Az 1945 után államosított épületben később fül-orr-gégészeti szakrendelő működött, 1991 óta banképület.

Hoffer Imre húga, Hoffer Terézia (1866–1904) és férje, Puky József (1854–?) későbbi miniszteri tanácsos szintén Zieglert kérték fel lakóházuk terveinek elkészítésére (dr. Holló Lajos u. 23.).⁹⁶ (15–18. kép) Az építési engedély iránti kérelmet Puky József 1900. március 26-án adta be.⁹⁷ A szabályozási vonalat Mihálovits 1900. május 1-én mutatta ki, azt 16-án fogadták el. Ennek értelmében a Kecskeméti útból (ma dr. Holló Lajos u.) 8,7 m², az Aranykéz utcából (ma Petőfi u.) 3,33 m² területet engedtek át építkezés céljára. A lakhatási engedély 1901. január 31-én kelt.⁹⁸

A földszintes épület, amely Ziegler terveitől néhány részletben eltérően épült fel, első ránézésre semmiben sem különbözik az 1900 körül építőmesterek által tervezett és épített földszintes eklektikus házaktól.⁹⁹ L-alakú alaprajza két szobasort és egy nyitott folyosót mutat. A homlokzaton a díszítés visszafogottabb, az 1+4+1 tengelyes homlokzat két szélső tengelyét sarkain kváderekkel díszített rizalit emeli ki. A rizalitok ablakai fölött félköríves, a többi négy ablakot hagyományos, háromszög alakú timpanon zárja le. A homlokzat hatása a városban pontosan nem mutatható ki. Ennél kicsit kisebb polgárházakon 1900 körül általánosak a gyárakból kikerülő, az épületre egyszerűen ráépíthető stukkó díszek (timpanonok, szupraporták, konzolok, zárókövek).¹⁰⁰ A pilasztereket, lizénákat azonban általában, mint a Puky-házon is, téglából építették.

95 Bánkiné Molnár 1996, 51

96 Bánkiné Molnár 1996, 55. Puky József hagyatéka Kassára került, gyűjteménye a kassai múzeumot gyarapította. – GYÜRE Lajos: „A Puky-hagyaték. Rekvium egy kassai gyűjteményért”, in: *Új Magyarország* 6. évf. 76. sz. (1996), 10. Az építkezési iratai: BKMÖL V. 175/b. I. 1387/1900

97 BKMÖL V. 175/b. I. 1387/1900, 3630/ki. 1900. sz.

98 BKMÖL V. 175/b. I. 1387/1900, 994/ki. 1901. sz.

99 Érdemes összevetni az Ujszászy János által 1897-ben tervezett Dobák Ferenc-féle ház alaprajzával. Az épület valaha szintén a Kecskeméti utcában volt. Ez az épület szabálytalan utcasarokra épült, egy szobasorral, folyosóval, amely az L-alak behajlásánál félkörívesen kibővül a kert felé. Különbözik abban, hogy a kocsibejárat nem a ház oldalánál, hanem a negyedik tengelyben volt, tehát szárazbejárat jött létre. – Kiskun Múzeum, Történelmi dokumentumok gyűjteménye, ltsz. 2008.16.1.

100 Konkrét hatást a Móra tér 4. sz. házon lehet feltételezni, illetve a 2007-ben lebontott, egykor dr. Holló Lajos u. és Tánicsics Mihály u. sarkán álló épületnél, amely helyileg is közel esett a Puky-házhoz. Félköríves záródású timpanont ezeken a há-

Ziegler harmadik félegyházi műve szintén lakóház, és nem meglepő módon ez is a Hoffer családhoz kötődik. Röviden térünk ki rá, mert építési idejét tekintve már nem egykorú a többivel. Hoffer József (1859–1939), Hoffer Imre öccse 1907-ben kérte fel az építész Pázmány utcai házának (Pázmány u. 6-8.) megtervezésére.¹⁰¹ (19–20. kép) Az építési engedély iránti kérelmet Hoffer 1907. március 14-én adta be, az engedélyt még ugyanazon a napon meg is kapta.¹⁰² A kivitelezők Ujszászy János és Mailáth József voltak. A ház november elejére beköltözhető volt, a lakhatási engedélyt november 9-én adták meg.¹⁰³ A neobarokk ornamentika itt is érvényesül, de más stílusú elemekkel társul, s meglehetősen felemás képet mutat. A két bejárattal rendelkező földszintes lakóház egyik bejáratát historizáló kovácsoltvas és szecessziós ólomüveg díszíti, a középrizalit egyik stukkódísz (virágfüzérek a középrizalitet keretelő pillérek mélyített mezőiben) is szecessziós, az egyébként gazdagon díszített homlokzat összes többi eleme viszont szigorú neobarokk stílusú az oldalrizalitok párkányára került, ma már hiányzó, furcsán geometrizáló akrotérionjai kivételével.¹⁰⁴ A középrizalit Hoffer Imre házához hasonlóan itt is kiemelt volt: a manzárdtető széleit valaha toronyszerű törpepillérek keretezték.

Félegyháza tekintélyes polgárainak nagy szerepe lehetett abban, hogy Ziegler városi megbízásokat is kapott. 1901-ben terveket készített a Sarlós Boldogasszony-templom átalakítására, azonban valószínűleg fedezethiány miatt ettől a megbízástól elesett.¹⁰⁵ Így Zieglert a város csak egyszer alkalmazta, s nem önálló épület megtervezésére. 1903-ban a Pártos Gyula kapcsán már említett Szent István-templom tetőszerkezetének átalakítását tervezte meg. Ugyan a munkálatokat

---

zakon lehet(ett) látni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a minden bizonnyal nagy presztízsű épület motívumai elterjedtek, sőt, az is elképzelhető, hogy a Puky-ház tervváltoztatásában szerepet játszott a sorozatban gyártott stukkó szemöldökpárkányok és timpanonok sora. Ujszászy János, aki 1900 körül a város legtöbbet foglalkoztatott építőmestere volt, és akinek az eklektikus historizáló stílus nagyfokú elterjedését köszönhetjük, a Puky-ház kivitelezője volt.

101 BKMÖL V. 175/b. I. 1200/1907

102 BKMÖL V. 175/b. I. 1200/1907, 2749/ki. 1907. sz.

103 BKMÖL V. 175/b. I. 1200/1907, 10755/ki. 1907. sz.

104 Bizonyára erre a felemás összhatásra célzott a városháza tervezésével megbízott Vas József (1866–1910), aki 1907-ben éppen a félegyházi Constantinum leánynevelő-intézet tervein is dolgozott. – BKMÖL V. 174/b. II. 513/1890, Molnár Bélának küldött iktatószám nélküli levél, 1907. december 23. – Az épületről egykorú képeslapot közöl Mészáros (szerk.) 2009, 92 (137. sz. kép)

105 Török 2011, 95

11 000 korona értékben elvégezték, de ez sem bizonyult tökéletes megoldásnak, a templom továbbra is be-beázott.¹⁰⁶

Ziegler 1904-ben indult a városháza tervpályázatán is, tervének homlokzatát a bírálók (Szerelemhegyi Károly polgármester, Ulrich István főjegyző, Dóczy Pál városi mérnök, Lechner Ödön és Pecz Samu meghívott építészek) dicsérték, de kivitelre nem tartották alkalmasnak.¹⁰⁷ A pályatervet magát nem ismerjük, mert a város csak a díjazott pályaműveket tartotta meg, a többit a pályázók visszakapták.

Neve 1907-ben bukkant fel utoljára, amikor a Vas József (1866–1910) tervei szerint épülő Constantinum római katolikus leánynevelő-intézet építési felügyelete okozott problémát. Vas betegsége miatt nem tudta a művezetést ellátni, s maga helyett Morbitzer Nándort küldte a városba 1907 decemberében. Vas egyik leveléből tudjuk, hogy szóbeszéd járta Ziegler felkéréséről Vas rovására. A Constantinum építkezésében végül Ziegler nem kapott szerepet, a művezetésért járó díjazást Vasnak utalták ki, aki nem volt túl jó véleménnyel Zieglerről.¹⁰⁸

Ziegler Géza kívülálló abban a tekintetben, hogy a városhoz inkább magántökből emelt épületek kötik, mintsem városi megbízások, de kívülállónak bizonyult Baumgarten Sándor (1864–1928) is, akinek a tervei szerint ugyan épült Félegyházán középület, azonban az 1902-től 1904-ig épített kétemeletes tanítóképző állami megrendelésre, félig állami pénzből épült, s az épülettel a város kevés közösséget vállalt.¹⁰⁹ Már a gimnázium építése része volt annak a nagyszabású iskolarendezési koncepciónak, amelynek során a tanítóképző elhelyezésének problémáját is megoldották.¹¹⁰ A Csongrádról Félegyházára 1876-ban áthelyezett tanítóképzőnek szűk volt az algimnázium még 1876-ban Pártos Gyula tervezte emelete, ezért a mai Oskola utca és Béke tér sarkán álló iskolából önálló épületbe kellett költöznie. A város 1894 nyarán kötött szerződést a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel a gimnázium segélyezése és a tanítóképző elhelyezése tárgyában. A szerződés értelmében a városnak kellett a telket biztosítania, ezen felül a 100 000 forintos építési költség felét kellett állnia, különben az állam nem járult volna hozzá a tanítóképző Félegyházán

---

106 Kőfalviné Ónodi 2010, 66

107 BKMÖL V. 175/b. I. 648/1903, bírálat a pályatervekről, 1904. március 29.

108 Vas így írt: „*sértő reám nézve, hogy ilyen kaliberű alakkal, (akit nem is ismerek) hoznak egy vonalba.*” - BKMÖL V. 174/b. II. 513/1890. Iktatlan levelek. (Vas a polgármesternek, 1907. dec. 23.)

109 Több iratban visszatérő motívum, hogy a polgármester az épületre mint állami intézményre hivatkozik, s ezzel a javításokra, az épület fenntartására vonatkozó saját anyagi felelősségét – egyébként jogosan – cáfolja. – BKMÖL V. 175/b. 193/1906
110 Kőfalvi – Kőfalviné Ónodi (szerk.) 2011, 40

maradásának.¹¹¹ A városnak az építkezésbe a későbbiekben is kevés beleszólása volt. Például annyi, hogy a helyi építési szabályrendelet szerint engedélyezték a terveket és az építkezéshez szükséges szerkezetek (pl. felvonó) felállítását.¹¹²

A kétemeletes épület Alpár gimnáziumának mintegy ellenpontja. Míg az a város központjában található, s az épülethez közvetlenül csatlakozó előkert kerítésfala közvetlenül az utcavonalra került, Baumgarten bentebb helyezte az épületet, az utcavonalra eső kerítés és az épület közé parkosított terület került. (Egykor az épület mögött is kert volt, Félegyháza egykor híres tanulmányi botanikus kertje.)¹¹³ A szembenállás fizikailag mérhető: jóval távolabb esik a városmagtól. A helyiek a sajtóban nem egyszer felrótták, hogy a vásártér közepére húzták fel.¹¹⁴ Közte és a Kossuth utca nyugati végén álló vasútállomás között csak egy épület volt, az ún. Fehériskola, amelynek helyén ma a Kossuth Lajos Szakmunkásképző és Szakiskola áll. Azóta, az 1920-as, 30-as években a Kossuth utca a vasútállomásig mindkét oldalán beépült a tanítóképzővel átellenben lévő Hősök parkját kivéve.

Maga a tanítóképző (21. kép) a századforduló tipikus iskolaépülete, kiemelt középrizalitja, konvencionális alaprajza és homlokzatának tagolása inkább Pártos Gyula ceglédi iskolaépületével (Kossuth Lajos Gimnázium, 1902–1903) rokonítja, mintsem saját korábbi művével, a virágdíszekkel gazdagon borított (alaprajz tekintetében ugyanakkor szintén konzervatív) nagykörösi Arany János Református Gimnáziummal (1900). A homlokzat viszonylag egyszerűen díszített, szinte a két világháború közti építészeti inerciára¹¹⁵ emlékeztet. A pince és földszint szintjét, valamint a sarkokat vakolatból kiképzett kváderezéssel látták el, az első és második emelet ablakosait egyenként barokkos szemöldökpárkányok, azok alatt geometrizáló motívumok díszítik, a homlokzatot az ablakok között lizénák tagolják. A piramis alakú tetőidommal kiemelt középrizalit három tengelye valamivel díszesebb kiképzést kapott, a koronázó attika és az intéz-

111 Kőfalvi – Kőfalviné Ónodi (szerk.) 2011, 40–41. Ez a zsarolásnak tűnő kitétel is magyarázni látszik, miért vállalt a város kevés közösséget az épülettel.

112 BKMÖL V. 175/b. I. 5000/1902

113 Bánkiné Molnár (szerk.) 1999, 248

114 A helyi sajtó hétről-hétre beszámolt az építkezésről az építkezés megkezdésétől – „Az első kapavágás”, in: *Félegyházi Híradó* 1902. okt. 26. 1–2. – az utolsó munkálattal – „A mi ünnepünk”, in: *Félegyházi Hírlap egyesült Félegyházi Híradó* 1904. nov. 13. 1. A vásártér a mai Erdélyváros egy része volt: Dózsa György, Dankó Pista, Marosvásárhelyi stb. utcák. – Fekete 2001, 41

115 Valkay Zoltán építészeti inercia alatt azt a két világháború közötti építészeti irányzatot érti, amelyet külsőleg historizálás jellemez, de kevesebb dekorációt engedhet meg és az újításokat a gazdaságosságra hivatkozva elveti. – Valkay 2002, 371

mény nevét egykor feltüntető oromzatot villámhárítók is díszítik, a bejáratot két geometrizáló szecessziós fejezetű oszlop és szupraporta emeli ki. Mind a bejárat, mind annak ablakok fölötti díszítőelemei (a már említett szupraporták és kovácsoltvassal ellátott ajtó) szecessziós stílusjegyeket mutat. Ezért az épületet az első szecessziós épületnek tarthatjuk Félegyházán.¹¹⁶ Ugyanakkor ennek az épületnek az alapján nem lehetne megmondani, hogy 1899-1900-ban Baumgarten azzal a Lechner Ödönnel dolgozott együtt, akinek a magyaros stílus megteremtésére irányuló kísérletei (kecskeméti városháza, Iparművészeti Múzeum, Földtani Intézet, Postatakarékpénztár) ekkorra nagy vihart kavartak a közéletben. Közismert Wlassics Gyula (1852–1937) elítélő véleménye 1902-ből Lechnerről.¹¹⁷ Baumgarten, aki állami alkalmazottként ebben az esetben talán kevésbé követhette a megbélyegzett Lechner elveit, ezen az épületén a historizmus felé visszakanyarodva sem az alaprajzban, sem az architektúrában nem alkotott újat, sőt, az originalitást is feladta: majdnem teljesen ugyanígy néz ki az általa tervezett aradi tanítóképző is.¹¹⁸ A négyszeresen megtört vonalú szemöldökpárkány – a tanítóképző feltehető hatására – ekkortájt polgárházakon is feltűnt (Jókai u. 18, Damjanich u. 6.). Baumgarten ettől a feltehető motívumátvételtől eltekintve visszhang nélkül maradt a városban.

**Morbitzer
Nándor korai
kiskunfélegyházi
munkássága**

Visszatérve a városhoz mint megszemélyesített építetői akarathoz,¹¹⁹ 1902-ben egy húsárucsarnok építését vették fontolóra. A megbízást a pályája elején Czigler Győzőnél építési rajzolóként dolgozó fiatal építész, Morbitzer Nándor (1874–1950) kapta. Morbitzer 1895-ban sze-

¹¹⁶ Bánkiné Molnár (szerk.) 1999, 247–248

¹¹⁷ Wlassics Gyula: „Parlamentari beszéd”, in: *Budapesti Közlöny* 1902. ápr. 18. Idézi Lyka 1902, 164; Gerle (szerk.) 2003, 29

¹¹⁸ 1888 és 1908 között oktatási intézmények tervezésével és művezetésével foglalkozott a M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megbízásából. Baumgarten Herczeg Zsigmonddal (1848–1914) közösen több tucat iskolaépületet tervezett, az ismert iskolatervek száma 264. – Gerle–Kovács–Makovecz 1990, 30–32 – Bár jelentős részükön lechneri elemeket alkalmaztak, a félegyházi és aradi tanítóképzők kilógnak a sorból.

¹¹⁹ Egy város építészeti jelenségeinek leírásához ezt a szempontot Valkay Zoltántól (Valkay 2002, 6) kölcsönöztem, több okból. Egyfelől, mert alkalmas arra, hogy keretet adjon egy nagyobb elbeszülésnek, amelynek számtalan szálát nehéz összekötni, másfelől, mert elfogadható hipotézisnek látszik annak körülírására, hogy a város lakói hogyan gondolkodtak az építészetéről, legyenek akár magánépítetők, akár a középítkezésekre nézve meghatározó szerepű városi képviselők. Ennek pedig egy-egy város sajátos karakterére nézve van döntő befolyása. Az egyes városok (elsősorban nagyobb városok, mind Budapest, Bécs) önálló építészeti képe újabban került az érdeklődés középpontjába. – Ennek nemzetközi vonatkozásait lásd: Krakowski–Purchla (szerk.) 1999

rezte meg építőmesteri oklevelét,¹²⁰ építésszé ezután képezhette magát. (1904-ben már építészként írta alá nyugtáit.) Könnyen meg lehet, hogy a Czigler-irodában szerzett tudomást a lehetőségről, ugyanis egy utalásból tudható, hogy a húsárucsarnok tervéről a város Cziglert is értesítette.¹²¹ Nyilvános pályázatot a tanács nem hirdetett, tehát ebben az esetben is közvetlen megbízásról van szó, mint a leányiskola esetén tizenegy évvel korábban.

Nem tudjuk, pontosan mikor, mi alapján kapta Morbitzer a bizalmat, 1:100 léptékű alaprajza, amelyet Mihálovits előzetes rajza alapján készített, már 1902. július 24-én készen volt.¹²² Sőt, a homlokzat és a keresztmetszetek már korábban.¹²³ A költségvetési terv (rajta Morbitzer viaszba nyomott pecsétgyűrű-lenyomatával) valójában három alternatíva-költségvetés, egy drágább, egy olcsóbb, és egy középárú építményhez.¹²⁴ (Úgy látszik, Morbitzer szeretett alternatívákat ajánlani, később a városnak többször tett ilyen gesztust.) A művezetéssel egyelőre határozat hiányában nem bízták meg.

Morbitzer 1903. április 2-án két kartonra ragasztott színezett rajzot is készített.¹²⁵ Ezekre írták ki az árlejtési feltételeket 1903. április 14-én.¹²⁶ A sátortetős középső csarnok és a telek két szélére tervezett féltetős építmények homlokzati téglarchitektúrája sokkal inkább külterületen vagy a város periferiáján létesítendő ipari épületek díszítő eszköze, mintsem a város középpontjába való épületéé. Talán ez is közrejátszott abban, hogy a csarnok építésétől végül elálltak. 1903. augusztus 15-én a közgyűlés elhatározta a Hattyú-ház kertjében lévő régi épületek lebontását. De az így nyert telken már nem csarnokot, hanem kenyér- és tejpiacot akartak létesíteni. (Pedig ekkor a város már elhatározta 600 000 korona kölcsön felvételét, amely a húsáru-

120 Kiss – V. Szinnyai 1997, 129. A bizonyítvány száma 64/1895

121 BKMÖL V. 175/b. Közigazgatási mutató 1903, M betűnél. Maga a bemutatózott irat nincs meg.

122 BKMÖL V. 175/b. I. 3688/1902, 7710/ki. 1902. sz. 43,7 x 60 cm méretű rajz. – Így 1903 febr. 28-án a budapesti Molnár Gyula építész és építőmester hiába ajánlotta fel, hogy 15 napon belül ingyen elkészíti a terveket.

123 BKMÖL XV. 15. [Morbitzer Nándor]: húsárucsarnok, homlokzat és metszetek, 1902 február, tus, papír, 62,6 x 82,5 cm; [Morbitzer Nándor?]: húsárucsarnok, alaprajz, tus, pausz, 108 x 82,5 cm.

124 BKMÖL V. 175/b. I. 3688/1902, 3602/ki. 1903. sz.

125 BKMÖL XV. 15. Morbitzer Nándor: húsárucsarnok, Zsibárus utcai homlokzat, 1903. április 2., tus, akvarell, kartonra ragasztott papír, j. j. l. „Budapest 1903. IV./2. / Morbitzer”, 35 x 79,5 cm; Morbitzer Nándor: húsárucsarnok, keresztmetszet, 1903. április 2., tus, akvarell, kartonra ragasztott papír, j. j. l. „Budapest 1903. IV./2. / Morbitzer”, 35 x 79,5 cm. Ugyanilyen kartonra ragasztotta 1904 februárjában a városháza első pályatervét is.

126 BKMÖL V. 175/b. I. 3688/1902

csarnok fedezetéül is szolgált volna.)¹²⁷ Szeptember 27-én a tanács felhívta Dóczy Pált, a város új mérnökét, hogy készítsen költségvetést a piaccá alakításról.¹²⁸ Végül a kerti épületeket nem bontották le, és a piacot csak körbekerítették. A kerítést Danszky Mihály építőmesternek adták vállalatba 1904-ben, a hivatalos átvétel 1905. augusztus 13-án történt meg.¹²⁹ (22–23. kép)

Mivel tehát építkezés nem történt, Morbitzer 1905. november 4-én kérte az elkészített tervekért és költségvetésért 300 korona kiutalását.¹³⁰ A kért összeget megkapta,¹³¹ a tervek a város tulajdonába mentek át.

Morbitzert azonban kevésbé bánthatta, hogy a csarnok nem épül meg, 1905-re más munkái kapcsán Kiskunfélegyháza közönsége jól emlékezetébe véste a nevét. Elsősorban a Sarlós Boldogasszony-templom átalakítási munkálatai kapcsán. (24–25. kép) A templom renoválására és átépítésére vonatkozó iratok elvesztek.¹³² Így ez esetben sem tudjuk, hogyan jutott a megbízáshoz, ahogy azt sem, miért döntött a város az 1754-re felépült Sarlós Boldogasszony régi (északi) sekrestyéjének lebontása mellett.

A Sarlós Boldogasszony-templom átépítését 1900 előtt határozta el a város közgyűlése.¹³³ A kereszténység felvételének 1900. augusztus 20-án ünnepelt kilencszáz éves évfordulóján tartott díszközgyűlésen merült fel a templom „stylszerű”, azaz stílushű felújítása,¹³⁴ amit az 1901. évi párbértöbbletből¹³⁵ kívántak fedezni. (Ebből is kikövetkeztető, hogy a felújítás már régebben tervbe volt véve, hiszen itt csak a stílusról döntöttek.) A felújítási tervek elkészítésével először Ziegler Gézát bízták meg, azonban már 1901-ben kiderült, hogy a költségvetésre nincs fedezet.¹³⁶ Az országgyűlési képviselő Holló Lajos (1859–1918) javaslatára a közgyűlés ezért bizottságot állított fel.¹³⁷ A bizottság munkáját, ahogy a felújítás többi részletét, nem ismerjük.

---

127 BKMÖL V. 175/b. I. 260/1906

128 BKMÖL V. 175/b. I. 3688/1902, 8943/ki. 1903. sz.

129 BKMÖL V. 175/b. I. 3688/1902, 11821/ki. 1903. sz.

130 BKMÖL V. 175/b. I. 3688/1902, 10663/ki. 1905.

131 BKMÖL V. 175/b. I. 3688/1902, 10663/ki. 1905. sz.

132 Feltehetően az 1950-es években, amikor az egyházi épületekre vonatkozó forrásokot szánt szándékkal tüntették el nemcsak a város levéltárából, hanem a plébánia irattárából is. – Mészáros Márta szíves közlése, 2011.

133 A tanács egy 1900. július 12-én kelt határozata szerint a villámhárító javítási munkáinak teljesítését addig kell halasztani, amíg a teljes renoválás megtörténik, tehát ekkor már szándék volt a templom teljes renoválására. – Török 2011, 94

134 BKMÖL V. 171/a. Kgy. jkv. 1900. aug. 20, 146/kgy. sz.

135 A plébánia jövedelmei.

136 Török 2011, 95

137 Ahogy a közgyűlési jegyzőkönyvben olvashatjuk: „Dr. Holló Lajos képviselő örömmel értesült azon határozatról, mely az ó-templom stylszerű renoválására

A tényleges munkálatok három évvel később, 1904 júliusában kezdődtek el,¹³⁸ Lantos István kivitelezésében, Morbitzer tervei szerint, aki egy olcsóbb változat készítésével nyerhette el a megbízást.¹³⁹ Habár a tervek nem maradtak fenn, egykorú fotók és képes levelezőlapok segítségével jól leírható, melyek voltak Morbitzer változtatásai. Először lebontották az északi sekrestyét, s helyére új, tágasabb, empóriummal rendelkezőt építettek. Ugyanekkor a déli oldalt megtoldották egy második sekrestyével. Morbitzer változtatásai az épületen egyáltalán nem szervesek. Mind a hozzátoldott terek, mind az applikált díszítések csak felületiek. Ezt mutatja mind a főhomlokzat, mind a sekrestyék neobarokk ornamentikája. A sekrestyék attikáján látható fríz szintben nem illeszkedik a hajó architektúrájához. Az öv- és főpárkánnyal tagolt sekrestye földszinten szemöldökpárkánnyal, az emeleten zárókövekkel díszített hat ablaka elaprózott és idegen test a lizénákkal tagolt sekrestye széles hajó és a szentély között. A sekrestyék attikafala mindazonáltal abszolút újnak számított a város építészetében. Korábban csak a Szent István-templom épült attikával.¹⁴⁰

A homlokzat csak felületi díszítést kapott. A torony kovácsoltvas erkélye feletti rész lényegében változatlan, csak a harangszint nyílása kapott megtört vonalú szemöldökpárkányt. A kovácsoltvas erkélykorlát is díszesebb lett. Eltűntek az azt tartó konzolok, szerepüket barokkosan megtört vonalú függőleges tartók vették át a torony nyolc sarokpontján. Az erkély alatti ovális ablak érdekes, vízszintes és függőleges tengelyét is zárókövel ékítő keretelését íves szemöldökpárkányra változtatták, mellé stukkóból készült csüngő virágdíszek ke-

---

vonatozik. [Tehát az 1900. aug. 20-án hozotról van szó.] Láttam az erre vonatkozó műépítészeti rajzokat, s nagyon sajnálnám, ha ez a szép eszme amiatt a néhány ezer forint miatt, mely annak keresztülviteléhez még hiányzik, elodáztatnék. Úgy tudja, hogy a célhoz körülbelül 8000 Korona rendelkezésre áll, a templom plébánosa [Kolossváry Mihály] is kilátásba helyezte a hívók közt a gyűjtés megkezdését, a hiányzó összeg párbérfelemelés nélkül való megszervezésére bizottság kiküldetését hozza javaslatra.” – BKMÖL V. 171/a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1901. márc. 25, 26/kgy. sz. 138 Török 2011, 95.

139 Török Brigitta feltételezte, megjegyezve, hogy a megbízás körülményeire nincs forrás. Kutatásaimat részben Török Brigittával párhuzamosan folytattam, s ugyanazt a forrásanyagot más-más szempontok szerint néztük át egymástól függetlenül. A felújítás történetére vonatkozó eredményeink néhány kisebb részlettől eltekintve azonosak. A transzparencia kedvéért mindig hivatkozom azonban Török írására, amely 2011 decemberében jelent meg.

140 Ennél korábbi attikáról nem tudunk. A városiak ennek az elemnek tudták be, hogy a csapadékvíz nem folyik le egyik templomról sem rendesen, ezért az attikafal alkalmazása ellen még a városháza építéskor is mereven tiltakoztak. – BKMÖL V. 175/b. I. 648/1903. Még a városi mérnök is, aki pedig tudhatta, hogy valójában az attikacsatornák tisztításának hiánya és a hanyag kivitelezés a beázások oka. – Mihálovits Jenő: „Az új városháza”, in: *Félegyházi Közlöny* 1909. febr. 21. 1–2.

rültek. Megmagasították az oldalhajók előtti homlokzatrész attikáját, és az eredetileg meredeken leívelő, volutában végződő falat lebontották. A volutákat nem közvetlenül a sarkokra, hanem kissé bentebb építették vissza, hogy az eredetileg rajtuk lévő barokk kővázák kerülhessenek a helyükre. A voluta kettős ív végződésévé vált, az alatta lévő frízen neobarokk ornamentikát képeztek ki. Az oldalhomlokzatokon lévő fülkék alá szalaggal ékített stukkó kagylók kerültek. A főbejáraton történt a legtöbb változtatás. Az eredeti, szupraportájában a város címerét tartalmazó kapu elé félköríves timpanont tartó, a homlokzat síkjától elforduló korintoszi oszloppárt helyeztek. A kapu fölötti bábos mellvéddel rendelkező ablak szintén díszes szupraportát és szemöldökpárkányt kapott, a balusztrádot viszont levették, hogy az ablak elé a Megváltó egészalakos szobra kerüljön. A timpanon díszítésén nem változtattak. Morbitzer ugyanakkor nagyot hibázott, amikor a város kőből faragott címerét levétette, ezt ugyanis nem tudták visszahelyezni, mert a sok szemöldökpárkány között nem maradt neki hely.¹⁴¹A város 1908-ban egy kisebb címert faragtatott, de azon a szobrász heraldikai hibát vétett, ezért a régi kőcímet alakították át és helyezték vissza.¹⁴²

A címert a város szerint elrontó szobrász ugyanaz a Maróti Géza (1875–1941) volt, aki az oldalhomlokzat fülkéibe és a bejárat fölé került szobrokat is készítette. A bal oldali fülkébe Árpád házi Szent Erzsébet egészalakos szobra került, a jobboldaliba Szent Istváné. A szent király nagy tiszteletnek örvendett Félegyházán. Már a várost újratelepítők első fatemploma, amelynek helyén Nepomuki Szent János 1799-ben felállított egészalakos szobra áll, Szent István király titulusát viselte.¹⁴³ Az Újtemplomot is Szent István oltalmába ajánlották, majd az 1900-as jubileumon is az ő szerepét emelték ki a már említett díszközgyűlésen.¹⁴⁴

Hogy azonban a homlokzat kialakítása nem tulajdonítható minden kétséget kizáróan Morbitzernek, arra érdekes módon a tornyot díszítő apró részletek, a stukkó virágfüzérék mutatnak rá. Ugyanilyen lefelé forduló, a szigorú neobarokkhoz képest szabadabb vonalveze-

---

141 BKMÖL V. 171/a. Közgyűlési jegyzőkönyv 1908. márc. 1. 36/kgy. 1908. sz. Kolossváry Mihály plébános mondta el, hogy Morbitzer szerint a párkányok miatt nem lehet visszahelyezni a címert.

142 BKMÖL V. 175/b. I. 1876/1908, 13667/ki. 1908. sz.

143 Kállainé Vereb (szerk.) 2011, 20

144 Az 1900. aug. 20-án tartott díszközgyűlésen elhangzott beszédekben a szent királlyal a város 48-as pártossága is szerepet játszott, ti. Szent István „Előre látta a Szt király, hogy csak a keresztény vallás fölvételével tarthatjuk meg a nemzeti őserőt, állami különlétünket, önállóságunkat.” – BKMÖL V. 171/a. Kgy. jkv. 1900. aug. 20. 146/kgy. sz.

tésű, természetutánzó kelyhes virágok (liliomok) sora látható Hoffer József közvetlen közel lévő Pázmány utcai házán, amelyet, mint tudjuk, Zigler Géza tervezett, aki az első terveket készítette az Ótemplom átalakításához. A motívumegyezés önmagában nem elég érv arra a feltevésre nézve, hogy Morbitzer Ziegler terveit dolgozta volna át, mégis erre kell gondolnunk. Az iratok és tervek hiánya miatt talán sosem fogjuk megtudni, pontosan milyen körülmények között történt a Sarlós Boldogasszony átépítése.

A Mária Terézia korabeli stílus mindenesetre a katolikus város reprezentációs eszközének tűnik. A templom építéstörténetéből akkoriban ismert volt, hogy Mária Terézia maga is pénzadománnyal támogatta a templom felépítését, s azt is hangsúlyozni kell, hogy Félegyházának Mária Terézia adott mezővárosi rangot 1774-ben.¹⁴⁵ Morbitzer hozzátoldott épületelemei (bejárat, sekrestyék, stukkódíszek) a barokk templomot neobarokk templommá változtatták. Az épület ezek miatt az átalakítások miatt műemlék jellegű volt, míg minden országosan védett épületet egységesen műemlékké nem nyilvánítottak.

Morbitzert további művei és megbízásai, valamint pályájának további alakulása is Kiskunfélegyházához kapcsolta. 1904-ben megbízást kapott a központi elemi iskola épületére, sikerrel indult ugyanekkor a városháza tervpályázatán is. A tervpályázat első fordulóján neobarokk tervét, különösen alaprajzát méltatták.¹⁴⁶ Az itt alkalmazott cigleri indíttatású homlokzat, bár később készült (1904 februárja), mint az Ótemplom átalakítási terve, annak semmifajta tanulságát nem tartalmazza, és színházszerű külsőt kölcsönöz a közigazgatási épületnek. Az 1904 októberében záruló második fordulóra készített második pályaterve már részben Lechner Ödön követőjének mutatja őt, bár a neobarokktól még ezután sem fordult el teljesen, mint ezt az első városháza-pályaterv visszatérő elemei (szegmensíves oromzat) mutatják az 1907-ben épített Táby József-féle házon (Móra tér 4.). Ennek azonban már inkább a szecesszió (vele együtt a neobarokkot kiszorítani nem tudó lechneri magyaros stílus) városbéli megjelenése szempontjából van jelentősége. A város építészetében 1907 jelent igazi korszakhatárt. Nemcsak, mert a középítkezések ebben az évben indulhattak meg a kormányváltás következtében (Félegyházára addig

---

145 Szerelemhegyi Tivadar az adományról éppen nem ír, a királynő szerepét a város történetének alakulásában mindazonáltal túlhangsúlyozza. (E túlhangsúlyozás az, ami a város közvélekedése is lehetett.) Szerelemhegyi tévesen közli a várossá válás dátumát (nem 1772-ban – Szerelemhegyi 1882, 167).

146 BKMÖL V. 175/b. I. 648/1903

állami támogatás nemigen érkezett), hanem mert a középítkezések stílusában egy modernebb irányzat jut érvényre. Vas József (1866–1910) Lechner Ödön stílusához igazodva már 1905-ben tervezte a városházát, aminek a felépítésére 1907 januárjáig semmi reményt nem láttak.¹⁴⁷ 1907 novemberében pedig építeni kezdték a szintén Lechner követő Constantinum római katolikus leánynevelő-intézetet a Schuster Constantin- és Kalmárné-féle alapokból,¹⁴⁸ amely Czigler Győző iskolatervének letéteményese. A városháza építését 1909 augusztusában kezdték meg, s így a középítkezésekben modernebb stílus lett az irányadó. 1910 után megszorodtak az építeni tervezett intézmények (a még mindig meg nem lévő újtemplomi plébánialak, vágóhíd, valamint kultúrpalota Morbitzer tervei szerint), az 1914-ben kitört világháború azonban mindezt megakadályozta.

Amint láttuk, a Kiskunfélegyházára érkező, a várossal jobb-rosszabb kapcsolatokat ápoló építésszek az 1900 körüli években elkezdtek kialakítani az egyre jobban modernizálódó kisváros építészeti arculatát. Hatásuk szinte felmérhetetlen még akkor is, ha az általuk tervezett épületek nem épültek meg, vagy közreműködésük elsősorban inkább műszaki jellegű volt. A szakemberekkel kapcsolatba kerülő, később esetleg építtetőként fellépő laikusok oldaláról nézve Morbitzer, Alpár, Czigler és Ziegler a városban felmerülő egyre speciálisabb igényeket kielégítő vállalkozó. A játékot azonban ketten játsszák: joggal tehető fel, hogy a tervező saját ambícióit zárójelbe téve, az esetenként szerényebb kivitelű épületeket a kisvárosi építési és gondolkodási viszonyokhoz igazította. Minderre a Kiskunfélegyházán igen kedvelt neobarokk jó példát szolgáltat. A legjellegzetesebb példák közé tartoznak az Attila u. 11., Arany János u. 19., dr. Holló Lajos u. 11., 13. számú, jelenleg ismeretlen tervezőtől származó, ismeretlen építési idejű házak. Ez a konzervatívabb jellegű stíluskövetés, ami elsősorban vályogfalú földszintes házak építésénél variáltan alkalmazott, de korlátozott formakincsből kialakított stukkódíszítésben, esetenként a klinker-téglás homlokzatkiképzésben nyilvánul meg az 1890–1900 körüli években, úgy látszik, az alföldi mezővárosok sajátos jellemzője.¹⁴⁹ A lakóházakon 1907 tájától jelentkező szecessziós stíluselemek egy jól körülírható módosabb polgári réteg építkezéseinél jelennek majd meg,

147 BKMÖL V. 171/a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1907. jan. 7.

148 BKMÖL V. 174/b. II. 513/1890

149 V. ö. Valkay Zoltán Zentáról írt véleményével („[...] a szecesszió Zentán széles körben gyökeret verni nem tudott. Ennek talán a megerősödött konzervatív lelkület, esetleg a vele egylényegűnek tartott, mozgalmas neobarokkos eklektika térhódítása az oka [...]” – Valkay 2002, 235); illetve Nagykőrös és Cegléd építészeti képével (Novák 1989, 293–638, különösen 453-tól).

s mert ők elsősorban a főbb útvonalakon vettek telkeket, a századforduló új utakat kereső építésze is előre látszik törni. Ez azonban már egy másik tanulmány témája lehet.¹⁵⁰

Felhasznált források

Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (BKMÖL)

- V. 171/a. Kiskunfélegyháza Város Képviselőtestületének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek (1872–1943)
- V. 174/b. Kiskunfélegyháza Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok (1883–1893)
- V. 175/b. Kiskunfélegyháza Város Polgármesteri Hivatalának iratai. Közigazgatási iratok (1872–1944)
- V. 188. Kiskunfélegyháza Város szabályrendeleteinek levéltári gyűjteménye (1878–1940)
- XV. 15. Kiskunfélegyházi tervrajzok gyűjteménye (a Kiskunfélegyházi Részlegben, rendezés előtt álló anyag)

Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (VPKL)

- I. 1. d. Acta parochiarum, Kiskunfélegyházi Újplébánia iratai (1865–1940)

Egyéb kéziratoss forrás

Sarlós Boldogasszony-templom Historia Domusa. Sarlós Boldogasszony Plébánia

Bibliográfia

- Ács Piroska, „Keletre magyar” Az Iparművészeti Múzeum palotájának építéstörténete a kordokumentumok tükrében, Iparművészeti Múzeum, Bp. 1996.
- Bagyinszky Zoltán – Gerle János: *Alföldi szecesszió*, Debrecen, Tóth Könyvkereskedés- és Kiadó Kft., 2008.
- Bálint Zoltán: *Az ezredéves kiállítás architektúrája*, [Bécs], Schroll Antal és Társa műkiadása, 1897.
- Bánkiné Molnár Erzsébet: *Polgárok Kiskunfélegyházán 1890–1913* (Studia folkloristica et ethnographica, 38), Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1996.
- Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.): *Kiskunfélegyháza helyismereti könyve*, Kiskunfélegyháza, K. Város Önkormányzata, 1992.

150 A szecesszió kiskunfélegyházi megjelenésének kutatását alapszakos szakdolgozatommal kezdtem meg. (*A szecessziós építészeti kezdetek Kiskunfélegyházán*, ELTE Művészettörténeti Intézet Könyvtára)

- Fekete János: A Kalmár-Kápolna, *Félegyházi Közlöny* 1994. aug. 2. 4.
- Fekete János: *Kiskunfélegyháza utcanevei*, Kiskunfélegyháza, K. Város Önkormányzata, 2001.
- Mészáros Márta (szerk.), *Félegyháza anno... Képeslapok és fényképek a régi Félegyházáról*, szerk., Kiskunfélegyháza, Kiskun Múzeum Baráti Köre, 2009.
- Gábor Eszter: Mi is az a modern renaissance?, *Enigma* 61 (2009), 162–171.
- Gelléri Mór: *Mit jelent és milyen lesz az ezredéves kiállítás? Vázlatos kép a jövőből*, (Iparosok Olvasótára), Budapest, Lampel Róbert kiadása, 1894.
- Gerle János, szerk., *Lechner Ödön (Az építészet mesterei)*, Holnap Kiadó, Bp. 2003.
- Gerle János – Kovács Attila – Makovecz Imre: *A századforduló magyar építésze*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó–Bonex, 1990.
- Hajós György – Kubinszky Mihály – Vámosy Ferenc: *Alpár Ignác élete és munkássága*, Építésügyi Tájékoztatási Központ Kft, Bp. 2005.
- Kállainé Vereb Mária (szerk.), *A 250 éve felszentelt kiskunfélegyházi Sarlós Boldogasszony-templom története 1743–2011*, Sarlós Boldogasszony Plébánia, Kiskunfélegyháza 2011.
- Kiss Lajos – V. Szinnyai Katalin: *A magyar építőmesterek és Budapest építészeti öröksége*, Budapest, 1997.
- Korbonits Dezsőné: Gondolatok Kiskunfélegyháza városrendezési problémáiról, *Városépítés* 10 (1971/3), 20–21.
- Kőfalvi Tamás – Kőfalviné Ónodi Márta (szerk.), *A 200 éves kiskunfélegyházi Móra Ferenc Gimnázium emlékkönyve 1809/1810–2009/2010*, Kiskunfélegyháza, Móra Ferenc Gimnázium, 2011.
- Kőfalviné Ónodi Márta: *A lányoktatás kezdetei Kiskunfélegyházán*, = *Bács-Kiskun megye múltjából* 23 (2009), szerk. Gyenesei József, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2009, 163–183.
- Kőfalviné Ónodi Márta: „A Szent István templom története 1808–1908”, in: *A kiskunfélegyházi Szent István Plébánia 125 éve 1885–2010*, szerk. Kállainé Vereb Mária – Kőfalviné Ónodi Márta, Kiskunfélegyháza, Szent István Plébánia, 2010, 19–72.
- Piotr Krakowski,– Jacek Purchla (szerk.), *Art Around 1900 in Central Europe. Art Centres and Provinces*. International Conference 20–24 October 1994, szerk., Cracow 1999.
- Lyka Károly: Szecessziós stílus – magyar stílus, *Művészet* 1 (1902), 164–180.

- Magyar Vilmos: *Az ismeretlen Alpár Ignác*, Budapest, Stephaneum, 1929.
- Magyar Vilmos: *Alpár Ignác élete és működése II. rész. Út a hírnév felé (1882-1896)*, Budapest, Stephaneum, 1933.
- Magyar Vilmos: *Alpár Ignác élete és működése (III-IV. rész)*, Budapest, Budapesti építőmesterek ipartestülete kiadása, 1935.
- Németh Lajos (szerk.): *Magyar művészet 1890–1919*, I, (A magyarországi művészet története, 6), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- Novák László: *A három város építészete*, Nagykőrös, Arany János Múzeum, 1989.
- Novák László: *Kerámia Nagykőrösön*, (Az Arany János Múzeum kiállítási monográfiái, 3), Nagykőrös, Arany János Múzeum, 1999.
- Péterné Fehér Mária (szerk.), „A puszták metropolisza” *Kecskemét városképe alakulása a 19. század végén, 20. század elején a tervrajzok tükrében*, (kiáll. vezető, Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára), Kecskemét 2003.
- Rosch Gábor: *Alpár Ignác építészete*, Budapest, Enciklopédia Kiadó, 2005.
- Szikszai Szilvia: „A kiskunfélegyházi szakrális emlékek”, in: *Köztéri szakrális kisépítmények*, szerk. Grynaeus Tamás, Szeged–Budapest, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2008, 121–132.
- Török Brigitta: „A Sarlós Boldogasszony-templom története 1899–1951” = Kállainé Vereb Mária (szerk.), *A 250 éve felszentelt kiskunfélegyházi Sarlós Boldogasszony plébániatemplom története (1743–2011)*, Kiskunfélegyháza, Sarlós Boldogasszony Plébánia, 2011, 93–134.
- Urbán Miklósné: *Nevezetes épületek, szobrok, emléktáblák, emlékművek, egyéb építmények Kiskunfélegyházán*, Kiskunfélegyháza, Petőfi Sándor Városi Könyvtár, 2005.
- Szerlemhegyi Tivadar: *Kis-kun-félegyháza monographiája*, Nagykőrös, szerző kiadása, 1882.
- Valkay Zoltán: *Zenta építészete*, Újvidék–Zenta, Fórum Könyvkiadó, 2002.
- Winkler Gábor: „Városépítészet a historizmusban”, = *A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. Zádor Anna, Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 1993, 31–48.

ELTE BTK Szabad bölcsészet BA III.

Ilkó Krisztina
**Georg Christoph Kilian Palermói
Szent Rozáliát ábrázoló metszetének
(1757) ikonográfiája és a szent
tiszteletének emlékei Kassán**

*Quid existis in desertum videre?***Bevezetés**

Telek József (1716–1773) a kassai Palermói Szent Rozália kápolna előtt, 1757-ben elhangzott prédikációja elején egyenesen a városból kivonult tömegnek szegezte a kérdést, *Quid existis in desertum videre? Mit mentél-ki látni a pusztában?*¹ Az ügyesen kiválasztott bibliai parafrázis azonban könnyen vonatkoztatható Szent Rozáliára is, hogy ő miért ment a pusztaságba és adta magát remeteéletre? Következő írásomban szeretnék rávilágítani Rozália – többnyire egyoldalúan pestisszentként bemutatott – alakjának egy kevésbé ismert aspektusára, amely éppen az általa folytatott anakhoréta életmódban gyökeredzik, minek okán a remeték pártfogójává és példaképévé is válhatott.

A *Tavaszi Rósa* Telek József legelsőként írásban is megjelent beszéde (1., 2. kép). Ekkor azonban már többéves gyakorlat állt a háta mögött, hiszen 1750-ben lépett végleg szónoki pályára, miután teológiai tanulmányainak végeztével bölcseleti és teológiai tanárként működött.² A „*termékeny és ékes nyelvű magyar író*” hamar nagy népszerűsége tett szert, életét pedig a váci rendház főnökeként fejezte be.³ Kiemelt helyet foglal el Rozáliáról írt prédikációja életművében

1 TELEK József, *Tavaszi Rósa az az: Szent Rosália életét Rósához-való hasonlatosságban le-ábrázoló beszéd*, 1757, 4. A részlet bibliai idézet: Máté 11,7, Lukács 7,24,

2 PETER Tamás, *Telek József élete és művei*, Magyar Barát, 1948, 54.

3 PAUER János, *Az egyházi rend érdemes Magyarország történetében*, Székesfejérvárott,

– ahogyan arról a korabeli és 19. századi egyházi irodalomtörténettel foglalkozó források tanúskodnak –, közérthető és találó előadásmódja miatt is, amely ugyanakkor a novíciátusát 1736-ban a szécsényi kolostorban töltő szerzetes magas műveltségéről tanúskodik.⁴ A kiadás igényességét tanúsítja pedig, hogy csupán ehhez az egyetlen írásához készült ennyire kvalitásos és valódi művészi színvonalat képviselő metszet – külföldi, neves művészdinasztiából származó⁵ mester kezétől –, amely nem csupán illusztrálja a beszédet, hanem a két mű inkább emeli egymás színvonalát, és tökéletesen kiegészítik egymást. Georg Christoph Kilian tanulóvei alatt járt Magyarországon, rövid ideig pedig Bécsben is működött, így Telek esetleg ennek kapcsán szerzhetett értesülést munkásságáról.⁶ Azonban kapott már magyarországi címlap-megrendeléseket egyik felmenője is, dédnagyapja, Philipp Kilian (1628–1693) ugyanis Nádasi János jezsuita szerzetes egyik latin nyelvű művénél működött közre illusztrátorként.⁷ Székesfehérváron, az Egyházmegyei Múzeum gyűjteményében található pedig jelenleg is egy általa készített mezzotinto 1740 körülről, amely Boldog Duns Scotus Jánost ábrázolja, mint a Szeplőtelen fogantatás tanának védelmezőjét (3. kép).

Kilian metszetének sajátosságai

A tanulmányom kiindulási pontjával választott Georg Christoph Kilian (1790–1781), augsburgi rézmetsző által készített Rozáliát ábrázoló, 16,3 × 9,2 cm nagyságú metszet mellékletként jelent meg Telek József előbb említett prédikációjának nyomtatott szövegéhez (4. kép). A képpel, amelynek jelenleg ismert egyetlen fennmaradt példányát a budapesti Országos Széchényi Könyvtár gyűjteménye őrzi, eddig egyedül Szilárdfy Zoltán foglalkozott számottevően, ám behatóbb elemzés mindeztől nem készült róla.⁸

A finom kidolgozású, játékos vonalvezetésű metszet és a barokkos körmondatokban bővelkedő szónoklat sajátos párbeszédet folytatnak egymással. Mindkettő ugyanazon rokokó bájjal hódítja meg közön-

Özvegy Számmer Pálné betűivel, 1847, 455.

4 DANIELIK József, FERENCZY Jakab, *Magyar írók, Életrajz-gyűjtemény*, Pest, Szent-István-Társulat, 1856, 578.

5 vö. Albert HÄMMERLE, *Kilian = Allgmeneines Lexikon der Bildenden Künstler*, szerk. Ulrich THIEME, Felix BECKER, Zwanzigster Band, Leipzig, Verlag von E. A. Seemann, 1927, 288–305.

6 Irene HABERLAND, *Georg Christoph Kilian = The Dictionary of Art*, szerk. Jane TURNER, 1–34, 18, London, Macmillan Publishers Limited, 1996, 47.

7 KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Populáris grafika a 17–18. században*, Bp., Balassi Kiadó, 2004, 105.

8 SZILÁRDFY Zoltán, *Barokk szentképek Magyarországon*, Bp., Corvina Kiadó, 1984, 40. kép.

ségét és egy Jeromoshoz, vagy Antalhoz méltó vad, kietlen pusztaság helyett inkább virágokkal és indákkal burjánzó erdőbe helyezett barlangot vázol az áhítatos szemlélő elé. Az egybeesés természetesen nem lehet véletlen, Kilian minden bizonnyal pontos instrukciókat kapott a megrendeléssel, hogy milyen attribútumokkal és hogyan szerepeltesse az itáliai szent remetenőt. Rozália egy hasadék szájában ül, amely Telek József prédikációjában igazi *locus horribilisként* jelenik meg, hiszen a szűk nyílású barlang egyaránt elzárta Rozáliát a fénytől és az ember által lakott civilizált világtól. Amint a remetenőről írta: *juta az iszszonyú kő-szálak között, egy mélyen ki vájott üres barlanghoz, a melyben csak egy szűkös bé-menetel vala felü[l]rül.*⁹ A hely szörnyűségei ecsetelésének oldalakon keresztül való fokozása egyetlen célt szolgál csupán: Rozália bámulatra méltó szent aszkézisének kiemelését. A barlangnyílást a képen sűrű folyondárok, különféle növények levélzete és természetesen a rózsák veszik körül. Rozália ugyanis nem csupán a napfénytől volt ily módon elzárva, hanem a *föld gyökerein-való böjtölésre* kényszerítették új életkörülményei, és még ezt a nyomorúságos ételt is félelemmel telve merészkedett csak elő keresni, nehogy meglássák a környéken lakó emberek.¹⁰ Életmódja sok szempontból hasonlított Szent Romualdéra (951/952–1027), aki szintén egy barlangban remetéskedett, tanítványa és első életrajzírója, Damiáni Péter (1007 k.–1072) szavaival élve ez idő alatt: *solis arborum pomis, et erbarum radicibus vixit (csupán a fák gyümölcsein, és a füvek gyökerein élt).*¹¹ Romuald ugyanis másfél évszázaddal azelőtt ugyanabból a dél-itáliai aszketikus hagyományból merített példát a kamalduli remeterend megalapításához, amelynek egyik legismertebb folytatójává Szent Rozália vált. Máig vita tárgyát képezi Rozália rendi hovatartozása – ha tartozott egyáltalán valamelyik szerzetbe –, amely a legújabb kutatások tükrében a görög rítusú baziliták javára látszik eldőlni.¹² Ezzel szemben Telek inkább egyszerű remete szűzként mutatja be a szentet, ahogyan a kora tizenharmadik századi itáliai hagiográfusok jelentős hányada.¹³ Rozália Kilian metszetén egyszerű, hosszú női ruhát visel az ágostonrendi habitus helyett, amelyben néha megjelenítik

9 TELEK, *i. m.*, 23.

10 TELEK, *i. m.*, 34.

11 Petrus DAMIANI, *Vita beati Romualdi*, szerk. Giovanni TABACCO, Roma, FSI, 1957, 51–52.

12 Maria TORRISI, *Santa Rosalia*, Milano, Cinisello Balsamo, 1999 (Santi e Santuari 26), 43.

13 Vö. Ottavio GAETANO, *Vitae Sanctorum Siculorum...*, Palermo, Apud Cirillos, MDCLVII (1657), 145–152.

apácaként.¹⁴ Alul, bal oldalt a levelek között jogar és korona tűnik fel a vadon burjánzó levelek között, és köréjük tekeredve díszes aranylánc: fejedelmi származásának jelvényei (5. kép). Mindezt hagyta maga mögött a Pelegrino hegység magányába vonulva és az önmegtartóztatásnak adván át magát, amelynek eszközei ezek fölött láthatóak. Ugyanúgy a pusztába vonult, ahogyan Mária Magdolna, akire érdemes felhívni a figyelmet egyik fontos ikonográfiai előképeként is.¹⁵ A szent mellett bal oldalt ugyanis egy koponyának támasztva nyitott könyv hever (6. kép), amelyek Rozália, illetve a remeték hagyományos attribútumai közé tartoznak, és a földi dolgok mulandóságára emlékeztetnek.¹⁶ A koponya mellett korbács, szigorú aszkézisének jelvénye. Telek leírásában Rozália *némellykor ágyékát vas cziliciummal, testét sértegető ostorral, annyira sanyargatta, hogy a Kristus Jesus előtt piros vérel elborítván, valamint a' szép piros tavaszi rósa illatozna*.¹⁷ A mives aranyláncot tehát vezeklőövre, a hercegi koronát pedig a szüzek el-nem-hervadó koronájára cserélte. Az előzőekben felsorakoztatott attribútumok megjelennek Anthony Van Dyck (1599–1641) metszet-sorozatának egyes darabjain is, amely kor legismertebb ábrázolásainak számítottak Rozáliáról.¹⁸ Kilian metszete azonban mindezeket egyetlen képbe sűríti, míg Van Dycknál csupán egy-kettő jelenik meg egy-egy metszet esetén.

Rozália a metszeten egy robosztus feszületet ölel magához (7. kép). Figyelmesen megszemlélve a jelenetet, azt is fel lehet fedezni, hogy a lehunyt szemű, passzív remetével szemben a keresztre feszített test cselekvő: feje Rozália felé hajlik el. A Zrínyi Miklós által megénekelt, a korban egyébként igen népszerű, szintén megelevenendő feszület-ábrázolásoknál Kilian metszete sokkal finomabban fogalmaz, azonban a szentet ő is az *imitatio Christi* egyik hasonló válfajába helyezi. Néhány hasonló, ám a lehajló copruszt jóval hangsúlyosabban kiemelő ábrázolás más női szentekkel is fennmaradt a korból, így egy metszet Szent Hedvigről, Hevenesi Gábor (1656–1715) *Ungaricae Sanctitatis Indicia* című hagiográfiai gyűjteményéhez mellékelve (8.

14 Alban BUTLER, *Lives of the Saints, September*, szerk. Herbert THURSTON, Wellwood, Burns & Oates, 2000 (1756-9), 36.

15 Ereklényeket együtt őrzik a palermói dómban napjainkban is. Mike METRAS, *Sicily's Historic Coasts*, Kisslegg, Lulu.com, 2007, 18.

16 Friederike Tschochner, Rosalia von Palermo = *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, szerk. Engelbert Kirschbaum, Achter Band, Herder, Rom, Freiburg, Basel, Wien, 1976, 288–289.

17 TELEK, *i. m.*, 36.

18 Zirka Zaremba FILIPCZAK, *Van Dyck's 'Life of St Rosalie'*, *The Burlington Magazine*, Vol. 131, No. 1039 (Oct., 1989), 693–698.

kép).¹⁹ Kilian metszetén a kereszt Rozália kezében szervesen illeszkedik a kép struktúrájába, és egyszerű attribútum helyett mögöttes jelentéstartalmat hordoz, ellentétben számos más 18. századi Rozália-ábrázolással, mint például annak az ismeretlen közép-európai festő kezétől származó képpel (9. kép), ahol a kereszt funkciója alig hivatott többre, mint a szent beazonosításának megkönnyítésére. Ugyanaz a kereszt Telek prédikációjában három sarkalatos helyen jelenik meg.²⁰ Elsőként, amikor a szent a barlangba költözik, megemlíti, hogy a kínzóeszközökön kívül csupán egy feszületet vitt magával, és másodszor, amikor önsanyargatásának módozatai után a Rozália a keresztet magához öleli és sír az imádság közben. Harmadszorra pedig, amikor az ördög megkísérli, ő ehhez fohászkodik oltalomért. Ezután Telek egy hasonlat keretében Rozáliának előkelő származásával járó előnyei lemondására célozva a sötét barlangot palotájának nevezi, Krisztus keresztjét pedig tükrének, majd Nagy Szent Vazul (329/330–379) – aki regulája révén a szigorú aszketikus hagyományokon alapuló keleti rítusú szerzetesi élet egyik kialakítója volt – szavait idézte a hallgatóság elébe: *Illi divitiae erant crux, & nihil habere.*²¹ Érdemes megemlíteni Kilian egy csekélyebb volumenű, ám igen szellemes munkáját, egy nyelvtanuláshoz segítségül nyújtó könyvecskét, amelyben a remeteábrázolásnál szintén kereszttel a kezében tűnik elő a szent öreg (10. kép).

A növényi folyondárba vegyülve pedig ott vannak természetesen Rozália legismertebb attribútumai, a csodálatos rózsák.²² Ruhájára szórva és koszorúba fonva is fején rózsákat visel, a hasadék oldalán pedig liliomok nőnek, a szűzi tisztaság jelképes értelmű virágai.

19 [HEVENESI, Gabriel], *Ungaricae Sanctitatis Indicia. Sive brevis quinquaginta Sanctorum & Beatorum memoria Iconibus expressa, qui vel a Sede Apostolica, vel ab immortalibus temporis communi populi consensu, vel Scriptorum probatorum autoritate. A Divi Stephani Primi Regis tempore, in Ungaria viventes in Divorum census venerunt. Quibus accessit Appendix, in qua ordine Alphabetico plusquam ducenti alij Sancti & Beati in Ungariam vel nativitate, vel commoratione spectantes recensentur...*, Tyrnaviae, 1692, 16.

20 TELEK, *i. m.*, 28., 36., 38–44.

21 *Az ő gazdagsága a kereszt volt és a semmivel bírni.* Telek az idézetet Nazianoszi Szent Gergely átvételéből is ismerhette, erre utal az is, hogy nem görögül, hanem latinul írja, Gergely beszédeinek pedig több latin kiadása is elterjedt volt a 17-18. század fordulóján. Vö. GREGORII Operum, Pars I., *Orationes (Collectio selecta SS. Ecclesiae Patrum, Tomus Quinquagesimus)*, szerk. D. A. B. CAILLAU, D. M. N. S. GUILLON, Parisiis, Apud Parent-Desbarres, 1843, 448.

22 TSCHOCHNER, *i. m.*, 288–289.

De vita rosarum Rozáliát remetebarlangjában különböző formákban jött el megkísérteni a Sátán. Főként azzal kecsgettette, ami egy nő számára egyetlen és legfontosabb „tehetsége” volt az elmúlt évszázadokban: előkelő származása, amelynek révén egy főúr, vagy király felesége is lehetett volna. Sinibaldi herceg, Rosalia apjának ősei a hagyomány szerint egészen Nagy Károlyig (800–814) voltak visszavezethetőek, anyja pedig a normann királyi udvarral állt közeli rokonságban.²³ A remetenő azonban égi jegyesére hivatkozva utasította vissza a Sátán minden fondorlatos ajánlatát. Rosalia hangsúlyosan *Sponsa Christiként* jelenik meg Telek prédikációjában is, aki minden megmérettetést és megalázkodást vállal Krisztus szerelméért.²⁴ *És az halálnak kedvezni nem tudó nyilaitúl hervaszatna: kezde szíve a’ Szüzek Jegyesséhez a’ Kristus Jesushoz kívánkozni* – írja, amikor a szent haláláról számol be. A metszeten tehát Rozália rózsakoszorúja egyszerre menyasszonyi fejdísz, de halotti koszorú is. Rozália ugyanis Krisztus hívására halálos álomba szenderült, a Kilian által készített képen is így jelenik meg, már lehunytt szemekkel. A metszeten valójában a keresztre szegezett Krisztus az egyetlen élő személy.

Rozália holttestét hat évszázaddal később a magányos barlangban találták meg a Monte Pellegrinón, kezei között a keresztet tartva, ahogy Nursiai Szent Benedeket Subiacóban. Ez volt ugyanaz a barlang, amelyben hosszú remeteéveit töltötte, és amelynek falára a következő feliratot véste: *Ego Rosalia Sinibaldi Quisquinæ Et Rosarum Domini Filia Amore D.ni Mei Iesu Christi In Hoc Antro Habitari Decrevi*.²⁵ Éppen az 1624. évi nagy palermói pestisjárvány idején fedezték ugyanis fel a szent nyugvóhelyét, aki ennek fejében megmentette a város lakóit a dögvésztől. Rozália ezen évszázadok alatt hasonló alakká kezdett válni a nép elképzeléseinek körében, mint Szent László a magyarok számára, s hogy akkor jelenik meg majd csak újból, amikor végveszedelem fenyegeti Szicíliát, míg végül a 17. században három látomás vezette elő maradványainak csodás megtalálását. 1624 május 26-án egy súlyos pestises beteg feküdt a palermói kórházban, Girolama La Cattura, aki egy látomás során azt a kinyilatkoztatást nyerte: ha elzárándokol a közeli Monte Pellegrinóra, felépül betegségéből.²⁶ Itt ré-

23 Giordano CASCINI, *Di S. Rosalia Vergine Palermitana*, Appresso i Cirilli, Palermo, MDCLI (1651), 186.

24 TELEK, *i. m.*, 36., 46–47.

25 TELEK, *i. m.*, 29. o. *Én Rosália, Quisquinának, és a Rósák örökös Urának Sinibáldnak Leánya: Az én Uramnak a’ JESUS Kristusnak szerelméért; ezen kő-szıklát választám magamnak lakó helyül.*

26 Baldassare CONTICELLO, *Da grande farò l’Archeologo, Conticello racconta. Ricordi e fantasia fra Roma e Palermo*, [H. n.], Gangemi Editore, 2011, 312.

szesült a második látomásban, amelyben Rozália elárulta neki, hogy ennek a hegynek az egyik barlangjában nyugszanak földi maradványai. Az utolsó látomást azonban egy vadász kapta, Vincenzo Bonelli, aki miután felfedezte Rozália barlangját, jelentette a helyi püspöknek is, majd díszes körmenettel a városba szállították a szent relikviákat.²⁷ 1680 táján a Szent Üdvözítő görög rítusú monostor újjáépítése során megtaláltak egy kőlapot is, amelyre a szerzetesek szerint Rozália egykori sajátkezű adománylevelének másolata volt írva: *εγω αδελφη ροσαλια Σινιβαλδη βανω ετουτο ξυλο του εδουκουμου Αφεντος εις το μοναστιρι το οποιον παντατινα το ακουλουθησα.*²⁸

Telek József művének elsődleges forrása azonban jóval korábbi, a bocholti születésű flamand jezsuita, Cornelius a Lapide (1567–1637) (11. kép) *Commentaria in Vetus et Novum Testamentum* című műve volt – amely akár a Szent Üdvözítő monostorban is bevett –, a keleti aszkéták szigorú gyakorlatából leszármazott önsanyargatást írt le Rozália esetében.²⁹ A szent remetenő kultusza tehát flamand közvetítéssel jutott el Kassára, noha közvetlen itáliai hatással is számolnunk kell tiszteletének magyarországi aspektusait szemügyre véve.³⁰ Elsősorban a dunántúlról ismertek ilyen adatok, és elképzelhető a Székesfehérvárhoz közel eső nadapi templom egykori oltárképe (12. kép) esetében is, amely kompozícióját és attribútumait tekintve Kilian metszetének a hatását is mutatja.

Törökország felől érkezett a pestis Kassára, ahol iszonyatos pusztítást vitt véghez 1709-1710-ben, a lakosság számát mintegy felére apasztva.³¹ A ragály megfékezésére Péchy György (1671–1725), nagyszombati jezsuita szerzetes indítványozta, hogy építsenek kápolnát a domkosok volt Vereshegy-alatti szőlője közelében, a forrás mellett, Szentmártony Imre pedig a városi tanács eléje terjesztett indítványt.³² Ez pozitív elbírálásban részesült ugyan, de mivel áprilisban a császári csapatok bevonultak a városba, így a kápolna-kérdés bizonytalan időre függőben maradt. Az építkezés elkezdésére csupán 1714 tava-

Capella Santa Rosalia

27 CONTICELLO, *i. m.*, 312–313.

28 Guglielmo, CAPOZZO, *Memorie su la Sicilia...*, III., Palermo, Tipografia di Bernardo Virzi, 1842, 110. *Én, Rosalia Sinibaldi nővér, ezt a fadarabját [t. i. a Szent keresztnek] ennek a monostornak adom, amelyhez mindenféleképpen kötődöm.*

29 Cornelius a LAPIDE, *Commentaria in Vetus et Novum Testamentum*, Paris, 1642, 22.; TELEK, *i. m.*, 33.

30 SZILÁRDFY, *i. m.* (1984), 40.

31 KERÉKESI György, *A kassai kereskedők életéből*, Kassa, Országos Iparegylet, 1913, 165.

32 WICK Béla, *A kassai Szent Rozália kápolna története*, Košice, „Szent Erzsébet”-Nyomda Részvénytársaság, 1935, 4–5.

szán történtek lépések. A tanács – jegyzőkönyvének tanúsága szerint – először Korponay Ferenc és Senk Márton tanácsstagokat (majd májusban már Máray Bertalant) jelölte ki az építkezés felügyelőinek, és az is kiderül a jelentésből, hogy a felállítandó kápolna Szent Rozália patrocíniumát fogja viselni.³³ Az építkezés június 18-án kezdődhetett meg egy helyi kőműves céhmester, Tornyosy Tamás segédletével, akinek nevéhez több felvidéki templom és kastély is kötődik, többek között 1730-ban a kassai ispotály Szentlélek temploma. Őt, az egyszerű építő mestert is a kassai dóm kriptájába helyezték végső nyughelyére, ahogyan később Rákóczi Ferencet is. Az építkezés nem vett túl hosszú időt igénybe, 1715. május 30-án, azaz áldozócsütörtökön Kohányi István, kassai plébános már fölszentelte a kápolnát, miután a polgárság kivonult elé népes *processio* keretében.³⁴ Az elkészült kápolna szabályos nyolcszög alaprajzú lett, egyszerű négyszögű előcsarnokkal (13. kép). Homlokzatán még a 20. század elején is olvasható volt a felirat: *ob pestem sedatam divae rosaliae dicata MDCCXV*. A 18. századból több, hasonló szabályos sokszög-alaprajzú, kis alapterületű Szent Rozália-kápolna ismert a Felvidéken, amilyen a pezinoki (14. kép) és a szepesváraljai (15. kép), azonban közülük a kassai épület a legnemesebb arányaiban és – a provinciális viszonyokon belül – messze a legkidolgozottabb belső díszítést kapta.

Tanulmányom szempontjából igazán az ez utáni események érdekesebbek: a Rozália kápolna körül ugyanis hamarosan remeteség létesült. Az első, már a tanács jegyzőkönyvében is megnevezett remete Pettő Zsigmond volt, ő a várostól pénzbeli támogatást is kapott, egy 1730-as protocollumban már rozáliai remeteként említik.³⁵ Az 1733-i jegyzőkönyv tanúsága szerint hamarosan másik remete érkezett Pettő helyére: *Die 7. Xbr. 1733. Fratri Andreae eremitae, Eremus ad Capellum S. Rosaliae inhabitanda concessa est (1733. dec. 7. András remetetestvérnek megengedtetik, hogy a Rozália-kápolnánál lakhasson)*.³⁶ András remete vezetékneve, a Trajcsik egy általa írt elismervényből derül ki.³⁷

33 idézi WICK, *i. m.*, 5. 1714. *Die 2 Marty. Pro inventatione Rerum Ecclesiae Cathedralis S. Elisabethae D. Franciscus Korponay et Martinus Senk deputantur. – Item Continuato Erigendae Capellae S. Rosaliae Suis Dominationibus qua Inspectoribus concreditur.*

34 WICK, *i. m.*, 15.

35 idézi WICK, *i. m.*, 16. 1730. *14. Xbris. Sigismundo Pettő Eremitae ad S. Rosaliam resoluti sunt nomine Eleemosynae Mariani Tres Dnos oekonomos dandi.; 1731. Die 4 Xbr. Sigismundo Pettő Eremicolae ad S. Rosaliam resolutus est unus Tallerus per Dnos oekonomos assignandus.*

36 idézi WICK, *i. m.*, 17.

37 idézi WICK, *i. m.*, 17. *Ego infra scriptus Anno hoc psenti 1734 dje vero 24 Sbris*

Ekkoriban már a domonkosok is miséztek, mivel 1732-ben a tanács 20 évre elengedte a beszolgáltatandó szőlődézsmát számukra annak fejében, hogy évente ötször: május, június, július, augusztus, szeptember hónapban egy-egy misét mondanak a szőlőhegyek áldásáért. Az egykor a rend tulajdonában lévő szőlőt ugyanis már nem volt erejük újra gondozásba venni, hanem – mivel az 1556-i tűzvész utáni távozásuk és a között, hogy I. Lipót király 1698-ban visszatelepítette őket a városba igencsak sok idő eltelt – minden igyekezetükkel inkább időközben elprofanizált templomuk és kolostoruk újjáépítésén munkálkodtak.³⁸

1735-ben a városi tanács 40 magyar forint évi segílyt szavazott meg Trajcsík Andrásnak, hogy azután magát pappá szenteltethesse.³⁹ A következő évben, amikor már valóban Egerbe készült utazni Erdődy Gábor püspök által magát felszenteltetni, a tanács a megfelelő ruházatról is gondoskodott számára, még hozzá nem is akármiből: *ex Panno Pauday dicto, a páduainak nevezett posztóból*.⁴⁰ Fölszentelése után a Rozália kápolnában ő végezte az istentiszteleteket, a miséhez a bort pedig egyenesen a város pincéjéből kapta, a kassai városi tanács tehát különösen védelmébe vette a remetét. Még több mint egy évtizeden keresztül gondozta a kápolnát és Rozália kultuszát, miután a kassai plébánia halotti anyakönyvében szerepel Trajcsík halálának feljegyzése 1748-ból.⁴¹ A kápolna ezután újabb remetepapot kapott Lescsansky

---

Recognosco me a Domino Daniele Kovacs percepisse Nu: Tres Marianos in Nomine Eleemosynae cujus rei Fidem propria manu subscribo Andreas Trajcsík Eremita a S. Rosalia mp. (Én alulírott jelen év, 1734. szeptember 24-én tanúsítom, hogy nekem Kovács Dániel úrtól három máriást elfogadtam alamizsna címén, amely dolog hitelét saját kezemmel írom alá Trajcsík András Szent Rozáliai remete).

38 BOTTA István: *Huszár Gál művei, élete és kora (1512?–1575)*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 145.

39 idézi WICK, i. m., 17–18. *Die 15 January 1735. Andreae Trajcsík Eremitae ad Capellam S. Rosaliae degenti ad dies vitae ipsius pro subsistentia nomine Eleemosynariae Dotis resoluti sunt annuatim ex Cassa Cittis solvendi Hung: Flor Quadraginta fine assequendi Presbiteratus taliter, ut eo assecuto pro benedictione Territory hujus continuo Deum exorare, imo Sacrificia Eid. immolare non intermittat.* (1735. január 15. Trajcsík Andrásnak, a szt. Rozália kápolnánál lévő remetének ellátására, egész életén keresztül alamizsnaadomány címén, évente, a város pénztárából negyven magyar forint utaltatik ki a papirend elnyerése céljából, hogy ezt elérve, e terület áldásáért Istennél állandóan esedezni, sőt számára áldozatokat bemutatni meg ne szűnjön.)

40 idézi WICK, i. m., 18. *Die 5 Marty 1736. Comissum Dominis oconomis quatenus Andreae Trajcsík Eremitolae Agriam pro Sacris ordinibus proficiscenti Honestum Vestitum Eremitolarem de integro curari noverint ex Panno Padvay dicto.* (1736. március 5. Elrendeltetett a tanácsos urak által, hogy Trajcsík András remete részére, aki Egerbe a szent rendek felvételére utazik, tisztességes remeteruháról gondoskodjanak, a páduainak nevezett posztóból.)

41 idézi WICK, i. m., 20. 1748. April. 16. R. P. Andreas Trajcsík S. Ord. S. Francisci

András személyében.⁴² Walter Lipót után a Kálvárián is (16. kép) – ahol kissé későbből, 1739-ből fennmaradt dokumentum tanúsítja a remeték jelenlétét – ő örökölte a lelkészi posztot. Trajcsik András mellett Walter Lipót neve is sorozatosan szerepelt Kassa városi alkalmazottak ekkori járandóságait összeíró *Conventionaléban*.⁴³ A Kassa által patronált Kis Pócson is remetelakó testvér volt, Kokovics Ferenc.

A Rozália-kápolna 1762. július 10-én kapott búcsúengedélyt XIII. Kelemen pápától Esterházy Károly egri püspök közbenjárására.⁴⁴ Valószínűleg ekkoriban kezdett körülötte kialakulni a – még napjainkban is működő – temető (Szent Rozália temető, Cintorín Svätej Rozálie), mivel a kassai halotti anyakönyv feljegyzése szerint Penner Ferenc remete testvért 1764. október 6-án, Strohmer János remetét pedig 1766-ban már ide temették.⁴⁵ A mennyezeti freskó datálására mindeztidáig nem történt kísérlet, ám mivel a kápolnát 1766-ban kimeszelték,⁴⁶ a felvidéki barokk hagyományába jól illeszkedő festmény elkészültét így stíluskritikai alapon a 18. század második felére teszem.

A freskó középpontjában az Atyaisten látható angyalaival körülvéve, földgolyón trónolva, kezében az emberiséget kormányzó jogarral (17. kép). Mint számos más, pestis-freskó esetében, itt is az engesztelés motívuma jelenik meg, azonban sem Mária, vagy a megváltó Krisztus nem jut szerephez a kompozícióban, helyettük az oltár fölött Dávid király látható az angyallal (18. kép). A jelenet a Királyok Könyvének passzusára utal, az ebből származó szólás pedig jól ismert volt a kora újkori deákság körében is: *fames, bellum, pestis, tria Davidis mala*.⁴⁷ Dávid király három csapása ugyanis az éhség, a háború, és a pestis. A szőke hajú, szárnyas angyal vesszőnyalábot, pallost és koponyát nyújt Dávid felé, akinek választania kell közülük.⁴⁸ Lábainál

---

Eremicola ad Capellam S. Rosaliae Annor 48 munitus omnibus Sacramentis.

42 idézi WICK, *i. m.*, 27. *Pro Prandio Primitas celebraturo R. Eremicolaec ad S. Rosaliam et Assistentibus furuto Die Dominico parando resoluti sunt fl. 8. d. – Justae vini N 50 a d. 18 et unus Antalco Cerevisiae (A szt. Rozálián lévő remetének, aki első szentmiséjét fogja végezni és a mise résztvevőknek a jövő vasárnapon készítenő ebédjére kiutaltatik 8 Ft, 50 itce bor 18 dénárért és egy kis hordó sör.)*

43 idézi WICK, *i. m.*, 20. *R. P. Trajcsik Eremicolae ad S. Rosaliam 40 fl.; R. P. Valther Eremicolae ad Calvariam 25 fl.*

44 Esterházy a búcsú időpontját Szent Rozália ünnepnapjában állapította meg, ha az vasárnapra esik, ha pedig nem, akkor a következő vasárnapban.

45 idézi WICK, *i. m.*, 37., 38.

46 idézi WICK, *i. m.*, 36. 1766. 19. Sept. *Determinandum .... ut Capellam Sanctae Rosariae per Dealbatores Ecclesiae Parochialis priusquam Parochiam inalbare inciperit, dealbari curent.*

47 2 Kir 24, 11–25.

48 Bővebben vö. Christine M. BOECKL, *Images of Plague and Pestilence, Iconography*

egy férfi tekint fel irgalomért fohászkodva, és egy nyitott könyv hever, a következő írással: *Miserere mei Deus*, amely az 51. zsoltár kezdő szavai. A mennyezet másik végében szintén felirat olvasható egy szalagon a párkány fölött: *Peregrini enim sumus coram te et advenae sicut patres nostri*, vagyis *Zarándokok vagyunk ugyanis előtted és jövevények, ahogyan atyáink mindnyájan*.⁴⁹ Alatta vándorbot, lopótök, rózsafüzér, egy kagylóval díszített zarándokruha sarka és egy koponya: mind pestisszentek jólismert attribútumai. Ide írták fel a névtelen megbízók: *Opus Benefactorum*, azaz jótevők műve.

Úgy gondolom, az, hogy már a legkorábbi időktől fogva remetek laktak a kápolna közelében, nem független Rozália patrocíniumától, aki maga is remetenő volt. Tanulmányomban amellett érvelek, hogy ez a remetekultusz megnyilvánul a belső tér ikonográfiai programjában is.

**Peregrini
enim
sumus**

A 18. században számos kápolnánál éltek remetek, főként a Kálvária-kápolnák esetében – ahogyan Kassán is – erről viszonylag megbízható adatokkal rendelkezünk. Ezen esetek túlnyomó többségében azonban ez semmilyen összefüggésben sem állt a kápolna patrocíniumát adó szenttel, illetve annak helyi kultuszával. A kassai Rozália-kápolna esetében képi forrásokkal szeretnék érvelni ezen összefüggés fennállásának alátámasztásához. Élt más Rozália-kápolna mellett is remetetestvér, ahogyan a pesti Szent Rókus és Rozália-kápolna esetében is tudunk erről. A Kálvária-kápolnákhöz hasonlóan papi és gondnoki feladatokat töltött be, ez viszont nem függött össze a templom belső díszítésével, vagy Rozália remetenőként való tiszteletével.⁵⁰ Az azonban bizonyos, hogy a korabeli köztudatban benne volt, hogy ezek mellett az épületek mellett remetek tanyáznak, ezt idézi fel Kisfaludy Sándor (1772–1844) Tátikája is:

Rozália kápolnája
Legyen vesztének helye;
És ideje a jövendő
Karácsonnak éjjele;
Gyilkosa a holt Lázárnak,
Ki ott vala remete,
Járó lelke, kit ember már
Kérdőre nem vehete.⁵¹

and Iconology, Kirksville, Truman State University Press, 2000, 54–55.
49 1 Par 29.

50 RUPP Jakab, *Buda-Pest és környékének helyrajzi története*, Pesten, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1868, 263.

51 KISFALUDY Sándor *minden munkái*, II., kiadja TOLDY Ferenc, Pesten, Heckenast Gusztáv, 1847, 68.

Mivel Rozália elsősorban csak pestisszentként ismert a művészettörténet-írásban és a történelemtudomány más ágaiban egyaránt, ez a látásmód esetenként, így Kassát tekintve is némi korrekcióra szorulhat.⁵²

A vizsgálatot sajnos nagymértékben nehezíti, hogy az eredeti, 18. századi Szent Rozália szobor helyén jelenleg egy 20. századi kép- és szoboregyüttes látható a főoltáron (19. kép).⁵³ A barokk szobor feltehetően Gregorio Tedeschi montepellegrinói művét követhette, amely – ha csak áttételesen is – a halálba szenderült Rozália szobrászati ábrázolásainak fő prototípusát adta.⁵⁴ Két hasonló, ismeretlen helyről származó felvidéki alkotást őriz a pozsonyi Národná Galéria is.⁵⁵ Az oltár két oldalán egy-egy festett faajtó látható, rajtuk két, mára viszonylag elfeledett magyarországi szenttel. A két olajfestmény – amelyeknek alja egy későbbi padlószint-megemelés miatt már csak az ajtók nyitott állapotában vehető szemügyre – stíluskritikai alapon szintén a 18. századból maradt fenn. Előbbi tény azért is említést érdemel, mivel csak ekkor olvashatóak a festmények aljára írt feliratok, amelyek ábrázoltjaikról beszélnek. A bal oldali ajtóra (20. kép) írt latin nyelvű szöveg: *S. Andreas Zoéardus, in monte Zobor ad Nitriam Sub S. Stephano Rege Hungariae eremiticam vitam ducens, obyt Martyr.* – amelyből rögtön kiderült, hogy a két zoborhegyi remete egyikéről van szó, Szent Zoerard-Andrásról (?–1030 k.). A másik ajtón (21. kép), remetetársa és tanítványa, Szent Benedek tűnik a néző elé, szinte teljes életnagyságban: *S. Benedictus Sancti Andreae Zoéardi discipulus, ab ethnicis latronibus graviter sauciatus, supra Trencinum in Vagum, tunc Szkalkam subterfluentem dejectus. Obyt Martir.* Mindkét festmény Hevenesi Gábor *Ungaricae Sanctitatis Indicia* című könyvének metszetei alapján készülhetet.⁵⁶ Zoerardus az ezredforduló táján érkezett a frissen szerveződő Magyar Királyságba, és egy pannonhalmi látogatás után a zoborhegyi Szent Ipoly bencés monostorban az András nevet vette fel.⁵⁷ Itt sem időzött azonban hosszú ideig, hanem a vadon

52 NÉMETH István, *Művészet a pestis árnyékában*, *Leges Artis Medicinae* 16 (2006), 3 (március), 271–273.

53 Alexander FRICKÝ, *Pamiatky – hnutel'né*, II, *Východoslovenského kraja v štátnych zoznamoch*, Prešov, Krajské stredisko štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody, 1969, 84.

54 SZILÁRDFY Zoltán, *Palermói Szent Rozália ikonográfiájához* = *Sz. Z., Ikonográfia – Kultusztörténet*, Bp., Balassi Kiadó, 2003, 205.

55 KELETI Magda, *Neskorá renesancia, manierizmus, barok v zbierkach SNG*, Bratislava, SNG, 1983 (*Fontes* 2), 225, 257.

56 HEVENESI, *i. m.*, 100., 102.

57 Bővebben vö. SÓLYMOS Szilveszter, *Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek remeték élete és kultusza Magyarországon*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia

magányába vonult és ott mértéktelenül szigorú anakhoréta életmódot folytatott: a képen is önsanyargatása közben jelenik meg, ahogyan feje köré köveket kötözött és egy éles tuskékkal kivert fatörzsben ül, nehogy elbóbiskoljon mértéket nem ismerő virrasztása közben.⁵⁸ Az első fennmaradt Magyarországon keletkezett, latin nyelvű legendánkat is a két zoborhegyi remetéről írta Boldog Mór pécsi püspök, 1064–1070 körül.⁵⁹ Őt és Benedeket avatták elsőként szentté hazánkban 1083-ban I. Szent László király kezdeményezésére, ezután következett csak Gellért, István és Imre herceg translációja.⁶⁰ A Rozália-kápolna melletti remetelakot Szent Lászlóról nevezték el, így elképzelhető, hogy egyfelől tudatosan kiemelték a legelső magyarországi kanonizáció jelentőségét, másrészt Zoerard-András és Benedek tiszteletét hangsúlyozták.⁶¹ Ez esetben ráadásul két felvidéki remeteszentről van szó, akiknek a helyi kultusza ekkoriban még kifejezetten népszerű lehetett a nép körében, a hagyományok mellett annak a barokk ellenreformációs propagandának köszönhetően is, amely újból felkarolta és igyekezett népszerűsíteni tiszteletüket. Megemlítendő, hogy talán a névválasztás sem véletlen éppen András és Benedek szerepeltetésénél, hiszen a kassai egyházmegye védőszentje Szent András apostol, ami pedig még szembetűnőbb, hogy a Rozália-kápolnánál élő, a város által legbőkezűbben patronált remete Trajcsík András volt. Akár az ő emlékezetére is eshetett a megrendelők választása Zoerard-Andrásra.

E két, merőben szokatlan témájú ábrázolás mellett a korabeli forrásokban is kiemelt szerepet kap, hogy a kápolna mellett remeték laktak. Friedrich Orbán egy 1759-es feljegyzése tudósít róla, hogy évente kétszer, ünnepélyes körmenet indult a városból a Szent Rozália kápolnához: áldozósütörtökön és Rozália ünnepének nyolcadába eső vasárnapon.⁶² A rövid, tömör közlés után kiemelten még azt is hozzáteszi: *hic Sacer locus ab Eremiculis incolitur, azaz ezen a szent helyen remeték laknak*. Számukra Rozália olyan követendő példakép

---

Munkaközösség, 1996.

58 Friederike TSCHOCHNER, *Zoerardus (Andreas Swierad) und Benedikt = Lexikon der Christlichen Ikonographie*, szerk. Engelbert KIRSCHBAUM, Achter Band, Herder, Rom, Freiburg, Basel, Wien, 1976, 641.

59 ILKÓ Krisztina, *A Legenda Sanctorum Zoerardi et Benedicti szöveghagyománya a középkor és kora újkor folyamán = Mű & Szerző*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, DOBOZY Nóra Emőke, FÖRKÖLI Gábor, Bp., ELTE BTK, 2012 (Arianna Könyvek 4.), 92.

60 U. o.

61 idézi WICK. i. m., 37. 1764. October 6. *Frater Franciscus Penner Eremicola ad Sanctum Ladislaum circiter 60 annorum, provisus omnibus sacramentis mortuus est ad Stam Rosaliam, ibique sepultus est.*

62 U. a.

lehetett, mint Szent Zoerard-András, vagy Benedek, a remeték pedig Rozália tiszteletét fenntartásán munkálkodtak szüntelen. Az, hogy ezt a kassai városi tanács is méltányolta, köszönetük kifejezése volt az okból, mert Rozália ugyanúgy megmentette Kassát a pestistől, mint egy évszázaddal korábban Palermo városát. Teleki is erre utalva választotta prédikációja mottójául ugyanazt a bibliai parafrázist, amely a szent neve mellett megmentő csodájára is utal és a palermói Chiesa di Immacolata Concezione al Capo barokk Szent Rozália szobra fölött is olvasható: *Quasi flor rosarum in diebus vernis*.⁶³

Felhasznált források

- Cascini, Giordano, *Di S. Rosalia Vergine Palermitana*, Appresso i Cirilli, Palermo, MDCLI (1651).
- Damiani, Petrus, *Vita beati Romualdi*, szerk. Giovanni Tabacco, Roma, FSI, 1957.
- Gaetano, Ottavio, *Vitae Sanctorum Siculorum...*, Palermo, Apud Cirillos, MDCLVII (1657), 145–152.
- Gregorii Operum, *Pars I., Orationes* (Collectio selecta SS. Ecclesiae Patrum, Tomus Quinquagesimus), szerk. D. A. B. Caillau, D. M. N. S. Guillon, Parisiis, Apud Parent-Desbarres, 1843.
- [Hevenesí, Gabriel], *Ungaricae Sanctitatis Indicia. Sive brevis quinquaginta Sanctorum & Beatorum memoria Iconibus expressa, qui vel a Sede Apostolica, vel ab immortalibus temporis communi populi consensu, vel Scriptorum probatorum autoritate. A Divi Stephani Primi Regis tempore, in Ungaria viventes in Divorum census venerunt. Quibus accessit Appendix, in qua ordine Alphabetico plusquam ducenti alij Sancti & Beati in Ungariam vel nativitate, vel commoratione spectantes recensentur...*, Tyrnaviae, 1692.
- Kisfaludy Sándor *minden munkái*, II., kiadja Toldy Ferenc, Pesten, Heckenast Gusztáv, 1847.
- Lapide, Cornelius a, *Commentaria in Vetus et Novum Testamentum*, Paris, 1642.
- Telek József, *Tavaszi Rósa az az: Szent Rosália életét Rósához-való hasonlatosságban le-ábrázoló beszéd*, 1757.

Felhasznált szakirodalom

- Boeckl, Christine M., *Images of Plague and Pestilence, Iconography and Iconology*, Kirksville, Truman State University Press, 2000.

- Botta István: *Huszár Gál művei, élete és kora (1512?–1575)*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991.
- Butler, Alban, *Lives of the Saints, September*, szerk. Herbert Thurston, Wellwood, Burns & Oates, 2000 (1756–9).
- Capozzo, Guglielmo, *Memorie su la Sicilia...*, III., Palermo, Tipografia di Bernardo Virzi, 1842.
- Conticello, Baldassare, *Da grande farò l'Archeologo, Conticello racconta. Ricordi e fantasia fra Roma e Palermo*, [H. n.], Gangemi Editore, 2011.
- Danielik József, Ferenczy Jakab, *Magyar írók, Életrajz-gyűjtemény*, Pest, Szent-István-Társulat, 1856.
- Hämmerle, Albert, *Kilian = Allgmeneines Lexikon der Bildenden Künstler*, szerk. Ulrich Thieme, Felix Becker, Zwanzigster Band, Leipzig, Verlag von E. A. Seemann, 1927, 288–305.
- Filipczak, Zirka Zaremba, Van Dyck's 'Life of St Rosalie', *The Burlington Magazine*, Vol. 131, No. 1039 (Oct., 1989), 693–698.
- Frický, Alexander, *Pamiatky – hnutel'né, II, Východoslovenského kraja v štátnych zoznamoch*, Prešov, Krajské stredisko štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody, 1969.
- Haberland, Irene, *Georg Christoph Kilian = The Dictionary of Art*, szerk. Jane Turner, 1–34, 18, London, Macmillan Publishers Limited, 1996, 47–48.
- Hills, Helen, *Iconography and Ideology: Aristocracy, Immaculacy and Virginity in Seventeenth-Century Palermo*, *Oxford Art Journal*, Vol. 17, No. 2 (1994), 16–31.
- Ilkó Krisztina, *A Legenda Sanctorum Zoerardi et Benedicti szöveghagyománya a középkor és kora újkor folyamán = Mű & Szerző*, szerk. Bartók Zsófia Ágnes, Dobozy Nóra Emőke, Fölköli Gábor, Bp., ELTE BTK, 2012 (Arianna Könyvek 4.), 91–100.
- Keleti Magda, *Neskorá renesancia, manierizmus, barok v zbierkach SNG*, Bratislava, SNG, 1983 (Fontes 2).
- Kerekesi György, *A kassai kereskedők életéből*, Kassa, Országos Iparegylet, 1913.
- Knapp Éva, Tüskés Gábor, *Populáris grafika a 17–18. században*, Bp., Balassi Kiadó, 2004.
- Metras, Mike, *Sicily's Historic Coasts*, Kisslegg, Lulu.com, 2007.
- Németh István, *Művészet a pestis árnyékában, Lege Artis Medicinae* 16 (2006), 3 (március), 271–273.
- Pauer János, *Az egyházi rend érdemes Magyarország történetében, Székesfejérvárott, Özvegy Számmer Pálné betűivel*, 1847.
- Peter Tamás, *Telek József élete és művei*, Magyar Barát, 1948.

Rupp Jakob, *Buda-Pest és környékének helyrajzi története*, Pesten, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1868.

Sólymos Szilveszter, *Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek remeték élete és kultusza Magyarországon*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1996.

Szilárdfy Zoltán: *Barokk szentképek Magyarországon*, Bp., Corvina Kiadó, 1984.

Szilárdfy Zoltán, *Palermói Szent Rozália ikonográfiájához = Sz.Z., Ikonográfia – Kultusz-történet*, Bp., Balassi Kiadó, 2003, 205–312.

Torrise, Maria, *Santa Rosalia*, Milano, Cinisello Balsamo, 1999 (Santi e Santuari 26).

Tschochner, Friederike, *Rosalia von Palermo = Lexikon der Christlichen Ikonographie*, szerk. Engelbert Kirschbaum, Achter Band, Herder, Rom, Freiburg, Basel, Wien, 1976, 288–289.

Tschochner, Friederike, *Zoerardus (Andreas Swierad) und Benedikt = Lexikon der Christlichen Ikonographie*, szerk. Engelbert Kirschbaum, Achter Band, Herder, Rom, Freiburg, Basel, Wien, 1976, 641.

Képek

Telek József: *Tavaszi Rósa az az: Szent Rosália életét Rósákhoz-való hasonlatosságban le-ábrázoló beszéd*, 1757, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár.

Telek József: *Tavaszi Rósa az az: Szent Rosália életét Rósákhoz-való hasonlatosságban le-ábrázoló beszéd*, 1757, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár.

Georg Christoph Kilian: *Boldog Duns Scotus János a Szeplőtelen Fogantatás tanának védelmezője*, 1740 k., papír, mezzotinto, 14,3 × 19,6 cm, Székesfehérvár, Egyházmegyei Múzeum. Proveniancia: Szilárdfy Zoltán gyűjteményéből, 2009.

Georg Christoph Kilian: *Palermói Szent Rozália*, 1754, rézmetszet, 16,3 × 9,2 cm (mellékletként Telek József: *Tavaszi Rósa az az: Szent Rosália életét Rósákhöz-való hasonlatosságban le-ábrázoló beszéd*, 1757), Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár.

Georg Christoph Kilian: *Palermói Szent Rozália* (részlet), 1754, rézmetszet, 16,3 × 9,2 cm (mellékletként Telek József: *Tavaszi Rósa az az: Szent Rosália életét Rósákhoz-való hasonlatosságban le-ábrázoló beszéd*, 1757), Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár.

Georg Christoph Kilian: *Palermói Szent Rozália*, 1754, rézmetszet, 16,3 × 9,2 cm (mellékletként Telek József: *Tavaszi Rósa az az: Szent Rosália életét Rósákhoz-való hasonlatosságban le-ábrázoló beszéd*, 1757), Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár.

Georg Christoph Kilian: Palermói Szent Rozália, 1754, rézmetszet, 16,3 × 9,2 cm (mellékletként Telek József: Tavasz Rósa az az: Szent Rosália életét Rósákhoz-való hasonlatosságban le-ábrázoló beszéd, 1757), Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár.

Johann Jacob Hoffmann: Szent Hedvig, 1692, rézmetszet (Hevenesi Gábor: *Ungaricae Sanctitatis Indicia...*, Nagyszombat, 1692).

Ismeretlen közép-európai festő: *A csillagba foglalt Szűzanya Szent Rozália, Szent Rókus és Szent Sebestyén körében*, 1710 körül, vászon, olaj, 112 × 90 cm, Székesfehérvár, Egyházmegyei Múzeum, ltsz.: 98.1038. Proveniencia: Az egykori székesfehérvári ferences templomból. Restaurálta Csúcs László, 1992.

Georg Christoph Kilian illusztrációi *Neu eingerichtetes und in viererley Sprachen verfertigtes... : piccolo abbecedario in quattro lingue* című kiadványában, 18. század, papír, színezett metszetek.

Ismeretlen metsző: *Cornelius a Lapide*, rézmetszet (Hamy, Alfred: *Galerie illustrée de la Compagnie de Jésus*, vol. III., Paris, 1893).

Ismeretlen dunántúli festő: *Szent Rozália angyali temetése*, 1740 körül, vászon, olaj, 155 × 88 cm, Székesfehérvár, Egyházmegyei Múzeum, ltsz.: 74.116. Proveniencia: Nadap (A lebontott Szent Rozália-templom oltárképe volt.)

Palermói Szent Rozália-kápolna, 1715, Kassa, Szent Rozália-temető
(Košice, Cintorín Sv. Rozálie).

Palermói Szent Rozália-kápolna, 1730, Pezinok.

Palermói Szent Rozália-kápolna, 18. sz., Szepesvárálja (Spíšké Pohradie). Fotó: Ján Filip.

Kálvária-kápolna, 18. sz., Kassa.

Ismeretlen mester: *Mennyezetfreskó*, 1766 után, Kassa, Palermói Szent Rozália-kápolna.

Ismeretlen mester: *Mennyezetfreskó*, 1766 után, Kassa, Palermói Szent Rozália-kápolna.

Főoltár, Kassa, Palermói Szent Rozália-kápolna.

Ismeretlen mester: *Szent Zoerard-András*, 18. század 2. fele, olaj, fa,
Kassa, Palermói Szent Rozália-kápolna.

Ismeretlen mester: *Szent Benedek*, 18. század 2. fele, olaj, fa, Kassa, Palermói Szent Rozália-kápolna.

ELTE BTK Néprajz MA II.

Hajdu Ágnes Mária

A test mint kutatási probléma az európai etnológiában és rokontudományaiban

---

„El kell fogadnunk azt a tényt, hogy a kutatást, a gyűjtést és az elemzést **Bevezetés** tudatosan vagy öntudatlanul a társadalmi klímában bekövetkező változások, a változó tudományos szemléletmód vagy a piaci mechanizmusok irányítják. Minden időpillanatban létezik arról egy felfogás, hogy mi gondolható el, mi kutatható, mi értékesíthető” – írja Orvar Löfgren, a kiváló svéd etnológus *The Danger of Knowing What You Are Looking For: On Routinizing Research* című 1990-es tanulmányában.¹ Az idézett gondolat arra hívja fel a figyelmet, hogy minden (társadalom) tudományos kutatásra kihatnak a kutatás jelenének tér- és időbeli koordinátái, sajátosságai, jellegzetességei, azaz lehetséges, hogy a tudományos kérdésfeltevés csak az adott korban és helyszínen releváns, ennek természetes következménye, hogy a kutatási eredmények időről időre meghaladottá válhatnak. A kutatás jelenének egyik legszembe-tűnőbb hatása a témaválasztásban, a kutatás tárgyának kijelölésében érhető tetten. A recens társadalmi folyamatok, jellegzetességek, problémák közül az emberi test, a testkép az egyik legfelkapottabb, a legtöbb tudomány(ág) érdeklődésére számot tartó kutatási terület. (Ha végiggondoljuk a test, a testről alkotott kép központi szerepét az identitás kialakításában, mások megítélésében vagy akár a mindennapi

---

¹ A tanulmány megjelent: *Ethnologia Scandinavica*, Vol. 20. 3-15., idézi: Heltai Gy. 1997.

időbeosztásunkban, akkor ez a felfokozott érdeklődés cseppet sem meglepő.)

Dolgozatom címe tehát egy beláthatatlanul nagy és felkapott kutatási területet rejt, melyhez minden tudomány(ág) a saját módszerével, megközelítésmódjaival és természetesen különböző szempontok alapján közelít, közelített. A palettát tovább színesíti, hogy a testtel kapcsolatos vizsgálatok – a probléma összetettségéből adódóan – gyakran interdiszciplináris jellegűek.

Az alábbiakban egy-egy jellegzetes példán keresztül kívánom bemutatni a különböző szaktudományok testtel kapcsolatos vizsgálatait, az eltérő megközelítésmódok eredményeit.

**A testtel
kapcsolatos
európai
etnológiai
kutatások**

Orvar Löfgren már idézett tanulmányában jól kitapintható az a szemléletváltás – vagy helyesebb talán folyamatról, szemléleti átalakulásról beszélni –, mely az európai etnológusok érdeklődését a test, a testészeleitek felé terelte. Az elsőgenerációs etnológusokban fel sem vetődött annak a megkérdőjelezése, hogy a hagyományt, a hagyományos népi kultúrát kell tanulmányozniuk, ez az oka annak, hogy – néhány ritka kivételtől eltekintve – elsiklottak a kutatás tárgyát képező fogalmak definíciója felett. Talán épp ezzel magyarázható, hogy közel sem minden hagyományt, a kultúra nem minden területét tartották a kutatói figyelemre méltónak. A népi kultúra kizárólagos hordozójának tekintett parasztság eltűnésével maga a népi kultúra fogalma is válságba került, problematikussá vált, a kutatók a kutatási terület kiszélesítésére „kényszerültek”. A városi és munkáshagyományok vizsgálata azonban a korábbi – a parasztság kutatásában alkalmazott – kategóriák alapján történt, ezért nem lehetett igazán eredményes. Ez indította a korábbi alapfogalmakból kiábrándult fiatal kutatónemzedéket elsősorban a kis közösségek kutatására.² A '60-as évekre dominánssá vált az egész társadalom működését modellező, mintegy laboratóriumnak tekintett kis közösségek (pl.: halászközösségek, ipari települések) vizsgálata. A '70-es évek végére a kutatások fókuszpontja áttevéődött a szubkultúrákra, a társadalmi osztályokra, utóbbin belül főleg a polgárság és a munkásság vizsgálata került előtérbe. A Löfgren–Frykman szerzőpáros emblemikus *Culture builders* kötete ennek az irányzatnak a közismert képviselője.

² Löfgren kiemeli az új érdeklődés kialakulásában Robert Redfield szerepét is, aki svédországi látogatása során felhívta a figyelmet a kis közösségek kutatásának hasznosságára.

Az európai etnológia ezen alapműve a test vizsgálatát tekintve is megkerülhetetlen, a könyv két fejezete is kapcsolódik a témához.³ Löfgren és Frykman kiindulópontja az, hogy a modern társadalomban jellemző a múlt, a paraszti világ idealizálása. Sokkal reálisabban látnánk az akkori viszonyokat, ha lehetőségünk lenne valamilyen módon pl. a szagokat is konzerválni. A néprajz, az etnológia nem kutatta a koszos, piszkos, büdös dolgokat a paraszti világban, ennek oka a kutatók társadalmi pozíciójában keresendő: a középosztály soraiból kerültek ki, így ezek a témák számukra tabuként jelentek meg.⁴

A szerzők felhívják a figyelmet arra, hogy a parasztok testén, ruháján látható volt a munka nyoma. (Jó példa erre az állatokkal való szoros együttélésből adódó kosz és szag, hiszen gondozásuk idejére nem öltöttek másikat, kifejezetten erre a célra használt öltözetet, sőt az istállóban alvás is általános volt.) A kosz ebben a rendszerben pozitív jelentéstartalmú volt, mert a munkával kapcsolódott össze: jó volt koszosnak lenni. Ugyancsak természetes volt például az organikus élet szaga: a trágyára a fejlődés lehetőségének hordozójaként, nem pedig szennyként tekintettek.

A paraszti világban a mosakodás rituális karakterrel rendelkezett, különleges alkalmakra korlátozódott: a szombat elnevezése a svéd nyelvben „fürdőnap”-ot jelent: ekkor tisztálkodtak, mielőtt vasárnap délelőtt templomba mentek volna. Ez a mosakodás az arcra, a kezekre, a nyakra, ritkábban a nemi szervekre és a lábra terjedt ki, de főleg a látható részeknek szenteltek nagyobb figyelmet, mert a templomi megjelenéssel egyben „közönség” elé is léptek. Ez magyarázza azt is, hogy vasárnapra vettek tiszta ruhát. A mindennapok–ünnepnapok közti határ egybeesett a privát–nyilvános határral, ezért volt szükséges vasárnap tisztának tűnni. A fürdés, tisztálkodás paraszti megítélését jól mutatja, hogy aki hetente több mint egyszer mosakodott, azt örültnék tartották. Egyes 19. sz.-i leírásokból ismert a karácsony előtt rituális tisztálkodási időszak, ekkor a fürdés a fürdőházakban zajlott. Feltehetően ez a gyakorlat nem volt széles körben elterjedt, és kizárólag erre az időszakra korlátozódott.

A 19. sz. áttörést hozott ugyan az orvostudományban, a higiéniai viszonyokban, a parasztságra nézve ez nem hozott különösebben nagy változást. Nehezen fogták fel, hogy nem mosakodni veszélyes, a

³ A fejezetek címei: *Tiszta és helyes/illendő, Test és lélek a paraszt és a polgár szemén keresztül*.

⁴ Itt utalnék vissza arra a bevezetőben említett gondolatra, mely szerint a kutatást alapvetően meghatározzák azok a tér- és időbeli koordináták, melyekben a kutatás zajlik, de – mint láthatjuk – a vizsgálatok nem függetleníthetőek a kutató személyétől, származásától, társadalmi státusától sem.

természetfelettitől (pl. szemmel verés) való szorongás sokkal valóságosabb volt számukra, mint a baktériumoktól, a kosztól való félelem.

A hatalom azonban rendszeres propagandát fejtett ki vidéken – az iskolákon, a társadalmi szervezeteken, a tömegmédián keresztül – az erkölcsök és a higiénia elterjesztése érdekében. Frykman szerint a svéd parasztek egyik legfontosabb civilizációs lépése az volt, hogy felismerték, hogy piszokban élnek, és ennek következtében elterjedtek, egységesültek a személyes higiénias eljárások.

A polgárságnál a paraszttal szemben az „elrejtett” test, a prüdéria volt a jellemző, a test, a testi dolgok gyakorlatilag tabunak számítottak. A parasztgyerekek – ha elég érettek, szemfülesek voltak – megtanulták (pl. állatok reprodukciójából), hogy hogyan születik a gyerek, hogy hogyan kell egy csecsemőt gondozni, táplálni. Az anya állandóan jelen volt a parasztcsaládban, elkerülhetetlenül látták őt alsóruhában is. Ezzel szemben a polgári milióban nem voltak állatok, a gyerekek anyjukat, dadájukat egész életükben csak nyakig begombolkozva lát(hat)ták, a szülést, csecsemőgondozást az anya és a csecsemő magánügyeként értelmezték. A polgári higiéniaiában gyakran, az egész testre kiterjedően mosakodtak, de a fürdés kritikus pontnak számított, mivel a saját test szemlélését is szégyenteljesnek tartották: a lányoknak meg kellett tanulniuk fehérneműben, annak elmozdulása nélkül mosakodni. A nők egy férfi jelenlétében nem is említhették a fürdést. A polgári rétegek fokozott tisztaságigénye és testkontrollja önmaguk eltávolítását szolgálta az alsóbb rétegektől. A test fölötti kontroll a társadalmi pozíciótól függött, minél magasabban állt valaki a társadalmi ranglétrán, annál nagyobb testkontrollal rendelkezett, illetve kellett, hogy rendelkezzen.

Frykman a tabu kapcsán a következőket írja: a testnek igazodnia kell a társadalmi normákhoz, melyek azonban nem mindig ugyanott húzódnak. Máshová esnek a határok a családban és máshová a külvilágban: utóbbiban sokkal több a tabu, míg az otthon a szociális hierarchia alsóbb szintjének felel meg.

A tisztaság szabályainak üzenete az, hogy a kultúra a természet felett áll: igyekszünk rendet tenni a természetben, civilizálni azt (pl. a gondolkodásunkkal I. Linné rendszertana).

Ezzel összefüggésben beszél Frykman a nők szerepéről: mivel a női testnek elsődleges a biológiai funkciója, a szaporodás, ezáltal közelebb van a természethez, nagyobb szerepet játszik a természet kultúrává alakításában: a nő az, aki a nyers táplálékból ételt készít, aki a gyerekből emberi lényt nevel, aki rendet tesz a rendetlenségben.

A *Culture Builders* című kötet vonatkozó fejezeteinek alapon-dolata a nemzeti kultúra, a test, az identitás kialakításának menetét végigkísérni, azt a folyamatot, ahogy az egyén testének manipulálásával kialakították a modern svéd nemzet testét.⁵ Mindez felülről tudatosan irányított, meghatározott ideológiát követő, egységesítő, szabályozó, fegyelmező programok segítségével történt. E törekvésre rímelve jelent meg az erős, edzett, egészséges polgári test kialakításának programja: a higiéniai módszerek terjesztése, a gimnasztika, a futás, a kirándulás.

Az etnológiában a '80-as években a nemzeti szintű általánosítás igénye elsősorban a svéd mentalitás és identitás kutatásában jelentkezett, a másik jól körvonalazható irányzat – a szociológiához és a történettudományhoz hasonlóan – a hétköznapi vizsgálatára fókuszált. Löfgren szerint azonban az utóbbi kategóriába sorolható kutatások sem terjedtek ki a társadalom egészére, egyes csoportok (pl. nők, nyugdíjasok) „hétköznapiabbnak”, azaz kutatottabbnak bizonyultak másoknál.

A '90-es évek második felében az európai etnológiára is nagyban hatott az az irodalomkritikából kölcsönzött posztmodern szellemiség, mely a kultúrát a testbe íródott szöveggként értelmezi. Ez az értelmezésmód a közös gondolati alapja a lundin iskola '96-ban indított könyvsorozatának, a *Lund Studies in European Ethnology*-nak. A sorozat első kötete *A szokás ereje. A hétköznapi kultúra vizsgálata (Force of Habit. Exploring Everyday Culture)* címmel a kortárs mindennapok szokásait elemzi: többek között a karácsonyi veszekedésről, az áprilisi tréfáról, a kávéivásról vagy a folyamirákpartiról közöl tanulmányokat. A második – ugyancsak 1996-ban megjelent – kötet a test és az identitás kérdéseivel foglalkozik, a Lundin és Akesson szerkesztette mű *Test-idő. A test, az identitás és a társadalom kölcsönös viszonyairól (Bodytime. On the Interaction of Body, Identity, and Society)* címmel jelent meg.

A szerkesztők – bár elismerik a téma divatosságát – kiadványukat nem a test iránti megélt társadalomtudományi érdeklődés gyümölcsének tartják, elsősorban az motiválta őket a tanulmánykötet összeállításában, hogy ma – minden eddiginél inkább – a test korában élünk. A test határainak átlépése, kitolása, átalakítása nem csupán a

⁵ Az emberi test – társadalom teste párhuzamnak évezredes hagyománya van: az ókortól az emberi test szolgáltatta az analógiát a világ értelmezéséhez, ez jól tükröződik például azokban a középkori vizuális ábrázolásokban, melyek a politikai rendet a király testeként ábrázolták.

médiában vagy a filmekben jelenik meg, de egyre inkább jelen van hétköznapijainkban is (pl.: kozmetikai sebészet, testépítés, fogyókúra). A *Test-idő*ben közölt tanulmányok tehát – többek között – arra keresnek választ, hogy miért tűnnek ma oly fontosnak az emberek számára a biológiai kérdések, milyen erők hatására változott meg a szépségideál, miből keletkezhetett az örök fiatalság vágya. Ezen túl az írások az európai etnológia metodológiai megújítását is célul tűzték maguk elé, de a korábbi testtel kapcsolatos társadalomtudományi nézőpontokat is szeretnék meghaladni: pl.: hivatkoznak bár Foucault írásaira, aki a hatalom szerepét emelte ki, állította középpontba a test megfigyelmezésében, de ezzel szemben ők a mindennapi életet jelölik ki a kutatás fókuszpontjaként. Ebben a keretben a test egyszerre jelenik meg társadalmi reprezentációként és az egyéni tapasztalatok hordozójaként.

Magá a cím – *Test-idő*⁶ – egyszerre utal az egyén biológiai idejére és a kulturális kontextusra, így érzékletesen fejezi ki azokat a két szféra közti határtereket, -pontokat, melyek elemzésére a tanulmányok vállalkoznak (pl.: szülőszoba – Charlotte Hagström: *Apává válás s az apaság megalapozása* [Becoming a Father and Establishing Paternity], öregek otthona – Finnur Magnússon: *Aktivizált öregedés* [Activated Ageing], boncterem – Lynn Åkesson: *A holttestek üzenete* [The Message of Dead Bodies]). Az európai etnológiai nézőpont lehetővé teszi, hogy a kutatás az emberek testre irányuló érdeklődését az empiria felől közelítse meg, így képes mélyebbre ásni a „hivatalos” diskurzus vagy a manipuláció bemutatásával, elemzésével megfelelő szociológiánál, eszmetörténeti vizsgálatoknál, az emberek e beszédmódokra adott reakciójára koncentrálni elsősorban. A szerkesztők szándéka szerint a kötet – a fentiekén túl – kapcsolódik a kurrens kultúrakutatás két népszerű irányzatához is: egyrészt a társadalmi nemek, másrészt a betegség kategóriájának kulturálisan konstruált jellegének kutatásához.⁷

---

6 Érdekes egybeesés, hogy a kötet címe megegyezik egy 2009-es fotó-zene projekt nevével, mellyel az alkotók: Spilák Zsuzsanna fotográfus és Sztojanov Georgi zeneszerző a hospice ellátás fontosságára kívánták felhívni a figyelmet. „A képek a Magyar Hospice Alapítvány budapesti fekvőbeteg részlegén 2006 tavaszán készültek, és a betegek nézőpontjából mutatják meg a hospice ellátás emberközpontúságát, valamint a gyógyíthatatlan betegségben szenvedők lelkiállapotát. A kíséretként elhangzó kortárs kamarazenét Sztojanov Georgi erre az alkalomra komponálta.”

Forrás: http://spilakzsuzsa.blog.hu/2009/02/10/test_ido

7 Mivel magát a *Test-idő* című kötetet nem volt módom kézbe venni, így itt eltekintek az egyes tanulmányok bemutatásától, ezekről részletesen l. Heltai Gy. 1997.

Bár a magyar parasztság testképe, testéhez való viszonyulása a néprajzi érdeklődés kibontakozása óta szinte egyáltalán nem tartott számot érdeklődésre, a gyűjtések során – akaratlanul is – számos olyan adatot rögzített a kutatás, melyek erre a területre, attitűdre világítanak rá. E szórványos adatok adják az alapját Verebélyi Kincső *Az emberi test és testkép* című munkájának, mely a *Minden napok – jeles napok* kötet egyik fejezeteként jelent meg. A szerző a paraszti kultúrában kialakult testkép jellegét kívánja bemutatni, elemezni. Teszi mindezt azon képzetek alapján, melyek kifejeződnek pl. a „...*hiedelemszövegekben, és leképeződnek a gyakorlatban, a szokásokban, a konkrét és kommunikatív cselekedetekben, illetve különféle kódokban is, mint amilyen pl. a táplálkozás, a viselet, a tánc.*”⁸ Verebélyi Kincső valamennyi felsorolt területről hoz adatokat írásában, melyben olyan alapvetőnek tűnő gondolatokat is értelmezés tárgyává tesz, melyek fölött korábban el-siklott a kutatók figyelme.⁹

Minden kultúrában a test értékelését tükrözik azok az attitűdök is, melyek a testi fogyatékoság kapcsán nyilvánulnak meg. A paraszti kultúrában minden, ami eltért az átlagostól negatív megítélést váltott ki, még abban az esetben is, ha némely rendellenességet rendkívüli képességek jeleként tartottak számon (pl. foggal, fölös csonttal, hat ujjal születés). Az elutasítás foka egyenesen arányos volt a másság mértékével: az enyhébb eltérések nem vontak maguk után valódi kirekesztést, de teret adtak a csúfolók, csúfnevek használatának.

Minden kultúrában beszédes jelenség, hogy hol van az ember helye a (civilizált) térben, hiszen ez egyben a test megbecsülésének is fokmérője. A létfenntartás alapvető cselekvései közül (evés, alvás, szeretkezés) a parasztság körében egyiknek sem volt speciális helye, kizárólag erre a célra fenntartott tere. Ezt a fajta kiforrotlanságot jelzi az is, hogy a paraszti társadalomban a test és a személyiség kapcsolata kevésbé fejeződött ki.¹⁰

A test szimbolikus tagolása a paraszti kultúrában is fellelhető: míg a felsőtest, azon belül is leginkább a fej minden esetben pozitív értékelésű, addig az alsó testrészekhez negatív képzetek társulnak. Ugyanez elmondható a vertikális tagolás esetében is: a jobb oldal pozitív, a bal

8 Verebélyi K. 2005.73.

9 Ilyen például, hogy a paraszti kultúrában a munkabíráásra alkalmas testalkat volt a megbecsült, az ideális, vagy a meztelenség apotropeikus funkcióját tovább szélesítő meztelenség = nemiség = élet megfeleltetés.

10 David Le Breton álláspontja szerint a modern testfelfogás csupán a 16-17. sz. fordulóján született meg azzal a gondolati lépéssel, hogy az ember leválasztotta testét a környezetéről, és elkezdte önmagában, személyiségként értelmezni. (Verebélyi K. 2005.77.)

negatív jelentésű. A testről való gondolkodást különösen érzékletesen tükrözik a testre, testrészekre utaló proverbiumok.

A test a társadalmi emlékezet helye is, gondoljunk csak a testi jegyek bizonyos karakterrel, személyiségtípussal való azonosítására, az etnikus sztereotípiákra vagy akár konkrét értelemben: a tavaszi határbejárás „az emlékezetet a hátuljukra verik” típusú cselekvéseire.

A test azon primer funkcióján túl, hogy a mozgás és az érzékelés eszköze, olyan modellszerű cselekvéssorokat is indukál, mint például a tisztálkodás. Utóbbi megítélése, technikai koronként és kultúránként igen eltérőek, és olyan – mai szemmel – paradox helyzeteket is szült, mint amely pl. a középkori keresztény világban volt jellemző, ahol a testi tisztaság megőrzésének képzete egyáltalán nem kapcsolódott a víz tisztítószerként való használatához.

A népi tisztálkodáskultúra kutatása kapcsán megkerülhetetlen Juhász Katalin munkássága, aki számos írásában foglalkozott a témával, majd 2006-ban *Meg is mosakodjál!* kötetével egy remek szintézist adott közre. A 20. sz. első felének népi tisztálkodáskultúráját bemutató mű¹¹ a tisztálkodást azon tevékenységek összességéként definiálja, „...melyek a test, a ruházat és a környezet fizikai szennyeződésektől való megszabadítására és a mindenkori normáknak, elvárásoknak megfelelő elrendezésére irányulnak. Szorosabb értelemben véve a tisztálkodás a testkultúra része... A tisztálkodás és a testápolás bensőséges, intim tevékenység: az önmagunkkal, a saját testünkkel való kapcsolat megtestesülése, a megpihenés, ellazulás ideje; voltaképpen egy a – közösségi szokások, normák, elvárások által szabályozott, de mégiscsak egyéni – hétköznapi „szertartásaink” (rítusaink) közül. Eközben a test egyik állapotból egy másikba kerül: megszabadul a munka nyomaitól, a felgyülemlett fáradtságtól, felkészül a pihenésre, az ünnepre, és közben a lélek is felüdül.”¹²

A tisztálkodás szimbolikus vonatkozása a lelki értelemben vett megtisztulás, amely általában együtt jár a fizikai tisztálkodással. Tágabb értelemben tehát a „tisztá-tisztátalan” fogalmak erkölcsi aspektusból is értelmezhetők, jelentésük legtöbbször a fizikai értelemben vett tisztá-piszkos fogalmakkal kapcsolódik össze.

A tisztálkodás szokáscselekvései alapján a szerző az alábbi témaköröket tárgyalja: 1. a mosakodás, testápolás, fürdőzés hétköznapi

11 A könyvben foglaltak a század elejétől a '60-as évekig terjedő időszak nem városi lakosságára, esetenként városi, de nem urbanizált, hanem falusias környezetben élőkre vonatkoznak.

12 Juhász K. 2006.11.

gyakorlata és tárgyi világa; 2. a vízzel, tisztálkodással kapcsolatos hiedelmek; 3. a valamilyen szempontból kitüntetett, különleges alkalomból végzett rituális mosakodás szokásai. Külön csoportként mutatja be azokat a tisztálkodási szokásokat, amelyek az év jeles napjaihoz és az emberi élet fordulóihoz kapcsolódnak, illetve azokat, amelyeket krízishelyzetekben (betegség, rontás) rutinszerűen alkalmaznak.

A vizsgált időszakban – mely a paraszti polgárosodás ideje – Juhász Katalin három típust különít el. 1. A paraszti típus egyes elemeiben a korábbi, történeti forrásokból ismert, mágikus, rituális elemeket gazdagon tartalmazó tisztálkodási szokásrendszer, mely a 20. sz. első felében már csak a legelzártabb, legarchaikusabb, legszegényebb vidékekre és a legidősebb korosztályra volt jellemző; 2. A parasztpolgári tisztálkodási szokásrendszer későbbi fejlemény, ideálisnak gondolt változatát a 19–20. század fordulója körüli tankönyvekben és ismeretterjesztő irodalomban, élő – paraszti elemekkel keveredő – gyakorlatát az ezen tankönyveken nevelkedett paraszti származású nemzedék körében találjuk meg. 3. Fejlettebb, polgári(as) forma, mely a két világháború között a polgárosultabb, módosabb rétegeknél, elsősorban a megfelelő közművekkel rendelkező városokban jelent meg. Ennél a típusnál már a fürdőszoba és folyóvíz rendeltetészerű, mindennapos használata volt jellemző.¹³

Czingel Szilvia *Mosástól a vasalásig* című tanulmányában a paraszti társadalom higiéniés kultúrájának egy fontos aspektusát, a ruházat tisztításával és karbantartásával kapcsolatos jellegzetességeket, szokásokat vizsgálja, ezen túlmutatva pedig kitér a ruha tisztítása és a test tisztán tartása közötti lehetséges összefüggésekre is. A tanulmány leíró része a paraszti társadalom a ruházat tisztán tartásával kapcsolatos a két világháború közötti időszakban még élő, hagyományos munkafolyamatait mutatja be.

A tisztaság tágabb értelemben magába foglalja mindazokat a higiéniai cselekvéseket, amelyek érintik az ember közvetlen tárgyi világát: a ruházatot, a házat, a lakókörnyezetet. E tágabb értelmezés során a tisztálkodás kódja rejtettebben jelenik meg, mint a csupán a test tisztaságára koncentráló felfogás esetében.

Czingel Szilvia vizsgálata egy kétszintű, alulról felfelé építkező rendszerbe szerveződik: az alsó szintet a munka szokásai jelentik, végigkövetve azt az utat, amíg a „szennyestől” „tisztá” lesz. Ide tartoz-

---

13 Juhász K. 2006.57.

nak a ruha karbantartásának azon fázisai, amelyek a beszennyeződött ruha összegyűjtésétől a mosáson át a vasalásig, ill. tárolásig terjednek.

A folyamat alapvető aspektusai jelennek meg itt: a helyszínek, az időszakok, a tevékenységet végzők személye, a munkamódszerek és az eszközkészlet, valamint az „elmélet” (tiltások, hiedelmek) és az illusztráció. A második szinten jelentkezik a ruha és a test, illetve a ruha tisztítása és a test tisztántartása közötti összefüggés. Itt olyan kérdések fogalmazódnak meg, mint például, hogy a ruházat, mint jel, hogyan kapcsolódik a tisztaság fogalmához; a tisztaság szempontjából hol van a hangsúly: a test, vagy pedig a ruházat ápoltságán, gondozottságán; továbbá, hogy a higiéniével kapcsolatos szokáscselekvések hogyan épülnek be egy adott közösség kulturális értékrendjébe?¹⁴

Czingel kutatása végkövetkeztetéseként arra a megállapításra jut, hogy a hagyományos paraszti kultúrában a test higiéniája mindenképpen alárendelt szerepet játszott a környezet tisztaságával szemben.

A környező világ legszemélyesebb, „első vonalát” képező, s a kulturális jelrendszeren belül döntő funkcióval rendelkező ruházat gondozásával szemben a test ápolása nem egyszerűen másodlagos, de kifejezetten alárendelt szerepet kapott csupán.¹⁵

Ez nem jelenti azt, hogy a tisztálkodást kevésbé tartották volna fontosnak, mint a ruházat tisztán tartását, hanem arra utal, hogy az előbbi csupán annyira és olyan értelemben került szóba, ahogyan a másodikat funkcionálisan szolgálta. A test ápolása tehát a ruházat épségének megőrzésével való összefüggésben kapott elsősorban figyelmet.¹⁶

**A testtel
kapcsolatos
antropológiai
kutatások**

A testtel kapcsolatos antropológiai munkák közül Mary Douglas *Purity and danger* című könyve tekinthető alaplátárnak, mely összehasonlító módszerrel vizsgálja azokat a szabályozási formákat, amelyekkel egyes kultúrák megkülönböztetik, elhatárolják a tisztaságot a szennyeződéstől. A kutatás létjogosultságát az adja, hogy kultúrák között eltérő, hogy mi minősül tisztának és mi szennyeződésnek. Könnyen rámondjuk egy kultúránktól idegen jelenségre, hogy tisztátalan, pedig abszolút piszkos valójában nem létezik, mindig a szemlélő viszonyulása tesz valamit tisztává/tisztátalanná.

A tisztaság–tisztátalanság fogalmai az adott társadalom erkölcsi rendjét és világképét biztosító szimbolikus rendszerekbe illeszked-

¹⁴ Czingel Sz. 1995.904.

¹⁵ Czingel Sz. 1995.919.

¹⁶ A jelenség oka és racionalitása nyilvánvaló: a komoly anyagi értéket képviselő, egyben jelként is funkcionáló öltözet megóvását szolgálta a gyakorlat.

nek: „*Ahol kosz van, ott rendszer is van.*”¹⁷ A „tisztaság szabályai” az elsődleges szocializáció során – az első életévben – interiorizálódnak, aki ezeket ekkor nem tanulja meg, később könnyen nevetségessé, még később pedig kirekesztetté válhat.

A szennyeződésként megbélyegzett testi funkciók, fizikai állapotok, cselekvések a társadalmi rendet fenyegetik, ha átlépik a számukra kiszabott határt. A saját helyükön ezek tisztának, de legalábbis semlegesnek számítanak, de onnan kilépve tisztátalanná lesznek.¹⁸

A rituális megtisztítási eljárások elsődleges feladata, hogy a fizikai környezetben reprodukálják az adott kulturális rendre vonatkozó elképzeléseket: a tisztításnak egyszerre van praktikus és szimbolikus funkciója.

Alapvető szociális működés, hogy azokat, akik nem közénk tartoznak, a kosszal hozzuk kapcsolatba – mivel a tisztátalanság koncepciója intézményesítve van –, ezáltal eltávolítjuk őket. Ez a mechanizmus azonban nem feltétlenül csak kirekesztést jelent, bizonyos esetekben speciális tudással is járhat.

Az antropológiai szakirodalomból Edmund Leach tabuelmélete is idekapcsolható a tisztaság–tisztátalanság fogalompárhoz. Leach tézise szerint ami kívül esik a társadalmi konszenzussal megalkotott fogalmainkon, az tabu: nincs rá szó, nem illeszkedik egyetlen kategóriába sem.

A tabuk központjában leggyakrabban a testhatárok, testből távozó dolgok állnak, pl.: izzadság, vér, nyál, vizelet, széklet, anyatej. Ha ezek átlépik a testhatárt, veszélyessé, visszataszítóvá válnak, mert a határon belülről, a testből jönnek.

Leach azt is megállapítja, hogy minél erősebb egy tabu, annál tisztábbak az adott társadalom alapértékei.

Mary Douglas első magyar nyelven megjelent tanulmánykötetében, a *Rejtett jelentések*ben is foglalkozik az emberi testtel, mely arról a társadalmi rendszerről, annak érdekében közvetít információkat, melynek ő maga is része. A test nem egy statikus keret:

Úgy kell tekintenünk, mint amely legalább három módon közvetíti a társadalmi helyzetet. Maga az a terület, amelyen visszacsatolási köl-

¹⁷ M. Douglas 1966.

¹⁸ Frykman példája ugyanerre a jelenségre: a svéd parasztok döngnyúzótól való félelemmel vegyes viszolygása, ha belépett a házukba, a föld: amely természetes, sőt szükséges a kertben, de piszok a szőnyegen; a mosatlan edény, mely elnézhető a konyhában, de nem a fürdőben; vagy a zongorán hagyott fehérnemű által kiváltott felháborodás.

csönhatás következik be. Maga is gondoz bizonyos cseréket, amelyek a társadalmi helyzetet alkotják. Továbbá pedig az által közvetíti a társadalmi struktúrát, hogy a test is annak képévé válik.¹⁹

Douglas a testtel kapcsolatos nézeteit ezúttal a nevetés fogalma köré szervezi. Arra a – ritkán tudatosuló – jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy a nevetés az egyetlen olyan testi kitörés, melyet minden esetben kommunikációnak tekintünk (gondoljunk csak a köhögésre vagy a szellentésre). Ennek okát abban látja a kutató, hogy a nevetés a testi kommunikációk betetőzése, amelyet szokásos módon a diskurzus részeként értelmezünk. Mivel a nevetést megelőző mozzanatokat is a diskurzus részének tekintjük, ezért a végül kitörő nevetést sem tudjuk elkülöníteni attól. Douglas szerint a nevetés definíciója túl szűk ahhoz, hogy ezt az összetett folyamatot könnyedén megérthessük. Először mindenképp azokat az exogén társadalmi tényezőket kellene szemügyre vennünk, melyek „...a testi elengedettséggel és ellenőrzöttséggel toleranciaküszöbét irányítják.”²⁰

Douglas egy másik idevágó tanulmánya a *Két test* címet viseli. A két test alatt a szerző a társadalmat és az egyént érti, melyek néha nagyon közel, máskor nagyon távol kerülnek egymástól, de a kettő között szakadatlan interakció van. A test mint társadalmi képződmény alakítja a fizikai test észlelési módját, de a fizikai észlelésben is egy meghatározott társadalomfelfogás nyilvánul meg.

Az emberi testet – Mauss gondolata alapján – mindig a társadalom képmásának tekintik, nincs szociális dimenziótól mentes testfelfogás. Ebből következik, hogy a testkontroll a társadalmi kontroll egyik megnyilvánulása. A formális viselkedésmódokat annál többre becsülik, minél kiforrottabb az adott társadalom szerepstruktúrája. A formalitás jelzi a társadalmi távolságot, a jól elkülöníthető szerepeket, ezzel együtt jár a szigorú testkontroll. Az informális viselkedést ellenben a szerepek elmosódása, intimitás, bizalmasság jellemzi. Életünk a formális–informális viselkedés területei közötti mozgásban zajlik: ahol a társadalmi kontroll fejlett, ott a testkontroll is az. A formális társadalmi érintkezések során nemkívánatosak pl. a kiválasztás jelenségei vagy a tüsszentés, köhögés: ha ezek mégis előfordulnak, sietve „elterelő hadműveleteket” végzünk. Minél erősebb az adott helyzetben a formalitás, annál inkább emlékeztet a szituáció testetlen szelle-

mek érintkezésére. Minél magasabb társadalmi szintre gondolunk, ez annál inkább jellemző.

Az emberi test a társadalom mikroszkopikus mása: az ember a növekvő/csökkenő társadalmi nyomással egyenes arányban húzza össze/engedi el magát: elég csak a vigyázállást megkövetelő helyzetekre gondolni.

A fent már említett Marcel Mauss a test technikái fogalom megalkotásával hatott nagyban a későbbi kutatásokra. A test technikái azok a módozatok, amelyek szerint az emberek az egyes társadalmakban a hagyományok szerint használni tudják saját testüket. Ide tartoznak a születés, szülés technikái; a gyerekkor technikái: elválasztás, bölcső/bölcsőtlen népek; a serdülőkor technikái: avatás; a felnőttkor technikái: alvás-, pihenés-, a különböző mozgástechnikák: úszás, ásás, menetelés, kéztartás, futás, mászás, taposás, járás, tánc, ugrás, az erő kifejtés módozatai: nyomás, húzás, emelés, tartás; a testápolás technikái: mosás, szappanozás, szájápolás, köpés; a táplálkozás technikái: evés, ivás és a szaporodás technikái.

Mauss szerint az emberi testhasználatban meghatározóak az oktatás tényei, a testtechnikák egyszerre tanultak, hagyományosak és hatékonyak.

A szociológia meghatározó alakja, Pierre Bourdieu a testet a személyiség egyik megnyilvánulásának tartja, mely leginkább kifejezi a személyiség természetét a társadalmi megítélés számára. A test a természet nyelveként viselkedik, mely akkor is beszél, ha épp nem akarjuk, olyasmit is elárul rólunk, melyet nem mondanánk el magunkról, azaz egy olyan nyelv, melyet nem mi beszélünk, hanem rólunk mond valamit. Bourdieu szerint a külsőt két alapvető tényező határozza meg: a test fizikai megjelenése és a test hordásának módja. Utóbbi – jóllehet maga is társadalmilag meghatározott – pl.: a fellépés, a magaviselet, a viselkedés stb. által felerősíti a külső különbségeit. Bourdieu szerint ez az oka annak, hogy hajlamosak vagyunk a külalak és a különböző személyiségvonások között ok-okozati összefüggést feltételezni.²¹ Ennek azért is kell nagy jelentőséget tulajdonítani, mert minden test a társadalmi tekintet, azaz a többi ember tekintete és beszéde által objektíválódik.

**A testtel
kapcsolatos
szociológiai
vizsgálatok**

²¹ Ezt igazolja az a számos, a közbeszédben előforduló megjegyzés, mely a testi jegyek alapján jellemez egy-egy személyt, karaktert, de a különböző nemzetekről alkotott sztereotípiák között is szép számmal találunk ilyeneket.

Amennyiben beszélhetünk testszociológiáról, annak egyik alapműve mindenképp Featherstone, Hepworth és Turner közös tanulmánykötete: *A test – Társadalmi fejlődés, kulturális teória*, melyben a szerzők azt vizsgálják, hogy az erotika, a divat, a diéta, a fogyasztás miként fegyelmezi, alakítja a testet, s hogy mindezek milyen testideált sugallnak. A kötet Turner *A test elméletének újabb fejlődése* című írásával indul, melyben a szerző kifejti, hogy a szociológia azért nem dolgozta ki a test szociológiáját, mert a racionális gazdasági cselekvés eszméje mentén fejlődött ki. A test a szociológiában a funkcionalizmus révén jelent meg. Turner párhuzamot von a barokk és a posztmodern mentalitás között a test kapcsán: mindkét eszmeáramlat célja az érzékek izgatásával fenntartani a tömeghatalmat, az érzéki test spiritualizálását a lelki fejlődés és a politikai hatalom szolgálatában állítani.

Az előbbi szerző *Az étrendről folyó diskurzus* című tanulmányából megtudhatjuk, hogy az étrendről való beszéd a nyugati orvoslásban a 17–18. sz.-ban jelent meg, vallási intelmekkel kombinálva. Turner elvi rokonságot feltételez az étrendszabályozás és a kapitalizmus felemelkedése között: könnyen belátható, hogy az éhező munkásság körében a(z) – fegyelmezett test létrehozásában fontos szerepet betöltő – étrendszabályozás idegen gondolat volt.

Featherstone *A test a fogyasztói kultúrában* című munkájában a kései kapitalizmusban uralkodó állapotot rögzíti: az öröm forrása a test, a testi megjelenés. Az erőnlét megőrzése központi gondolat, fontos a test hanyatlása elleni küzdelem, mert a leépülést morális gyengeségként értelmezi a társadalom. A testkarbantartás emiatt egyre bővülő piacot jelent, a belső test karbantartása is a külső test megjelenésének javítását célozza. A fogyasztói kultúra fő értékeinek szállítója a reklám, mely egy új fogyasztói etika kialakulását eredményezte: a pillanat megragadása, az önkifejezés, a távoli helyek egzotikumja került a fókuszba. A fogyasztói kultúra képanyaga kényelmet, könnyedséget sugároz, ez azonban az elit kiváltsága, az alsó rétegek csak a képeket fogyaszthatják: hatalmas szakadék tátong a képi világ ígérete és a mindennapok helyzetei között. Featherstone a fogyasztói kultúra egyenletét a következőképp írja fel: fiatalság = szépség = egészség. Mindez új viszonyt alakított ki a test és az én(kép) között.

Featherstone és Hepworth közösen elemezték a *Sunban* naponta megjelenő képregényt, a *George és Lynne* alapján a középgenerációs életstílust, melynek egyik emblematis, központi fogalma éppen az ideális test.

Ugyanők *Az öregedés maszkja és a posztmodern életút* című tanulmányukban azt a korszerű szemléletet vizsgálták, mely szerint az öre-

gedés csupán a fiatal ént elfedő maszk. Az idősödő emberek egyre inkább a valós kortól eltérő fogalmakkal határozzák meg magukat. A személyes kor például már két aspektussal rendelkezik: egyrészt az illető mennyi idősnek látszik, másrészt, hogy mennyinek érzi magát. Az idő előrehaladtával a kettő között rendszerint egyre nagyobb a különbség. Az öregkortól való távolságtartást szolgálja a nyugdíj-öregkor képzet lazítása, a középkorúság társadalmi újraalkotása, az idős-kor társítása a fejlődés, a személyes gyarapodás fogalmaival.

Jean Baudrillard francia szociológus 1970-ben publikált *La société de la consommation (A fogyasztás társadalma)* című könyve a testet mint a fogyasztás kiemelt fontosságú eszközét, terepét állítja a középpontba. Egy évezrednyi puritán szellemiség után a fizikális és szexuális szabadság jelszava alatt fedeztük fel újra a testet, piederstálra emeltük, mindenhol jelenvalóvá tettük: a reklámokban, a divatban, a masszázs technikában, a fiatalság, egészség, vékonyság vagy a diéták kultuszában. A test gyakorlatilag az üdvösség eszköze a fogyasztói társadalom számára: szakrális magasságokba emeljük, különleges értékkel ruházzuk fel, mindez örült, végtelen fogyasztást generál. A test a fogyasztáson alapuló rendszernek hasznát hajtó eszközként, presztízstárgyként a szociális megkülönböztetés szolgálatába is áll, annak egyik tényezőjévé válik. Baudrillard-nál a test újbóli birtokbavétele és felértékelődése nem egy természetes, hanem egy, a fogyasztói rendszer által generált folyamat eredménye. A folyamat sikerében nagy szerepet tulajdonít a sajtónak és a médiának, az *ELLE* magazint pl. azért kárhoztatja, mert képeivel sok nőben kelt a saját teste miatt érzett szégyenkezést.

A fogyasztás modelljei változatosak és kifinomultak annak érdekében, hogy minél szélesebb közönséghez eljussanak. A férfi modell a fizikális erőnlét és a sikeresség köré, a női a szépség és a csábítás köré szerveződik.

Azzal, hogy a fogyasztás eszközévé teszi a testet, egyben ki is árusítja, piacává szervezi azt: az ideális test kialakításához, karbantartásához számos kozmetikumra, ruházati cikkekre, kiegészítőre, egészséges élelmiszerre, táplálékkiegészítőre stb. van szükség. A rendszer szempontjából azért kell tehát az embernek újra felfedeznie testét, hogy az ideál elérésére való narcisztikus vágy manipulatív tárgyak hajszo-lásává alakuljon át. De Baudrillard szerint ez a produktivista célkitűzés valójában csak másodlagos, az igazi cél az egyén integrálása és szociális kontrolljának kialakítása a test köré épített mítoszok, rítusok segítségével.

A lélek deszakralizációjának történeti folyamatával összefonódik – majd egyre inkább fölékerekedik – a test szakralizációjának gondolata. A testhez kapcsolódó túlzott fogyasztás indirekt módon integrálja a modern nyugati társadalom értékeit, és ezáltal meg is védi azokat.

A szociálpszichológia – és általában a társadalomelmélet – az utóbbi évtizedekig keveset foglalkozott az emberi testtel; a hangsúly inkább a társadalmi struktúrákra és az egyéni szubjektívitás társas kontextusára helyeződött. Újabban azonban – többek között a fogyasztói társadalom és a globalizáció problémáinak a társadalomtudományi érdeklődés fókuszába kerülése következtében, és bizonyos társadalmi mozgalmak, eszmeáramlatok, így például a modern feminizmus és a posztstrukturalizmus hatására – a test témája rendkívüli intenzitással jelent meg a társadalomtudományokban. A témával foglalkozó kutatók a korábbiakhoz képest új nézőpontból vizsgálják a testet: kiemelik annak szerepét az emberi szubjektívításban, az elit- és populáris diskurzusokban. Mindezek következtében a test egyfajta metaforává vált a technicizálódás, a fogyasztói kultúra, az életmód és az egészség, a nemi azonosság és a multikulturális identitás vonatkozásában.²²

A fenti idézet abból a Csabai Márta és Erős Ferenc nevével fémjelzett kutatás beszámolójából származik²³, melynek eredményeit a *Testbeszéd* című kötet adja közre. A munka célja, hogy megragadja a testtel kapcsolatos hétköznapi, tudományos, médiabeli diskurzusok jellegzetességeit. A kutatás fókuszában a testrepresentációk álltak, a kutatók arra keresték a választ, hogy mi az ideális, a szép, a csúnya, mitől sikeres valaki, illetve hogy a megjelenéssel kapcsolatos elvárásaink hogy hatnak a személyes kapcsolatainkra.

A kutatás azt kívánja feltárni, hogy az emberi testtel kapcsolatos szociális reprezentációk hogyan fogalmazódnak meg, miként jelennek meg a mai magyar társadalomban és a kultúrában, s mindez milyen összefüggéseket mutat a „testpolitika” és az identitás különböző vonatkozásaival. A felvétel főbb témakörei: újságolvasási szokások, életmód, testápolásra fordított kiadások, dohányzás, és alkoholfogyasztási szokások, ideális és elutasított testek, populáris és tudományos diskurzusok, mesterséges beavatkozások a testen, tekintélyelvűség, a

---

22 Kutatási leírás „A testtel kapcsolatos reprezentációk szerepe az identitás alakulásának változó feltételei között” című, T030306 sz. kutatásról a leadott OTKA zárójelentés alapján.

Forrás: http://www.tarsadalomkutatás.hu/kkk.php?TDATA-F76/kerdoiv/f76_doku.pdf

23 Kutatásuk Magyarországon egészen újszerűnek tekinthető, hiszen ebben – a nemzetközi társadalomtudományi szakirodalomban is csak az utóbbi években megjelenő – témában itthon korábban nem volt átfogó empirikus kutatás, s a téma elméleti feldolgozása is csupán a kezdeti lépéseknél tart.

fogyasztói társadalom hatásai a test-reprezentációra.²⁴

A vizsgálatot kérdőíves felmérés és fókuszcsoport- beszélgetés segítségével végezték.²⁵

Borgos Anna *Naiv testelméletek. A testtel kapcsolatos népszerű diskurzusok alakulása és jellemzői* című tanulmánya két témát jár körül: egyrészt hogy az ideális külső mennyire jelenti a természetes megjelenést és mennyire a mesterséges beavatkozást²⁶, másrészt a külső megjelenés alapján elutasított társadalmi csoportokkal foglalkozik. A mai nemiszerep-normákat tekintve a szerző megállapítja, hogy a nőiséghez már hozzátartozik bizonyos mesterkélttség (smink, szőrtelenítés). Általános jelenség azonban a hagyományos nemi szerepek hiányolása, a nemi különbségek eltűnésétől való félelem. A férfiak elnőiesedése társadalmi szinten nagyobb aggodalmat vált ki, mint az ellentett jelenség, a nők elférfiasodása. A beszélgetések folyamán megfigyelték, hogy a testhez való viszony verbalizációja eltért, ha a testről általánosságban vagy ha meghatározott nemek kapcsán volt szó.

Csabai Márta *A test átalakítása. Technikák és perspektívák* című írásában felvázolja azt a körkörös folyamatot, mely szerint a szépségipar fejlődése generálja a krónikus elégedetlenséget a külsővel, ez pedig visszahat az újabb technikákra. A test ezáltal a fogyasztói társadalom árucikkévé válik, mindig új kell(ene) belőle. Így lehetséges, hogy a kozmetikai sebészeti eljárások a közvéleményben már természetesek. Megfigyelhető az is, hogy a műtét után már nem csak az operált testrészrel, hanem az egész testtel való elégedettség nő.

Borgos Anna „*Testkép-képek*”. *Áttekintés a fogalom filozófiai és pszichológiai értelmezéséről* címet viselő tanulmányát Kende Anna *Testazonosság és identitás. A különböző testfelfogások szerepe az önfelfogásban* című írása követi. A szerző fontosnak tartja leszögezni, hogy a testünkről való tudás, a testi folytonosság képzete a személyes identitás elengedhetetlen feltétele. A test nem az identitás bázisa, hanem a testről való tudás, testünk elfogadása maga az identitás.

24 A testtel kapcsolatos reprezentációk szerepe az identitás alakulásának változó feltételei között a magyarországi felnőtt népesség körében 2000. Kutatási leírás. forrás: <http://www.tarsadalomkutatas.hu/termek.php?termek=TDATA-F76>

25 A minta alapsokasága 18-40 éves, legalább érettségivel rendelkező, budapesti, debreceni és pécsi személyek, akiket újsághirdetéssel, munkahelyeken kitett hirdetések alapján, illetve az egyetemi hallgatók körében és munkaügyi központ segítségével kerestek meg. A jelentkezők száma kb. 600 fő volt, akikből 468-an válaszoltak. forrás: <http://www.tarsadalomkutatas.hu/termek.php?termek=TDATA-F76>

26 A túlzott mesterségeség és a túlzott természetesség egyaránt szorongást vált ki.

Csabai Márta következő tanulmányában (*A test felöltöztetése. A szépség, a divat és az önmegjelenítés összefüggései*) divatszociológiai megközelítést alkalmaz, és egyben rövid divattörténeti áttekintést is ad.

Kende Anna „*Sikertelen testek*”, *testükkel megjelölt csoportok* a kötet zárótanulmánya. A másik elfogadásának elsődleges kritériuma az ápoltság, rendezett külső, hiánya az elutasítás kialakulásának egyik legfőbb tényezője. Ennek háttérében az a paradoxon áll, hogy a test hiányossága felhívja a figyelmet a testre. Kende szerint a közvélemény leginkább elutasítja: 1. a testi fogyatékosokat, 2. a cigányokat, 3. az ápolatlanokat, 4. a hajléktalanokat. A hagyományos elutasítás általában egy, a testével megjelölt csoportra vonatkozik, de maga a test nem vált ki undort. A fizikális másság miatti marginalizálási mechanizmusnak több összetevője van, nagy szerepet játszik benne a testi fogyatékkal élő emberek testtel való azonosítása, identitásuk, személyiségük testi jegyekre való redukálása.

A nők természetközeli jellegük miatt nehezebben kerülnek el ezt a testükkel való azonosítást, emiatt az ideál elérésében náluk nagyobb szerep jut a testnek. Kende álláspontja szerint a nők heterogén csoportját összetartja a szülés, szoptatás és a hátrányos társadalmi pozíció közös élménye.

Testre irányuló kutatások a történettudományban

A különböző történetírási irányzatokban időről időre felbukkan a test mint történetileg változó kategória, az egyes korok testről alkotott képeinek vizsgálata.

Bahtyin *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája* című nagyhatású művében a népi kultúrát úgy tekinti, mint amelyben nyitott, groteszk testfelfogás uralkodott. A groteszk testfelfogás az emberi testet változásaiban, lezáratlanságában, végletekességében látja. Bahtyin szabadon, gátlástalanul szaporodó, zabáló, ürítő tömegekről beszél – mivel a groteszk test körvonalai bizonytalanok –, sőt a karnevál – mely lényegében a társadalmi hierarchia feje tetejére állítása – folyamán a papság, a nemesség testi megnyilvánulásai is ilyené válnak. Felmerül azonban a kérdés: mennyiben tükrözi ez a kép a középkori ember tényleges testi tapasztalatait, szokásait. Kritikusai szerint Bahtyin utópikus képet festett a szabad testiségről, mely azonban soha nem volt ilyen széles körű, kivéve a Rabelais-mű értelmezési alapjaként szolgáló népi nevetéskultúrát.

A *Gargantua és Pantagruel* világában a groteszk és a szent test egymással szemben fogalmazódik meg, de mindkettő erőt, hatalmat képvisel. A groteszkhez kapcsolható alantas testrészek, funkciók a termé-

kenységet, az elemi energiát, a féktelen természeti erőt testesítik meg, a szent test hatalmát pedig jól mutatja az ereklyekultusz: a szentek testének kis darabja is gyógyító erejű.

Bahtyin szerint a 16. sz. végétől elhalványult a gátlástalan, groteszk testfelfogás, a nyitott test fokozatosan bezárult, éles határt vonva egyén és külvilág közé.²⁷

Ez a bezárulási folyamat párhuzamba állítható Norbert Elias *A civilizáció folyamata* című könyvében leírtakkal, bár más-más irányból szemlélik ugyanazt a jelenséget. Bahtyin megfogalmazása szerint a nyitott test először a felső társadalmi rétegeknél tűnik el, Elias pedig azt hangsúlyozza, hogy a civilizáció folyamata először a felső rétegekben jelenik meg. Az új viselkedési normák kialakításával, önfegyelmezéssé való átalakításával a hétköznapi élet számos területét szabályozták. Kialakították a test higiéniáját, szertartásrendszerét: bizonyos testi megnyilvánulások ezáltal nemkívánatossá váltak. Megváltozott az egyén saját testéhez való viszonya, öntapasztalása, a többi testhez való kapcsolata is. Erősödött a szégyen, a feszélyezettség érzése, a testek külső fegyelmezése belső szabályozássá lényegült át. Az egyén már magában, belül képviseli a társadalmi normarendszert, így ha ezt átágja, az belső konfliktust, feszültséget okoz.

Michel Foucault több munkájában is foglalkozott a hatalmi technikák kialakulásával, amelyek segítségével megfegyelmezhető, hasznossá, engedelmessé tehető az emberek. Ezeknek az intézkedéseknek a célja az volt, hogy az egész társadalom fölé kiterjessék a felügyeletet. A klinikai orvoslás születése című Foucault-műben is ez az irányadó gondolat. A szisztematikus tudás növekedésével megnőtt a társadalmi térben levő emberek ellenőrzése is. A tudományos fejlődés nem szabadította fel a testet a külső irányítás alól, hanem intenzívebb társadalmi szabályozás alá helyezte. A 16–17. sz.-tól fokozatosan alakultak ki a fegyelmező-, kirekesztő- (elmegyógyintézet, kórház, dologház), nevelő intézmények (kollégium, kaszárnya). A modern testet a 18. sz. végén az orvosi vizsgálat, az orvos tekintete teremtette meg, az emberi belső nyilvános látványossága (pl. boncszínházak a 16.sz.-ban) helyett az anatómia egy zárt térben művelt zárt tudománnyá vált. Ezzel együtt a 18. sz. végén a beteg-orvos viszony az orvos javára hierarchizálódott.

Ebből a tételből indul ki Barbara Duden *Geschichte unter der Haut* című mikrotörténeti munkája, mely egy eisenachi orvos, Johannes Pelargius Storch 1730-as, 8 kötetnyi feljegyzésén alapszik. Az

---

27 l. Le Breton, idézi Verebélyi 2005.77.

Asszonybetegségek címet viselő gyűjtemény datált leírásokat, magyarázatokat, terápiajavaslatokat tartalmaz.

A mű tulajdonképpen egy „pionír tanulmány”, a német nyelvű történeti kutatásban Duden volt az első, aki a testet történeti, kulturális körülmények által meghatározottnak tekintette, alapvetően megkérdőjelezte a természettudomány objektív perspektíváját a testről, a betegségről. A könyvben különösen irányadó a humorápatológia rekonstrukciója, mivel a szerző nem irracionálisként tünteti fel ezt az ókortól ismert eljárást, melynek alapja a négy testnedv tana, a fekete, a sárga epe, a vér és a nyál megkülönböztetése. Ha a felsoroltak nincsenek egyensúlyban a szervezetben, meg kell csapolni az adott testnedvet. A felesleges testnedvek nem egy betegség tünetei, hanem egy gyógyítási folyamat állomásai. A domináns testnedv meghatározza az adott személy temperamentumát is. A megcsapolás által a bőr mint törékeny határ értelmeződik, felszínre válik, amely hozzáférést biztosít a belsőhöz.

A műben vizsgált időpont megválasztása azért szerencsés, mert az 1730-as év azt a kort tükrözi, amikor az orvos még nincs teljesen monopólium helyzetben a beteggel szemben.

Dudent számos kritika érte, egyrészt mert elutasította a posztmodern feminista elméleteket, másrészt hiányosságaként rótták fel, hogy csak a nőtörténet szempontjából vizsgálta a 18.sz.-i testképet.

A 20. sz.-i testfelfogások egy radikális válfaját mutatja be Müller-Hill *Tödliche Wissenschaft* című munkájában, amelyet a zsidók, cigányok, elmebetegek 1933 és 1945 közötti szelekciójáról írt. A szerző interjúkat készített az egykori orvosok segédeivel, asszisztenseivel, gyerekeivel, ezeket vetette össze adattári kutatásának eredményeivel.

A náci Németországban 1933-tól lehetővé tették az elmebetegek, a születési rendellenességgel élők, skizofrének, mániákus depressziósok sterilizálását; a pszichiátria megszűnt gyógyítás lenni. A beavatkozást később kiterjesztették a zsidókra, cigányokra is, a sterilizálás pedig emberkísérletig fajult. Így fejlesztették ki a koncentrációs táborokban használt megsemmisítő technikákat.

A pszichiátria és a genetika kiszolgálta a náci mítoszt, melynek értelmében szükséges volt a másképp gondolkodók meggyilkolása. Az első lépés ennek a gondolatnak a tudományosítása, ezt végezték el az orvosok, a második lépés a módszer technicizálása volt.

Mindezek az orvosi beavatkozások fajnemesítés címszó alatt történtek, melyet elvégzői tudományos munkának, nemzeti érdeknek tekintettek, nem pedig gyilkosságnak. Az eufemisztikus megne-

vezések – mint pl. kiválasztottak, megfigyelő állomás –, számukra valóságosnak tűntek. Ennek ellenére is megdöbbenő, hogy az interjúk tanúsága szerint senki, egyetlen résztvevő orvos vagy asszisztens sem érezte magát bűnösnek. Állításuk szerint egyikőjük sem tudott a tömegmészárlásról, munkahelyükön nem érződött antiszemitizmus, és nem vagy csak kényszerből voltak párttagok, legtöbbjüknek zsidó barátai is voltak.

A szerző maga is genetikus, nagyon zavarta, zavarja, hogy tudományágukban nem történt meg a szembenézés a múlttal, nem hoztak nyilvánosságra semmit. Ez motiválta a kötet elkészítésében, megírásában.

**Záró
gondolatok**

Dolgozatomban arra tettem kísérletet, hogy ízelítőt adjak a testtel kapcsolatos történet- és társadalomtudományi diskurzusokból, kutatási irányzatokból, alampüvekből. Tisztában vagyok vele, hogy a testre irányuló vizsgálatok könyvtárnyi szakirodalmához képest ez a szubjektív válogatás igencsak töredékes és távolról sem reprezentatív (nem is beszélve a nyelvi és hozzáférési akadályokról), írásom nem is ezt a célt tűzte maga elé. Csupán az emberi testre, testképre mint körünk egyik felértékelt, emblematisz jelenségére kívántam reflektálni az európai etnológia, a magyar néprajz, a kulturális antropológia, a szociológia és a történettudomány vonatkozó kutatásaiból merítő válogatással.

Felhasznált irodalom

- BAHTYIN, Mihail Mihajlovic 2002 *Francois Rabelais művészete, a középkor és reneszánsz népi kultúrája*. Budapest: Osiris
- BAUDRILLARD, Jean 1970 *La société de consommation*. Paris
- BOURDIEU, Pierre 1978 *Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről* In: uő.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest: Gondolat. 151-164.
- CZINGEL Szilvia 1995 Mosástól a vasalásig. *Ethnographia*. CVI. 903–926.
- CSABAI Márta – ERŐS Ferenc 2002 *Test-beszédek: köznapi és tudományos diskurzusok a testről*. Budapest: Új Mandátum
- DOUGLAS, Mary *Purity and Danger*, London; New York., Routledge
- DOUGLAS, Mary *Két test*. www.c3.hu/scripta/lettre/lettre18/04.htm
- DOUGLAS, Mary 2003 *Rejtett jelentések*. Budapest: Osiris
- DUDEN, Barbara 1991 *Geschichte unter der Haut*. Stuttgart: J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger GmbH.

- DUPCSIK Csaba Mary Douglas antropológiája. *Szociológiai szemle*. 1993/3-4. 177-184.
- ELIAS, Norbert 1987 *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat
- FEATHERSTONE, Mike – HEPWORTH, Mike – TURNER, Bryan 1997 *A test: társadalmi fejlődés – kulturális teória*. Budapest: József Attila Műhely Kidaó
- FOUCAULT, Michel 2000 *A klinikai orvoslás születése*. Budapest: Corvina Kiadó Vállalat
- FRYKMAN, Jonas – LÖFGREN, Orvar 1987 *Culture Builders*. New Brunswick: Rutgers University Press
- HELTAI Gyöngyi 1997 *A szokások és a test az európai etnológia perspektívájában*. Budapest: MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont
- JUHÁSZ Katalin 2006 *Meg is mosakodjál! Magyar népi tisztálkodás a 20. században*. Budapest: Timp Kiadó
- MAUSS, Marcel *A test technikái*. In: uő.: *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris
- MÜLLER-HILL, Benno 1984 *Tödliche Wissenschaft: die Aussonderung von Juden, Zigeunern und Geisteskranken 1933-1945*. Reinbek: Rowohlt
- VEREBÉLYI Kincső 2005 *Az emberi test és testkép*. In: uő.: *Minden napok – jeles napok*. Budapest: Timp Kiadó. 73-96.

ELTE BTK Néprajz MA II.

Szabad Boglárka

Paraklisz és spagetti

A szent és a profán kapcsolatai
egy zárandoklaton

A Paraklisz kérő ájtatosság a boldogságos Szűz Máriához. Betegségben, bajban, szorongatott állapotban végzendő szertartás. A Keleti Egyház hagyománya szerint és a legősibb ránk maradt tipikon alapján augusztus 1-től 15-ig végzendő. Ezáltal a nyári böjti időszak sajátos imája.¹

Zarándokolni jó. Előre visz. Lépésről lépésre egyre közelebb a Cél felé. De mi a cél? Látjuk-e? Értjük-e? Lépésről lépésre közelebb kerül. Lassan-lassan kirajzolódik. Egyre jobban látjuk, egyre jobban értjük. Ezért érdemes haladni. Ezért érdemes zárandokolni. Fontos az indulás, még fontosabb az érzés. De lehet, legfontosabb maga az út. Maga az út az örömünk forrása. *Ezért jó zárandokolni.*²

Életem első zárandoklata (ha itt a szót nem a teljes vallásos életútra értjük) 2011 nyarán történt. A Kölcsetől Máriapócsig vezető útvonalat- bevallom őszintén- korábban nem ilyennek képzeltem. Szkeptikusan, és kissé felkészületlenül – itt főként a felkészülés fizikai vonzataira gondolok – vágtam útnak. Ha pontos akarok lenni azt gondoltam, hogy a zárandok elindul, gyalogol pár napig, egy-két falu átszelése után és persze közben imádkozik, liturgiákon vesz részt, és a végén

**Célok és
módszerek**

---

1 Egyházismereti lexikon. Az Egri Görögkatolikus Szervezőlelkészség önálló elektronikus lexikonja, melyben a Görög Katolikus Egyházban használt fogalmak találhatóak. (Elérhetőség: www.egriparochia.hu/lexikon/paraklisz)

2 Kocsis Fülöp, a Hajdúdorogi Egyházmegye megyés püspöke (Elérhetőség: <http://www.ifjusagizarandoklat.hu/?q=node/681>)

megérkezik Máriapócsra. Az utat megelőzően furcsának találtam, és értetlenkedve álltam azok előtt a fiatalok előtt is, akik közösségi oldalakon a zarándoklat közben szerzett sebesüléseikről társalognak, és azon jelenségek értelmezése sem ment könnyen, amelyek a vallásos identitás kifejezésére szolgálnak, mint például a Szűz Máriás képernyőkímélő.

Az én fejemben (mely, ha szabad így fogalmaznom egy kutatói, ítéletektől mentes néprajzos, és egy másféle, vasárnapi vallásosságban nevelkedett részre oszlik) olyan képzetek társultak a zarándoklatokhoz, amiket olvasmányélményeiből, és saját elképzeléseimből előre tudtam vetíteni. Szakdolgozatomat egy vallásilag heterogén falu görög katolikusairól írom, és korábban is az általam legnagyobb odaadással kutatott téma volt ezen „átmeneti” kelet és nyugat közötti vallás jelenségeinek a néprajztudománnyal összeegyeztethető vizsgálata. Elsődleges indítékom a részvételre a témába való mélységesebb belemerülés volt, és célom volt még egy dokumentumfilm készítése, melyre végül, tőlem kívülálló okok folytán (talán így is eredményesnek nevezhető az út, nem csak a kutatás, de a lelki épülés szempontjából is) nem került sor.

Úgy gondolom, egy bizonyos kutatás (legyen az bármilyen tudományág vagy akár több tudományterület képviselőjének munkája) módszertanáról beszélni elengedhetetlen a megértés folyamata, illetve a végeredmény szempontjából. Terepmunkát folytatni, már maga is egy etnográfiai módszer, de ha a megfigyelés, illetve a megfigyelés során alkalmazott technikák mikroszintjeire vagyunk kíváncsiak, akkor általában a következőket sorolhatjuk fel: interjúk készítése, kérdőív alkalmazása, fotózás, mozgóképkészítés és még sorolhatnám. A zarándoklaton való részvételt csak fenntartásokkal nevezem „résztvevő megfigyelésnek” (és itt nem az antropológiában használatos fogalom időtartamához képest rövidebb idő az ok, hanem az a tény, hogy elsősorban nem kutatóként, hanem civilként vettem részt a zarándoklaton). Mégis, azt kell, hogy mondjam: jelen kutatásom esetében, az egyedüli megnevezhető módszer a fent említett lehet, hiszen bár a diktafon, és a fényképezőgép a táskám mélyén lapult, csak az utóbbit (nagyon ritkán) használtam a csaknem egyhetes periódus során.

A körmenetek, búcsújárások és zarándoklatok sok ember számára Istennek azt a különös kegyelmét testesítik meg, hogy ezek lehetnek az évi vallási tapasztalatuk csúcspontjai.³

Mohay Tamás *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás* című könyvének soraival kezdem hát meg az önmagamra való reflektálást, hiszen a fenti mondat, rám kétségtelenül igaz. Azt azonban fontos megjegyez-
nem, hogy a „kétfelé szakadás”, a kutatói én és a vallási élményre áhí-
tozó személy őrlődésének problematikája, már a nyitó szertartáson,
a kölcei vecseryén előkerült. Egy roma fiú állt mellettem, a fején
Rambo módra átkötött kendőt viselt. A keresztvetés lett volna aktuá-
lis, de én a fényképezőm után akartam nyúlni. Itt kezdődött az a vívó-
dás, aminek talán kijelenthetem, hogy most, ezen dolgozat megírásá-
val értem a végére.

Módszertani problémákba azonban nem – illetve nem csak – a
megfigyelt és átélt események történéseinek időpontjában, sokkal
inkább a feldolgozás, az írás során ütköztem. Hogyan zárhatnám ki
önmagam teljes egészében a tapasztalt jelenségek értelmezéséből?
Egyáltalán, megoldható, kivitelezhető-e a teljes objektivitás a néprajz-
tudomány, és egyáltalán a társadalomtudományok szintjén?⁴ Én úgy
gondolom, hogy már maga a témaválasztás is egy szelekciós lépcső-
fok, az pedig, hogy a kutató mit lát, és értékítélet nélkül mit látta,
szintén olyan kikerülhetetlen és sokszor be nem ismert tényei a mód-
szereinknek, amelyeket én sem tudok, és úgy gondolom, már nem is
szeretnék elkerülni.

Renato Rosaldo, egy a tudományágban talán rendhagyónak ne-
vezhető írásában, *A bánat és a fejedelmek örjöngésének kapcsolata*
című munkában az enyémhez hasonló módszertani kérdéseket jár
körül. A Fülöp-szigeteki ilongot fejedelmek jelenségét vizsgálta, har-
menc hónapig élt a kutatókkal, a terepmunkát pedig feleségével
Michelle Rosalddal végezte. Kutatási témájának értelmezése során
sok nehézségbe ütközött, ám az meglepő, hogy ebben az 1989-es ta-
nulmányában ismeri be aényt: több mint tíz év után (újraértelmezte
korábbi elméleteit) jutott el oda, hogy közelebb kerüljön az ilongot
fejedelmekkel kapcsolatos legfőbb kérdéseinek megválaszolásához.
Ez, a megértésben és értelmezésben bekövetkezett „áttörés” egy sa-
ját élmény, feleségének elvesztése kapcsán tört a felszínre. S hogy hol
itt a párhuzam? Én először a kutatói én görcsös és szinte lehetetlen
kizárásának mellőzésében, illetve a személyes tapasztalat, az egyéni
benyomások és érzelmek el nem fojtásában keresném.

---

4 V. ö. : „ Triviális megállapítás, hogy a valóság és az elmélet két különböző „do-
log”, amelyet a tudomány nem vagy csak ideiglenesen képes áthidalni. A tudomá-
nyos kutatások számára a nehézséget a megfigyelés és az elmélet közötti kapcsolat
teremtése okozza: amit megfigyelünk mennyiben hozható fedésbe az elmélettel és
viszont...” BALOGH: 2007. 74. o.

Két okom is van, hogy beszámolómban húzódozom saját magam is belevenni: az egyik a tudományág tabuja, a másik pedig a tagadása azoknak az esszéknek melyekben a kontinentális filozófia és az ön-életrajzi töredékek ma oly divatos módon ötvöződnek. Ha a klasszikus etnográfia hibája az elfogulatlanság ideáljából a tulajdonképpeni közömbösségbe való átcúszás volt, akkor a jelenlegi tendencia problémája, hogy miközben önmagával annyira el van foglalva, teljesen szem elől téveszti a kulturálisan különböző másikat.⁵

Az idézett „húzódozás” ellenére Rosaldo mégis bevonódik az értelmezésbe, természetesen anélkül, hogy a szem elől tévesztés bekövetkezne, vagy „az etnográfus meséjében” találna magát az olvasó.

Az étikus és az émikus nézőpont váltakozása tehát az egyetlen út, amit a dolgozat módszertani kérdései kapcsán bejárhatok. Az objektivitás, a semlegesség, illetve a teljes hitelesség fogalmát pedig pontosan ezért teszem félre, mert az én látószögem is csak egy a sok közül.

Célom bemutatni a görög katolikus ifjúsági zárandoklat és kegyhely rövid történetét és ismertetni azt a szabályrendszert, ami meghatározza az ifjúsági zárandoklat milyenségét, minőségét. A következő kérdésekre szeretnék választ adni: Milyen összefüggés áll fenn a zárandoklat ideje alatt előforduló szent és profán cselekvések között? Befolyásolja-e, és ha igen, hogyan, a tér és az idő dimenziója, valamint a stabilitás és a mozgás a szent és profán elemek előfordulását? Beszélhetünk-e egységes értelmezési keretekről maga a zárandoklat, az út fogalma kapcsán? Úgy érzem, a legfontosabb mondanivalóm pedig az esemény finom részleteinek bemutatásában nyilvánul meg. Ezek a klasszikusnak nem nevezhető nüanszok (amelyek előtt korábban értetlenkedve, és az út során sokszor meglepődve álltam) a bizonyítékai annak, hogy a zárandoklat illetve a vallás él, megtalálja a fiatalokhoz vezető utat, és alkalmazkodik a jelenhez.

Máriapócs Máriapócs neve egyet jelent a magyarországi görög katolikusok, s talán mondhatom, hogy a magyarországi keresztények egyik legfontosabb búcsújáráshelyével. Számos tudományos értekezés, vers, regény, dokumentumfilm, és ha a népi kultúrára gondolunk, hiedelemtörténet maradt fent a településről, a zárandokok egyik kedvelt célpontjáról, Máriapócsról.

A pócsi Mária-ikon először (és ebben a minőségében utoljára) 1696. november 14-től december 8-ig könnyezett. A megindult vizsgálatok hatására I. Lipót császár Bécsbe vitette, ahol végleges helyet a Szent István Dómban kapott. A kép Bécsbe szállítása kö-

zel négy hónapig tartott, útja valóságos diadalmenet volt. A Kassát, Rozsnyót, Egert is érintő útvonalat a ma is létező másolatok sokasága jelzi.⁶ A Máriapócsról elszállított Hodigitria-típusú eredeti kép (az Istenszülő bal karján ül a gyermek Jézus, aki áldást oszt, és bal kezében virágot tart) többet nem könnyezett; ezt ma is előszeretettel hangsúlyozzák. 2011 őszén, a határon túli görög katolikusok (a liturgia bizonyos részei románul folytak) búcsúján járva lettem figyelmes a többször elhangzó mondatra:

A csoda nem pusztán a képhez, Máriapócshoz is kapcsolható, hiszen ezért nem könnyezett többször a Bécsbe vitt eredeti kép.⁷

A kegyhely elnevezés is ezen a ponton nyer teljes értelmet, hiszen maga a város lett kiválasztva Isten által, nem pusztán a könnyező szentkép. Az eredeti, Bécsbe vitt képpel ellentétben a Máriapócson lévő másolat, amit 1707-ben Telkessy István rendelkezésére festettek meg, többször is könnyezett.

...a pócsi másolat pedig, amely később kétszer újra könnyezett, ezáltal szinte másik „eredetivé” vált.⁸

Ez utóbbi kép, 1715. augusztus 1-jén, 2-án és 5-én, majd 1905 decemberében ismét könnyeket hullatott. Az 1715-ös eset kivizsgálása után Erdődy Gábor egri püspök kegyhelynek nyilvánította Máriapócsot. A városhoz nemcsak a könnyezések csodái kapcsolódnak, de számos más történet is, mely mind az Istenszülő képéhez, a templomhoz,

6 MOHAY. 2008. 537.o.

7 A mondat 2011 őszén, a határon túli görög katolikus hívek búcsúján hangzott el.

8 MOHAY:2008.535. o.

vagy Máriapócshoz, esetleg az oda vezető úthoz kötődik, nemegyszer kézzelfogható bizonyítékokkal igazolva a csodákat. Ilyen történeteket magam is sokat gyűjtöttem korábbi kutatásaim során. A Magyar Néprajz VII. görög katolikus népi vallásossággal foglalkozó fejezete is kiemeli e búcsújáróhely fontos szerepét a hiedelemtörténetek kapcsán is. A településhez kapcsolódó történetek között akad olyan, amelyben Mária egy közeli disznóól mellett egy mogyoróbokor ágai között jelenik meg, de többféle hiedelem kapcsolódik a máriapócsi temető egyik sírjához, is, amelyet a búcsúsok gyakran felkerestek. E sírban a néphit szerint olyan asszony nyugszik, aki péntekenként rendszeresen mosott, s ezt jelképezte sírján az öntöttvas fazék.⁹

Máriapócs a történelmi Magyarország 300 éves és egyik leghíresebb búcsújáróhelye. A kegyhelyet kisebb-nagyobb csoportokban az egész év folyamán látogatják, nagy búcsúja azonban háromszor szokott lenni: júliusban Szent Illés napján (július 20.), Nagyboldogasszony napján (augusztus 15.) és Kisboldogasszony napján (szeptember 8.).

Máriapócs történelmének kiemelkedő napja 1991. augusztus 18., amikor a Magyarországot meglátogató II. János Pál pápa bizánci szertartású Szent Liturgiát végzett magyar nyelven a kegykép előtt. Az ikont 2005-ben restaurálták.

Magyarország egyik legnépszerűbb vallásos, fiataloknak szervezett eseményének, az ifjúsági zarándoklatnak gondolata Seszták István atya fejéből pattant ki. Ő volt az, aki korábbi zarándoklat-élményeinek hatására 2003-ban először szervezte meg az első görög katolikus ifjúsági gyalogos zarándoklatot Máriapócsra. Tavaly, 2011-ben a kilencedik alkalommal tette meg több száz fiatal (több mint 500-an voltunk) a mindig más helységből induló, de mindig ugyanoda, s ugyanakkorra (Nagyboldogasszony) érkező távot. Az egész „rendezvény” támasza az a szervezői gárda, mely a kezdetektől létezik, és folyamatosan bővül, illetve cserélődik. A görög-katolikus „hálón” belül a lelkipásztorok, a kiadványok (pl. a Görög Katolikus Szemle) és a honlapok (pl. <http://www.ifjusagizarandoklat.hu/>, <http://www.gorogkatolikus.hu/>) feladata a zarándoklatot megelőzően, egy közös pontban fonódik össze: felhívni a fiatalok figyelmét a zarándoklatra, és lehetőséget biztosítani a jelentkezésre, regisztrációra.

Az Ifjúsági Gyalogos Zarándoklat

Én személy szerint a facebook nevű közösségi oldalon értesültem a részletekről (indulás időpontja, a regisztráció helyszíne, stb.). Az eddigi években (elmondások szerint) egy regisztrációs online felületet kellett kitölteni, majd várni kellett a válasza, hogy a kitöltő alkalmas-e a részvételre, vagy sem. Érdekes, hogy a zarándoklaton általam megkérdezettek közül senki nem tud olyanról, akit elutasítottak volna. Ez az előzetes jelentkezés a létszám felmérése miatt is hasznos. Arról is jó, ha többet tudnak a szervezők, hogy melyik csapatba hány ember várható az adott alkalommal. A létszám előzetes felmérése, és az utat megelőző regisztráció azért is fontos adminisztrációs előzmény, mert az általában megszokott nagy létszám miatt a szervezők több csapatra osztják a fiatalokat. A 2011-es, és az előző évek tapasztalatából kiindulva pontosan négy csapatról beszélhetünk. Ez már évek óta hagyomány. Ezen kisebb csoportok nevüket a jelzőszínekről kapják, a pirosról, a kékről, a sárgáról és a zöldről. Mindegyik csapathoz tartoznak papok és kispapok is, akiknek feladata egyféle koordinációs munkában és akár a lelki vezetésben is megnyilvánul.

Az egyes csapatok tárgyi készlete is figyelemreméltó. Beszélhetünk közös, tehát az egész csapat ideiglenes tulajdonát képező tárgyakról, és egyéni eszközökről is. Egy-egy „bömbi” (ez a fiatalok között elterjedt elnevezése, de a szervezők is így emlegetik), azaz hangosbmondó,

néhány voki-toki, és körülbelül két mikrofon tartozik a pirosakhoz, a kékkekhez és a sárgákhoz és a zöldekhez egyaránt. Minden zárandok kap egy, a csapatának megfelelő színű kendőt, egy poharat (érdekes, hogy ez egységes színű, 2011-ben kék volt), egy imakönyvet, amelyről még később szó lesz, és egy névtáblát. Ezeken kívül mindenki kap egy pólót, mely soha nem fekete, és amit minden zárandok az utolsó napon visel, akkor, amikor Máriapócsra érkezik a csapat. Ez a 2010-es évben világoskék, 2011-ben pedig méregzöld volt.

A csapatokra való tagolás haszna a könnyebb kezelhetőség, és természetesen a „versenyszellem” kialakítása. A zárandoklat minden napján más csapat megy elől, ez azt jelenti, hogy a több kilométer hosszú menet élén ők jelennek meg először az adott faluban vagy városban. Az első csapattal megy a püspök, illetve ők viszik a keresztek, és a zászlókat. A korábban említett versenyszellem szinte minden esetben kialakul. A színes tárgyi eszközök mellett a szóbeliségben jelenlévő elemek, a csapatindulók (például a pirosaké idén a Beatrice együttes *Azok a boldog szép napok dallamára íródott*), a kérdés-felet formában megjelenő hangos kiáltások, mind-mind a csoport tagjainak összetartását, és egyféle konstruált identitást, a pusztán zárandok minőségénél egy mélyebb hovatartozást erősítenek meg a fiatalokban. Az ilyen kérdés-felelet jellegű formák sokszor humoros hangvételűek, és úgy gondolom mindenképpen érdemesek a folklorisztikai vizsgálatokra. Az ilyen rigmusok párhuzamba állíthatók a különböző sportágak szurkolóinak kiáltásaival. A kérdést általában (sőt mondhatni szinte kizárólagosan) a „bömbbit” kezelő, tehát a mikrofonnal rendelkező személy teszi fel. Ez a személy leggyakrabban az egyes csoportokhoz rendelt kispapok közül az egyik, vagy egy olyan vezető típusú fiatal, aki például egy dal eléneklése után buzdításképp egy ilyen rigmust is kezdeményez. A válasz, mely minden esetben a csoport színe, a csapat többi tagja kiáltja vissza, s ha ezt nem elég hangosan teszik, akkor a kérdés megismétlődik, esetleg a „Nem hallom!” kiáltással buzdítja őket a kérdést feltevő személy a hangerő növelésére. Lássunk néhány példát ezekre a csoportidentitást erősítő rigmusokra:

K: Milyen színű a pócsi templom? V: Sárga!

K: Milyen színű a püspök atya szeme? V: Kék!

K: Milyen lesz a pirosak lába, mire Pócsra érünk? V: Kék!

K: Milyen színű a fű? V: Zöld!

K: Milyen színű az ég Máriapócsra? V: Kék!

A humor, mint olyan szerves eleme ennek az akusztikus effektnek, tehát a csoportidentitás erősítése végett az „igazságot kizáró” helyte-

len válasz, illetve a torzult valóság is megjelenik, de minden esetben csakis a válasz-elemben. Ezekben az esetekben a többi csapat kérdéseire építenek, és a „téves” válasz lesz a humor forrása. Például: *Milyen színű a püspök atya szeme?* (Ugyebár ez a kék csapat kérdése eredetileg.) *Piros!* (Ez pedig a humoros válasz, mely figyelmen kívül hagyja a valóságot, miszerint a püspök atya szeme kék, és nem piros, mint ahogyan azt a piros csapat válaszdói megállapítják.)

A zárándoklat programjában vannak állandó és változó elemek. Az imaalkalmak tekintetében napi többszöri lehetőségről beszélhetünk. Minden nap van utrenye, (ez körülbelül 45 perc) Szentmise, (körülbelül 1,5 óra) és vecsernye (körülbelül 45 perc). Állandónak nevezhetők ezek az imaalkalmak, az azonban, hogy ez fakultatív, vagy kötelező minőségű, változó jelleget mutat. A program szerint (melyet az interneten találtam) csak a Szentmisék kötelezők, de a szerdai napon (mely a lelki nap volt) mindegyik alkalom, valamint még az imaórák is kötelezőek voltak. Ez azt jelentette, hogy erre külön felhívták mindenki figyelmét, a papok által többször is ki lett hirdetve a kötelező jelleg. A nyitó vecsernye, ami a zárándoklat indulópontján, a vasárnapi napon történt meg, adott alkalmat a fő szabályok tisztázására. A Hajdúdorogi Egyházmegye megyés püspöke (Kocsis Fülöp) az alkoholtól való tartózkodást az egyik legfőbb betartandó normaként jelölte meg. A lelki napon pedig a házasság előtti szex (keresztény dogmákban oly jól ismert bűn) veszélyeiről is hallhattak a zárándokok prédikációkat. Fontos megemlíteni, a lányok és fiúk külön éjszakázására vonatkozó (külön helyiség, ha nem volt rá mód, akkor tornaterem kettéosztva) rendszert. Ennek a koedukált programnak az ellenőrzésére éjszakai (csak a nyugovóra térés körüli órákban, és nem hajnalban) ellenőrzéseket tartottak a papok, különös tekintettel a lányok alvóhelyiségére. Itt a fő problémát az okozta, hogy sok pár, esetleg jegyespár volt a zárándokok között, így olykor többszöri figyelmeztetésre és nógatásra váltak meg egymástól a szerelmesek. A betartandó „szabályok” között szerepelt még a honlapon olvasható tiltás: Mit nem lehet illetve nem ajánlott egy zárándoknak magával hozni? *„Elégedetlenséget és türelmetlenséget, mert ez csak lassítja célod elérését, Discmant, walkmant, mp3 lejátszót, mert nem hallod meg a nagy gondolatokat, a melletted gyalogló szavait!”*¹⁰ A szóban, vagy írásban kihirdetett szabályok tudtommal ennyiben merültek ki. A dohányzás megengedett volt.

A hét nem pusztán a szakralitás jegyében telt. Úgy vélem a „hagyományos célon kívül” a szervezők egyik legfontosabb elhatározása,

---

10 Elérhető: <http://www.ifjusagizarandoklat.hu/?q=node/4> (letöltve: 2012.04.10.)

a fiatalok lelki és társadalmi szükségleteinek kielégítése volt. A programban is látható, hogy kedden estére, Nagydoboson „néptánc-ház”-at iktattak be a szervezők. Ezen kívül csütörtökön este a Nyírbátori Élmenyfürdőt kizárólag a zarándokok vehették igénybe. A rendes vendégek távozását követően, illetve záróra után mind az 500 fiatal fürdőruhát vett fel. A hangulatot egy könnyűzenei együttes fokozta. Ők két medence között zenéltek, valóságos fesztivál-hangulatot hozva létre. Fülöp püspök is megjelent (reverendában természetesen), a pancsoló tömeg pedig „Püspök vízbe!” kiáltásban tört ki.

A zarándok füzetéről ígértem, hogy bővebben szólok. Ebbe nem csak az idei és a korábbi évek zarándokindulóit (idén az Együtt vele címet kapta az induló, de saját észrevételem szerint a régebbieket szívesebben énekelték a fiatalok, a korábbi indulók többször hangzot tak el) nyomtatták. A paraklisz szövegét, több zsoltárt, és más imákat is találhatunk benne. Körülbelül a füzet felénél érdekes fordulatba ütközik a meglepődött néprajzos olvasó. A Hooligans, a Beatrice, a Republic és más neves együttesek dalszövegeit is megtalálhatjuk benne. Tartalmaz még népdalokat, vagy népdaloknak titulált magyar nótákat, és idézeteket, pl. Wass Alberttől vagy Paolo Coelho-tól. Érdekes, hogy a néprajzkutatók igyekeznek elhatárolódni a zarándoklatok vizsgálatánál a Zahír szerzőjétől, miközben a kutatók pontosan őt idézik fórumaikon.¹¹ A füzet tehát nem csupán a zarándok-menet akusztikus mivoltát hivatott szabályozni, gondolatokat is ébreszt. Az éneklés érdekes és fontos pontja a vizsgálatnak. A Mária-énekek egymás mellett találhatóak a füzetben, ezeket éneklik a zarándokok, amikor lakott településre érnek. Természetesen nem csak a lakott területeken belül voltak jellemzőek a Mária-énekek, de úgy tapasztaltam, hogy lakatlan részeken (erdők, földutak) inkább a füzet második feléből választottak dalokat a fiatalok. Mondhatjuk, hogy gyakran a falutáblánál történt a váltás a *Csavad fel a szőnyeget*-ről a *Mária segíts-re*. Az éneklés egyébként csoportos tevékenység a zarándoklaton, de szinte mindig volt egy személy, aki a tempót, illetve a hangmagasságot diktálta a mikrofon segítségével. A mikrofont megszerezni, és énekelni, egyéni kérésre is bármikor lehetett, de gyakori volt az is, hogy a menet élén (itt a csapat elejére gondolok, nem a teljes zarándokmenet élére) gyalogoló kispapok felszólítására kerestek valakit a tömegből, aki a többség által kívánt dalt el tudja, vagy el akarja énekelni. Úgy gondolom, hogy a fent felsorolt és az ifjúsági zarándoklathoz hozzátartozó elemek fontos, teljességgel elfogadható és természetes

jelenségek: egy füzetben a szent és a profán, egymás mellett a táncház és a vecsernye.

Szamoskér és Szamosszeg között érdekes dolog történt. A piros csapat tagja voltam, aznap mi haladtunk a menet élén. Püspök atya Szamoskérig gyalogolt velünk, aztán előre ment autóval. Egy köves, de mellékúton haladtunk, a csapat papja épp távol volt, a kispapok jöttek elől velünk. Épp hazai retró számokat énekeltünk. Mint már korábban említettem, ez úgy működik, hogy bárki énekelhet a mikrofonba, ha van rá affinitása. A következő szám a *Limbó hintó* volt. A 3. képen látható zászlókat és keresztet vittük. Az egyik fiú felvetette az ötletet, hogy limbózzunk a kereszttel. Érdekes pillanat volt. Az a pár másodperc, a habozás, a vacillálás ideje. Az egyik kispap javasolta, hogy ne a keresztet, csak a zászlót használjuk. Nagyon jó volt a hangulat, sokan átbújtak a zászló alatt. Én nem tettem. Napokig gondolkodtam azon, hogy miért nem.

3. A zarándokmenet élén haladó csapat által vitt lobogó és kereszt (Készítette: Szabad Boglárka, 2011.08.10.)

Talán túlságosan nagymértékű bevonása ez a kutatói ének, de úgy gondolom a terepen tapasztalt jelenségekhez kapcsolódó önreflexió fontos tényezője a különböző társadalmi folyamatok értelmezésének, és szükséges eleme annak a folyamatnak, ami a végső konklúzió (már ha egyáltalán van ilyen) megállapításához vezeti el a kutatót. Későbbi álláspontom szerint azért nem bújtam át a zászló alatt, mert az én fejemben ez a két dolog összeegyeztethetetlen. Egy vallásos tárgy, jelkép közvetlen összekapcsolása a *Limbó hintó*val. Bár részt vettem a

2011-es zárandoklaton, nem vagyok része annak a szoros és már jól összeszokott görög katolikus ifjú közösségnek, melynek tagjai többsége számára ez nem az első, de a harmadik, hatodik vagy hetedik gyalogos zárandoklatot jelentette. Ezen fiatalok nagy része aktív tagja a magyarországi görög katolikus közösségnek, hetente többször jár templomba, életét kitölti a hit, és úgy vélem pontosan ez az, amiért olyan természetességgel kezel egy ilyen (mások számára talán furcsa) helyzetet, amely gyakorlatilag egy jó cél felé vezető úton történő, hasonló felfogású emberekkel való éneklést és szórakozást jelent számára.

Dolgozatom elején említettem, hogy egy közösségi oldalon, a facebookon talált képeket, fotóalbumokat is elemzésem segédeszközeinek tekintettem bizonyos esetekben. A „2011 Zarifeszt” illetve a „Zari” fotóalbum címek, amelyet fiatal lányok tölthettek fel az internetre.¹² A 2011 Zarifeszt egy beszédes fotóalbum, melyek alapján egy dolgot biztosan megállapíthatunk: a lány a zárandoklatot fesztiválként élte meg.

A közösségi oldalakra való képfeltöltés lehetőséget ad arra, hogy egy énképet konstruáljunk, bemutassuk magunkat, vagy élményeinket úgy, hogy tisztában vagyunk vele: mások látják azt. A fent nevezett album képein az alkohol, valamint a kocsmá is megjelenik.

A zárandoklat idejébe a buli ideje is beletartozik (nem csak és kizárólag) a lányok számára. A közös étkezések, vagy akár társasjátékok, a zenehallgatás, és természetesen a profán beszédtemák is szerves részei lehetnek a közel egyhetes útnak. Az is előfordult, hogy egy éjjel ölben hoztak be egy fiatal lányt a hálórészlegbe (valószínűnek tartom, hogy az alkohol miatt), és volt olyan is, aki négykézláb közelítette meg a mosdót.

Azért emelem ki a zárandoklat egyéni értelmezésének ezt a lehetőségét is, mert szeretném hangsúlyozni, hogy mennyire sokrétű és eltérő lehet ennek a vallásos eseménynek a fiatalok által tulajdonított jelentése vagy megélése. Ezek természetesen szélsőséges esetek és nem szeretném, ha azt gondolnák, egy ifjúsági zárandoklat erről szól. Csak az veszi észre ezeket, aki észre akarja venni. Vannak, akik teljes mértékben a saját lelkükre figyelnek.

Értelmezési lehetőségek

Barna Gábor egy 2008-ban megjelent tanulmányában két zárandok csapatot hasonlít össze, illetve vizsgál, külön-külön. Az egyik egy főként budapesti lakhelyű, intellektuális beállítottságú ötvenesekből álló csoport, akik gyalogosan keresnek fel kegyhelyeket, de emellett igyekeznek a búcsújáróhelyek közelében található, vagy az útjukba

eső fontosabb történelmi, kulturális „nevezetességek”, illetve helyszínek meglátogatására is időt fordítani. A másik zárándoklat Mátrarebélyre történik, minden évben ugyanakkor, augusztus 15-től 20-ig, ferencesek szervezésében és fiatalok vesznek részt rajta. A tanulmány egyik általam kiemelt és szerintem legfontosabb mondanivalója a következő:

Mindkét csoport vezetőjének az a véleménye, hogy szervezésük abból a felismerésből fakadt, hogy az egyház nem tudja megtalálni azokat a formákat, hogyan lehetne a ma emberét megszólítani. Nem tudja „eladni” Jézus Krisztus tanítását... A szent helyeknek ugyanakkor ma is erős vonzereje van. Érezni lehet a hely szakrális jellegét. Az azonos érdeklődésű, korú emberek baráti köre új keretet teremt. A hely és az emberi lélek találkozásából valami új születik.¹³

Úgy vélem jelen dolgozat vizsgálati tárgyának esetében is fontos tényező lehet az azonos korú és beállítottságú emberek körének meghatározó, összetartó, így a zárándoklat minőségét befolyásoló szerepe. A több-százéves kegyhely, az azonos érdeklődés (szinte mindannyian görög katolikusok), és az életkori sajátosságok (ennek megfelelő szórakozási formák, érdeklődési terület, ellentétes nemmel való kapcsolat kialakítása, a könnyűzene szükségessége stb.) egy olyan heterogén jelenséget hoznak létre, amelyre napjaink zárándoklatainak egyik formájaként, vagy „átalakult”, de inkább „folyton alakuló” vallási megnyilvánulásként is tekinthetünk.

Pusztai Bertalan önálló kötetében, a *Religious tourists*-ban ír arról, hogy a zárándokok elképzelései a zárándoklatról nemcsak eltérőek, de állandóan vitatottak is. (A turisztikai zárándoklat már a középkorban is jelen volt, erről Pierre Sigal *Isten vándorai* című könyvében is olvashatunk.)¹⁴ Ezekre az elképzelésekre az egyház nem akar hatni. A zárándok identitás kapcsán az egyház mint definiáló, vagy véleményalakító intézmény kikerül az irányító szerepből. Ahogyan Pusztai írja: „Végső soron *individuumaink a felkínált értelmezésekből válogatják illetve alakítják ki a vallásról való értelmezésüket.*”¹⁵ Az, hogy azokat a fiatalokat, akikkel együtt gyalogoltam, vallási turistáknak nevezem, nem az én tisztem. Az olvasó saját értelmezésére bízom a dolgot, könnyítésképpen Pusztai Bertalan definícióját használom:

[A]zok tartoznak a vallási turisták körébe, akik túl profánok, hogy zárándokok legyenek, de túl áhítatosak ahhoz, hogy turistáknak nevezzük őket.¹⁶

13 BARNA:2008.120. o.

14 SIGAL: 1989.

15 PUSZTAI:2004. 234. o.

16 PUSZTAI:2004.17. o. (saját fordítás)

Egy másik kérdés lehet az is, hogy mi számít túl profánnak? Egy olyan közösség, amiben körülbelül napi három órát töltenek közös imádsággal, (és még nem beszéltünk az egyénekről), és naponta több mint 20 kilométert gyalognak, hogy láthassák az Istenszülő képét, vajon túl profánnak nevezhető-e? Nem tudom, az olvasóra bízom. Én úgy gondolom, hogy az ifjúsági zarándoklaton, amin részt vettem, a szent és profán közelebb kerül egymáshoz, elméletileg szinte egymásba fonódva, gyakorlatilag szorosan egymás mellett, pulzálva, folyton váltakozva vannak jelen. A Szeged-alsóvárosi búcsúról írott tanulmánykötetben, *Az egy változó ünnep szent és profán között*-ben számos tanulmányt olvashatunk a szent és a profán együttes megjelenéséről, számos magyar és külföldi néprajzkutató tollából, különböző vizsgálati szempontok alapján. Strang Carol A. is a szegedi Havasboldogasszony ünnepén megjelenő szent és a profán elemek ellentétének bemutatására fekteti a hangsúlyt tanulmányában. A konklúziót így vonja le a szerző:

Az eseményt különböző részeit megfigyelve és elemezve állíthatjuk, hogy számos ellentét és feszültség volt a szegedi Haviboldogasszony ünnepen. Ezek az ellentétek és feszültségek az ünnep két részének, a szentnek és a profánnak a nyilvánvaló különbségéből eredtek.¹⁷

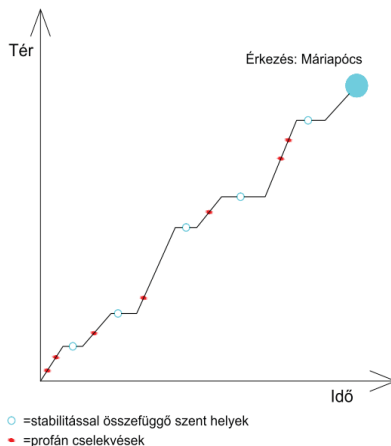
Én ezzel az ellentétből származó feszültséggel az ifjúsági zarándoklat esetében csak nyomokban találkoztam. Az viszont bizonyos, hogy az egész zarándoklat, az egész út, egy olyan keretet ad, amiben a hétköznapi jelenségek is lehetnek csodák, és fordítva. Megismerkedni egy új emberrel, vagy spagettit vacsorázni is lehet csoda, ugyanakkor az a bizonyos *limbózás*, vagy a *Kör közepén állok* eléneklése is összefér a zarándoklat eszmeiségével (legalábbis úgy tűnik).

5. Kocsis Fülöp,
Hajdúdorogi
Egyházmegye
megyei püspöke,
és a fiatal
zarándokok
fociznak
(Készítette: Zadu.
Elérhetőség:
www.
ifusagizarandoklat.
hu))

A szervezők, és a papság részéről is talán kicsit indirekt módon, de olyan kezdeményezéseket tapasztalhatunk, amelyek által nyilvánvalóvá válik: az egyház várja a fiatalokat és nyitott az újításokra. A kötöttségek fellazulnak. A püspök atyát focizás közben látni szintén egy ilyen közelítés jele. A *King of kings and lord of lords* vagy a *Ha elnök lehetnék* című punk dal éneklése, a vicceselés mikrofonba: mind-mind olyan elemei a zarándoklatnak, ahol a szent és profán közeledését tapasztalhatjuk. Vajon miben áll ennek a jelenségnek a lényege? Véleményem szerint a válasz a *tér* és az *idő* fogalmakban is kereshető. A heileri felosztás szerint (Voigt Vilmos könyve óta magyarul is olvashatjuk a felosztást)¹⁸ szent helynek minősül a zarándoklat maga, a szent út. Voigt Vilmos *A vallási élmény történetében* a zarándoklatokról írott fejezetében ezt írja: „Köztudott, hogy a szent megjelenése, gyakran helyhez, építményhez kötött, lokalizált.”¹⁹ Én is úgy gondolom, hogy a szent és a profán érdekes egymásmellettségének, fokozott dichotómiájának a „megszokott” szent helyek hiánya, vagy Mircea Eliade szavait használva „a szilárd pont, a középpont” hiánya (templom) és a mobilitás lehet az egyik oka.

Érdekes, hogy a helyváltoztatás közben minden attribútum adott, a zászlók, papok jelenléte, és az, hogy a zarándok tudja, milyen kegyhely felé tart. Az egyetlen elem, ami nem „stabil”, a helyszín. A földutak és a zajos főutak gyakorlatilag mind a szent út részei, de olyan elemek, amik csökkentik, vagy jobb kifejezés a csökkenthetik a zarándokokban a szakralitás tapasztalását. A helyszín szerepe szoros összefüggésben áll az ott történő cselekvéssel, hiszen ha jobban belegondolunk, a tornaterem is a stabilitással összefüggő helyszín (tehát a gyaloglás folyamata után hosszas pihenésnek, a megállásnak teret

6. Profán cselekvések a tér és idő függvényében

18 VOIGT: 2004. 208-212.o.
19 VOIGT: 2004. 194.o.

adó elem), ám ott semmiféle csoportos, illetve kötelező jellegű szent cselekvés nem történik, így környezetében megszaporodnak a profán jelenségek (zuhanyzás, társasjáték, éneklés stb.) Az olyan helyszínekhez közeledve viszont, ahol minden bizonyosan szent cselekvés fog történni, és a menet ez okból valószínűleg majd megáll (pl. templom, kereszt, liturgia helyszíne, és legfőképp a cél, Máriapócs), illetve, ahol a külső környezet igénye, és a zarándok minőség bemutatására való ösztön (pl. lakott területhez érve) hat a zarándokokra, a „rend” ismét helyreállni látszik. A templomban már minden a helyén van, a papok miseruhában, a szájak imára hangolódnak, a sapkák lekerülnek a fejéről. Az idő annyiban lehet tényezője a szent és a profán „közelebb kerülésének” amennyiben figyelembe vesszük a „hagyományos” értelemben vett szent idő időtartamát. Eliade így ír a profán időtartam és a szent idő közötti különbségről:

A vallásos ember szemében a térhez hasonlóan az idő sem homogén és nem is állandó. Vannak egyfelől szent időintervallumok, az ünnepek ideje, másfelől van profán idő, a szokásos időtartam, amelyben a vallási jelentőség nélküli események zajlanak.²⁰

Ha a szent út egy szent hely, akkor a szent út megtételének ideje vajon szent idő-e? A zarándoklat ideje szent idő-e? A Heileri felosztás szerint nem az. Szerintem mindenesetre olyan időintervallum melyben a szent, mint olyan többletszerűen (a hétköznapi idejéhez viszonyítva) van jelen. A vallásos ember, jelen esetben vallásos fiatal számára ez az idő jócskán hosszabb, mint amilyenekhez korábban hozzászokott (pl. egy szent liturgia 1,5 óra). Az ilyen hosszú ideig tartó „emelkedett időben” nem meglepő, hogy a profán események is megjelennek. Mohay Tamás nagyon találóan fogalmaz, amikor a csíksomlyói búcsújárásról írott könyvében azt mondja:

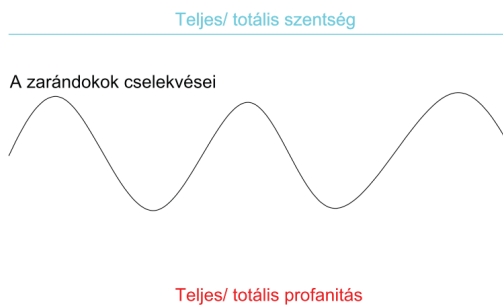
A somlyói búcsújárásban is, mint mindenütt a szent idő és a profán idő némiképp elválik egymástól, bár az éles elkülönítést nem tartom indokoltnak. A szent időben a szent cselekmények valósulnak meg, amelyek közé a mise, gyónás, áldozás, a szentbeszéd meghallgatása és a körmenet tartozik. A profán időben a hétköznapi szükségleteknek az ünnep során való kielégítése zajlik: étkezés, alvás, vásárlás stb... A két szféra minduntalan egybefolyik, és máskor valóban profán cselekedetek a búcsú terében és idejében valamennyire biztosan szakralizálódnak, átítatódnak a kegyhely levegőjével, amit valamilyenre magukkal is visznek sokféle szimbolikus formában.²¹

Ezt szem előtt tartva talán az idő fogalma lenne az, amivel kiegészíthetnénk (harmadik tényezőként) Barna Gábor gondolatait: „A hely és az emberi lélek találkozásából valami új születik.”²²

Túllépve a tér és idő fontos szervező szerepének problematikáján a szent és a profán jelenségek végleteiről, pontosabban azok hiányáról szeretnék még szólni. Úgy gondolom, a zárándoklat során tapasztaltakat bemutatva nyilvánvalóvá válik az, hogy néha a profán jelenségeket kell segítségül hívni ahhoz, hogy egy „szent” küldetés teljes egészében végbemenjen. Talán ezen a ponton alkalmas, hogy ismét Eliadét idézzük, ez által mutatva be szent és a profán fő és közös tulajdonságát: mindkét fogalom csak egymással való ellentéteiben értelmezhető igazán. „A szent és a profán a világban lét két módja, két egzisztenciális helyzet, amelyeket az ember a történelme során alakított ki.”²³

A profánnak nevezhető cselekvések (limbózás, pop slágerek éneklése, táncház, egy sör a kocsmában stb.) indirekt célja a közösség kohéziójának fenntartása. Ezek a cselekvések pedig közösségi jellegűek, szemben az imádsággal ami, bár többségében közösen végbemenő, de egyéni, individuális megélésű, és az egyén lelkének épülését szolgálja. A szent és profán dichotómiája, egy olyan diagrammal írható le, ahol a cselekvések mutatói sosem érhetik el a „teljes/totális profanitás” vagy a „teljes/totális szentség” szintjét.

7. A zárándokok cselekvéseinek közelítése a teljes/totális szentség és a teljes/totális profanitás felé

Nem fordul elő például Istenkáromlás, de az aszketizmus legmagasabb szinten való gyakorlása, a minden szabályt betartó, tökéletes viselkedés sem jöhet létre. Ez által magát az Ifjúsági gyalogos zárándoklatot is egy alapvetően vallásos célú folyamatként/rendezvényként/eseményként lehetne definiálni, ahol a megvalósulás konkrét formái az aktuális korszak, a résztvevő személyek temperamentuma és érdeklődési köre, valamint egyéb meghatározó tényezők függvényében alakul.

22 BARNA:2008.120. o.
23 ELIADE:1987.10.o.

A zárándoklat egységes szempontok mentén szerveződő jelenség, de értelmezése egyedi minőségű, egyéni specifikum. Az „út” fogalma minden résztvevőnek mást jelent, az aszkézistól egészen a zárándoklat fesztiválként való megéléséig. Ahogyan Bálint Sándor és Barna Gábor írja:

„[A] formák változhatnak, a búcsújárás tartalma a vallásgyakorlás szempontjából változatlan: vezeklés és elégtétel, az Istennel való találkozás sajátos és bensőséges módja... S ez az igény az, amely a folyton megújuló búcsújárást élteni.”²⁴

Utószó Írásom végére szántam a címben megjelölt két fogalom általam való alkalmazásának magyarázatát. A mottóként választott *paraklisz* definíció után, már csak egy (minimum egy) kívánnivalót hagy maga után a dolgozat. Joggal fogalmazódhat meg az olvasóban a fontos kérdés: Mi van a spagettivel?

Mint már korábban említettem kissé szkeptikusan vágtam útnak. Ez a tény fizikai valóságában is megmutatkozott. Csütörtökön Nyírkátán volt a Szent Liturgia. Ezt az eseményt félnapnyi gyaloglás előzte meg. Ez volt a negyedik nap. Bent a templomban igen sok résznel állni kellett, így hát az egyik alkalommal, mikor felálltam, rosszul lettem. Az egyik barátnőm, aki szintén nem érezte magát valami jól, kijött velem a templom udvarára. Emlékszem, lefeküdtünk a fűben, és a hátunkat a templom oldalához támasztottuk. Szédültem, vizet hoztak, de ami a leginkább foglalkoztatott az a következő volt: éhes vagyok. Felnéztem az égre, és hangosan sóhajtottam: Istenem! De szeretnék spagettet enni! Körülbelül egy fél óra múlva gyalogoltunk át az étkezés helyszínére, az iskolaudvarra. Az ebéd természetesen spagetti volt. Ami még jobban meglepett, hogy estére, Nyírbátorba érve spagetti volt a vacsora is.²⁵

Irodalomjegyzék

BALOGH Gábor 2007 *Az objektivitás elvesztése*. In: Hegedűs Rita, Révay Edit (szerk.) *Úton. Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére*. Szeged. Szegedi Tudományegyetem BTK Vallástudományi Tanszék. 73–86.o.

BARNA Gábor 2008 Modern zárándoklatok. *Ethnographia*. 119. évf. 2008/2-3. 115–123. o.

²⁴ BÁLINT–BARNA: 2006. 310. o.

²⁵ V.ö.: „Máig nagyon fontos összetevője a búcsújárásnak a csoda, a csodavárás.”
BÁLINT–BARNA: 2006. 310. o.

- BARTHA Elek 1988 *A görög katolikus magyarság vallási néprajza.* In: Palády-Kovács Attila (szerk.) *Magyar Néprajz VII.* Budapest. Akadémiai Kiadó.
- BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 2006 *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza.* Budapest. Szent István Társulat.
- MOHAY Tamás 2008 *Zenta és Máriapócs: adalékok a képkultusz és a történeti emlékezet kapcsolatához.* In: Papp Richárd – Szarka László (szerk.) *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat-kulturális emlékezet.* Zenta. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet. 61–78.o.
- MOHAY Tamás 2009 *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás.* Budapest. L'Harmattan.
- PUSZTAI Bertalan 2004 *Religious Tourists. Constructing Authentic Experiences in Late Modern Hungarian Catholicism.* Jyvaskyla. University of Jyvaskyla.
- ROSALDO Renato 2004 *A bánat és a fejevadászok örjögésének kapcsolata.* In: Biczó Gábor szerk. *Antropológiai irányzatok a második világháború után.* Debrecen. Csokonai. 257–275.o.
- SIGAL Pierre A. 1989 *Isten vándorai.* Budapest. Gondolat.
- STRANG CAROL A. 1999 *Szent és profán egy búcsúban.* In: Pusztai Bertalan (szerk.) *Szent és profán között. Between the Sacred and the Profan.* Szeged. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 3. Néprajzi Tanszék. 37–43.o.
- VASS Erika 2009 *A búcsú és a búcsújárás mint rituális dráma.* Budapest. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és a Lexica Kiadó közös kiadása.

Köszönet Vincent Van Hauthem-nek a grafikai segítségért!

ELTE BTK Néprajz MA I.

Tompos Krisztina

Kálmány Lajos a megítélések tükrében

1952-ben jelent meg Kálmány Lajos gyűjtése alapján a Történeti énekek és katonadalok¹ című kötet. Ez a hír önmagában valószínűleg senkit nem rendítene meg, hiszen könyvek mindig is íródtak, majd kiadták őket. Hiszen könyv csak papír, és mint ilyen, ártalmatlan, csak kiszolgálja a művelődni vágyók ízlését. Vagy mégsem? Úgy hiszem, számtalan példa volt már rá, hogy egy mű nem bizonyult annyira ártalmatlannak, hiszen a benne megfogalmazott tartalmat könnyen hatalmi célok szolgálatába lehetett állítani.

Dolgozatom kiindulópontja tehát a fent említett kötet, mely 1952-ben jelent meg. A megjelenés éve esetünkben egy lényeges információ, mivel ez az év a magyarországi szocializmus kiépülésének kezdeti időszakához tartozik. Úgy vélem, minden korszaknak megvannak a maga sajátos vonásai, jellemzői. Ez egyfajta szabályrendszer, ami az emberek mindennapjait teljesen áthatja, az élet ez alapján szerveződik. Az azonban változó, hogy egyes korszakokban mennyire hangsúlyosak és kézzelfoghatóak ezek a hatások. A múltba visszatekintve, kívülállóként könnyebb mindezt letisztultnak, jól kivehetőnek látni és ez különösen igaz az ötvenes évekre, ahol elég nyilvánvaló elvárásokat támasztottak az emberek felé. Mai szemmel nézve a vizsgált időszak fő jellemvonásai könnyen tetten érhetőek, hiszen az uniformizálás vágya az egész életet áthatotta, ez a szándék nyilvánvaló volt.

---

1 KÁLMÁNY L. 1952.

Mint írtam, ezek a sajátosságok az egész életet szervezik, befolyásolják, ebbe pedig az információ terjesztésére alkalmas könyvek is beletartoznak. Esetünkben tehát Kálmány Lajos kötete magán viseli az 1950-es évek jellemvonásait, a kor ideológiáját és elfogadott retorikáját. Ha beleolvasunk egyes részeknél az az érzésünk támadhat, hogy a cím ellenére egy propagandafüzetet tartunk a kezünkben. Kálmány Lajos életét és munkásságát gyakorlatilag eszközként használták fel egy ideológia alátámasztásához, ez adja dolgozatom problematikáját: Ennek következtében Kálmány és gyűjtése sajátos megvilágítást nyert, amit a későbbiekben szeretnék bebizonyítani. Dolgozatomban Kálmány Lajos személyét állítom a középpontba, hogy bemutassam, egy ember életét milyen sok szemszögből lehet értelmezni (és ezáltal torzítani) szakmától és kortól függően. A szakmai mellett a személyes indíttatás, akár egy személyes konfliktus is lényeges szerephez juthat a tudományos munka során és ez olykor az ideológiai befolyásához hasonló torzításokhoz vezethet, ennek bebizonyítását Banó István és Dégh Linda vitáin keresztül kísérelm meg.

A könyv Az 1952-ben megjelent Történeti énekek és katonadalok Kálmány Lajos munkája, és mégsem az. A szerző ugyanis már 1919 decemberében meghalt, így a kötet utólagos szerkesztés eredménye. Az elkészítés során felhasznált hagyaték sorsa meglehetősen hányatott volt. Móra Ferenc és néhány segítőtje összegyűjtötték a pap lakásán található iratokat, melyeknek egyik fele a szegedi Somogyi Könyvtárba, másik fele pedig a Nemzeti Múzeumba került. A budapesti anyagot Sebestyén Gyula átvitte az Ethnológiai Adattárba, ahol évtizedekig állt érintetlenül, becsomagolva (néhányan azt állították, hogy Sebestyén megtartotta az anyag egy részét). 1949 őszén a Magyar Néprajzi Társaság vándorgyűlést szervezett Szegeden Kálmány halálának harmincadik évfordulója alkalmából és ennek során a hagyaték sorsa is szóba került, célul tűzték ki az anyag feltárását. Végül Dégh Lindát bízták meg a munkával, de a vállalkozáshoz csatlakozott még Kovács Ágnes, Acsádi György és Katona Imre is. 1950. tavaszára elkészültek az anyag rendszerezésével, melynek kiadását a kor hatalmi elvárásainak megfelelően egy öt éves terv keretében képzelték el: „*A Társaság javaslatunkat elfogadta és a Folklore Munkaközösség öt éves tervében öt év alatt a következő köteteket fogja elkészíteni: I. Történeti énekek és katonadalok, II. Alföldi balladák, III. Mondák és legendák, IV. Népmesegyűjtemény, V. Mítosz és hiedelemanyag*”² A tervszerűség

szándékát a könyv megjelölésében is hangsúlyozták: *Kálmány Lajos Népköltési Hagyatéka I.* A tervet sajnos nem sikerült teljesíteni, ezen kívül még egy kötet látott napvilágot, az *Alföldi népballadák*³.

Felépítését tekintve a mű három fő fejezetre osztható: az elsőben Kálmány Lajos címmel Péter László a gyűjtő életrajzát közli, a második részben Kálmány Lajos munkássága és a történeti énekek címmel Dégh Linda a kötet létrejöttének körülményeit és az elkészítésnél használt módszertant írja le, valamint Kálmány munkásságát méltatja (az értékelés alapját a marxizmus eszme- és értékrendszere adja), végül a mű nagy részét a dalok közlése és az ahhoz írt jegyzetek teszik ki, melyek első felét Dégh Linda, a második felét pedig Katona Imre készítette. A sorozat főszerkesztője Ortutay Gyula volt.

Ebben a részben Kálmány életének különböző megvilágításaira szeretném felhívni a figyelmet, és ezen keresztül bemutatni, miként lehet egyes elemeket kiemelve más-más olvasatokat, szinte teljesen eltérő Kálmány Lajos-képeket létrehozni.

**Kálmány Lajos
a különféle
megítélések
tükrében**

Ehhez a részhez főként a Péter László által írt életrajzot használtam fel⁴. Más lehetőségem nem nagyon volt, hiszen lassan száz év múltával is ez tűnik a legrészletesebb Kálmányról szóló életrajzi írásnak. Később az egyes lexikonok és más szerzők is többnyire rá hivatkoztak. A kornak megfelelő nyelvezet, a „szocialista retorika” nagyban nehezítette az objektív képalkotást, de a feldolgozás során megpróbáltam lehántani az elfogultság és az ideológia héját.

Kálmány Lajos élete

Kálmány Lajos 1852. május 3-án született, Szegeden. Eredeti neve Kálmán, Kálmány pedig csak a felvett írói neve. Szülei, Kálmán Ferenc tímármester és Omachel Rozália (egy ruszin mészáros leánya) voltak. A négy testvére közül ő volt a legidősebb. Elemi iskoláit Szegeden végezte el, majd 1862-ben beírták a szegedi piarista gimnáziumba, ahol 1871-ben érettségizett. Ezután a temesvári papneveldebe került (Péter László szerint anyja kényszerítette) és 1865. július 24-én pappá szentelték.

Negyven éves koráig nagyon mozgalmas élete volt, a folyamatos áthelyezések, főként a nehéz természetéből adódtak. Sokszor került konfliktusba feletteseivel és mivel többnyire nem volt hajlandó meghunyászkodni, sok ellenséget szerzett magának, ráadásul a szembe-szegülést mindig áthelyezéssel „honorálták”. Az állandó vándorlás azonban sok előnnyel is járt, hiszen minden állomáshelyén gyűjtött, így neki köszönhetően sok Szeged környéki falu népköltéséről gazdag

3 KÁLMÁNY L. 1954.

4 PÉTER L. 1952.

anyag maradt fenn. 1875. augusztus és 1894. április között a következő falvakban volt káplán (összesen tizenkettő): Pécska, Csanádapáca, Battonya, Szeged-Rókus, Szaján, Törökbecse, Apátfalva, Szőreg, Csanádpalota, Mezőkovácsháza, Csóka, Magyar-szentmárton.

Kápláni tevékenységének első színhelye tehát Pécska, ahova huszonhárom éves korában került. A néphagyományok iránti érdeklődése már itt megmutatkozott, ekkor gyűjtötte ugyanis első művének, a „*Koszorúk az Alföld vadvirágaiból*”⁵ két kötetének anyagát. Bár néprajzi témákkal már korábban is foglalkozott, csak egy tanulmánya jelent meg 1875-ben a Magyar Nyelvőrben.⁶ Az igazi gyűjtőmunka kezdete tehát a Koszorúkhöz köthető.

Már itt, Pécskán is összeütközésbe került a feletteseivel (állítólag a plébános meg akarta lopni), amit a nyilvánosság elé tárt, amiért megintették és áthelyezték Csanádapácára 1877. áprilisában.

Innen 1878. áprilisban Battonyára került, ahol szintén nem maradhatott sokáig, és bár itt is volt egy fegyelmi ügye, végül betegsége miatt (tuberkulózis) kellett szabadságot kérnie.

Csak három hónapot pihenhetett, 1879. februárban Szeged-Rókuson lett káplán. Az itt gyűjtött anyagot különösen értékesé teszi az, hogy az utolsó pillanatban sikerült megörökítenie az „Ős-Szeged” népköltési képét, hiszen az árvíz nemsokára elpusztította a város nagy részét. Ekkor Kálmányt is érték veszteségek, az ár tönkretette gazdag könyvtárát. Az itt gyűjtött szövegek adták következő nagy művének, a *Szeged Népe*⁷ első kötetének anyagát, mely 1881-ben jelent meg.

Szeged-Rókuson sem maradt sokáig, 1879. márciusban már át is helyezték Szajánba, ahonnan 1880. decemberben Törökbecsére került, de itt is csak négy hónapot töltött. Ez idő alatt jelent meg a *Szeged Népe I.* kötete, aminek már nagy visszhangja volt a szakmában, többen méltatták vagy kritizálták. Törökbecsei felettese, Szentkláray Jenő lelkész az egyházi mellett világi hivatással is rendelkezett: történész volt. Így jól megértették egymást Kálmánnyal és később is tartották a kapcsolatot, de nem, mint egyházi emberek, hanem mint tudósok. Vele tehát nem került konfliktusba Kálmány, a helyi iskolaszékkal azonban igen, amikor is a tanítók bevádolták, hogy „sikamlós verseket” gyűjt a gyerekektől. Erre reagált a „*Népköltésünk gyűjtésének sorsa a vidéken*” című cikkében, mely a Pesti Napló 1881. március 17-i

---

5 KÁLMÁNY L. 1877., 1878.

6 KÁLMÁNY L. 1875.

7 KÁLMÁNY L. 1881b.

számában jelent meg.⁸ A válasz nem volt túl tapintatos, a községet és annak több értelmiségi tagját kompromittálta, így innen is mennie kellett.

1881. májustól 1882. augusztusig Apátfalván káplánkodott. 1882-ben jelent meg a *Szeged népe II. kötete*⁹, amit sokan méltattak.

Ezután Szőregre került, ahol több mint öt évet töltött el, és ez idő alatt jelentős népköltési anyagot gyűjtött össze a faluban és a környező településeken. Ebből állt össze a *Szeged Népe III. kötete*¹⁰, mely állítólag már ekkor kiadható állapotban volt, csak az anyagi viszonyok nem tették lehetővé a megjelenést. Szintén itt, Szőregen 1885-ben látott napvilágot egyik leghíresebb tanulmánya, a *Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya*¹¹, melyet fel is olvastak az Akadémián. Ez a mű jelzi, hogy milyen ellentmondás volt Kálmány egyházi és néprajzi munkássága között: mint tudóst, a néphagyomány olyan vallásos elemei is foglalkoztatták, amit egyházi emberként nem lett volna szabad elfogadnia.

1885. decemberben Csanádpalotán lett segédlelkész, ahol ismét felkavarta a kedélyeket. A Szegedi Híradó 1886. január 29-i számában „A vidékről”¹² címmel írt cikket a környék elmaradottságáról, amit „Figyelő” álnéven publikált. Óvatossága ellenére fény derült a szerző kilétére és ez ismét felettesei rosszallását váltotta ki.

1887. februárban Mezőkovácsházára helyezték, ahol mindössze két hónapig szolgált, majd innen Csókára került, ahol ismét hosszabb időt, négy évet töltött el. Ez a pár év szakmai szempontból sok eredménnyel járt, például ekkor ismerkedett meg Hermann Antallal, akinek segítségével az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*-ban is publikált. Emellett hozzá került Ipolyi és Abafi népköltési gyűjteménye, amelyet Abafi kérésére jegyzetekkel látott el. Az elkészült háromkötetnyi mű azonban sajnos eltűnt és ma már csak Kálmány jegyzeteiből rekonstruálható. 1889-ben a Magyar Néprajzi Társaság rendes és választmányi tagja lett, majd 1891-ben megjelent a *Szeged Népe* harmadik kötete is. Mindezek ellenére Csókán sem volt zavartalan az élete, 1889 márciusában a helyiek bevádolták a feletteseinél, mivel kifogásolták hitoktatói tevékenységét, ám az ügyből végül semmi nem lett.

---

8 KÁLMÁNY L. 1881a.

9 KÁLMÁNY L. 1882.

10 KÁLMÁNY L. 1891.

11 KÁLMÁNY L. 1885.

12 KÁLMÁNY L. 1886.

1891 szeptemberében ismét új faluba osztották be, Magyarszentmártonba, ahol negyven évesen végre letette a plébánosi vizsgát. (Kezdetre kellemetlenné válni, hogy ennyi idősen még mindig káplán.) 1892-ben egy újabb kétes ügybe keveredett: a szomszédos Ófaluban a jegyző és a bíró konfliktusában a parasztok érdekeit védő bíró mellé állt és ezt az ügyet is a nyilvánosság elé akarta tární. A püspök felszólította, hogy kérjen bocsánatot, ám erre nem volt hajlandó, így március végén meg is érkezett a levél az újbóli áthelyezéséről.

Káplánságának utolsó állomásán, Németeleméren 1892. márciustól 1894. áprilisig tartózkodott. Itt ismét egy tudós plébános, Szabó Ferenc lett a felettese, akivel jó barátságot alakítottak ki és ez sokban megkönnyítette a helyzetét. Szabó Ferenc több történelemkönyvet adott ki, valamint a Történelmi és Földrajzi Könyvtár sorozat elindítója és szerkesztője is volt.

1893. Kálmány életének egyik legmozgalmasabb éve, bár nem csak pozitív értelemben, hiszen a célul kitűzött szeged-rókusi plébániát végül nem kapta meg. 1892. decemberben értesült a plébánia megüresedéséről és ettől kezdve mindent megtett, hogy őt válassza ki a városi tanács a posztra. Azonban hiába korteskedtek érte a tudományos és az irodalmi élet olyan jeles alakjai, mint Hermann Antal vagy Jókai Mór, már a választás első fordulójában (1893. április 26.) kiesett, nagyon kevés szavazattal. Ráadásul a választás befolyásolására írt cikke, a *Világunk alakulásai nyelvahagyományainkban*¹³ is csak egy nappal a szavazás után jelent meg.

1894 tavaszán megüresedett Csanádpalotán a plébánosi hely, így került oda májusban helyettes plébánosnak és az is maradt egészen 1898. június 20-ig, holott már korábban kérte a véglegesítését. Erről az időszakról nincs sok információnk, de az biztos, hogy életében a néprajzi gyűjtés háttérbe szorult, hiszen csak két tanulmánya jelent meg tíz év alatt. Ennek több oka lehetett: lekötötték papi teendői, a gazdálkodás, amit maga végzett és a rókusi plébániáért folytatott harc is elkedvetlenítette. Káplánt takarékoságból nem tartott, ráadásul a földjein is egymaga dolgozott, nem fogadott fel bérest, emellett állítólag papi teendőit sem végezte hibátlanul.

1906 augusztusában agyvérzést kapott és a jobb oldala lebénult. Még négy évig élt Csanádpalotán, betegsége miatt azonban helyettes lelkészt kellett felfogadni és végül 1910-ben nyugdíjazták, így kénytelen volt a hűgához költözni Szegedre. Ettől kezdve folyamatosan gyógyfürdőkbe járt (ahol gyűjtött is), és ennek köszönhetően hama-

rosan felgyógyult és visszatért a tudományhoz. Ettől kezdve leghívebb levelezője Sebestyén Gyula lett, aki mindenben a segítségére volt és folyamatosan munkára ösztönözte. 1912-ben újabb kudarc érte: Sebestyén szerette volna bevászártatni a Kisfaludy Társaságba és Kálmány tiltakozása ellenére 1911 decemberében tagnak ajánlotta. Az 1912. februárban megtartott választáson csúfos vereséget szenvedett: ellenfele huszonnyolc szavazatával szemben ő csak kilencet kapott. A kudarc azonban már nem érte készületlenül, ráadásul szakmai elismerésekben is volt része. 1912 decemberében bevászártották az Irodalomtörténeti Társaságba és 1913-ban jelentkezett a Folklore Fellows magyar csoportjába. Emellett több műve is megjelent: a *Hagyományok I., II*¹⁴. és az általa szerkesztett *Ipolyi Arnold népmese gyűjteménye*.¹⁵ A „magyar mitológia” iránti érdeklődése megmaradt és tovább fokozódott, bár az általa gyűjtött hiedelemanyag kiadására nem kerülhetett sor, papként eddig már nem mehetett el. Az első világháború kitörése után tovább gyűjtött, egyre jobban érdekelték a történeti dalok, kötet kiadására azonban nem lehetett gondolni a háborús időkben. Életének utolsó két évéről szinte semmit sem tudunk, nem gyűjtött, nem jelent meg írása, emberkerülő lett. 1919. december elején halt meg, hatvanöt évesen. Lakása elhanyagolt volt, kéziratok egy egész szobát töltek be teljes összevisszaságban, senkije sem volt. Így lehetséges, hogy halálának pontos ideje sem ismert, egy iskolás gyerek talált rá, akitől rossz irkákat szokott venni. 1919. december 7-én helyezték vég-ső nyugalomra a szegedi Dugonics temetőben.

Ez volt tehát Kálmány Lajos élete, pontosabban annak csak egy olvasata, de az összeállítás során megpróbáltam a legobjektívebb adatokat figyelembe venni. Most ehhez képest szeretném érzékeltetni, mennyire másképp is lehet értelmezni ugyanezt az életutat.

A különböző írásokat olvasva új és új Kálmány Lajos jelenik meg a képzeletünkben. Egyik sem lehet a „valódi”, hiszen már régen eltávozott az élők sorából, életét nem ő írta le, hanem mindig mások, egyre távolabbról visszatekintve és más-más célok és érdekek által vezérelve. Reményeim szerint a következőkben kiderül, hogy mennyire fontos az, milyen indíttatásból kezdtek el foglalkozni a munkásságával.

Kezdjük talán a „legártalmatlanabb” területnél, a lexikoncímshoz. Lexikonok
nál. Ebben az esetben a fő szempont általában a szakmai értékelés, így a megvilágítás is ennek megfelelően változik. Emellett természetesen

14 KÁLMÁNY L. 1914a, 1914b

15 KÁLMÁNY L. 1914c.

a szócikk készítőjének személye sem elhanyagolható, bár többnyire a szerzők a szakmai célok figyelembevételével szerkesztik meg az ön-életrajzot, objektivitásra törekedve. Három lexikon címszavait tekintem meg, melyek a vallási, az irodalmi és a néprajzi megvilágítást reprezentálják.

A Magyar Katolikus Lexikonban¹⁶ Viczián János természetesen Kálmány Lajos egyházi pályát tekinti mérvadónak, de a néprajzos érdemek méltatása sem maradhat el, hiszen ez csak emeli pap emberi, szellemi „értékét”. A fontossági sorrend azért egyértelmű, a szócikk is így kezdődik: „*plébános, néprajzos*”.

A következő a Magyar Írók Élete És Munkái, Szinnyei József alapján, mely 1897-ben, tehát Kálmány halála előtt jelent meg. Szinnyei már ekkor elismerte néphagyománygyűjtő tevékenységét: „*a nép szóbeli hagyományainak gyűjtésével foglalkozik*”¹⁷, de „néprajzosnak” még nem nevezte, nem is nevezhette a korai időpontra való tekintettel. Ebben az esetben Kálmány titulusa: „*római katolikus lelkész*”.

Végül a mi szempontunkból legfontosabb, a Néprajzi Lexikonban Diószegi Vilmos¹⁸ által írt címszó következik. Itt Kálmány megnevezése kizárólag „*néprajzkutató*” és papi tevékenységéről csak a népköltés-kutatás kapcsán esik szó, főként a folklórkutatásban betöltött úttörő szerepét méltatja. Az egyházi foglalkozás tényének ilyen jellegű háttérbe szorítása azzal is összefügghet, hogy a Lexikon szocializmus időszakában íródott.

Kutatói szempontok: Kovács Ágnes és Ortutay Gyula

Mikor egyes kutatók a saját szakmai érdekeik figyelembevételével használták fel és értelmezték Kálmány Lajos munkásságát, a gyűjtő képe olykor meglehetősen egyoldalúvá vált. Attól függően, mi volt az alaptéma, életének és munkásságának csak részterületeit emelték ki, hiszen nem maga Kálmány állt a középpontban, csak mellékszereplője volt az eseményeknek. Ez azonban akaratlanul is torzításokhoz vezetett. Így lehetséges, hogy Kovács Ágnes Benedek Elekről írt tanulmányában Kálmány, mint a régi, rossz néprajzi gyűjtőmódszerek egyik képviselője jelenik meg: „*Ennél is nagyobb meglepetést okozott számomra a hiteles népmesegyűjtés első kezdeményezőjének tekintett Kálmány Lajos hagyatékának az áttanulmányozása. Kiderült, hogy Kálmány szövegei sem hitelesebbek, mint Krizáéi, csak- rosszabbak. Arany László kitűnő mesemondó volt, Kriza igen jó stilisztá, Kálmány azonban sem az egyik, sem a másik. Szövegeit háromszor, négyszer is*

16 VICZIÁN J. 2001. 64.

17 SZINNYEI J. 1980-1981. 870-871.

18 DIÓSZEGI V. 1979. 730.

átírta (...), nem azért, hogy hamisítson, hanem minden valószínűség szerint azért, hogy népibbé tegye őket.”¹⁹

A másik végletet képviseli Ortutay Gyula, aki 1940. március 14-i szegedi magántanári előadásán²⁰ Kálmány Lajos és a modern néprajzi gyűjtés kapcsolatáról beszélt. Ez az előadás szakmai nézőpont mellett (ami egyértelműen az egyéniségkutatást preferálja) egy meglehetősen elfogult, Szeged-központú látásmódot is képvisel, ami rányomja a bélyegét Kálmány megítélésére. Már a kezdősorokból is sejthető, hogy nem éppen szigorúan csak a tényekre szorítózkodó előadás várható, hanem az érzelmek is szerepet kapnak. *„Ha kedves Istennek a magyar népe és választott törzsököt, mellyel a magyarságot terjeszti: akkor az Alföld népei közül Szegedét választotta ki e feladat megoldására.”- írja egyhelyütt leplezetlen büszkeséggel s féltő szeretettel városáról Kálmány Lajos.*²¹ Az egész írás vitathatatlan tényként kezeli, hogy Kálmány Lajos minden néprajzi tevékenységét kizárólag Szeged érdekében végezte és élete minden szakaszában valahogy kötődött a városhoz. Nem kizárt, hogy ez valóban így volt, azonban ilyen jellegű küldetéstudatot feltételezni talán egy kicsit túlzás: *„kutatásainak középpontjában mondhatni kizárólag Szeged népe állott és a Szegedről kivándorolt, Temesközt visszamagyarító telepések.*²² Ortutay a szegedi öntudat hangoztatása mellett a helyes gyűjtési módszerek ismertetésénél is Kálmány életéből merít példákat, sokszor olyan tudatosságot feltételezve, amit nehéz lenne bizonyítani. A gyűjtő érdemeit folyamatosan aktualizálja, az akkori jelen (1940) mércéjével méri és mivel ezt olykor nehéz tényekkel alátámasztani, sokszor ilyen romantikus megállapításokkal kísérli meg igazát bizonyítani: *„Magának a népköltészetnek mélyebb problémáit is ösztönösen éreznie kellett s ha nagyjából alkalmazkodott is kora gyakorlatához, lépten-nyomon elárulta, hogy saját konkrét megfigyeléseit többre tartja az igazolatlan hagyománynál.*²³ Az egyéniségkutatás még gyerekcipőben járt ebben az időszakban, kezdeményezője, Ortutay Gyula pedig büszke volt újító gondolataira. Ezek után nem meglepő, hogy Kálmány méltatásánál ez is szóba kerül, már-már a módszer korai előfutárának tekinti, hiszen a fél évszázadnyi távolság mintegy legitimizálja a módszert, alátámasztja a létjogosultságát: *„saját mese gyűjtésem egynémely eredményéig*

19 KOVÁCS É. 1961. 432.

20 ORTUTAY Gy. 1941.

21 ORTUTAY Gy. 1941. 192.

22 ORTUTAY Gy. 1941. 195.

23 ORTUTAY Gy. 1941. 198.

*Kálmány Lajos népköltési gyűjteményeinek egy szempontból unikum jellege volt a magyar folklórebán.*²⁴ Végezetül meg kell jegyezni, hogy minden korszaknak megvan a maga „ideológiája”, szabály- és eszme-rendszere, ami Magyarországon Trianontól a második világháborúig a revízió gondolatát és a magyarságtudat erősítését szorgalmazta. Az ideológia az élet minden területén, így a tudományban is jelen van, ez igaz 1940-re is. Talán ennek tudható be Ortutay megjegyzése az előadás zárásában, mely kissé erőltetetten kapcsolódik a szöveg szerkezetéhez: *„Bevezető tanulmányaiban (mármint Kálmány) rámutat a nép hősiességére, magárahagyottságára és nyomatékosan kiemeli önkéntes települési kirajzásuknak nemzetpolitikai jellegét.*²⁵

Ha az eddigieket figyelembe véve kéne Kálmány Lajost elemeznünk, azt mondhatnánk, hogy egy korai egyéniségkutató néprajzos volt, akinek életcélját Szeged kutatása jelentette és ezzel az állami érdekek szolgálatában is állt. Ez természetesen egy meglehetősen kiskarikított kép, de egy avatatlan olvasó vajon mit szűr le mindebből?

Kálmány képe 1952-ben 1952 még a szocializmus kezdeti időszakához tartozik, amikor is meg kellett erősíteni egy rendszert, alátámasztva minden lehetséges eszközzel és egyértelműen megfogalmazva a követhető (és kötelezően követendő) irányelveket, a betartandó szabályokat. Ez a „harc” az élet valamennyi területére kiterjedt, a hatalom közvetítői megragadtak minden alkalmat az emberek befolyásolására, a „megfelelő” gondolkodásmód terjesztésére és „betanítására”. Sokakat nem kellett túlzottan kényszeríteni arra, hogy beálljanak a sorba, egyesek valódi meggyőződéssel hittek a Rákosiék által hirdetett elvekben, mások pedig saját érdekeiket szem előtt tartva álltak buzgón az új hatalom szolgálatába. Ebben a korai kényes időszakban mindenkinek nyíltan állást kellett foglalnia az új rendszer mellett, különben hamar a „gyanús” kategóriában találhatta magát, ami végzetes következményekkel járt. Tudósok, képzett néprajzkutatók visszhangozták a kommunista elveket, a néprajzot, mint a marxista társadalomtörténet dokumentálását segítő tudományt beállítva. A Történeti énekek és katonadalok az 1952-es helyzet minden vonását magán viseli, és jól példázza, miként lehetett egy könyvet, egy tudományt eszközként felhasználni, hatalmi érdekek szolgálatába állítani.

Már az is sokat sejtető, hogy a Kálmány-hagyaték kiadását egy öt éves terv keretében kívánták megvalósítani, ennek első kötete ez a mű. Az ideológia szinte a könyv minden lapján kézzelfoghatóan

megjelenik, mégis vannak olyan részek, ahol sűrűsödik, másutt pedig ritkul. Ebből a szempontból legelhivatottabb Dégh Linda, míg Péter László inkább alibi szinten emelte be az életrajzba a kötelezőnek vélt elemeket.

1952-ben Kálmány Lajos tehát még inkább csak „felhasznált irodalom” volt a szerzők kezében (kivéve talán Péter Lászlót), képének megalkotását még kevésbé vezérelte a realitás vágya, mint a korábban felhozott példákban. A következőkben ennek a Kálmány-képnek a fő vonásaira szeretném felhívni a figyelmet, bemutatva, hogy egy-egy elem kiemelésével, felnagyításával, egyes részletek elhallgatásával milyen torz kép alakulhat ki valakiről, mikor beáldozzák a „cél szentesíti az eszközt”- elvnek, hogyan is lesz Kálmány a történelmi materializmus korai képviselője?

Péter László

A fentiek alapján először Péter Lászlót és az általa írt életrajzot vizsgálom meg.²⁶ Péter László irodalomtörténész, bibliográfus, helytörténész, egyetemi tanár és folklorista 1926. január 21-én született Jánosalmán és még ma is aktív tudósunk. Már gimnáziumi tanulmányai is Szegedhez kötődtek, majd egyetemi tanulmányait ugyancsak itt végezte a Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetemen, ahol 1948-ban szerzett magyar- latin- filozófia tanári oklevelet. Több helyen dolgozott könyvtárosként, számtalan irodalmi kötet szerkesztője volt és főként irodalmi, nyelvészeti témákban publikált, de a folklorisztika is foglalkoztatta. Érdeklődésének legfontosabb jellemzője a Szeged-központúság, ezért több olyan személy életével foglalkozott, akiket valamilyen szorosabb szál fűzött a városhoz, mint például Móra Ferencet vagy Radnóti Miklóst. Ennek köszönhetően kezdett komolyabban érdeklődni Kálmány Lajos iránt is és ezért ő írta a Történelmi és katonadalok életrajzi fejezetét. A kötetben szerkesztésében közreműködők egy részével már korábban is kapcsolatba került, bár erről csak kevés információ áll rendelkezésünkre, ő maga biztos tudna erről mesélni. Szegeden, az egyetemen megismerkedett Ortutay Gyulával és Katona Imrével, az Ortutay által szervezett Tápai faluszemináriumon együtt vettek részt. Ortutayval később is tartotta a kapcsolatot, aki politikai befolyását kihasználva többször is segítette Péter Lászlónak. Először mikor „titoizmus vádjával” (Lenint többre tartotta, mint Sztálint), kidobták a szegedi egyetemről, segített neki elhelyezkedni a karcagi múzeumnál: *„Végül a pesti egyetem néprajzi tanszékén dolgozó barátai-*

---

26 Péter László munkásságának ismertetésénél Bodrits István és Juhász Antal írásait használtam fel. BODRITS I. 1995. JUHÁSZ A. 2007.

im, Barabás Jenő (utóbb Herder-díjas) és Katona Imre addig győzködtek Ortutay Gyulát – aki amellet, hogy tanszékvezető volt, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának elnöki tisztségét is betöltötte –, amíg 1950 decemberében kinevezett Karcagra múzeumigazgatónak.²⁷ Később, az 1956-os események kapcsán november 4-én írt *Humanizmust, demokráciát!*²⁸ című cikke és ekkor tett kijelentései miatt izgatás vádjával letartóztatták. Ortutay ekkor is latba vetette befolyását, segíteni azonban nem tudott rajta, ennek nyomát naplója 1957. április 5-i bejegyzésében találhatjuk meg: „Telefonál Katona Imre; Péter Lacit hat hónapra internálták.(...) Péter Lacin nem sikerült segítenem, pedig Biszkuval, Révai Józseffel is beszéltem az érdekében.”²⁹

Péter László Katona Imrével egyetemista koruk óta szoros barátságot ápolt egészen Katona 2001-ben bekövetkezett haláláig. Hogy mennyire volt szoros ez a kapcsolat, jól érzékeltetik az általa mondtak: „1949-ben Ortutay pesti néprajzi tanszékére hívott Dégh Linda. Nem mentem, hanem magam helyett Katona Imrét javasoltam, és ő aztán nyugdíjba menetelég ott is maradt.”³⁰

Visszatérve a főtémához, a Történeti énekek és katonadalok kötetéhez tehát nem csak Kálmány Lajos alapos ismerete kötötte Péter Lászlót, hanem egyéb személyes és szakmai kapcsolatok is. Emellett az is kiderült, hogy nem volt a múlt rendszer feltétlen híve, ez a magyarázat arra, hogy a megírt életrajzban nem törekedett elvakultan a hatalom érdekeinek kiszolgálására.

Ha ki szeretnénk emelni a csomópontokat, amelyek mentén a szöveg szerveződik, akkor ezek az elfogult idealizálás és maga az ideológia. Bár Péter László objektív tényekre alapozta írását, sokszor jelenik meg Kálmány érdemeivel kapcsolatos elfogultsága, aminek következtében egyoldalúan pozitív képet fest a gyűjtőről. A hatvanoldalmi szövegben talán egyetlen kritikai megjegyzést tesz, miszerint a pap a kor gyakorlatát követve csak a dalok szövegét jegyezte le, dallamát nem. Ettől eltekintve Kálmány Lajos minden cselekedete tökéletesnek tűnik, a konfliktusokban természetesen mindig neki volt igaza és mások tévedtek. Az idealizált kép ilyen megjegyzésekkel támasztja alá: „A testvérek szerették egymást, ragaszkodtak egymáshoz, s különösen Lajos igyekezett fiatalabb testvéreiért, azok családjáért minden lehető megtenni, ha segítségét kérték.”³¹ vagy „(...) nem valami jó tanuló volt,

27 HOLLÓSI L. 1998.

28 PÉTER L. 1956

29 MARKÓ L. 2009b. 196.

30 HOLLÓSI L. 1998.

31 PÉTER L. 1952. 5.

az első osztályban bizony meg is bukott.”³² (Mintha ezt csak nagyon nehezen lehetne elhinni.) Ez a hangnem keveredik a marxista eszmeiséggel, melynek következtében Kálmány, mint a népet támogató gyűjtő jelenik meg.

Az ideológia megjelenítése sokszor meglehetősen erőltetettnek tűnik, de mindenképpen ez torzít legtöbbit a képen. A marxizmust Péter László két okból használta fel: egyrészt jó eszköz lehetett a gyűjtő érdemeinek méltatására, jelentőségének alátámasztására, másrészt voltak fordulatok, amelyek használata a korban „kötelezően ajánlott” volt és mintegy „eladhatóvá” tette az adott műben leírtakat (akárcsak az a bizonyos „vörös farok” az írások végén).

Péter László tehát gyakran azért használja fel a marxizmust, hogy Kálmány Lajos igazát bizonyítsa, példa erre Kálmány Pesti Naplóba írt cikkének megítélése: azt figyelmen kívül hagyja, hogy milyen következményekkel járt egy ilyen kényes ügyet a nyilvánosság elé tárni, a papot, az abszolút igazságok képviselőjeként tünteti fel, aki csak az igazságtalan körülmények miatt nem győzhetett: „*egy falusi szegény pap a földbirtokos képviselővel szemben nyilvánvalóan bukásra volt ítélve.*”³³ A szerző saját állításainak igazolására gyakran használ Kálmánytól vagy kortársaitól vett idézeteket, ami nem is jelentene problémát, ha nem a szövegkörnyezetből kiragadva tenné ezt, mivel így olyan gondolatokat kapcsol a gyűjtő személyéhez, melyek nem feltétlenül voltak sajátjai. Így válhat a pap a kommunizmus korai hirdetőjévé egy a püspöknek írt levél egyetlen kiemelt mondata alapján: „(...) különben sem akarom, hogy nevem szerepeljen, ha egykor az a vihar, a melyik ma Oroszországban dúl, hazánkba is eljut s elsepri az egyházi birtokokat itt is, melyet a nép várva vár.”³⁴ A levél többi részéről, semmit sem tudunk meg.

A leginkább a hatalomnak való megfelelést szolgáló, kifelé szóló, tömény politikai szöveg a mű legvégén jelenik meg, amelyben Péter László bebizonyítja, hogy Kálmány a korszak osztályharcában minden cselekedetével a nép érdekeit védte a burzsoáziával szemben, és ezzel előfutára volt a győzedelmeskedő kommunizmusnak: „*Kálmány Lajos több volt, mint folklorista (...) kora néprajztudósai közt a leghaladóbb politikai egyéniség.*”³⁵, „*Ez a tökéletes azonosulás a néppel, ez tette*

32 PÉTER L. 1952. 6.

33 PÉTER L. 1952. 19.

34 PÉTER L. 1952. 45.

35 PÉTER L. 1952. 53.

lehetővé (...), hogy gyűjtései a leghitelesebben, legőszintébben tükröz-
hették a dolgozó nép élmény- és gondolatvilágát.”³⁶

Kicsit részletesebben szeretnék foglalkozni egy érdekes kérdéskörrel, Kálmány Lajos papi mivoltának megítélésével, amely érzékelhetően megnehezítette a szerkesztők dolgát és a későbbi vitákban is jelentős szerepet játszott. Azt ugyanis sehogy sem lehetett letagadni, hogy a gyűjtő pap volt, az egyház szolgálatában állt. Az egyházzal való bármilyen kapcsolat 1952-ben senkire sem vetett jó fényt és bár Kálmány jóval korábban élt (amikor még másképp állt az „osztályharc”), a papi létet nem lehetett figyelmen kívül hagyni, kezdeni kellett vele valamit. Ez azonban nem volt olyan könnyű feladat, amely az életrajzból és később Dégh Linda írásából is kitűnik. Egy olyan időszakban, ahol csak jó és rossz, fehér és fekete van, bebizonyítani egy feketéről, hogy igazság szerint inkább fehér volt, valójában lehetetlen vállalkozás, ennek ellenére mégis megpróbálják és ez számtalan ellentmondást szült. Szerintem a korszak emberei is így érezhettek, mikor megpróbálták a kötelező irányelvek szerint gondolkodni és cselekedni, ám mindig volt valami, amit nem lehetett egyértelműen beilleszteni az előre megrajzolt képbe. Ezt a problémát Péter László a következőképpen kezeli. Egyrészt megkísérli bebizonyítani, hogy Kálmány szinte nem is volt pap, hiszen sohasem viselkedett úgy és nem is érezte magát egyházi embernek- a szerző így próbálja meg elhalványítani a hátrányt jelentő foglalkozás jelentőségét: „Kálmány Lajosban-az öregek szerint-az a hiba volt, hogy nem papnak teremtette az Isten.”³⁷, „A helyi közép-osztály persze bűnéül róttá fel a paraszti barátokat. Ő maga is paraszt-mondták róla.”³⁸ Némelykor szinte meg is feledkezik a papi hivatásáról és az egyházat, mint általános kategóriát, az elnyomók megtettesítését jeleníti meg és ebben az esetben Kálmány státuszáról szó sem esik: „s csak a mostoha viszonyok, meg az egyháziak által támasztott nehézségek akadályozták meg kiadását.”³⁹ Péter László következő állítása, hogy valóban pap volt, de csak kényszerből. Egyrészt csak azért választotta ezt a pályát, mert az anyja így akarta, másrészt a kor viszonyai által determinálva volt a papi pályára. Utóbbi alátámasztására Péter László még az érettségi utáni pályaválasztás korabeli statisztikáiból is idéz, hogy bebizonyítsa, Kálmánynak nem volt más választása. Igazán figyelemre méltó ez az igyekezet, ugyanakkor kissé erőltetettnek is tűnik, mintha túlzottan meg akarna felelni a politikai elvárásoknak

---

36 PÉTER L. 1952. 58.

37 PÉTER L. 1952. 38.

38 PÉTER L. 1952. 39.

39 PÉTER L. 1952. 21.

„Egyben mutatja is a legkisebb ellenállás irányát, amely felé az egyszerű származású emberek „fölemelkedni” kívánó gyermekei haladhattak. Kálmányt is nyilván ez a legkisebb ellenállás sodorta a papi pálya felé.”⁴⁰ Más esetekben Kálmány papi mivolta még pozitív megítélésbe is kerül, hiszen mint az alsópapság tagja szemben állt feletteseivel, akik az osztályharcos szemléletben egyértelműen a burzsoázia, az elnyomók képviselői, az alsópapság viszont szinte a néppel egyenlő: „Ezek a kép-mutató levelek híven tükrözik a feudális államtól „függetlennek” hirdett egyház főpapjainak buzgólkodását, hogy az alsópapság megaláztatása árán is minél hívebben szolgálják az uralkodóosztály érdekeit.”⁴¹ Ez a sokféle, néha egymásnak ellentmondó kijelentés könnyen összezavarhatja az olvasót: Kálmány Lajos pap volt, de mégsem volt az, vagy csak kényszerből, vagy... Szerintem ez a „tudathasadt állapot” az egész korszak jellemzőjének mondható. Olyan sok volt az elvárás, amennyinek az ésszerűség határain belül már nem lehetett megfelelni és ez szükségszerűen ellentmondásokhoz vezetett

Péter László életrajza tehát magán viseli az ideológia nyomait, indíttatása azonban szakmai és érzelmi, a ferdítések nagy része is csak Kálmány méltatása érdekében történik: a látszat ellenére inkább a népköltési gyűjtőt értékeli benne és nem az osztályharcos papot.

Dégh Linda

A kötet második fejezetében Kálmány Lajos munkássága és a történeti énekek címmel Dégh Linda foglalkozik a gyűjtő életével, munkásságával. Dégh Linda⁴² néprajzkutató 1920-ban született Budapesten. Egyetemi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, így került kapcsolatba Ortutay Gyulával, aki tanárja volt és az ő biztatására csatlakozott az egyéniségkutató iskolához, ennek terméke a Pandúr Péter meséi⁴³ és a Kakasdi népmesék két kötete.⁴⁴ Magyar-angol szakos diplomát szerzett, majd 1943-ban megkapta a bölcsészdoktori oklevelet. Katona Imrével együtt tanítottak a budapesti egyetemen, majd mindketten részt vettek a Kálmány hagyaték feldolgozásában 1949-ben és 1950-ben. 1964-ben az Egyesült Államokba utazott egy tudományos konferenciára, majd végleg kint is maradt és a Bloomingtoni Indiana University folklórtanszékének tanára, majd vezetője lett. Ma is élő néprajztudósunk.

40 PÉTER L. 1952. 8.

41 PÉTER L. 1952. 29.

42 Az életrajzi adatok Voigt Vilmos köszöntéséből származnak. VOIGT V. 1990. Sajnos egyéb róla szóló ismertetést nem találtam.

43 DÉGH L. 1941.

44 DÉGH L. 1955., 1960.

Az 1950-es években Dégh Linda nem a megalkuvók közé tartozott, hanem azok táborát gyarapította, akik teljes vállszélességgel az új rendszer mellé álltak. Tanulmányában már nem bánik olyan óvatosan a politikai szemléletmóddal, mint Péter László, Kálmány munkásságát kizárólag eszközként használja fel marxizmust méltató állításainak alátámasztásához. Ebben a fejezetben tehát a kitűzött cél ellenére (a cím: Kálmány Lajos munkássága és a történeti énekek) Kálmány tudományos munkásságáról nem sok szó esik, inkább a marxista történelemfelfogás leírását olvashatjuk, a pap által gyűjtött dalokból kiragadott részletekkel alátámasztva. Dégh Linda tehát egy (a Péter Lászlóéhoz képest is jóval súlyosabban) torzított képet fest Kálmány Lajosról. Egyrészt a marxista gondolkodás korai képviselőjét láttatja benne, másrészt minden fenntartás nélkül hasonlítja a pap munkásságát és gondolkodását az általa preferált, korabeli (1952) gyűjtési elvekhez. Ha nem tudnánk, kiről van szó, azt hihetnénk, a szerző az 1950-es évek egyik nagy marxista folkloristájával foglalkozik.

Természetesen Dégh Linda is él az idealizálás eszközeivel, néha még erőteljesebben, mint Péter László. A Kálmány házában talált hatalmas rendetlenségről például a következő véleményt fogalmazza meg: *„És csodálatos dolog, hogy Kálmány Lajos mindent meg tudott találni ebben a vad rendetlenségben(...)*”⁴⁵

A papi hivatás megítélésének problematikájával Dégh Lindának is szembesülnie kellett és Péter Lászlóhoz hasonló megoldást talál, tehát semmilyen. Ugyanolyan következetlenül, az éppen bizonyítandó tényeknek megfelelően váltogatja az egyes nézőpontokat, bár nála az egyházzal való kapcsolat megsemmisítésének szándéka sokkal erőteljesebb, így olykor elég drasztikusan is fogalmaz: *„Hagyatékában voltak ugyan régi egyháztörténeti könyvek és egy brevárium (...) ezen kívül azonban sem prédikáció fogalmazványok, sem vallásos elmélekdedések nem mutatnak arra, hogy pap lett volna.”*⁴⁶ A papi szerepkör degradálásának újabb eszköze, mikor kizárólag a megélhetéshez elengedhetetlen „szükséges rosszként” tünteti fel a hivatását, eszerint Kálmányt csak az érdek fűzhetette az egyházhoz. Talán ez az egyik legsúlyosabb vád és a legfelháborítóbb is, hiszen semmiféle jel nem utal arra, hogy lenne létjogosultsága: *„Vajjon a plébánosi állást anyagi függetlenségének megszerzésére akarta-e felhasználni, hogy később nyugodtan élhessen a tudománynak?”*⁴⁷ Máskor megpróbálja a „paraszt” jelző használatával enyhíteni a foglalkozás egyházi jellegét és kihangsúlyozni

---

45 DÉGH L. 1952. 75.

46 DÉGH L. 1952. 72.

47 DÉGH L. 1952. 73.

Kálmánynak a néppel való szoros kapcsolatát: „Egyike volt azoknak a parasztpapoknak, akik valóban népükért dolgoztak.”⁴⁸

Összességében azonban a gyűjtőt alapvetően politikai szereplőként kísérli meg bemutatni, aki a saját korában már érezte a szocialista forradalom előszelét és ennek megfelelően cselekedett. Nem, mint önálló, önmagában is értékes személyiség jelenik meg előttünk, hanem a kor „előmarxista” emberének ideáltípusaként. Szerintem a szerző erre a megállapításra csak belemagyarázással juthat, de esetünkben ez sem okoz gondot Dégh Lindának: „Tragikus a tudós sorsában, aki ösztönösen látta meg a helyes utat és harcolt érte minden ideológiai felkészültség nélkül, hogy már nem vehetett részt a forradalom és Tanácsköztársaság munkájában.”⁴⁹

Kálmány szerepét kizárólag az osztályharc viszonyrendszerében vizsgálja, így a népköltészet gyűjtése nem önmagában értékes munkaként jelenik meg, hanem a nép érdekeit szolgáló cselekedet és Kálmány konfliktusai sem függenek össze emberi természetével, hanem egyszerűen a burzsoáziával való szembenállásából adódnak: „a népek egyetértését, békés együttműködését akarta szolgálni munkájával és ezt felettesei a gyűlölködő nacionalizmusnak ebben a korszakában nem tudták neki megbocsátani.”⁵⁰ Utóbbi állítás akkor tűnik igazán érdekesnek és tanulságosnak, ha visszagondolunk Ortutay Gyula előadására, ahol Kálmányt, mint a magyarság védelmét, a nemzet egységét szolgáló gyűjtőt mutatja be, aki tehát abban az értelemben éppen a Dégh által „gyűlölködőnek” titulált nacionalizmust támogatta. Ez az ellentmondás jól bizonyítja, mennyit is számít, milyen korszakban, milyen politikai rendszerben íródnak a művek. Így lehet Kálmány egyszer nacionalista, máskor pedig az internacionalizmus feltétlen híve.

A gyűjtő munkássága kapcsán Péter Lászlóval ellentétben Dégh nem szorítkozik vázlatos felsorolásra, hanem elméleti problémák felvetésére használja fel annak ismertetését. Itt mutatkozik meg igazán, hogy a cím (*Kálmány Lajos munkássága és a történeti énekek*) csak egyfajta alibi, a szerző valójában az általa preferált modern néprajzi módszertant (főként egyéniségkutatás) és a történelmi materializmust kívánja népszerűsíteni. Kálmány Lajos munkássága tehát itt inkább csak alátámasztója egy elméletnek, Dégh Linda csak felhasználta. Ehhez azonban teljesen át kellett értékelni a gyűjtő szakmai érdemeit és gondolkodásmódját, hogy aztán könnyedén összehasonlítható legyen az 1952-es idősakkal. Így vált lehetővé a következő állítás megfogal-

48 DÉGH L. 1952. 72.

49 DÉGH L. 1952. 112.

50 DÉGH L. 1952. 74.

mazása is: „*A társadalmi valóságot kereső Kálmány gyűjtési elve tehát megközelíti a történelmi materializmus elveit.*”⁵¹

Dégh hasonlóan járt el a felhasznált hagyaték anyagával is: osztályharcos szemlélettel történelmi sorrendbe állította a műveket és ez alapján osztotta tematikus egységekbe az anyagot, követve a marxizmus alapvető tételét, a történetiséget.

Végezetül egy idézet, mely egyértelműen kifejezi, mi is vezette Dégh Lindát Kálmány munkásságának értékelése és az anyag felhasználása során, ez pedig nem más, mint megfelelni a kor ideológiájának, sőt még túl is teljesíteni az elvártat: „*azt kívánjuk bebizonyítani, hogy a népköltés anyaga végső fokon az adott kor termelési viszonyainak történelmi dokumentuma, hogy egyedüli hűséges kifejezője a parasztság történetének az osztálytársadalmak korában.*”⁵²

Péter László és Dégh Linda azonos történelmi helyzetben alkották meg Kálmány értelmezéseit, így írásaikban sok a közös vonás, mégis jelentős különbségek fedezhetők fel a kétféle nézőpontban. Ez abból adódik, hogy a szerzők két különféle magatartást képviseltek: Péter László csak az ideológia mázát borította a maga írására, hogy méltathassa Kálmány érdemeit, míg Dégh Lindánál Kálmány Lajos munkássága csak „ürügy” volt az ideológia megfogalmazására és népszerűsítésére. Dégh Linda teljesen elrugaszkodott az objektivitás és a tudományos hitelesség talajáról, a szakmai szempontokat alávetette a korszak eszmerendszerének, s kommunista eszmeiségnek, mintaszerűen alkalmazva annak retorikáját. Ez merőben más, mint Péter László álláspontja, aki a marxizmus köntösét csak látszólag öltötte fel egyrészt azért, hogy ne keveredhessen gyanúba másrészt, hogy Kálmány Lajos munkásságának értékét még több bizonyítékkal alátámaszthassa. Összességében azonban elmondható, amit Ujváry Zoltán is megállapít, hogy ez a könyv a magyar folklórkutatásra nehezedő ideológia és politika kordokumentuma.⁵³

Miklós Péter: Az eddigiekben a papi szerepkör teljes elhanyagolását láthattuk, ami Kálmány érhető is a korabeli viszonyok ismeretében. Pontosan ezért lehet érdekes egy másik irányból, az egyház szemszögéből megközelíteni Kálmány Lajos életét. Erre Miklós Péter írása ad lehetőséget, aki a lelkész csanádpalotai éveit kísérelte meg felderíteni főként levéltári

dokumentumok alapján.⁵⁴ A tanulmány 2003-ban jelent meg a Makói Keresztény Értelmiségi Szövetség füzetei harmincötödik számában. A szerző egy egészen új megvilágításba helyezi Kálmány életét, hiszen papi tevékenységén keresztül mutatja be, néprajzi munkássága itt csak egy mellékszál. Nem is lehetne több, hiszen a Csanádpalotán töltött évek alatt a gyűjtő nem is igazán foglalkozott a néprajzzal, más ügyekkel volt elfoglalva. Már az első sorokból látható, mennyivel másabb, ha vallási szemszögből vizsgálják, hiszen eszerint „*Kálmány Lajos (1852-1919)- a magyar folklorisztika nagy alakja- munkája során többek között a népi vallásosságot és az ősi magyar hitvilág emlékeit kutatta, archaikus (apokrif) imádságokat gyűjtött.*”⁵⁵ Természetesen ebben a megállapításban is van igazság, de a világi témájú kutatásai valahogy kifelejtődtek a felsorolásból.

Péter László és Dégh Linda alapján Kálmány Lajos nem volt papnak való, az egyháziakkal folyamatosan konfliktusba keveredett, de amúgy fedhetetlen jellemként mindig mások érdekében cselekedett. Mikós Péter egy kicsit reálisabbá teszi a képet, kiderül, miféle csatározásokat folytatott Kálmány és ezek alapján úgy tűnik, nem mindig a nép érdekében pereskedett. A Péter László által megfestett idealizált Kálmány képpel szemben itt kiderülnek gyarlóságai, hibái, például a hanyagsága, hiszen Historia Domus vezetése papként az ő feladata volt, mégsem fordított rá elég figyelmet. „*Sajnos Kálmány Lajos rendszertelenül vezette. Egy-két bejegyzést tett, azokat is csak jóval az események után.*”⁵⁶ A pénztárkönyvek kezelésében is sok hibát vétett: „*Az adminisztrátor hamarabb nem tudott elkészülni, mert az eddigi számadások kuszáltak voltak, s a plébános minden jóakarató figyelmzettetés mellett megmaradt a régi slendrián mellett.*”⁵⁷ Újabb ellentmondásba ütközünk pereskedése kapcsán, hiszen Péter Lászlónál olvashattuk, hogy mindig a nép érdekében állt ki, akkor hogy lehet, hogy Csanádpalotán a falusiakkal szembehelyezkedve visszakövetelte az iskolától az egyházi birtokokat?

Végezetül elmondhatjuk, hogy Miklós Péter is él a „kisajátítás” eszközével, amit a korábbi szerzők is előszeretettel alkalmaztak: Ortutay Szeged számára, Dégh Linda pedig a néprajz és a marxizmus számára sajátította ki Kálmány személyét. Ezt a logikát követve Miklós Péter a katolikus egyház „tulajdonának” tekinti a gyűjtőt: „*A piarista gimnáziumban a magyar nyelv, kultúra, néphagyomány szeretetét (...), a*

54 MIKLÓS Péter: Kálmány Lajos csanádpalotai évei. 2003.

55 MIKLÓS P. 2003.

56 MIKLÓS P. 2003.

57 MIKLÓS P. 2003.

temesvári papneveldeben klasszikus műveltséget, teológiai jártasságot, biztos latin és német nyelvtudást szerzett. (...) Papi hivatása befolyásolta kutatói érdeklődését.”⁵⁸

**A személyes
konfliktusok
szerepe: Dégh
Linda és Banó
István vitája**

A következő rész kissé kibővíti a témát, hiszen Kálmány Lajos, a most ismertetett „ügynek” egy részében kap csak szerepet, mindazonáltal az 1952-es kötet bírálatát olvasva olyan kérdések merültek fel bennem, amik bár túlmutatnak a témán, sok tanulsággal szolgálhatnak. Az eddigiekben a szakmai szempontok és kis mértékben a személyes érdekek néprajztudományunkra gyakorolt hatásáról volt szó. Ha már ilyen jellegű befolyásoló tényezőkről beszélünk, talán érdemes kitérni egy kevésbé felderített területre a személyes konfliktusok szerepére.

Felmerül a kérdés, hogy ez valóban olyan téma-e, amivel foglalkoznunk kell? Vagy ezzel lesüllyedünk a pletyka, a „néprajzi bulvár-hírek” szintjére? Első pillantásra ez a kérdéskör valóban túl „alantásnak” tűnhet, hiszen milyen távol is áll a tudományos munkától. Azonban ha elolvassuk azokat az Ethnographia hasábjain folyó vita során keletkezett írásokat, amelyekről a továbbiakban szó lesz, talán megérezzük hogy igen is van jelentősége egy ilyen kérdésnek. Nem fogok szórakoztató és szaftos részleteket közölni a két fél ellenséges viszonyáról, nem is tudnék, mert ez nem egy olyan ügy volt, melynek részleteit bármelyikük is kifejtette volna valamely tudományos írásában. Talán nem is baj, hogy nem vagyunk teljesen tisztában a részletekkel, elvégre a mi szempontunkból most nem is az az érdekes, miért voltak ellenségek, hanem az, mindez miként is csapódott le szakmai megnyilatkozásaikban.

Napjainkra a néprajztudomány eljutott addig a fontos fordulópontig, hogy mer önkritikát gyakorolni. Igaz, ez sokszor elődeink rovására történik (mint jelen esetben is), de mit lehet tenni, ha a múlt letisztult történéseiben, külső szemlélőként egy bizonyos távolságból visszatekintve könnyebb meglelnünk a hibákat, mint a jelenben velünk is megtörténő eseményekben.

A néprajz már jó ideje beismerte, hogy a korai gyűjtések anyaga kritikával kezelendő, hiszen a 19. században nagyon fontos volt az esztétikum, a szépség, a „tökéletesség” és a felgyűjtött szövegben ez alapján válogattak, sokszor át is alakították azt.

Arra is fény derült, hogy a romantikus népszemlélet, az idealizálás és a néprajzos távolságtartás az egzotikusnak, ősinek vélt népi kultú-

rával szemben olykor téves képalkotást eredményezett és hátráltatta az alaposabb megismerést.

Még sok ilyen példát hozhatnánk, azonban nem csak a szakmai szempontok és az elkövetett szakmai hibák befolyásolják a néprajzi tudást és az abból születő művek alakulását, hanem maga a néprajzkutató személye is. Miért pont ezt hagynánk ki a korunk kritikus szemléletéből?

Mondhatni, „néprajzos is ember”, akinek saját jellemvonásai, érdekei, hangulatai személyes konfliktusai vannak. Utóbbi olykor szakmai berkekben bonyolódik, ami nem meglepő, elvégre ebben a közegben mozgunk otthonosan. Bár alapvető célunk az objektivitás, az hogy a tudományos munka során kizárólag a szakmai szempontokat tartsuk szem előtt, ezt nem mindig sikerül maradéktalanul megvalósítani. A személyes ellentétek olykor a tudományos életben és azon keresztül a publikációkban csapódnak le, hatást gyakorolva az adott mű témájára, annak megítélésére. Ebből következik, hogy egyes témák, ha támadási felületet jelentenek egy kritikában, vagy jól felhasználhatók az „ellenséggel” szemben, sokszor érdemüknél nagyobb hangsúlyt kapnak, más témák pedig igaztalanul háttérbe szorúlnak. Ez történt Dégh Linda és Banó István esetében is, akik azonos kutatási területeiket szimbolikus csatatérként kezelve csaptak össze az *Ethnographia* hasábjain két ízben is.

Dégh Lindáról már korábban szoltam, de ki is volt a vita másik résztvevője? Banó István⁵⁹ főiskolai tanár, néprajzkutató és az irodalomtudomány kandidátusa 1918. január 14-én születette a Baranya megyei Kaposszeccskőn, szegény paraszti családban. (Már gimnazista kora óta gyűjtött a saját falujában.) A Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemen magyar-latin szakos oklevelet szerzett, majd 1941-ben ledoktorált néprajz, magyar irodalomtörténet és magyar nyelvészet szakirányokból. Ortutay Gyula tanítása nyomán a budapesti egyéniségkutató iskola őt is megragadta, az 1941-ben megjelent első könyve, a *Baranyai népmesék*⁶⁰ is ebben a szellemben íródott. 1945 és 1949 között a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárának vezetője, ahonnan valamilyen ismeretlen ellentét miatt távoznia kellett. Ettől kezdve főleg pedagógiával és nyelvészettel foglalkozott, de néprajzi érdeklődése ezután sem szűnt meg: Kiadta Berze János hagyatékát, népmesével, népdallal foglalkozó tanulmányai jelentek meg. 1987. március 4-én, hatvankilenc évesen halt meg Budapesten.

59 Életrajzi adatok: FÜLÖP L. 1987., KOVÁCS Á. 1988.,
60 BANÓ I. 1941.

Korábban már leszögeztem, hogy a Dégh Linda és Banó István közötti konfliktus valós okaira nem sikerült fényt derítenem, mivel írott formában egyik fél sem nyilatkozott erről. Ugyanakkor az állandó csatározások (amiket többnyire Banó kezdeményezett), a cikkekben tett homályos célzások bizonyítják a két kutató között fennálló ellentét létezését. Hogy ez nem csak találgatás, azt a Banó 1952-es Történeti énekek és katonadalok bírálatára adott szerzői válasz egy részlete bizonyítja, amit érdemesnek tartok hosszabban idézni, mert megjelöli az ügy fő csomópontjait, amelyeket a későbbiekben ismertetni is fogok: „Sajnálatos módon, munkánk első visszhangja nem komoly, igényességéhez méltó szakmai bírálat volt, hanem személyes és sekélyeskedő, a könyv lényegét nem is érintő hozzászólás. Banó István kritikai módszerei nem ismeretlenek előttünk, szubjektív gyűlölködése már két alkalommal célozta meg Dégh Lindát: első ízben az *Ethnographia* 1944. 26. és következő lapjain, amikor rajta keresztül a népmesekutatás terén alkalmazott szovjet egyéniségkutatás módszereit választotta támadása középpontjául, másodízben pedig ugyanezen folyóirat 1947. 85. és következő lapjain mostmár az egyéniség és közösség viszonyának vizsgálatát véve célpontul, amelyre a megtámadott meg is válaszolt.”⁶¹

Dégh Linda és Banó István azonos korosztályba tartoztak, csak két év korkülönbség volt közöttük. Mindketten Ortutay Gyula tanítványai voltak a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemen, és neki köszönhetően ismerték meg az egyéniségkutató iskolát, ami mindkettejükre nagy hatást gyakorolt: előbb Banó, majd Dégh jelentette meg népmesegyűjtését az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény sorozatban, melynek főszerkesztője Ortutay Gyula volt. Ez a három ember tehát szakmájából és azon belül érdeklődési-, kutatási területéből adódóan folyamatos kapcsolatban volt egymással, ám viszonyuk (pontosabban Banó viszonya kettőjükkel) valószínűleg nem volt éppen felhőtlennek mondható, ami az írásaikban tett megjegyzésekből derül ki. Ennek ellenére kutatóként kénytelenek voltak együttműködni, erre példa az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény és az 1848-as kutatás. Utóbbinak bizonyítékaira az Etnológiai Adattárban bukkantam, ahol egy egész dosszié 48-as anyag található, ami a Banó által összegyűjtött hivatalos iratokat, levelezéseket tartalmazza. A következő levélrészlet illusztrálja, hogy többnyire azért a szakmai szempontokat érvényesítették a személyes ellentéteken túllépve: „Ortutay Gyula miniszter úr nevében van szerencsém felkérni, hogy az ő szerkesztésében megjelenő „1848 és a magyar nép” című sorozat második kötetében a „48 a népköltészetben

című rész megírását elvállalni szíveskedjék.”⁶² Ortutay tehát tisztában volt Banó István tudományos érdemeivel és ezt fontosabbnak tartotta a gyűlölködésnél.

1944

Banó István első „támadása”, kritikája az 1944-es Ethnographiában jelent meg *Egyéniség és közösség szerepe a népmesében*⁶³ címmel, amelyben az egyéniségkutatáson belül a mesemondó és a közösség viszonyának problematikájával foglalkozik. Felhívja a figyelmet az Ortutay Gyula által szerkesztett Új Magyar Népköltési Gyűjtemény hibáira és ebbe természetesen az általa szerkesztett Baranyai népmesék kötetet is beleveszi: „Az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény I-IV. kötete- köztük az én gyűjteményem is- hagy maga után kívánnivalókat.”⁶⁴ Az önkritika gyakorlása azonban csak eddig a pontig terjed, később már Dégh Linda és Ortutay Gyula gyűjtésein keresztül igyekszik megvilágítani az egyéniségkutatás hibáit: „Az olyan mesék, amelyek már nem teljesítenek majdnem semmi funkciót a közösség életében, néprajzi szempontból szintén csökkentett értékű tények, csak egy-egy emberre jellemző dokumentumok. Sajnos ilyenek az Ortutay Gyula által felfedezett Fedics Mihály meséi és Pandur Péternek Dégh Linda által gyűjtött meséi.”⁶⁵

Ez volt tehát a korábbi idézetben említett („Sajnálatos módon...”) 1944-es támadás, amiben tartózkodott ugyan a nyíltan támadó hangvételtől, de nem lehet véletlen, hogy pont ezt a két személyt szembesítette szakmai hiányosságaikkal.

A továbbiakban Banó István Ortutay Gyulát már nem kritizálta nyilvánosan, ugyanakkor a köztük lévő ellentétek később sem rendeződtek, aminek konkrét, kézzel fogható bizonyítékát is olvashatjuk Ortutay Gyula naplójában. 1953. november 13-án, a Kálmány kötet bírálata után nem sokkal a következő bejegyzést olvashatjuk: „A napokban Banó István járt nálam: az utolsó két évben majd minden ellenem s néprajzi jóbarátom ellen szőtt intrikában benne volt a keze. Három és fél órát beszélünk, keményen és leleplezés nélkül megmondtam neki a véleményem (...). Magyarázkodott, mentegetőzött (elárulta magát, hogy még Révaiéknál is fúrt!), s aztán belátta, hogy nagyot hibázott: „erkölcsileg te vagy fölényben velem szemben”, mondotta.”⁶⁶

62 EA 12807, 538/1947

63 BANÓ I. 1944.

64 BANÓ I. 1944. 28.

65 BANÓ I. 1944. 31.

66 MARKÓ L. 2009a. 438.

1947

Visszatérve Dégh Lindához, nyilvános vitáik következő állomását az 1947-es évi Ethnographiában megjelent Banó féle bírálat és az arra adott válasz jelentette. A kiindulópont korábbi, 1944-ben, szintén az Ethnographiában jelent meg Dégh Linda tanulmánya, *Adatok a mesekeret jelentőségéhez*⁶⁷ címmel, erre reflektált később Banó. Ezen írásban Dégh a mesekerettel, a mese bekezdő és berekesztő formulájával foglalkozott, ami ekkor a néprajznak egy alig ismert területe volt. Ezek a formulák logikátlanok tűnnek, hiszen a mesében nem szereplő személyekre és helyekre vonatkoznak (például az elején a kurta farkú kismalac, a végén pedig a több hétig tartó lakoma képe). Dégh ezekkel a formulákkal kapcsolatban kísérel meg bizonyos törvényszerűségeket kimutatni az általa vizsgált Sára falu mesemondóin keresztül. Az valóban igaz, hogy olykor elég szabadon bánt a fogalmakkal és a túlzott elragadtatásra is hajlamos, ám ez néprajzos elfogultságából következik. Több mondat is így, vagy ehhez hasonlóan kezdődik: „*Nem kell hát túl nagy merészség ahhoz, hogy arra következtessünk...*”⁶⁸ Szintén ennek köszönhetően születhettek ilyen nem túl reális megállapítások: „*Ilyen és hasonló megnyilatkozások alapján úgy gondolom, nem nagy merészség kell ahhoz, hogy valami egészen szoros és bizonyos mértékig titokzatos, majdnem szertartásszerű munkaközösséget gyanítsunk.*”⁶⁹

Banó István 1947-es bírálatában⁷⁰ azonban ezeket már komoly szakmai hibaként rója fel, mondhatni „még az élő fába is beleköt”. Éles szemmel fedezi fel az összes apró hibát, visszásságot, ami nem is lenne probléma, hiszen az építő kritika nagyon fontos, az azonban feltűnő, hogy ezek mellett egyetlen pozitívumot sem említ. Egyértelműen Dégh Linda szakmai alkalmatlanságát szeretné bebizonyítani vádjaival. Felrója neki a hibás fogalomhasználatot: „*a mesekeret ugyanis csak a keretes mesék esetében használható, helyette a mesefoglalat megnevezés a helyes*”⁷¹, - ezzel is a szerzőnő tudásának alapvető hiányosságaira tereli a figyelmet. Legnagyobb problémának azonban a hiányos adatok alapján történő általánosítást, következtetések levonását látja: „*Dégh Lindának nincsenek adatai, csak adatközlőktől származó nyilatkozatai.*”⁷² „*Dégh Linda a fentebb említett nyilatkozatokat adatoknak véve, rájuk következtetéseket épít.*”⁷³ Még sokáig sorolhatnám az ehhez

---

67 DÉGH L. 1944.

68 DÉGH L. 135.

69 DÉGH L. 1944. 136.

70 BANÓ I. 1947.

71 BANÓ I. 1947. 85.

72 BANÓ I. 1947. 86.

73 BANÓ I. 1947. 89.

hasonló kijelentéseket, de úgy vélem már ezekből is kiolvasható az egyoldalú kritikai szemlélet, ami kizárólag Dégh Linda személye ellen irányult.

Ez természetesen nem maradhatott felelet nélkül, Dégh Linda ugyanebben az Ethnographiában reagált az őt ért vádakra (*Válasz Banó Istvánnak*⁷⁴) és rögtön ellentámadásba is lendült, most ő tett kritikai észrevételeket Banó István szakmai kompetenciáival kapcsolatban. Ám míg Banó hűvös tárgyilagossággal adta elő vádjait, Dégh Linda inkább a szakmai és emberi hiúságra alapozta érzelmre ható érveit. Már a cikk elején is egy ilyen megjegyzéssel nyit: „*Nem hinném, hogy volna még egy annyira pesszimista néprajzi kutató, mint Banó, ki ne hinne tudományos módszereinek tökéletesedésében...*”⁷⁵ A továbbiakban az őt ért vádakat igyekszik cáfolni, olykor úgy, hogy kényekedve szerint értelmezi Banó István sorait: „*Banó itt úgy látszik, nem ért egyet a modern gyűjtői szemponttal, amennyiben lehetőség szerint mindent szóról szóra jegyezzünk le.*”⁷⁶ Szintén érdekes kutatói magatartás, hogy amikor valamit nem tud megcáfolni, akkor elég önkényesen bánik a tudományos eszközzel, érvekkel: „*A mesekeretet lefoglalta ugyan az irodalomtörténet. Ám legyen, bár azt hiszem, a lényegét illetőleg tökéletesen mindegy, milyen elnevezést használunk.*”⁷⁷ Lássuk be, a szerzőnő igen érdekes logika alapján jutott el ehhez a megállapításhoz.

1952

A fentiekben már körvonalazódott előttünk a két folklorista közötti ellentét, ami az eddigi idézetekből láthatóan valószínűleg több volt, mint szakmai konfliktus, hiszen egy tudományos munkában, egy kritikában és az arra adott válaszban képesek voltak elmenni a személyeskedésig is. A csatározások során alkalmazott, főként tudományos eszközkészletükkel próbálták aláásni a másik tekintélyét, megkérdőjelezték képességeit és tudását. Már ezzel is komoly eredményeket lehetett elérni, 1952-ben azonban a marxizmus-leninizmus eszmerendszere olyan fegyvertárat jelentett, aminek segítségével a korábbiaknál jóval komolyabb támadásokat indíthattak egymás ellen. Hiszen itt már nem csak a másik fél szakmai tekintélyét lehetett aláásni, hanem akár a rendszeren és így a mindennapi életben belüli helyzetét is azáltal, hogy az ellenfelet a rendszerellenesség vádjába keverték. Mindezt természetesen nem mondhatták ki nyilvánosan, (mert már maga a

74 DÉGH L. 1947.

75 DÉGH L. 1947. 91.

76 DÉGH L. 1947. 92.

77 DÉGH L. 1947. 93.

nyílt vádaskodás is gyanús lett volna), hanem burkolt célzásokkal támadva esetenként még súlyosabb hatást érhetnek el. Ennek szellemében íródtak a következő, a Történeti énekek és katonadalok értékelésével foglalkozó cikkek.

Banó István rögtön a kötet megjelenése után, reagált rá 1952-ben az *Ethnographia* hasábjain.⁷⁸ Ennek az írásnak az egész néprajztudományra gyakorolt hatását Ujváry Zoltán is felismerte és külön ki is emelte *A folklórkutatás eredményei a XIX. században* című művében: „*A magyar folklórtörténet első ideológiai vitáját Banó István indította el a Történeti énekek és katonadalok bírálatával.*”⁷⁹ Az ideológia azonban csak az érem egyik oldala volt, hiszen Banó ebben a tanulmányában is igazából Dégh Lindát támadta. Az teszi igazán érdekessé az ügyet, hogy ehhez a támadáshoz a szakmai érvek mellett már magát az ideológiát is felhasználta, egyrészt mert ebben az időszakban ez még egy tudományos mű esetében is elengedhetetlen volt, másrészt ráadásul hatékony fegyvert is jelenthetett. Mint később kiderül ez kétélű kardnak bizonyult, mert később Dégh Linda ugyanezekkel az eszközökkel szállt szembe Banóval. Ám marxizmus eszmerendszerének ingoványos talaján nehéz volt biztos utat találni, így az ide kapcsolódó írásokban a korábbiaknál jóval több az ellentmondás, a ferdítés, a ködösítés.

Első bírálatában tehát Banó az ideológiai és tudományos szempontok ötvözésével érvelve kívánta bemutatni a kötet hiányosságait (a marxista retorika eszköztárának buzgó alkalmazásával), ezeket úgy beállítva, mintha hosszútávon is rossz hatást gyakorolhatnának akár az emberek gondolkodására is. A fontosabb hibák, amiket a szerzők elkövettek: papi mivolta ellenére túlértékelték Kálmány Lajos személyét, nincsenek tisztában a marxizmus-leninizmus alapeszméivel és fogalmaival, Erdélyi János rovására kísérlik meg bebizonyítani Kálmány nagyságát, a jegyzetekre pedig a túlzott terjedelmesség és az „ábaloldali túlpolitizálás” jellemző. Ezekhez az érvekhez természetesen tömény ideológiával áthatott szöveget kell elképzelnünk. Erre néhány példa: „*Ugyanakkor a gyűjteményt kísérő tudományos részben a szerzők módot akartak ejteni a magyar népköltészet-kutatás több elvi kérdésének módszertani tisztázására is, lépéseket téve számos elvi kérdésnek a marxizmus-leninizmus alapján való megoldására. (...) Sajnos*

*a vállalt feladatot nem tudták megoldani.*⁸⁰ „Kálmány nem tudta teljesen átlépni osztályhelyzetének korlátait és a reverendával járó kötöttségeket.”⁸¹

Ezek már önmagukban véve is súlyos vádak, de általánosságban mozognak, a kötet egészére vonatkoznak. Banó azonban itt nem állt meg, hiszen kitűnő alkalom adódott ellenfele bírolatára. Tulajdonképpen a kötet minden hibájáért Dégh Lindát próbálja felelőssé tenni, burkolt megjegyzésekkel ugyan, de a szándék egyértelmű. „... komoly hibák vannak. Ezeknek többsége természetesen következik az elvi kérdésekkel foglalkozó tanulmányi rész hibáiból.”⁸² Ezt a fejezetet meglepő módon pont Dégh Linda írta. Ugyanakkor a szerző hiányosságaira sokkal nyíltabban is felhívja a figyelmet: „Dégh Linda olyan feladat elvégzésére vállalkozott, amit- legalább is mai felkészültsége mellett- megoldani nem tudott.”⁸³

A fentiek alapján láthatjuk, hogy Banó tehát könnyedén alkalmazkodott az új helyzethez: míg korábban a szakmai hibáinak kiemelésével kísérelte meg ellenfele presztízsének rombolását, itt az ideológia eszközt felhasználva próbálta meg Dégh tudatlanságát és alkalmatlanságát bebizonyítani. Ez a harc azonban túllépett az értelmetlen tudományos élet keretein, már sokkal többről volt szó, hiszen ebben a kényes időszakban az ember egyetlen apró hiba miatt is elveszthette az állását. Ennek fényében még súlyosabbnak tűnik Banó István utolsó „vádpointja”, mikor is megkísérli a narodnyikizmus⁸⁴ gyanújába keverni ellenfelét: „Mi ez? Narodnyikizmus? Nem, eddig a fokig a leg-túlzabb magyar narodnyikok sem mentek el.”⁸⁵

A kötet szerzői ugyanebben az Ethnographia számban *Válasz Banó Istvánnak*⁸⁶ című cikkükben reagáltak az őket ért támadásra. Ez az írás négy részből áll: az elsőben mindannyiuk nevében cáfolják Banó bírolatának létjogosultságát, majd az egyes szerzők személyes védekezése következik, Péter László, Dégh Linda, végül pedig Katona Imre válaszol a kritikai megjegyzésekre. (Természetesen a Dégh Linda által írt rész a legterjedelmesebb.) Nem sok időt fordítanak magyarázkodásra vagy önkritikára, hanem rögtön ellentámadásba lendülnek és szín-

80 BANÓ I. 1952. 229.

81 BANÓ I. 1952. 229.

82 BANÓ I. 1952. 229.

83 BANÓ I. 1952. 230.

84 Narodnyikok: akik a forradalom vezető erejét a parasztságban látták, túlzott elfogultsággal viseltettek a „nép” iránt.

85 BANÓ I. 1952. 231.

86 DÉGH L., KATONA I., PÉTER L. 1952.

te pontosan ugyanazokat az érveket olvashatjuk tőlük, mint amivel Banó őket bírálta. Ezek a következők: Banó István nem maradt meg a néprajzos szakmában, ideológiailag nem elég képzett, félreértelmezte a könyv állításait stb. Látható, hogy a néprajz szakmai eszköztára mellett ők is a marxizmushoz, az ideológiához nyúlnak, ugyanazt a nyelvezetet használják, amelyet korábban is olvashattunk. Reakciójuk azonban nem marad meg a tárgyilagos hangnemnél, egyértelműen személyeskedő, az emberi gyengeségre, fájó pontokra alapoz. *„Banó István négy esztendővel azután, hogy mindenféle kapcsolatot megszakított a folklór kutatóival és intézményeivel e könyv bírálatára vállalkozott. Csodálkozunk bátorságán, hogy szükségszerű szakmai elmaradása ellenére megtette ezt. (...) Szakmai és ideológiai szempontból egyaránt jól felkészült szakember szükséges ahhoz, hogy szakkönyvet bíráljon.”*⁸⁷ Utóbbi megállapítás nem csak azért érdekes, mert személyeskedő, hanem azért is, mert reprezentálja a kor kutatóinak álláspontját arról, mit is tekintettek mérvadónak a tudományos életben, ezek pedig a szakmai és ideológiai szempontok.

A cikk legterjedelmesebb részében Dégh Linda a kritika két gyengéjét említi: 1. írója nem veszi észre a kötet kezdeményező jellegét, 2. kifogásai általánosságban mozognak. Ez azért is fontos, mert Banó későbbi válaszában csak ezt a két tényezőt emeli ki. Dégh Linda sokkal tovább megy, mint szerzőtársai, alapvető célja, hogy kiragadott mondatok, megjegyzések alapján bebizonyítsa, Banó István valójában szemben áll a marxizmussal és a régi rendszer után vágyódik. Ez a vád a narodnyikizmushoz hasonló súlyosságú, egyfajta válasz arra. Alátámasztásához természetesen olykor elég nyakatekert logikára van szükség, de esetünkben ez sem jelent gondot. *„Az ideológiai kifogások mögé bújva követeli voltaképpen a régi módszerek visszaállítását, tiltakozik a történelmi szemlélet, tehát a marxista igényű népköltés kutatás ellen.”*⁸⁸ Azáltal, hogy neki ellent mondott: *„Banó a marxista szempontú népköltési kiadványt helyteleníti (...) elveti a marxista történelmi folklór elveit.”*⁸⁹

Ez a visszavágás ismételten nem maradhatott válasz nélkül, hiszen olyan kényes kérdések vetődtek fel (különösen Dégh Linda jóvoltából), amelyeket nem szabadott nyitva hagyni.

---

87 DÉGH L., KATONA I., PÉTER L. 1952. 234.

88 DÉGH L., KATONA I., PÉTER L. 1952. 237.

89 DÉGH L., KATONA I., PÉTER L. 1952. 239.

A cáfolatra 1953-ban ugyancsak az Ethnographiában került sor, a *Megjegyzések a Kálmány kötet körüli vitához*⁹⁰ című tanulmányban. Ebben Banó már meg sem kísérli azt a látszatot kelteni, hogy jobbító szándékkal a Történeti énekek és katonadalok kötet elvi hibáira akar rávilágítani, sőt már azt is elveti, hogy látszólag legalább a kötet összes szerzőjével foglalkozzon, itt már minden figyelem Dégh Lindára irányulhat. A rend kedvéért válaszol a szerzők vádjaira és a korábbinál jóval részletesebben fejti ki az első kritikában felsorolt hibákat, ezzel is azt bizonyítva, hogy Dégh Linda elmarasztalása nem volt megalapozatlan: „*Dégh Linda helytelenül állítja szembe egymással a műköltészetet és a népköltészetet. (...) A népköltés és a műköltés viszonyában az ellentétes osztályok kifejezésének harcát láthatjuk. Ezt a megállapítást Dégh Linda sajátjának, föltétlenül olyannak kell tartanunk, amellyel Dégh Linda azonosítja magát.*”⁹¹ Ezt a logikai láncolatot azért állítja fel, hogy bebizonyítsa, nem alaptalanul illette Dégh Lindát a narodnyikizmus vádjával. A cikk további részében még válaszol a személyét ért vádakra, majd át is tér az ellentámadásra és ő is közvetlen módon támadja meg Déghet, rávilágítva gyenge pontjára: „...*azt a látszatot akarja kelteni, hogy Dégh Linda fejlődése a marxista-leninista folklórtudomány vonalán töretlen lenne. (...) Pedig ez a fejlődési vonal egyáltalán nem töretlen, két évvel a felszabadulás után, 1947-ben Dégh Linda a pszichoanalitikus módszer feltétlen hívének vallotta magát.*”⁹² Ezzel az utolsó dőfessel zárta le Banó István a tanulmányát, és mint kiderült, az egész nyilvános vitát is, a néprajz ismert fórumain legalábbis nem folytatódott tovább.

Talán fel sem tűnt, hogy már jó ideje eltértünk a kiindulópontot jelentő kötettől, a Történeti énekek és katonadaloktól. Ez is azt támasztja alá, hogy a könyv csak ürügy volt, keretet adott a két fél konfliktusának, „jókor volt jó időben”. Hogy ezen a „csatatér” szerepen kívül nem igazán volt más funkciója, azt bizonyítja a tény, hogy később el is vesztette jelentőségét, mivel a vita résztvevői felhagytak az alakoskodással, végül már nyíltan szegültek szembe a egymással, egyre kevésbé foglalkozva a látszattal.

Dolgozatomban két problémakörrel foglalkoztam. Az első, nagyobb rész célja az volt, hogy bebizonyítsam, a néprajz egy alakját, vagy bármely kutatási témát, milyen sok szempontból lehet megközelíte- Összegzés:

90 BANÓ I. 1953.

91 BANÓ I. 1953. 383.

92 BANÓ I. 1953. 385.

ni és ennek köszönhetően milyen sokféle olvasatot lehet létrehozni a szerző személyiségétől, szakmai érdekeitől és a kor szellemiségétől, az uralkodó eszmerendszertől függően.

Ki is volt tehát Kálmány Lajos? Pap, néprajzi gyűjtő, vagy a marxizmus korai képviselője? Láttuk, mennyiféleképpen lehet megrajzolni egy már letűnt életet attól függően, milyen szemszögből vizsgáljuk, mit emelünk ki, mire is akarjuk felhasználni. Semelyik írást sem lehet igazán objektívnak nevezni, mégis talán az 1952-es kötet ment el a legtovább a gyűjtő képének torzításában. Ez annak is köszönhető, hogy egy olyan korszakban íródott, ahol a megfelelés vágya az összes addigi elképzelést felülmutta, sokan minden eszközt megragadtak, hogy bizonyítsák a hatalommal való közösségüket. Az így létrejött értelmezések igazolják az állítást, miszerint az írás hatalom és csak a szerzőn múlik, mennyire bánik vele etikusan. Kálmány Lajos valószínűleg sohasem gondolta volna, hogy az utókor ekkora jelentőséget tulajdonít munkásságának, és hogy milyen sokféle gondolatot társít hozzá annak ellenére, hogy azokat nem ő fogalmazta meg.

A második, rövidebb részben a néprajz egy szakmai vitáját példaként kiemelve arra próbáltam meg fényt deríteni, hogy egy-egy tudományos művet a sok egyéb alakító tényező mellett milyen mélységeig befolyásolhat egy személyes konfliktus és ez miként csapódik le a kész szövegben, veszélyt jelentve az olvasóra, aki nem feltétlenül ismeri az ügy hátterét.

Az ember nem tud túllépni bizonyos korlátokat: bár azt hihetnénk, a tudománytól távol áll minden kicsinyes, hétköznapi vita, kiderül, hogy valójában ez is egy olyan terület, amit a szakmai szempontokon kívül sok minden más is meghatároz. Ennek ismeretében kell olvasni az egyes írásokat, hiszen egy tanulmány, cikk létrejöttében a tudományos gondolkodáson kívül oly sok minden szerepet játszik: a néprajzkutató személyisége, személyes és szakmai konfliktusai, a „kordivat” vagy akár a politika. Úgy tűnik, a néprajzosnak nincs könnyű dolga, elvégre honnan is tudhatná, hogy egy-egy tanulmány kétértelmű megjegyzései mögött milyen szakmai vagy személyes ellentétek húzódtak meg.

A vita vizsgálatának kezdetén felvetődött bennem a kérdés, hogy mennyire lehet létjogosultsága ennek a témának, vagy ez már valóban a „néprajzi bulvár hírek” körébe tartozik? Úgy vélem, van létjogosultsága és ebben csak megerősítette egy, az Etnológiai Adattárban talált feljegyzés, amelyre Banó István 1848-as mappájában a hivatalos iratok, és levelezések között találtam. A kézzel írott cetlin név és minden egyéb adat nélkül a következő megjegyzés szerepelt: „*Kapcsoljuk ki:*

az egyes nem szakmai, i intézeti, hanem személyes ellentéteket. Próbáljuk a magánügyet szétválasztani az intézeti és a 48-as ügyektől. ... és referálhatunk a Miniszter Úrnak (hétfő).⁹³ Bár az irat keletkezésének körülményei valószínűleg már soha nem fognak kiderülni, ez a pár sor nagy tanulsággal szolgál: bizony a néprajzkutató is ember...

Bibliográfia

BANÓ István

1941 *Baranyai népmesék*. Új Magyar Népköltési gyűjtemény II. Budapest, Franklin

1944 Egyéniség és közösség szerepe a népmese életében. *Ethnographia* LV. évf. 26-34.

1947 Mesemorfológia, meseélettan. (Hozzászólás Dégh Linda: Adatok a mesekeret jelentőségéhez című cikkéhez). *Ethnographia* LVIII. 1-2. sz. 85-90.

1952 Történeti énekek és katonadalok. Könyvszemle. *Ethnographia* LXIII. évf. 1-2. sz. 229-233.

1953 Megjegyzések a Kálmány kötet körüli vitához. *Ethnographia* LXIV. évf. 380-386.

1848-49-es kutatás dokumentumai, levelezései. Ethnológiai Archívum Kéziratgyűjtemény: EA 12807- 48, EA 12807-98,

BODRITS István – 1995 Péter László élete és munkái. *Tiszatáj* 1995. febr. 93-96.

DÉGH Linda

1941 *Pandur Péter meséi I-II*. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény III-IV. Budapest, Franklin

1944 Adatok a mesekeret jelentőségéhez. *Ethnographia* LV. évf. 130-139.

1947 Válasz Banó Istvánnak. *Ethnographia* LVIII. 1-2. sz. 90-98.

1952 Kálmány Lajos munkássága és a történeti énekek. In: Kálmány Lajos (szerk.): *Történeti énekek és katonadalok*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, Közoktatásügyi Kiadóvállalat 71-129.

1955 *Kakasdi népmesék I*. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény VIII. Budapest, Akadémia Kiadó

1960 *Kakasdi népmesék II*. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény IX. Budapest, Akadémia Kiadó

DÉGH Linda, KATONA Imre, PÉTER László – 1952 Válasz Banó István bírálataira. *Ethnographia* LXIII. évf. 1-2. sz. 233-242.

- DIÓSZEGI Vilmos – 1979 Kálmány Lajos. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon II.* Budapest, Akadémia Kiadó 730.
- FÜLÖP Lajos – 1987 Banó István emlékezete. *Néprajzi Hírek XIV. évf. 1. sz.* 50-52.
- HOLLÓSI Zsolt – 1998 Péter László: "Szeged legnagyobb kincse: a múltja." Beszélgetés Péter László irodalomtörténésszel. *Tiszatáj. 52. 1998. április.* 89-96. <http://www.hollosizsolt.hu/index.php?waction=ext2> (letöltés ideje 2012. január 5.)
- JUHÁSZ Antal – 2007 Péter László nyolcvanéves. *Néprajzi Hírek 2007/1-2. 36. évf.* 73-75.
- KÁLMÁNY Lajos
- 1875 Mesterműszók. Tímármesterség. *Magyar Nyelvőr, 1875. 4.k.* 164-165.
- 1877 *Koszorúk az Alföld vadvirágaiból I. Pécskáról való.* Arad, Réthy Lipót nyomdája
- 1878 *Koszorúk az Alföld vadvirágaiból II. Elegyes.* Arad, Réthy Lipót nyomdája
- 1881a Népköltésünk gyűjtésének sorsa a vidéken. *Pesti Napló, 1881. március 17. XXXII. évf. 75.sz. tárca*
- 1881b *Szeged Népe I. Ős-Szeged népköltése.* Arad, Réthy Lipót és fia nyomda
- 1882 *Szeged Népe II. Temesköz népköltése.* Arad, Réthy Lipót és fia nyomda
- 1885 *Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya.* Akadémiai Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XII. kötet 9. sz. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Franklin
- 1886 A vidékről. *Szegedi Híradó, 1886. január 29. XXVIII. évf. 23. sz.* 2-3.
- 1891 *Szeged Népe III. Szeged vidéke népköltése.* Szeged, Bába Sándor Könyvnyomdája
- 1893 *Világunk alakulásai nyelvhasználatunkban. Mithologiai tanulmány.* Szeged, Bába Sándor Könyvnyomdája
- 1914a *Hagyományok I. Mesék és rokonneműek.* Vác, Első Váci Sajtó
- 1914b *Hagyományok II. Borbély Mihály mondása után.* Szeged, Dugonics- Nyomda R. T.
- 1914c *Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye.* Magyar Népköltési Gyűjtemény XIII. kötet, Budapest, Athenaeum Nyomda
- 1952 *Történeti énekek és katonadalok.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, Közoktatásügyi Kiadóvállalat
- 1954 *Alföldi népballadák.* Budapest, Akadémiai Kiadó

KOVÁCS Ágnes

1961 Benedek Elek és a magyar népmese kutatás. *Ethnographia*.
LXXII. évf. 3. sz. 430–444.

1988 Búcsú Banó Istvántól (1918-1987). *Ethnographia* XCIX. évf.
3-4. sz. 419-422.

MARKÓ László (szerk.)

2009a *Ortutay Gyula Napló 1. 1938-1954*. Budapest, Alexandra
Kiadó

2009b *Ortutay Gyula Napló 2. 1955-1966*. Budapest, Alexandra
Kiadó

MIKLÓS Péter – 2003 *Kálmány Lajos csanádpalotai évei*. A Makói
Keresztény Értelmiségi Szövetség füzetek 35. [http://www.sulinet.
hu/oroksegtar/data/egyhaztortenet/Makoi_kereszteny_fuzetek/
pages/035/000_konyveszeti_adatok.htm](http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/egyhaztortenet/Makoi_kereszteny_fuzetek/pages/035/000_konyveszeti_adatok.htm) (letöltés ideje: 2011. okt. 28.)

ORTUTAY Gyula – 1941 Kálmány Lajos és a modern néprajzi gyűjtés.
Szellem és Élet 4. évf. 4. sz. 192-202.

PÉTER László

1952 Kálmány Lajos. In: Kálmány Lajos (szerk.): *Történeti énekek és
katonadalok*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, Közoktatásügyi
Kiadóvállalat 5-63.

1956 Humanizmust, demokráciát! *Szeged Népe* I. évf. 4. sz. 1956. nov.
4. vasárnap

SZINNYEI József – 1980-1981 Kálmány Lajos. In: *Magyar Írók Élete
és Munkái V. kötet* 1897. A Magyar Könyvkiadók És Könyvterjesztők
Egyesülete Utánnommat-sorozata. 870-871.

UJVÁRY Zoltán

2007a *A folklórkutatás eredményei a XIX. században*. [http://mek.
oszk.hu/05100/05165/](http://mek.oszk.hu/05100/05165/) (Letöltés ideje: 2012. 04. 14.)

2007b A nagy magyar folklorista Kálmány Lajos 1852-1919. In:
Ujváry Zoltán (szerk.): *Magyar folklórtörténet I.* Debrecen,
Kapitális KFT. Magyar Néprajzi Könyvtársorozat 321-359.

VICZIÁN János – 2001 Kálmány Lajos. In: Dr. Diós István (szerk.)
Magyar Katolikus Lexikon VI. kötet. Budapest, Szent István Társulat
az Apostoli Szentszék Könyvkiadója 64.

VOIGT Vilmos – 1990 Dégh Linda köszöntése. *Néprajzi Hírek* 1990/3-
4. 19. évf. 96-97.

ELTE BTK Néprajz MA I.

Vámos Gabriella

A New Age köré épülő alternatív gyógymodok testértelmezési lehetőségei

Mary Douglas értelmezése szerint a „test annak a társadalmi rendszernek az érdekében és abból közvetít információkat, amelynek része. Úgy kell tekintenünk, mint amely legalább három módon közvetíti a társadalmi helyzetet. Maga az a terület, amelyen visszacsatolási kölcsönhatás következik be. Maga is gondoz bizonyos cseréket, amelyek a társadalmi helyzetet alkotják. Továbbá pedig az által közvetíti a társadalmi struktúrát, hogy a test is annak részévé válik.”¹ A testről kialakított kép interszubjektív, tehát felépítése és fenntartása nem lehetséges társas közeg nélkül.²

„Az elmúlt évtizedek során az emberi test a tudományos kutatások középpontjába került. E divatos »új« téma felé irányuló tudományos érdeklődés szinte beláthatatlanul nagy kutatási területet jelölt ki, ahol a vizsgálódások gyakorta átlépnek a hagyományos diszciplínák határain, különböző módszerek és szemléletmódok összehangolásával próbálják feltárni a különféle korok testről alkotott elképzeléseit, a testi megnyilvánulásokat és a testábrázolások szimbolikus jelentéseit.”³ A testről alkotott diskurzusok sokfélék, több irányból közelítenek a téma felé, de abban megegyeznek, hogy a testet társadalmi, közös-

---

1 Douglas 2003: 108.

2 Borgos 2002: 53.

3 <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/28/test.htm> (letöltés ideje: 2012. augusztus 28.)

ségi termékként kezelik.⁴ „Az emberi testek nem »születnek«, nem a »természet« adományai, hanem *konstrukciók*, amelyek a létrejött társadalom jelentésadás, szimbolizációs tevékenységével függ össze.”⁵ Az, hogy az ember hogyan értelmezi saját testét különböző korokban eltéréseket mutat, és szorosan összefügg a társadalmi elvárásokkal. Az ember fizikai teste, mint adott jelenség, egyben olyan kutatási terület, melynek tanulmányozása során egy társadalmi csoport saját és másokhoz kapcsolódó testértelmezési lehetőségeire is fény derül. Ilyen módon alkalmas arra, hogy identitásfolyamatokat is kifejezzon.⁶ Ezáltal a test az erős illetve gyenge ellenőrzés dimenziójába kerül, a társadalmi igények erősségétől függően.⁷

Verebélyi Kincső hangsúlyozza, hogy „az ember testéhez való viszonya a test tagolásában, az egyes testrészek értékelésében, a testi alkalmasság és alkalmatlanság megítélésben, a test technikáiban, valamint a testtel való bánásmódok és az erről szóló vélekedések összességében egyaránt jelen van. A testről alkotott elgondolások megfogalmazódnak a hiedelemszövegekben, és leképeződnek a gyakorlatba, a szokásokba, a konkrét és kommunikatív cselekedetekbe, különféle kódokba (pl. táplálkozás, viselet, tánc).”⁸

Marcel Mauss francia szociológus „testtechnikákról” írott tanulmányában a testet olyan felületként kezeli, amelyen a test használatával kapcsolatos társadalmi elvárások fejeződnek ki. Ennek tükrében vizsgálja a járás, úszás módjainak változását, és arra a megállapításra jut, hogy az utánczás folyamata tartja fenn a test használatának mikéntjét. Az ember számára az elsődleges szerszáma a teste, ilyen módon alkalmassá válik arra, hogy a társadalmi integráltságra is felhívja a figyelmet, rávilágítson a kulturális különbségekre. Kiemeli azt, hogy másként használják a testüket az egyének az egyes életkorokban, élet-szituációkban, létfenntartási helyzetekben.⁹

Az ember a saját testéhez az elfogadott kulturális normáknak megfelelően viszonyul¹⁰, mely Pierre Bourdieu megállapítása szerint, nyelvként is kezelhető. „A »személyiség« valamennyi megnyilvánulása közül a test, az észlelhető forma, amely benyomást kelt (...), a test

4 A testképről szóló filozófiai és kulturális diskurzusok összefoglalását lásd: Borgos 2002: 47-53.

5 Csabai - Erős 2002: 7.

6 Csabai - Erős 2002: 7.

7 Douglas 2003: 113.

8 Verebélyi 2005: 73.

9 Mauss 2000: 425-446.

10 A kultúra testképe összefüggésben áll a betegségek és gyógyítások értelmezési lehetőségeivel és a betegség többé-kevésbé megállapított hátterével, a betegség okával. Iancu 2010: 184.

fejezi ki legadekvátábban az úgy nevezett személyiség »mélyrétegeit«, »természetét«. A test tehát nyelvként viselkedik, olyan nyelvként, amelyet nem annyira mi beszélünk, mint inkább rólunk mond valamit, a természet nyelveként viselkedik, mert lényünk, lényegünk legmélyebbre teremtett, egyszerűs mind legigazabb (hiszen tudatos módon a legkevésbé ellenőrzött s egyben a legkevésbé ellenőrizhető) tartozékát tárja fel.”¹¹

Ezen elméletén tovább indulva a testet úgy fogom fel, mely alkalmas arra, hogy egy mikroközösség testről alkotott elképzeléseit is kifejezze, és bizonyítani igyekszem, hogy értelmezése szorosan a közösségi ideákhoz kapcsolódik. Így válik a test a „társadalmi hovatartozás természetessé tett azaz legitimizált nyelvévé.”¹² Ezért beszélhetünk kulturális testképről, mely mindazokat a jegyeket és értelmezési kereteket viseli magán, melyek a közösségi normáknak megfelelnek. Ez generálja azt is, hogy a közösség teljes jogú tagja csak az lehet, aki a csoport ideáinak megfelelően gondolkodik a saját és mások testéről. Az egységes nézőponthoz történő alkalmazkodás azt is eredményezi, hogy a csoport összetartozását erősítse, a kívülállóktól, az „avatatlantól” még jobban elhatárolja magát.¹³ Ilyen módon a „másokról” kialakított kép is konstruálható, melyekből kirajzolódnak azok a testi, fizikai tulajdonságok, melyek az elutasítás, az elkülönülés kiindulópontjává válnak.¹⁴ Történhet ez azért, mert a „testi megjelenés, a test mint szimbolikus jelentések hordozója mindig is fontos eleme, szabályozója volt az én kiterjesztésének és határainak, a társas és társadalmi kapcsolatoknak.”¹⁵ Azt is mondhatjuk a test a posztmodern értelmezésben az én konstitutív részévé vált, egy olyan talajként jelentkezik, amelyre az egyéni identitás-narratívumok építhetők.¹⁶

Jelen dolgozatom célja a *New Age* eszmeiségbe illeszkedő alternatív gyógyászati módszerek testértelmezési lehetőségeinek rendszerezése és vázolása. Ez a terület alkalmas arra, hogy a test köré fonódó új és összetett értékelési, értelmezési alternatívákat szemléltesse. Bizonyíthatóvá válik az is, hogy a *New Age* esetében olyan több rétegű világnézeti rendszerről beszélhetünk, amely az emberi test megközelítési lehetőségeinek is megszabja a határait, annak újabb irányait jelölje ki. Fontosnak tartom a *New Age* eszmei hátterének vázolását és ösz-

11 Bourdieu 1978: 151-152.

12 Bourdieu 1978: 152.

13 vö. O'Mathura - Larimore 2009: 38.

14 Csabai - Erős 2002: 11.

15 Csabai - Erős 2002: 10.

16 Ez az elmélet Antony Giddens nevéhez kapcsolódik, aki az 1991-ben években megjelenő munkájában fejti ki nézeteit. Ezt idézi: Csabai - Erős 2002: 10.

szettségének bizonyítását, továbbá a körülötte kialakuló alternatív gyógyítói eljárások alternatív gyógyászati kultúrtörténetben történő elhelyezését, hiszen a New Age esetében a gyógyítói eljárás és világnézeti rendszer szorosan összekapcsolódik.

Dolgozatom első felében a New Age-ről szóló diskurzusokat tekintem át, melyek alátámasztják azt a megállapítást, hogy egy komplex kutatási területről van szó, melyben a néprajztudomány is kijelölheti a saját irányait szem előtt tartva az interdiszciplináris megközelítési lehetőséget. Egy kortárs témáról van szó, melynek társadalmi volta indokolja a néprajzi kezdeményezésű kutatási perspektívák kialakítását.

Jelen dolgozatomban az alternatív gyógyászat fogalmához kapcsolódó problémáktól, fogalomértelmezési lehetőségektől¹⁷ és az alternatív gyógyászat kultúrtörténeti háttérének¹⁸ ismertetésétől eltekintek, mert nem kapcsolódik szervesen a dolgozat problémafelvetéséhez, túlfeszíteni annak kereteit, csupán a témát érintő, a 20. század második felében megjelenő új módszerek eszmei hátterét kívánom megemlíteni.

---

17 Erről többek között lásd: Pietroni 1992; Ráczykevy 2001: 190.; Beck 2004: 130.; Koltay 2004.; Révai Új Lexikona XVII. kötet 2006: 832.-833. Az elméleteiket figyelembe véve az alternatív gyógyászat fogalmát a következőképpen határozom meg: Olyan ember (esetleg állat) gyógyászati rendszer, amely mögött egy, sajátos egészség- és betegség értelmzési elmélet áll. A szükséges anatómiai ismeretek mellett, kórtani és életvezetési ismereteket is magába foglal. A betegség eredetéről, háttéréről és felismeréséről kialakult képzeteket és megközelítésmódokat is felhasználja, melynek célja a betegség megelőzése, a betegség hatására létrejövő külső, belső szervi és szellemi elváltozások gyógyítására irányuló törekvések. Ehhez felhasználja a népi gyógyászatban is ismert növényi, állati, ásványi eredetű anyagokat, valamint a hivatalos gyógyászat körébe tartozó eljárásokat és ismereteket, de a szervezet öngyógyító erejébe, az egyéniség erejében, a gyógyulásba vetett hit nagy hangsúlyt kap. Az alternatív gyógyászatban jól megférnek egymás mellett a racionális tudáson alapuló, a modern mitikus nézetek, a vallási elemek (amelyek a nagy világvallások bármelyik eleme lehet) és népi gyógyászati jellegzetességek is. Olyan gyógyító módszereket is magába foglal, melyek az alternatív spiritualitás sajátjai. Nagy hangsúlyt fektet a gyógyító és beteg együttműködésére, egymást kiegészítő álláspont kialakítására. A gyógyító minden esetben olyan kiválasztott személy, aki képes kapcsolatot teremteni a természetfeletti erővel (ami jelen esetben gyűjtőfogalomként kezelendő, mivel az alternatív gyógyászok számára sem egyértelmű, hogy ez Isten, angyalok, Buddha, Tao, Prana, vagy egy kiemelkedő megvilágosodott személy) aminek gyógyító erejét közvetíti a beteg felé.

18 Kultúrtörténetileg érdekes tény, hogy a hivatalos- és alternatív gyógyászat viszonyát a hivatalos és népi gyógyászat kapcsolatához lehetne hasonlítani. Ennek az oka, hogy hazánkban az 1770-es, 80-as években a központi hatalom, az orvosi rend támogatásával fellépett a népi gyógyítók ellen, így a bábáknak, seborvosoknak egyetemet végzett, hivatalos keretek között elismert orvos előtt kellett vizsgát tenniük. Ennek a gondolatnak a *felvilágosult abszolútizmus* eszméje szolgáltatta a szellemi hátteret, mely a hazai orvostudomány fejlődése mögött állt. Erről többek között lásd: Spielmann 1979.; Füst Molnár 1983: 54-64.; Oláh 1986.; Deáky 2002: 9-10.; Koltay 2002., 2004.; Kölnei 2006: 35-36.

Forrásként a világhálón elérhető alternatív gyógymódokhoz kapcsolódó portálokat használtam, különös tekintettel a beszélgetőforumokra és levelezőlistákra. Ezeket az elbeszéléseket, személyes történeteket Gillian Bennet elméletéhez kapcsolódóan, olyan „kis elbeszéléseknek” (olyan történetek, amelyek személyes élményeken alapulnak) tekintem, melyek a „nagy elbeszélések” (pl. gyakorló gyógyító tevékenységének bemutatása) mindennapos, különböző kontextusokban történő, egyéni értelmezéseinek tekinthetők.¹⁹ Szeretném bizonyítani azt, hogy az internetes portálok vizsgálata során egy olyan szövegtörzs kerül a kutató elé, mely olyan virtuális kommunikációként lép fel, ami az élőbeszéd aktusát követi. A megfigyelhető kommunikációs stratégiák, narratívák utalnak a közösségre, segítik a résztvevők ismereteinek átadását. Megadják a felhasználónak azt a szabadságot, hogy névtelenségben maradjon, amellet, hogy az azonos problémával küzdők számára közösséget teremtsen, erősítve ezzel az „én” és „mi” közösségérzetet az „ők” ellenében.²⁰

Walter J. Ong a televízió, rádió, telefon nyomán megvalósuló szóbeliséget, másodlagos szóbeliségnek nevezi. Ong három a kommunikáció három fázisának (elsődleges szóbeliség, írásbeliség) egyikének tekinti ezt a másodlagos szóbeliséget. A megnevezés magában hordozza azt a jelentéstartalmat, mely szerint az internetes szövegek – ahogyan az élőbeszéd sem – nem befejezett, az internetes felület is interaktivitást követel, olyan kommunikációs folyamat játszódik le, amely az élőbeszéd vonásait mutatja.²¹ Paul Zumthor Ong téziseit kiegészítve – az írásbeliségnek a szóbeliségre gyakorolt hatását is szem előtt tartva – elsődleges szóbeliség (írásbeliség előtti szóbeliség), kevert szóbeliség (írással rendelkező, de nem általa meghatározott szóbeliség), másodlagos szóbeliség kategóriáit különbözteti meg. Jelen esetben is az internetes kommunikációt másodlagos szóbeliségként értelmezhetjük.²² Az említett diskurzusok nyomán haladva Balázs Géza a *beszélt nyelviség* terminusát preferálja az internetes kommunikációs formák összefoglaló nevéként. Tekintettel arra, hogy ebben az esetben a beszélt nyelv írott formájával találkozhatunk, a másodlagos írásbeliség (vizuális szervezettségű) is alkalmas kifejezésként mutatkozik. Olyan nyelvi létmód, amelyben valamilyen technikai eszköznek fontos szerep jut, így új kommunikációs térrel találkozhatunk. Ezt a kommunikációs típust sokszínű írástechnika, stílus, szövegtípus

---

19 Bowman – Sutcliffe 2000: 6.

20 Köiva 2009: 162-183.

21 Ong 2008.

22 Balázs 2005: 36-38.

jellemzi, mely az élőbeszéddel mutat rokonságot, de figyelembe kell vennünk az informatika nyelvi hatásait.²³ A nyelvi jellemzőkön kívül fontos hangsúlyozni ezen kapcsolattartási forma tematikus voltát, a sajátos közös kód használatát, mely az on-line közösségek megalakulását és összetartását eredményezi. A csevegőcsatornák olyan társadalmi térként jelentkeznek, ahol a gátlásoktól mentes véleménynyilvánítás figyelhető meg.²⁴

A fórumokat ebben az esetben a kultúrakutatás empirikus módszereinek sajátos, virtuális terepeként foghatjuk fel, mely bármennyire hordozza az élőbeszéd jegyeit a világháló virtuális valóságában létezik, így az által reprezentált valóságról (fórumhozzászólók valódi neve, életkora, igazi személyisége) csak közvetett információkkal szolgál.²⁵

A New Age-ről foló diskurzus

Hazánkban a rendszerváltozás után bekövetkező politikai és társadalmi átalakulás eredményezte azt, hogy országos szinten kezdtek terjedni ehhez az összetett világnézeti rendszerhez kapcsolódó eszmék és elméletek. A felgyorsult és szabaddá vált információáramlás hatására távoli kultúrák váltak megismerhetővé, kerültek egymás mellé, de az átalakulás közösségi kapcsolatok átformálódását is eredményezte.

A változás azért volt nagyívű, mert hazánkban, az 1945 után bekövetkezett politikai, gazdasági, társadalmi változások, a szocialista mintára történő átszervezés, olyan légkört teremtett, amelyben a nyugati eszméknek nem volt helye. Az államhatalom szellemiségével ellentétes ideák csak titokban működhetek, így a vizsgált téma kapcsán alig rendelkezünk információval az említett korszakot illetően. Ez a rendszerváltozásig alig változott, noha a nyugati országokban már az 1950-es évek végén találkozunk olyan kérdéskörök vizsgálatával, mint a gnoszticizmus, a pozitív gondolkodás eszméje, meditáció, UFO történetek, okkult filozófiák, gyógyítói tevékenységek, melyek az 1970-es évektől egyre népszerűbbé váló, New Age-ként emlegetett spirituális közösség köré szerveződött.²⁶ A New Age mozgalom

---

23 Balázs 2005: 39-51. David Crystal az új nyelvi jelenséget vizsgálva, az új beszéltnyelviség sajátosságaként a következőt említi: „informatikai alapú, számítógépek, internet vagy mobilkommunikáció által közvetített írásbeli vagy szóbeli kommunikáció, amelyre jellemző az átmenetiség: beszédközelí, szlegnes képeket is használó írás- és közlésmód, az élőbeszédhez közelítő, de azzal nem azonos beszéd-szintetizálás. Az új beszéltnyelviség egyre több funkciót vesz át a valódi élőbeszéd-től, sok helyen annak helyébe lép. Az új beszéltnyelviség nyelvtana sajátos, meghökentő.” idézi: Balázs 2005: 40.

24 Balaskó 2005: 58-88.

25 Kis-Halas 2010: 594. A tanulmány szerzője Thomas J. Csordas elméletét használja fel.

26 Bowman, M.- Sutcliffe, S. 2000. 4-5.

az 1980-as években már nemzetközi társadalmi jelenségként terjedt a nyugati országok határain túlra is.²⁷

Az alternatív gyógyászat – mely újfajta testértelmezési diskurzusok felé nyitott – a 20. század második felében annak a heterogén rendszernek a részeként kapott helyet, melyet New Age-nek nevezünk.²⁸ Bizonyítja ezt az is, hogy az 1997-ben kiadott, mérőföldkőnek tekinthető kormányrendeletek (40/1997. [III.5.], 11/1997. [V.28.] NM rendelet) a New Age ideológiáján alapuló eljárásokat sorolják az alternatív gyógyászat körébe.²⁹

Ezeket az eljárásokat bonyolultság jellemzi, de módszerei és felfogása a 19. században jellemző és népszerű alternatív gyógyító eljárásokkal mutatnak rokonságot.³⁰ Egy olyan új szellemi érdeklődésről beszélhetünk, amelyben az okkultista tanok és keleti eredetű gondolatok is helyet kapnak, melyekből a gyógyítók tevékenysége gazdagon integrál. A különböző energiákba, kozmikus erőkbe, magasabb tudatállapot szerepébe, bolygók hatásába, csakrákba, meridiánokba, aurába, asztrológiába, reinkarnációba vetett hit, mágikus, spirituális eszközökkel történő gyógyítás a jellemző.³¹ Általános felfogás, hogy a New Age filozófiájában a test a *világmindenséggel egységet* alkot, önismeretre, a szociális környezettel történő összehangolt működést tartja szem előtt. A megállapítás igaz, de ennek módja még kevésbé rendszerezett. Az eljárások test energiáinak helyreállítására törekszenek, a környezettel való összhang kialakítására, a kozmikus energia jótékony erejének felhasználására.³² Így a legtöbb módszer lényege,

---

27 Clark – Kelly: 1990: 13.

28 Gál P. 2010. 150-156.

29 Ezek a következők: alternatív mozgás (jóga, csikung, tajcsi, stb.), mozgás-és masszázsterápia (pl. akupresszúra), légzésterápia, relaxáció (pl. autogén tréning, respirációs biofeed-back technika), meditáció, imagináció (a képzelet felhasználása), táplálkozási terápia (pl. diéta) fito-és aromaterápia (gyógynövény-terápia), apiterápia (a méhészet termékeinek felhasználása), homeopátia (egy betegség ugyanolyan tüneteket okozó anyagokkal való kezelése, Samuel Hahnemann módszere), antropozófikus gyógyítás (elméleti szemszögből való gyógyítás, Rudolf Steiner elmélete nyomán), neurálterápia (gyógyhatású szer injekciózása a neurohormonális rendszerbe), oxigén-és ózonterápia, mikrobiológiai terápia (a bélflóra helyreállítása mikrobákkal), enzimterápia, méregtelenítő terápia (étkező- és ivókúrák, kolonhidroterápia, izzasztókúra stb.), szín-, fény-, és szonoterápia, kineziológia (izomteszten alapuló módszer, G. Goodhart), családterápia (B. Hellinger), bioenergetikai gyógymódok (csakraterápia, reiki, biorezonancia, pszi sebészet stb.), reflexológia, krisztályterápiák (pl. orgonterápia, sugárzó, speciálisan hangolt krisztályokkal). Révai Új Lexikona XVII. kötet, 2006. 832.

30 Koltay E. 2002. 169.

31 Gál P. 2010. 349.

32 Gál P. 2010. 56-57.

hogyan helyreállítsa a szervezet energia-egyensúlyát, így terápiaként és kvázivállásként is értelmezhető.

A New Age egyik fő jellemzője az „egészre törekvő, holisztikus gyógyítás”, tehát a test, lélek, szellem egységének helyreállítása. A természettudomány határán történő átlépés ott következik be, „ahol már nemcsak az embert magát nézi, mint egységet, hanem az ember és világmindenség egységét, az ember és a kozmosz egységét állítja. Egy olyan energia meglétét feltételezi, mely mikrokozmosz és makrokozmosz között széttört harmóniát kell, hogy helyreállítsa.”³³ Ebben az esetben nem a betegség tüneti kezelése a cél, hanem a sérült testi-lelki-szellemi egyensúlyának helyreállítása. A holisztikus szemlélet a közösségi háttér mellett – noha az egyáltalán nem homogén kategóriaként kezelendő – az egyén öngyógyítására is hangsúlyt fektet, bevonva a gyógyításba, mivel a három réteg harmonikus együttműködése az egyéni felelősségvállalást is feltételezi.³⁴

„A New Age nyomán a posztindusztriális társadalmakra jellemző az *alternatív spiritualitás*, vagyis a vallás egy új formájaként megjelenő lelki-eszmei meggyőződés. Ezzel a fogalommal a valláskutatók az erősen szekularizált posztindusztriális társadalmak közösségi és egyéni vallási megnyilvánulási formáit jelölik.”³⁵ Mindazokra a megnyilvánulásokra, melyek a hagyományosan értelmezett vallásosságtól, annak bármelynemű megnyilvánulásától eltérnek, Tomka Miklós³⁶ és Kamarás István³⁷ az *új vallási mozgalmak* gyűjtőfogalmat alkalmazza. Ezekre reflektálva Kis-Halas Judit az alternatív spiritualitás fogalmát preferálja – tanulmányaiban jól alátámasztja tézisét – mely szerint ez a megnevezés „határozottabban visszaadja az új típusú lelki-szellemi-ségi meggyőződésnek a hagyományos vallásosságtól eltérő jellegét.”³⁸ Én Kis-Halas Judithhoz csatlakozva az alternatív spiritualitás megnevezés mellett foglalkozok állást, mely jelzi, hogy egy sajátos, egyedi/egyéni értelmezési lehetőségeket is kínáló struktúráról van szó, melyet olyan gyűjtőfogalomként kell kezelni, amelybe a különböző újpogány hitrendszerek, az alternatív medicina egyes elemei, ezoterikus gyógyászati kultuszok egyaránt beletartoznak.³⁹ Ezért nem lehet „A NEW AGE-ről” mint általános szerkezetéről beszélni, mivel túl összetett és sokrétű, különböző megközelítési lehetőségekkel kecsegtető rend-

33 Gassmann, L. 1987. 20-21.

34 Beckford, A. J. – Hedges, E. 2000. 169-184.

35 Kis-Halas J. 2007. 401.

36 Tomka M. 1996. 163-171.

37 Kamarás I. 1999. 560-568.

38 Clark – Kelly 1990: 13., Farias 2004: 105., Kis-Halas J. 2007. 415.

39 Kis-Halas J. 2007. 401.

szerről van szó. Nézőpontom szerint kisebb résztémák kiválasztása közelebb visz megismeréséhez. Jelen dolgozatomban is arra töreksem, hogy a struktúrába illeszkedő alternatív gyógy módok kapcsán megragadható testértelmezési lehetőségekre hívjam fel a figyelmet.

Újszerű, és egyedi jellemzője a mozgalomnak a „saját spirituális élet kialakítására irányuló törekvés”, azoknak a teóriáknak a felhasználása, melyek az egyén egyéniségéhez, elvárásaihoz leginkább közel állnak.⁴⁰ Így azt mondhatjuk, hogy az illető a „spirituális szupermarket” árúiból maga válogatja ki a számára szimpatikus jellemzőket, alakítja ki sajátos világvégét.⁴¹ Kamarás István, az új vallási mozgalmakat vizsgálva sorolja fel azokat a jellemzőket, melyeket az alternatív spiritualitás sajátjainak tekinthetünk, melyekre dolgozatomban későbbi részében is utalni fogok. Kiemelésük a testértelmezés szempontjából is fontos, mert mindezek a liberális nézőpontok járulnak ahhoz hozzá, hogy az emberi testet úgy kezeljék a gyógyító eljárások során, mint a „beavatási szertartás” után az új világnézetbe integrálható felületet.

A új világnézeti forma legalapvetőbb jellemzőit a következőkben foglalhatjuk össze: „A vallásgyakorlat nem alapvető feltétele egy kijelölt kultusz hely (templom, imaház), így a rituális tevékenység sem követ szigorú szabályokat, az egyéni igényeknek megfelelően alakítható, elvétele vannak jelen elsajátítandó hittételek, a vallás alapító irata, szöveges kánonja is hiányozhat, és nincs szó a hagyományos értelemben vett vallásalapítóról, helyette gurukról, tanítókról, mesterekről beszélhetünk, és nincsenek a közösséghez tartozást meghatározó, korlátozó szigorú szabályok, az önmegjelenítés jóval nagyobb szerepet kap a létrejövő laza közösségek számára.”⁴² Ezt egy a már Kis-Halas Judit által is vizsgált reikibe történő beavatási szertartás példáján szeretném bemutatni, melynek körülményei jól illusztrálják az említett jellemzőket.

Jelen fejezetben azokat a testértelmezéseket emelem ki, amelyekkel a „hagyományos”, „mindennapi” felfogásokban nem találkozunk. Ezek a mikrokozmosz-makrokozmosz, tehát az ember és az őt körülvevő környezet viszonya, különös tekintettel a test egyes testrészeinek megkülönböztetett voltára (tenyér, talp, írisz), az aura, tehát a teste körülvevő energiamező fontos szerepe, illetve a csakrák, mint „energiacsatornák” testet tagoló volta, amelyek ha sérülnek, fizikai fájda-

---

40 Erről többek között: Kamarás I. 1999.; Tomka M. 1996.; Prince, R. – Riches, D. 1999. 107-120.; Fernos, L.-Furhoff, A. K. – Wändel, Per E. 2005. 521-528.

41 Bowman, M.- Sutcliffe, S. 2000. 7. vö. Kamarás I. 1999. http://epa.oszk.hu/00700/00775/00005/1999_05_06.html

42 Kis-Halas J. 2007. 401.

lomhoz vezet. Az említett három terület a gyógyítók tevékenységében összemosódik. Nem ritka eset, hogy valaki talpmasszázzsal gyógyít, mielőtt auratisztítást végez, és a kezelés közben koncentrálna a blokkolt energiák helyreállítására.⁴³ A három területet azért is emelem ki, mert Catherine L. Albanese is hangsúlyozza, hogy a New Age és gyógyítás diskurzusaiban olyan megfogalmazások jelennek meg mint „univerzum gyógyító energiái”, „csakrák”, „rezgés”, „harmonizálás”, melyből Albanese azt is következteti, hogy a gyógyítás az univerzum szintjén is zajlik, így egészsége annak összhangjával együtt értelmezhető. Ennek ellenkezője is igaz, mely szerint az univerzum felborult egyensúlya betegségek kialakulásához vezet.⁴⁴

Mikrokozmosz- Emögött az értelmezés és kategória mögött meghúzódik az a gondo-
makrokozmosz lat, mely szerint „a természet többé nem csupán az embert körülvevő, ősidőktől adott élő és élettelen közeg, melynek ki vagyunk szolgáltatva, s amelyből egyúttal létezésünk merítjük, hanem erő ad, pihentet, óv, gyógyít és gyönyörködtet, és mindezekért megkülönböztetett tiszteletet érdemel.”⁴⁵ Ennek a gondolatnak a háttérében újra kell értékelni a természet és az ember viszonyát a XXI. században is, átértelmezni a közöttük lévő kapcsolatot. Ebben az esetben az emberre szükséges úgy tekinteni, mint egy mikrokozmoszra, aki a természettel összehangolva működik, tehát az őt körülvevő makrokozmosz része, gyógyulása, egészségének visszanyerése annak harmonikus együttműködésével érhető el. A természet, természetes, romlatlan, ősi utáni vágyakozás a XVIII. század közepétől lett az európai gondolkodás része, melynek eszmei alapjait a felvilágosodás adta. A természetkultusz nagy európai ösztönzőjének Jean Jacques Rousseau-t (1712–1778) szokás nevezni, akinek egész életművében a „Vissza a természethez!” gondolat szolgáltatja az elméleti alapot. Maga a jelenleg azonban jóval összetettebb annál, mintsem, hogy egy személyhez köthető legyen. Fontos a beteg életmódja, szokásai, érzésvilága, étrendje, alvási jellemzői, az őt körülvevő szociális környezet befolyása. Ebben az esetben nem a betegség tüneti kezelése a cél, hanem a sérült testi-lelki-szellemi egyensúlyának helyreállítása. A holisztikus szemlélet a közösségi háttér mellett az egyén öngyógyítására is hangsúlyt fektet, bevonva a gyógyításba, mivel a három réteg harmonikus együttműködése az egyéni felelősségvállalást is feltételezi.

43 Ezt tapasztaltam saját terepmunkám során is, mikor egy nyíregyházi gyógyítóval készítettem interjút. Erről bővebben ld. Vámos G. 2011.

44 idézi: Kis-Halás J. 2010. 597.

45 Kósa L. 1999. 11.

Az ember és környezete közötti viszony után az emberi mikrokozmosz tovább bontható olyan felületekre, melyeken az emberi test öszszessége figyelhető meg. Ez az elmélet húzódik meg a talp, a tenyér, az szem íriszének értelmezése, az akupunktúra, az akupresszúra módszere mögött. (lásd. 1. kép)

Newdaron

2011.11.05 05:33:30 © (50)

Rengeteg reflexpont található a talpon, ezeket egytől-egyig biztosan tudnod kell, hogy hol van, és minék a reflexpontja. Ráadásul többféle elképzelés is van arról, melyik pont hol van. A pontok túlnyomó részével egyet értenek, csak pár pont, amit vitatnak. Nem tudom, kinek mond valamit a dolog; a kollégáim a Faragó-vonalat követik.

Előzmény: ezüstszalag (39)⁴⁶

2010.04.15 10:35:55 © (25)

A talpmasszírozással kapcsolatban az a helyzet, hogy ha valakinek komoly betegségei vannak, akkor ember legyen a "talpán", ha kibírja jajgatás nélkül. Nekem is a nagyujjam volt a kritikus dolog, annyira fáj, hogy nem tudta masszírozni a hölgy, pedig azt mondta, hogy oly kiméletesen csinálja. A nagyújj a fejjel van kapcsolatban. Tehát, akinek depressziós, vagy egyéb idegi problémái vannak, akkor ő megszenvedi ezt a gyógy módot. Azonban hatásos. Persze egyáltalán nem mindegy, hogy ki masszíroz és hogyan.

Előzmény: (25)⁴⁷

HOOD

2009.03.23 09:10:58 © (13)

Helló!

A talp terápian kívül az életmód változtatásra és étkezésre kapott tanácsokkal hogy állsz?

Mennyire fáj a kezelés?

Amikor először voltam, egy fiatal hölgy kezelt, néha egy kicsit fáj. A második kezelésnél egy másik hölgy szinte csak simogatta a lábam.

Harmadszorra egy férfi úgy megkínzott, hogy alig bírtam ki. Ő azt mondja, hogy csak akkor hatásos, ha fáj. A fájdalom nagysága arányos a betegséggel.

Ezt most már én is így gondolom, mert javuló állapotommal összhangban sok ponton már nem fáj a kezelés.

Üdv

H

Előzmény: tyon (12)⁴⁸

A gyógyítás mögött is ez a szemlélet áll, hiszen „a test és lélek betegségei kölcsönhatásban állnak egymással, a siker érdekében mindkettőt

46 <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9040887>

47 <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9040887>

48 <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9040887>

egyszerre kell kezelni. A szimpatikus gyógyítás értelmében a világ-mindenség makrokozmosza szorosan összetartozik az emberi test mikrokozmoszával, mely megjelenik egyrészt a testrészek-állatövi jegek, másrészt égitestek-személyiség típusok–betegségek-növények/állatok/ásványok-alapelemek-színek-illatok bonyolult láncolatokba kapcsolhatók, és különböző módon gyakorolnak hatást egymásra.”⁴⁹

Aura „Az emberi testet mandalaszerűen körülvevő, háromdimenziós energiaburok, amely különböző színű és minőségű rétegekből áll. Meghatározott részei a különböző testrészekkel és szervekkel állnak kapcsolatban, így az aura feltérképezése diagnózis felállítására is alkalmas.”^{50és51} Megléteének gondolata azt is tükrözi, hogy az ember nem csak a biológiai, látható testével kapcsolódik a társadalomba, hanem egy magasabb szintű energia kapcsán is, mivel többen vallják, hogy a világegyetemben minden tárgynak, élő, élettelen dolognak rezgése van, így az emberi testnek, és az egyes elemeket körülvevő rezgés nem más mint az aura.⁵² Ezt a következő fórumhozzászólás névtelen írója is vallja:

Az állatokat a Földön a harmadik Teremtő Fiam teremtette. Belső aurájuk a mentális aura, ami vezérli a testépítésüket és ehhez tartozik a mentáltestük. Ezen lehet gyógyítani őket. Az a belső réteg, ami embereknél a szervkivetülés az nincs külön náluk. Középső réteg az akasha. Ehhez az állat lelke kapcsolódik. Ne gondold, hogy az állat lelke egyszerűbb, mint az emberé. Más felépítésű. Egy legkülső héj védi a durva hatásoktól. Ebben elmetest és egyre növekvő lélek van. Ez a lélek mindig ebben a kapszulában növekszik. Addig, amíg ebben elfér, utána minden példány visszashall teremtőjébe. Ezt a kapszulát körülveszi és az állatot testében is körülzárja az érzékelési aura. Ezzel tud az állat távoli dolgokat felfogni és egyes állatok ennek birtokában egyik óceánból a másikba társaloghatnak. Nincs külön tudati aurájuk. Ez alkalmas a jelátalakításra és erősítésére is. (...) Előérzetük akasha rétegük és érzékelési rétegük együttes működéséből adódó. (...) Az 5145 életre kötelezettség az állatokra is érvényes. De előfordul, hogy előbb száll vissza, mert hamarabb telítődik a lélekkel a kapszula és az állatok kapszulája is állandó méretű marad minden testet-öltése során. Ha kinövi a lelke a kapszulát, akkor kitorve visszatér teremtőjébe. Ezek a lények a Mindenségem erőforrásai. A legtöbb fajta akkora energiatermelő, hogy csak ők elegendőek lennének ahhoz, hogy folyamatosan növekedjen a Mindenségem.⁵³

49 Kis-Halas J. 2008. 252.

50 Kis-Halas J. 2007. 402-403. Uő. 2010. 598.

51 lásd: 2.-4. kép

52 <http://koli.kando.hu/profecia/Aura/seeahun.htm>

53 http://www.indigoportal.hu/viewpage.php?page_id=20

Olvasása alkalmas a rendelleneségek felfedezésére azok testi tüneteinek megjelenése előtt, sőt, az aura tudatos irányításával a betegségek is kiküszöbölhetők, ilyen módon az egyén öngyógyító erejébe vetett hit is fontos szerephez jut.⁵⁴ „Az emberi aura egyszerre energiamező, és a testet átszövő életerő megjelenése. Ezek a környezetünk és életvitelünk által befolyásolt energiák határoznak meg minket. Az aura tükrözi az egészségi állapotunkat, karakterünket, szellemi tevékenységünket és érzelmeinket, sőt, sokszor más tünetek előtt jelez különféle betegségeket.”⁵⁵ Ezt a burkot csak az láthatja, érzékelheti aki megfelelő képességekkel rendelkezik, függetlenül attól, hogy különféle szerkezeteket fejlesztettek ki az aura színének megállapítására. Mindezekkel ellentétben olyan oldalakkal is találkozhatunk, melyek lépésről-lépésre taglalják, hogy látja meg az egyén mások auráját mindenféle beavatás, magasabb gyógyítói tevékenység nélkül.⁵⁶ Az aura színe is változik, függ az aktuális hangulattól, a fáradtságtól, az illető lelkiállapotától, de a viselt ruha színétől is.⁵⁷

Az én aurám ibolyakék. Kis indigó, rózsaszín és türkizkék beütéssel. Azt mondta, aki értelmezte és a képet csinálta, gyógyító képességeim vannak. Teljesen meglepődtem. Tud esetleg valaki többet az ibolya színű auráról? Ez olyan, mint az indigó vagy már mást jelent? Ha tudtok erről többet esetleg, köszi. Puszi mindenkinek!:rolleyes:⁵⁸

Szerepe az egyes gyógymódokba történő beavatási szertartások során is fontossá válik. A reiki esetében például olyan energia testként jelenik meg, melyet az avatómester egy bonyolult rituálé során alkalmassá tesz a reiki számára.⁵⁹ Szintén Kis-Halas Judit számol be egy, az angyallátokat vizsgáló tanulmányában, hogy a gyógyító miként kezeli a beteg auráját. A terapeuta „az aura mérésére egy speciális aurafésűt használ, majd a megfelelő skálán helyezi el az aura színekét, s így

54 Ezért találkozhatunk olyan oldalakkal is, melyek az auratisztítás fontosságára és módjára hívják fel a figyelmet és szolgálnak útmutatóként: lásd többek között: <http://theseecret.hu/blogok/lorian-angel/aura-tisztitasegy-gyakorlat-mindennapokra-hasznaljatok-nagy-szeretettel>

55 <http://www.szabadgondolkodo.hu/szkeptikus/szotar/aura.php>

56 lásd többek között: <http://koli.kando.hu/profecia/Aura/seeahun.htm> ; <http://www.youtube.com/watch?v=oTsVGIxi0x8> ; http://www.indigoportal.hu/viewpage.php?page_id=20

57 <http://www.szabadgondolkodo.hu/szkeptikus/szotar/aura.php>; <http://konyv.uw.hu/aura.htm>; <http://www.scribd.com/doc/19710972/36/AURASZIN-SZEMELYISEGTIPUSOK>

58 http://www.indigoportal.hu/viewpage.php?page_id=20

59 Kis-Halas J. 2007. 405.

határozza meg a betegség esetleges helyét, okát, illetve következtet a beteg személyiségjegyeire.”⁶⁰

Csakrák „A csakra szanszkrit szó, jelentése: «kerék».» A jelentése már sejteti, hogy egy állandó mozgásban van, az óramutató járásával megegyező irányba forog, miközben a környezetből energiát vesz fel, de ellentétes irányba, ha energiát ad le. Ez a mozgás minden élőlénynél azonos. „A csakra a fizikai test megfelelő testrészének idegeivel áll közvetlen kapcsolatban. Az idegrendszeren keresztül látja el energiával és ez által információkkal a szerveket, végtagokat és a sejteket. Ha a test egy területén – például egy szerv aktivitása által – energiatöbblet keletkezik, akkor a megfelelő csakra a környezetbe vezeti el a fölösleges energiát.”⁶¹ Egyes értelmezés szerint: „Minden csakrának elsősorban biológiai funkciója van. A csakra a fizikai test megfelelő testrészének idegeivel áll közvetlen kapcsolatban. Az idegrendszeren keresztül látja el energiával és ezáltal információkkal is a szerveket, végtagokat és a sejteket. Ha a test egy területén – például egy szerv aktivitása által – energiatöbblet keletkezik, akkor a megfelelő csakra a környezetbe vezeti el a fölösleges energiát. Ha a táplálékláncon át valamilyen okból megszűnik a test energiaellátása, az ember képes bizonyos ideig a csakrákon keresztüli energiaellátás segítségével is élni.”⁶²

Ezt a kérdéskört a fórumokon olvasható hozzászólások is rendszeresen megemlítik.⁶³

„**Erzsi** (Donnerstag, 19 Februar 2009 12:09)

Üdvözet a csakra fórumnak! Az utolsó két hétben híztam 4 kilót, pedig ugyanannyit ettem, mint különben. Fáradtabb is és energiátlanabb vagyok. Összefügghet ez a torokcsakrával? Ki tud erre nekem válaszolni, esetleg tanácsot adni?

Köszö, Erzsi”⁶⁴

„**Molnár Ágnes** (Montag, 16 März 2009 15:42)

Igen, összefügghet a torokcsakrával. A hízás, a fáradtság pajzsmirigy alulműködésre utalhat. Ezt mindenképpen ki kellene vizsgáltatni. Kisérő terápiaként ajánlom az akupunktúrát. A Schüssler sók közül a 15 és 7 és mindenképpen harmonizálni kell a 2es és 5ös csakrát.

üdvözlettel,

Molnár Ági”⁶⁵

60 Kis-Halas J. 2008. 258.

61 <http://www.melindavilaga.hu/HTML/csakrak.html>

62 http://gyogyuljmeg.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=26:csakrak&catid=35:csakrak-cat&Itemid=43

63 lásd többek között: http://www.hoxa.hu/?p1=forum_tema&p2=994 ; <http://csakra.jimdo.com/csakra-f%C3%B3rum/>; <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9065962>

64 <http://csakra.jimdo.com/csakra-f%C3%B3rum/>

65 <http://csakra.jimdo.com/csakra-f%C3%B3rum/>

„**Anna** (Montag, 22 Juni 2009 01:52)

Sziasztok! Kérlek szépen, segítsetek! Azt szeretném kérdezni, hogy a hajhullás melyik csakrának a problémájával van összefüggésben. Gyönyörű, dús, göndör hajam volt, de egyre csak fogy, nagyon kétségbe vagyok esve, pedig tudom, hogy ha aggódom miatta, csak még rosszabb lesz, de képtelen vagyok nyugodtan szemlélni.. Nagyon hálásan köszönöm!⁶⁶

Testünk hét fő energiaközponttal, azaz csakrával rendelkezik, amelyek a gerinc mentén találhatók. Ezek alulról fölfelé haladva a következők:

1. gyökércsakra,
2. hasi csakra, más néven: szexcsakra
3. köldökcsakra,
4. szívcsakra,
5. torokcsakra,
6. homlokcsakra,
7. koronacsakra⁶⁷

A sorrendiség azért fontos, mert az egyetemes energia alulról felfelé halad. A csakrák által beszélhetünk egy újfajta testi tagolásról is, és azt is hangsúlyozni kell, hogy az egyes csakrák különböző szervekkel vannak kapcsolatban, így ha azokban zavar keletkezik a csakrák kezelésével sikerül megakadályozni a betegséget.

Íme egy példa:

A gyökércsakra zavaraira visszavezethető néhány fizikai betegség, probléma:

Hasmenés: Mindig a félelem vagy a bizonytalanság tünete, ha nem külső mérgezésről van szó. Az illető nem képes elengedni.

Fogínygyulladás: Gyakran az ösbizalom hiánya okozza. A fogínygyulladást okozhatja a C-vitamin hiánya is.

Hátproblémák: Egyenesség és tartásproblémák. Mennyire biztosan viselkedünk és járunk az életben? A büntudat is okozhat hátfájdalmakat, hisz tonnányi bünt hordozhat a hátán az érintett. Ezt a büntudatot főként a gyökércsakrához tartozó meditációkkal oldhatjuk fel.

Hideg végtagok: Az életenergia túl gyengén áramlik az érintett területen. Gyakorlatokkal kell aktiválni a gyökércsakrát, hogy az alvó energiát felébredszük.

Lábfej: A lábfejjel kapcsolatos valamennyi probléma, földelési problémára utal. El kell gondolkodni azon a kérdésen, hogy, hogyan is birkózom meg a hétköznapokkal?

Székrekedés: Állandó stresszre utal. Az elengedéstől való félelem váltja ki.

66 <http://csakra.jimdo.com/csakra-f%C3%B3rum/>

67 <http://www.melindavilaga.hu/HTML/csakrak.html> Az egyes csakráknak megvannak a saját színe mely annak működését erősíti. Továbbá arra is alkalmasak, hogy a testet tagolják. lásd: 5. -6. kép

Vesekő: sokáig fennálló stressz váltja ki. Aki nem tud elengedni, az megkeményedik, ez a vesekövek fájdalmas üzenete. Mindenfajta megkeményedés és megkövesedés a gyökércsakrával függ össze.⁶⁸

A test(ek) szerepe a gyógyítás folyamatában

„A betegségekre vonatkozó képzetek és gyakorlati eljárások minden emberi társadalomban a kultúra meghatározott vonásai közé tartoznak.”⁶⁹ A betegség a test számára kellemetlen, rendellenes állapot, rendszerint fájdalommal jár, általános értelemben az egészség hiánya. A betegség és az egészség fogalma, tartalma egymással konfrontálva vizsgálendő. A közöttük húzható határ adott történelmi kortól és társadalmi feltételektől függ.⁷⁰ Az ember betegségre való hajlama és a gyógyítás, gyógyulás eredményessége szociális és társadalmi tényezőktől, képzettségtől, foglalkozástól, gazdasági körülményektől, politikai és kulturális jellemzőktől függ.⁷¹ „Az ember úgy beteg, illetve úgy gyógyít, ahogyan gondolkodik.”⁷² A betegségkép összefügg a kultúra testképével, és a betegség többé-kevésbé megállapított hátterével, a betegség okával. A betegség megelőzésére, az egészség megőrzésére vonatkozó tudást a kultúra egésze magában hordozza, hiedelemalapú és tapasztalatból eredő releváns szabály formájában.⁷³ A betegség- egészség fogalompár test(ek), testállapot(ok) besorolásakor kategóriarendszerként működtetve eltérő társadalmi és kognitív kontextusokat tár fel.

A gyógyítás során az egyén és teste, a gyógyító és az egyén teste között szoros kapcsolat van. A holisztikus szemlélettel (test-lélek-szellem) a háttérben, igyekszik feltérképezni, hogy milyen lelki problémák vezettek a betegség fizikai voltaához. Ennek során arra törekszik a terapeuta, hogy minél teljesebb képet kapjon a betegről. Közös vonása az alternatív gyógyászatnak a népi orvoslással az intuitív diagnózis, tehát nem kórelőzményekből vagy vizsgálatok sorozatából állapítja meg a kórokat, hanem érzései, tapasztalati, hite, hiedelmei alapján.⁷⁴

„frutti76 2009-09-19 23:04**166**.

Képzelték!Ma kezeltem az Anyukám derékfájását.Sajna a könyvben nincs leírás a derékfájás kezelésére,úgyhogy csináltam egy általános seprést,solar,alapcsakra seprés-töltés,meng mein seprés,gerinc seprés és helyileg,ahol fájt,ott rengeteget sepregettem.És Anyuci kicsit jobban lett.És ez óriási dolog,mert Ő ezektől eléggé elzárkó-

68 <http://www.melindavilaga.hu/HTML/csakrak.html>

69 Keszeg V.- Czégényi D. 2010. 13.

70 Verebélyi K. 2005. 87.

71 Schultheisz E. 1997. 16.

72 Keszeg V.- Czégényi D. 2010. 424.

73 Iancu L. 2010. 184.

74 Berde K. 1940. 116.

zik.Kicsit sem nyitott semmi ezoterikus dologgal kapcsolatban.Este még helyileg sepregettem,meg a solart tisztítottam-töltöttem (eléggé kíván szegény).Remélem segít Neki.”⁷⁵

„Torolt_felhasznalo_770932 2009-10-02 06:33235.

Úgy élem meg a kezeléseket,hogy egyszerűen hagyom az energiákat áramlani és figyelek az érzetekre.A páciens és magam érzeteire egyaránt.

A csakráknak van "mondanivalójuk",csak meg kell érteni őket.
előzmény:

veniko7 (234) 2009-10-01 22:30”⁷⁶

„bettyóci 2009-11-13 08:21377.

Nálunk a tegnapi vacsi ugyan az volt mint a tegnapelőtti
Volt viszont esti gyógyulás

Extra élmény volt a kezelés nekem és szinte azonnali javulás a betegnek. Fáj a füle, torka és a szeme, de csak a jobb oldalon. Távolban kezeltem és most volt először, hogy éreztem a prána felgyülemlést. Legalábbis azt hiszem az volt A fájós oldalon nagyobbnak éreztem a csakrákat.

A páciens szinte percre pontosan tudta, hogy mikor kezdtem el kezelni és még egy óra múlva is azt monda,hogy még mindig pezseg és tényleg jól van

Nagyon örültem!!!!!!

előzmény: Torolt_felhasznalo_603598 (0)”⁷⁷

A kezelés közben a gyógyító a szómágia keretén belül értelmezhető szöveget mond. Imának tekinthető abban az értelem, hogy egy felsőbb hatalom segítségét kéri a gyógyítás érdekében. A szó erejébe vetett hit az alternatív gyógyászatban is nagy szerepet kap.

„babaji 2011.12.16 10:19:33 © (52)

Önmagában is jó persze a corpusz/szoma/test érintése és masszázsa, de itt lelki és szellemi "érintés" is van illetve célszerű. Nem lehet a natur biológiára leszűkíteni.

Én speciella imádkozom talpam és tenyerem masszirozgatása közben :)))”⁷⁸

„Szerte a világon hittek és hisznek a kimondott szó mágikus gyógyító erejében. Ez volt az emberiség egyik legősibb, legkönnyebben alkalmazható gyógymódja. Mivel közvetlen testi beavatkozást nem igényel, így fájdalmat sem okoz, hatása elsősorban pszichikai, s mint kiderült,

⁷⁵<http://www.nlcafe.hu/forum/?id=1057&fid=441&topicid=238247&bw=&forumuser=&forumuserid=&step=1&page=35>

⁷⁶<http://www.nlcafe.hu/forum/?id=1057&fid=441&topicid=238247&bw=&forumuser=&forumuserid=&step=1&page=32>

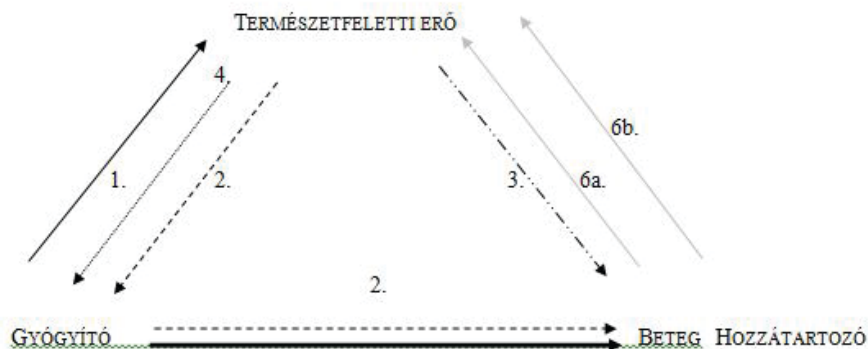
⁷⁷<http://www.nlcafe.hu/forum/?id=1057&fid=441&topicid=238247&bw=&forumuser=&forumuserid=&step=1&page=27>

⁷⁸ <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9040887>

a lelki felkészítés az egyik legfontosabb hatóerő a modern gyógyításban is.”⁷⁹ „Többlete a cselekményekhez képest, hogy kimondja célját, és ezzel magában hordja teljesülését. Legegyszerűbb formái egyszerű felszólítások, parancsok, óhajok: a gyógyítani kívánt személyhez, tárgyhoz, természetfeletti erőhöz.”⁸⁰

A racionális tudás (lásd pl. talpmasszázs esetében, mikor közvetlen testi érintkezés történik a beteggel) valamint a természetfeletti erőkel teremtett összhang következtében kapott gyógyító erő meglétének lehetünk tanúi.

Ezt a kapcsolatot a következő ábrával szemléltethetjük⁸¹:

1 A gyógyító egy ima segítségével fordul a természetfeletti erőkhöz. Az ima fogalmát a Pócs Éva által használt terminológiában használom. Az ima esetében a szó kimondója nem a befolyásolandó objektumhoz intézi szavait, hanem felsőbbrendű lény segítségét, közbenjárását kéri a cél eléréséhez. Ezek a szövegek csak a vallás, jelen esetben a természetfeletti hit közbeiktatásában különbözik a hasonló helyzetben alkalmazott ráolvasásoktól. Ebben az esetben mágikus imáról beszélünk, mert mivel valamely cél elérése érdekében kér a gyógyító beavatkozást.⁸²

2 Ezen magasabb támogatók lehetnek angyalok, gyógyítók, különleges tudású emberek, maga Isten is, tehát a New Age eszmei összetettségre hívja fel a figyelmet. A gyógyítók által küldött energia kerül

⁷⁹ Hoppál M. 1990. 711.

⁸⁰ Pócs É. 1990. 656.

⁸¹ Mondok Á. 2001. 256. Az általa kidolgozott ábrát használtam fel a dolgozatomban felhasznált gyógyító tevékenységek szemléltetéséhez, mivel a kutatásom során, meglehetősen sok hasonlóságot fedeztem fel Mondok Ágnes idézett tanulmányában közölt információkkal. Ugyanakkor az ábra azt a kapcsolatot szemlélteti, mely az alternatív gyógyászat alaptéziseit emeli ki, és felhívja a figyelmet a test értelmezési kereteire. Az ábra a fizikai érintkezés, a szómágia szerepére hívja fel a figyelmet, és kalauz a későbbi értelmezések során.

⁸² Pócs É. 1990. 657.

át a páciensbe azáltal, hogy ő megszűri ezt, tulajdonképpen kapcsolatot létesítve a természetfeletti és beteg között.⁸³

3 Ez az energia közvetlenül is hat a betegre, mert lehetőséget biztosít meggyógyulnia betegségéből. A betegek is érzik a hatást, hiszen „ellazulnak, megnyugszanak, amit én is érzek a kezelés során.”

4 A természetfeletti erők a gyógyítóra is hatnak, hiszen erőt és energiát adnak neki, képessé teszik a gyógyításra. Az, hogy a gyógyító érzi ezeknek az erőknek a jelenlétét, megerősítik őt abban, hogy neki végeznie kell ezt a tevékenységet, és képes a hozzá kerülő beteget meggyógyítani.

5 A gyógyítás racionális folyamata is szerepet játszik, mert a gyógyító látható cselekvésekkel, tehát a masszázis és krémek felhasználásával is hat a betegre. A gyógyító személye rendkívül fontos tényező. A beteg számára a gyógyító egyénisége közvetíti a gyógyulásba vetett hitet, a gyógmód hatásosságába helyezett bizalmat, mely nélkül nincs javulás.⁸⁴

6 A beteg (6a), vagy helyette egy hozzátartozója (6b) is fordulhat a természetfelettihez ima vagy fohász formájában, de ez a kapcsolatteremtési forma esetleges, hiszen nem minden beteg imádkozik. Ez magában hordozza azt is, hogy a „természetfeletti” is valójában gyűjtőfogalom, és olyan irányba tolódhat el, ami megfelel a beteg világgépének is. Nincs kizárva az, hogy amíg a gyógyító egy „magasabb energiához” vagy angyalokhoz, egy kiemelkedő tudású személyhez fohászkozik, addig a beteg vallásossága háttérben Isten segítségét kéri.

A gyógyítás egész folyamata megerősítő a gyógyító számára, mert a betegséget ő is érzi, és azt a gyógyító energiát, amelyet ő kiválasztottsága háttérben gyógyításra alkalmaz, magán átvezetve közvetíti a betegnek.

Pákay Viktória, Tiszabökényben vizsgált gyógyító személy módszerének leírásakor, Diószegi Vilmos szibériai sámánok körében végzett kutatására hivatkozva hozza példának, hogy a manysi és hanti sámánokat révülés közben melegség, hőség lepi meg, ilyenkor az „Isten vagy a bálvány heve jön rájuk”. Diószegi gyűjtése alapján az ásítást olyan jelként értelmezi, mint a sámánok jelzését a révülés bekövetkeztére, és ekkor hitük szerint, a sámán gyógyító szellemeit magához hívja és lenyeli őket. A melegségre és az ásításra a magyar

83 Beckford, A. J.–Hedges, E. 2000. 180.

84 Hoppál M. 1990. 714.

anyagból Diószegi kiszombori, mezőkövesdi példákat említ. Megállapítja, hogy a magyar gyógyító hagyományban az ásitás, a melegség érzete rituális járuléka az ima elmondásának.⁸⁵

Gyrnaeus Tamás a betegség átérésének ó- és újszövetségi gyökerét emeli ki, mikor Jézus magára veszi az emberiség fájdalmát, betegségeit és viseli ezt a terhet.⁸⁶ Vasas Samu szerint a beteg részéről is van egyfajta igénye, elvárása arra, hogy a gyógyító együtt szenvedjen velük, mintha a gyógyulás érdekében a betegség okozójának kiengesztelését várnák tőlük.⁸⁷ Ebben az esetben a beteg elfogadja azt a nézőpontot, hogy a gyógyító nem pusztán racionális módon nyújt számára segítséget a gyógyulásban, hanem, közvetítőként működik a természetfeletti erő és önmaga között.

A gyógyítók esetében – ha érzi gyógyítói tevékenységét – akkor válik a közösség teljes jogú tagjává, ha átesik azon a beavatási szertartáson, mely a gyógyítói mikroközösségbe integrálja, erősítve az „én” és „ők” különállását. Ez egy egységes rituáléként értelmezhető eljárás – melyre az egyénnek fizikailag is fel kell készülnie – alkalmassá teszi az egyént arra, hogy a magasabb szintű energiákat befogadja és azokat tevékenysége során testén átszűrve terápiája során alkalmazza. Láthatóvá válik, hogy hogyan használják az avató és a még laikus testét a beavatás során, melyek azok a testrészek, amelyek kiemelt szereppel bírnak. Sajátos szimbólumrendszer épül a szertartás köré, melyek csak az avatás kontextusában nyerik el értelmüket.⁸⁸

Egy ilyen beavatási szertartásról számol be Kis-Halas Judit, egy, a reikét vizsgáló tanulmányában. Írásában részletesen leírja és vázolja – a világhálón terjedő beavatási rituálék közül szemezgetve – azokat a fázisokat, melyek lépcsőfokai a beavatásnak, de a további tanulási lehetőséget tesznek lehetővé, a már „felsőbb” gyógyítói körökben. A beavatási szertartás lépcsőfokait, és az Arnold van Gennepe által kidolgozott rítuselméletbe illesztve azt is megállapíthatjuk, hogy egy olyan cselekvéssorozatról van szó, melyet átmeneti rítusként is kezelhetünk. Kirajzolódik körülötte az is, hogy „az egyének mindig ezekhez a kisebb csoportokhoz s nem közvetlenül az egész társadalomhoz kapcsolódnak, és így helyzetük változása is e közösségekhez való viszonyukban megy végbe. Az egyén átjutását az egyikből a másikba különleges aktusok segítik elő, melyekre azért van szükség, mert az egyes aktusok kríziseket okozhatnak mind az egyén, mind a környezete számára. Az

85 Diószegi V. 1958. 339-340.

86 Pákay V. 2004. 330. idézi: Gyrnaeus T. 1998. 148.

87 Vasas S. 1985. 219.

88 http://emesereiki.homestead.com/files/Reiki_mester_beavatas.pdf

egyén új környezetbe kerülésekor mint új elem bizonytalan helyzetű, ugyanakkor bekerülése a közösségbe is állapotváltozást jelent.⁸⁹ Így ezt az aktust is tekinthetjük a gennepi értelemben vett szent és profán világok egymásmellettiségének. „A rítusok, melyek az átmeneteknél mint sajátos csomópontoknál jelentkeznek, segítik az egyéneket a különböző szituációk között húzódó határok átlépésében, újabb egyensúlyi állapotot hozva létre. Az átmenetek köré csoportosuló mágikus cselekedetek bonyolult szertartások alakjában jelentkeznek.”⁹⁰ A rítusok tagolása a következő:

1. elválasztó rítus – *rite de séparation*, vagy preliminális rítus.⁹¹ Ez a reiki esetében a böjtot, az élvezeti cikkek fogyasztásának tilalmát, a negatív érzésektől való elhatárolódást jelenti. A megtisztulás folyamatára a tanítványnak és a mesternek is szüksége van a sikeresség érdekében.⁹²
2. eltávolító rítus – *rite de marge*, vagy liminális rítus.⁹³ A reikibe történő beavatás során a mester megnyitja a tanítvány csakrait, a kezein keresztül áramoltatja az energiát az illető aurájába, illetve különböző japán írásjeleket rajzol a tanítvány homlokára, mely egyben olyan varázsigeeként jelentkezik, amely „megteremti a kapcsolatot a természetfeletti szférával.”⁹⁴
3. beépítő rítus – *rite d'agregation* vagy posztliminális rítus.⁹⁵ Ennek során a jelölt megkapja a gyógyításhoz szükséges 3 írásjelet, melyeket a gyógyítás eredményessége érdekében kell majd a későbbiek során használnia. Képes lesz a természetfeletti való rendszeres kapcsolattartásra, annak jótékony energiájának közvetítésére.⁹⁶

Az egyes szakaszok célját, a megelőző csoporttól való elválás biztosítása, az régittől történő eltávolodás az új irányába, de ekkor az egyén még független az előző és a következő csoporttól is, és végső fázis az új viszonyba történő beépülést célozza. Ez a mozzanat a kultúra újraszerveződését biztosítja, mely nem a kezdeti állapotot jelenti, hanem egy új szervezettség kialakulását, de egy új rendet.⁹⁷

89 idézi: Fejős Z. 1979. 409.

90 idézi: Fejős Z. 1979. 409.

91 idézi: Fejős Z. 1979. 410.

92 Kis-Halas J. 2007. 405.

93 idézi: Fejős Z. 1979. 410.

94 Kis-Halas J. 2007. 405.-407.

95 idézi: Fejős Z. 1979. 410.

96 Kis-Halas J.

97 Fejős Z. 1979. 411.

Kis-Halas Judit kiemeli, hogy az internetes portálokon olvasható élménybeszélések lehetővé teszik azt, hogy a folyamat laikus olvasatát is megismerjük, így információkat kaphatunk arról, hogy az avatás során a későbbi gyógyító milyen testi változásokat tapasztal, továbbá milyen eredménye és szerepe lesz a gyógyítóvá válásnak a későbbiek során.⁹⁸

Bibliográfia

- BECK Mihály 2004 *Parajelenségek és paratudományok*. Vince Kiadó, Budapest.
- BECKFORD, James A. – HEDGES, E. 2000 Holism, Healing and the New Age. In.: Bowman, Marion-Sutcliffe, Steven (szerk.) *Beyond New Age. Exploring Alternative Spirituality*. Edinburgh University Press, Edinburgh. 169–187.
- BERDE Károly 1940 *A magyar nép dermatológiája. A bőr és betegségei népünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. Budapest.
- BORGOS Anna 2002 Naiv testelméletek. A testtel kapcsolatos népszerű diskurzusok alakulása és jellemzői. In.: CSABAI M. – ERŐS F. (szerk.): *Test-beszédek. Köznapi és tudományos diskurzusok a testről*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 21–45.
- BOURDIEU, Pierre 1978 Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről. In.: Uő.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok*. 151–165. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BOWMAN, Marion – SUTCLIFFE, Steven 2000 *Introduction*. In. Uő (szerk.): *Beyond New Age. Exploring Alternative Spirituality*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- CSABAI Márta – ERŐS Ferenc 2002 Előszó. In.: U. ő. (szerk.): *Test-beszédek. Köznapi és tudományos diskurzusok a testről*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 7–10.
- DEÁKY Zita 2002 *A hivatalos és a hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban*. Osiris Kiadó, Budapest.
- DIÓSZEGI Vilmos 1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. akadémiai Kiadó. Budapest.
- FEJŐS Zoltán 1979 Az átmeneti rítusok. Arnold van Gennep elméletének vázlatja. *Ethnographia* XC. 406–414.
- FÜSTI MOLNÁR Sándor 1983 *Egészségünk útja. Az egészségnevelés Szakkönyvtára* 13. Medicina Könyvkiadó. Budapest.
- GÁL Péter 2010 *A New Age keresztény szemmel*. Szent István Társulat, Budapest.

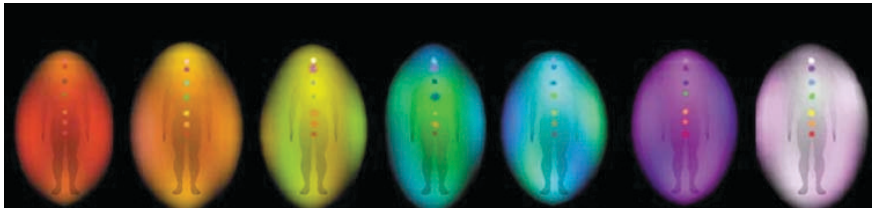
- GASSMANN, Lothar 1987 *New Age. Jön az egységes világvallás?* Primo Kiadó, Budapest.
- GRYNAEUS Tamás 1998 Lappangva gyógyítgató paraszt orvosok Szeged környékén a századfordulótól napjainkig. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, Szeged. 137–165. (*Studia Ethnographicae* 2.)
- HOPPÁL Mihály 1990 Népi gyógyítás. In. *Magyar Néprajz* VII. Akadémiai Kiadó, Budapest. 693–724.
- IANCU Laura 2010 Világkép, vallás és betegség Magyarfaluban. In.: Pócs Éva (szerk.): *Mágikus és szakrális medicina. Tanulmányok a transzcendensről* VII. Balassi Kiadó, Budapest, 184–200.
- KAMARÁS István 1999 Új vallási mozgalmak világszerte és Magyarországon. *Magyar Tudomány* 5.
- KESZEG Vilmos – CZÉGÉNYI Dóra (szerk.) 2010 Korok, kórok, kontextusok. In.: *A beteg ember. Betegségek, betegek és gyógyítók.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely. 423–458.
- KIS-HALAS Judit
2007 „Fejtetömön arany fénygömb” In.: Pócs Éva (szerk.): *Maszk, átváltozás, beavatás. Tanulmányok a transzcendensről* V. Balassi Kiadó, Budapest. 400–420.
2008 „Ha eljönnek az angyalok...” In.: Pócs Éva (szerk.): *Démonok, látók, szentek. Tanulmányok a transzcendensről* VI. Balassi Kiadó, Budapest. 243–278.
2010 Jézus katonái a Földön és a Mennyei Jeruzsálemben. Szellemsebészet: egy kortárs ezoterikus gyógyászati rendszer. In.: Pócs Éva (szerk.): *Mágikus és szakrális medicina. Tanulmányok a transzcendensről* VII. Balassi Kiadó, Budapest. 593–622.
- KOLTAY Erika
2002 A természetgyógyászat és a népi orvoslás kapcsolata. In. *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből.* Barna Gábor-Kótyuk Erzsébet (szerk.). SZTEI., Szeged. 167–171.
2004 History of alternative medicine in Hungary in 19th and early 20th century. *Orvostörténeti Közlemények*, 188–189. 57–68.
- KÖIVA, Mare 2009 On-Line Medicine. Communication and Narratives. *Media & Folklore. Contemporary Folklore* IV. 162–183.
http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/cf/cf4/CF4_Koiva.pdf
- KÓSA László 1999 *Fürdőélet a Monarchiában.* Holnap, Budapest.
- KÖLNEI Lívia 2006 Az alternatív orvoslás kezdetei Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények*, 196–197. 35–77.
- MAUSS, Marcel 2000 A test technikái. In.: U.ő.: *Szociológia és antropológia.* Osiris Kiadó, Budapest. 425–446.
- MONDOK Ágnes 2001 Adatok egy gyógyítóasszony világképéhez.

- In.: Pócs Éva (szerk.): *Két csíki falu néphite a századvégen*. Osiris Kiadó, Budapest. 242–270.
- OLÁH Andor 1986 „Újhold, új király.” Gondolat Kiadó, Budapest.
- O’MATHÚNA, Dónal – LARIMORE, Walt 2009 *Alternatív medicina*. Harmat Kiadó, Budapest.
- PÁKAY Viktória 2004 A tiszabökényi gyógyító. In: Pócs Éva (szerk.) *Áldás és átok, csoda és boszorkányság*. Balassi Kiadó, Budapest. 320–341.
- PIETRONI, Patric 1992 Relationship between general practice and complementary medicine. *British Medical Journal*. 305. 564–566.
- PÓCS Éva 1990 Néphit. In.: Dömötör Tekla (főszerk.), Hoppál Mihály (szerk.): *Magyar Néprajz VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest 527–692.
- RÁCZKEVY Edit 2001 Könyvszemle. *Orvostörténeti Közlemények*, 188–189. 190–193.
- Révai Új Lexikona 2006 XVII. kötet Sz-Toa. Babits Kiadó, Szekszárd. 832–833.
- SPEILMANN József 1979 Történelmi reflexiók a népi orvoslás és az orvostudomány viszonyáról. *Orvostörténeti Közlemények. Supplementum*. 11–12. 35–49.
- SCHULTHEISZ Emil 1997 *Az orvoslás kultúrtörténetéből*. Tájak – Korok – Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest.
- TOMKA Miklós 1996 A vallásszociológia útjai. *Replika* 21-22. 163–171.
- VEREBÉLYI Kincső 2005 *Minden napok – jeles napok*. Timp Kiadó, Budapest.

Mellékletek

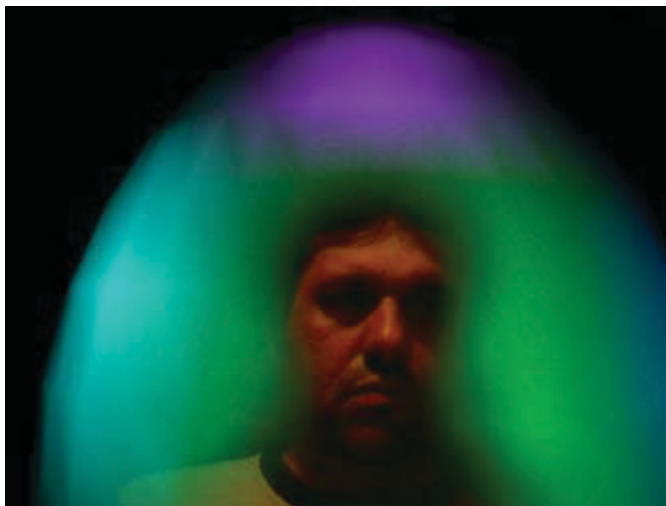
1.kép – forrás: <http://www.andaba.hu/talpmassz%C3%A1zs---reflexol%C3%B3gia.html> letöltve: 2012. április 18.

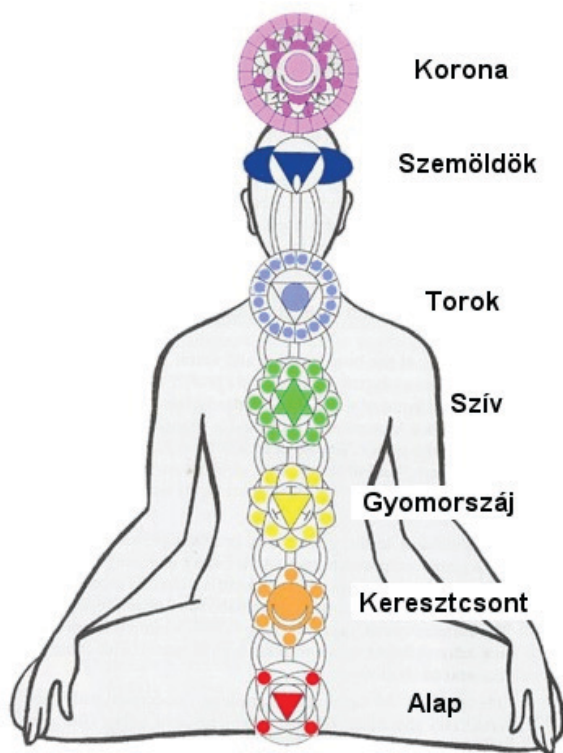
2. kép – forrás: <http://www.grafomagazin.hu/index.php?menu=13&rovat=&id=40> letöltés ideje: 2012. április 18.

3. kép – forrás: <http://www.life.hu/tested-lelked/ezoteria/20101110-aurad-szine-arulkodik-rolad.html> letöltés ideje: 2012. április 18.

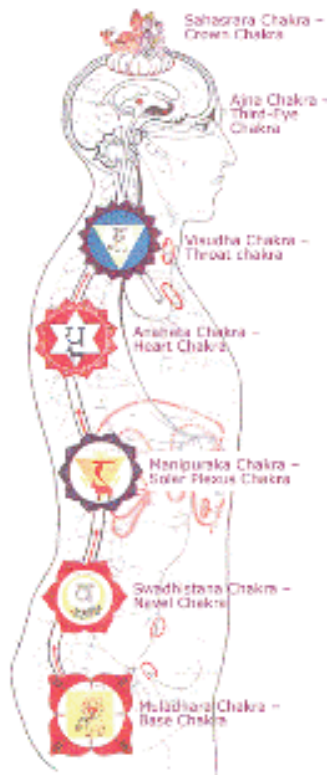

4. kép – forrás: <http://www.auracentrum.hu/AURA4hweb.htm>
letöltés ideje: 2012. április 18.

5. kép – forrás: http://gyogyuljmeg.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=26:csakrak&catid=35:csakrak-cat&Itemid=43
letöltés ideje: 2012. április 18.

6. kép – forrás: http://naturastart.shp.hu/hpc/web.php?a=naturastart&o=TUExqO_6dR letöltés ideje: 2012. április 18.

Irodalomtudomány

ELTE BTK Magyar BA II.

Kaposi Krisztina

Zrínyi-paratextusok

A kora újkori szövegek paratextusai a szerzői éinformálás és önreprezentáció egyik legfontosabb megnyilvánulási terepeként funkcionáltak. A barokk művek két leggyakoribb és egyben legjelentősebb paratextus-típusának a dedikáció és az előljáró beszéd tekinthető, amelyek állandó elemként vezették be a szövegeket, alapvető részét képezve a kiadandó műveknek. Ennek háttérében a korszak sajátos irodalmi támogatási rendszere áll, ugyanis a kora újkor könyvkiadási gyakorlatát a szerző-mecénás függőségi viszony határozta meg, vagyis a művek kiadását egy nagylelkű és tekintélyes mecénás anyagi és erkölcsi támogatása biztosította. A szerző által remélt anyagi támogatás mellett legalább ugyanilyen fontos szerepet játszott az is, hogy a mű ezáltal beilleszkedett a patrónus által képviselt társadalmi rendbe és hierarchiába; a támogató a megjelentetett szöveg minőségét, igazságát is szavatolta bizonyos mértékig. Ezt a többbretű, hierarchikus viszonyt patrónus és szerző között a szerzők általában az ajándékozás rítusához kapcsolódva¹, a köszönet és hálaadás retorizált gesztusaival fejezték ki, amelynek legmegfelelőbb és legkiválóbb módját az jelentette, hogy a szerzők műveiket a mecénásnak szóló ajánlással vezették be, leggyakrabban dedikáció, illetve előljáró beszéd formájában. A valós vagy

Bevezetés

---

¹ Az ajándékozás rítusának alapvető antropológiai fontosságáról, közösségfenntartó erejéről a 16. század európai kultúrájában ld. Natalie Zemon Davis, *The Gift in Sixteenth-Century France*, Oxford, Oxford University Press, 2000.

remélt támogatás viszonzása tehát a szövegek paratextusában manifestálódott, s ennek eredményeként a különböző paratextusok szervesen hozzátartoztak a korszakban születő művek szövegeihez, olyananyira, hogy „nem is jelenlétük, hanem inkább hiányuk tűnhet fel.”²

Tanulmányomban ZRÍNYI Miklós paratextusaival foglalkozom, méghozzá elsősorban abból a szempontból, hogy ZRÍNYI a különböző dedikációs-szövegprezentációs mechanizmusok működtetése során milyen imázsformálási és önreprezentációs eljárásokat használ szövegeiben. A paratextusok alapvetően retorikus természetű szövegek, a szerző számára az első – és lehet, hogy az egyetlen – lehetőséget kínálják a szövegtörzsben, hogy közvetlenül az olvasóhoz, és azok közül is a legfontosabbhoz, a mecénáshoz szóljanak. E retorizáltság sok más tényező mellett abban is megmutatkozik, hogy a kor paratextusainak jó része irodalmi igényességgel megírt szöveg, ahol a literátus szerző a leggazdagabb retorikai-irodalmi példatárból merítve építi fel saját énjét az olvasó számára. Ennél fogva vizsgálatuk során is az irodalmi szövegeknél használt módszereket kell alkalmaznunk: feltárni intertextusaikat, szövegközi utalásaikat, és alapos tartalomelemzéssel kibontakoztatni a bennük implikált önreprezentációs stratégiákat.

ZRÍNYI paratextusainak különös érdekességét az adja, hogy nem törekednek a szerző-patrónus közti hierarchikus viszony rögzítésére, hiszen a szerzőnek, ZRÍNYINEK, mint horvát bánnak, főnemesnek erre nincs szüksége. Ehelyett sokkal nagyobb fontossága van szövegeiben a retorikus megformáltságnak, a szöveg műfaji párhuzamai és szerzői szerepei kijelölésének, valamint a szerzői önreprezentációnak. Ezek a sajátosságok lehetőséget adnak arra, hogy ZRÍNYI paratextusait önálló témaként tanulmányozzuk. Az eddigi szakirodalom erre eddig még nem tett kísérletet, tanulmányom ezért részben azzal a szándékkal íródott, hogy ezt a hiányt pótoljam: Vizsgálódásaim fő vonalát a két, kiterjedt paratextussal rendelkező ZRÍNYI-szöveg egység, a *Syrenakötet* és a *Bónis-kódex* dedikációinak és olvasónak szóló előszavainak részletes tanulmányozása képezi, melynek során három fontos, eddig még feltáratlan „paratextuális” forrásra is rámutatok.

Irodalomelméleti áttekintés

Mielőtt rátérnék tanulmányom fő témájának, ZRÍNYI paratextusainak tárgyalására, szükséges tisztázni a paratextualitásnak, mint irodalomelméleti kategóriának a fogalmát, valamint röviden áttekinteni a kora

újkor dedikációs gyakorlatának főbb, tanulmányom témájának szempontjából releváns jellegzetességeit.

A paratextualitás fogalmával gyakran találkozhatunk az utóbbi 20-25 év irodalomelméleti diskurzusában, fontosságát és jelentőségét a témára vonatkozó gazdag szakirodalom is jelzi. A fogalmat Gérard GENETTE 1981-ben megjelent *Palimpsestes* (Palimpszesztek) című munkája³ vezette be. GENETTE 1987-ben önálló monográfiát is szentelt a témának *Seuils* (Küszöbök) címmel, amelyben a paratextualitás alapvető, mindmáig hivatkozási alapnak tekinthető definícióját adta meg, amely a következőképpen hangzik: „[A paratextus] az, ami lehetővé teszi, hogy egy szöveg könyvvé váljon, és az olvasók, vagy általában a közönség elé kerülhessen. Nem választóvonal, és nem is egy lepecsételt határvonal: sokkal inkább egy küszöb [seuil]”⁴. Bár e definíció értelmében GENETTE a fülszövegtől a betűtípuson át az illusztrációkig minden szövegprezentációs elemet a paratextus részének tekint, fontos kiemelni, hogy a kora újkori irodalom kontextusában a paratextus fogalmát általában szűkebben értelmezzük, ugyanis a barokk kiadványok jellemző paratextuális elemei – mint a díszcímlap, a mottó, a dedikáció, az ajánlólevél, az előljáró beszéd, az üdvözlő versek, a kísérő költemények stb. – a GENETTE-i rendszer *peritextus* fogalmának feleltethetők meg.⁵

A paratextusok története egészen az antikvitásig nyúlik vissza, a mecenatúra, illetve az ehhez kapcsolható dedikációs gyakorlat ugyanis már az ókor irodalmának egyik meghatározó sajátossága volt. Az antikvitás irodalmában kibontakozó szöveg- és énreprezentációs eljárások a könyvnyomtatás felfedezésével és elterjedésével azonban új értelmet nyertek: Míg az ókorban és a középkorban a dedikáció legfontosabb funkciója az volt, hogy a szerző által kifejtett véleményeket a patrónus védelme alá helyezték és megteremtették a szöveg számára azt az autoritást, amelyet a mecénás adhat az alkotásnak, addig a reneszánsz idején ez a folyamat alapvetően átalakult. Immár nemcsak a hierarchikusan a szerző felett álló patrónus védelmét, autoritását lehetett kiérdemelni a szöveg számára egy dedikációval, hanem a paratextusok lehetőséget nyújtottak a szerzői szerep pontosabb definíciójára, esetenként az azzal való játékra, valamint a közérdek felemlegetésére, és a szerénységi formulák kifinomultabb használa-

3 Gérard GENETTE, *Palimpsestes*, Paris, Seuil, 1981, 9.

4 Gérard GENETTE, *Paratexts: Thresholds of Interpretation* [=Seuils], ford. Jane E. Lewin, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, 1-2.

5 GENETTE megkülönböztette a szöveget körülvevő (peritextus), és a szöveget végigkísérő (epitextus) szövegelemeket. Így a paratextus=peritextus+epitextus. GENETTE, 1997, 5.

tára is. A nyomtatás médiuma, amely létrehozta „az első tömegtermelésben előállított árut”,⁶ a könyvet, lehetőséget teremtett arra, hogy intézményi vagy uralkodói/arisztokratikus háttér nélkül keletkezett szövegek is széles közönséghez juthassanak el. Az intézményi igény vagy az uralkodói biztatás nélkül írt mű magában hordozta azt a lehetőséget, hogy a szerzőt érvényesülési vágygal, hiúsággal, *ambitióval*, *superbiával* vádolják meg bírálói. A paratextus ezekben az esetekben lehetővé tette, hogy a szerző megindokolja, vagy elleplezze az önálló mű megteremtésének hiú vágyát műfaji minták felsorolásával, műfajelméleti fejtegetésekkel, vagy éppen azzal, hogy a köz hasznára és művének sikerületlenségére hivatkozik. Ezáltal fontos összetevőjévé vált a paratextusoknak a társadalmi hierarchiától függetlenedő szerzői önreprezentáció. Ezzel párhuzamosan természetesen fennmaradtak a paratextusok hagyományos formái is, amelyek egyházi vagy világi intézményi keretek között egy patrónus autoritása és védelme alá helyezték a frissen megjelent műveket, tovább éltetve azt a fajta autoritástranszfert, amely az antik és a középkori dedikációkban megfigyelhető.

A továbbiakban ZRÍNYI paratextusait az előbbieken tárgyalt szempontrendszeren belül fogom vizsgálni, különös tekintettel arra, hogy miként valósul meg bennük a független szerzői önreprezentáció és az autoritástranszfer. Hogyan próbálja ZRÍNYI az újat mondás igényét prezentálni az alapvetően konzervatív, inkább történelmi, mint irodalmi történetmondáshoz szokott magyar olvasóközönség számára? Hogyan birkózik meg azzal a feladattal, hogy arisztokrataként valós mecenatúra nélkül kell autoritást teremteni műve számára?

A *Syrena*-kötet paratextusai

ZRÍNYI Miklós 1651-ben, a bécsi Cosmerovius-nyomdával jelentette meg *Adriai tengernek Syrenaia* című kötetét, amelyben lírai alkotásai és fő műve, a *Szigeti veszedelem / Obsidio Szigetiana* kaptak helyet. A kötetnek különlegessége az erőteljes szerzői jelenlét, amely már rögtön a címlapon megfigyelhető, majd pedig a *Szigeti veszedelem*-ben és a lírai költeményekben is meghatározó szerepet tölt be. A barokk kiadványokra jellemző módon a *Syrena*-kötet is el van halmozva paratextusokkal, mégpedig két díszcímlappal, egy dedikációval és egy olvasónak szóló előljáró beszéddel, amelyek a kora újkori gyakorlat szerinti meghatározott sorrendben követik egymást.

A *Syrena*-kötetben megképződő szerzői én a tudatosság és az előre megfontoltság kategóriáival jellemezhető, ezért a kötet textusaival

kapcsolatban nem feltétlenül a minél többretű értelmezésre való törekvés az elsődleges, hanem annak a szándéknak a felismerése, amely ZRÍNYI-t vezérel(het)te műveinek megalkotásakor, valamint egységes és gondosan kimunkált kötetkompozíciójának kialakításakor. ZRÍNYI alkotásaihoz tehát efelől az intencionáltság felől célszerű és kívánatos leginkább közelíteni, a továbbiakban ezért én is ebben a perspektívában szemlélve tanulmányozom ZRÍNYI paratextusait.

ZRÍNYI *Syrena*-kötetének már címében is a szerzői én kifinomult prezentációját, a biografikus és a költői *auctor* tudatos megkettőződését látjuk: „Adriai tengernek Syrenaia Groff Zrini Miklós” – olvashatjuk mind a metszetes, mind pedig a nyomtatott címlapon.⁷ A metaforikus öndefiníció („Adriai tengernek Syrenaia”)⁸ és a költő biografikus neve (Zrini Miklos) egymás felől határozódik meg, és ez azt sugallja, hogy köztük lényegi azonosság van. ZRÍNYI tehát egy olyan alkotói imázst teremt itt meg, amelyben a biográfiai realitás és a költői fikció elválaszthatatlan egységgé olvad össze, s ezzel kötete egészének egyik fő poétikai alapelvét is rögzíti, miszerint a történeti valóság és annak költői kiegészítései nem különíthetők el egymástól. ZRÍNYI kötete címének tehát egy enigmatikus, metaforikus mondatot tett meg. Az a szójáték, amelyet létrehozott kötete címében a szirén (*Syrena*) és saját nevének latinos-olaszos írásmódja között (*Serini*), Emmanuele TESAURO 17. század végi metafora-tipológiájában legjobban valószínűleg a „kétértelműségből származó metaforának”⁹ feleltethető meg. Ez a csodálatos (*mirabilis*) címmetafora a kora újkori irodalmi címadás egyik népszerű tendenciáját, a PATRIZI-féle csodálatos címadás stratégiáját követi, szemben a hagyományosnak tekinthető arisztotelianus, helyet és időt rögzítő címadási gyakorlattal.¹⁰

„Adriai
tengernek
Syrenaia,
Groff Zrini
Miklos”

7 ZRÍNYI erőteljes jelenlétét kiemeli a metszetcímlapot követő szöveges címlap, amely megismétli a szerzőség tényét. A szöveges címlap központi részén ZRÍNYI művének címe és a szerző neve olvasható, majd egy díszes cezúrát követően a címlap alsó része a nyomtatás körülményeit, adatait is rögzíti: „Adriai tengernek Syrenaia, Groff Zrini Miklos. Nyomtatta Bécben a’ Koloniai Udvarban Kosmerovi Máté Czászár ő Felsege Könyvnyomatója. Anno M. DC. LI.”

8 A kötet címe, mint KLANICZAY Tibor – BORZSÁK István nyomán – bemutatta, egy kijelentő mondat, tulajdonképp önmeghatározás. Ld. KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Budapest, 1964, 353; BORZSÁK István, *Adriai tengernek Syrenaia*, Irodalomtörténet, XLVII(1959), 480-488.

9 TESAURO *Il Canocchiale Aristotelico* című munkájában a „ius verrinum” ennek példája, amely egyszerre utal a jogtípró Verresre, és a kandisznóra (verres), amely mindent lábbal tipor. Ld. *A barokk*, szerk. BÁN Imre, Budapest, Gondolat, 1963, 126-127.

10 Kiss Farkas Gábor, *Imitáció és imagináció a Szigeti veszedelemben, Zrínyi-tanulmányok*, Bp., 2005, doktori értekezés (ELTE BTK) 103.

A *Syrena*-kötet címe valóban újszerűnek és meglepőnek hat, s ezt a hatást a díszcímlapon szereplő metszet még tovább erősíti: Az allegorikus-fiktív környezetben elhelyezett szerzői arckép ismét a történeti-biográfiai én és az irodalmi szerepjátszás elválaszthatatlan egységére utal. ZRÍNYI a díszcímlapon háromszoros imágóban jeleníti meg önmagát, a szerzői név (Zrini Miklos), a szerzői metaforikus név (Syrena), valamint a szerzői kép (a metszet hajósa) által. A címlapkép további elemei, a hajó, a tenger, a szirének, s attribútumaik gazdag asszociációs bázist biztosítanak az olvasói megfajtási kísérletek számára, és ezáltal is arra csalogatják a műhöz közelítő olvasókat, hogy próbálják létrehozni saját interpretációjukat a képről. A pontos értelemadás helyett azonban számunkra itt az a fontos, hogy ZRÍNYI már kész, mások által kifejlesztett ikonográfiai elemekből állította össze a címlapot, melynek fő mintájaként Vittorio SIRI *Il Mercurio overo Historia de' correnti tempi* című összefoglaló történeti munkájának második kötetét díszítő metszete szolgált. ZRÍNYI ezt a metszetet alakította át saját céljainak megfelelően úgy, hogy ahhoz MARINO *La Galeria* című munkájának egyik paratextusát, a szobrászatról szóló versek előbeszédét is felhasználta.¹¹

A címlap ikonográfiai vonatkozásait már kimerítően tárgyalta a szakirodalom, ezért tanulmányomban most csak azokat a lényegi információkat említem meg, amelyek témám szempontjából relevánsak, vagyis ZRÍNYI énművelési és önreprezentációs eljárásaihoz kapcsolhatók¹²: A kötet metszete tudatos képalkotási technikával készült, amelyen a szerző látható, amint a nyugodt tengeren hajózik, s tekintetét egyenes előre szegezi, nem engedve a két szirén csábításának. Magától értetődő, hogy ZRÍNYI címlapképe metaforikusan-allegorikusan értelmezendő, ahol a hajó a szerző művészi alkotását, a két szirén pedig a kevélységet/*superbia* (a fésülködő, magát tükörben néző szirén) és a bujaságot/*luxuria* (kezében kagylót tartó szirén, Venus) jelképezheti. Láthatunk azonban a képen még egy szirént: magát a szerzőt, ZRÍNYIT. Erre a megfeleltetésre a hajó vitorláján olvasható szöveg – Adriai tengernek Syrenaia Groff Zrini Miklós –, vagyis a mű címe, illetve átvitt értelemben a mű egésze is világosan utal. Ez

11 KLANICZAY Tibor, *Zrínyi olvasmányaihoz: Vittorio Siri*, ItK 74 (1970), 684-689; KISS Farkas, 2005, 100-101.

12 A címlapmetszetről részletesen: KISS Farkas Gábor, *Képpalkotás és imagináció a Syrena-kötet címlapján*, Uo. 2005, 88-107. Vö. SZILÁGYI András, *Önjellemzés és szerepvállalás. Az allegorikus portré műfajának néhány jellegzetes változata a 17-18. századból= Színelés és rejtőzködés: a kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó, Budapest, L'Harmattan- Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2010.

a szirén, vagyis a költő, azonban pozitív figura, aki megingathatatlan személyiségként szilárdan utasítja el a különböző csábításokat. Külön kiemelendő, hogy ZRÍNYI a SIRI-féle címlapmetszet, az *Il Mercurio veridico* Merkúrjának helyére saját magát ülteti a hajóban (SIRINél tehát nem a szerző ül a hajóban!), ezzel is azt hangsúlyozva, amit a cím sugall: a kötet témája saját szerepkeresése, és ennek a megtalált szerepnek a közönség felé való közvetítése.¹³ A metszeten találhatunk még egy figyelemreméltó motívumot, amely a szerzői identitásképzés szempontjából szintén fontosnak tekinthető: A címlapképnek lényeges díszítőeleme az árbohra ráfonódó szalag, a metszet banderole-ja, amelyen ZRÍNYI második jelmondatát, a „Sors bona, nihil aliud”-ot olvashatjuk. Ez a jelmondat amellet, hogy a metszet mottójaként funkcionál, ismét a biografikus és a költői én elválaszthatatlan egységére utal.¹⁴

Ezt az emblematiszikus elemekből felépített *Syrena*-címlapot, és a kötet további paratextusait az a szerzői szerepkeresés- és közvetítés, amelyet az imént megfigyelhettünk, rendkívül közel hozza egymáshoz. ZRÍNYI címlapja azonban nemcsak ebben a tekintetben mutat hasonlóságot az *Adriai tengernek Syrenaiában* olvasható többi (para)textussal, hanem más szempontból is: ZRÍNYI címlapja nem teljesen önálló invenció eredménye, hiszen már meglevő és szintén paratextusokban szereplő ikonográfiai elemek kombinációjával hozta létre a saját művét bevezető első paratextust. Ez a fajta irodalmiság, megszerkesztettség és imitált elemekből történő építkezés, mint látni fogjuk, a későbbi ZRÍNYI-paratextusokra is jellemző marad.

Az ajánlás a barokk művek (szinte) elmaradhatatlan paratextus-típusa, s mint ilyen, ZRÍNYI *Syrenájából* sem hiányzik. Kötetének ajánlása („Dedicálom ezt az munkámat...”) dedikációs lap formájában olvasható, amely a korszak hagyományosnak tekinthető dedikációs típusaihoz tartozik. ZRÍNYI ebben a tekintetben igazodott a barokk művek szokásos arculatához, paratextusának további jellegzetességei azonban már egyéni és különleges sajátosságokat mutatnak. Erre az

„Dedicálom
ezt az
munkámat...”

13 Elemzésem ebben az értelemben párhuzamos SZÖRÉNYI László által kifejtett értelmezéssel, miszerint a *Syrena*-kötetben ZRÍNYI lírai önéletrajzát olvashatjuk. Vö. SZÖRÉNYI László, *A szerkesztett verskötet mint a szerző ifjúkori önarcképe, =A magyar irodalom története*, 2007. 467-487.

14 ZRÍNYINEK életében két jelmondata volt, az első: „Nemo me impune lacessit”, a második pedig „Sors bona, nihil aliud”. Ezek a jelmondatok, különösen a második, azonban nemcsak biografikus jellegűek, nemcsak a közéleti ZRÍNYI sajátjai, hanem alkotásaiban is gyakran megjelenő motívumok, s ezáltal szövegeinek fontos jelentésképző elemei is egyben.

unikális jellegre elsősorban ZRÍNYI társadalmi helyzetében, illetve rangjában találhatunk magyarázatot: ZRÍNYI arisztokrataként biztos anyagi egzisztenciával rendelkezett, amely lehetővé tette, hogy műveit az irodalmi mecenatúra hagyományos rendszerén kívül állva, mintegy a „saját maga mecénásaként” jelentesse meg. ZRÍNYI pozíciója tehát alapvetően különbözött a kora újkori irodalom általános szerzői helyzetétől, amelyet leginkább a mecénástól való pénzügyi függőség állapota határozott meg, s ez nem csupán társadalmi kiváltságot jelentett számára, hanem szerzői énjének alakulását, valamint ezzel összefüggésben megnyilatkozásainak jellegét is jelentékenyen befolyásolta, mint ahogyan azt kötetének dedikációja is bizonyítja.

GENETTE a dedikációt „egy mű egy személynek, valós vagy ideális csoportnak vagy valamely másféle entitásnak, tiszteletadásként történő felajánlása”¹⁵ -ként határozta meg. A kora újkori szövegek ajánlásainak címzettjeként általában a mecénás szerepelt, hiszen a korszakban születő művek döntő többségének megjelentetését az egyházi/világi mecenatúra rendszere tette lehetővé, amely elsősorban egyéni támogatás formájában valósult meg, de testületi, intézményes keretek között is végbe mehetett. ZRÍNYI dedikációja azonban nem illeszthető ebbe a hagyományos képbe, ajánlása ugyanis egy elvont, ideális csoportnak, a magyar nemességnek szól: „Dedicálom ezt az munkámat/ magyar nemességnek,/ adja Isten, hogy véretem/ utolsó csöppig hasznossan/ néki dedicálhassam.” Ha arra a kérdésre kívánunk válaszolni, hogy ZRÍNYI miért éppen a magyar nemességet jelölte meg ajánlásának címzettjeként, elsőként ZRÍNYI arisztokrata voltára, illetve ebből adódóan biztos anyagi egzisztenciájára és a korszak irodalmi támogatási rendszeréhez való viszonyára gondolhatunk. Ennek alapján nyilvánvalóvá válik számunkra, hogy ZRÍNYI nem címezhetette ajánlását egy mecénásnak, hiszen művének megjelentetését önállóan tudta biztosítani, így semmiféle patronátushoz nem kötődött. Ajánlhatta volna viszont művét a reprezentáció céljával az uralkodónak, III. Ferdinándnak is, ZRÍNYI gondolkodásmódjának és művészi alkátának azonban sokkal jobban megfelelt, hogy az ajánlás hagyományos formáinak (mecénásnak vagy uralkodónak szóló ajánlás) alkalmazása helyett egy olyan összetett dedikációs mechanizmust valósítson meg, amely a művében kifejezésre juttatni kívánt koncepciójának kifejezése mellett, szerzői identitásának kibontakoztatására is megfelelő teret biztosít, és lehetőséget ad a független önreprezentációra is.

ZRÍNYI a dedikációval a haza melletti elköteleződésének kinyilvánítása mellett, metaforikusan egyfajta keretet is adott kötetének. Az a fajta önfeláldozás, amelyre paratextusának szavai utalnak („adja Isten, hogy véremet utolsó csöppig hasznossan néki dedicálhassam”), a vér és az írás párhuzamba állítása révén (ahogy a könyvet, úgy vérét is a nemességnek dedikálja) ugyanis teljes összhangban áll az eposz utolsó, számozatlan versszakában olvasható metaforával:

„Vitézek Istene! Ime az te szolgád,
Nem szánta éretted világi romlását;
Vére hullásával nagy bötüket formált,
Illy subscribálással néked adta magát,
Ő vitéz véreért vedd kedvedben fiát.”

A kötet tehát a vér és a könyv egymás mellé rendelésével kezdődik, s ehhez a párhuzamhoz tér vissza az eposz végén is. A dedikációban található párhuzam figyelembe vételével ezért úgy is érthetjük az eposz zárósortait, hogy a szigeti ZRÍNYI vére alkotja a *Syrena*-kötet betűit. Ennek értelmében a szigeti ZRÍNYI „vére hullásával formált nagy bötük” a dédunoka alkotó szelleme révén valójában az eposz szövegévé állnak össze. Ahogy John MILTON mondta az *Areopagitica*-ban: „a jó könyv az irányító szellem értékes, éltető vére, amelyet bebalzsamoztak és elraktároztak az életet követő élet számára.”¹⁶

ZRÍNYI a kutatás szerint magát a vérrel írás topozát MARINÓTól vette, méghozzá egy viszonylag távoli szövegkörnyezetből, a betlehemi gyermekmészárlásból:¹⁷ Egy betlehemi kisgyermek éppen írni-olvasni tanul, amikor a Heródes parancsára érkező katonák lemészárolják. Ennek az ártatlan betlehemi fiúnak a végzete azonban nagyon hasonló a magyarság bűneiért ártatlanul mártíromságot vállaló szigeti ZRÍNYI sorsához, hiszen éppúgy saját végzetét írja meg a kiontott vércseppekkel, ahogyan a szigeti hős is saját halálának történetét „subscribálta” a vérből formált betűkkel. Ez lesz az a „vitéz vér”, amely érdemesíti a *Syrena*-kötet központi alakját, a költő ZRÍNYIT, hogy Isten kegyébe vegye („vedd kedvedben fiát”), és ez alapján kérheti ZRÍ-

16 John MILTON, *Selected prose*, ed. C. A. Patrides, Columbia, University of Missouri Press, 1985, 201. „A good Booke is the pretious life-blood of a master spirit, imbalmd and treasur'd up on purpose to a life beyond life.”

17 KOVÁCS Sándor Iván szerint KIRÁLY Erzsébet talált rá a marinói forrásra a *Strage degli Innocenti* (A bethlehemi gyermekmészárlás) c. eposz III., 61 versszakában. Ld. KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, 430. 29. jegyzet.. Olaszul: „Quando la testa ecco gli è tronca, Gli cade in sen sù l'innocenti carte, E l'estremo suo fatto à lettere vive Con vermigli caratteri vi scrive.” MARINO, Gianbattista, *Strage degli innocenti*, Venetia, Giacomo Scaglia, 1634, 103. A fiú feje az ölébe hullik, „az ártatlan papírra”, és „élete utolsó eseményét élő betűkkel írja vörös (vermiglio) karakterekkel.”

NYI a dedikációban is Istentől a segítséget („Isten adja”) küldetése teljesítéséhez.

Mint láthatjuk, ZRÍNYI dedikációja nem tekinthető egy szokványos, pusztán a korszak gyakorlatából adódóan a műhöz illesztett paratextusnak, sokkal inkább egy olyan fontos és lényeges szöveggént kezelendő, amely tudatos felépítéséből és megformáltságából, valamint mondanivalójából adódóan a kötet kompozicionális egységének biztosításához, illetve erősítéséhez járul hozzá.

„Homerus 100 esztendővel az trojai veszedelem után...” ZRÍNYI kötetének következő paratextusa az olvasónak szóló előljáró beszéd, amely szintén a szerzői identitásképzés célját szolgálja. Az előszó szerzői énjének fő identitásképző aktusa a haza iránti szeretetének, az „országunk szolgálatja” melletti elköteleződésének a kinyilvánítása, amelynek már a dedikációban is egyértelmű jelét adta. Az előszó szövegének tengelyében tehát a mű megírását indukáló szerzői szándék áll, amelyet a dedikációban megfogalmazottaknál bővebben, részletesebben kifejtett formában olvashatunk: „de avval ő előttök kérkedhetem, hogy az én professiom avagy mesterségem nem az poesis, hanem *nagyobb s jobb országunk szolgálatjára annál: az kit irtam, multságért¹⁸ irtam, semmi jutalmot nem várok érette.*” Az előszó ezt megelőző, illetve követő szövegrészeiben a kora újkori irodalom gyakorlatának megfelelően ZRÍNYI szerzői szerepben kanonizálja önmagát (Vergilius és Homéroszt állítva saját munkájával párhuzamba), majd szól műve megírásának körülményeiről, beszél alkotói módszereiről (a fabula és história kérdéséről), valamint kiemel művéből két tartalmi mozzanatot („Zrini Miklós kezének tulajdonítottam Szulimán halálát...”; „Irtam szerelemről is...”), amelyeket magyarázatokkal lát el.

Ahogy a címlap, és részben a dedikáció esetében is láttuk, ZRÍNYI tudatosan, a műfaji előképek pontos követésével formálja meg paratextusait, és épp olyan imitatív szövegkonstitúciós eljárásokat alkalmaz bennük, mint amilyeneket eposzában, vagy lírai alkotásaiban is megfigyelhetünk. Az olvasónak szóló előljáró beszédhez a legfontosabb viszonyítási pontokat, a „paratextusok intertextusait” KIRÁLY Erzsébet jelölte ki *Tasso és Zrínyi* című munkájában.¹⁹ KIRÁLY az előbeszéd irodalomelméleti állításait ARISZTOTELÉSZ *Poétikájával*, TASSO *Discorsi dell'arte poetica* és *Discorsi del poema eroico* című ér-

18 A multság ZRÍNYINél olyan időtöltésként értendő, amely nemcsak számára, hanem a közönségnek is kellemes és hasznos. Erről részletesen lásd. KIRÁLY Erzsébet, *Tasso és Zrínyi*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989, 82-83.

19 KIRÁLY Erzsébet, *Tasso és Zrínyi*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.

tekezéseivel, valamint egyéb irodalomelméleti munkákkal hozta összefüggésbe.

„Fabulákkal kevertem az historiát”

Az olvasónak szóló előljáró beszédben lévő elméleti irányelvek közül a szerzői önreprezentáció szempontjából talán az a legfontosabb, hogy a költő „fabulákkal keverte az historiát.” Ezt a kijelentést úgy értelmezhetjük, hogy ZRÍNYI saját eposzát, amit korábban paratextusában Homérosz és Vergilius műveivel hozott párhuzamba, egy olyan köztes kategóriában helyezi el, ami historiát, tehát történelmi eseményeket rögzít, de fabulák, kitalált, mesés elemek is találhatóak benne. Ezáltal a valós történelmi események (historia) és az irodalmi fikciók (fabula) olyan egységeként jellemzi művét, amelyre már a címlap is utalt a Syrena-ZRÍNYI azonosítás által. Fontos azonban megjegyezni, hogy a historia szónak az itt előforduló használata nem azonos a *historiának* azzal a jelentésével, amely az eposz közben többször is előfordul, ott ugyanis egyszerűen történetet, sztorit, történetmondást jelent a szó a költemény egészére vonatkoztatva.²⁰ Míg tehát a *Szigeti veszedelem* szövegében a *historia* magát az eposzt, az epikus verset jelöli – egyezve a magyar nyelvű epikus énekesi hagyomány műfaji megjelölésével –, a paratextusban ZRÍNYI elkülöníti a historiát, vagyis a történelmet, a valós történéseket a fabuláktól, a meseszerű, kitalált eseményektől. Ezt a szigorú különbségtételt folytatja tovább előbeszédének abban a részében is, amelyben Szulimán halálának kérdését tárgyalja: ZRÍNYI eposzában dédapjának tulajdonította Szulimán halálát, szemben Istvánfi és Sambucus történetírói munkáival, amelyekben a szultán természetes halálának ténye olvasható. ZRÍNYI Szulimán halálának körülményeit illetően tehát eltért a történetírásban foglaltaktól, s ezzel együtt a történelmi igazságtól, ezáltal pedig művének egyik fabuláris elemét alkotta meg, szemben a historiával.

KIRÁLY Erzsébet a „fabulákkal kevertem az historiát” kijelentésben elsősorban a *variare*, a keverés mozzanatára hívja fel a figyelmet,²¹ amelyet a horatiusi *utilitas* és *delectare* fogalmaival összefüggésben határoz meg. Ennek értelmében a keverést, a *variare*-t a költői alkotófolyamatban helyezi el, mint a *delectatio*, a gyönyörködés eszközeinek egyikét, majd Tassónak azokat az irodalomelméleti elgondolásait

20 Lásd például: „Akkor az nagy nevű Zrini Szigetvárban,/ Maximiliantul röndölve kapitán/ Volt,/ Horvátországban és többiben is bán, -/ Ez az, kiről szólni fog én *historiám*.” (2.ének, 60.vesz.); „Bassa táborában magát szállítá,/ Szorgos istrázsáit körüle jártatá,/ Ott hált azon éjjel. Mi volt másodnapra,/ Azt bizom negyedik rész *historiámra*.” (3.ének, 117.vsz.)

21 KIRÁLY, 1989, 96-98.

hozza ezzel összefüggésbe, amelyek az arisztotelészi, illetve a horatiusi tradíció szellemében meghatározó jelentőséget tulajdonítanak a *varietas* fogalmának. Mint mondja, TASSÓNÁL fokozottan jelentkezett a különböző közönségrétegek kielégítésének szándéka, amelyet többek között a műalkotás gyönyörködtető voltával kívánt elérni. Ennek a tetszésnek, gyönyörködtetésnek a megvalósítására pedig kiválóan bizonyult a *varietas* alkalmazása, amelyet TASSO „természettől fogva gyönyörködtetőnek (AP II.35., PE III. 139.)” tekintett. TASSO művészetkoncepciójában a fabula, a fikció fogalma is ehhez a *varietashoz*, ehhez az „egységben megvalósuló változatossághoz” kapcsolhatóan van jelen.

Kérdés azonban, hogy TASSO értekező munkái közvetlenül formálhatták-e ZRÍNYI elképzeléseit a közösség előtt vállalandó alkotói szerepről, illetve a költői küldetésstudatról, hiszen könyvtárában az 1662. évi katalógus szerint nem szerepeltek a tassói értekezések és dialógusok kötetei.²² Még ha feltételezzük is, hogy ZRÍNYI olvasta ezeket a szövegeket, kérdés, hogy teljesen azonosulni tudott-e a kor legfejlettebb udvari kultúrájának irodalomelméleti nézeteivel, ahol nem az volt az elsődleges vitapont, hogy van-e létjogosultsága a fikciónak a szigorú történetiséggel szemben, hanem az, hogy ez a fikció mennyiben használható fel tisztán és kizárólag a gyönyörködtetés céljára.

Épp emiatt az irodalomelméleti fáziskülönbség miatt érdemes megvizsgálni, hogy ZRÍNYI *Syrena*-kötetének paratextusa nem hozható-e kapcsolatba TASSO elméleti tézisein kívül a költő más olvasmányjaival, illetve az ott olvasható irodalomelméleti nézetekkel, és az azokból kirajzolódó költői szerepmintákkal. Kézenfekvő, hogy elsősorban a könyvtárában rendelkezésre álló paratextusokban keressünk párhuzamokat, méghozzá azokban a kötetekben, amelyekről egyébként is bizonyítható, hogy ZRÍNYI gyakran forgatta őket, és munkáihoz sokat merített belőlük.

Zsámboky János Bonfini-kiadása, mint ihlető forrás

Mind az eposz történeti hátterének felkutatásában, mind pedig a későbbi *Mátyás-elmélgedések* történetírói forrásai közt kiemelkedő fontossága volt ZRÍNYI számára ZSÁMBOKY János 1568-ban megjelent Bonfini-kiadásának.²³ ZSÁMBOKY a 16. század jeles humanistá-

22 Természetesen TASSO nagy hatással volt ZRÍNYIRE a *Szigeti veszedelem* fő epikus mintája, a *Megszabadított Jeruzsálem* révén, de elképzelhető, hogy az értekező TASSO munkássága már nem jutott el a mintegy száz évvel később élő ZRÍNYIHEZ.

23 Ld. KLANICZAY 1964, 379-383; és KLANICZAY TIBOR, *Zrínyi helye a 17. század politikai eszméinek világában* = uő., *Pallas magyar ivadéka*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 153-211.

jaként széleskörű műveltséggel és érdeklődéssel rendelkezett, akinek könyvkiadói és filológiai tevékenysége legalább annyira jelentősnek tekinthető, ha nem jobban, mint költészete (önálló alkotásai, versei, emblémái). ZSÁMBOKY Bonfini *Rerum Ungaricum Decades* című művét 1568-ban adta ki, kiadásában azonban nemcsak az általa különböző kéziratok alapján rekonstruált Bonfini-mű szerepel, hanem egyéb történetírói munkák és saját megfogalmazású szövegek is, amelyeket a kötet függelékében olvashatunk.²⁴ A kötet a zágrábi Zrínyi-könyvtárban még ma is megtalálható,²⁵ és számos lapszéli jegyzet tanúsítja, hogy a költő sűrűn forgatta ezt a kötetet; az előljáró beszédnek az a megjegyzése, hogy „Istvánfi és Sambucus másképpen írja”, pedig arra a rövid történeti kronológiára vonatkozhat, amelyet ZSÁMBOKY készített és Bonfini-kiadásának függelékében helyezett el.²⁶

ZSÁMBOKY az általa összeállított Bonfini-kiadás szövegeihez egy előszót (előljáró beszéd szerepű dedikációt)²⁷ is hozzáillesztett, amelyben lényegében saját történetírói ars poeticáját fejtette ki. ZSÁMBOKY – aki udvari történetíróként maga is arra volt hivatva, hogy folytassa Bonfini munkáját – előljáró beszédét az olasz történetíró méltatásának felvezetéseként a történelemről való elmélkedéssel kezdi, s ezzel alkalmat teremt arra is, hogy kifejtse a történetírással kapcsolatos nézeteit. A „történetírás sajátosságáról, hasznáról és módszeréről” szóló közbevetésében ZSÁMBOKY a történelem különböző definícióiból indul ki, majd a történetírás lényegi jellemzőire és céljára vonatkozó elméleti elgondolásait ismerteti részletesen. Ezt a részletességet a közbevetés terjedelme is tükrözi, az előszó szövegének jelentős részét (nagyjából kétharmadát) ugyanis ez teszi ki. Ez részben önreprezen-

24 Bonfini műve 1496-ig tart, az ezután következő, 1526-ig tartó időszak eseményeit, történetét ZSÁMBOKY írta meg Bonfini műve kibővítésének szándékával. Ebből az indíttatásból helyezte el a könyvben Ferdinánd királyról írott gyászbeszédeit és –verseit, valamint négy kortörténeti munkáját is.

25 Zrínyi-könyvtár 113 (BZ 264), p.163-165.

26 NÉGYESY László, 1914, 45.; *Antonio Bonfini, Rerum ungaricarum decades*, Basel: Oporinus, 1568, 919.

<http://books.google.hu/books?id=KQdPAAAcAAJ&dq=bonfini%20sambucus&hl=hu&pg=PP5#v=onepage&q&f=false>

27 ZSÁMBOKY szövege („Invictissimo potentissimoque Caesari Maximiliano II..”) címe szerint ugyan dedikáció, tartalmát és terjedelmét tekintve azonban az előszók, előljáró beszédek kategóriájába sorolandó. Leginkább előljáró beszéd szerepű dedikációnak nevezhető, amelyben a két paratextus-típus jellemzőinek keveredése figyelhető meg: Címét, bevezető és záróformuláit tekintve a dedikáció műfaját követi, ennél azonban sokkal hangsúlyosabban vannak jelen a szövegben azok a meghatározó sajátosságok, amelyek az előljáró beszédre jellemzőek: a szöveg címezte II. Miksa császár, a szövegegeszből azonban kiderül, hogy valójában általános címzettnek, feltehetően az olvasóknak szól ZSÁMBOKY írása; általános gondolatok, eszmélkedések; a mű felépítésének, jellegének, céljának ismertetése; hosszú terjedelem stb.

tációs célokat szolgál, hiszen Bonfini kiadásának ürügyén ZSÁMBOKY valójában saját udvari történetírói ars poeticáját fogalmazza meg, amelyre egyúttal az ajánlás címzettjének, patrónusának, II. Miksa császárnak a jóváhagyását is kéri.²⁸

„Poetae mixti fabulis et rebus gestis” – „fabulákkal kevertem az históriát” ZSÁMBOKY história- és költészetfelfogását alapvetően meghatározta a 16. századi arisztotelianus poétika.²⁹ Ezt jelzi az is, hogy az arisztotelészi *Poétika* fogalomrendszerét alapul véve tárgyalja szövegében a történetírás jellegzetességeit, elkülönítve azt a szónoklattól, a filozófiától és a költészettől. ZSÁMBOKY a költészetet, amelyet a históriával összefüggésben, ahhoz hasonlítva szemlél, az „egyedi dolgok utánzásával kitalált cselekedetek előadásaként” („fictas actiones singularium prosequuntur imitatione”)³⁰ definiálja. Ezt az egyediséget utánzó, de fiktív költészetet állítja szembe a históriával, amely igazságon alapul,³¹ s „célkitűzése csak a tény, a szilárdabb és konkrét példákkal illusztrált ismeret (solum τὸ πρᾶγμα proponitur, velut crassior et privatis ostensa exemplis cognition).”³² A két kategória, a cselekedeteket fikcióban utánzó költészet, és a tények szigorú elbeszélésén alapuló történetírás között azonban ZSÁMBOKY említést tesz egy harmadik, átmeneti kategóriáról is, amelybe azokat a poétákat sorolja, akik *vegyítik a mesét és a történelmet*.³³ Ezeket a költőket „félíg-meddig történetíróknak

28 ZSÁMBOKY és II. Miksa kapcsolatáról ld. ALMÁSI Gábor tanulmányait: ALMÁSI Gábor, *Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533-1589) és Zsámboky János (1531-1584)* I-II. rész, Századok, 2005/4-5. szám 889-922, 1131-1167.

29 TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon Sylvester Jánostól ZSÁMBOKY Jánosig*, Budapest, Akadémiai, 1988, 118-143, 170-182.

30 KIRÁLY 34; BONFINI 1568, 5. („Dramata et reliqua poemata fictas actiones singularium prosequuntur imitatione: morum et vitae circumstantias, quaeve naturae convenienter fiunt, de moribus disputatores pertractant.”)

31 „A história csak hasznosat, igazat, közérdekűt tárgyal.” (KIRÁLY 34); „Historia, nisi utilia et vera, publica, nihil sumit” (BONFINI 1568, 5). Ehhez hasonlóan fogalmaz korábban is ZSÁMBOKY: „históriát tisztán, igazán, szükség szerinti rendben, rövidegében világosan, szenvedély és kétértelműség nélkül kell írni...” (KIRÁLY, 32); „historia pura, vera, quod opus est, collocata, cum brevitate perspicua, minime affecta, vel multiplex scribi debeat” (BONFINI 1568, 4)

32 „At historico solum τὸ πρᾶγμα proponitur, velut crassior et privatis ostensa exemplis cognitio et breviter σύνεσις rerum, καὶ δύναμιν ἐρμηνευτικὴν debet expositor non vulgarem possidere.” (BONFINI 1568, 5)

33 „Akadnak poéták, akik *mesét és történelmet vegyítenek*, akiknek – minthogy félíg-meddig történetíróknak látszanak – e korlátokon túlmenően mást is meg kell engedni, aminő volt Lucanus, Virgilius, Statius, Silius, Valerius, a görögök közül Homerus, Apollonius, Orpheus.” (KIRÁLY, 34.); „Etsi non desint *poetae mixti fabulis et rebus gestis*, quibus extra hos aliquid cancellos, dum tecti ambiguique historici videntur, permittendum sit: cuiusmodi Lucanus, Virgilius, Statius, Silius, Valerius,

látszónak” nevezi, akik különleges és sajátos pozíciójuk révén szababban kezelhetik a költészet konvencióit, anélkül, hogy ez bármit is levonna művészi érdemeikből, vagy bárki is elmarasztalná őket ezért. Ilyen félig-meddig történetírónak látszó poétaként említi többek között Homéroszt és Vergiliust is: „ha Homerus és Virgilius történelmet ad is elő, mégis költő marad, és pedig olyan költő, aki elé mai történetírót aligha tehetsz.”³⁴

Azok a szereplehetőségek, amelyeket itt a költők számára ZSÁMBOKY kijelöl, egy olyan fogalmi keretrendszerbe illeszkednek, amelynek két szélső pontját a történeti valóság és a fikció alkotja. ZRÍNYI is épp egy ilyen paradigmában gondolja el saját költői identitását: Egyrészt a fabula és a história keverése, amit ZRÍNYI alkotói módszeréről ír előszavában, azzal a „mesét és történelmet vegyítő” történeti tárgyú költészeti szereplehetőséggel azonos, amelyet ZSÁMBOKYNál olvashatunk; másrészt ZRÍNYI paratextusában költői szerepének mintájaként Homéroszt és Vergiliust említi,³⁵ épp azt a két antik költőt, akiket ZSÁMBOKY a történeti eposz példájaként hoz fel. Azáltal tehát, hogy ZRÍNYI előljáró beszédében egy sorba szituálja magát ezzel a két szerzővel („de ugy tanultam mind Homerustul, mind Virgiliustul”), annak a sajátos, „félig-meddig történetírónak látszó” (*tecti ambiguique historici videntur*) poéta-csoportnak a részeként identifikálja magát, amelyről ZSÁMBOKY szövegében olvashatunk.

A történeti költészetnek ez a köztes, „mixtus” válfaja lehetőséget ad arra is, hogy ZRÍNYI dédapja kezének tulajdonítsa Szulimán szultán halálát: Annak ellenére, hogy ZRÍNYI, mint félig-meddig történetírónak („*tecti ambiguique poetae*”) látszó poéta, Homéroszhoz, Vergiliushoz, Lucanushoz, és más történeti költőkhöz hasonlóan, alapvetően históriát, történelmet tárgyal művében, megvan a lehetősége arra, hogy kitalált, költött dolgokkal színesítse alkotását. ZRÍNYI tehát úgy reprezentálja szerzői énjét a kötet paratextusában, mint aki autonóm szerzőként, a költői szabadság, a *poetica libertà* jegyében eltérhet a valóságtól, így Szulimán halálát illetően sem kell a történetírói munkákban foglaltakat (természetes halál) követnie, hanem invenciójának megfelelően alakíthatja a történeteket.

Nagy valószínűséggel feltételezhetjük tehát, hogy ZRÍNYI a ZSÁMBOKY által adott rendszerezésben találta meg saját költészeté-

de Graecis Homerus, Apollonius, Orpheus, fuere.” (BONFINI 1568, 5)

34 KIRÁLY, 34; „Ideo licet Homerus et Virgilius historias contineant, manent tamen poetae, et poetae, quales vix recentioribus historiis interdum postponas.” (BONFINI 1568, 6)

35 „Fabulákkal kevertem az históriát; de ugy tanultam *mind Homerustul, mind Virgiliustul*...”

nek helyét, a „mesét és történelmet vegyítő” történeti tárgyú költészeti szereplehetőséget, s fabula és história keverésének gondolatát ZSÁMBOKY szövegéből merítette.

Az egyedi és az általános viszonya Zsámbokynál és Zrínyinél

Az eddig elmondottakból jól látható, hogy ZRÍNYI nem kívánta teljesen feladni a történeti hitelességhez hű költői szerepet, hiszen az epikus hitel feladásával a fikció vette volna át az uralmat a történelem felett, és költeménye nem érte volna el a kívánt, erényt és hasznosságot szem előtt tartó hatást az olvasók körében. ZRÍNYI előszavában ezért a történeti tényről és a teljes fikciótól egyenlő távolságot tartó költői szerepbe helyezi magát, és ebből a pozícióból tekint rá a két, sajátjától eltérő szereplehetőségre.

Ehhez kapcsolódóan mutat rá paratextusában költészet és história lényegi különbözőségére is: „Hogy Istvánfi és Sambucus másképpen írja, oka az, hogy nem úgy nézték az *magános való dolgoknak* keresését, mint az *országos dolognak* historia-folyását.” Az a tartalmi mozzanat, amelyből ez az irodalomelméleti meditáció kiindul, Szulimán halála,³⁶ jöllehet számos más kitalált elem is okot adhatott volna erre az előszóban kibontakozó defenzív, a költészet invencióit védelmező poétikára. A ZRÍNYI által „*magános való dolgoknak kereséseként*” és az „*országos dolognak história folyásaként*” szétválasztott írói célkitűzések háttérében a szakirodalom egyértelműen az egyedi („magános való dolog”) és az általános („országos dolog”) arisztotelészi kettősséget látja:³⁷ ARISZTOTELÉSZ *Poétikájának* értelmében³⁸ az egyedi és az általános fogalompárjával határozhatjuk meg leginkább a történetírás

---

36 „Zrini Miklós kezének tulajdonítottam Szulimán halálát: horvát és olasz conikából tanultam, az törökök magok is így beszélnek és vallják. Hogy Istvánfi és Sambucus másképpen írja...”

37 Lásd: KIRÁLY, 1989, 112-114.

38 „Az elmondottakból az is világos, hogy nem az a költő feladata, hogy valóban megtörtént eseményeket mondjon el, hanem olyanokat, amelyek megtörténhetnek és lehetségesek a valószínűség vagy a szükségszerűség alapján. A történetírót és a költőt ugyanis nem az különbözteti meg, hogy versben vagy prózában beszél-e (mert Hérodotosz művét versbe lehetne foglalni, és versmértékben ugyanígy történetírás maradna, mint versmérték nélkül), hanem az, hogy az egyik megtörtént eseményeket mond el, a másik pedig olyanokat, amelyek megtörténhetnének. Ezért filozofikusabb és mélyebb a költészet a történetírásnál; mert *a költészet inkább az általánosat, a történelem pedig az egyedi eseteket mondja el. Az általános az, ahogy egy bizonyos ember bizonyos meghatározott módon beszél vagy cselekszik, a valószínűség vagy a szükségszerűség szerint, s erre az általánosra törekszik a költészet, bár egyéni neveket gondol ki; az egyedi viszont az, hogy például mit tett ténylegesen Alkibiadész, vagy milyen élményben volt része.*” (ARISZTOTELÉSZ *Poétika*, IX., SARKADY János fordítása)

és a költészet eltérő tárgyát. Bár ez a különbségtétel közismert volt a 16-17. században,³⁹ a szövegkonstitúciós eljárások szempontjából fontos figyelni arra a tényre, hogy ugyanezt a megkülönböztetést történetírás és költészet, mint egyedi és általános között ZSÁMBOKY szövegében is megtaláljuk, bár nem teljesen kifejtve.

ZSÁMBOKY a történetírás és a költészet között elsősorban a valóság és a fikcionalitás oppozíciója szerint tesz különbséget, hiszen történetíróként elsőrendű feladata elhitetni az olvasóval, hogy amit leír, az valóban megtörtént, hiteles esemény. Ahogyan előbeszédében olvashatjuk, a história „csak a tényt, az igazat, a szilárd és konkrét példakkal illusztrált ismeretet” tárgyalja, szemben a költészettel, amelynek az utánzással megteremtett fikcionalitás az elsődleges közege („poeta semper imitator”). ZSÁMBOKY ezt követően azonban – Arisztotelész tanainak megfelelően – az egyedi és az általános viszonylatában is elhatárolja egymástól a két diszciplínát: a történetírás, mint mondja, az „egyedit tanítja és oktatja.”⁴⁰ Csakhogy úgy tűnik, mintha a költészet feladatáról is úgy nyilatkozna, hogy egyedi dolgokat ad elő: „A színművek és más költői alkotások *egyedi dolgok* (singularium) utánzásával kitalált cselekedeteket adnak elő [...] A költők *egyedit és meghatározottat* (sola certa) választanak, gyönyörködtetéssel fűszereznek, édességgel mulattatják a hallgatót.”⁴¹ A magyarázat erre az, hogy ZSÁMBOKY különválasztja a témaválasztást és a kész mű tanulságát: Míg a témaválasztás során a költő és a történetíró is egyedi eseményeket (*singularia; sola certa*) választ ki, a költői mű tanulsága általános érvényű lesz: „A költők tehát az egyetemest tartás szem előtt, hogy az egyedi dolgok egyetemességre emelkedve váljanak híressé!”⁴²

39 KLANICZAY Tibor, *A manierizmus esztétikája*, = K.T.: *Hagyományok ébresztése*, Bp. 1975. 327–410. Ld. még ld. Bernard WEINBERG, *A history of literary criticism in the Italian Renaissance*, 1-2. kötet, Chicago, University of Chicago Press, 1961, és Daniel Javitch, *The assimilation of Aristotle's Poetics in 16th century Italy*, in: *The Cambridge History of Literary Criticism: The Renaissance*, vol. 3., kiad. George Alexander Kennedy, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 53-65.

40 „nec ullius philosophi acumen ad divinitatis maiestatem, naturae obscuritatem et opum, quas miramur, scientiam propius, quam historici gravis sibi et aliis parata memoria penetrarit, quod tā γενικά minus quam singularia instruunt et condocefaciant.” (BONFINI 1568, 6-7). “és egyetlen éleselmű filozófus sem jutott közelebbre az isteni fenséghez, a természet homályához, és azoknak a kincseknek az ismeretéhez, amelyeket csodálunk, mint a történetíró tekintélyes emlékezete, amely saját és mások szolgálatára is készen áll, mivel kevésbé az általánost, mint inkább az egyedit tanítja és oktatja.” (saját fordításom).

41 KIRÁLY 34. „Dramata et reliqua poemata fictas actiones singularium prosequuntur imitatione: [...] Poetae sola certa deliquit, delectatione condiunt et suavitate auditores morantur.” BONFINI 1568, 5.

42 „καθολικὰ ἰgitur poetae adhibent, ut solitaria in universum innotescant” Sambucus, *Ars poetica Horatii*, 82. Idézi TÉGLÁSY 1988, 168.

Mindezek ismeretében érthetjük meg igazán ZRÍNYINEK azt a nevezetes kijelentését is, amely Szulimán halálával kapcsolatos: „Hogy Istvánfi és Sambucus másképpen írja, oka az, hogy nem úgy nézték az magános való dolgoknak keresését, *mint* az országos dolognak historia-folyását.” A mondat *mint*-jét itt nem hasonlító kötőszóként, hanem határozóvá tevő *mint*-ként kell értelmeznünk, melynek révén az „országos dolognak historia-folyása” szerkezet a mondatban essivusi állapothatározó szerepét tölti be. Így értelmezve a mondatot, ZRÍNYI kijelentése a következőképpen hangzik: Istvánfi és Sambucus nem az országos dolognak historia-folyásaként (tehát nem a költészet egyetemes érvényű tanulságaként) nézte az magános való dolgoknak keresését. A költő és a történetíró tehát egyaránt „magános való dolgokat keres”, vagyis egyedi dolgokat választ ki a történelemből, csakhogy a történetírók, vagyis Istvánfi és Sambucus a történelem egyedi, partikuláris eseményeit (Szulimán halála) a humanista történetírás szemléletével közelíti meg, amely a tények valóságát, igazságát tekinti kizárólagosnak, és nem próbálja azt általános érvényűvé (ZSÁMBOKY szavával: καθολικὰ) emelni. Ezzel szemben a költő, vagyis ZRÍNYI nem elsősorban történeti narratívában gondolkodik, hanem a – *historica veritas* helyébe az arisztotelészi *verisimilitudót* állító – költői szemléletnek megfelelően, Szulimán halálának történeti tényében az általános, egyetemes érvényű mondanivaló lehetőségét ragadja meg.

A hasznosság tézise ZSÁMBOKYNÁL és ZRÍNYINÉL

ZRÍNYI a fikció elfogadtatása mellett fenn kívánta tartani a történelmi hitelesség igényét is. Erre leginkább azért volt szüksége, hogy műve a hasznosság, az ország szolgálatának szándékával szólhasson: „Egyikhez is nem hasomlítom pennámat, de avval ő előttök kérkedhetem, hogy az én professiom avagy mesterségem nem az poesis, hanem *nagyobb s jobb országunk szolgálatjára* annál: az kit irtam, multságért irtam, semmi jutalmot nem várok érette.” Ezt az alapvető tézist, miszerint ZRÍNYI művét, illetve a benne foglalt üzenetet hazájának ajánlja fel, már a dedikációban is megtaláljuk („Dedicálom ezt az munkámat magyar nemességnek, adja Isten, hogy véretem utolsó csöppig *hasznossan* néki dedicálhassam.”), amelyben a *hasznossan* kulcsterminus jelzi, hogy ZRÍNYI műve elsősorban hatni, tanítani, buzdítani, tehát művészetén kívüli célokat szolgálni hivatott, csakúgy, mint ZSÁMBOKY Bonfini-kiadása.

Azonban míg ZRÍNYI paratextusában a példaadás, a tanítás, a lelkesítés, a buzdítás szándéka szerénységi és alázatossági formulákhoz

kapcsolódóan jut kifejezésre, ZSÁMBOKYNál ugyanezek a törekvések az önreprezentáció szándékától erősen áthatottan jelentkeznek:

Barátaim buzdítása könnyen vett rá arra, hogy az általam helyreállított, tizenöt könyvvel és sok egyébvel meggazdagított Bonfini új kiadását gondozzam, hogy ha valamit még nem ismernétek, innen megtudjátok, az idegen nemzetek pedig megfontolják, mit értek egykor a pannóniaiak, mi törte meg, vetette alá őket, milyen remény maradt még, ti pedig, földijeim, az ősök példáján biztosabban ítélhessétek meg, mit akarjatok, mire törekedjete a hatalmas császár és király, II. Miksa legkegyelmesebb urunk zászlaja alatt...⁴³

ZSÁMBOKY ezekben a sorokban erősebben kiemeli saját szerepét azért, hogy egyedüli közvetítőként prezentálja magát az „egykori pannóniaiak” és az idegen nemzetek, illetve saját népe között. A *Syrena*-kötet előjáró beszédétől idegen ez a fajta kizárólagos közvetítői szerepképzés, az azonban mindenképpen hangsúlyozandó, hogy ZSÁMBOKY és ZRÍNYI paratextusából kirajzolódó szerzői szándék (köz haszna) azonos.

E hasonlóságok alapján azt mondhatjuk, hogy ZRÍNYI ZSÁMBOKY Bonfini-előszavát ugyanolyan kulcsgondolatokat kereső, jegyzete-

---

43 ZSÁMBOKYNak ezek a Bonfini-kiadásának háttérében álló megfontolásai szervesen illeszkednek előbeszédének azoknak a gondolataihoz, illetve elméleti irányelveihez, amelyeket a történelemtől való elmélkedésében és a történetírásról szóló közbevetésében fogalmaz meg. A történelemtől való elmélkedését ZSÁMBOKY a különböző embertípusokkal kapcsolatos nézeteinek kifejtésével kezdi, melynek során kijelenti, hogy „*az ember kötelessége, hogy óvja magát és a keresztény tan szellemében tudassa az utókorral, ami annak hasznára válik*”. Ezt az általános eszmélkedésként megfogalmazott átörökítő szerepet konkretizálja a továbbiakban a régiség hírmondóira, vagyis a történetírókra vonatkoztatva, akiknek írásai a történelem eseményeit „*mint képet a tükörben*” jelenítik meg, hogy „*ezek útmutatásával, támogatásával alakítsuk terveinket, dolgainkat... s hasonló tettekre és halhatatlanságra ösztönözzenek minket*”. ZSÁMBOKY a régiség hírmondóinak feladatára vonatkozó elméleti elgondolásait a történetírásról szóló közbevetésében részletesen is kifejti, ahol többször is hangsúlyozza azt a Lukianossal is alátámasztott alaptézist, amely szerint a „*történetírás feladata és célja a haszonhajtás, vagyis, hogy használjon, tanítson, buzdítson, neveljen, fegyelmezzon, mindent állítson a középpontba és támogasson, ami a magán- és közérdekre üdvös, kedvező*”. ZSÁMBOKY előszavában ez a régiség hírmondója szerep elsősorban BONFINIRA vonatkozik, akinek *Rerum Ungaricum decades* című nagyszabású történetírói munkája, amely ZSÁMBOKY kiadásának alapját képezi, a példaadást, a tanítást, a buzdítást szolgálja. De maga a szerző, ZSÁMBOKY is ide értendő, aki Miksa császár udvari történetírójaként BONFININAK a magyarok történetét a kezdetektől 1496-ig tárgyaló munkáját az előbbiekben említett lukianoszi alapelveket követve tovább bővítette saját megfogalmazású szövegeivel (négy kortörténeti munkájával, Ferdinánd királyról írott gyászbeszédeivel és verseivel). Ez ZSÁMBOKY szándékának kettős megalapozottságára világít rá, hiszen ZSÁMBOKY nemcsak BONFINI művének kiadásával szolgálta hazájának javát, hanem saját szövegkiegészítéseinek révén történetíróként és költőként is a hasznosságot tartotta szem előtt, így szándéka megkétszereződött és még mélyebb értelmet nyert.

lő, és azokat saját helyzetére applikáló módszerrel olvasta, ahogyan a fennmaradt dokumentumok, marginális jegyzetek tanúsága szerint más könyveket is. Ahogy ZRÍNYI a költői identitását kifejező első paratextust, a címlapképet egy másik címlapkép elemeiből rendezte újra, úgy az olvasónak szóló előszó esetében is tudatosan fordult egy másik paratextushoz, ZSÁMBOKY Bonfini-előszavához.⁴⁴ ZRÍNYI tehát műfajon belülről keresett inspirációt, és az ott talált gondolati sémákat reflektálta saját költői szándékaira: a ZSÁMBOKY-szöveg kulcsfogalmait, a história és fabula, illetve az egyedi és az általános szembeállítását magáévá tette, és reflexíven saját költői tevékenységére vonatkoztatta.

Ennek az alkotói-szerkesztői tudatosságnak láthatjuk egy következő fokozatát a prózai művekhez írt paratextusokban.

A Bónis-kódex paratextusai ZRÍNYI életében csak a *Syrena*-kötet jelent meg nyomtatásban, így a szó szoros értelmében vett paratextusokról, amelyek a genette-i meghatározásnak („paratextus, az ami lehetővé teszi, hogy egy szöveg könyvvé váljon, és az olvasók, vagy általában a közönség elé kerülhessen”) is megfelelnének, csak az *Adriai tengernek Syrenaia* esetében beszélhetünk. A *Vitéz hadnagy*, a *Mátyás-elmélkedések*, az *Az török áfi um ellen való orvosság*, a *Tábori kis tracta* és a *Fraytág szerint száz gyalog szállása* kezdetű traktátus egyedül egy kéziratot követően maradt fenn, amelyet tulajdonosáról Bónis-kódexnek⁴⁵ nevezünk. A Bónis-kódex a kutatás jelenlegi álláspontja szerint legkorábban 1663 őszén, legkésőbb ZRÍNYI halála előtt keletkezhetett.

Annak ellenére, hogy ZRÍNYI életében az említett művek nem jelentek meg nyomtatásban, találunk a kódexben paratextus-jellegű szövegegységeket, méghozzá nem is egyet: A kötetet három

44 ZSÁMBOKY Horatius *Ars poeticájához* írott kommentárjában (pl. „καθολικὰ ἰgitur poetae adhibent, ut solitaria in universum innotescant” Sambucus, *Ars poetica* Horatii, 82.) és Denys Lambininek ajánlott emblémájában (pl. A Poétika allegórikus alakja mondja Denys Lambinnek: „Quidvis cum recitem, consector seria, ludos:/ Nil est tamen proprium, imitor sed omnia./ Et veris soleo ficta, his miscere vicissim/ Vera, út queam pulchra esse serio, et iocis.” *Poetica ad Dionysium Lambinum*, 50.) is a Bonfini-kiadásának előszavában mondottakhoz hasonló gondolatokat fogalmaz meg, ahogy azt TÉGLÁSY Imre monográfiája (Téglásy 1988, 168, illetve korábban 165-166.) bemutatta. Ezek közül a művek közül azonban csak a Bonfini-előszóról mondhatjuk biztonsággal, hogy ZRÍNYI valóban felhasználhatta paratextusa elméleti elgondolásainak kialakítása során. ZRÍNYI könyvtárában ugyanis a másik két említett mű nem szerepel, ezeknek ismeretét tehát nem tekinthetjük biztosnak.

45 A Bónis-kódexet Bónisné Pogány Karolina 1855-ben ajándékozta az OSZK-nak. Feltételezhető, hogy a kötet már korábban is a család birtokában volt, és eredetileg Bónis Ferenc, ZRÍNYI kortársa számára készült a másolat. A kézirat történetére vonatkozó feltételezéseket ld. Négyesy-féle kiadás, 36-48.

misszilisként⁴⁶ feltüntetett levél vezeti be (Megyeri Zsigmond Zrínyinek, Zrínyi Megyerinek, Megyeri felelete Zrínyinek), amelyeket egy olvasónak szóló előljáró beszéd, egy dedikáció, majd még egy olvasónak szóló előljáró beszéd követ. Ezek után a prelimináriák után olvashatjuk ZRÍNYI prózai alkotásait, elsőként a *Vitéz hadnagyot*, majd a *Mátyás-elmélkedéseket*, az *Áfiumot*, a *Tábori kis tractát*, végül pedig a *Fraytág szerént gyalog szállása* kezdetű traktátust. Ezek közül a művek közül a *Vitéz hadnagyhoz*, a *Mátyás-elmélkedésekhez* és az *Áfiumhoz* belső címlap is tartozik, amelyeket a kötet elején elhelyezkedő három levélhez, a dedikációhoz és a két olvasónak szóló előljáró beszédhez hasonlóan szintén a kötet paratextuális elemeinek tekinthetünk. Ezeknek a szövegegységeknek a jelenléte mindenképp arra utal, hogy ZRÍNYI nyilvánosság elé szánta művét, még akkor is, ha ez a nyilvánosság nem nyomtatott, hanem kézíratos volt.

A szerzői önreprezentáció folyamatában különösen a dedikáció és a két olvasónak szóló előszó képvisel kiemelt helyet. Ahhoz azonban, hogy megfelelően tudjuk értelmezni azokat az önreprezentációs és imázsformálási eljárásokat, amelyeket ZRÍNYI ezekben a prelimináriákban alkalmaz, valamint hogy megérthessük ezen szövegeknek a kódex többi textusához való viszonyát, szükséges először áttekinteni keletkezési körülményeiket.

A dedikáció és a két olvasónak szóló előszó

A Bónis-kódex elején található paratextusokkal kapcsolatban elsőként szokatlan elrendezésük tűnhet fel. A kötetet bevezető három, misszilisként feltüntetett levél után ugyanis nem a dedikációt olvashatjuk, amellyel hagyományosan kezdődni szoktak a barokk művek, hanem az olvasónak szóló előljáró beszédet. A kódexet azonban nemcsak az teszi kivételessé, hogy megbontja a prelimináriáknak azt a meghatározott sorrendjét, amit a kora újkor irodalmi és könyvkiadási gyakorlata kialakított. Különlegessége az is, hogy az olvasónak szóló előljáró beszédet két változatban tartalmazza, egy hosszabb és egy rövidebb formában, s ez a két változat fogja közre a dedikációt. A kódex elején található paratextusok tehát a következő sorrendben követik egymást: 1. három misszilisként feltüntetett levél; 2. olvasónak szóló előljáró beszéd első, hosszabb változata; 3. dedikáció; 4. olvasónak szóló előljáró beszéd második, rövidebb változata.

A kutatás jelenlegi állása szerint ZRÍNYI elsőként az olvasónak szóló előljáró beszédet írhatta meg, és csak ez után készíthette el a

46 Bár a levelek datálva vannak, de nem eredeti, elküldött levélként maradtak fenn, ezért nem bizonyos, hogy valóban misszilisnek tekinthetjük-e őket, vagy csak egy, a kötetet felvezető irodalmi játéktér részei.

dedikációt.⁴⁷ Az olvasónak szóló előszó későbbi átdolgozását az indokolhatta, hogy ZRÍNYI a dedikáció eszmei-tartalmi részébe nagyrészt ugyanazokat a gondolatokat foglalta bele, amelyeket az olvasónak szóló előszóban már megfogalmazott. A két paratextus között ezáltal létrejött egy tartalmi egyezés, azonosság, amely szükségessé tette az egyik szöveg átdolgozását. Nagy valószínűséggel így jöhetett létre az olvasónak szóló előljáró beszéd második, átdolgozott változata, a dedikációt követő rövidebb forma.

„Magyar vitézeknek dicsőséggel földben temetett csontjai...”

A dedikáció, csakúgy, mint a *Syrena*-kötet esetében itt sem egy jól megragadható személyhez, hanem a magyar múlt hőseihez szól. ZRÍNYI művét a „magyar vitézek dicsőséges árnyékjainak és tisztességgel temetett csontjainak” dedikálja. Ennek a személyhez nem köthető ajánlásnak az oka ugyanaz lehet mint, amit a *Syrena*-kötetnél is láthattunk: a mű üzenete ellentétes a császár politikai szándékaival, a bárki máshoz szóló ajánlást pedig ZRÍNYI társadalmi helyzete tette volna problematikussá.

A dedikáció a „magyar vitézeknek dicsőséggel földben temetett csontjainak és azok nagy lelkeinek árnyékjainak” megszólításával kezdődik. Nyilvánvaló, hogy ZRÍNYI az itt megszólított entitásoknak kívánja ajánlani művét, magát az ajánlást, a konkrét dedikációt azonban csak a szöveg végén helyezi el, az „Ime az ti dicsőséges árnyékoknak és tisztességgel temetett csontjaitoknak *dedicálom!*” ajánlóformulát ugyanis csak a preliminária utolsó sorai tartalmazzák. A dedikáció kezdő és befejező szövegrészeiben tehát egy közös megszólító-ajánló formulát olvashatunk, amely tudatosságra utaló retorikai elemként keretezi a paratextust. A dedikáció sokkal inkább hasonlít ezért egy retorikai szónoklatra, mint a szó szoros értelmében vett ajánlásokra. Ezt a retorikus szónoklat-jelleget erősíti a dedikáció eszmei-gondolati része is, amelyet a megszólítást tartalmazó sorokat követően olvashatunk. A dedikációnak ez a központi része lényegében egy argumentatív szövegegység, amelyben ZRÍNYI műve megírásának indoklását adja. ZRÍNYI az argumentációban a bevezető megszólítást folytatja tovább gondolatilag, melynek során különböző szerénységi formulák és retorikai kérdések tudatos alkalmazásával jut el a „kis könyvecske” megírásáig.

A dedikációban ZRÍNYI a szerzői önreprezentációnak és imázsformálásnak egy sajátos formáját valósítja meg, a paratextusban

ugyanis egy kettős szerzői én megképződését láthatjuk: A dedikáció szövegét egyfelől egyfajta prófétikus hangvétel határozza meg, amelyet ZRÍNYI a magyar múlt hőseinek, illetve azok „dicsósággal földben temetett csontjainak és nagy lelkei árnyékjainak” megszólításával alapoz meg. A prófétai én mutatkozik meg abban is, hogy ZRÍNYI egyedi leképezőként jeleníti meg önmagát, aki a megszólítással megteremtett pozíciójának értelmében közvetít múlt és jelen között. Ez a közvetítő szerep nyer még mélyebb értelmet a „kis könyvecske” megírásával, amelyről a dedikáció zárlatában olvashatunk:

Hát mit tegyek? Él az Istennek szent lelke, hogy mindenikére kész vagyok, csak uramnak, hazámnak szolgálatjára légyen. Maradjon ez ebben. Mit csináljak tehát, ha nem aluszom? Ime, ti vitézséggel tündöklő dicsős magyarok, a ti világ fottáig jó hirrel megmaradandó cselekedete[te]ket mind általolvastam, azokból mind tanultam, mind megbátorodtam; okot adtak azok énnékem, hogy rómaiak vitézségét is szemléljem, mind ezekre osztán magam emlékezetért ezt a kis könyvecskét irtam. Ime az ti dicsőséges árnyékotoknak és tisztességgel temetett csontjaitoknak dedicálom!

Ezekben a sorokban láthatjuk a legteljesebb formájában megnyilvánulni azt a kettős ént, aki a dedikáció tudatosan megformált, következetesen felépített szövegének egészében is megképződik: Az „íme” rámutató szóval bevezetett mondatok prófétikus énje azzal a hazájáért mélyen elkötelezett szerzői énnel olvad össze, amelyet a *Syrena*-kötet paratextusaiban is megfigyelhettünk.

Ennek a kettős szerzői ének egy különleges reprezentációját láthatjuk az „íme” rámutató szóban, amely a dedikáció szövegéből való kiszólás révén a szerző prófétikus-alkotói énjét közvetíti az olvasók számára: A bibliai „*Ecce homo!*” kijelentés rámutató szavaként, valamint a magyar hősök dicsőséges árnyékait és csontjait megszólító mondat bevezető elemeként a szakrális-prófétikus szinthez kapcsolódik, a dedikálás kontextusában ugyanakkor ZRÍNYI „kis könyvecskéjére” is utal, ezáltal pedig az önreprezentációt is szolgálja.

„Szereti a holló a maga fiát...”

Míg a dedikáció szerzői énje a szakralitás (prófétikus jelleg) és profanitás (hazaszeretet, kis könyvecske megírása) kettős kontextusában képződik meg, az előszóban⁴⁸ ez a kettősség már nincs meg. Az olvasónak szóló előljáró beszéd szerzői énjének legfőbb törekvése a

48 Tanulmányomban a „Szereti a holló...” kezdetű olvasónak szóló előszót, vagyis a paratextus második, átdolgozott változatát vizsgálom, a kritikai kiadás ugyanis ezt tekinti elfogadottnak és az első változatot a függelékbe helyezi. Lásd: KULCSÁR, 2004., 35.

haza szolgálata, amelyet műve megírásával, illetve az abban foglalt gyakorlatban történő megvalósításával, „cselekedetre is váltásával” kíván elérni.

Az olvasónak szóló előszó egy védekező, szerénykedő önreprezentációs elemmel indul: „*Szereti a holló a maga fiát, az majom is majomkölykét; az emberek közt is minden szereti a maga elméjét, és fáradságának munkáját. Én is elmémnek ezt a születését mikor megláttam, nem utáltam meg, hanem a mint lehetett, rendben fogtam. Három részre osztottam...*” – ZRÍNYI ezekben a sorokban a műgond reprezentációjára az anyai, szülői szeretet metaforáját használja.⁴⁹ Ez a gondolat, az emberi elme önszeretetének témája a *Vitéz hadnagyban* is visszatér: „Az emberi elme oly nagy szeretetet visel magához, és oly nagy kívánsága vagyon magát meg esmértenni másokkal, hogy mihant valamit megfogantatott magában, kit dicséretre méltónak ítél lenni, csak alig várja, hogy világra ki adhassa, és nem várhatja az igaz születésnek idejét (52.aphorismus).”⁵⁰

„Elméje születésének”, új gondolatainak a megosztása a nyilvánossággal olyan eleme ZRÍNYI eszmevilágának, amely összefüggésbe hozható a publikum mesterséges befolyásolásával: A nyilvánosságra hatni kívánó gondolatokat nem lehet elfojtani, hiszen az az emberi és az állati természetnek is ellentmondana („az emberi elme oly nagy szeretetet visel önmagához...”; „az majom is majomkölykét”). Paradox módon azonban épp az a gondolat, amellyel ZRÍNYI saját „elméje születését” vezeti fel, nem ZRÍNYI saját gondolata, hanem egy idézet MORUS Tamás *Utópiájából*. Ezt a gondolatot MORUSnál az *Utópiát* övező keretbeszélgetésben találjuk meg, amely szintén olyan paratextusjellegű szövegegységnek tekinthető, mint ZRÍNYI előljáró beszéde. Az *Utópiában* MORUS Tamás megjegyzésére, miszerint beszélgetőtársa (Rafael) bölcsessége folytán akár udvari tanácsos is lehetne, Rafael az udvari élet ironikus kritikájával válaszol. Rafael azért utasítja el a fejedelmek szolgálatát, mert a tanácsnokok oly bölcsnek képzelik magukat, hogy csak a magukénak tudott gondolatokat fogadják el: ha az ember hatni akar rájuk, eleve kicsit hibás gondolatmeneteket kell számukra felkínálni, hogy azokat kijavítva magukénak érezhessék őket. Ebben a kontextusban hangzik el Csapatúz Rafael ironikus megjegyzése az emberi elme önszeretetéről: „*Bizonyos, hogy a természet rendjénél fogva kinek-kinek tetszik a saját ötlete. Mint ahogy a hollófióka is tetszik az*

49 Számos hagyományos és kevésbé hagyományos metafora létezett a korban az alkotó és az alkotás viszonyának leírására. Ezek közül talán a két legismertebb Vergilius anyamedve-, és Pázmány pók-fonál metaforája.

50 KULCSÁR, 2004, 113.

anyjának, s a majomnak is a majomkölyök.⁵¹ Amikor ZRÍNYI ezt a gunyoros megjegyzést önmagára alkalmazza, valójában egy önironikus gesztussal állunk szemben. Ez azonban – ZRÍNYI szándékának megfelelően – rejtve marad az előtt az olvasó előtt, aki számára nem ismert az idézet *Utópiabeli* háttere; az eredeti, ironikus kontextus felidézése ZRÍNYI meggyőzni, és olvasóközönségre hatni kívánó szándékát egyáltalán nem szolgálja.

Zrínyi és Morus

Kérdés persze, hogy bizonyosak lehetünk-e abban, hogy közvetlenül MORUS *Utópiájából* származik az előszó bevezető gondolata, és nem egy akkor népszerű közhelygyűjteményből. Az *Utópiát* ugyanis nem találjuk meg a ZRÍNYI-könyvtár jegyzékében, emiatt nem ellenőrizhetjük, hogy (ha egyáltalán megvolt ZRÍNYINEK MORUS *Utópiája*) olyan figyelemfelhívó jelekkel, marginális bejegyzésekkel látta-e el a kötetet, mint amiről sok más könyve is tanúskodik. Ennek ellenére azonban biztosra vehetjük, hogy ZRÍNYI olvasta az *Utópiát*, mivel MORUS Tamás művének és ZRÍNYI prózai írásainak alapos összeolvasása során további fontos egyezésekre lehetünk figyelmesek.⁵²

Ezek közül kiemelkedik a *Befed ez a kék ég...* epigramma és ennek közvetlen kontextusa. Mint közismert, ez az epigramma LUCANUS *Pharsalia* című eposzának egyik sorából eredeztethető: *Coelo tegitur qui non habet urnam* (7. ének, 819).⁵³ ZRÍNYI maga adja meg ezt a forrást, amikor az epigrammát megelőző sorokban azt mondja, hogy „sok vitéz embereknek holló gyomra volt koporsója, annál inkább fennmaradt a nevek. *Coelo tegitur qui non habet urnam, et undique ad superos tantundem est via.*”⁵⁴ Ez a mondat két *locus communis* kapcsol egybe, amelyek közül az első szó szerint LUCANUS eposzából származik, a mondat második fele viszont („undique ad superos tantundem est via”) CICERO *Tusculumi beszélgetéseinek* egy helyéről eredeztethető (I,104: undique enim ad inferos tantundem viae est.).

51 MORUS Tamás, *Utópia*, ford. KARDOS Tibor, Bp., Európa, 1989, 19. Latinul: „Et certe sic est a natura comparatum, ut sua cuique inventa blandiantur. Sic et corvo suos arridet pullus et suos simiae catulus placet.” THOMAS MORE, *Utopie*, kiad. Marie Delcourt, Paris: Droz, 1983, 54. Delcourt szerint párhuzamba állítható Erasmus adagiumával: „canis canis videtur pulcherrima, et bovi bos, et asina asino et sus sui.”
52 Az *Utópia* és a *Vitéz hadnagy* közös vonatkozásait egy későbbi tanulmányban tervezem részletesen megvizsgálni, itt csak a legfontosabb azonosságok feltárására szorítkozom.

53 Erről ld. Kovács Sándor Iván esszéjét: „Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó...” *Kosztolányi Lucanusától Vas István Zrínyijéig*, = uő., *Zrínyi-tanulmányok*, Budapest, Szépirodalmi, 1979, 74-111.

54 KULCSÁR, 2004,167.

CICERO *Tusculumi beszélgetéseiben* ez a mondat Anaxagorasztól származó idézetként szerepel: A görög bölcs Lampszakoszban haldoklott, s ezért barátai megkérdezték tőle, hogy ha valami történik vele, vissza vigyék-e Klazomenaiba, szülőhazájába; erre Anaxagoraszt az válaszolta, hogy semmiképp se, hiszen mindenhol ugyanakkora az út az Alvilágba (*ad inferos*).

Jól látható, hogy ZRÍNYI idézetében Anaxagoraszt alvilága (*inferi*) helyett a mennyország (*superi*) szerepel. Feltételezhetnénk, hogy ZRÍNYI maga módosította ezt az idézetet, hiszen a kritikai kiadásban idézett egyéb forrásokban (Erasmus: *Apophthegmata*, Hans Walther: *Proverbia sententiaequae latinitatis medii aevi*) is *inferi*, azaz alvilág szerepel.⁵⁵ Csakhogy Anaxagoraszt mondását pontosan a ZRÍNYI által idézett formában találjuk meg MORUS Tamás *Utópiájában*, méghozzá közvetlenül a lucanuszi „Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó”/ *Coelo tegitur qui non habet urnam*” társaságában. MORUS *Utópiájának* elbeszélője, Csupatűz Rafael, Amerigo Vespucci három földközi utazásának kísérője volt, a negyedik útról azonban nem kívánt vissza térni. Ekkor hangzanak el a következő mondatok: „Otthagyták tehát, hadd engedelmessédjék lelke indulatának, mely jobban áhítozott a kalandokra mint a szép temetésre. Úgyis állandóan azt hangoztatja: *'Akinek nincs koporsója, befedi a tágas ég!'*, meg hogy: *'Mindenünnen ugyanaz az út vezet az égiekhez.'*”⁵⁶

Láthatjuk tehát, hogy már MORUS kombinálta e két idézetet és módosította az anaxagoraszi alvilágot a kereszténységhez közelebb álló *superi*-re, ZRÍNYI pedig innen emelte át a *Vitéz hadnagyba* ezt a részletet és formált belőle magyar epigrammát. ZRÍNYI ezen a ponton ugyanazt a kivonatokból, idézetekből építkező, azokat újrendező szövegkonstitúciós eljárást alkalmazta, mint költői és prózai életművének egészében. Ahogy Kiss Farkas Gábor írja: „ez az olvasási mód a szöveget nem annyira strukturált műegésként, mint inkább elemekre bontható retorikai argumentumokból felépülő egységként szemléli, és ezáltal a fragmentáltság által az argumentumok kiragadhatóvá válnak és függetlenedhetnek eredeti kontextusuktól, majd újra

55 KULCSÁR, 2004, 415.

56 MORUS Tamás, *Utópia*, ford. KARDOS Tibor, Budapest, Európa, 1989, 14. Latinul: „Itaque relictus est, uti obtemperaretur animo eius, peregrinationis magis quam sepulchri curioso. Quippe cui haec assidue sunt in ore, Caelo tegitur qui non habet urnam, et undique ad superos tantundem esse viae.” Thomas More, *Utopie*, kiad. Marie Delcourt, Paris: Droz, 1983, 47-48. Állítólag a Towerban raboskodva MORUS ugyanezzel a gondolattal válaszolt feleségének, aki hazatérésre akarta rávenni: „talán nem ugyanolyan közel van ez a hely az éghez, mint az otthonom?” Idézi: Thomas MORE, *Utopia*, kiad. Luigi Firpo, Napoli: Guida, 1990, 105.

felhasználhatóak lesznek egy másik műben.”⁵⁷ ZRÍNYI ezzel a módszerrel függetlenítette MORUS-idézeteit is eredeti kontextusuktól, és állította őket szerzői önreprezentációjának szolgálatába.

Ennek a roppant átgondolt szerzői tudatosságnak talán abban is felfedezhetjük egy újabb jelét, hogy a *Vitéz hadnagy* utolsó centuriájának epigrammájában olvasható toposz, amely a dicső halált a dicstelen élet fölé helyezi, (tudatosan vagy tudattalanul) visszautal a dedikáció megszólító-ajánló formulájára: A *Vitéz hadnagy* dedikációjának alap gondolata, miszerint a „magyar vitézeknek dicsőséggel földben temetett csontjai” kényszerítik ZRÍNYIT cselekvésre, asszociatívan visszatér a LUCANUS-MORUS verssor ZRÍNYI által megfogalmazott változatában.

A Bónis-kódexet bevezető két fő paratextuson, a dedikáción és az olvasónak szóló előszón kívül, találunk egyéb kísérszövegeket is a kötetben, amelyeket szintén paratextuális elemeknek tekinthetünk. Ilyen paratextusjellegű szövegegyeség a *Vitéz hadnagyot*, a *Mátyás-elmékedéseket*, valamint az *Áfiumot* megelőző belső címlap.

A Bónis-kódex további paratextusai

A *Vitéz hadnagy* első discursusa mint paratextus?

A *Vitéz hadnagy* három nagyobb szövegegyeséget foglal magában, amelyek a kéziratban a „discursusok”, az „aphorismusok” és a „harmadik része a könyvnek” címet viselik. A *Vitéz hadnagy*, mint ennek a három szövegrészből álló műnek a megnevezése, azonban nem szerepel a Bónis-kódexben, a szöveget megelőző címlevélen ugyanis már rögtön az első discursus címét olvashatjuk: *Discursus 1./ Quod Ars Militaris magnam utilitatem/ habeat ex studio. /Hogy az Hadviselő Mesterség tanu-/lásbul, nagy segítséget véssen.*

A *Vitéz hadnagy* megnevezés, amit általában címként használunk, ZRÍNYINEK egy későbbi munkájából, az 1661 után írt *Az török áfium ellen való orvosság* című röpiratából származik. ZRÍNYI az *Áfiumban* a „hadi tudományok bővebb explicálásával” kapcsolatban említést tesz egy korábbi munkájáról, egy „kis tractátusról”, „kinek neve *Vitéz Hadnagy*”, amelyben részletes és átfogó leírását adta katonai-politikai nézeteinek:

Szükséges volna ugyan, hogy ezt a hadi tudományt bővebben megexplicálnám: de mivel arra most nincs nékem intentióm...Ez-előtt is penig irtam egy *kis tractatust*, *kinek neve Vitéz Hadnagy*, de

57 Kiss Farkas Gábor, *A filológus Zrínyi és a reneszánsz olvasáskultúra*, in: „Ritrar parlando il bel”. *Tanulmányok Király Erzsébet tiszteletére*, szerk. Falvay Dávid, Szegedi Eszter, Budapest: L'Harmattan, 2011, 55-75.

csak magamnál tartom, mert én nem látok olyat, ki gyönyörködnék az olvasásában, maga bizony semmiből úgy ember nem tanulhat, mint abból.

Az Áfiumnak ebből a passzusából nemcsak ZRÍNYI három részből álló értekezésgyűjteményének címe derül ki, hanem az is, hogy az említett „kis tractátust” nem szánta a nyilvánosság elé – legalábbis az *Áfium* írása idején –, noha tartalmát, mondanivalóját rendkívül fontosnak tartotta. Erről tanúskodik a *Vitéz Hadnagy* szövegének Bónis-kódexbeli formája is, hiszen az, hogy a címlapon az első diskurzus címét olvashatjuk; fő címet, amely az egész műre vonatkozna azonban nem találunk (illetőleg azt utólagosan, ZRÍNYINEK egy későbbi munkájából ismerjük meg); valamint hogy a három nagy szövegrész megnevezése nem következetes, egyértelműen jelzi, hogy a Bónis-kódex a *Vitéz Hadnagy*nak nem egy kiforrott, nyomdakész szövegállapotát rögzíti, hanem egy olyan formáját, amit ZRÍNYI „*magánál tarthat*”, s nem kiadásra szán. Azonban ebben a nem kiadásra szánt, „*magánál tartott*” szövegnek a megformáltságában is felfedezhető az az alkotói-szerkesztői tudatosság, ami ZRÍNYI egész életművére jellemző.

Ezt az egész életművön átívelő tudatosságot rendkívül jól illusztrálja az is, hogy ZRÍNYI az *Áfium*ban csak az említés szintjén szól a *Vitéz Hadnagyról*, „kis tractátusáról” azonban épp egy olyan gondolatot emel ki elsődleges jellemzőként, amely a *Vitéz Hadnagy* első diskurzusának lényegi mondanivalójával egyezik meg: Az *Áfium*ban ZRÍNYI értekezésgyűjteményének fő vonását abban határozta meg, hogy „bizony semmiből úgy ember nem tanulhat, mint abból.” ZRÍNYINEK ez a kijelentése a tanulás kulcsfogalmára épül, akárcsak a *Vitéz Hadnagy* első diskurzusa – „Noha azért ez mind úgy légyen, a mint megmondtam, mindazonáltal meg kell vallanom, hogy az emberi elme mind vitézi mesterségre, mind más minden dologra *sohonna annyi segítséget nem vészen, mint a tanulásból és a historia-olvasásból*” –, és címe is, amely szintén a tanulás, az ismeretszerzés fontosságát hangsúlyozza: „*Hogy az Hadviselő Mesterség tanu-/lásból, nagy segítséget vészen.*”.

Majd az egész discursus arról szól, hogy a vitéz hadnagynak érdemes tanulnia, s magától értetődő, hogy ezt a tanácsot magára a *Vitéz Hadnagyra*, a műre is érthetjük, főleg úgy, hogy a discursus tanulásra buzdító címét olvashatjuk a művet megelőző címlapon is. Ennek alapján felvethető, hogy az első discursus tulajdonképpen egyfajta előszóként funkcionál az egész mű előtt, hangsúlyozva a tanulás és a tanítás fontosságát a gyakorló hadviselők számára. Erre engednek következni az első discursus megszólításai és általános jellegű tanácsai is,

amelyek sokkal inkább vonatkoztathatók az általános olvasóra, mint a későbbi diskurzusok specifikus tanai.

A Mátyás-elmélkedések paratextusa és John Johnston; valamint az Áfium symbolumai

A Bónis-kódex tudatos szerkesztettségére következtethetünk abból is, hogy mind a *Mátyás-elmélkedéseket*, mind az *Áfiumot* egy mottóval társított új címlap vezeti be.

A *Mátyás-elmélkedések* előtt egy disztichont olvashatunk „Matthias Rex Corvinus” felirattal, ahol a király a barokk „musaeum”-ok és a „theatrum mundi”⁵⁸ szemléletnek megfelelően egyes szám első személyben, megszemélyesítve szólal meg, példát mutatva utódainak:

Victrices aquilae, atque acies, quas maximus orbis
Obstupuit, vires obstupuere meas.

Ezekben a sorokban Mátyás, mint a történelem színpadán fellépő szereplő, saját harci erényeit dicsőíti, amelyek által legyőzte azokat „a győztes sasokat és seregeket, amelyeket az egész világ bámult.” A felirat révén Mátyás szájába adott epigramma valójában egy fiktív skót király részére íródott, ugyanis ugyanezt a verset olvashatjuk John JOHNSTON (1570?-1612)⁵⁹ *Inscriptiones historicae regum Scotorum* című munkájában.⁶⁰ JOHNSTON alkotásában a 21. skót ki-

58 A XVII. században mind a politikai propaganda (pl. a *Sebes agynak késő sisak* című versgyűjtemény), mind a képzőművészeti ábrázolások nagy előszeretettel használták a szereplők megszemélyesítését és beszéltetését (*prosopopoeia*), amelyben a történelem alakjai mintegy a világ színpadára lépve mondják el életük fő tanulságát. Ld. FAZEKAS Sándor, JUHÁSZ Levente, *Ezerszínű kaméleon: a Sebes agynak késő sisak forrásai*, Irodalomtörténeti Közlemények 108 (2004), 267-291; RÓZSA György, *A Nádasdy Mausoleum. Bevezető tanulmány*, in: *Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum et Primorum Militantis Ungariae Ducum*, Nürnberg 1664. (Hasonmás kiadás: Bibliotheca Hungarica Antiqua XXIV. Budapest 1991.); és VISKÖLCZ Noémi, *Újabb adatok a Nádasdy Mausoleumról*, Könyv és könyvtár 10 (2006) 75–80.

59 John JOHNSTON Aberdeenben született, majd Németországban járt egyetemre (Helmstadtba és Rostockba), és Justus Lipsiusszal is levelezett. Ld. Robert Chambers, *A biographical dictionary of eminent Scotsmen*, 3. kötet, 1. rész, Glasgow, Blackie & Son, 1837, 270-273; *Letters of John Johnston, c. 1565-1611, and Robert Howie, c. 1565-c. 1645*, kiad. James Kerr Cameron. Edinburgh, Oliver & Boyd, 1963 és Gesine Manuwald, *Two Johnstons on Glasgow: examples of Scottish Neo-Latin encomia urbis* *Classical Receptions Journal* 2 (2010): 44-59.

60 John JOHNSTON, *Inscriptiones historicae regum Scotorum, continuata annorum serie a Fergusio Primo Regni Conditore ad nostra tempora*. Amsterdam, Cornelius Claessonius Andreae Hartio, bibliopolae Edemburgensi, 1602. ZRÍNYI a *Delitiae poetarum Scotorum* című gyűjteményben olvashatta a verset, (*Delitiae poetarum Scotorum*, ed. Arthur Johnston, Amsterdam, apud Johannem Blaeu, 1619, 654.), amelynek 1637-es kiadása könyvtárában is megvolt. Ld. ZK, no. 299, p. 278

rály, „Corbredus, cognomento Galdus” emlékezetét szolgálja ez az epigramma. JOHNSTON gyűjteménye Hector BOECE fiktív részletekkel tarkított történeti munkáján, a *Historia gentis Scotorum* (1527), és annak George BUCHANAN általi átdolgozásán (*Rerum Scotticarum historia*, 1582) alapult, amely számos kitalált skót királlyal gazdagította a korai történelmi emlékezetet. Corbredus Galdus eszerint Agricola római seregével harcolt, s JOHNSTON epigrammájában ennek megfelelően a római sasok azok, akik megrettentek a skót királytól. A ZRÍNYI által életre keltett és megszólaltatott Mátyás király szavai azonban már nem a római sasokra, hanem a király ellenfelére, a Német-római Birodalomra vonatkoznak. Mátyás ezáltal maga is egy barokk szerepjáték részesévé válva aktualizálja az antik történelmet, amely, még ha kitalált is, a világbirodalommal sikeresen szembeszegülő, és azt legyőző független királyság eszményét közvetíti ZRÍNYI jelene számára. Bár a *Mátyás-elmélkedések*nek ebben az egyetlen kísérőszövegében ZRÍNYI nem válik személy szerint a szerepjáték részesévé, de Mátyás életre keltésével egy ahhoz hasonló imázsformálást hajt végre, mint amelyet többi paratextusában is láthatunk.

Az *Áfium* előtt három jelmondatot olvashatunk:

„Sors bona nihil aliud.
Dulce et decorum est pro patria mori.
Mors et fugacem persequitur virum.
Dulcius est pro patria vivere.”

A *Syrena*-kötetből már ismert „Sors bona, nihil aliud” mellett ZRÍNYI egy szállóigévé vált HORATIUS-ódát idéz, amely szerint a hazáért meghalni édes és dicsőséges (*dulce et decorum*), majd rögtön felül is írja ezeket a sorokat saját állításával, miszerint „még dicsőségesebb a hazáért élni”. Ezek a jelmondatok, a „symbolum”-ok egyfajta szerzői pecsétként hitelesítik a művet, de egyúttal a mű is hitelesíti a szerzőt: A „Sors bona, nihil aliud” jelmondat állandósága utal ZRÍNYINEK a *Syrena*-kötettől utolsó művéig tartó *constantiájára*, állhatatosságára.

Összefoglalás „Az embernek ez világon semmi dolgában, semmi állapotjában nem lehet csendessége, sem az ő lelke másban meg nem nyughatik, hanem mikor valami jó igyekezetet tézsen fel magának, jó véget vészen fel elméjében, akiben untalan foglalatos és gyönyörködéssel fáradoz. Így, aki vitézséget űz, a szüntelen operatióban fáradjon és gyönyörködjék, az ő vége és célja nem más lévén az jó hírnél, névnel, és arra menendő *mediumok operatiójában*.”⁶¹ – ZRÍNYI a *Mátyás-elmélkedésekben* fo-

galmazza meg így a vitéz ember életcélját. Ha erre a szövegre is vonatkoztathatjuk a *Vitéz hadnagy* előszavában olvasható kijelentést – „Én senkit nem akarok evvel tanítani, hanem tanulni” – legjobban saját szerzői igyekezetét jellemezhetjük a vitéz hadnagy számára előírt célkitűzéssel: Az élet célja a jó hírnév elérése, és olyan cselekedetek végrehajtása, amelyek jó hírre vezetnek („arra menendő mediumok operációja”).

Ez a fajta tudatosság és elszántság (ZRÍNYI gyakran használt szavával: *resolutio*) egyáltalán nem idegen a koraujkori eszmei világtól: amint arra Stephen GREENBLATT,⁶² majd őt követően számos kutató rámutatott, a 16. századtól a reneszánsz írók az emberi identitás formálásának eszköztárát addig nem látott tudatossággal kezdték feltérképezni. Nem az egyén lett függetlenebb, autonómabb szereplője a társadalomnak (sőt, a társadalmi ellenőrzés akár erősödhetett is az egyén szándékai felett), nem az akaratát érvényesíteni képes individualizmus lett jellemzőbb, mint a korábbi évszázadokban, hanem az az öntudatosság és ráismerés nyert nagyobb teret, hogy ezek az egyénről alkotott közösségi képzetek (mint az akarat, hírnév, okosság) tudatosan formálhatók. Az egyén társadalmi imázsa természetesen korábban is létezett, de a 16. század fedezte fel igazán, hogy ez az imázs öntudatosan, tervszerűen felépíthető, alakítható, és hogy az erre vonatkozó módszerek tanulhatóak, elsajátíthatóak. A közösségben élő ember feladata, hogy ezt az imázst önmaga is építse. ZRÍNYI a *Vitéz hadnagyban* sajnálkozva ugyan, de azt a tanácsot adja az „eszes kapitánynak”, hogy „néha karddal, néha ésszel, néha ravaszsággal és néha bolondsággal kell elő állanunk erre a világi szcénára; az ki csak egyféle personát hordoz, és nem transzformálhatja magát másra, lassan viheti a maga dolgát előre (94. aphorismus).”⁶³

Többféle perszóna, többféle személyiség között kellett tudni válogatnia a 17. század udvaraiban járatos embernek, és e szerepjátszás tudatossága az, ami lehetővé tette, hogy a kor írói megnyilvánulásait is ebből a szempontból olvashassuk. Hiába utasította el máshol is ZRÍNYI ezt a „képmutatást”, „fictio”-t: „Én kénszerítetem mondani,

62 Stephen GREENBLATT, *Renaissance Self-Fashioning*, Chicago, University of Chicago Press, 1980, 1-2. GREENBLATT szempontjait az újabb történeti kutatás is figyelembe veszi: *Portré és imázs: politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk. G. ETÉNYI Nóra és HORN Ildikó, Budapest, L'Harmattan- Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2008; *Színlelés és rejtőzködés: a kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Budapest, L'Harmattan-Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2010.

63 KULCSÁR, 2004, 137. A helyre már BENE Sándor felhívta a figyelmet a dissimulatio szemszögéből: BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 1999, 216.

hogyminden dologban rossz a képmutatás és az fictio, de az ilyen occasiókban nem csak nem rossz, sőt inkább szükséges, mert ha félsz is, nem kell mutatni magadat, hogy félsz, hanem viszont bátorságot és fiduciát (28. aphorismus).⁶⁴ ZRÍNYI a barokk udvari kultúra részeként saját maga is tevékenyen és roppant öntudatossággal formálta meg saját identitását első nyilvános megjelenésétől kezdve. Egy hasonlattal élve, épp olyan konzisztensen, olyan következetesen, ellentmondások nélkül alakította ki saját publikus identitását, ahogy azt a vitéz hadnagy tetteitől kívánta: „hogya maga dolgaihoz ne nyögve, ne megunva nyúljon, hanem jó víg kedvvel és teljes applikációval”.⁶⁵ Ez a fajta törésmentes identitás erős ellentétben áll azokkal a humanista, kételkedő, belső meghasonlással küzdő szerepmodellekkel, amelyekkel olvasmányai közül például MORUS Tamásnál is találkozhatott, ahol a humanista közösségi szerepvállalás mögött mindig felsejlik egy elfojtott, eltemetett szerzetesi, vagy tudósi szerep, amely a publikus feladatra kényszerített tudós igazi énje lenne.⁶⁶ ZRÍNYINél ilyesminek nyoma sincs: a tette, hírnévre törekvő „resolutio”, céltudatosság határozza meg minden publikus megszólalását, legyen az nyomtatott vagy kéziratban terjedő szöveg.

Tanulmányomban arra törekedtem, hogy ZRÍNYI paratextusait analitikus aprólékossággal vizsgáljam meg, s megpróbáljam felfejteni szövegeinek azokat a rétegeit, amelyekben ennek a „resolutionnak”, ennek a szerzői énformálásnak, és kifinomult szerepjátéknak, illetőleg független önreprezentációnak a gesztusai megfigyelhetők. Ezeknek az énformálási gesztusoknak a pontosabb értelmezésében három fontos új forrás (ZSÁMBOKY János Bonfini-előszava, John JOHNSTON királyepigrammái, és MORUS Tamás *Utópiája*) azonosítása is segített. Ahogy az kutatásomból kiderült, ZRÍNYI imázsformálása állandóan párosul paratextusaiban a kivonatoló, forrásainak kulcsfogalmait kiválasztó, a szövegelemeket önkényesen és bátran újrendező szöveghasználattal. Paratextusainak szinte minden esetben azonosítható forrásai vannak, s ugyanazok az imitativ szövegépítkezési mechanizmusok érvényesülnek bennük, mint életművének egészében.

---

64 KULCSÁR 102.

65 KULCSÁR, 2004, 192.

66 Stephen GREENBLATT, *Renaissance Self-Fashioning*, Chicago, University of Chicago Press, 1980, 32.

Bibliográfia

- A barokk*, szerk. Bán Imre, Budapest, Gondolat, 1963.
- A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, szerk. Klaniczay Tibor, Bp., Argumentum-Zrínyi, 1991.(Zrínyi.könyvtár IV.)
- Almási Gábor, Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533-1589) és Zsámboky János (1531-1584), I-II. rész, *Századok*, 2005/4-5. szám.
- Antonio Bonfini, *Rerum ungaricarum decades*, Basel: Oporinus, 1568.
<http://books.google.hu/books?id=KQdPAAAcAAJ&dq=bonfini%20sambucus&hl=hu&pg=PP5#v=onepage&q&f=false>
- Bene Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 1999.
- Borzák István, Adriai tengernek Syrenaia, *Irodalomtörténet*, XLVII(1959).
- Fazekas Sándor, Juhász Levente, Ezerszínű kaméleon: a Sebes agynak késő sisak forrásai, *Irodalomtörténeti Közlemények* 108 (2004).
- Genette, Gérard, *Palimpsestes*, Paris, Seuil, 1981.
- Genette, Gérard, *Paratexts: Thresholds of Interpretation* [=Seuils], ford. Jane E. Lewin, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.
- Greenblatt, Stephen, *Renaissance Self-Fashioning*, Chicago, University of Chicago Press, 1980.
- Gróf Zrínyi Miklós *Művei. Első kötet: költői művek*, kiad. Négyesy László, Budapest, Franklin-Társulat, 1914 (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára, XIV. 1.).
- Király Erzsébet, *Tasso és Zrínyi*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.
- Kiss Farkas Gábor, *A filológus Zrínyi és a reneszánsz olvasáskultúra*, in: "Ritrar parlando il bel". *Tanulmányok Király Erzsébet tiszteletére*, szerk. Falvay Dávid, Szegedi Eszter, Budapest: L'Harmattan, 2011.
- Kiss Farkas Gábor, *Imitáció és imagináció a Szigeti veszedelemben, Zrínyi-tanulmányok*, Bp., 2005, doktori értekezés (ELTE BTK).
- Klaniczay Tibor, *A manierizmus esztétikája = K.T.: Hagyományok ébresztése*, Bp. 1975.
- Klaniczay Tibor, *Zrínyi helye a 17. század politikai eszméinek világában = uő., Pallas magyar ivadékai*, Bp., Szépirodalmi, 1985.
- Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós*, 2. ed. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 14).
- Kovács Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.
- Kovács Sándor Iván, *Zrínyi-tanulmányok*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979.

- Marino, Gianbattista, *Strage degli innocenti*, Venetia, Giacomo Scaglia, 1634.
- Milton, John, *Selected prose*, ed. C. A. Patrides, Columbia, University of Missouri Press, 1985.
- More, Thomas, *Utopie*, kiad. Marie Delcourt, Paris: Droz, 1983.
- Morus Tamás, *Utópia*, ford. Kardos Tibor, Bp., Európa, 1989.
- Natalie Zemon Davis, *The Gift in Sixteenth-Century France*, Oxford, Oxford University Press, 2000.
- Pask, Kevin, *The Emergence of the English Author: Scripting the Life of the Author in Early Modern England*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
- Pesti Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében (1601-1655)*, Bp., 2010., doktori disszertáció (ELTE BTK).
- Rózsa György, *A Nádasdy Mausoleum. Bevezető tanulmány = Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum et Primorum Militantis Ungariae Ducum*, Nürnberg 1664. (Hasonmás kiadás: Bibliotheca Hungarica Antiqua XXIV. Budapest 1991.)
- Schramm, Gabriele, *Widmung, Leser und Drama. Untersuchungen zu Form- und Funktionwandel der Buchwidmung im 17. und 18. Jahrhundert*, Hamburg, 2003.
- Szörényi László, *A szerkesztett verskötet mint a szerző ifjúkori önarcképe = A magyar irodalom története*, 2007.
- Téglásy Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig*, Budapest, Akadémiai, 1988.
- Viskolcz Noémi, *Újabb adatok a Nádasdy Mausoleumról*, Könyv és könyvtár 10 (2006).
- Zrínyi Miklós prózai munkái, szerk. Kulcsár Péter, Bp., Akadémiai, 2004.
- Zrínyi Miklós *Prózai művei*, kiad. Négyesy László, Kovács Sándor Iván et alii, Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1985 (Zrínyi-könyvtár, I).
- Zrínyi Miklós, *Adriai tengernek Syrenaia*, hasonmás-kiadás, Akadémiai-Magyar Helikon, 1980.
- Zsámboky János II. Miksa császárhoz, ford. Király Erzsébet = *Humanista történetírók*, vál. Kulcsár Péter, Bp., Szépirodalmi, 1977.

Idegen nyelvű
publikáció

ELTE BTK Angol irodalom MA I.

Jászay Dorottya

Finding the Beast in Yourself

Seeking for Addiction in Doug Wright's Quills

“Those things that repel us most violently are part of our nature...”
(BATAILLE, 196)

The sentence I quoted above, originating from Georges Bataille's work *Death and Sensuality*, gives a proper basis in formulating the aims and endeavours of my paper. I would like to elaborate on how the motif of addiction appears in Doug Wright's 1995 play, *Quills*, moreover, it does not only appear but permeates it to the tiniest detail. In my essay I will analyse the act of writing and reading as primarily addictive behaviours, symbiotically connecting the figure of the writer with that of the reader. I also would like to argue how de Sade's writing functions as a substitutive material for both the creator and the receiver. With the help of examining the texts of thinkers such as Foucault, Barthes, or Derrida, I also would like to analyse the way Sade relates to the act of transgression (and through this to “normality”) in Wright's text. Finally, I will touch upon how perversion and “sadism” is related to the universal human soul and how this phenomenon, with the help of writing, leads finally to a particularly peculiar type of addiction.

The central figure of Wright's drama, Marquis de Sade is a complete exile. Turning the order upside down, he is an absolute outcast as “normal” society is unable to incorporate him; people “no longer hide their eyes and indignantly refuse to try to understand him but they classify him as pathological”. (BATAILLE, 183) He is physically

unable to accommodate to the norms and expectations of the society around him. However, his existence (and this way his artistic, creative activity) at the same time is dependent on the system he condemns. If the system were inexistent, he would not be able to divert from it; he needs the social and religious institutional norms as a base of deviation. And, of course, “normal” society also needs him as a point of self-reflection to define themselves as “sane” and one yielding to the order as opposed to the “insane” diverging from it. Practically, the situation of the addict can be defined in the same manner, along the same line of thought. First, we need the definition of the “normal” in order to assign the definition of the “addict”, as being different. The “abnormal” is unable to create their own system but only to use and parasitically exploit the already existing one. As Derrida says: “an opposition that is deconstructed is not destroyed or abandoned but reinscribed.” (qtd. in CULLER, 133) Probably this is the reason why “the normal” find the divergent entities so threatening as the basis of the “other’s” system is their own. The fundament of Sade’s abominable system is exactly the same that they possess, by which they define themselves; he feeds on the same vocabulary and lexis as does the sacred text of the Bible or the law. Actually, “Sade accepts this logical structure and maintains it without discussion; what is more, he develops it, systematises it, even to the point of outrage.” (Allison, Roberts, and Weiss, 59) Indeed, he does not make the ruling system cease to exist; he does not destruct anything (as it is absolutely not his intention), he simply uses the tools of the system that produced him to point out the unnaturalness of its “naturalness”.

The way Foucault defines the “homosexual” i.e. “the other” in *The History of Sexuality* is crucial in understanding the personality – or rather the “phenomenon” – of the Marquis. Using Foucault’s words, analogously, as does Eve Sedgwick as well in her book *Tendencies* as well in order to define the addict, Sade is the archetype of the addict. His mode of living “became a personage, a past, a case history, and a childhood”. (SEDGWICK, 129) His whole person is permeated with his addiction to expression; he is defined, determined, re-created, and kept alive by his “behaviour” of writing. His thoughts, his actions, his language are characterised by this addictive behaviour in an absolute way; he is only able to express himself in sexually loaded allegories and metaphors. However, “man being the same thing as language” (BATAILLE, 186), we realise that it is not only *his* language that is loaded but the whole text of the drama, including that of other characters as well. As the play progresses, the innuendos become more and more

explicit and obvious, however, not only concerning Sade's language but all the others'. Take for instance Monsieur Prioux's comment on Madame Royer-Collard's reaction on his work: "She was in the throes of delight..." (WRIGHT, 31) The fact that each and every character's speech is permeated by sexually loaded content and form also underpin the universality of the human soul.

The key to understanding this phenomenon is "Sade's firm belief in the essential role of evil in the order of things". (PHILIPS, 22) When being interrogated by Coulmier, de Sade asks him: "Did you read every word? Or did you run straight away to the dog-eared pages?" (Wright, 24) With this question he does not only point to Coulmier's or Royer-Collard's concealed interest but directly addresses the reader of the play. As if he (with his writing) tried to build a meta-addictive system reaching out, stretching beyond his own medium, pointing to the reader of it. As Bataille points out, "vice is the deep truth at the heart of man" (BATAILLE, 184) and this is a *fact* which Sade desperately tries to attract attention to. "Modern society is perverse, not in spite of its puritanism or as if from a backlash provoked by its hypocrisy; it is in actual fact, and directly, perverse." (FOUCAULT, 47) In fiction (and with fiction) Sade points to the readers' soul and nature thereby also highlighting the universal similarity of human beings as such (whether fictitious or alive). However, he does this in such a natural way, so univocally that he at the same time points to the "naturalness" of the existence of addiction and, in parallel, to the repressive ruling system's hypocrisy. Consider for instance the behaviour and reaction of people who witness to the outburst in Charenton: "*Your riot, sir, was the most scrupulously attended social affair since Madame Rougemont's summer cotillion!*" (WRIGHT, 48) In this scene the scopophilic, perverted natures of "good citizens" appear who are hungry for monstrosity. They are depicted as hungry animals crawling for drops of excitement. However, with this "Sade in no way seeks to justify his conduct in his books – a conduct that always seemed to him quite ordinary." (BLANCHOT, 219) The naturalness is emphasised by de Sade and that, after all, what appeared to be "God given" and natural, turns out to be merely a social construction which is stripped off when the proper stimulus is given.

Addiction brings humans' "real" self to the surface, it is, paradoxically, liberating and at the same time shackling. Characters in the play as Coulmier or Royer-Collard become addicts involuntarily and unawares. It is a peculiar type of addiction that de Sade manages to point out – if you *decide to yield* to your own nature and you are willing to

face your own self then you become addicted to it. Anyone who gets in touch with de Sade's art or himself (which are basically one and the same) is doomed. We also see this in the scene when Coulmier and Royer-Collard examine the last piece of art created by the Marquise. While they are meticulously destroying him, they themselves become creators. They unwillingly become inheritors and vehicles of Sade's addictive substance; they become tainted. So, basically, what we witness is a peculiar kind of self-addiction. What the Marquis does is nothing more than giving a hand in facing our inner self, our own perverse, filthy soul being held under control by social conventions and institutions. The cause of his monstrosity, the cause because of which de Sade is so much to be dreaded is his honesty; his ability to point at our own animalistic, cruel nature and, of course, to the weakness and vulnerability deriving from this feature; to our *addiction*, the need to face it again and again. This is also the very reason of the methodical obliteration of Sade. They *have to* destroy him. They are so much repelled by their own self that they cannot bear the sheer existence of a mimed human wreck, they must destroy his mind.

We may draw the conclusion that Sade embodies the essence of deconstruction, as he, with his very being (which, of course, is dependent on artistic creativity) subverts and transgresses the boundaries of the extant system by undermining it with its own tools. Derrida claims: "the practitioner of deconstruction works within the terms of the system but in order to breach it." (qtd by CULLER, 86) His parasitic exploitation of the system makes him indeed a true deconstructionist in every single field he comes into contact with. Not only does he deconstruct (and at the same time re-constructs) literature as such but also the system of society and all the institutes incorporated.

Deconstructing the system, of course, goes together with infecting it as well. While it massively fights Sade, it also incorporates and embraces him. As Foucault writes in *The History of Sexuality*: "The power which took charge of sexuality set about contacting bodies, caressing them with its eyes, intensifying areas, electrifying surfaces, dramatising troubled moments. It wrapped the sexual body in its embrace. ... it drew out those peculiarities over which it kept watch. Pleasure spread the power it harried it; power anchored the pleasure it uncovered." (FOUCAULT, 44-45)

The argumentation that I rely on in the elaboration on the "normal" and the "abnormal" might grasp the opposition of normality and abnormality from a somewhat narrow, binary aspect but I find it necessary to follow a strict binary opposition that follows from the

Foucauldian line of reasoning which he presents in *The History of Sexuality*. Paradigms and norms are socially constructed at a certain, determinable historical period, and they always need to be pre-established in order to be able to divert from them, as the absence of these norms would annihilate the act of transgression as such. “Transgression presupposes the existing order, the apparent maintenance of norms, under which energy accumulates, thereby making the transgression necessary.” (ALLISON, ROBERTS, AND WEISS, 39) This is true for the inmates of the mental institute, for the addict, and also for Marquise de Sade. This is a mutually dependent relationship as they can only be defined by being correlated to the other.

It is important that not only the content but the form of writing applied by de Sade also transgresses boundaries in a way. What he achieves is “a combination of clarity and obscurity, and this alliance is what troubles us, complicating our reading and making it inwardly violent. This violence is much stronger than that of the characters’ cruel adventures, which serve as much to divert us from it as to represent it.” (BLANCHOT, 218) This feature grabs and disturbs the mind of the reader; the duality that lies in Sade’s writing simultaneously irritates and seizes the sense with the greatest vehemence. This phenomenon also reflects the human mind: the parallel enjoyment of the text and the constant irritation deriving from the fear of discovery.

Continuing the line of thought on “naturalness”, we may observe that the play is thoroughly quilted with references to “nature” and “natural behaviour”. When Coulmier exclaims in the third scene “Nature herself was never more abused!” (WRIGHT, 17) he also refers to the fossilised set of rules which, according to them, is an elemental characteristic feature of society. It is not only the Abbe, however, who adduces to Nature as being the preliminary standard to conform to. Renée Pelagie also refers to it when she desperately asks: “Will my maligned character, stretched so long upon the rack of ignominy, ever regain its natural shape?” (WRIGHT, 14) A given set of norms is what we encounter here, though, the definition of it seems rather vague and ungraspable. The very term “natural” is put into question here, as we face the difficulty of assigning the meaning and the interpretation of this word: is “natural” indeed something originating from Nature or are these laws also assessed and implanted by society?

We may draw the conclusion that in the mind of these characters society and civilisation is equated with nature or natural behaviour. However, the natural “remedy” Royer-Collard offers to counter the Marquise’s addiction reveals a different attitude. At the end of Scene 3

he says: “The sight of the shackles, waiting for him. ... in them, he sees the architecture of all civilisation.” (WRIGHT, 20) This remark leads to self-contradiction. If we assume that civilisation is equated with something “natural” from his speech it is clear that it is nothing else but a common burden: civilised society appears from the words of one of the members of it as a common punishment. In his speech civilisation is represented by the shackles, so this way the term is reversed: freedom and natural society appear as encumbrance.

Probably the institution (or system of values) that is most prominently emphasised and also most “profanised” in the play is that of religion. Sade is many times brought in the same context with God and Christ, the text of the play is densely woven with religious, Christian references in which the Marquise is in some way identified or put in parallel with its sacred figures: “Stab my flesh. Which one of us will bleed?” (WRIGHT, 56)

Throughout the play we may observe a process which is very similar to what Yeats describes in his poem, *The Second Coming*:

The darkness drops again but now I know
That twenty centuries of stony sleep
Were vexed to nightmare by a rocking cradle,
And what rough beast, its hour come round at last,
Slouches towards Bethlehem to be born?
(YEATS, <http://www.online-literature.com/donne/780/>)

Furthermore, Derrida also points out in *The Rhetoric of Drugs*: “... when the sky of transcendence comes to be emptied, and not just of Gods, but of any Other, a sort of fated rhetoric fills the void, and this is the fetishism of drug addiction. Not religion as the opiate of people, but drugs as the religion of the atheist poets – and of some others, more or less atheists, more or less poets.” (DERRIDA, *Points...* 240) Writing takes over the place of religion. “In general, fetishism refers to the practice of worshipping; this way it becomes the religion of the self, of self-consciousness, and the knowledge of the utmost inside of the human soul; the human – through writing and addiction – takes command.

The sacrilege (and the “Second Coming”) becomes complete at the end of the drama, in Scene 8, where the Marquise himself appears as the Figure of Christ and shortly after he re-appears as Satan. In this short process of transformation he deconstructs the system of religion with being identified both with Christ and the anti-Christ.

“This was no God, but His Inverse. (*The Figure of Christ swivels his mask; now he is Satan*).” (WRIGHT, 69) With this notion he points out that in the new system it is absolutely of no interest which one of the masks one puts on; in a very cynical way he shows that neither has a sacred meaning anymore. A new era has begun, an era in which the written text takes over the position that religion has been holding for two thousand years. In this scene he not only deconstructs but also ridicules, annuls and de-secrates; de Sade emphatically claims that he has no communion with the previous system anymore, it is not his “paradigm”. In the act of deconstruction (and transgression) he practically sweeps it away while, at the same time, still, parasitically preying on its visual symbolic system, as “pleasure and power do not cancel or turn back against one another; they seek out, overlap, and reinforce one another.” (FOUCAULT, 48)

Derrida’s line of thought on drug appearing as a fetish in *The Rhetoric of Drugs* certainly needs further elaboration. Louise J. Kaplan in her book *Cultures of Fetishism* also characterises this phenomenon in a similar way to addiction. She writes: “If we persist in exploring the varied associations to the word fetishism, we discover that anything excessive activity or heightened devotion could be referred to as a fetish. ... Any false belief that is widely held by a group of people could be called a fetish... Any activity or practice that is engaged in with a sense of urgency and necessity might be regarded as fetishistic.” (KAPLAN, 4) Clearly this quotation shows much resemblance with the usual discourse on addiction, pointing out the excessive, contagious nature of this phenomenon, and also it echoes the distinctively peculiar behaviour of de Sade (on which I will elaborate on later, mainly with the help of the argumentation of Georges Bataille) which is also characterised by extremity and excessiveness.

Sade’s body appears as the source of the drug this way the Marquise becomes the fetish itself. Coulmier focuses his sadistic tendencies on the body of the Marquise – he becomes dependent of his elimination: Coulmier both worships Sade and is dependent on his elimination in this paradox situation he needs him and at the same time, in a maniac way, wishes his perdition. There is a further person in the play whose body becomes a fetish, and this character is Madeleine. Her body becomes in a way similar to the Marquise’s as both of them are cruelly tortured. Moreover, Madeleine’s body is also an object of a post-mortem rape, a necrophilic act which has a peculiar place on the palette of perversions. Coulmier’s necrophilic act, according to Kaplan, is not unconnected with fetishism, as “the fantasy is evoked that

living, animate beings are unpredictable and potentially dangerous. They can only be contained by extinguishing their life energies or by transforming them into something dead or inanimate. When the full identity of the sexual object is alive, with all manner of threateningly, dangerously unpredictable vitalities, the desire that he or she arouses must be invested in an object that is knowable and predictable.” (KAPLAN, 157) What Coulmier strives to achieve in the scene of violation is his second desperate attempt to cure himself. Fetishising the dead body of the girl, however, does not give him relief but pushes him into an even deeper abyss.

Following the previous line the mythic character of the Sade-phenomenon also must be enhanced and that “Sade’s name is never purely a proper noun: it is always pronounced in inverted commas. We thus hint at a larger-than-life human being: ‘the Marquis de Sade’. Or we turn the name into adjectives or common nouns and thereby marking a signifying praxis.” (ALLISON, ROBERTS, AND WEISS, 228) Even Renée says in the play: “I cannot bring myself to say it, Doctor.” (WRIGHT, 10) The superstitious fear of the wife also emphasises the unearthly, mythical nature of the Marquise, as if in the mere utterance of his name the phenomenon would be evoked. Only the most dreaded entities and phenomena are not called by their names, and de Sade, as being the creator and source of this type of addiction, is indeed an ungraspable phenomenon who cannot be properly addressed. As if he were (as he is) the objectification of something ungraspable, as Kaplan also enhances: “fetishism transforms ambiguity and uncertainty into something knowable and certain... The material object, the fetish, is employed to still and silence, bind and dominate... The unknowable and the ambiguous are experienced as dangerous. The fetish reassures.” (KAPLAN, 6) In this relationship the Marquise seems to embody everything they dread (and at the same time turn to with a kind of religious awe) and it is only the destruction of his physical body through which Coulmier may have a feeling of victory and satisfaction. They cannot ever reach the ungraspable, only the tangible, de Sade; as if he was the embodiment of all their perversity, as if he was the manifestation of these feelings which they can grab and symbolically execute their inner self.

It must be enhanced that this phenomenon is a human construction. The Marquise is objectified. In this strange synecdochic relationship (in which a phenomenon is symbolised with an objectified, tangible subject), the human does the transformation; to quote Louise J. Kaplan again: “fetishism is a mental strategy or defence that enables a

human being to transform something or someone with its own enigmatic energy and immaterial essence into something or someone that is material and tangibly real, a form of being that makes the something or someone controllable.” (KAPLAN, 5) He also highlights the human intervention, human framing of the character of de Sade. In this respect the Marquise (and his unmerciful destruction) also might have functioned as a self-healing process, a cure, however, he turns out to be rather the ambiguous *pharmakon*. Using Derrida’s *Rhetoric of Drugs* (and through him Plato’s *Phaedrus*) analogously, it is clear that Coulmier simply cannot grasp the ambiguity of this phenomenon: that “the bad *pharmakon* can always parasitize the good *pharmakon*... and the *pharmakon* will always be apprehended as both antidote and poison.” (DERRIDA, *Points... i.m.*, 234)

Nevertheless, we also must make mention of the deeds that happen to Madeleine, even before Coulmier violates her dead body. The circumstances of her death, basically, her execution by the lunatic Bouchon is also worth elaboration. I would say that his demented man longs to imitate de Sade; his violent torture is supposed to be an artistic “attempt” to follow his master. Since “the human skin could be written on as if the cuts into the body were a text” (KAPLAN, 73) this interpretation is highly probable, as what Bouchon actually does is the artistic repetition of de Sade’s literary achievement.

De Sade is not the new ruler but only a mediator, as was Christ as well. He embodies the new “religion” and oozes the new “word”. He says “I didn’t forge the mind of man. ... Don’t hate me just because I turn the key, and let them loose.” (WRIGHT, 56) As it seems from the quotation, he is not the main creator but only an executor (as is Coulmier, by the way). He does no miracles or prodigious capabilities; what de Sade does is simply directing humans to themselves and then let them do the rest: he lets loose human nature on humans themselves. He brings terrible realisations but also, paradoxically, liberates the human soul through addiction. De Sade dies to redeem us; through him, we get from the burden of society and religion to self-knowledge and acceptance.

Redemption, however, not only depends on him. As de Sade declares in the play: “The experience of art is a collaborative affair. The author provides the stimuli; the reader his response.” (WRIGHT, 53) With this he presents how both the writer and the reader parasitically depend on each other: De Sade is the unstoppable source of material and the reader the insatiable consumer. “*I desire the author: I need his figure as he needs mine.*” (BARTHES, 27) says Barthes in *The Pleasure*

of the Text, and indeed Wright's play is a perfect example for the illustration of this symbiotic relationship. They mutually sustain the existence of each other, as in any kind of addictive behaviour.

The reader not only consumes but becomes also the creator of the text in the process of reading. As Derrida says: "... while any text demands a faithful reading, it also demands an individual response." (qtd. in BENNETT, ROYLE, 237) And in the drama, this is the process by which the addiction seems to spread infectiously. The reader is indeed a vital creator, especially in case of de Sade's plays, as he never describes actions in his works directly. He constantly uses a very refined, "sophisticated" system of metaphors (or rather allegories) throughout his writings; the person of the reader (and the reader's originally perverted soul) is needed to interpret it. The co-operation of the writer and the reader is observable in the scene in which Coulmier and Royer-Collard read, ironically, the most "innocent", most direct piece of writing which de Sade (probably mockingly) prepares as a test to prove the efficiency of his work: "It's all there, Abbe! Lurking beneath his seemingly flaccid prose!" (WRIGHT, 62) In this scene the readers become the real creators of the meaning of the text, projecting the net of allegories behind the words. "The reader makes the text and the text makes the reader" says Derrida (qtd. in BENNETT, ROYLE, 15) and in this respect de Sade's question is a rightful response to Coulmier's calling him to account: "Am I to be held responsible for the actions of every half-wit here?" (WRIGHT, 53)

De Sade needs the reader, this is obvious. Hence he does not need Madeleine as a lover; what he sees (and seizes) in her is the hungry reader. He needs a readership, his existence depends on them, as without their active presence, his endeavour to point to the addictive soul of the human being becomes void of meaning.

Theatricality and an enhanced stylisation are explicit directorial instructions given by Wright, and are also features with the help of which de Sade succeeds in reaching and convincing the readership; Wright at the very beginning of the play presents an explicit request for artificiality. In the directions, as a part of the extra-textual element, he writes: "The play is written, I hope, with all the fervour and self-consciousness of a true melodrama." (WRIGHT, 5) In this short instruction he does not only emphasise the stylised tone of the play but at the same time formulates a highly self-reflective comment on the process of writing. Furthermore, to strengthen his conception, he continues: "Events in the play are not *cruel*; they are *diabolical*. ... Similarly, the play should be acted in a heightened, even archaic style.

As grotesquerie mounts on grotesquerie, the play's passage should acquire an almost absurdist tone." (WRIGHT, 5) To return to the fetishistic nature of drug addiction again, Kaplan says that "a crucial aspect of the fetishism strategy is masquerade" (KAPLAN, 14) so we see that the fake and artificial masque of the Marquise is an essential component of his nature; the essence of his existence is threatened without it.

This artificial, highly self-ironic style is, indeed, interwoven in the fabric of the text. When Coulmier first describes the acts – and effects – of the Marquise he says: "My brethren found him too taxing a patient. A few of the priests were so dispirited, they left the order. Father Lely now slaughters pigs in Provence. Father Couvrat is a chimney sweep..." (WRIGHT, 14) This is a perfect example of the stylised, hyperbolic effect which is assigned to the Marquise. Here, the impact ascribed to him is so fierce that it already at the beginning arouses suspicion concerning the truthfulness of the "narrator" (in this scene he is, indeed, represented as the anti-Christ). The scene, in which de Sade appears as Christ and Coulmier abuses Madeline's body is a further example for the strongly stylised, melodramatic atmosphere, especially in the description of the girl's body: "*Her body is bathed in a celestial glow. The trills of an angelic chorus waft through the air.*" (WRIGHT, 68) In this ironic, profound scene her pure, intact body recalls in Coulmier the inviolate body of society and represents the "natural" state visualizing the ideal one. Derrida also enhances the constructed naturalness of the body in which the effects of drugs obviously is present as a polluting, threatening factor which must be eliminated in order to safeguard (or restore) the originary state of the human body, and, analogously, the social body. As he says in the *Rhetoric of Drugs*: "in the name of this organic and originary naturalness of the body we declare and wage the war on drugs, the war against these artificial, pathogenic, and foreign aggressions. Again we find a desire to reconstitute the "ideal body", the "perfect body". (DERRIDA, *Points... i.m.*, 244)

Barthes says that "the Sadian group is often a pictorial or sculptural object: the discourse captures the figures of debauchery not only as arranged, architecture, but above all as frozen, framed, lighted; it treats them as *tableaux vivants*." (BARTHES, *Sade... i.m.*, 154) This quote also emphasises the strongly stylised, markedly theatrical, fictional style of the pictures created by the Marquis. The act of creation itself is highly stylised and abstracted in the scenes where de Sade is mutilated as well, pointing at the essence of the creative process, as in these instances the absolutes and extremes of the devotion of the cre-

ating mind is presented. He questions and reinforces the act of creation, with highlighting how far the will to create may stretch.

However, there are two occasions when the consciously created and sustained mask of the Marquis seems to slip and even drop for a couple of moments. The first such case occurs right after the death of Madeleine: “The face of the Marquise contorts in pain. A sudden lurch, and he collapses on the floor, his body wracked by sobs.” (WRIGHT, 47) The self-disgust de Sade shows makes this scene a highly self-reflective one. After ear-witnessing the murder of Madeleine even Sade, the creator of the text, (who obstinately) refuses to take any kind of responsibility for the reaction that his writings awake in his readership is terrified by his own power; even he is astonished by the wickedness of the human soul. The second “fall” of de Sade already occurs in the presence of Coulmier, when he manages to touch the weak point of the Marquise: “You are a man, after all.” (WRIGHT, 55)

This is also the place where an interesting transformation begins, namely that of Coulmier. Here he starts his alteration to finally become his most dreaded and fiercely hated enemy: de Sade. He says: “Blood has been spilled, and regrettably, I must spill more to stem its ruby tide.” (WRIGHT, 55) The transformation starts here and is completed at the end of the play. While he methodically destroys de Sade’s body he himself becomes an incarnation of the “master”. Coulmier fights the addiction and his craving strongly; for a long time he does not even dare to admit it to himself. The final painful break eventuates when he utters the sentence: “*He has yet to conquer me!*” (WRIGHT, 63). After this we already witness how he gains sadistic pleasure and emotional satisfaction from the physical annihilation of de Sade. When he narrates the mutilation of the Marquis from his words it is obvious that he was (and is still) sexually aroused; not only the content but the form of his language displays his scopophilic pleasures felt by watching the sadistic actions: “Though repulsed, I was fuelled by the necessity of my actions. And my horror hardened into resolve. Steel purpose. I felt a growing ... interest ... in the proceedings.” (WRIGHT, 66) His recitation is obviously heavily loaded with sexual innuendoes and his mode of telling (fragmentation, punctuation) also shows that he re-lives the actions, and through this mental repetition and visualization he irrevocably falls into the addictive circle beyond recovery which is characterised by repetition. When he continues: “A certain ... satisfaction ... knowing with each chop ... I was taking a step closer

to God.” (WRIGHT, 66) He is indeed closer to god but he is not yet conscious of which one he is approaching.

With this, finally, he starts his identification with his most feared enemy, the Marquise. As his body deteriorates, Coulmier’s substance is transformed, the Marquis is reborn in the Abbe; de Sade’s soul and essence finds his inheritor. Until scene 8, Act II he gratifies his newly discovered sadistic, scopophilic tendencies, however, at this point (when he violates the dead body of Madeleine) he practically transforms into the Marquis; in his actions, his speech, even his style becomes identical to de Sade’s. “Interred too long with the beast, you’ve now become one” (WRIGHT, 75) says Royer-Collard. And indeed, through the character of Coulmier we witness the whole process of addiction from the initial state to the very end of it. Through his eyes we witness the aestheticisation of perversity, filth and torture: “But when I came for his head...”; “I have stared into the face of evil ... I have never seen such a terrible beauty.” (WRIGHT, 76) Through his (body of) writing the Marquis creates something that survives him; he re-creates himself in Coulmier. In the last act in scene 12 his identification with de Sade is complete, despite all his resistance and hatred, he becomes the same as de Sade was, with his creation-compulsion; practically, he takes the place of him, both physically and spiritually. This is the proof of the cyclicity of the phenomenon, its survival and ability to adapt: the Marquise is re-created in an even more aggressive inheritor: Coulmier realises and executes the “instructions” of de Sade.

Coulmier’s addiction can be explained by what Derrida says in *The Rhetoric of Drugs* when elaborating on the phenomenon of writing as *pharmakon*. In this he describes a notion of parasitic feeding and claims: “with this schema of food we are very close to what, in the usual sense of the word, we call drugs, which are usually to be “consumed”. (DERRIDA, *Points... i.m.*, 234) Indeed, there is a reference by the Marquise himself for the oral consumption of the stories by Coulmier when he says: “By candlelight you licked the words off the paper, and rolled them around in your mouth. You swallowed. You succumbed.” (WRIGHT, 24)

In Scene 12 the transformation is complete: Coulmier already inhabits the place that de Sade had. At the very end of the drama he has the final couple of articulate words: “A quill, my good man! A QUILL! A QUILL!” (WRIGHT, 80) Through the process of reincarnation, as de Sade evaporates, Coulmier gradually takes his place, showing more and more of the traits of the Marquise. Royer-Collard would never

go through such a transformation, as he has not been in touch with de Sade all along, he did not even see him; but Coulmier is constantly nearby. Their relationship becomes perversely symbiotic: the Marquise is thrilled by Coulmier's striving while Coulmier's one and only aim in his life becomes "taming" de Sade. He becomes obsessed with his destruction; he is so busy annihilating de Sade that he forgets to follow the changes appearing in himself.

The final scene of the play also presents the cyclicity, the "iterability" of de Sade's texts. Destroying the physical manifestation of the Marquise is hardly enough to stop him; his writings remain repeatable. As Derrida also says: "a text is original insofar as it is a thing, not to be confused with an organic or a physical body, but a thing, let us say, of the mind, meant to survive the death of the author or the signatory, and to be above or beyond the physical corpus of the text, and so on. The structure of the original text is survival." (qtd. in ROYLE, 64) Even after destroying him, his legacy survives: in form of his writings and also in an heir. The written word is primary, existing above all, even after the death of the author because "for a writing to be a writing it must continue to 'act' and to be readable even when what is called the author of the writing no longer answers for what he has written." (DERRIDA, *Limited... i.m.*, 8)

An important feature of repetition we have to elaborate on is its being a characteristic of addictive behaviour too, as "reiteration is at first the condition required for the monster to remain on the level of monstrosity". (ALLISON, ROBERTS, AND WEISS, 49) The addict venerates his craving again and again, as Gerda Reith writes in *The Age of Gambilng*: "repetition is the essence of the play" (REITH, 132). In *Death and Sensuality* Bataille also describes this phenomenon as a ritual, a repetitive force of craving, claiming that "this violent and deleterious aspect of divinity was generally manifested in sacrificial rites. ... The divine will only protect us once its basic need to consume and to ruin has been satisfied". (BATAILLE, 181)

The craving for repetition and the re-living of the fictional event are exemplified with Madeleine's mother's eager wish to hear the juiciest bits: "Read that part again!" (WRIGHT, 21) she commands her daughter. This phenomenon, however, is reflected upon by the Marquise himself as well. We witness a strongly self-reflective remark in his debate with Coulmier when he claims: "What unites us, my precious? Common language? A universal God? ... Fads and habits, nothing more!" (WRIGHT, 27) With these words he comments on his

own behaviour, reflecting on one of the most characteristic element of addiction.

Derrida's theory of "iterability" may be connected to the text on another level as well. "There is a machine-like repetition or repeatability that is nevertheless marked by singularity: the context is forever altering even if in some sense the text remains the same. ... That is to say, it must carry with it a capacity to be repeated in principle again and again in all sorts of contexts, at the same time as being in some way singular every time. "Iterability" thus entails both 'repetition' (sameness) and 'alterity' (difference). (qtd. in ROYLE, 68) It appears that this is not different from what Wright presents with his drama: he evokes (repeats) de Sade's character and his character is elementarily interwoven with his writing. So, he also shows the symptoms and characteristics of addiction while in a parallel way producing it. Besides "repetition" in the character of Coulmier "alterity" also seems to come to the surface. Derrida also enhances in *Signature, Event, Context*, that "iterability is the logic that ties repetition to alterity" (DERRIDA, *Limited... i.m.*, 7) this way the modification of the "heritage" is indispensable. In Wright's play the "alterity" is represented by the Abbe's actual behaviour of torturing and killing; those deeds of which de Sade only writes are acted out by him.

"Iterability" also may be discovered in the extra-textual elements, more specifically, in the authorial instructions. Consider what Wright says at the beginning: "Before appealing to the audience's hearts or minds, the play endeavours to appeal to forces far more primal." (WRIGHT, 5) From Wright's comment it clearly appears that he wants to convince and impinge on the audience as does his main character. With this metatextual effect, with presenting the story of de Sade, we become the readers of the Marquise through Wright's lens. He proves that "... a 'text' is no longer a finished corpus of writing, some content enclosed in a book or its margins, but a differential network, a fabric of traces referring endlessly to something than itself, to other differential traces." (qtd. in ROYLE, 64) As the Marquis wants to grab the innermost, hidden reality of human beings, Wright strives to reach the same goal. With evoking his character, Wright becomes something of a similar kind, he aims for a self-imposed communion with his hero. While he resurrects the text of the former artist (and through this, in a way, the artist himself) Wright also manages to spread the addiction further, becoming also a reincarnation of the Marquise. Moreover, the final effect in the play, which is a strong auditory one (the collective laugh of de Sade and the lunatics), also enhances the cyclicity. This

sound effect (combined with Coulmier's desperate craving) is probably more suggestive than anything else could be: sinister, terrible foreshadowing of the future, pointing forward: with the Marquise's death nothing stops. The addiction cannot be controlled – human beings cannot be forbidden from themselves by oppressing it with social and moral burdens; human nature cannot be obliterated.

De Sade's miming begins even before physical "intervention". His being is dependent on using language in the act of artistic creation, the denial of writing is a threat of the complete loss of identity for de Sade. Coulmier says: "YOU WILL NOT EVEN WRITE YOUR OWN IGNOMINIOUS NAME!" (WRIGHT, 41) and with this he is deprived of an elemental condition of his being; oozing the addictive substance is his organic need, his whole existence depends on this act, showing another form of self-addiction. We see, that the source of the addictive "material" is desperately addicted to something as well, more precisely, to his own art, to his own body.

To illustrate this, in Scene 9 we follow how he turns his wardrobe into text. With this motion the internalisation of the process of writing begins. From outer tools he gradually turns to incorporate the texts, its production becomes closer and closer to his body; finally oozing it from his very figure. At first he only uses his clothes but later he follows with his hand and with substances emanating from his body: his blood and eventually, his excrement. Even Coulmier drops a hint on this process when he says, identifying de Sade with his story: "It's necessary to know *his* end, to gauge the full measure of the Marquise depravity." (WRIGHT, 18) By the way, in this scene we also see how Wright's play makes a reference even to Shakespeare's work: Hamlet's dialogue with Polonius. In a grotesque mode he invokes and echoes the scene from *Hamlet* with Coulmier's and Dr. Royer-Collard's dialogue: "Words! ... Words? ... Everywhere words!" (WRIGHT, 59)

A further interesting element referring to this phenomenon is that in the drama the "authors" exclusively read their own texts aloud when reciting, as if the act of writing (and the production of the written text) would inextricably be bound up with the person who produced it. In this sense writing is identified with the creator, not only in the case of de Sade but also others (e.g. when Royer-Collard reads the letter sent by Monsieur Prouix). That is why Renée Pelagie's exclamation cannot be interpreted in this system because when she claims: "I bade you kill the author – not the man!" (WRIGHT, 72) she wants to separate the inseparable; de Sade's physical being is completely joined with his "profession", and his addictive behaviour.

What we might have discovered so far, when examining the discourse on de Sade, is that the way critics tend to characterise him and his legacy, the vocabulary and the line of argumentation they use is very much similar to discourses characterising the phenomenon of addiction. For instance, the way Georges Bataille presents his argumentation in *Death and Sensuality* is a proper example to underpin this observation. He says: “there are two extremes. At one end, existence is basically orderly and decent. Work, concern for the children, kindness, and honesty rule men’s dealing with their fellows. At the other, violence rages pitilessly. ... Excess contrasts with reason.” (BATAILLE, 186) This extraction is obviously very similar to the discourse on addiction, not only in its terminology but also in its system of reasoning, as he deploys the exact same type of argumentation as does for instance Foucault. This becomes clear from the line of reasoning of Eve Sedgwick in her book *Tendencies* when she says: “so long as a ‘free will’ has been hypostatized and charged with ethical value, for just so long has an equally hypostatized ‘compulsion’ had to be available as a counterstructure always internal to it, always requiring to be ejected from it” (SEDGWICK, 132) Returning to Bataille, we sense a strong distancing and branding gesture also when he says: “not only does ‘civilised’ usually mean ‘us’, and barbarous ‘them’”. (BATAILLE, 186) Not only Bataille, but Derrida as well uses similar terminology; moreover, also critics commenting on his works are obsessed with the application of medical terminology and analogies. However, we must add that this is not simply medical discourse but especially that of concerning contagious illnesses.

It is important to enhance how the phenomenon of addiction and the “habit” of the Marquis coincide as far as the contagious aspect of discourse in addiction is concerned. Many texts discussing the nature of addiction consider the phenomenon as infectious and miasmatic. “This animation was thought to be contagious, and passing from one object to another it brought with it a miasma of death.” (BATAILLE, 180) Berridge and Edwards, among many, also emphasise this in *Opium and the People*, and so does Coulmier in Wright’s play, using the exact same medical terminology: “*you are a baneful miasma...*” (WRIGHT, 36) The other person talking about de Sade with medicinal terminology in the play is his own wife, Renée, who describes de Sade’s behaviour as a “pathological mania”. Furthermore, already in the first scene, she has two references to the contagiousness of de Sade when she says: “I don’t know which has plagued me more ...”

(WRIGHT, 11) and “Oh, Doctor, forgive my hysteria, but I am a woman plagued!” (WRIGHT, 11)

Not only Renée Pelagie is plagued but the whole body of society is threatened by de Sade. When Royer-Collard asks: “To admonish the individual, when his habits impinge upon the safety of the whole?” (WRIGHT, 51-52) he refers to the Marquise’s harmfulness for the healthy, intact body of society, and as the addict, de Sade carries a potential threat. The whole drama overflows with representations of the human body as mutilated, raped and reviled; this is a clear reference to the infected, wounded body of society which is caused by de Sade.

As it is closely related to the spreading of the infection, I find it very important to elaborate on the effect of the circumscribed and harassed state in which the Marquise produces his addictive fiction: the institute of Charenton, more precisely, the cell he spends his days secluded. “The more I forbid, the more you are provoked” says Coulmier to him which a concrete reference to the impact of the “substractive” methods applied by them. However, already in the “motto” of the drama – so in a highlighted position – we encounter an emphatic reference to the circumstances of his confinement and his reaction to it: “Fanaticism in me is the product of the persecutions I have endured from my tyrants. The longer they continue their vexations, the deeper they root my principles in my heart” (WRIGHT, 6) Right at the beginning with a quote from de Sade himself Wright initiates that he fends off responsibility to his custodians and accuses them with being the catalysts of his behaviour; practically the diffusing of the addiction is shifted off to them. This is also reinforced by Maurice Blanchot in *The Infinite Conversation* where he writes: “writing is the madness proper to de Sade. Liberation from prison does not free him from this madness that was acquired in prison, or at least came in prison to be what it is, an always clandestine and subterranean force.” (BLANCHOT, 221) The enclosed state and the methodical annihilation not only reinforces but intensifies his artistic production, and with this the spread of the infectious behaviour. It is actually Charenton which ensures him the proper substratum to effuse his creativity, these very walls created the contagious phenomenon. “For this buried solitude that horrified him, and from this horror turned into attraction, there originated and grew the irrepressible necessity of writing; a terrifying force of speech that could never be calmed. Everything must be said. The first liberty is the liberty to say anything.” (BLANCHOT, 220) De Sade himself refers to this circumstance when speaking to Madeleine: “I have just the

manuscript, inspired by these very surroundings.” (WRIGHT, 21) But it is also mentioned when talking to Coulmier: “And it was in such a milieu that you first wielded your pen?” (WRIGHT, 28) It is testified that the enclosure of de Sade’s body leads to the intensified working of his mind.

This way we see that the Marquise’s character (the bestial, contagious being) is helped in forming by Coulmier and Royer-Collard. As part of the “system” they also contribute to the exfoliation of the phenomenon. In fact, the environment of de Sade, its claustrophobic atmosphere totally devoid of stimulation or external influence inspires him to multiply his creative activity. As Philips notes, “we note how de Sade must have increasing recourse to his imagination in search of sexual satisfaction; how his sexual frustration in prison provides an important impetus for the composition of those libertine fictions.” (PHILIPS, 28) He needs the act of writing and creativity as a kind of self-stimulation; he is just as addicted to his own texts and production as are the ones he shares them with.

Under these circumstances, the more his environment tries to silence him, the more aggressively he bursts out, spreading the “epidemic”. Finally, when the equipments are denied to him, he uses his own body to spread the phenomenon. The constant mentioning of his penis as a tool of creation and the final auto-vampiristic act of writing with his own blood on his shirt also exemplify the absolute fusion of the addictive behaviour of creation and his body, as I have already referred to it earlier. The fact that he highlights these body members permanently may also refer to an act of fetishisation: through these acts de Sade performs a kind of self-fetishisation. In him we see the desperate, craving addict, who is capable of doing anything to get the satisfactory simulation, especially when he says: “A maniac is matchless for invention.” (WRIGHT, 30) In this sentence even de Sade, probably consciously, refers to himself in pathological terminology with a certain hint of addiction.

Now I would like to turn to the effect that the addictive substance impinges on the users and the function it fills in in their lives. Madeline says to Royer-Collard: “What we’ve seen in life, it takes a lot to hold our interest.” (WRIGHT, 34) In this respect this phenomenon is quite similar to what Reith writes about in the *Experience of Play*, claiming that “the problem of boredom is intrinsic to modernity, and has its roots in the 19th century when the breakdown of a sense of metaphysical order gave birth to the distinctive feature of the modern age – the syndrome of intensity.” (REITH, 130) The tedium of their

lives only becomes conspicuous when they emerge in the works of de Sade. This is what they expect from the addictive substance: new experience, new impulses, and new stimuli. “The desire to experience intense sensation replaced the pursuit of meaningful activity and had as its converse the existence of apathy and boredom.” (REITH, 130-131)

Here some questions seem to arise. What lack need to be filled in the lives of these people? How do they use these pieces of fiction to stimulate their lives? In what way is it capable of this? The solution lies in *substitution*. “We put ourselves in his stories, sir.” (WRIGHT, 34) says Madeleine referring to fiction as a resort, a shelter into which they immerse. Fictionality of the stories is the key, as being substitutes to real actions. “For the reader there remains only the reiteration and the wholly exterior aspect of the ecstasy, the orgasm described which is counterfeit ecstasy”. (ALLISON, ROBERTS, AND WEISS, 58) Madeleine places fiction above reality, and appoints a curious relationship between the two saying that “If we weren’t such bad women on the page, Doctor, I’ll hazard we couldn’t be such good women in life” (WRIGHT, 34) By this, she reinforces fiction as a tool, a supplement, for gratifying one’s passions. However, she is still able to make a difference. She is a perfect partner in the process of reading (creating) the text, as her mind longs only for a thrilling stimulation: “Some things belong on paper, others in life. It’s a blessed fool who can’t tell the difference.” (WRIGHT, 22)

Here making mention about Derrida’s theory on the role of writing as “supplement” is indispensable. This can be examined in the scene where Madeleine talks about her mother’s reading habits and attitude to fiction: “for a while, I smuggled home old newspapers from the scullery, and read their accounts of the Terror. She found those too barbaric, and pined for your stories instead.” (WRIGHT, 43) As Derrida says in *Of Grammatology* it “is not that there is nothing outside the empirical texts, but that what lies outside are more supplements, chains of supplements, thus putting in question the distinction between inside and outside.” (qtd. in CULLER, 105) In this respect de Sade’s writing can be regarded as a kind of literary masturbation, one which has no actual realisation or “real” consummation. However, in taking Derrida’s claims into account, differentiation (or establishing a hierarchy) does not even really matter because if “one wishes to go back *from the supplement to the source*: one must recognise that there is a *supplement at the source*” (DERRIDA, *Of... i.m.*, 305) The infectious character of writing is also enhanced by Derrida as well by saying explicitly: “supplement is like a virus.” (qtd. in ROYLE, 50)

So, the characters are not addicted to the embodiment or the realisation of these works and actions but what thrills them is exactly their impossibility. De Sade's works are not read because of a wish for materialisation but only for the stimulation of the imagination. Even the Marquis himself denies the fulfilment of his creation, claiming that "Yes, I am a libertine, I admit it: I have conceived all that can be conceived along that line, but I have certainly not done everything I have conceived and I shall certainly never do it. I am a libertine, but I am neither a criminal nor a murderer." (BARTHES, *Sade... i.m.*, 137) So, as long as the actions described remain in the realm of fiction and they do not become effectuated they cause addiction; however, the realms mentioned above seem to be difficult to be kept apart any longer. Reality and fiction coincides in this multileveled metafictional chaos where the human mind cannot differentiate anymore. Realisation of the acts (as in the case of Coulmier) seems to break the intoxication, and this way the addict is able to take the first step into the direction of recovery. However, there are no further steps in *this* process; man cannot be cured out of themselves. The only thing remaining after the self-realisation is acceptance; acceptance of the originary state of human beings, the dictatorial supremacy of artistic creativity and the absolute regnum of the written word.

The examples for this are numerous, however, I only would like to analyse one: Coulmier's disgracing Madeleine's dead body. This time the supplement seems more real than reality and Coulmier is so much disgusted and terrified by his own act of transgression that even after the actual occurrence of the violation of the boundary he is not capable of acknowledgement. "HE HAS SO LONG POLLUTED ME... WHOSE FANTASY WAS THIS?" (WRIGHT, 70) he exclaims. From this seems that he so massively refuses to discover the universal human feature in himself that he snaps under the weight of his own self. The thing he has to face is that "this foreign or dangerous supplement is "originarily" at work and in place in the supposedly ideal interiority of the 'body and soul'. It is indeed at the heart of the heart." (DERRIDA, *Points... i.m.*, 244-45) But for him all this is so much the reverse of the paradigm he existed in until now that probably he is not even capable of understanding it properly.

Finally, to conclude my examinations I would like to point out again that the motif of addiction, however it is a primarily modern phenomenon (as its theoretical background and pathological classification occurred only in the 19th century) the characters in Wright's play are abound in its features. Marquise de Sade is a perfect figure to

present the addictive behaviour, as his phenomenon, his environment, his relation to the system that surrounds him, and, not negligibly, the discourses on his character are analogous to those concerning addiction. Certainly, de Sade was a fascinating figure of the 18th century but his character is no less interesting today. In the 20th century Doug Wright proves with his drama how wrong we are claiming to have seen and experienced everything (as Madeleine also articulates in the drama). However, the Marquise's figure is still provoking and lets itself be redefined and rediscovered again and again. He has still something to surprise, to scandalise and last but not least, to entertain us.

Bibliography

- David B. ALLISON, Mark S. ROBERTS, and Allen S. WEISS, *Sade and the Narrative of Transgression*, New York, Cambridge University Press, 1995.
- Roland BARTHES, *Sade, Fourier, Loyola*, ford. Richard Miller, Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 1989.
- Roland BARTHES, *The Pleasure of the Text*, ford. Richard Miller, New York, Hill and Wang, 1975.
- Georges BATAILLE, *Death and Sensuality – A Study of Eroticism and the Taboo*, New York, Walker and Co., 1962.
- An Introduction to Literature, Criticism and Theory*, szerk. Andrew BENNET, Nicholas ROYLE, Harlow, Longman, 2004.
- Maurice BLANCHOT, *The Infinite Conversation*, Minneapolis, London, University of Minnesota Press, 1993.
- Jonathan D. CULLER, *On Deconstruction*, London, Routledge, 1983.
- Jacques DERRIDA, *Limited Inc*, Evanston, Northwestern University Press, 1988.
- Jacques DERRIDA, *Of Grammatology*, ford. Gayatri Chakravorty Spivak, Baltimore, John Hopkins University Press, 1997.
- Jacques DERRIDA, "The Rhetoric of Drugs" *Points... Interviews, 1974 – 1994*. ed. Elisabeth Weber, Stanford, California, Stanford University Press, 1995. 228 – 255.
- Michel FOUCAULT, *The History of Sexuality*, New York, Vintage Books, Random House, 1990.
- Louise J. KAPLAN, *Cultures of Fetishism*, New York, Palgrave Macmillan, 2006.
- John PHILIPS, *The Marquis de Sade – A Very Short Introduction*, Oxford, Oxford University Press, 2005.
- Gerda REITH, *The Age of Chance – Gambling in Western Culture*, London, New York, Routledge, 1999.

Nicholas ROYLE, *Jacques Derrida*, London, Routledge, 2003.
Eve Kosofsky SEDGWICK, *Tendencies*, Taylor & Francis e-library, 2005.
Doug WRIGHT, *Quills*, New York, Dramatists Play Service Inc., 1996.
William Butler YEATS, *The Second Coming*. *The Literature Network*. 11
Apr. 2012.
< <http://www.online-literature.com/donne/780/>>

Filozófia és vallástudomány

ELTE BTK Filozófia MA II.

Bartha Dávid

A szubsztancialitás két értelme

Descartes és Berkeley a lélekfilozófia tükrében

---

1 A Descartes és Berkeley filozófiájának kapcsolatát firtató első pillantások kettejük alapvetően ambivalens viszonyáról árulkodnak. Egyrészt, mint szinte minden XVII–XVIII. századi filozófus nézeteit, úgy utóbbiét is sok szempontból meghatározta az a filozófiai klíma, amelyet – többek között – Descartes munkássága alapozott meg. Az anyagi világ megkérdőjelezhetősége, a szkepticizmussal való megbirkózás igénye csak kiragadott példák azon kérdéskörök közül, amelyek alapvető módon befolyásolták Berkeley gondolkodásmódját.

A karteizianizmus különösen rányomta bélyegét a kor elmefilozófiai diskurzusára. Az elme testetlensége, oszthatatlansága valamint Descartes azon tézise, hogy az elme lényege, természete a gondolkodásban rejlik, a korszakban szinte mindenkire – akár heves ellenérzés formájában –, de kiváltképp Berkeley-ra döntő hatással volt.¹ Nem mai keletű a szakirodalom azon tézise, hogy Berkeley filozófiája racionalista vonásokkal is rendelkezik; Malebranche nézeteiből kiindulva például filozófiájának addig ismeretlen oldalait tárhatjuk fel.²

Másrészt viszont Berkeley határozottan szemben is állt a descartes-i tanokkal. Nemcsak abból az unalomig ismételt téziszből kifolyólag, hogy az úgynevezett empirista hagyomány a racionalizmus „antitézise”, hanem

---

1 McCracken–Tipton 13.

2 Ennek az értelmezői vonalnak az azóta is követett alapműve Luce: *Berkeley and Malebranche: a study in the origins of Berkeley's thought* című könyve.

sajátos berkeley-ánus elvek mentén is élesen elválík filozófiája Descartes-étól és egyáltalán a karteziánus hagyománytól. Legtágabb kontextusban nézve, Berkeley „reakciós” álláspontot képvisel az új, mechanikus tudomány szószólóival (Descartes mellett elsősorban Locke-kal és Newtonnal) szemben, ugyanis a modern kor filozófiai és tudományos fejleményeiben látta a szkepticizmus, a materializmus és az ateizmus melegágyát.

Berkeley nem volt túl jó véleménnyel Descartes két filozófiai főművéről sem. Az *Elmélkedések az első filozófiáról* című munkát filozófiai naplóiban³ és egy Molyneux-nak írt, 1709-es dátumú levélben bírálja. Utóbbiban, miután két ellentmondásra már felhívta a figyelmünket, így ír: „túl sok időbe kerülne bemutatni az összes hibát, amelyekkel akkor szembesültem, mikor régebben olvastam azt az értekezést”⁴

Az ilyen nyíltan elutasító megjegyzések ellenére több interpretátor is Descartes felől olvassa Berkeley filozófiáját, különösen elmefilozófiáját.⁵ A következőkben, azután, hogy (2.) röviden felvázolom Descartes vonatkozó gondolatainak kézenfekvőnek látszó és a karteziánus hagyomány által osztott értelmezését, (3.) nagyvonalakban bemutatom ezen karteziánus optikán keresztül közelítő interpretációkat, legalábbis azt, ami közös bennük és azokat a legfőbb hivatkozásokot, amelyek alapjukat jelentik. Ennek során kitérek az önismeret és a tudatosság kérdésére, amely átvezet a szubsztancia karteziánus és berkeley-ánus értelmezéséhez.

Ezek után (4.) amellet fogok érvelni, hogy – az első ránézésre mutatózó hasonlóságok ellenére – a két filozófus *alapvetően máshogy viszonyult a lélek szubsztancialitásának kérdéséhez*. Azáltal, hogy vázoló az összes lehetséges álláspontot, amely Berkeley és Descartes lélekfogalmának összefüggéséről elméletileg és elvileg kialakítható, törekszem kielégítően bebizonyítani, hogy – ha teljes világossággal és bizonyossággal nem is körvonalazhatóak álláspontjaik *önmagukban* – annyi biztos: a lélek és a gondolkodás viszonyának eltérő értelmezése óva kell, hogy intsen bennünket elmefilozófiájuk egyszerű azonosításától.

2 Először tehát nézzük meg, mit állít Descartes a lélekről és annak természetéről. Ehhez vegyük kiindulópontul azt a kritikát, amelyet a már említett *Molyneux-levélben* éppen Berkeley fogalmazott meg.⁶

³ *Philosophical Commentaries (PC)* 784, 785, 795

⁴ *Works*, Vol. 8, p. 26.

⁵ A legfontosabbak: Kantonen, Doney, McCracken és Atherton művei.

⁶ Értelmezésem végig a Berkeley-val való kapcsolat kérdését tartja szem előtt. Ezért – amellet, hogy csak egy parányi szeletével foglalkozom a descartes-i elmefilozófiának – elkerülhetetlen, hogy kiinduló hipotézisként némileg Berkeley szemüvegén

Eszerint Descartes következetlen, mert míg a *Harmadik elmélkedés*ben megkülönbözteti a szubsztanciát annak elsődleges és lényegi tulajdonságától, a gondolkodástól, addig másutt – *A filozófia alapelveiben* mindvégig – összekeveri a kettőt.⁷

Descartes ezek alapján tehát kétféleképpen olvasható: (1) egyrészt úgy, hogy számára a lélek egy puszta szubsztrátum, amely azáltal gondolkodik, hogy hordozza az ideáit mint moduszait, (2) másrészt pedig úgy, hogy Descartes szerint a lélek nem más, mint maga a gondolkodás, amely kizárólag fogalmi (vagy észbeli)⁸ értelemben különbözik a szellemi szubsztanciától.⁹

A probléma csak annál zavarba ejtőbb, hogy mindkét olvasatnak van textuális alapja. Az (1)-et az *Elmélkedések* (leginkább a *Harmadik elmélkedés*) nyelvezte sugallja, valamint Descartes Hobbes-nak adott válasza,¹⁰ amelyek egy olyan cselekvő ért engednek feltételezni, amely gyakorolja a gondolkodás aktusát, s amelyben a gondolatok mintegy benne foglaltatnak.

Descartes egyik szubsztancia-definíciója is ezt az értelmezést látszik alátámasztani. Eszerint ugyanis a szubsztancia a predikáció alánya, az a dolog, amelyben mint alanyban bármi, amit közvetlenül észlelünk, benne létezik.¹¹ Ez azt engedi feltételezni, hogy egy dolog a szubsztancia és egy másik annak legfőbb tulajdonsága, a gondolkodás.¹²

Ennek ellenére, amit *A filozófia alapelveiben* olvashatunk – nem beszélve például egy Burmannal folytatott eszmecseréről¹³ –, az a (2)-t látszik alátámasztani. Ebben a művében Descartes egyértelművé teszi, hogy csak fogalmi különbség van lélek és a gondolkodás között, és másik szubsztancia-meghatározása – miszerint a szubsztancia, szemben a modusszal, független létező –¹⁴ is ezt az értelmezést támogatja.

---

keresztül olvassam Descartes-ot.

7 *Works*, Vol. 8, p. 26.

8 Dékány András fordításában. *A filozófia alapelvei* a francia fordítója a 'distinction de raison' kifejezést használja. Gondolati vagy racionális különbségként is fordítják.

9 Ott 438-9

10 Ld. *Az ellenvetések harmadik sorozata a szerző válaszaival* 135-159. (Az ellenvetések és a válaszok oldalszámait mindenütt *Elmélkedések az első filozófiáról* magyar kiadására vonatkoznak.)

11 *Válaszok a második sorozat ellenvetésre* 125. (AT VII, 161) Ld. Rodriguez-Pereyra 75-6., Atherton (2010) 3-4.

12 Rodriguez-Pereyra 78. Persze ez *mutatis mutandis* áll az anyagi szubsztanciára és a kiterjedésre is.

13 Idézi Ott 443.: „az összes attribútum együttvéve azonos a szubsztanciával” (AT V, 155).

14 *A filozófia alapelvei* 51.

Ha ugyanis a lélek mint szubsztancia nem függ rajta kívüli teremtettdolgoztól, akkor a gondolkodás mint létezéséhez nélkülözhetetlen lényege nem is lehet valami más, mint maga a szubsztancia.¹⁵

Azonban korántsem biztos, hogy Descartest az (1)-et és a (2)-t is vallotta volna – különösen ezekben az egymást kölcsönösen kizáró interpretációkban. Walter Ott ugyanis rámutatott arra, hogy a Berkeley által feltételezett ellentmondás kivédhető: Descartes a *Második elmélkedés* kapcsán Hobbes-nak adott válaszában (és az Arnauld-val folytatott levelezésében) nem kívánta – még csak modális értelemben sem – elkülöníteni a gondolkodást az *éntől*, hanem csak arra akart rávilágítani, hogy különbséget kell tennünk a *cogitatio* (gondolat vagy gondolkodás) két értelme között.

Az egyik értelemben az elmével azonosított aktivitásként mint meghatározandó (*determinable*) tulajdonság, másikban pedig mint meghatározott (*determinate*), partikuláris modusz értendő. És bár a meghatározott moduszok önmagukban nem szükségszerűek az elme számára, maga a meghatározandó tulajdonság, a gondolkodás az.

Ott szerint tehát Descartes – bár korántsem konzisztensen, de – azt tartotta, hogy végső soron a *res cogitans* maga a gondolkodás, ahogy a *res extensa* pedig nem más, mint a kiterjedés.¹⁶ Vagyis miképpen egy test csak addig test, amíg kiterjedt, úgy egy lélek is csak addig létezik akként ami, amíg gondolkozik.

Azt azonban Ott is megjegyzi, hogy ez a válasz korántsem elégítette ki Hobbes-t (aki, tegyük hozzá, nyilván nem is így értette Descartes-ot), mert akárhogy is, de Descartes határozottan eltávolodik a gondolkodó dolog és a gondolatok viszonyáról kialakított *common sense* – és e tekintetben Hobbes által is osztott – felfogásától.¹⁷

Rodriguez-Pereyra egy írásában pedig arra a fontos tényre mutat rá, hogy ez az elv, miszerint csak gondolati különbség van az elme és a gondolkodás között, alapvető szerepet játszik Descartes szubsztancia-dualizmus melletti érvelésében.¹⁸

Gassendi híres ellenvetéseiben Descartes szemére veti, hogy a cogito-érvvel legfeljebb csak azt bizonyította, hogy létezik az elme, azt semmiképp sem, hogy mi az, mi annak a lényege.¹⁹ Descartes egy hasonló ellenvetésre azt válaszolja, hogy nem tudhatnánk egy dolognak

---

15 Rodriguez-Pereyra 81-2.

16 Ott 443.

17 Ott 442-4. A két szubsztancia-definíciónak kétségkívül lehetségesek egyéb értelmezései is, amelyek tárgyalásától most el kell tekintenem. A kettő viszonyáról és Descartes filozófiájában betöltött szerepükről ld. Rodriguez-Pereyra 75-81.

18 Rodriguez-Pereyra, különösen 85-9.

19 Ld. *Az ellenvetések ötödik sorozata* 178-188.

a létéről semmit sem mondani, ha teljesen sötétben tapogatóznánk természetére vonatkozóan.²⁰

Ahhoz ugyanis, hogy tudjak valaminek a létezéséről, tudnom kell azt is – legalábbis körvonalaiiban –, hogy mi az a szóban forgó dolog. Descartes eljárása nagyvonalakban úgy néz ki, hogy megvizsgálja mi az, amit még gondolatban sem tud elválasztani önmagától, attól, aminek létéről bizonyos ismeretekkel rendelkezik. S ez nem más, mint a gondolkodás.

Úgy tűnik Descartes számára tehát az önismeret közvetlen és intuitív volta, vagyis hogy magamról világos és elkülönített ideával rendelkezem, nem csak elménk létéről biztosít minket, hanem ezzel együtt, arról is, hogy ez a létező milyen természetű. Bár ez utóbbiról, vagyis arról, hogy elménk mentális természetű, a közvetlen önismeret csak zavaros és homályos módon tudósít, de további reflexió révén könnyen megvilágosítható igazsága.²¹

A karteziánus hagyomány is alapvetően a második lehetőség mellett tört lándzsát. Ahogyan La Forge, a híres Descartes-komentátor és (proto-)okkazionalista filozófus fogalmaz: „[m]inthyogy tehát az elme természete a gondolkodás képességében áll, ez csakis ugyanaz a dolog lehet, mint ő maga. Ellenkező esetben – ha reális különbség állna fenn egy szubsztancia és annak lényege között – ugyanaz a létező különbözne önmagától.”²² Ezért nem marad más lehetőség csak az, hogy gondolati különbség van az elme és a gondolkodás között, hiszen utóbbit nem lehet világosan elgondolni az előbbi nélkül.²³

Itt kell kitérnünk a descartes-i (és nem mellesleg a berkeley-i) lélekfilozófia egyik meghatározó tézisére – mely következni látszik abból, hogy az elme lényege a gondolkodás –, miszerint a lélek mindig gondolkodik. Arnauld – Descartes éleselméjű kritikusa és egyben filozófiájának folytatója – egy levélben felveti annak lehetőségét, hogy nem szükséges, hogy az elme mindig gondolkodjon, ugyanis „[e]legendő, hogy mindig meglegyen benne a gondolkodás képessége, mint ahogyan a testi szubsztancia is mindig osztható, jóllehet ténylegesen nem mindig van felosztva.”²⁴

Descartes viszontválaszában határozottan elutasítja ezt a lehetőséget, és azt állítja, hogy az elme mindig és szükségszerű módon gon-

20 Ld. *Válasz az ellenvetések hatodik sorozatára* 203.

21 Ezt a feladatot végzi el Descartes a *Hatodik elmélkedésben*. Vö. McCracken (2008) 802.

22 La Forge: *Értekezés az emberi elméről*. VI. fejt., 136., In: *Lélek és elme a karteziánizmus korában* 83-4. o.

23 Uo.

24 *Descartes és Arnauld levelezése*. 1648. június 3., AT V, 185., In: *Lélek és elme a karteziánizmus korában* 41. o.

dolgozik, hiszen a gondolkodás nem egy olyan attribútum, amellyel az elme rendelkezhet is, meg nem is, ahogyan például a test esetében a részekre osztás, hanem éppen ellenkezőleg: annak a lényegét alkotja.²⁵

Érthető, hogy a szubsztancia-dualista Descartes-nak miért nincs ínyére egy ilyen – a későbbiekben Locke által képviselt – felfogás. Ha a lélek ugyanis egy olyan szubsztancia volna, amely csak potenciálisan, azaz nem szükségszerűen és folyamatosan gondolkodik, akkor nem zárható ki az sem, hogy potenciálisan kiterjedéssel bírjon.²⁶

La Forge helyesen ismeri fel, ha a lélek egy és ugyanaz, mint a gondolkodás képessége, és *per definitionem* mindig gondolkodik (ameddig létezik), akkor az elmének permanensen rendelkeznie kell tudattartalmakkal, azaz ideákkal.

Ahogyan – La Forge szerint – nincs egyetlen test sem, amelyik aktuálisan ne lenne kiterjedt és ne rendelkezne aktuálisan valamilyen alakkal, „ugyanígy az elme természete sem pusztán abban áll, hogy rendelkezik a gondolkodás képességével, hanem az is szükséges, hogy ameddig létezik, mindig rendelkezzen valamilyen gondolattal, amellyel foglalkozik, amely fenntartja, s amely életben tartja.”²⁷

Azonban, amikor La Forge arról beszél, hogy csak gondolati különbség van az elme és a gondolkodás között, rögvest hozzát teszi: „képesek vagyunk kialakítani egy gondolkodó szubsztancia fogalmát annak bármely konkrét gondolata nélkül”, azaz „ahhoz hasonló modális különbség van a szubsztancia és annak tevékenysége között, mint [...] egy test kiterjedése és konkrét alakja között”.²⁸

Vagyis megkülönbözteti – legalábbis modális értelemben – a gondolkodást mint aktivitást e képesség tevékenységétől: azoktól a partikuláris, konkrét gondolatoktól, ideáktól, amelyekkel épp rendelkezik.²⁹ Azaz, amíg pusztán gondolati vagy fogalmi különbség van a lélek és a gondolkodás között, addig modális distinkció van a konkrét idea és a gondolkodással azonosított lélek között.

---

25 I.m. 1648. június 4., AT V, 192., 43. o. Arnauld-nak azonban még ezek után is marad néhány problematikus kérdése, például hogy (1) „[h]ogyan lehetséges az, hogy a gondolkodás alkotja az elme lényegét, miközben az elme szubsztancia, míg a gondolkodás, úgy tűnik, csupán egy modális létező? (2) Minthogy a gondolataink hol ilyenek, hol olyanok, úgy tűnik, az elme lényege is hol ilyen, hol olyan.” (I.m. 1648. július, AT V, 212., 45. o.) Ezekkel az izgalmas felvetésekkel és Descartes válaszával a későbbiekben érintőlegesen foglalkozom még.

26 Locke egy helyütt fel is veti ennek a lehetőségét, ld. Locke *Értekezés az emberi értelemről* IV/III/6.

27 La Forge: I.m. VI. fejt., 136, 84. o.

28 Uo.

29 Ezt a megkülönböztetést Arnauld-val folytatott levelezésében (ld. fent) Descartes is elismeri.

E közvetlen követői által vallott és elsőre (sőt még másodikra) is kézenfekvőnek tűnő értelmezés szerint Descartes elmefilozófiája tehát két sarokkövön nyugszik: a szubsztancia és gondolkodás azonosításának, valamint a lélek folytonos-gondolkodásának tézisének.

3 Gyakorta hangoztatott vélemény, hogy Berkeley metafizikája Descartes örökségén alapszik: madártávlatból tényleg tűnhet úgy, hogy e szerzők az idealizmus két változatát képviselik,³⁰ és Berkeley – Descartes „idealisztikus iskolájának” követőjeként – nem csinált egyebet, mint szisztematikusan végigvitte elődje alapelveit.³¹

Charles McCracken egy fontos írásában azt állítja, hogy Descartes és Berkeley néhány látszólagos különbség ellenére gyakorlatilag ugyanazt tartotta a lélekről: egybehangzó véleményük szerint testetlen, oszthatatlan szubsztancia, amely hordozza az ideákat.³² Margaret Atherton szerint pedig mindkét filozófus úgy véli: a tudatosság számára közvetlenül is hozzáférhető lelki szubsztancia különbözik az ideáktól.³³

Ezen kívül mindketten úgy gondolták, a lélek mindig gondolkodik és – megfelelően a keresztény teológia tanításának – halhatatlan. Berkeley *A mozgásról* című írásában elismerően szól Descartes-ról, annak kapcsán, hogy ő az, aki a modernek közül a legerőteljesebben állította azt az Anaxagorasztól származtatott elvet, hogy semmi közös nincs a testben és az elmében.³⁴

Berkeley filozófiai naplóiban (*Philosophical Commentaries*) – temérdek egyéb hivatkozás mellett³⁵ – a Hobbes–Descartes vita kapcsán úgy tűnik kétszer helyeslően idézi Descartes-ot. Egyszer, amikor ar-

30 Persze csak akkor, ha – némileg eltérve a bevett használattól – idealizmuson valami nagyon tág fogalmat értünk, például azt, hogy mivel az ideák jelentik megismerésünk közvetlen tárgyait, csak azok lehetnek tudásunk alapjai és szolgálhatnak a filozófiai kutatás kiindulópontjaiként. Erre az elgondolásra karteziánus szuperpremisszaként, vagy ide(al)isztikus előfeltevésként szokás hivatkozni.

31 Kant és Reid véleményét foglaltam össze. Ld. Kantonen 483. Az ilyen értelmezés a Locke–Berkeley–Hume fejlődési vonal helyére egy másik szintűgy túlságosan sematizáltat, elnagyoltat és történetietlent állít: a Descartes-tól Kantig vezetőt.

Ahogy Kantonen fogalmaz cikke utolsó soraiban (500.) összefoglalva konklúzióját: „Berkeley’s use of his Cartesian heritage is creative and critical. His central philosophical position represents a vital development of the essential principles of Descartes’ world-view, especially of his concepts of God and the self. Berkeley advanced the views of Descartes in the direction of the “Copernican revolution” of Kant and the rise of the idealism of today.”

32 McCracken (1988) 609.

33 Atherton (2010) 2.

34 *A mozgásról* 30. Ld. Arisztotelész: *A lélek* 405b19: „Anaxagoras az egyetlen, aki szerint az ész nem szenved el hatást és benne semmi sem közös semmi mással.”

35 Kantonen 497–8.

ról beszél, hogy egy szubsztanciát nem ismerhetünk meg közvetlenül önmagában, hanem csakis úgy, mint különböző cselekedetek alanyát;³⁶ másszor pedig, amikor Descartes azt állítja, hogy a lélek úgy különbözik a gondolkodástól, ahogyan egy dolog különbözik annak moduszától.³⁷

Meglehetősen bizonytalan vállalkozásnak tűnik azonban elmefilozófijuk állítólagos rokonságának tézisének ezekkel a megállapításokkal támasztani alá. Először is korántsem biztos, hogy Berkeley helyeslően utal Descartes ezen nézeteire, hiszen különösebb értékelés és kommentár nélkül ad számot e tézisekről, nem beszélve arról, hogy személyes használatra, vagy legalábbis nem publikálásra szánt filozófiai naplóira hivatkozni önmagában is módszertani aggályokat vet fel.

Hiszen Berkeley magán a *Philosophical Commentaries*-on belül is többször változtatta álláspontját, nemhogy azon kívül és azok után, így – ha még egyfajta gondolati fejlődés ki is olvasható belőle – aligha lehet azt egy egységes filozófiai szemlélet termékének tekinteni. A PC sokkal inkább tűnik olyan – egymással szerves rokonságot nem mutató – megjegyzések tárházának, amely néhol segít megvilágítani a későbbi, kiadásra szánt művekben megtalálható álláspontokat, máshol viszont nem. Így perdöntő bizonyítékként aligha használható arra vonatkozóan, hogy mi volt Berkeley véglegesnek tekinthető válasza e kérdésekre.

Ezenkívül a feltevések külön-külön is problematikusak: egyáltalán nem nyilvánvaló, hogyan állíthatja az a Berkeley az önismeret közvetlenségének tagadását, aki később határozottan kiáll egyfajta önmagunkról alkotott, intuitíve adott – bár nem ideaszzerű – fogalom (*notion*) megléte mellett.³⁸ Sőt mi több, az se világos, hogy Descartes hogy gondolkodott az önismeretről, hiszen több szöveghely alapján úgy tűnik (amikre már korábban is utaltam), hogy álláspontja szerint közvetlenül észleljük a lelkünket.³⁹

Bár úgy tűnik Berkeley értelmezhető karteziánus módon abban a tekintetben, hogy egy mentális tárgy, egy idea szerinte is szükségszerűen együtt jár annak tudatosulásával – hiszen az elme mindkettőjük szerint transzparens az észlelő számára –, és ez a tudatosság nem

---

36 PC 795

37 PC 798

38 Ld. *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről* (továbbiakban: *Alapelvek*) 142 §., *Hülasz és Phionusz három párbeszéde* (továbbiakban: *Három párbeszéd*) 205-6. Ld. Bettcher (2008), vö. McCracken (2008) 800-1.

39 Ld. a *Második elmélkedés*, illetve *Válasz az ellenvetések hatodik sorozatára* 203. Vö. Bettcher (2008) 184, 189.

származhat sem a tehetetlen ideákból, sem a – Berkeley szerint – nem létező anyagi szubsztanciából.

Amikor tehát észlelünk egy ideát – amely elválaszthatatlan annak kvalitatív tapasztalatától – egyúttal megtudunk valamit a hordozóról, az elméről is, ti. azt a tudatosságban megnyilvánuló aktivitást, amely nem lehet más tulajdonsága, csak az észlelő elméé. Az ideák ebben az értelmezésben a gondolkodás módjai, az elme állapotai. Amikor észlelek valamit (mondjuk pirosat), akkor egyúttal tudatában vagyok valami másnak is, amitől ezek az ideák függenek.⁴⁰

És ez a valami *más* a gondolkodás vagy tudatosság, amelynek közvetlen tudatában vagyunk, *valamilyen módon*⁴¹ önmagunk, a lelkünk lényegét képezi. Habár bizonyos értelemben – ahogy a PC 795-ben Berkeley állítja – tényleg nem *önmagában* ismerjük meg, hiszen a tudatosság csak úgy – idea nélkül – nem állhat fenn.

Ennek ellenére az önismeret kifejezetten olyan téma, amely inkább különbözőnek, mintsem hasonlóknak láttatja a két filozófus gondolkodásmódját. Azt még McCracken is elismeri – jóllehet végső soron mesterkélt különbségnek nyilvánítja –, hogy Descartes szerint van ideánk a lelkünkről, míg Berkeley ezt határozottan tagadja.⁴²

Ennek a különbségnek a forrása az lehet, hogy míg Descartes elképzelhetőnek tartja, hogy a tudatossággal azonosított önmagunkat az adott ideától függetlenül, attól elvonatkoztatva is szemlélni tudjuk, vagyis önmagunkat mint ideát önmagunk tárgyává tehetjük; ezzel szemben Berkeley az ilyesfajta absztrakciótól irtózik a leginkább, és határozottan elutasítja annak a lehetőségét, hogy önmagunkról olyan ideát szerezzünk, mint az észlelésünk tárgyairól.⁴³

De korántsem biztos, hogy jogosan tulajdonítottuk – Atherton nyomán – Berkeley-nak az idea karteziánus felfogását. Bettcher értelmezésében a Berkeley által létfontosságúnak tartott aktív *szellem* – passzív *idea* megkülönböztetés (amelyet egyébként az Atherton-féle interpretáció is kihasznál) nem engedi meg azt, hogy az ideákat a szellem mint szubsztancia moduszaiként fogja fel.⁴⁴

Berkeley szerint az ideák és a szellemek teljesen heterogén fajták, semmi közös nincs bennük. Ugyanis ha bármi közös lenne bennük, akkor nem lehetne kizárni, hogy legyen ideánk a lélekről, ti. bizonyos részleteiről igenis rendelkezhetnénk ideákkal. Az ideák Berkeley

40 Atherton (1991) 342. Arról, hogy ez a *más* tényleg más-e, mint az idea, arról bővebben ld. később.

41 Ennek jelentőségét is ld. később, a 4. pontban.

42 Ott 437. vö. Atherton (2010) 5, 8-9.

43 *Alapelvek* 135-8 §

44 *Alapelvek* 89, 139 §

idea-szellem dualizmusa miatt tehát nem lehetnek abban az értelemben egy szellem moduszai, amelyekben Descartes gondolja.

A karteziánus szubsztancia-modusz metafizika alapján az ideákon keresztül megtudunk valamit a *szubsztanciáról* is, hiszen az abban létezik, annak a modusza. Descartes-nál az idea a szellem *intrinzikus* része, ha észlelünk egy ideát, valami lényegi dolog történik az elmében, és utóbbit annál jobban ismerjük, minél több ideát tapasztalunk.⁴⁵ Descartes szerint egy idea észlelésében egyúttal észleljük magunkat is mint észlelőt.

Berkeley-nál ezzel szemben az ideákból kiindulva vajmi keveset, sőt szinte semmit nem tudunk meg önmagunkról.⁴⁶ az idea szerint pusztán *extrinzikus* relációban van a lélekkel, valami hozzá képest idegennek tűnik fel, s így nem járul hozzá annak önismeretéhez.

Ebben az értelmezésben egy idea észlelése semmi más, mint annak a pusztá ténynek tudatosulása, hogy észlelünk. Berkeley szerint egy észlelés során az, ami mint öntudatosság feltárul az az *én* és az idea közötti *viszony* tudatossága, semmi több.

A lélek és a gondolkodás megkülönböztetéséről pedig már ez idáig is láttuk – és a továbbiakban még nyilvánvalóbbá igyekszem tenni –, hogy aligha lehet egy olyan tanítás, amely mellett mindkét szerző határozottan és tudatosan kiállt volna, hiszen elfogadása romba döntheti egész elmefilozófiájukat.

Persze lehet, hogy Descartes csak arra a megkülönböztetésre gondolt, amire La Forge is, mikor a gondolkodás és konkrét modusz között különbséget tett,⁴⁷ de az, hogy Berkeley ezt pontosan hogyan érthette, már csak azért is kérdéses, mert – mint láttuk – határozottan elvetette a szubsztancia-modusz nyelvhasználatot.⁴⁸

Jóllehet egyfajta nagyon általános és távoli rokonság ténylegesen fennáll köztük, azonban ez nem feltétlen filozófiájuk önálló, bár egybecsengő, belső teljesítménye, hanem inkább a kora-modernség kialakulóban lévő filozófiai, tudományos és vallási konszenzusainak és konvencióinak a terméke.

---

45 Ld. erről a *Második elmélkedést*.

46 Ld. *Alapelvek* 136 §, ahol arról beszél hiába lenne új érzékszervünk, az is csak ideákat szolgáltatna, és nem járulna hozzá az önismerethez. Bár Berkeley több megfontolása is Malebranche ellen irányul, ezek a gondolatai nagyon is hasonlítanak a francia gondolkodóira.

47 Bár ennek ellentmondani látszik az, amit a 62. alapelvben mond Descartes: „Emlékszem arra, hogy a összekevertem a gondolati különbséget a modálissal azoknak a válaszoknak a végén, amelyeket a metafizikai elmélkedéseimről küldött.” (*A filozófia alapelvei* 59. o.)

48 Ld. *Alapelvek* 49 §. Vö. Bettcher (2008) 186-7.

Nem kérdéses, hogy – ha Hobbes-t tekintjük ellenpontnak – Descartes és Berkeley egy oldalon áll, amennyiben mindkettőjük alapvető célja – a materialista filozófia motivációival éles ellentétben – a lélek szellemi természetének és halhatatlanságának a bizonyítása. Hobbes materialista lélekfilozófiájával nem egyetérteni és vitájukban Descartes pártját fogni azonban nem olyan kuriózum, amely érvként szolgálna Berkeley állítólagos karteizianizmusa mellett.⁴⁹

Az is nyilvánvaló, hogy mikor a test és az elme megkülönböztetéséről beszél Berkeley, nem Descartes *Hatodik elmélkedésének* reális distinkciójára gondol, amely megalapozza a metafizikai dualizmust lélek és test között, hanem egy olyan – mondjuk úgy – ismeretelméleti dualizmusra, amely elválasztja, azt, ami észlel attól, amit észlel, azaz az aktív *szellemet* a passzív *ideától*.

Egyetértek tehát Walter Ott véleményével, aki szerint ezek a hasonlóságok csak elfedik azokat a fontos és leginkább figyelmet érdemlő eltéréseket és különbségeket, amelyek mentén elválni látszik Berkeley elmefilozófiája Descartes-étől.⁵⁰

4Érdemes áttekinteni a Berkeley és Descartes kapcsolatára vonatkozó lehetséges álláspontokat aszerint, hogy miként értelmezzük a lélek és a gondolkodás viszonyát a két szerzőnél.

Eszerint tehát (I.) Berkeley és Descartes egy véleményen van, mivel (i.) mindketten azonosítják a lelki szubsztanciát annak lényegi tulajdonságával, a gondolkodás aktusával; vagy mert (ii.) mindketten tagadják azonosságukat, és azt állítják: a lélek egy szubsztrátum, melynek egy tulajdonsága, vagy képessége a gondolkodás.

Minden egyéb álláspont (II.) szerint különbözően értelmezték az elmének és a gondolkodásnak a viszonyát. Ennek belátáshoz tehát elég a fenti két lehetőséget kizárnunk.

A (ii.) lehetőség ellen nemcsak az szól, hogy vannak olyan szöveghelyek, ahol Descartes ezzel homlokegyenest ellentétes állításokat tesz,⁵¹ hanem az is, hogy elfogadása mindkét szerző esetében súlyos inkohereciákat okozna. Ez az interpretáció különösen Berkeley esetében tűnik végzetesnek: ebből az irányból nézve az ún. egyenértékűség-érv (*parity-argument*) ugyanis megoldhatatlan problémának tűnik.

49 Mindez annak ellenére így van, hogy már a kortársak is hajlamosak voltak összemosisni őket. Ld. Kantonen 487.

50 Ott 437.

51 Ezekről ld. a dolgozat 2. részében.

Csábító gondolat elfogadni tehát az (i.)-es opciót; legfőképp azért, mert Descartes esetében – ahogy fentebb láttuk – ez tűnik a legkézenfekvőbb értelmezésnek, Berkeley kapcsán pedig – amellet, hogy szintén nem megalapozatlan feltevés az *Alapelvek*ben mondottak alapján – ez látszik az egyetlen lehetséges kiútnak az egyenértékűség-érv dilemmájából.⁵²

A probléma abból származik, hogy Berkeley annak ellenére határozottan kiállt a lelki szubsztancia léte mellett, hogy cáfolta az anyagi szubsztancia létezését, mivel az – a locke-i definíció szerint – egy tulajdonságnélküli, megismerhetetlen hordozó, s mint ilyen Berkeley szerint értelmetlen és felesleges hipotézis. De úgy tűnik, érvei ugyanúgy le kellene, hogy számoljanak a lelki, mint az anyagi szubsztanciával.

Ez a szembeötlő inkoherencia több interpretátort is arra készítette, hogy megkérdőjelezze Berkeley őszinte elkötelezettségét a szellemi szubsztancia léte mellett. Ugyanis – érvelnek ők – filozófiájának több alapvető eleme, például absztrakcióellenessége kizárja bárminő szubsztancia feltételezését, így – feltételezve, hogy Berkeley maga tisztában volt ezzel nehézséggel – nem szánhatott rendszerében más szerepet a lelki szubsztancia számára mint, hogy pusztá metaforaként funkcionáljon.⁵³

Az erősebb értelmezés szerint a metafora igazából álca, melyet a kereszténység egyik legfontosabb tanításával, a lélek szubsztancialitásával és halhatatlanságával aligha összeegyeztethető – később Hume által propagált – nyalábelmélet elrejtése végett kényszerült alkalmazni.⁵⁴

De ha komolyan vesszük Berkeley szavait, a kézenfekvő ellenvetésre választ kell találnunk. Berkeley megoldása – első nekifutásra – kétségkívül némileg homályos: van valami a lelki szubsztancia fogalmában, amitől az nem egyenértékű a fizikaival, így az utóbbira vonatkozó végzetesnek bizonyuló érvek érvényüket veszítik az elme esetében.

Hogy mi lenne ez a különbség? Az, hogy a lélek nem különböztethető meg a gondolkodás aktusától, mely természetesen nem egy tulajdonságnélküli és megismerhetetlen szubsztrátum, hanem egy, minden gondolatban közvetlenül feltáruló aktivitás.⁵⁵ Az *Alapelvek* – gyakran idézett – 49. paragrafusára támaszkodva a gondolkodást

---

52 Winkler 311.

53 Ld. Turbayne cikkét.

54 Ezt az álláspontot Muehlmann fejtette ki több írásában is.

55 Ott 439., 449.

tekinthetjük úgy, mint valamit, amit az elme szó jelent, és nem úgy, mint egy tulajdonságot, amit egy tőle különböző létezőről, az elméről állítanánk.⁵⁶

Azonban ahogy láttuk – és erre pont Berkeley megjegyzése hívhatta fel a figyelmünket –, már Descartes sem egyértelmű ebben a kérdésben. Berkeley az idézett *Molyneux-levélnél* kifogásolja Descartes következetlenségét abban a tekintetben, hogy *A filozófia alapelveiben* nem különbözteti meg önmagát, vagyis a gondolkodó dolgot a gondolkodástól.

De akárhogyan értelmezzük Descartes passzusait, a levél tanúsága szerint Berkeley nem ért egyet vele, mikor az azonosítja a gondolkodást a lélekkel.⁵⁷ Ennek az elutasításnak lehet az is a motívuma, hogy Berkeley korántsem egyértelmű a lélek teljes aktivitása kérdésében, hiszen néhol – leginkább az érzéki észlelés akaratlansága kapcsán – megengedi, hogy a lélek egyszersmind passzív is.⁵⁸

És Ott elemzése egyértelműen megmutatta, hogy Berkeley – várakozásainkkal ellentétben – ezzel a lépésével nem kerül végzetes zsákutcába. Ahogy a legtöbb interpretáció feltételezi, Berkeley az *Alapelvek* alapján nem tarthatta a lelki szubsztanciát sem tulajdonságnélküli pusztá szubsztrátumnak – ezzel ugyanis az anyagi szubsztancia elleni kritikáját hatástalanítaná –, sem pedig – ha hiszünk a *Molyneux-levélnél* – egyszerűen azonosnak a gondolkodás aktivitásával.

Ennek a menekülőútnak a részletes bemutatása helyett, most csak arra szorítkozok, hogy megállapítsam: konzisztensen lehet érvelni amellyel, hogy Berkeley nem kényszerül elfogadni a karteziánus fogalmi distinkciót elme és annak lényege között. Walter Ott nyomán kiolvashatunk ugyanis egy olyan megkülönböztetést Berkeley műveiből, amelyet Descartes valószínűleg értelmetlennek tartott volna.⁵⁹

Descartes a distinkciók három típusát ismeri el *A filozófia alapelvei* című munkájában.⁶⁰ Az első a *reális distinkció*, amely leginkább

56 Atherton (2010) 3.

57 Ott 439. Azonban meg kell jegyeznem, hogy egy korai levélről lévén szó könnyen lehet, hogy Berkeley az idők folyamán változtatott álláspontján. A naplók tanúsága szerint ekkoriban például kacérkodik – a később megtagadott – nyalábelmélettel. Továbbá, a kritika lehet egyszerűen Locke visszhangozása és nem egykönnyen zárható ki az sem, hogy Berkeley számára a lélek és a gondolkodás megkülönböztetése csak arra szolgál, hogy a „hagyományos” értelemben vett locke-i – a mentális tartalmaktól elválaszthatóként felfogott – szubsztancia fogalmával leszámolhasson, anélkül, hogy annak aktivitását, a gondolkodást is beáldozná.

58 Ld. például Berkeley Samuel Johnsonnal folytatott levélváltásában, *IV. levél: Berkeley Johnsonnak*. 3., 249.

59 És ez a különbségtétel nemcsak az elme és annak lényege közötti kapcsolatot írja le, hanem az idea és az aktus közöttit is. Ld. Ott 446-7.

60 *A filozófia alapelvei* 60-3. vö. Ott 440-2.

két szubsztancia (például a lélek és a test), illetve két szubsztancia moduszai között áll fenn. A második a *modális distinkció*, amely egy szubsztancia két moduszának viszonyát írja le, a harmadik pedig a – sokat emlegetett – *gondolati* (vagy *fogalmi*) különbség.

Ez utóbbi lényege, hogy csak mi emberek mint értelemmel rendelkező nyelvhasználók adunk egy és ugyanazon létezőnek két különböző nevet, vagyis pusztán arról van szó, hogy eltérő leírásban hivatkozunk ugyanarra a dologra, annak ellenére, hogy így – gondolatban két dologra szétválasztva – nem lehet világos és elkülönített ideánk róla. Ilyen különbség, ami igazából – szigorúan szólva – ontológiai értelemben egyáltalán nem is különbség, csak a szubsztancia és annak elsődleges, meghatározó tulajdonsága között lehetséges,⁶¹ vagyis a test és a kiterjedés, illetve a lélek és a gondolkodás között.

Descartes ettől különböző, más megkülönböztetéseket nem képes kezelni, azonban mintha Berkeley egy negyedik lehetőséggel kacérkodna, mikor a lélek és a gondolkodás viszonyát érinti, azaz – úgy tűnik – nem kényszerül elfogadni azt, hogy az elme és annak lényege között csak fogalmi vagy észbeli különbséget tudunk tenni.

És amennyiben ez az értelmezés igazolható, akkor az végső csapást mér arra az elképzelésre, miszerint Berkeley és Descartes egyaránt az (i.)-es opciót képviselte. Hiszen hiába tűnik úgy, hogy Berkeley elmefilozófiájában a lélek valamilyen értelemben azonosítható vagy meghatározható az ideákra vonatkozó aktivitásával, és a gondolkodáshoz az elmét valamilyen szükségszerű viszony fűzi, ez mégis döntően más, mint a descartes-i meg-nem-különböztetés.

Berkeley számára az elme nem létezhet a gondolkodásától elválasztva, miután ez alkotja a lényegét – azaz nem csak egy esetleges tevékenységet jelent. Berkeley szubsztanciája tehát nem Locke megismerhetetlen tulajdonságnélküli szubsztrátuma, mert folytonosan gondolkodik és ezen mentális folyamatokon keresztül valami módon megismerhetővé lesz önmaga számára.

Viszont úgy tűnik, Berkeley nem amellett az erősebb állítás mellett áll ki, miszerint a lelki szubsztancia azonos lenne a gondolkodással. Szerinte ugyanis van valaki vagy valami, aki/ami végzi a mentális tevékenységet.

A szubsztancionalitás természetét illetően is alapvetően különbözik álláspontjuk. Mint láttuk, Descartes szerint a szubsztancia független létező: nemcsak hogy nem függ azoktól a konkrét moduszoktól (az elme esetben ezek a tudattartalmak), amelyekkel épp rendelkezik,

hanem magától a lényegétől (a gondolkodástól) sem; hiszen az nem más, mint – eltérő leírásban és megközelítésben – maga a szubsztancia. Azaz, Descartes – ennyiben igaza van Hobbes-nak – azonosítja a szubsztancia lényegét annak létével.

Végső soron Descartes-nál egy idea introspektíve aligha különböz-tethető meg az őt elgondoló lélektől, hiszen annak, vagy lényegének, a gondolkodásnak egy meghatározott módosulása. Amikor Descartes (és La Forge) modális különbségről beszél egy konkrét módusz és az elme között, akkor arra gondolnak, hogy a lélek teljes (világos és elkülönített) fogalmához nincs szükségünk épp arra a konkrét móduszra – bármely másik is megteszi helyette.⁶²

Viszont mikor egy konkrét tudatállapotot elemzünk, akkor nem mondhatjuk, hogy különböznénk attól a tudatállapottól, hiszen aktuálisan ez a modalitás gondolkozásunk intrinzikus részét – vagy akár egészét – jelenti. Az észlelés pillanatában, úgymond, nincs kéznél más, amivel azonosíthatnánk énünket, mint az éppen észlelt módusz – pusztán annak elvi lehetősége adott, hogy azonosulhatnánk bármely más modusszal is.⁶³

Berkeley ellenben mikor az elme az idea közötti aszimmetrikus függőségi kapcsolatról beszél, akkor ezen nem azt érti, hogy az elme bármilyen értelemben független lenne az észlelés aktivitásától is, hiszen az, hogy ideákkal – bár *esetleges*, hogy épp melyekkel –, azaz mentális aktivitással rendelkezik, *szükségszerűen* együtt jár – de nem azonos – azzal, hogy létezik. A szubsztancia léte tehát csak annyiban nevezhető függetlennek, amennyiben csak a lényegétől függ – és nem e

62 Vagy amikor Descartes az *Elmélkedések* szinopszisában (19. o.) így fogalmaz: „[...] még ha valamennyi akcidente megváltoznék is [a léleknek], ha más dolog felé fordulna megértése, mást akarna, mást érzékelne, stb., attól még maga az elme nem változnék meg.” Bár ez a megfogalmazás ellentmondani látszik Descartes a fentiekben általam végül elfogadott értelmezésének (de különösen a *Burman-levél*ből idézettnek, ld. 13. lábjegyzet) és inkább a pusztá szubsztrátum-felfogást támogatja, de ne felejtjük, hogy azt nem állítja az általam támogatott értelmezés sem, hogy elme mint tudatosság, tehát mint meghatározandó tulajdonság állandóan változásnak lenne kitéve.

63 Bár nehéz ezt teljes világossággal megfogalmazni, de szó sincs itt a hume-i nyalábelméletéről. Hume ugyanis ez(ek)en az aktuális ideá(ko)n kívül nem is talál semmi mást önmagában (Hume I/IV/6. 246-7.), míg Descartes határozottan kiáll egy ezeken túlmenő vagy, pontosabban, ezekben megmutatkozó aktivitás, tudatosság vagy ágencia megléte mellett. A descartes-i ideák- szemben a hume-i értelemmel – lényegükénél fogva egy cselekvő, azaz gondolkodó énre, szellemi szubsztanciára utalnak. Talán érthetőbbé válik a különbség, ha tudatosítjuk, (i.) hogy Descartes annak a hagyományos szubsztancia-modusz metafizikának az örököse, amivel Hume radikálisan szakított, illetve (ii.) azt, hogy Descartes-nál a lélek egyszerű, „tisztá szubsztancia”, vagyis nem akcidensekből épül fel. (vö. előző bekezdés)

lényeg konkrét aktusaitól. Viszont a lényeg – ellentétben Descartes-tal – nem maga a szubsztancia, hanem valami más.

Magyarán, Berkeley számára a lélek nem független létező, mivel szükségszerűen és állandóan bizonyos észlelési viszonyban kell lennie tőle megkülönböztethető partikuláris ideákkal, s pont ez a viszony az, ami jelzi: itt két egymástól teljesen eltérő természetű, s ezért ontológiai értelemben is különböző dolog szükségszerű – el nem szakítható – kapcsolatáról van szó.

Bettcher szerint a Berkeley-i önismeret egy alapvetően kétosztatú vagy kétirányú (*bifurcated*) modell, ami azt jelenti, hogy a tudatosság két egymástól eltérő, ontológiai értelemben is különböző dolgot tár fel: egyrészt az éppen észlelt ideát, másrészt önmagunk létét.

Ezzel szemben a karteziánus és locke-iánus egyosztatú modell csak egy dolgot tár fel: a lelki szubsztanciát annak egy meghatározott módosulásán keresztül. Ezért is gondolják mindketten úgy, hogy lehet észlelni önmagunkat, mert egy idea észlelése egyben önmagunk tudatosulását is magában foglalja; Berkeley számára viszont a tudatosság egyfelől egy idea észlelésének, másfelől az azt észlelő elmének a tudatosságát jelenti – de ez két dolog, úgy különbözik, mint az éjszaka és a nappal.⁶⁴

Másként szólva: míg Berkeley szerint az észlelés az a szükségszerű viszony, amely annak ellenére konstituálja és meghatározza e reláció tagjait mint önálló létezőket – az aktív elmét és a passzív ideát –, hogy azok nem létezhetnek e kapcsolaton kívül, addig Descartes úgy véli, a gondolkodás egyfelől nézve idea, másfelől pedig elme, de igazából mindkettő egyszerre.⁶⁵ A karteziánus felfogás alapján a sok meghatározott moduszt (ideát) potenciálisan magába foglaló meghatározandó tulajdonság, a gondolkodás ugyanis csak gondolatilag megkülönböztethető meg az elmétől mint szubsztanciától.

Végző soron tehát mindegy, hogy Berkeley elfogadja-e (a III. pontban tárgyalt) karteziánusnak titulált idea-felfogást, a szubsztancia-modusz nyelvhasználatot, vagy sem,⁶⁶ hiszen ha mégis Atherton értelmezi helyesen – karteziánus fogalmi keretben – a Berkeley-féle önismeretet, akkor is, ami Berkeley számára feltárul – vagyis a tudatosság – és ami Descartes számára megmutatkozik – a gondolkodás – egészen más viszonyban van a szellemi szubsztanciával. Descartes

64 Bettcher (2009) 202.

65 Hume szerint a gondolkodást csak az ideák felől lehet nézni.

66 Bár talán az előzőekből is kitűnik, hogy messze nem teljesen független problémáknak, de ezeknek a mélyebb összefüggéseknek a tárgyalására most le kell, hogy mondjak.

szerint a kettő egy és ugyanaz, viszont Berkeley szerint nem azonosak, jóllehet szükségszerű viszonyban állnak egymással.

Tehát amíg Descartes szerint egy idea észlelésének tudatossága önmagunk szubsztanciájáról is tudósít bennünket, és erről ideát is szolgáltat számunkra, hiszen az ideák észlelésével egyúttal önmagunkat is észleljük, addig Berkeley szerint csak arról a szükségszerű és elménk lényegét jelentő viszonyról, azaz, a tudatosságról tudunk, amelynek révén megismerhetjük önmagunkat.⁶⁷

Másképp szólva: míg Descartes-nál a tudatosság egyben és szükség-szerűen öntudatosság is – valami másnak a tudatában lenni pontosan annyit teszi, mint önmagunk tudatában lenni –, addig Berkeley-nál a tudatosság csak annyiban ad ismeretet – vagy Berkeley szóhasználatában fogalmat (*notion*) – önmagunkról, amennyiben egy, az ideáktól különböző én létezésének öntudatához vezet. Az ideák észlelése során szembesülünk ugyanis azzal a *másik ténnyel*, hogy van valami, ami észlel és ez valami, vagyis az elme nem idea és nem is hasonlít ideára – de nem is maga a tudatosság. És ha ezt tudjuk, akkor már tudunk önmagunkról mindent, amit csak tudni lehet.

A karteziánus elmélet másik sarokköve, a *folytonos-gondolkodás* tézise – amely esetleg még összeköthetné a két elmefilozófiát –, is úgy tűnik alapvetően más motivációkból fakad Berkeley-nál, mint Descartes-nál. Hobbes és Gassendi zseniálisan érzett rá: ha Descartes megkülönbözteti a lélek lényegét annak lététől, akkor a cogito-érvel nem bizonyította, hogy a *res cogitans* szellemi természetű. Hiszen logikailag nem kizárt, hogy egy fizikai szubsztancia is végezhetné a gondolkodás fáradságos munkáját.

Viszont, ha valaminek a lényege és léte ugyanaz, vagyis a lelki szubsztancia maga a gondolkodás, és így folyamatosan gondolkodik, akkor a predikátum-dualizmus és ezzel valamilyen nem-reduktív materializmus veszélye megszűnni látszik.

Berkeley számára viszont a veszély fel se merül: hiszen már korábban kizárta, hogy létezhetne anyagi szubsztancia, s így a lelki marad az egyetlen jelölt a gondolkodás elvégzésének feladatára. A kérdés az, hogy miért ragaszkodott mégis – pláne Locke ellenvetései⁶⁸ után – a folytonos-gondolkodás téziséhez? Valószínűleg azért, mert szubjektivistá időfelfogásából (amely mintha Locke álláspontjának radikalizált

67 Bettcher (2008) 193-5. Bettcher ehhez hozzáteszi, hogy ami az észlelés során feltárul, az csak minimális értelemben nevezhető önismeretnek; ugyanis maximum az elme észlelési történetét ismerhetjük meg, azt hogy éppen milyen ideákkal voltunk relációban.

68 *Értekezés az emberi értelemről* II/I/10-25. Már korábban – mások mellett – Gassendi is támadta az elgondolást.

verziója lenne) az következik, hogy, ha az elme nem gondolkodna megállás nélkül, azaz észlelése során az ideák nem követnék egymást megszakítás nélkül, akkor az idő is megszűnne folyamatosnak lenni.⁶⁹

A csavar a gondolatmentben az, hogy amikor nincs idő, azt sem lehetne megállapítani, hogy az elme nem létezik, hiszen nincs olyan *t* időpillanat, amikor ez az állítás igaz lehetne. Tehát míg Descartes-nál az „elme gondolkodik” és az „elme létezik” állítások egymásból következnek, addig Berkeley esetében nincs közvetlen kauzális kapcsolat köztük. Az elme egyszerűen azért létezik ugyanakkor, mint mikor gondolkodik, mert akkor van értelme egyáltalán időről beszélni.⁷⁰

Az tehát, hogy Berkeley és Descartes azonos nézeten vannak a lélek folytonos-gondolkodását illetően, mondhatni – csak egy kicsit túlozva –, hogy egy véletlen egybeesés. Bettcher szerint Berkeley végső soron azért jut erre a tézisére, mert a locke-iánus személy fogalmát használva kiindulópontnak – és azt ötvözve a saját radikálisabb időfelfogásával – csak így kerülhette el azt, hogy elismerje a lélek megszakított létezésének (*intermittent existence*) téziséét.⁷¹ Annak az elgondolásnak az elfogadását, hogy a lélek pillanatonként, vagy legalábbis időnként ki-, majd újra belépne az időbe, Berkeley mindenképpen el akarta kerülni, hiszen nem csak a kereszténység alapvető tanításainak, de még a *common sense* intuícióinak is radikálisan ellentmond.

Ráadásul, a descartes-i elmefilozófia már csak azon egyszerű okból kifolyólag sem tűnik Berkeley számára követendő példának, mert Descartes számára a lélek és az anyag között határozott hasonlóság és párhuzamosság mutatkozik;⁷² Berkeley viszont pont, hogy tagadja a két szubsztancia esete közötti egyenértékűséget.⁷³

5 Dolgozatomban nem azt vizsgáltam, kinek van igaza: Descartes álláspontja-e a meggyőzőbb, vagy Berkeley-é. Pusztán annak az igazolására törekedtem, hogy Berkeley – Descartes-éhoz kétségkívül hasonló – elméletében nem leljük nyomát Descartes erősebb elvének, miszerint a szellemi szubsztancia és gondolkodás azonos; továbbá,

69 Ld. *Értekezés az emberi értelemről* II/XIV/4. Berkeley naplójának korai rétegeiben több az *é*nt vagy a személyt érintő locke-iánus elgondolásból indul ki. Ld. Tipton 262-269, vö. Bettcher (2009) 206.

70 Ez amúgy egy érdekes érvvé kovácsolható a lélek halhatatlanságának alátámasztására is: ugyanis ha nincs publikus idő, akkor értelemszerűen nincs is olyan idő(pont), mikor megszűnne létezni az elme, következésképpen halhatatlannak kell tartanunk. Ld. Berman 65.

71 Bettcher (2008) 204-5.

72 Atherton pont e szigorú párhuzamosságot tagadva (ld. Atherton 5-6.) igyekszik „kartezianizálni” Berkeley-t.

73 Ld. *Három párbeszéd* 207.

hogy a folytonos-gondolkozás tézisének eltérő szerepet szánunk rendszerükben. Elmefilozófiájuk – e megközelítésekből szemlélve – tehát határozott eltéréseket és különbségeket mutatnak.

Mindazonáltal úgy vélem Berkeley elmefilozófiájának termékenyebb megközelítését biztosítja, ha megértéséhez karteziánus motívációkat és célokat is szem előtt tartunk, mintsem ha pusztán arra a locke-iánus fogalmi keretre támaszkodunk, amelybe a legtöbb interpretáció megpróbálja Berkeley rendszerét beleerőltetni. Bár kétségtelen, hogy Berkeley kiindulópontját sok tekintetben Locke elgondolásai szolgáltatták (ahogy arról a *Philosophical Commentaries* legkorábbi rétegei tanúskodnak), de a főművekben explicit formára hozott lélekfilozófiájában Berkeley inkább látszik Descartes folytatójának, mint Locke-énak.

És pont ezért érdemes felhívni a figyelmet Descartes és Berkeley elmefilozófiájának különbségeire; mert ez a folytatás korántsem Descartes gondolatainak egyszerű átvételét vagy szolgai másolást jelenti – Berkeley esetében sokkal inkább a karteziánus örökség kreatív továbbgondolásáról beszélhetünk. Sőt, Berkeley lélekfilozófiájára érdemes talán úgy tekinteni, mint egy végső soron teljesen önálló és eredeti vállalkozásra, amely sajátos metafizikájával szerves egységet alkotva kíván választ adni azokra a kérdésekre, amelyek a karteziánus szellemi szubsztancia kapcsán joggal merültek fel egykoron – és merülhetnek fel ma is.

Bibliográfia

- Berkeley, George: *Philisophical Commentaries*. In: Luce, A. A. – Jessop, T. E. (szerk.): *The Works of George Berkeley, Bishop of Cloyne*. Thomas Nelson and Sons, London, Vol. 1., 1948.
- Berkeley, George: *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről és más írások*. L'Harmattan, 2006. (válogatta Altrichter Ferenc)
- Descartes, René: *A filozófia alapelvei*. Osiris, Budapest, 1994.
- Descartes, René: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Atlantisz, Budapest, 1996.
- Hume, David: *Értekezés az emberi természetről*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006 (ford. Bence György)
- Lélek és elme a karteziánizmus korában* (szerk. Schmal Dániel) L'Harmattan, Budapest, 2010.
- Locke, John: *Értekezés az emberi értelemről*. Osiris, Budapest, 2003.
- Atherton, Margaret: *Berkeley's Last Word on Spirit*. Glombíček, Petr – Hill, James (szerk.): *Essays on the Concept of Mind in Early-Modern Philosophy*. Cambridge Scholars, 2010, 115-130

- Atherton, Margaret: *The Coherence of Berkeley's Theory of Mind*, In: Creery, Walter E. (szerk.): *George Berkeley Critical Assessments, Volume III*, Routledge, London, 1991, 336-346.
- Bettcher, Talia Mae: *Berkeley on Self-Consciousness*. Daniel, Stephen H. (szerk.): *New Interpretations of Berkeley's Thought*, Humanity Books, 2008, 179-202.
- Bettcher, Talia Mae: *Berkeley and Hume on Self and Self-Consciousness*. In: Miller, Jan (szerk.): *Topics in early modern philosophy of mind*. Springer, 2009, 193-222.
- Berman, David: *George Berkeley. Idealism and the Man*, Clarendon, Oxford, 1994.
- Doney, Willis: *Is Berkeley's a Cartesian Mind?* In: Turbayne, Colin (szerk.): *Berkeley: Critical and Interpretative Essays*, University of Minnesota, Minneapolis, 1982, 273-282.
- McCracken, Charles: „*Berkeley's Cartesian Concept of Mind*”. *The Monist* 71 (1988) No. 4: 596-611.
- McCracken, Charles: *Knowledge of the Soul*. In: Garber, Daniel-Ayers Michael Ayers (szerk.): *The Cambridge History of Seventeenth-Century Philosophy, Volume I*. Cambridge, 2008, 796-832.
- McCracken, Charles J. – Tipton I. C. (szerk.): *Berkeley's Principles and Dialogues. Background Source Materials*. Cambridge, 2000.
- Muehlmann, Robert: *Berkeley's Ontology and the Epistemology of Idealism*. In: Creery, Walter E. (szerk.): *George Berkeley Critical Assessments, Volume III*, Routledge, London, 1991, 271-292.
- Kantonen, T. A.: „*The Influence of Descartes on Berkeley*”. *The Philosophical Review*, Vol. 43, No. 5 (Sep., 1934), 483-500.
- Ott, Walter: „*Descartes and Berkeley on mind: The fourth distincion*”. *British Journal of Philosophy* 14 (3), 2006: 437-50.
- Rodriguez-Pereyra, Gonzalo: „*Descartes's Substance Dualism and His Independence Conception of Substance*”. *Journal of the History of Philosophy* 46: 1 (2008), 69-90.
- Tipton, I. C.: *Berkeley: The Philosophy of Immaterialism*, Methuen, London, 1974.
- Turbayne, Colin M. (1991): *Berkeley's Two Concepts of Mind*. In: Creery, Walter E. (szerk.): *George Berkeley Critical Assessments, Volume III*, Routledge, London, 1991, 219-229.

ELTE BTK Filozófia MA II.

Horváth Gergő

„Isten halott”

A nietzschei metafizika megalapozása Martin Heidegger 1943-as tanulmányának tükrében

Isten halott – írja Friedrich Nietzsche az 1882-ben megjelent *A vidám tudomány* harmadik könyvében. A 19. század talán legmeghatározóbb és a legnagyobb hatással bíró filozófusának hírhedt kijelentése számtalan vita és értelmezési kísérlet tárgyává lett. Az értelmezés során alapvetően háromféle megközelítés adódik. Az első megközelítés társadalmi-történeti szempontból tekinthet a filozófus kijelentésére, amely során felmerülhet a XIX. századi Európa szellemisége, ez egyház nietzschei értelemben vett korszerűtlensége, a természettudományos fejlődés, valamint a darwinizmus nyomán az a nézet, amely szerint az érzékfeletti világba vetett hit szerepét leváltotta az ember ösztönök által elve elrendelt szerepének vizsgálata. A második lehetőség, hogy a kereszténység nietzschei kritikája felől vizsgáljuk a fenti kijelentést, bevonva ezáltal a nihilizmus valamint az elértéktelenedett és átértékelésre szoruló értékek fogalmát. A harmadik lehetőség pedig, hogy a szerző filozófiai életművét, s az életmű filozófiai *programját* a leginkább tartva szem előtt vizsgáljuk az *Isten halott* kijelentést, mint egy új metafizika létrehozására tett kísérletet. Martin Heidegger 1943-ban megjelent, *Nietzsche mondása: „Isten halott”* című tanulmányának legfőbb érdeme az, hogy Heidegger ez utóbbi lehetőséget választva Nietzsche mondását a filozófus teljes életművén keresztül, annak elsődleges kontextusában vizsgálja, számos olyan problematikus pontot érintve és világítva meg, amelyek nélkül e hírhedté vált tézis vagy érthetetlen, vagy egész egyszerűen túlságosan is félrevezető

lenne. Az *Isten halott* kijelentés az olyan nietzschei alapfogalmak közös nevezője, mint a *nihilizmus*, a *hatalom akarása*, az *übermensch*, az *értékek átértékelése* és az *örök visszatérés*, éppen ezért e fogalmak előzetes vizsgálata elengedhetetlen feltétele annak, hogy Nietzsche mondását helyesen tudjuk értelmezni. Jelen dolgozatban Martin Heidegger mélyreható elemzésén keresztül röviden ismertetni kívánjuk Nietzsche életművének az imént felsorolt legfontosabb fogalmait, melyeket Heidegger kétkötetes, a nietzschei filozófiát vizsgáló művében¹ is hosszasan értelmezett, továbbá heideggeri alapokon arra a kérdésre keressük a választ, hogy mennyiben helytálló a nietzschei filozófiát mint egy sajátos metafizikát értelmezni. Bevezetőnk végén fontosnak véljük megemlíteni, hogy Heidegger *Nietzsche* kötetében több helyen is keményen bírálja² a filozófust, dolgozatunknak azonban, mivel annak középpontjában a '43-as tanulmány áll, ezek a bírálatok nem képezik tárgyát.

Az ateizmus meghaladása A legfontosabb, amit az *Isten halott* kijelentés vizsgálatakor fel kell ismernünk, hogy ezzel a mondásával Nietzsche nem az ateisták alapvetését kívánta megadni³, eme állítása a legkevésbé sem szubjektív abban az értelemben, amennyiben a szubjektivitáson feltételezést, hitet közlő személyes véleményt értünk, és mint ilyen, nem cáfolható meg a hétköznapi élet példáinak felmutatásával. Már dolgozatunk elején le szeretnénk szögezni, hogy abból az elgondolásból indulunk ki, amely szerint az *Isten halott* kijelentés nem pusztán egy vélemény, hanem tulajdonképpen egy életmű filozófiájának és elgondolásának metafizikai következménye. Martin Heidegger mindezt találóan foglalja össze, amikor így ír: „Nietzsche mondása két évezred nyugati történelmének közös sorsát nevezi meg,⁴ e közös sors azonban nem lehet

1 *Nietzsche* címmel a második világháború után megjelent kötet Martin Heidegger 1936 és 1944 közötti Freiburgban tartott előadásait tartalmazza.

2 Heidegger Nietzsche nihilizmus értelmezését illető kritikájának rövid összefoglalása olvasható Kunszt György, *Nihil és ámen (Nietzsche reflexiók)* című könyvének *Heidegger Nietzsche nihilizmusfelfogásáról* című tanulmányában. (Kunszt 2002, 90-121 o.)

3 Vö. „Auch Nietzsches Metaphysik ist als *Ontologie*, obzwar sie weit von der Schulmetaphysik entfernt zu sein scheint, zugleich Theologie. Die Ontologie des Seienden als solchen denkt die *essentia* als den Willen zur Macht. Diese Ontologie denkt die *existentia* des Seienden als solchen im Ganzen theologisch als die ewige Wiederkehr des Gleichen. Diese metaphysische Theologie ist allerdings eine negative Theologie eigener Art. Ihre Negativität zeigt sich in dem Wort: Gott ist tot. Das ist nicht das Wort des Atheismus sondern das Wort der Onto-Theologie derjenigen Metaphysik, in der sich der eigentliche Nihilismus vollendet.” (Heidegger 1961, 2. kötet, 348. o.)

4 Heidegger 2006, 187. o.

más, mint egy meghatározó történelmi mozgás, a nihilizmus maga. Ez azonban Nietzsche szerint nem egyszerűen egy hanyatlás folyamata, hanem az egész nyugati történelmet átható jelenség, amely civilizációnkkal törvényszerűen jár együtt. Isten halálának kimondásával Nietzsche tehát számot vet a nihilizmussal, s mit a továbbiakban majd látni fogjuk, e kijelentésben benne nyugszik kétezer év metafizikájának kritikája, sőt, talán egy új metafizika megalapozása is.

A nihilizmus fogalmának a metafizikai értelmezésen túl erős kultúrtörténeti és kritikai vonatkozása is van, hiszen a nihilizmus azt az állapotot takarja, amelyben az ember hiába keresi az értelmet, s amelyben az életakarata szinte elenyésző. Ennek az állapotnak a meghaladása vonta magával azt a tézist, miszerint Istent „meg kell ölni”. A keresztény morál kialakulásának története Nietzsche álláspontja szerint egyértelműen összekapcsolódik Istennel, és végül Istenben a Semmi akarásával, tehát magával a nihilizmussal. Ahhoz, hogy Nietzsche ezt fel tudja számolni, nagy árat kellett fizetnie: ki kellett vonnia Istent a világból. Ha azonban Isten halott, az embernek kell átvennie élete, valamint sorsa fölött az irányítást, magasabb szintű valósággá kell válnia. Ez az ember újrateemtésének és önmeghaladásának kezdete, amelyben Isten halála nem más, mint áldozathozatal a magasabbrendű ember érdekében, erről azonban a későbbiekben még bővebben szólni fogunk.

A vidám tudomány, Az esztelen ember című aforizmájában ekképp fogalmaz Nietzsche:

Az esztelen ember közibük szökkent, és átfúrta őket pillantásával. »Hová tűnt Isten? – rivallta –, megmondom nektek! Mi öltük meg őt, – ti és én! Mindannyian a gyilkosai vagyunk. De hát hogy cselekedtük ezt? Hogy voltunk képesek kiinni a tengert? Ki adta nekünk a szivacsot, hogy az egész horizontot eltöröljük vele. Mit tettünk, amikor eloldoztuk ezt a Földet a Napjától? (...) Nagyobb tett még sohasem történt – és mind, aki csak születni fog utánunk, e tettnél fogva tartozik egy magasabb történelembe, mint minden eddigi történelem.«⁵

Nietzsche 1886-ban *A vidám tudományt* egy ötödik könyvvel egészíti ki, melynek első aforizmájában (*Honnan a vidámságunk*, 343. aforizma) a halott Isten képe ismét feltűnik, s amelyet Heidegger is idéz: *A leghatalmasabb újabb esemény – hogy „Isten halott”, hogy a keresztény Istenbe vetett hit hiteltelenné vált – már kezdi első árnyait vetni Európára.*

---

5 Nietzsche 2003, 125. aforizma

Heidegger mindamelllett, hogy belátja, hogy Nietzsche Isten halálára vonatkozó tézise magára a keresztény Istenre vonatkozik, felismeri azt is, hogy Isten fogalma magába foglalja a teljes érzékfeletti világot, az eszmék és eszmények platóni tartományát. A metafizika heideggeri értelmezése nem egy diszciplínát vagy egy tant jelöl, hanem a *létező egészébe vett alapszerkezetét*⁶. Nietzsche tézise ilyen olvasatban értelemszerűen már metafizikai tézis, hiszen az érzékfeletti világ helyzetéről kíván tudósítást adni, még úgy is, hogy kritikájában egyértelműsíti, hogy az érzékfeletti tartomány értékvesztetté vált és minden eddig neki tulajdonított értékével együtt el kell azt törölni. Heidegger szerint „[az] »Isten halott« mondás annyit jelent: az érzékfeletti világ hatóerő nélkül maradt. (...) A metafizika, azaz a Nietzsche által platonizmusként értelmezett nyugati filozófia véget ért. Saját filozófiáját Nietzsche a metafizikával, azaz saját szemében a platonizmussal szembeni ellenmozgásként fogja fel.”⁷ Heidegger úgy véli, hogy Nietzsche számára a nyugati filozófia egyedül a platóni filozófia keretein belül értelmezhető. Amennyiben ezzel tisztában vagyunk, jogos-e feltételeznünk azt, hogy az Isten halott kijelentés Nietzsche szájából csupán azok véleményének alátámasztásául szolgál, akik egyébként tagadják Isten létét? A válasz egyértelműen nemleges. Ebben a kontextusban Isten fogalma többet jelent, mint amit a keresztény vallás antropomorfizmusának eredményeképp neki tulajdonítanánk. Nietzsche célja ‘magasabb’ attól, semmit beérné azzal, hogy az egyházi értelemben vett istenhit és vele a teológia és az egyházi tekintély megszűnjön. Az érzékfeletti világban az elértéktelenedett eszmék megüresedett helyét újaknak kell betöltenniük.

Nihilizmus és értéktételezés a) A létező egészében vett alapszerkezete és a nihilizmus⁸ terepe
De mi történik akkor – vetődhet fel a kérdés – amikor az érzékfeletti világ elveszti alapját, célját és erejét, mihez kell hát az embernek tartania magát? Ha tehát semmi sem marad mindabból, amit a Platón⁹

6 „A metafizika a létező mint olyan igazsága az egészben.” (Heidegger 1994, 42. o.)

7 Heidegger 2006, 190. o.

8 Heidegger kétkötetes Nietzsche-könyvének második kötetében részletesen is értekezik a nihilizmus problematikájáról. 1940-ben tartott *Az európai nihilizmus* című előadásában, mely szintén a kötet részét képezi, meglehetősen hosszan és árnyaltan tárgyalja járja körbe a nihilizmus nietzschei értelmezését. Heidegger meglepő módon alig érinti a kereszténység tárgykörét, mely azonban Nietzsche filozófiájában elválaszthatatlan a nihilizmus fogalmától.

9 Heidegger a *Nietzsche mondása: Isten halott* című tanulmányában számos helyen említi Platón nevét, akárcsak a nihilizmus fogalmával foglalkozó *Nietzsche* könyvének második kötetében. Platón személyének hangsúlyozása Nietzschére vezethető vissza, aki a kereszténységét popularizált platonizmusként jellemezte.

követő nyugati filozófia érzékfeletti világnak nevez, és semmi nyoma többé a keresztény Isten látszólag mindent betöltő szerepének mint metafizikai realitásnak, nem jelenti-e azt, hogy a nihilizmus kiteljesedéséhez érkeztünk el?¹⁰ A kérdés megválaszolása előtt tisztáznunk kell azt, hogy mit is ért Nietzsche a nihilizmuson, valamint a módot, ahogy Heidegger tekint a fogalom nietzschei értelmezésre¹¹.

Mint a fentiekben már röviden szót ejtettünk róla, a nihilizmus történeti mozgás, sőt Heidegger olvasatában a nyugat történetének megalapozása.

(...) a nihilizmus nem csupán a jelenkor jelensége, nem is csupán a XIX. század terméke, noha abban a században élesebbé vált a rálátás a nihilizmusra, és akkor vált használatossá maga a szó is. (...) Talán azok serkentik a kibontakozását a legmélyrehatóbban, akik mentesnek hiszik magukat tőle. E legfélelmetesebb vendég félelmességéhez az is hozzátartozik, hogy nem tudja megnevezni saját eredetét.¹²

Mivel tehát a nihilizmus erre nem képes, valamint világosan belátható – véli Nietzsche maga is –, hogy annak története a távoli múltban gyökerezik, fel kell ismernünk azt, hogy a nihilizmus áthatotta a teljes nyugati kultúra fejlődését, és kiteljesedéséhez érkezett. Ennek pusztán következménye egy újabb nietzschei tényállás, amely szerint a legfőbb értékek, mint Isten és vele a teljes érzékfeletti világ, eszmékkel és célokkal mind elértektelenedett. Ha azonban a nihilizmusról mint a nyugati történet megalapozásáról szólunk, s e történetet alatt Nietzsche platonizmusként értelmezett nyugati filozófiát ért, úgy a nihilizmus lényege és terepe is éppen a metafizika. Heidegger azonban ezen a ponton ismét leszögezi, hogy a metafizika alatt a létező egészében vett alapszerkezetére gondol, amely két részre osztható, érzéki és érzékfeletti tartományra, s amelyben ez utóbbi határozza meg és hordozza az előbbit.¹³

Éppen ezért minden bizonnyal téves volna azt feltételeznünk, hogy Nietzsche a nihilizmus okaként tekint a kereszténységre, hiszen az csupán következménye lehet annak. Ehhez azonban el kell fogadnunk Heidegger ésszerű feltevését, miszerint a nihilizmus terepe az a metafizika, amely kétezer év nyugati történetét alakította és hatotta át. Heidegger is óva int attól a tévedéstől, hogy egyes hatásokat – például a magát a kereszténységet – tévesen a nihilizmus okaként tételezzünk fel, holott azok csupán következményei ennek. Nietzsche *A hatalom*

10 Vö Camus 1992, 83-99.

11 Vö. Heidegger 1994, 45-47.o.

12 Heidegger 2006, 191. o.

13 Heidegger 2006, 193. o.

akarásában ekképp nevezi meg a nihilizmus lényegét: „Mit jelent a nihilizmus? – *Hogy a legfőbb értékek elértéktelenednek*. Hiányzik a cél; hiányzik a válasz a »miért?«-re.”¹⁴ A legfőbb értékek elértéktelenedésének módjáról Heidegger pontos képet nyújt: „Mármost a legfőbb értékek már azáltal elértéktelenednek, ha felmerül, hogy az eszményi világ a valóságoson belül nem valósítható meg, mégpedig sohasem. A legfőbb értékek kötelező érvénye meginog. Felmerül a kérdés: mire valók ezek a legfőbb értékek, ha nem biztosítják egyúttal a nevükben kitűzött célok megvalósításának garanciáját, útjait és eszközeit?”¹⁵

Ha azonban a legfőbb értékek s az érzékfeletti világba vetett hit immár érvényüket veszítették, az ember számára még mindig megmarad saját világa, mely új értékek tételezését kívánja meg. Heidegger találóan fogalmazza meg e folyamat lényegét. „Az eddigi értékekre mondott Nem az új értékek tételezésére mondott Igenből fakad.” Ez így önmagában azonban még Nietzsche szerint sem a nihilizmus meghaladása, sőt még mindig nihilizmus. A *hatalom akarása*¹⁶ felől nézve, ez maga a klasszikus nihilizmus. A nihilizmus tehát kétarcú, s értelemszerűen ez kétféle viszonyulásra ad lehetőséget Nietzsche számára. Negatív értelemben elértéktelenedés, pozitív értelmében azonban az új érték-tételezés elvének szükségszerű kiváltója is egyben.

b) Az érték mint a cél-látása, és az érték-tételezés

Mielőtt a nihilizmus fogalmának fejtegetését tovább folytatnánk, célszerű megvizsgálunk, mit ért Nietzsche értékeken, hiszen a nihi-

14 Nietzsche 2002, 15. o.

15 Heidegger 2006, 195. o.

16 *A hatalom akarása* számos vitát váltott ki az elmúlt évszázad során. A mű első kiadását az óriási hagyatékból mint ismeretes Nietzsche zeneszerző barátja Heinrich Köselitz (vagy ahogy Nietzsche műveiben és leveleiben szólítja: Peter Gast) és húga, Elisabeth Fröster állította össze. Az első kiadás a filozófus halálát követő évben, 1901-ben jelent *Der Wille zur Macht* címmel, mely 483 töredéket tartalmazott. Öt évvel később jelent meg a ma kézenforgó hitelesnek ítélt gyűjtemény *Der Wille zur Macht (Versuch einer Umwertung aller Werte)* címmel, amely 1067 töredéket tartalmaz. A mű négy nagyobb részre tagolódik, melyek: *Az európai nihilizmus, Az eddigi legnagyobb értékek kritikája, Egy új érték-meghatározás elve, Idomítás és tényésztés* címet viselik. A művet, mivel azt nem Nietzsche maga bocsátotta kiadásra, és nem is tervezett ezzel a címmel könyvet kiadni, többször hamisítványként bélyegezték meg. A fennmaradt hagyatékból *A hatalom akarását* összeállító páros önkényes és egyoldalú szövegszerkesztése eredményezte a négy főbb könyvre történő tagolást. Fontos véljük megemlíteni, hogy maga Heidegger is kritizálta a szerkesztő-páros megtévesztő és felületes munkáját, ennek ellenére azonban maga is számtalan helyen hivatkozott a kötetre. Továbbá felhívánk a figyelmet arra a tényre, hogy Romhányi Török Gábor az *Értékek átértékelése* című Nietzsche aforizmagyűjtemény előszavában ugyan értekezik a hamisság vádjáról és mibenlétéről, azonban *A hatalom akarását* már nem látta el felvilágosító előszóval, annak magyar kiadásában tehát nem számol be a mű vitatottságáról.

lizmus meghaladásában az érték fogalma kulcsfontosságúvá lép elő. Kérdésünkre a választ *A hatalom akarása* 715. töredékében adja meg a filozófus. „Az »érték« szempontja a fennmaradási és gyarapodási feltételek szempontja az élet relatív tartamának komplex képződményére való tekintettel, a levésen belül.”¹⁷

Heidegger az érték lényegeként úgy adja meg, mint *szempontot, olyat, amit a szem megragad, amelyek szám- és mértékskálára vonatkoznak*. Az érték attól érték, hogy érvényben van, érvényben van mégpedig azért, hogy úgy lett tételezve, mint ami fontos. Mit ért ezen Heidegger? Úgy véli, hogy a filozófia Leibniz óta jogosan ragadja meg a látást, mint olyan elképzelést, amely a törekvés alapvonása.¹⁸ Fontos mozzanat, hogy az érték, mint a cél-látása jelenik meg Heidegger tanulmányában, ez a cél-látás pedig úgy határozza meg az értéket, mint amivel számolnunk kell. Ez a módja az értékekre tekintésnek, sőt maga az érték ettől válik *szem-ponttá*. Azonban az érték nem csupán az, amit szemügyre veszünk – véli Heidegger –, hanem valami, amit látásunk megragad, és így azt célul tűzi ki maga elé. Ebből már következik, hogy az értékek nem magánvalóan adottak, sokkal inkább olyanok, amelyek e látás, e nézőpont alapján tételeződnek. A látás és a cselekvés ezen a ponton összekapcsolódik, ám ez a látás az értékekre irányul, s minthogy a cselekvés vezérelve a látás, így az értékek tételezése sem vezethető vissza másra, mint a látásra magára. Az előzőeket Nietzsche-re vonatkoztatva Heidegger úgy véli, hogy „az értékekkel mint szempontokkal »fennmaradási, fokozódási-növekedési feltételek« tételeződnek. Ahol értékek tételeződnek, mindig a feltételek mindkét fajtáját szem előtt kell tartanunk, oly módon, hogy egységesen egymásra vonatkoztatottak maradjanak.”¹⁹ Látnunk kell, hogy Nietzsche itt valójában a metafizika meghaladására törekszik, hiszen azért, hogy az olyan értékek, amelyek a klasszikus metafizikai nézetek alapján a világ érzékfeletti tartományában foglalják el helyüket átértékelődnek, s maga az érzékfeletti eltöröltetik, az értéktételezés új elvének köszönhetően végbemegy a klasszikus nyugati metafizika átfordulása. Az értékek lényegi megfogalmazását adják Heidegger szavai: „A lényegi eszközök azok a feltételek, melyeket a hatalom akarása tételez önmaga számára. Ezeket a feltételeket nevezi Nietzsche értékeknek.”²⁰ Az itt felmerülő nietzschei fogalmat, vagyis *a hatalom akarását* a későbbiekben még bővebben tárgyalni fogjuk, most azonban

17 Nietzsche 2002, 307. o.

18 Heidegger 2006, 199. o.

19 Heidegger 2006, 199-200. o.

20 Heidegger 2006, 207. o.

az érték fogalmának felvázolása után a következőkben a nihilizmus és az értéktételezés problémájának összekapcsolására is ki kell térnünk.

A nihilizmusnak két fajtáját különbözteti meg Nietzsche: a beteljesületlen valamint a beteljesült nihilizmust. Nietzsche szavaival: „A [beteljesületlen] *tökéletlen* nihilizmus formái: ebben élünk. A nihilizmustól való menekülési kísérletek, ezen értékek átértékelése nélkül: az ellenkező hatást váltják ki, kiélezzik a problémát.”²¹ Mi tehát a teendő Nietzsche szerint? A válasz kézenfekvő számára. Ahhoz, hogy új értékekkel ruházzuk fel a világot, nem elég a régieket újakkal pótolni, – amint azt Heidegger írja – az érzékfeletti tartományát is fel kell számolni, ehhez azonban új értéktételezésre van szükség. Az érzékfeletti világ felett az érzéki világnak kell átvennie a szerepet; annak a következménye tehát, hogy Isten halott, ilyen módon már világosan látszik, hogy többet jelent egy ateista szubjektív véleménynél. Ezen a ponton alapozódik meg a nietzschei metafizika, és válik egyértelművé a nyugati történet kritikája. Azáltal tehát, hogy az érzéki világ előretör és uralkodóvá válik, Nietzsche szerint fölmagasztosulhat a földi élet eszménye. Ez azért történhet meg, mert mindennek törvényszerű kiváltója és oka a nihilizmus maga. Erre utal Nietzsche Heidegger által is idézett töredéke *A hatalom akarásából*: „A nihilizmus így válik a legtúlcsondulóbb élet eszményévé.”²²

Heidegger ehelyütt jogosan teszi fel a kérdést, hogy vajon mit jelent ez az élet Nietzsche számára. Itt ismét *A hatalom akarásának* 715. töredékére utalva állapítja meg, hogy „az élet fenntartása mindig az élet fokozásának szolgálatában áll. Minden olyan élet, amely a pusztá fennmaradásra szorítkozik, eleve hanyatlás.”²³ Hiszen, véli Heidegger, az ember életterének fenntartása nem lehet a célja, csakis eszköze élete fokozásához, és fordítva: a felfokozott élet fokozza az élettér kiszélesítését. Az érték ebben az esetben válik a fennmaradási, valamint fokozódási-növekedési feltételek szempontjává, „hiszen minden látás egy-egy olyan élettekintet látása, amely minden elevent átjár. Azáltal, hogy az élet tételezi az eleven élet szempontjait, lényegét tekintve érték-tételező életnek bizonyul.”²⁴ Ennek tudatában egy újabb, elsőre homályosnak tűnő nietzschei fogalomra, mégpedig a *hatalom akarására* is fény derülhet. *A hatalom akarása* itt nem pusztán, mint a kiteljesedett lét szinonimája kerül előtérbe. Nietzsche maga írja: „Az

---

21 Nietzsche 2002, 23. o.

22 Heidegger 2006, 197. o. (*A hatalom akarásának* magyar kiadásában ez a szöveghely nem szerepel a 14. töredékben)

23 Heidegger 2006, 200. o.

24 Heidegger 2006, 200. o.

értékek és változásuk összefüggenek az érték tételezője hatalmának növekedésével.”²⁵ Heidegger e szöveghely alapján tehát a *hatalom akarását* magával az értéktételezés szükséges alapjával és az értékbecslés lehetőségének forrásával azonosítja. A hatalom akarása lényegében, mint ahogy arra számos szöveghely utal a nietzschei életműben, egyrészt az önmagunk feletti hatalom akarása, az autark emberi élet kiteljesedésének eszköze, másrészt azonban az értéktételezés elve is egyben.

a) A hatalom akarásának metafizikája

Mint a fentiekben már szó esett róla, az új értéktételezés mentén Nietzsche a metafizika meghaladására tett kísérletet, hiszen az értéktelenedett értékek az érzékfeletti világban foglalják el helyüket, s ez a világ tisztán metafizikai szerkezetű, továbbra is fenntartva, hogy a metafizika fogalmán a heideggeri szöveghely alapján a létező dolgok alapszerkezetét értjük. Heidegger az iméntiek tudatában a nietzschei filozófiát a hatalom akarásának metafizikájaként értelmezi²⁶. Ebben a kontextusban Heidegger szerint az akarat nem más, mint önmagunk összeszedése a feladotthoz. Azonban nem ragad le ezen a ponton:

Az akarat már bír azzal, amit akar. Ugyanis az akarat saját akaratát [vagyis önmagát] akarja.(...) Ekképpen a hatalom, mint hatalom felül akar emelkedni önmagán, s egyúttal maga mögé és alá kényszerül kerülni. (...) A hatalom addig és csak addig hatalom, amíg hatalomfokozás marad, és megparancsolja önmagának a »hatalomtöbbletet«. A hatalom akarása címben a hatalom szó, csak annak lényegét jelöli, amiként az akarat akarja magát, amennyiben parancsolás.²⁷

Jogos lehet a kérdés arra vonatkozóan, hogy mit érthetünk azon, hogy az akarat akarja magát. Az akaraton Heidegger szerint nem pusztán vágyódást kell értenünk, hanem parancsolást. Márpedig az, hogy az akarat akar, az engedelmesség egy formája, hiszen az akarásban – mint önmagunk felé irányuló parancsban – mi, parancsolók engedelmességek annak *a rendelkezésnek, ami a parancsban megparancsoltatik*.²⁸ Vagyis azáltal, hogy akarunk, egyszersmind parancsolunk, és mindeközben engedelmességek is magunknak, hiszen e parancsot önmagunk fölülmúlásával hajtjuk végre. A hatalom akarásának fogalmát jól világítják meg Nietzsche saját szavai, melyeket Heidegger is idéz: „[a hatalom akarása] a lét legbensőbb lényege.”²⁹ Továbbá:

A hatalom akarása és az örök visszatérés (essentia/existentia)

²⁵ Nietzsche 2002, 19. o.

²⁶ Vö. Heidegger 1994, 44-45. o.

²⁷ Heidegger 2006, 204-205. o.

²⁸ Uo. 204. o.

²⁹ Nietzsche 2002, 299. o.

„Akarni egyáltalában véve annyi, mint erősödni-akarni, növekedni-akarni, és hozzá az *eszközöket* is akarni.”³⁰ Végül pedig: „Minden akaratban értékelés van.”³¹

Belátható tehát, hogy a hatalom akarásán Nietzsche mennyivel mást ért, mint pusztán a hatalomra jutás törekvését. A hatalom akarása kulcsfogalom a nietzschei metafizika megalapozásában, mely fogalmat a filozófus jelentős értelmi többlettel ruház föl, hiszen ezzel, mint a lét legbensőbb lényegének definiálásával Nietzsche úgy kísérli meg betölteni az elértéktelenedett értékek helyét, hogy közben nem kívánja felhasználni a korábbi metafizika alapzatát, éppen ellenkezőleg: az új alapzat és princípium maga a hatalom akarása. Azzal, hogy a hatalom akarása önmaga fennmaradását kívánja biztosítani már értékként tételezi azt föl, s egyúttal megalapozza e tételezés szükség-szerű igazságát, mint bizonyosságot. Az igazság ezek szerint tehát a hatalom akarásának önmaga akarásában rejlik, vagyis abban, hogy a hatalom akarása önnön tartósságát kívánja, s ezáltal ennek igazsága szükségszerűen mint érték jelenik meg Nietzsche filozófiájában. Az új érték-tételezés csak a hatalom akarásának elvén keresztül vihető végbe, amennyiben az efféle akarat már önmagában hordozza az értékelést.

Műalkotás és igazság

A heideggeri értelmezés megmutatta, hogy Nietzsche metafizikájának az igazságon, mint értéken kívül egy újabb összetevője van, mégpedig a művészet, azt azonban Nietzsche elsősorban nem mint a művész esztétikummal bíró műalkotását jellezni. A filozófus szavaival: „A műalkotás, amely művész *nélkül* jelenik meg, például mint test, mint szervezet (porosz tisztikar, jezsuita rend). A művész milyen mértékben csak elsődleges fokozat. A világ mint önmagát megszüülő műalkotás.”³² A művészetet Nietzsche nyomán Heidegger is a hatalom akarása felől ragadja meg. A világ, amely önmagát műalkotássá alakítja csak és kizárólag e felől szemlélhető, amennyiben a létező egésze, amely magába foglalja a világot nem más, mint a hatalom akarása, vagyis a lét legbensőbb lényege. A művészet ekképp tehát érték, s az előzőek alapján feltehetően a legfőbb is egyben, még a korábban tárgyalt igazság fogalmát is meghaladja. E tételt maga Nietzsche explicit módon ki is mondja: „A művészet értékesebb az igazságnál.”³³ Egy másik helyen pedig: „Azért van művészet, hogy ne menjük tönkre

30 Uo. 289. o.

31 Heidegger 2006, 207. o.

32 Nietzsche 2002, 338. o.

33 Heidegger 2006, 211. o. (Az itt idézett szövegrészt *A hatalom akarása* magyar kiadása nem tartalmazza.)

az igazságtól.”³⁴ Ezeket a téziseket, valamint a művészet és az igazság kettősségét az előzőek alapján már meg tudjuk magyarázni. Amíg a művészet által a világ újrateheremti önmagát, vagyis érvényre lép benne az új értéktételezés valamint a hatalom akarásának az elve, addig az igazságosság a hatalom akarása felől már magának a létezőnek az igazsága, mely az életet a leginkább reprezentálja. Nietzsche metafizikájának éppen ezért e fogalompár alkotja magvát, s ezek alkotják maguknak az értékeknek a lényegét, s minthogy a hatalom akarása legelőször mint az új értéktételezés jelent meg az elértéktelenedett értékek ellenében („*Minden akarásban értékelés van.*”), már világossá válhatott e fogalmak kitüntetett szerepe.

Az örök visszatérés metafizikája

Mint az írtuk, az új értéktételezés csak a hatalom akarásának elvén keresztül vihető végbe. Azt, hogy a létre nézve mit is jelent mindez, Heidegger markáns megfogalmazása teszi világossá: „Az a mód, ahogyan a maga egészében vett létező, melynek essentiája a hatalom akarása, egzisztál, az egészében vett létező existenciája: »ugyanannak örök visszatérése«.”³⁵ Heidegger e kijelentésével egy újabb nietzschei fogalmat vezet fel, s ezzel tulajdonképpen ki is fejti Nietzsche metafizikájának lényegét, amely a hatalom akarása és az örök visszatérés fogalompáron, ezek egymáshoz való – az előző idézetben explicitte tett – viszonyán nyugszik. Ez azonban Heidegger olvasatában egy fontos megkülönböztetést von maga után, mégpedig az *essentia* és az *exisztencia* megkülönböztetését. Itt tehát a hatalom akarása mint *essentia*, ugyanannak örök visszatérése mint *exisztencia* jelenik meg.

Ha a hatalom akarása az egészébe vett létező *essentia*-ja, s ez egyúttal a fentiekből világosan látható metafizikai igazság is, ezzel Heidegger szerint Nietzsche eljutott minden metafizika csúcspontjához, hiszen az igazság, s az ebből kialakult bizonyosság is legfőbb értéknek bizonyul. Ebben az esetben tehát az igazság egyszersmind bizonyosság is. Az igazságosság fogalma itt kiemelt szerepet kap, hiszen azt Heidegger, mint a létező önmagát ismerő létét definiálja.³⁶ S mivel a létező létéről tudjuk, hogy az a hatalom akarása maga, így az igazságosság fogalma, mint olyané, amely a hatalom akarásától nem választható el, felértékelődik. Heidegger ennek alátámasztásául Nietzsche két nem publikált feljegyzését is idézi. Először: „Az igazságosság mint építő, kiválasztó, megsemmisítő gondolkodásmód, értékelésből

34 Nietzsche 2002, 350. o.

35 Heidegger 2006, 207. o.

36 Uo. 214. o.

fakadván; magának az életnek a legfőbb reprezentánsa.”³⁷ (1984) Másodsor: „Az igazságosság mint egy olyan messzire tekintő hatalom funkciója, amely továbblát jó és rossz kicsiny perspektíváin, vagyis az előny szélesebb horizontjával bír – azzal a szándékkal, hogy fenntartsa Valamit, ami több, mint ez vagy az a személy.”³⁸ E szöveghelyekből jól kivehető, hogy az igazságosság fogalma Nietzschénél nem etikai, vagy jogi értelemben szerepel. A igazságosságra a hatalom akarása felől tekint, amely „annak a létezőnek az igazsága, mely a hatalom akarásának módján van. (...) Az igazságosság azonban annak a létezőnek a léttől magától meghatározott igazsága.”³⁹

d) Az örök visszatérés egy klasszikus értelmezése

A fejezet eddigi részeiben heideggeri alapokon a hatalom akarását és az örök visszatérés tanát mint a nietzschei metafizika kulcsfogalmait kívántuk bemutatni, de mint a dolgozat bevezetőjében már utaltunk rá, a fentiekben ismertetett értelmezés csak egyike a lehetséges megközelítéseknek. A kérdésünk most az, hogy vajon vezethet-e egy mérőben más megközelítés hasonló metafizikai következtetésekre, mint amiket Heidegger tanulmánya alapján levonhattunk. Ha ez így lenne, akkor egy újabb lépést tehetnénk afelé, hogy az *Isten halott* kijelentést jogosan a nietzschei metafizika megalapozásának tekinthessük.

Az örök visszatérés⁴⁰ elmélete több filozófiai és vallási hagyomány része, így maga az elképzelés nem tekinthető minden mértékben Nietzsche sajátjának. Nietzsche már a *Fátum és történelem* című 1862-es dolgozatában is foglalkozott az idő örök körforgásával: „Nincs vége soha ennek az örök változásnak? (...) Óráról órára halad tovább a mutató, hogy tizenkettő után újrakezdje járását; új világszakasz kezdődik.”⁴¹ Végtére is – állapítja meg Safranski is –, ez az időszámítás cseppet sem új, hiszen maga az óra, a számlap, és a mutatók mind semmit sem változtak.

Nietzsche a filozófiákon és a vallásokon kívül ifjúkori példaképénél, Schopenhauernél is találkozott a körben forgó idő, az örökkévalóság illetően eszméjével. A tan alapjai ezenfelül többek között a Dionüosz-mítoszban is fellelhetőek, hiszen maga Dionüosz foly-

37 Uo.

38 Heidegger 2006, 214-215. o.

39 Heidegger 2006, 215. o.

40 Az örök visszatérés kapcsán ehelyütt elsősorban az *Így szólott Zarathustra* ide vonatkozó soraira gondolunk: „És ha már minden volt: mit tartasz törpe, erről a pillanatról? Nem kell-e, hogy már egyszer ez a kapubejárás is volt légyen? / Nem kell-e örökkön-örökké visszatérnünk?” (Nietzsche 2000, 192. o.)

41 Safranski 2002, 206. o.

tonosan, újra és újra feltámadó istenség. Mivel Nietzsche filológiai tanulmányai során behatóan tanulmányozta a görögség történelmét, valamint korai filozófiájának éppen Dionüszosz⁴² állt a középpontjában (*Tragédia születése*), joggal feltételezhető, hogy a mítosz nagyban hatott Nietzsche gondolkodására.

Vizsgáljuk most meg, hogy milyen következtetéseket von le Nietzsche a tudomány korabeli állása szerint az örök visszatérés tanát illetően. Az anyag és energia mennyisége az idő végtelenségével szemben korlátozott, így Nietzsche, vagyis minden élő és élettelen között elképzelhető esemény már megtörtént, és végtelenszer újra meg fog ismétlődni.

Az erők világa nem tűr nyugalmi helyzetet: mert különben már elérte volna, és a lét órája állna. Az erők világa tehát soha nem kerül egyensúlyba, soha egy pillanatra sincs nyugalomban, ereje és mozgása minden időben egyforma mértékű. Amilyen állapotot ez a világ csak elérhet, azt egyszer már szükségképp elérte, és nem is csak egyszer, hanem számtalanszor. Így ezt a pillanatot: egyszer már megvolt, sőt, sokszor, és ugyanígy vissza fog még térni, és minden erő ugyanúgy fog eloszlanı benne, mint most: és ugyanez a helyzet azzal a pillanattal, amely ezt szülte, és azzal, amely ennek a mostaninak a gyermeke lesz. Ember! Minduntalan megfordítják egész életedet, mint egy homokórát, és az minduntalan ugyanúgy leperog – egy nagy percnyi idővel közben, míg minden feltétel, amely létrehozott téged, a világ körforgásában újra össze nem találkozik.⁴³

Az örök visszatérés elmélete itt mint a 'hideg' világegyetem 'hideg' törvénye jelentkezik. Ez csak akkor rémíthetné meg az embert, ha a tudat maga emlékezne is az ismétlődésekre. De átélheti-e ezt az élményt az ember személyesen? Nietzsche így ír erről: „egy lehetőségnek (a visszatérés lehetőségének) a gondolata is megrázhat és átalakíthat bennünket, nemcsak érzések és várankozások! Milyen nagy hatása volt az örök kárhozat lehetőségének!”⁴⁴ Az örök visszatérés tana tehát arra szólít fel, hogy úgy éljük meg a pillanatot, hogy ne rettegjünk attól, ha az újból visszatérne: „Nyomjuk rá életünkre az örökkévalóság képmá-

42 A *Tragédia születésének* megírását megelőzően Nietzsche két előadást is tartott 1870-ben, január 18-án *A görög zenedráma*, majd február 1-jén a *Szókratész és a tragédia* címmel, melyekkel a filozófus megalapozta a két évvel később megírt 'tragédiakönyvet'. Nietzsche ezekben az előadásokban azon elképzelését tárta a hallgatók el, miszerint ő maga a Dionüszosz-kultuszban látja a görög tragédia megszületésének okát. Az első előadást még könnyedén befogadta a filológus szakma, a második azonban már heves ellenállást váltott ki. Ebben Nietzsche már utal arra, amit később a tragédiakönyvben részletesen is kifejt, hogy a tragédia születése egy bomlási folyamat kezdete, melyet az intellektualizálódás vált ki.

43 Nietzsche 1980, (9. kötet, 498.), magyarul in. Safranski 2002, 210-211. o.

44 Uo. 523., magyarul in. Safranski 2002, 221-213. o.

sát! Ez a gondolat többet tartalmaz, mint minden olyan vallás, amely megveti ezt az életet mulandósága miatt, és arra tanított, hogy tekintünk egy meghatározatlan másik életre vessük⁴⁵ – írja Nietzsche. Azzal, hogy „Isten meghalt”, Nietzsche felismerte az élet, az emberi lét kockázatjellegét. Az örök visszatérés tanát Nietzsche tehát metafizikai magasságokba emelte, ez a megállapítás pedig feltehetően válaszként szolgálhat a fejezet elején feltett kérdésünkre.

A klasszikus metafizika vége

a) Az übermensch és az utolsó metafizika

Most, hogy a nihilizmus és a hatalom akarása terminusát, valamint az ezekhez társuló főbb nietzschei fogalmakat – melyek a filozófus hírhedt mondásának megértésében fontos szerepet játszanak – áttekintettük, szót kell ejtenünk arról is, hogy kikben mehet végbe a hatalom akarásának az előzőekben tárgyalt kiteljesedése, vagyis a hatalom akarása által meghatározott akarás. Ha Isten halott, az emberiségnek – heideggeri megfogalmazásban – egy másik történelembe kell átlépnie. Azt az embert, akiben a hatalom akarása megtestesül Nietzsche *übermensch*nek, az embert fölülmúló embernek nevezi. A filozófus szerint ez az az embertípus, aki a hatalom akarása révén képes az egészében vett létező felett uralkodni, egyedül a lét kedvéért. Az *übermensch* lényege a hatalom akarásában s a lét abbéli törvényében alapozódik meg, amely az embert folyamatos önmeghaladásra ösztönzi.

Nietzsche *Az antikrisztus* előszavában is hangot ad dühének, melynek tárgya a *nem-emberfeletti ember*. A filozófus számára az emberiség teljességgel érdektelen, csupán a maradék. „Az embernek az emberiséggel szemben fölényben kell lennie, mégpedig az erő, a lélek fensége – a lenézés révén.”⁴⁶ *Az Übermensch* létjogosultságát Isten halála biztosítja, azonban az *embert fölülmúló embernek*, mint Isten gyilkosának csak akkor van esélye és haszna, ha maga is isteni nagyságúvá válik. Isten megöléséről *A vidám tudományban* így ír Nietzsche: „Vajon e tett nagysága nem túl nagy-e nekünk? Nem csak azért kell-e nekünk magunknak is Istenné válnunk, hogy méltók legyünk hozzá?”⁴⁷ Az ember Isten megölésével vallásos igényét többé már nem kifelé vetíti; épp ellenkezőleg: vallásos hitét az önmeghaladásába veti. Nietzsche Isten halálának kimondásával felszámolta az érzékfeletti világot (az eszmék és eszmények platóni tartományát), mert az emberek szemét a túlvilági létről a földi élet felértékelése felé kívánta fordítani, az önmeghaladás szellemi eszméjével pedig az emberfeletti ember számá-

45 Uo. 503., magyarul in. Safranski 2002, 213. o.

46 Nietzsche 2007, 7. o.

47 Nietzsche 2003, 151. o.

ra egy merőben más életteret kívánt megalapozni. Az ember és Isten kapcsolatáról ezt írja *A vidám tudományban*:

Van egy tó, amely egy napon lemondott róla, hogy lefolyjon, és gátat vetett ott, ahol eddig lefolyt: azóta ennek a tónak a szintje egyre magasabbra emelkedik: talán éppen ez a lemondás fog bennünket is ellátni azzal az erővel, amellyel magát a lemondást el lehet viselni; talán az ember mostantól fogva egyre magasabbra fog emelkedni, miután többé már nem ömlik ki egy Istenbe.⁴⁸

Az embernek tehát, miután képessé vált az *emberfeletti ember* megteremtésére, az önmagába vetett hitéhez Nietzsche szerint többé már nincs szüksége Istenre. Az *Übermensch* teremtő hatalmának egyik aspektusa épp abban rejlik, hogy képes Istent elhagyni egy olyan cél érdekében, amelynek megvalósításához mindeddig szüksége volt rá.

Az emberfeletti ember tehát olyan individuum, aki maga szabja meg magának a cselekedet törvényét, s épp ezért a hagyományos morálra nincs szüksége, s az nyilvánvalóan csak terhére lenne. „Kötél az ember, kötélt az állat és az embert fölülmúló ember között – szakadék felett feszülő kötélt... Attól nagy az ember, hogy híd ő, és nem cél: hogy általjutás ő és alábukás – szeretni azt lehet benne csak.”⁴⁹ Az emberfeletti ember nem más, mint az emberi lét végcélja. Az *Emberi, túlságosan is emberiben* ezt így fogalmazza meg Nietzsche: „Légy úrrá önmagadon, légy úrrá erényeiden is. Azelőtt ők voltak a te uraid; de csak a szerszámaid lehetnek, más szerszámok mellett. Légy úrrá rokon- és ellenszenveiden, és tanuld meg ezt az akaratodat életbe léptetni vagy szüneteltetni, mindenkor magasabb céljaid szerint.”⁵⁰ A magasabb rendű emberiséget éppen ezek nyomán Nietzsche a sikertült egyedekben, mint *emberfeletti emberekből* és – ahogy arra a korábbiakból következtethetünk – a *nagy művekben* látja.

Nietzsche az *Übermensch* alakjához ezeken felül szorosán hozzákapcsolja a lenézés képességét. „Szeretem, akikben hatalmas megvetés lakozik, mert hatalmas öbennük a tisztelet is, nyilak ők, melyeket a túlsó part felé lő ki a vágy.”⁵¹ A filozófus szembeállítja a magasztos, *emberfeletti embert* a megvetendő ellenpéldával, az *utolsó emberrel*. A legmegvetendőbb ember Nietzsche szerint pedig nem más, mint ez

48 Nietzsche 2003, 151. o.

49 Nietzsche 2000, 21. o.

50 Safranski 2002, 241. o.

51 Nietzsche 2000, 18. o.

az utolsó ember⁵², „aki nem bírja többé megvetni magát.”⁵³ Az utolsó ember világa a kényelmes tömeg világa, amely kockázatmentes, s amelyben sem szerelem, sem vágy, sem teremtés mint a létezés velejárója nem lesz többé.

Az *Übermensch* fogalmával Nietzsche láthatóan nem akart mást elérni, mint egy látszólag Isten nélküli világban meghaladni az embert, és egyúttal megteremteni azt. Az *emberfeletti ember* magatartásának követelményeit Nietzsche a *Zarathustra A három átváltozásról* szóló fejezetében fejt ki, amely lényegében egyúttal a régi értékek átértékelésének is talajául szolgál. Ebben a fejezetben írja le a szellem három átváltozását, azt, hogy miképp lesz a szellemből először teve, majd a tevéből oroszlán, végül az oroszlánból gyermek.

A szellem az emberi lélek első lépcsőfokán, mint teherbíró szellem áll. „Sok van, ami a szellemnek súlyos, ami súlyos az erős, teherbíró szellemnek, melyben tisztelet lakozik: arra vágyik az ő ereje. Ami súlyos és a legsúlyosabb. Súly? Mi az? Mi az, ti hősök? – kérdi a teherbíró szellem –, már hátamra is veszem, hogy örvendjenek erőmnek.”⁵⁴ Nietzsche úgy ír a tevéről, mint aki a moralitás örökségének terhét cipeli, s ebben ráadásul örömét is leli. A teve az, aki szolgál, s terhét a gyengébb helyett cipeli. A kietlen sivatagban megtörténik a második átváltozás. „(...) oroszlán lesz a szellemből ott, és szabadságot rabol magának, hogy ő legyen ura önnön sivatagának (...). Új értéket teremteni – erre még az oroszlán sem képes: de megteremti az új teremtés szabadságát – erre jó az oroszlán hatalma.”⁵⁵ A szellem utolsó lépcsőfoka a gyermek. Nietzsche szavaival: „Ártatlanság a gyermek és feledés, újrakezdés, játék, magából pördülő kerék, első mozdulat, szent igenlés.”⁵⁶ E három átváltozás Nietzsche szerint az értékek átértékelésének a feltétele; a szellem átváltozásai ezek, s az *emberfeletti ember* megszületésének kulcsmozzanatai.⁵⁷

---

52 Heidegger értelmezésében: „Az utolsó ember (...) az, aki már nem képes arra, hogy túlnézzen önmagán, s hogy önmaga fölé lépve feladatának szintjére emelkedjék, és azt, a feladat lényegének megfelelően, magára vegye.” (Kunszt 2002, 112. o.)

53 Nietzsche 2000, 23. o.

54 Nietzsche, *Így szólott Zarathustra*, 31.

55 Uo. 32. o.

56 Uo. 33. o.

57E gondolatát még azzal egészíti ki, hogy a szeretetet magát teszi meg teremtő erővé, amely az életet minduntalan fenntartja. „Való igaz: nem az élet, de a szeretet megszokása készítteti, hogy szeressük az életet.” (Nietzsche 2000, 51. o.) Annak ellenére kell tehát az embernek akarnia a szeretetet, hogy az élet erre nem ad elég okot. Nietzsche a *Zarathustrában* kettős értelemben használja a szeretetet. A szeretet egyik formája a barátság, amely emberfeletti emberek között jöhet csak létre. A másik a felebaráti szeretet, ami Nietzsche szerint nem más, mint önmagunk szeretete a másik személyében. A szeretet ez utóbbi fajtája értéktelen a filozófus szerint.

Visszatérve Isten halálához azt mondhatjuk, hogy az egyfelől egy korszak végét jelenti, másfelől egy új kezdetet, nevezetesen az ember önmeghaladásának a kezdetét, amikor is az értékek átértékelésének az ember legfőbb céljává kell válniuk. Nietzsche szerint a kereszténység azzal, hogy a testet alulértékelt, magát az életet, a létezését értékelt alul. A filozófus elveti a keresztényi, szigorú test-lélek dualizmust, és úgy véli, hogy a lélek is a test egy formája. „»Test vagyok és lélek« – így szól a gyermek. És vajon miért ne szólhatnánk úgy, mint a gyermek? De azt mondja, aki magára ébredt, és immáron tudva tud: Test vagyok egészen, semmi más; a lélek szó pedig azt mondja csupán: valami testi.”⁵⁸

Ugyan az *Isten halott* kijelentésről mint a nietzschei metafizika megalapozásáról kívánunk beszélni, arról azért nem feledkezhetünk meg, hogy az emberfeletti ember víziója Nietzschénél kétirányú. A filozófus hitte a fejlődés eszméjét, és a darwinizmus fontosabb elemeit elfogadva be is kellett látnia – mégha az elméletet kissé kritikusan is fogadta –, hogy az embernek mint a biológiai fejlődés termékének egyedül akkor tulajdoníthat szellemet, ha azt a test egyik aspektusának fogja fel. Nietzsche erről az *Zarathustrában* így fogalmaz: „A teremtő test teremtett magának szellemet, hogy keze legyen akaratának.”⁵⁹ Ugyan a szellem elanyagiasítása az egyik irányban leértékeli az embert, a másikban viszont lehetőséget biztosít Nietzschének arra, hogy a fejlődésbe vetett hitét biológiai szinten is alkalmazza. Többek között ez vezetett odáig, hogy Nietzsche megalkotta az *emberfeletti ember* eszményét, mint magasabb rendű élőlényét, akiben a biológiai evolúció beteljesülhet.

E rövid kitérő után térjünk vissza Isten halálának metafizikai aspektusához. A fentiek alapján levonhatjuk a következtetést, hogy csak is az *übermensch* által és benne teljesebben ki a nietzschei és egyben utolsónak vélt metafizika. Heidegger röviden összefoglalva az utolsó metafizikát így ír: „Az érzékfölötti világ érzékfölötti alapja, minden valós valóságos valósága gyanánt elgondolva, elveszítette valóságosságát. Ez a metafizikai értelme annak a metafizikailag elgondolt mondanak, hogy »Isten halott.«”⁶⁰ Úgy véli, téved az, aki úgy gondolja, hogy Nietzsche az emberfeletti embert akarta Isten helyébe ültetni, sőt e gondolatot képtelenségnek tartja, hiszen az emberi lényeg Isten lényegterületét sosem érheti el.⁶¹ Ugyan Isten helye üresen ma-

58 Nietzsche 2000, 41. o.

59 Nietzsche 2000, 42. o.

60 Heidegger 2006, 221. o.

61 Uo. 222. o.

radt, Nietzsche nem akarja azt betölteni, hiszen a metafizika, melynek alapjait már meghatározta, épp az érzékfeletti tartomány eltörlésére, valamint e tartomány által magába foglalt értékek átértékelésére hivatott. Az ember új lényegterülete, így Heidegger, a hatalom akarása által, csakis a lét nevében realizálódhat és teljesezhet ki⁶², s mivel ez a terület az új metafizika tartományába esik, ezért már elvi alapon is képtelenség az a nézet, amely szerint Nietzsche az embert a klasszikus metafizika által definiált, s az érzékfeletti világban meghatározott helyet betöltő Isten helyébe kívánta volna helyezni.

b) Isten halálának következményei

Nietzsche a *Zarathustra, A legocsmányabb ember* című fejezetében eképp látja e halál bekövetkeztének okát: „Önéki azonban – meg kellett halnia: hisz látta mindent látó szemével – látta az ember mélységeit az alapokig, minden takargatott ocsmányságát, szegyenét... A mindent látó isten, aki látta az embert is: ennek az istennek meg kellett halnia! Nem visel el az ember ilyen szemtanút.”⁶³ Heidegger felteszi a kérdést, hogy miként lehetséges, és hogy jutott el az ember oda, hogy képessé vált megölni Istent, hiszen Nietzsche épp ezt állítja: *Mi öltük meg őt*. Továbbá *A vidám tudomány* 125. aforizmájában (*Az esztelen ember*) így ír: „De hát hogyan cselekedtük ezt? Hogy voltunk képesek kiinni a tengert? Ki adta nekünk a szivacsot, hogy az egész horizontot eltöröljük vele? Mit tettünk, amikor eloldoztuk ezt a Földet a Napjától?”⁶⁴ Ennek a szövegrésznek Heidegger részletes és átfogó elemzését adja. Úgy véli, hogy a Föld eloldozásával Nietzsche a kopernikuszi fordulatra tesz erős utalást, s ugyanebben a hasonlatban a Nap utalás Platon hasonlatára is. A nap fénykörében jelennek meg a létezők, mint az ideák képmásai, ezen a körön belül mutatkozik meg tehát a létező maga. A nap mint az érzékfölötti terület reprezentánsa eloldoztatott a Földtől, s ebben a hasonlatban tulajdonképpen megnyilvánul a klasszikus metafizika elvetése, mint olyané, amely a létezők érzékfeletti területét két évezreden át mint irányjelzőt tartotta fent az emberiség számára. A horizont és a tenger fogalmi szoros összekapcsolódnak a heideggeri értelmezésben, hiszen a tenger – véli Heidegger – a létezők egészének a hasonlata, melynek kiivásával értelemszerűen a metafizika által meghatározott létezők szerepfosztása történt meg. A horizont mint látókör szerepel az értelmezésben, magát „az érzékfe-

62 Vö. Heidegger 1994, 48-54. o.

63 Nietzsche 2000, 317. o.

64 Nietzsche 2003, 125. aforizma

letti világot mint igazán létező világot jelöli.”⁶⁵ A létezők számára tehát nem adott többé a Nap, mint irányjelző, megvilágító, a tenger mint a létezők egésze, s a horizont mint az érzékfeletti világ. Ezek helyett azonban ott van a hatalom akarása, s vele az új értéktételezés elve éppúgy, mint az *übermensch* és az *örök visszatérés* nietzschei víziója – állítja Heidegger.

Heidegger szerint a fentiekben leírt három hasonlatnak Isten megölésére további következményei vannak. Úgy véli, hogy e halálnak eleven okozója az, hogy az irányjelző látókör (Nap) megszűnt, amiképp a metafizikai értelemben vett létezők egésze (Tenger) és az érzékfeletti világ (Horizont) is. E három elem együttes megszűnése vezetett tehát Isten halálához, mint olyanéhoz, akiben e három metafora benne foglaltatik. Isten megölésének folyamatában az ember lényegi változáson megy át, hiszen ő az, aki az „önmagában létező értelmében vett létezőt megszünteti.”⁶⁶ Az ember ebben a gyilkosságban a hatalom akarása – vagyis a létező léte – felől nézve biztosítja fennmaradását és önnön biztonságát. E folyamat végén jól látható tehát, hogy a klasszikus metafizika, mint olyan, elszenvedti utolsó csapását, és végérvényesen eltöröltetik. Az új értéktételezés után többé nyoma sem maradhat, hiszen minden, a klasszikus metafizika által meghatározott fogalom átértékelődik és szerepét vesztetté lesz: „*a lét értékévé válik a hatalom akarása által*”.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a nietzschei „metafizikát” csak a fentiekben vázolt keretben, idéző jelben és jobb fogalom hiányában nevezhetjük metafizikának, hiszen ha fenntartanánk számára az eredeti fogalmat, akkor a hatalom akarását is nihilizmusként kéne felfognunk, mégpedig azért, mert a metafizika fogalmán az eddigi világ s a létezők meghatározottságának történelmi sorsát is értjük. Vagyis a hatalom akarása sem lenne egyéb, mint a nihilizmus történetének egy újabb fejezete, s nem válna belőle éppen magának a nihilizmusnak a meghaladása.

Mint látható, Nietzsche híressé és hírhedté vált megfogalmazásából egy teljes metafizikai tan fejthető fel, amely az összes főbb nietzschei fogalmat magába foglalja. E rövid mondat fentiekben tárgyalt és a heideggeri tanulmány alapul vételével adott értelmezése talán önmagában is helytálló lehet, azonban számos ponton egészíthető ki, amennyiben a kereszténység kritikája felől is megvizsgáljuk, még akkor is, ha minden egyéb érelemzésünket e keretbe kell, hogy ágyazzuk, hiszen a kereszténység kritikájából tulajdonképpen csak a nihilizmus

---

65 Heidegger 2006, 227. o.

66 Heidegger 2006, 227. o.

egységesebb képéhez és teljesebb megértéséhez juthatunk el. Ahhoz tehát, hogy határozott képet alkossunk e mondat jelentéséről – Isten halott –, véleményem szerint, a lehető legtöbb szempontból kell még, hogy megvizsgáljuk azt.

Irodalomjegyzék:

BABICH, Babette E.: A művészet posztmodern hermeneutikai ontológiája felé: heideggeri igazság nietzschei stílusban. ford.: Zsélyi Ferenc. in: Pompeji I/3 (1990)

BLONDEL, Eric: A nietzschei alapprobléma és előzményei. ford.: Kányádi András. in: Ex Symposion (Nietzsche különszám) III. (1994), 91-95. o.

CAMUS, Albert: Nietzsche és a nihilizmus. in: Camus, Albert: A lázadó ember. (83-99. o.) ford.: Fázsy Anikó, Bethlen Gábor Könyvkiadó RT., Budapest, 1992.

DOYLE, Tasrina: Nietzsche on Epistemology and Methaphysics, Edinburgh University Press, 1999.

Fehér M., István: Martin Heidegger: Egy XX. Századi gondolkodó életútja, Göncöl Kiadó, Budapest, 1992.

FINK, Eugen: Nietzsche's Philosophy, Trans: Goetz Richter, Continuum, London – New York, 2003.

GERHARDT, Volker: Vom Willen zur Macht. Antrophologie und Methaphysik der Macht am exemplarischen Fall Friedrich Nietzsches, Berlin – New York, 1988.

HEIDEGGER, Martin: Nietzsche mondása: „Isten halott” in: Rejtektutak. Ford.: Czeglédi András, Osiris Kiadó, Budapest, 2006.

HEIDEGGER, Martin: Nietzsche. Zwei Bände, Pfullingen, 1961.

HEIDEGGER, Martin, A metafizika alapfogalmai, Osiris Kiadó, Budapest, 2004.

HEIDEGGER, Martin: Nietzsche metafizikája. Ford.: Sarankó Márta. in: Ex Symposion (Nietzsche különszám) III. (1994), 42-54. o.

KUNSZT, György: Nihil és ámen (Nietzsche reflexiók). Gond-Cura alapítvány – Palatinus Kiadó, Budapest, 2002.

NIETZSCHE, Friedrich: A hatalom akarása. Ford.: Romhányi Török Gábor, Cartaphilus Kiadó, Budapest, 2002.

NIETZSCHE, Friedrich: Az értékek átértékelése. Ford.: Romhányi Török Gábor, Holnap Kiadó, Győr, 1998.

NIETZSCHE, Friedrich: A vidám tudomány. Ford.: Romhányi Török Gábor, Szukits Könyvkiadó, 2003.

NIETZSCHE, Friedrich: Így szólott Zarathustra. Ford.: Kurdi Imre, Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

- NIETZSCHE, Friedrich: Az antikrisztus. Ford.: Csejtei Dezső, Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, 2007.
- NIETZSCHE, Friedrich: Ecce homo. Ford.: Horváth Géza, Göncöl Kiadó, Budapest, 1994.
- NIETZSCHE, Friedrich: Emberi, nagyon is emberi. Ford.: Horváth Géza, Osiris Kiadó, Budapest, 2008.
- NIETZSCHE, Friedrich: Adalék a morál genealógiájához. Ford.: Romhányi Török Gábor, Holnap Kiadó, Győr, 1996.
- NIETZSCHE, Friedrich: Friedrich Nietzsche válogatott levelei. Ford.: Romhányi Török Gábor, Holnap Kiadó, 2008.
- NIETZSCHE, Friedrich: Sämtliche Werke. Studien ausgabe in 15 Bänden. Herausgeben von Giorgio Colli und Mazzino Montinari, München, 1980.
- PLATÓN, Az állam, (fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Jánosy István), Lazi, Szeged, 2001.
- POELLNER, Peter: Nietzsche and Methaphysics, Oxford University Press, 2000.
- SAFRANSKI, Rüdiger: Nietzsche – Szellemi életrajz. Ford.: Györffy Miklós, Európa Könyvkiadó, Budapest 2002.
- SAFRANSKI, Rüdiger: Egy némethoni mester és kora (Heidegger és kora), Ford.: Rácz Péter, Schein Gábor, Tatár Sándor, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000.
- SZABÓ, Zsolt: Az élet fogalma Nietzsche filozófiájában. in: Kellék II/2. (1995), 7-10. o.
- TATÁR, György: Az öröklét gyűrűje. Nietzsche és az örök visszatérés gondolata, Osiris Kiadó, Budapest, 2000.
- TATÁR, György: Friedrich Wilhelm Nietzsche. in: 33 híres bölcséleti mű. Móra Könyvkiadó, Budapest 1995.
- TATÁR, György: Isten halott. Gondolatok egy gyászjelentéshez. in: Tatár György: Pompeji és Titanic, Atlantisz, Budapest, 1993.

ELTE BTK Szabad bölcsészet BA II.

Kapelner Zsolt Kristóf

Quine és a kimondhatatlan

Az alábbi vizsgálódások középpontjában a huszadik század alighanem két legjelentősebb analitikus filozófusa, Ludwig Wittgenstein és Willard van Orman Quine áll. Arra kereselek választ, hogy vajon a *kimondhatatlan* fogalma, mely központi szerepet játszik Wittgenstein korai korszakának főművében, a *Logikai-filozófiai értekezésben* – a továbbiakban a szöveg angol címe nyomán: *Tractatus* –, fellelhető-e, és ha igen, milyen módon lelhető fel Quine filozófiájában. Állításom az, hogy e fogalomnak van helye a quine-i elképzelések között. **Bevezetés**

Hogy ezt alátámasszam, az első szakaszban röviden vázolólok, mit is értek a kimondhatatlan wittgensteini fogalmán. Ehhez vázlatosan rekonstruálnom kell a *Tractatus* ontológiáját és nyelvelméletét. E rekonstrukció ugyan nem felel meg maradéktalanul a műben megjelenő minden elképzelésnek, segítségével azonban jól szemléltethető, miért bukkan fel, és milyen szerepet játszik a kimondhatatlan Wittgensteinnél.

A következő szakaszban rátérek a fogalomnak Quine filozófián belüli értelmezhetőségére. Mielőtt tézisem mellett érvelhetnék, tisztáznom kell számos közismert, ám gyakran nem egészen helyesen interpretált quine-i fogalmat és elképzelést, jelesül: a „létezni annyi, mint egy változó értékének lenni” tételt, az ontológiai relativitást, az elméletek tapasztalatok általi aluldetermináltságát és végül a naturalizmust. Ezeket mind egy-egy, az általam képviselt álláspont ellen felhozható ellenvetéssel kapcsolatban tárgyalom. E tárgyalás során –

mikor már Quine filozófiájának összes releváns aspektusát bemutatam – fejtem ki quine-i kimondhatatlan létezése melletti érvemet is.

Hangsúlyoznom kell, hogy Quine filozófiája egységes egészként nem létezik. A szerző a harmincas évektől a kilencvenes évek közepéig folyamatosan írt,¹ életműve számos, egymással nem minden esetben összeegyeztethető korszakból áll. Az alábbiakban azokkal a – szintén sokrétű – elgondolásokkal foglalkozom, amelyek már az *Az empirizmus két dogmájában* (1951) is megjelennek, és amelyek a *Word and Objecten* (1960) keresztül az *Ontological Relativity and Other Essays* (1969) és a *Theories and Things* (1982) szövegeiben, valamint a *Pursuit of Truthban* (1990) bontakoznak ki. Az a filozófiai építmény, amelyet e szövegek alapján rekonstruálok – akárcsak a kimondhatatlan fogalma Wittgensteinnél – több szempontból támadható, és bizonyos pontokon alighanem ellentétes a szerzői intenciókkal. Céлом azonban azon elképzelések és következményeik elemzése, melyek a szövegekben megjelennek és amelyek napjaink analitikus filozófusai számára anyagul szolgálnak, legyenek e következmények mégoly ellenszenvesek is a „megrögzött extenzionalista” [QUINE 2004b, 329], fizikalista, behaviorista filozófus számára.

Az általam választott, rendkívül összetett témát a jelen dolgozatban nem áll módomban teljes egészében feldolgozni. A Wittgenstein-nel foglalkozó irodalom a vonatkozó kérdésekben igen kiterjedt és megosztott. Radikálisan különböző véleményen vannak a kimondhatatlan státuszát illetően például a korai és kései Wittgenstein közti kontinuitás mellett és ellen állást foglaló szerzők. E két tábor vitája koránt sem eldöntött, részletes áttekintése pedig meghaladja ezen dolgozat kereteit. Hasonló a helyzet a Quine korpusszal és a vele foglalkozó szakirodalommal is. Érveimet és az egyes álláspontokat, ellenvetéseket épp ezért csak vázlatosan ismertethetem. A céлом ennek megfelelően elsősorban a kérdések megfelelő felvetése, a lehetséges érvelési stratégiák felmutatása, és a kutatás irányának kijelölése.

Úgy vélem, témaválasztásom is igényel némi indoklást. Quine és Wittgenstein kétségtelenül a huszadik század legnagyobb hatású filozófusai közé tartoznak, így elképzeléseik összevetése sok tekintetben megvilágító erejű lehet a kortárs analitikus filozófiai trendek eszmétörténeti hátterére nézve [ARRINGTON-GLOCK 1996, xiii]. A következőkben azonban egy igen speciális témát vizsgálok, melynek, úgy tűnik, nincsenek ilyen jellegű hatástörténeti vonatkozásai. Emellett a két szerző szellemi rokonságával foglalkozó kutatók a quine-i elkép-

zeléseket rendszerint Wittgenstein kései munkásságával vetik egybe. [HACKER 1996, 2]. Ez az itteni kérdésfeltevést még különösebbé teszi. A korai és kései Wittgenstein radikális szembenállása közismert, amennyiben pedig Quine inkább a kései, a *Filozófiai Vizsgálódások* és az *A bizonyosságról* Wittgensteinjének táborába tartozik, aligha fedezhetjük fel nála a korai főmű központi elképzeléseit.²

Ennek ellenére, úgy gondolom, nagyon is jó okunk van a quine-i filozófia és a *Tractatus* elképzeléseinek egybevetésére. Utóbbit joggal tarthatjuk az analitikus filozófia korai, nevezzük így, nyelvkritikai korszaka zászlóshajójának, Quine – a „legnagyobb logikai pozitivistát”, ahogy Hilary Putnam egy helyen nevezte³ [PUTNAM 1990, 269] – filozófiája pedig nem csak e korszak betetőzése, de meghaladásának kezdőpontja is. Az e kettő közti olyan rokon vonások feltárása, mint a kimondhatatlan fogalmának jelenléte, ha sikerrel jár, rámutathat a korai és a kortárs analitikus filozófia néhány, ezektől jellemzően idegennek tartott vonására. E dolgozatban az erre vonatkozó következtetéseket nem kívánom levonni, úgy gondolom azonban, már ezek lehetősége is kellőképp indokolja az ilyen irányú kutatásokat.

Ebben a szakaszban röviden áttekintem, mit értek a kimondhatatlan **A kimondhatatlan** tractatusi fogalmán, amelyet Quine filozófiájában is tetten kívánok érni. A wittgensteini kimondhatatlan problémaköre rendkívül kiterjedt és összetett. Számos különböző tábor ellentétes véleménye képviselteti magát a szakirodalomban, konszenzus pedig még igen központi kérdések esetében sem mindig mutatkozik. E vitákat itt nem áll módomban áttekinteni, ahogy az általam elfoglalt álláspont melletti érveket sem. A továbbiakban tehát kénytelen vagyok egyszerűen adottnak venni néhány, az alábbi érvelés szempontjából központi jelentőségű tételt.

Az egyik legfontosabb előfeltételezésem az, hogy a kimondhatatlant kezelhetjük egységes fogalomként. Ez persze számos oldalról vitatható. P. M. S. Hacker *Was He Trying to Wistle It?* című tanulmányában például nem kevesebb, mint tíz, egymástól többé-kevésbé különálló területet sorol fel, melyeket Wittgenstein mind kimondhatatlannak nyilvánít [HACKER 2000, 353-355]. Olyan, egymással összemérhetetlennek látszó terepek tartoznak ide, mint az etika és

2 Ugyanakkor amennyiben az itteni vállalkozásom sikeres, akkor ennek alapján akár egy a Wittgenstein kései és korai korszaka közötti kontinuitást alátámasztó érv is kidolgozható.

3 Elismerve egyúttal, hogy Quine nagy mértékben hozzájárult a logikai pozitivisták filozófiaideál bukásához.

a szemantika. Mindazonáltal úgy vélem, hogy igenis beszélhetünk a kimondhatatlan egységes fogalmáról a *Tractatus*ban. Etika és szemantika, vagy például a szubjektum kimondhatatlansága egyenes következménye a wittgensteini ontológiának és nyelvelméletnek. A szerző részéről egyáltalán nem önkényes döntés, hogy mindkettőt a kimondhatatlan tartományába utalja.⁴ A továbbiakban tehát ennek az elképzelésnek megfelelően járok el.

Hasonlóan megkérdőjelezhető egységességet feltételezek egy másik, a kimondhatatlanhoz igen közel álló wittgensteini fogalom, a *megmutatkozás* tekintetében is. Számos szerző érvel amellett, hogy ez a fogalom olyan eltérő jelentésekben szerepel a *Tractatus* különböző pontjain, amelyek között aligha feltételezhetünk bármiféle egységet [FLOYD 2007, 183]. Ezzel az állásponttal szintén nem értek egyet. Elismerem ugyan, hogy a „megmutatkozás”, „felmutatás” stb. kifejezések nem szigorú terminus technicusok Wittgensteinnél, az egyes előfordulások azonban véleményem szerint korántsem annyira idegenek egymástól, mint ahogy azt e szerzők hangsúlyozzák.

A kimondhatatlan és megmutatkozás e központi fogalmainak itt következő tárgyalása tehát valamelyest szemben áll számos igen jelentős Wittgenstein-értelmező elképzeléseivel, mint Juliet Floyd, Warren Goldfrab vagy Cora Diamond. Azonban nem teljes mértékben idegen a szakirodalomtól. Megjelenik például Jaako Hintikka néhány, a kimondhatatlanról szóló értekezésében,⁵ melyekre itt támaszkodom is. Némiképp erősnek tartom ugyanakkor Hintikka álláspontját is. Nem tartom például igaznak, hogy Wittgenstein szerint nem csak hogy „etika és esztétika egy” [6.421]^{6*}, de épp így állítja etika és szemantika egységét is, lévén, hogy „mindkettő kimondhatatlan, mégpedig azonos okból”⁷ [HINTIKKA 2003, 16]. Úgy vélem, szemantika és etika hasonló, de koránt sem azonos okból kimondhatatlan.

Mindezek fényében ebben a szakaszban a következőre vállalkozom: a *Tractatus* vonatkozó szöveghelyei alapján rekonstruálni kívánom a kimondhatatlan egy, itteni céljaimra jól használható fogalmát. Ennek során azonban tudatosan figyelmen kívül hagyok néhány, a szakirodalomban erősen képviselt, azonban véleményem szerint nem egészen helytálló, vagy a jelen tárgyalás szempontjából irreleváns elképzelést.

4 Emellett érvel például Jaako Hintikka [HINTIKKA 2003], l.: késQbb.

5 vö.: [HINTIKKA 2003], [HINTIKKA 1958]

6 A *Tractatus* szöveghelyeit pusztán a paragrafusszámok feltüntetésével hivatkozom, minden más szöveget a szerző, a megjelenés éve és az oldalszám szerint.

7 „They are both inexpressible for the same reason.” – a kiemelés és a fordítás tőlem K. Zs.

A kimondhatatlan elsőként Wittgenstein *képelemélete* kapcsán bukkan fel a *Tractatus*ban. Nyelvünk, a tractatusi koncepció szerint, a világ képe.⁸ A világ tények összessége [1.1]. Egy tény (Tatsache) nem más, mint összefüggések (Sachverhalten) fennállása [2]. Az összefüggések logikai atomok, ontológiai értelemben primitív *tárgyak* kapcsolatai [2.01]. Az összefüggések függetlenek egymástól [2.061] – ez a wittgensteini ontológia egy igen fontos momentuma. Egyik összefüggés fennállásából, vagy fenn nem állásából sem következik semelyik másik fennállása vagy fenn nem állása [2.062]. Ilyen összefüggéseket – melyeket, úgy vélem, szintén tényeknek kell tekintenünk – képeznek le a nyelv legalapvetőbb kijelentései, az úgynevezett elemi kijelentések (Elementarsätze). A logikailag összetett kijelentések szintén tényeket képeznek le, melyek maguk is összetettek.⁹ Hogy hogyan is történik a leképezés, miben is áll pontosan képnek lenni, röviden Wittgenstein képeleméletnek a jelen tárgyalás szempontjából releváns vonásait a következőkben halmazelméleti fogalmak (reláció, függvény, bijekció stb.) segítségével rekonstruálom. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy ez a rekonstrukció számos szempontból alkalmatlan arra, hogy a *Tractatus*ban megjelenő ontológia és nyelvelmélet minden vonását megragadja. A rekonstrukció hiányosságait a megfelelő helyeken jelzem.

Legyen $T = \langle A, R \rangle$ egy tény, ahol is $A = \{a_1, \dots, a_n\}$ a tényt alkotó tárgyak halmaza, R pedig az A elemei közt fennálló relációk halmaza. E relációk a tényt alkotó összefüggéseket reprezentálják. Ennek a ténynek egy másik $K = \langle A', R' \rangle$ ¹⁰ tény akkor képe – A képek maguk is tények, lévén, hogy a világ részei [2.141] – ha van olyan f függvény, amely kölcsönösen egyértelműen megfelelteti egymásnak A és A' , valamint R és R' elemeit. Egy ilyen f függvény a kép leképezési viszonya [2.1514].¹¹ Ilyen viszony áll fenn például – Wittgenstein példájával

8 Helyénvalóbb volna azt mondani, hogy a nyelv a *valóság* – amely egy a világnál tágabb fogalom a *Tractatus*ban – képe, ez azonban szükségtelen bonyodalmakhoz vezetne. A jelen tárgyalás szempontjából kifizetődőbb, ha csak a fennálló összefüggések összességével, azaz a világgal [2.04] foglalkozunk.

9 Vö.: Wittgenstein egy Russellnek írott 1919-es levelében így válaszol a kérdésre, hogy mi a különbség a „Sachverhalt” és a „Tatsache” között: „Sachverhalt az, aminek egy Elementarsatz megfelel, ha igaz. Tatsache az, ami elemi kijelentések logikai összetételének felel meg, ha ez az összetétel igaz.” [„Sachverhalt is, what corresponds to an Elementarsatz if it is true. Tatsache is, what corresponds to the logical product of elementary prop[osition]s when this product is true.”] [MCGUINNESS 2008, 98] – fordítás tőlem K. Zs.

10 A' és R' ugyanúgy határozandó meg, mint az imént A és R , kivéve, hogy A' elemei nem szükségképpen tárgyak, lehetnek összetettek is

11 Wittgenstein ugyan jellemzően csak a dolgok és a képelemek megfeleltetéséről beszél, ami bizonyos tekintetben elégséges is volna. A leképezési viszonyokhoz igen

élve – egy zenedarab, a kottája, és a gramofonlemez barázdái között, amelyre a zenedarabot rögzítették [4.014]. A zenedarab minden egyes eleme megfeleltethető a kotta valamely elemének, a zenedarab elemei közötti viszonyok szintúgy – például az egyes hangok közötti frekvenciakülönbségek, mint viszonyok, a papíron lévő távolságnak. Bármely zenedarabra van olyan egyértelmű szabály, ami által az lefordítható kottára és vissza. Ezt a szabályt a zenedarabból, mint tényből a kottába, mint képbe – mely persze maga is tény – vivő megfeleltetési függvény határozza meg.¹²

Ilyen függvényből több is lehet. A szemléletesség kedvéért a következőkben ezek összességével reprezentálom azt, amit Wittgenstein a kép *leképezési formájának* hív, és amivel kapcsolatban a kimondhatatlan fogalma először szóba kerül. A leképezési formáról a következőket olvashatjuk a 2.17-ben: „A kép leképezési formája az, aminek a képben közösnek kell lennie a valósággal ahhoz, hogy azt [...] hűen vagy hamisan leképezhesse”. A képelmélet iménti rekonstrukciója értelmében az, ami lehetővé teszi, hogy K képe lehessen T -nek az, hogy létezik kettejük között megfeleltetési függvény.¹³ Az ilyen függvények a T -beli tárgyakat és relációkat rendelik hozzá a K -beli tárgyakhoz és relációkhoz. Ezek közül a függvények közül azonban egy sem jelenik meg – azaz egy ilyen függvénynek sincs képe – K -ban.

Tegyük fel ugyanis, hogy van képe. Ekkor f -nek saját magát kellene leképeznie a K ténybe, vagyis része kellene, hogy legyen a leképezett T ténynek. Ez azt jelenti, hogy vagy A -nak vagy R -nek eleme kell, hogy legyen. A -nak nem lehet eleme, mivel A -ban csak tárgyak vannak, f pedig nem tárgy, hanem függvény, vagyis reláció. Csak R -ben lehet tehát. De R -ről kikötöttük, hogy az az A elemei, vagyis a T tényt alkotó tárgyak közti relációk halmaza. A leképezési függvény azonban nem csak tárgyak közti viszony, hanem relációk közti viszony is: ha más nem, az f és f R^2 -beli képe közti viszony. Azt látjuk tehát, hogy f -nek egy olyan „magasabb rendű”¹⁴ viszonyoknak kell lennie, amely T -ben nem fordul elő, épp ezért K nem képezheti le.

---

hasonlóak az izomorfizmusok, vagyis a rendezéstartó bijektív függvények. Úgy vélem, joggal mondhatjuk, hogy az izomorfizmusok valamilyen értelemben megfeleltetik egymásnak az izomorf halmazok rendezéseit, mégpedig anélkül, hogy e relációkat „expliciten” megfeleltetnék egymásnak. A jelen tárgyalás szempontjából azonban előnyösebb, ha a leképezési viszonyokat nem mint izomorfizmusokat rekonstruálom.

12 A megfeleltetési függvény, leképezési függvény és leképezési viszony kifejezéseket a továbbiakban szinonimként kezelem.

13 A leképezési forma azon vonását, miszerint ebben a képnek és a leképezettnek közösnek kell lennie, egyelőre hagyjuk figyelmen kívül.

14 A „magasabb rendű”, „másodrendű” fogalmakat itt nem szigorú, technikai érte-

Azt azonban, hogy R -ben legyenek ilyen magasabb rendű viszonyok – akár maga f – a *Tractatus* ontológiája már eleve kizárja. Ahogy korábban említettem ugyanis, az R -béli relációk a T tényt alkotó összefüggéseket reprezentálják. Bármely másodrendű reláció, amely két reláció közt áll fenn, olyan összefüggés volna, ami összefüggések között áll fenn. Ha azonban volna olyan összefüggés, amely más összefüggések között áll fenn, akkor abból, hogy ez az összefüggés fennáll, következtetni lehetne arra, hogy az őt alkotó összefüggések szintén fennállnak. Ez azonban ellentmondásban áll azzal, hogy az összefüggéseknek függetleneknek kell lenniük egymástól [2.062].

Ebből már, hasonló megfontolások szerint következik, hogy a leképezési forma nem tény: az, hogy valamely összefüggés megfeleltethető egy másik összefüggésnek, maga nem lehet összefüggés, ez ugyanis nem volna független az őt alkotó összefüggésektől.¹⁵ Ha mármost ez a leképezési viszony, illetve azt lehetővé tevő leképezési forma nem összefüggés, sem pedig összefüggésekből álló tény, akkor nincs olyan kép, amely leképezhetné őket. Lévéen továbbá, hogy kijelentések maguk is képek, tények képei, nincs olyan kijelentés, amely kimondhatná, hogy lehetséges megfeleltetés a tény és a kép között: a leképezési forma tehát kimondhatatlan.

Ez azonban ebben a formában nem tűnik helytállónak, hiszen épp az imént láttuk, hogy minden f -et, jóllehet nem magán a K képen belül, de egy „magasabb” perspektívából, igenis le tudtuk írni. Ha a leképezésre a képen kívülről tekintünk, semmi probléma nem adódik a leképezési formával kapcsolatban: el tudjuk mondani, hogy az, ami lehetővé teszi, hogy a kép a tény képe legyen nem más, mint hogy létezik valamilyen f megfeleltetési függvény a kettő között.¹⁶ Ha úgy tetszik: a képen belül csak – immár a szó logikai értelmében vett – elsőrendű viszonyok fennállását állíthatjuk, de egy magasabb rendű nyelvet használva kimondhatóvá válik a leképezési forma.

Ez az ellenvetés, mely a későbbiekben is fontos szerephez jut, a tractatusi elgondolásokon belül két módon is kivédhető: egyrészt minden kijelentés elemi kijelentésekből keletkezik logikai műveletek segítségével, az elemi kijelentések pedig elsőrendűek, nem képezhető belőlük másodrendű kijelentés. A második válasz a nyelv és a világ viszonyának vizsgálatán alapul, amely vizsgálat már valamelyest túl-

---

lemben használom.

15 Köszönettel tartozom Mekis Péternek, amiért felhívta a figyelmemet erre az érvre.

16 Tartsuk szem előtt, hogy a leképezési formát még mindig a leképezési függvények összessége reprezentálja. A leképezési formát a wittgensteini értelemben egy ilyen mondat sem mondaná ki.

mutat a *Tractatus* elgondolásain és utat nyit a quine-i filozófia hasonló megfontolásai felé.

A nyelv, amint említettem, a világ képe. Azt, ami lehetővé teszi, hogy a nyelv a világ képe lehessen, tehát, hogy a nyelv elemei és az ezen elemek közötti összefüggések valahogyan megfeleltethetők a világ elemeinek és az azok közti összefüggéseknek, a nyelven belül kimondhatatlan. Bármilyen magasrendű is legyen a nyelv, amely a világot leírja, a leképezési forma – továbbra is a fenti rekonstrukciónál maradván – mindig magasabb rendű relációk összessége, melyek fennállását a nyelv egyetlen kijelentése sem állíthatja. Nem lesz olyan igaz mondat a nyelvben, ami szerint a nyelv megfelel a világnak.

Kétségtől *létezik* ugyanakkor ilyen megfelelés, amennyiben a nyelv csakugyan a világra vonatkozik, mégpedig annak ellenére létezik, hogy egyetlen kijelentés sem igaz, amely ezt a létezést állítaná. A kimondhatatlan, a kép leképezési formája *megmutatkozik* abban, hogy a nyelv csakugyan a világ képe, hogy a kijelentés csakugyan a tény képe. A kimondhatatlan, mint ezek *lehetőségfeltétele*, azáltal és annyiban *van*, amennyiben megvalósul maga a nyelv. Az egyes képre vonatkoztatva: a kimondhatatlan, a leképezési forma abban mutatkozik meg, hogy a kép *valóban* a tény képe, tehát, hogy megvalósul az, aminek a kimondhatatlan leképezési forma a lehetőségfeltétele, ti. hogy a kép a tény képe legyen.

Ez az elgondolás gyűrűzik azután tovább a *Tractatus* egész szövegén. A 4.022 szerint „A kijelentés *mutatja* az értelmét”, viszont 4.1212 értelmében „Amit *lehet* mutatni, azt nem *lehet* mondani”, tehát a kép értelme, vagy jelentése (Sinn) szintén kimondhatatlan. Az értelem itt ugyanúgy lehetőségfeltétel, a kijelentés igazságának vagy hamisságának lehetőségfeltétele, melyet a kijelentés maga nem mondhat ki. Az, hogy ez a lehetőségfeltétel teljesül, abban nyilvánul – mutatkozik – meg, hogy mondat igaz vagy hamis. Az ötödik paragrafus szerint a szubjektum is kimondhatatlan, ahogy a hatodik szerint az etika és az esztétika is. Végül a kimondhatatlan egész tematikája a 6.522 ezotérikus hangvételű, kozmikus távlatokat megnyitó kijelentésében kulminál: „Kétségtől *létezik* a kimondhatatlan. Ez *megmutatkozik*; ez maga a misztikum”.

A fenti, némiképp formális fejtegetésekkel azonban épp azt akarom megmutatni, hogy a kimondhatatlan fogalmában alapvetően nincs semmi misztikus. Egyenes következménye a nyelvre és a valóságra vonatkozó wittgensteini elképzeléseknek, ahogy azt Hintikka is hangsúlyozza [HINTIKKA 2003, 11]. Nem valamiféle, a *Tractatus* szigorú logikai fejtegetései közé „kívülről” beszüremkedő, megfogha-

tatlan elem, mellyel a szerző kénytelen-kelletlen kezd valamit. Nem is olyasmi, amit a nyelv vagy az elme tökéletlensége folytán képtelenek vagyunk megragadni, és végképp nem egyfajta „hiba”, mely az emberi kifejezőmód túlzott leegyszerűsítése folytán bukkan fel a *Tractatus*-ban. Nem érték tehát egyet a kimondhatatlan, Juliet Floyd szerint napjainkban legelterjedtebb értelmezéseivel [FLOYD 2007, 177].

A kimondhatatlan a wittgensteini elmélet központi eleme, amely nélkül a nyelv egyáltalán nem lehetne a valóság képe, amely nélkül tehát – a *Tractatus* fogalmai szerint – nem létezhetne sem tudomány, sem értelmes beszéd, sem gondolkodás. Természetesen tagadhatatlan, hogy a kimondhatatlannak, mely valóban magában foglalja az ént, az etikát, a vallási kérdések és „az élet értelmére vonatkozó rejtély” [FLOYD 2007, 183] megoldását, van egy igen erőteljes misztikus aspektusa. Véleményem szerint azonban efelé a wittgensteini misztika felé is a kimondhatatlan azon értelmezése felől érdemes közelíteni, ami a *Tractatus* korábbi szakaszaiban jelenik meg. E szöveghelyek alapján, úgy vélem, elmondható, hogy a kimondhatatlan mindenekelőtt annak a nyelvben kifejezhetetlen lehetőségfeltétele, hogy a nyelv a világhoz kapcsolódjon.¹⁷

Felfedezhető-e azonban ez a fogalom Quine filozófiájában is? Úgy vélem, a válasz igen. Hogy ezt alátámasszam, néhány magától értetődő, azonban igen erős ellenvetést veszek szemügyre. Az ellenvetések tárgyalása során számos közkeletű quine-i elképzelést igyekszem tisztázni és megmutatni helyüket azon filozófiai építményen belül, amely az ötvenes évek elejétől a kilencvenes évekig bontakozott ki Quine életművében.

E fogalmak és nézetek tisztázása nem csak az ellenvetéseknek való megfelelés szempontjából elengedhetetlen, hanem a tézisem melletti érveléshez is. Mielőtt tehát érveimet elővezetném, a következő néhány szakaszban a lehetséges ellenvetésekkel igyekszem megbirkózni és kialakítani azt a keretrendszert, amelyben a quine-i kimondhatatlan fogalma megragadhatóvá válik. Újra hangsúlyoznom kell azonban, hogy célom nem Quine eredeti intencióinak feltárása, hanem annak megmutatása, hogy lehetséges-e a fent vázolt kimondhatatlan fogalmát beilleszteni azok közé az elgondolások közé, amelyeket Quine az említett szövegekben kidolgozott.

¹⁷ Ez az értelmezés korántsem unortodox. Vö.: [NEUMER 1991, 8], illetve az ott hivatkozott szerzők munkáit.

Felfedezhető-e tehát a wittgensteini fogalom, vagy valami azzal egyenértékű az említett elgondolások közt? Szemügyre véve a szigorú naturalista, fizikalista filozófus életművét, könnyen juthatunk arra a megállapításra, hogy a kimondhatatlanhoz hasonló fogalmaknak semmi keresnivalójuk egy olyan filozófusnál, aki szerint a tudományos elmélet az egyedül mérvadó a legmélyebb filozófiai kérdésekben is.

Kétségtelen, hogy Quine gyakran hangoztatott álláspontja szerint nincs semmiféle *prima philosophia*, mely a tudományos elmélethez képest elsődleges lenne. A tudományos elmélet – közelebbről a fizika tudománya – hivatott egyedül feltárni a valóság végső szerkezetét [QUINE 2008, 166], következésképp ez az elmélet hozhat egyedül jogos ítéletet arra vonatkozóan, hogy létezik-e kimondhatatlan, vagy sem. Márpedig egészen biztosra vehetjük, hogy a mondat, miszerint „biztosan létezik a kimondhatatlan”, nem lesz része egyetlen tudományos elméletnek sem. Erről a felvetésről később.

A tudományos elmélet primátusán kívül ellenfelem a következő érvet is felhozhatja: Quine híres-hírhedt tétele szerint „[l]étezni annyi, mint egy változó értékének lenni” [QUINE 2002b, 131]. Ugyanezen cikk egy másik passzusa így fogalmaz: „A hagyományos nyelvtani kategóriában szólva ez [az előbbi tétel] durván azt jelenti, hogy létezni annyi, mint egy névmás referenciatartományába esni.” [QUINE 2002b, 128]. Quine tehát a leghatározottabban amellet foglal állást, hogy a létezés kritériuma alapvetően *nyelvi* – valami akkor létezik, ha beszélni tudunk róla.¹⁸ Pontosabban: egy a dolog pontosan akkor létezik, ha nyelvünk ezen mondata: „van olyan x , amire $x = a$ ” igaz [Quine 1969, 94].¹⁹ A kimondhatatlan azonban éppen az, amiről a nyelvünkben nem tudunk számot adni: nem lehetséges olyan mondat, ami szerint „a kimondhatatlan ez és ez”, márpedig akkor olyan mondat sem, amely azt állítaná, „van olyan x , amire: x kimondhatatlan” – hiszen ekkor éppen, hogy kimondtuk volna.²⁰

---

18 Jóllehet: „Nápolyt látni annyi, mint olyan nevet viselni, amely a »látja Nápolyt« szavak elé téve igaz mondatot eredményez, Nápoly látásában mégis sincs semmi nyelvi.” [QUINE 2002b, 132]

19 Érdemes szem előtt tartanunk, hogy a formális és természetes nyelv terminusait – változó, névmás – egyaránt felhasználtuk. Hogy vajon ez az eljárás – ti., hogy a természetes nyelvet és a formális nyelveket egyazon fogalmi apparátus segítségével való leírása – mennyiben jogosult, nagyon is kérdéses. A továbbiakban azonban eltekintek ennek a kérdéskörnek a tárgyalásától és a természetes, valamint formális nyelvet a tudományos elmélettel együtt többé-kevésbé azonos terminusokban tárgyalom. Megjegyzendő, hogy igen sok Quine szöveghely utal arra, hogy ezek között nincs lényeges eltérés, mindössze fokozati. Vö. pl.: [Quine 1975, 309]

20 Ez a probléma a wittgensteini fogalom kapcsán is felmerül. Alighanem ez az

Ezek a megállapítások mind helytállóak. Quine csakugyan a tudományos elmélettől és a nyelvünk – mely voltaképpen maga is elmélet – egzisztenciális kvantort tartalmazó mondatainak igazságától függ. Önmagukban azonban ezek a megállapítások még egyáltalán nem teszik világossá, hogyan is értelmezendő ez a függés, és végső soron mit jelent, hogy „a kimondhatatlan nem létezik”. Ahogy ugyanis Quine elmélet- és nyelvfogalmának részletesebb vizsgálata során látni fogjuk, a helyzet koránt sem annyira egyszerű, mint ahogy az iménti ellenvetések ábrázolják.

Fogalmazzuk meg az ellenvetést a következő módon: Quine filozófiájában nem létezhet a kimondhatatlan, mert pontosan az létezik, ami fölött a nyelv vagy a tudományos elmélet kvantifikálni képes. Tehát csak az, ami az elmélet ontológiájának része, vagyis azon F -ek, amikre a „ $\Box x(F(x))$ ” típusú mondatok igazak. Márpedig a „kimondhatatlan” nem ilyen.

Mikor mondhatjuk azonban, hogy egy elmélet valamely „ $\Box x(F(x))$ ” mondata igaz? Logikai ismereteinket felhasználva könnyen választhatunk erre a kérdésre: „ $\Box x(F(x))$ ” akkor igaz, ha a szóban forgó nyelv *tárgyalási univerzumában* van olyan individuum, ami az F predikátum terjedelmébe esik. Megjegyzendő, hogy elsőrendű, klasszikus logikát alkalmazó extenzionális nyelvről beszélünk. Az összetettebb eseteket az egyszerűség kedvéért mellőzöm.

Vajon ezzel közelebb jutottunk ahhoz, hogy megtudjuk, miféle létezők vannak és milyenek nincsenek? Aligha. Szigorúan véve ezzel még csak azt a trivialitást mondtuk ki, hogy „ $\Box x(F(x))$ ” akkor igaz, ha az F -ek részei az elmélet ontológiájának. Hátra van azonban magának az ontológiának a meghatározása. Ahogy látni fogjuk, ez a feladat csak olyan módon kivitelezhető, hogy feladjuk korábbi elképzeléseinket az egyes elméletek vagy nyelvek mindenhatóságával szemben. Ez önmagában még nem vezet ahhoz a konklúzióhoz, hogy a kimondhatatlannak csakugyan van helye Quine filozófiájában, azonban jól láthatóan utat nyit az elgondolás felé.

Hogyan történik tehát egy elmélet ontológiájának meghatározása? Tegyük fel, hogy adott valamilyen L elsőrendű nyelv, ami sok egyéb

---

egyik oka annak, hogy a szerző a *Tractatus* utolsó előtti paragrafusában végül is egész filozófiáját értelmetlennek (unsinn) nyilvánítja [6.54]. Véleményem szerint azonban – és ezzel a véleménnyel nem vagyok egyedül, vö.: [HINTIKKA 2003, 11] – ez a passzus mindössze arra vonatkozik, hogy a *Tractatus* állításai nem képeznek le tényeket, végső soron nem mondanak ki semmit. Ez azonban nem gátolja meg őket abban, hogy valamit felmutassanak, ez pedig éppen a kimondhatatlan: a nyelvnek a valósághoz való viszonya, a valóság végső szerkezete, az, hogy mik is voltaképpen a tárgyak stb.

dolog mellett a természetes számok elmélete is. Ebben a nyelvben szerepel egy N predikátum, amelynek terjedelmébe a számok tartoznak. Ekkor:

„ $\Box x(F(x))$ ” akkor és csak akkor igaz, ha van valami, ami szám

Akkor mondhatjuk tehát, hogy az elmélet elkötelezett a számok létezése mellett, ha a „van valami, ami szám” mondat állítható. Ez a mondat azonban nem mondata L -nek, hanem annak az úgynevezett *metanyelvnek* a része, amelynek segítségével az L , vagyis a *tárgynyelv* mondataira vonatkozó igazságpredikátumot definiáljuk. Ez nem más, mint Tarski igazságdefiníciójának alkalmazása, amely mellett Quine több helyen is állást foglalt, mint az igazság hiteles elmélete.²¹

Eszerint egy S mondat igazságát egy elsőrendű, klasszikus logikát alkalmazó formális nyelven belül így határozhatjuk meg:

„ S ” igaz akkor és csak akkor, ha M

Ahol M S metanyelvbéli fordítása.

Az ontológia megadásakor „ $\Box x(F(x))$ ” típusú mondatok igazságát kell meghatározunk. Tarskinak a kvantifikált mondatok igazságára vonatkozó meghatározása a *kiértékelés* és a *kielégítés* fogalmain alapul. Kiertékelésnek nevezzük azokat a függvényeket, amelyek individuumok egy halmazából jelöleteket rendelnek egy nyelv nyitott mondatainak változóihoz. Az individuumhalmazt nevezzük a nyelv univerzumának. Egy univerzumból több kiértékelési függvény is vezethet egy nyelv nyitott mondataiba. Tegyük fel például, hogy az iménti L nyelv univerzumába számok és emberek tartoznak. Ekkor létezik olyan f függvény, amely az $N(x)$ nyitott mondat szabad változójához a hármas számot rendeli, egy másik pedig az Amerikai Egyesült Államok elnökét. Mikor lesz igaz az $N(f(x))$ mondat ezen kiértékelés mellett? Akkor, ha $f(x)$ a számok közé tartozik. Ekkor az f kiértékelés kielégíti az $N(x)$ mondatot. Ha van olyan kiértékelés, ami kielégíti az $N(x)$ mondatot, akkor az „ $\Box x(F(x))$ ” mondat igaz.

A kielégítés meghatározása tehát a következőképpen történik: meghatározzuk minden egyes atomi mondatra, hogy egy kiértékelés mikor elégíti ki őket, majd további szabályokat adunk minden egyes logikai konnektívumra, így végül az egész elsőrendű nyelvre definiálunk egy igazságpredikátumot, természetesen a metanyelvben [QUINE 1992, 84-86]. Az atomi mondatok kielégítésének definiálása

nem jelent mást, mint hogy a tárgynyelv predikátumainak terjedelmeit azonosítjuk a metanyelv bizonyos predikátumainak terjedelmével. Azt állítani, hogy valamely $f(x)$ függvényérték akkor elégíti ki $N(x)$ -et, ha x szám, pontosan azt jelenti, hogy a tárgynyelvi N és a metanyelvi szám predikátum terjedelme megegyezik (továbbra is feltételezzük, hogy extenzionális nyelvekről beszélünk).

A tárgynyelv ontológiáját tehát úgy adjuk meg, hogy azt megfeleltetjük a metanyelv ontológiájának: meghatározzuk, hogy az előbbi mely elemei felelnek meg az utóbbi elemeinek. Ahogy Quine írja: „Nem találunk világos különbséget egy tárgyalási univerzum megadása – a kvantifikált változók értéktartományának meghatározása – és ennek az univerzumnak egy másikra való *redukálása* között” [QUINE 2002c, 153].²² Egyenesen azt kell állítanunk, hogy a tárgynyelv ontológiája nem is létezik a saját jogán, csak a metanyelv ontológiájához *relatíván*. Nincsen semmi, ami egy formális nyelv interpretálatlan jeleit valamely univerzum individuumaihoz kapcsolná, csupán az a másik nyelv, amely e kapcsolat fennállását kimondja.²³ Jóllehet, Tarski igazságdefiníciójának alkalmazása a természetes nyelvre igen csak megkérdőjelezhető eljárás, Quine szerint ugyanez áll hétköznapi nyelvünkre is: nincs semmi, ami az egyes megnyilatkozásokat a valóság – legyen az bármi – eseményeihez és a dolgokhoz kapcsolná, a természetes nyelvnek épp úgy nincs a saját jogán ontológiája, ahogy az elméleteknek, a formális nyelvnek nincs.

Vegyük észre, hogy ez alól az *ontológiai relativitás* alól a metanyelv sem bújhat ki. A metanyelvnek sincs saját jogán ontológiája, nem képes arra, hogy maga adjon számot arról, mely entitásokról állítja, hogy léteznek. Ki tudja mondani, hogy egyes predikátumoknak van terjedelme, hogy az egyes predikátumok terjedelme alá tartozó individuumok közt mely relációk fennállása állítható, ám hogy mik ezek az individuumok és hogy a relációjelek mely valós viszonyokat jelölik, már nem. Ehhez egy *háttérnyelvre* van szüksége, amely számot ad az ontológiájáról, ennek pedig egy újabbra és így tovább a végtelenségig.

Ráadásul, ha ez nem volna elég, adódik egy további probléma is. Ahogy láttuk, egy elmélet ontológiájának egy háttérnyelvben való megadása szoros kapcsolatban áll a fordítás fogalmával. Voltaképpen az ontológia megadása nem más, mint az egyik elmélet bizonyos

²² Itt a „redukció” kifejezés némileg félrevezető. A metanyelv ontológiája lehet tágabb is, mint a tárgynyelvé.

²³ Vagyis, ami az L kifejezéseit az univerzum individuumaihoz kapcsolja – ha úgy tetszik, hasonlóan mint Wittgensteinnél, nyelv és világ kapcsolata –, L -en belül ki mondhatatlan. Ezzel azonban még koránt sem támasztottam alá a tézisémet.

mondatainak fordítása a másik elméletre. Quine híres-hírhedt tézise értelmében azonban a fordítás *meghatározatlan*.

Formális nyelvek esetében egyszerűen annyit jelent, hogy számos olyan függvény létezik, amely a tárgynyelv mondatait megfelelteti a metanyelv mondatainak, ezen keresztül pedig a tárgynyelv referáló terminusait – azon terminusokat értve átmenetileg ezeken, amelyeknek van extenziója, tehát a neveket és predikátumokat – a metanyelv-éinek. Példaként hozhatjuk erre az elsőrendű Peano-aritmetikát, melynek egyaránt interpretálhatunk úgy, mint aminek az ontológiája Zermelo-számokból, vagy mint ami Neumann-számokból áll.²⁴ Ugyanakkor bizonyos halmazelméleti előfeltevések mellett – tehát bizonyos metanyelvek esetében – más konstrukciók, mint az úgynevezett Frege-számok már nem szolgálhatnánk a Peano-aritmetika ontológiájaként, eltérő halmazelméletekben azonban igen.

Ez tehát Quine ontológiai relativitási tézise: nem beszélhetünk formális nyelvek, de elméletek, vagy a természetes nyelv ontológiájáról sem „abszolút” értelemben, csak valamely háttérnyelvhez viszonyítva, amely háttérnyelvet a maga részéről újra csak nem tüntet ki semmi, pusztán egy további nyelvhez való viszonya. Ahogyan nincs abszolút térbeli hely, vagy sebesség – írja Quine – csak koordináta-rendszerek relációi léteznek, végső soron pedig csak a dolgok relációi egymáshoz, épp így nem beszélhetünk ontológiáról abszolút értelemben, csupán arról, hogy az értelmezhető és értelmezhető újra egyik elmélet a másikban [QUINE 2002c, 159]. Ezt vizsgálva pedig arra jutottunk, hogy egyetlen elmélet, ha nem is végtelen sokféle, de igen változatos módokon értelmezhető, csakúgy, mint az ezeket értelmező elméletek, és a még magasabb szinten lévők, egész a végtelenségig. És még csak olyan elméleteket vettünk fontolóra, amelyek klasszikus és elsőrendű logikát használnak. Jóllehet, ezeket bizonyos praktikus tulajdonságaikon kívül semmi nem tünteti ki [QUINE 1969, 112-113].

Itt ellenfelemnek két további ellenvetésre nyílik lehetősége. Egyrészt megjegyezheti, hogy mindez még egyáltalán semmit nem bizonyít a quine-i kimondhatatlanra nézve. Az, hogy egy elmélet nem adhat számot saját ontológiájáról, nem azt jelenti, hogy az ontológiája számára kimondhatatlan, hanem hogy egyáltalán nincs is ontológiája a saját jogán; ha van ontológiája, akkor az egy háttérnyelvben fogalmazódik meg, ebben viszont már teljes mértékben kimondhatóan. Továbbra sincs tehát semmi, ami abszolút értelemben kimondhatat-

lan volna, de aminek valahogyan mégis el kellene ismernünk a létezését.

Másrészt a szememre vetheti, hogy a fenti fejtegetések talán helytállóak bizonyos formális nyelvekre vonatkoztatva, azonban semmi esetre sem azok a természettudomány valós gyakorlatában. A tudományos elméletnek a valóság végső szerkezetéről kell számot adnia, ennek kell megfelelnie, nem pedig valamilyen hozzá képest elsődleges, átfogóbb metanyelvnek. A tudományos elméletnek rendelkezésre áll az, ami számos más formális nyelvnek nem: egy abszolút mérce, amely érvényességéről és helyes interpretációjáról dönt, ez pedig az empirikus konfirmáció. A tudományos elmélet mondatai tapasztalatilag ellenőrizhetőek, szemben az olyan mondatokkal, mint az „a számok tulajdonképpen a Neumann-számok”. Ha az elmélet megfelel a tapasztalatnak, akkor az általa létezőként feltételezett entitások csakugyan léteznek: a tapasztalat tehát – a Quine számára igen kedves, Neurathtól származó hasonlathoz visszanyúlva – mentőcsónakot kínál nekünk, akik a tudományos elmélet Quine által meglékelte és a relativizmus egyre mélyebb tengerébe süllyedő hajójának utasai vagyunk.

Kétségtelen, hogy a kimondhatatlan kérdésének megválaszolásához egyelőre nem kerültünk közelebb. Tisztább képet kaptunk ugyanakkor Quine sokat idézett ontológiai tételéről. Beláttuk, hogy a „létezni annyi, mint egy változó értékének lenni” kijelentés elfogadása még egyáltalán nem könnyíti meg a dolgunkat, ha arra kerül a sor, hogy értelmezzük, mi is létezik pontosan. Nem csak hogy nyelvünk nem kínál szilárd fogódzót saját ontológiájának megállapításához, de még logikánk sem áll feltétlenül szilárd talajként a lábunk alatt. Ahogy Quine az *Existence and Quantification* című tanulmánya végén megjegyzi: bár a klasszikus elsőrendű logika kvantifikációfogalma sok szempontból igen hasznos és könnyen kezelhető, elviekben semmi nem zárja ki, hogy nemklasszikus logikák kvantorait használjuk. Ameddig tehát elfogadjuk, hogy léteznek a klasszikus logikáétól eltérő kvantifikációfogalmak – mint az intuicionista logikáé –, addig egyúttal azt is el kell fogadnunk, hogy a létezésnek több párhuzamos fogalma létezik [QUINE 1969, 113]. Ezek a belátások a későbbiekben hasznosnak bizonyulnak.

A második ellenvetéssel kapcsolatban: való igaz, hogy a tudományos elméletek némiképp más elbánást igényelnek, mint az általában vett formális nyelvek, ennek oka pedig éppen az empirikus tartalom. Joggal várhatjuk, hogy az empirikus konfirmációra hivatkozva megfékezhetjük az ontológiai relativitás által megindított lavinát. Ebben

a hitünkben erősíthet meg minket Quine sokat hangoztatott naturalizmusa is, mellyel az enyémhez hasonló Quine-olvasatok bármely támogatójának el kell számolnia. Mielőtt azonban erre a rendkívül fontos kérdésre rátérnénk, vizsgáljuk meg, mit is jelent pontosan az elméletek empirikus tartalma, egyáltalán: mik az elméletek, mennyiben különböznek az imént említett formális nyelvektől, mennyiben érvényes rájuk az ontológiai relativitás és mindennek milyen következményei vannak Quine filozófiájára nézve? Ahogy látjuk, e vizsgálat már megnyitja az utat a kimondhatatlan quine-i értelmezése felé.

Az empirikus tartalom

Az állítás tehát, amellyel számot kell vetnem, a következő: a tudományos elmélet empirikusan konfirmálható, ami által kikerül az ontológiai relativitás imént említett csapdájából. A Peano-aritmetika esetében nem tudunk csak valamiféle halmazelmélethez, vagy más további nyelvhez apellálni avégett, hogy az ontológiáról számot adjunk. A tudományos elmélet azonban minden esetben apellálhat, és kell is, hogy apelláljon a tapasztalathoz, amely megerősítheti vagy cáfolhatja állításait.²⁵

Minden tudományos elmélet implikál bizonyos állításokat a megfigyelhető természetre vonatkozóan. Ha egy elméletnek része a „van olyan x , hogy x elektron” mondat – továbbá az elektronokra vonatkozó egyéb megfontolások –, akkor implikál bizonyos „ y körülmények közt z esemény figyelhető meg” típusú mondatokat is, például: „a ködkamrában ilyen és ilyen feltételek mellett vékony, fehér csík figyelhető meg”. Ilyen módon, ha igazolni nem is sikerült, minden esetre megerősítést nyert, hogy léteznek elektronok, az olyan, az elmélet megfelelő működését biztosító további állításokkal együtt, mint hogy „léteznek függvények”, „léteznek számok” stb. Ilyen típusú megerősítésre a formális nyelvek és ontológiájuk nem számíthat, hiszen ott, ahogy láttuk, holtverseny van a rivális elméletek között.

Érdekes azonban megvizsgálunk a megfigyelés és az empirikus konfirmáció quine-i fogalmát ahhoz, hogy tisztább képet nyerjünk arról, pontosan hogyan is áll a helyzet az elméletek ontológiájával. Quine a megfigyelés és az elméletek empirikus konfirmációjának kérdése felé általában az idegi ingerlés felől közelít. Azt a kérdés teszi fel, hogyan kapcsolódnak egymáshoz az érzőidegekben lejátszódó elektrokémiai folyamatok és az elméletek mondatai [QUINE 1982a, 24]. A tárgyalás további részében azonban eltekintek az inger és az idegi

²⁵ Quine több helyen hangsúlyozza, hogy Popper tudományelméletének megfelelően a tudományos elmélet igazolása nem lehetséges a tapasztalat által, csak megerősítése vagy cáfolása [QUINE 1982a, 28], [QUINE 2002a, 105].

ingerlés meglehetősen elméletterhelt fogalmának alkalmazásától. He-lyettük a „benyomás” – reményeim szerint – semlegesebb fogalmát alkalmazom – az észlelet, érzéklet vagy érzet-adat kifejezések is alig-hanem túlzottan terheltek, jóllehet, nem a természettudományos, ha-nem a filozófiai elméletek által –, a fizikai-fiziológiai nézőpont helyett pedig inkább – Quine egy korai javaslatát követve – a fenomenalista perspektívát választom [QUINE 2002b, 135]. Ennek oka kizárólag az, hogy Quine naturalizmusával, mely a fenti fogalomválasztásnak is a gyökere, később szándékozom elszámolni.

A megfigyelés alapvető terminusa tehát a benyomás. A benyo-másokhoz vagy benyomáskomplexumokhoz – a nyelvtanulás és el-méletalkotás korai fázisában²⁶ – úgynevezett *megfigyelési mondatok* kapcsolódnak, olyanok, mint az „Esik az eső”, „Egyre hidegebb van”, „Lám egy nyúl” [QUINE 2002a, 97]. Ezek még nem alkotnak elméle-tet, nem referálnak, nem állítanak logikai összefüggéseket. Egységes, primitív jelekként kezelendők, melyek az egyes benyomásokhoz az-által kapcsolódnak, hogy a nyelvtanuló vagy elméletalkotó személy hajlamossá válik a kimondásukra az adott benyomások jelenlétében.

Ezek a megfigyelési mondatok lesznek azok, amelyek az empirikus konfirmáció előtt megnyitják az utat. A megfigyelési mondatok szer-kesztetlen jelek, melyeknek utólagosan szerkezetet tulajdonítunk, és felismerjük bennünk elméleti mondataink terminusait. A megfigye-lési mondatok azáltal kapcsolódnak az elmélet mondataihoz, hogy az olyan, eredetileg egységes jelekben, mint az „Ez víz!” megfigyelési mondat, felfedezünk bizonyos terminusokat – jelesül: „víz” –, ami a már kialakult elméletünkön belül bonyolult összefüggések egész so-rában szerepel [QUINE 2002a, 100-101]. Ezek az összefüggések teszik lehetővé, hogy az elmélet empirikusan konfirmálható mondatokat implikáljon, amelyek azonban nem maguk a megfigyelési mondatok, hanem az úgynevezett *megfigyelési kategorikus állítások*. Ezek „Vala-hányszor x , y ” típusú mondatok, ahol x és y helyén megfigyelési mon-datok állhatnak.

Biztosít-e mármost eszerint az elképzelés szerint a megfigyelés szia-lárd ontológiát a tudományos elméletnek? Gondolhatnánk, hogy ter-

26 Fontos kiemelni, hogy Quine-nak a nyelvelsajátításra vonatkozó fejtegetései több szempontból is megkérdőjelezhetőek. Véleményem szerint a leggyümölcsözőbb ezeket úgy kezelni, mint amelyek azt írják le, milyen ismeretekre tehet szert egy tetszőleges nyelvtanuló – legyen bármilyen életkorban vagy élethelyzetben - és ezek közül melyek milyen módon alapozzák meg a nyelvre vonatkozó további ismerete-ket. Hogy ezekhez az ismeretekhez milyen módon jut hozzá a nyelvtanuló – tehát hogy például csakugyan azokon a fázisokon megy-e keresztül és éppen abban a sorrendben, ahogy Quine leírja –, ebből a szempontból mellékes kérdés.

mésztesen igen. Egy az elektronokénál valamivel egyszerűbb esetet alapul véve: adott egy megfigyelési mondat, a „Lám, egy nyúl”, egy másik a „Lám, összefüggő, nyúlszerű²⁷ barnás folt”, adott továbbá anyanyelvem, mint egy többek közt nyulakról is szóló elmélet. Ez az elmélet implikálja a „Valahányszor nyulak vannak jelen, nyúlszerű, barnás foltok is jelen vannak” – a fekete és albínó nyulaktól és minden egyébtől átmenetileg tekintsünk el – megfigyelési kategorikus állítást.²⁸ Eszerint természetes nyelvem ontológiáját, melyben többek közt nyulak is szerepelnek, a megfigyelés konfirmálja, hiszen csakugyan: valahányszor nyulakat látok, barnás, nyúlszerű foltokat is látok. Ha azonban az elméletem szerint a nyulak minden nyáron kihullatnák az összes szőrüket, akkor ez az elmélet implikálná a „Valahányszor nyár van és nyulat látok, valami szőrtelent is látok” mondatot, amint pedig egyszerre látnék nyáron nyulat és szőröset – vagyis egyszerre érnének azok a benyomások, amikhez a nyelvtanulás korai fázisában a „Nyúl!” és a „Szőrös!” mondatokat társítottam –, elméletem megdőlné.

Számos további elmélet létezik azonban, amelyek ugyanazokat a megfigyelési kategorikus állításokat implikálják, mint a mi elméletünk. Hogy ezt megvilágítsam, az előbbi példán módosítanom kell valamelyest. Nevezzük – Quine-t követve – azon benyomások összességét, amelyhez a „Lám, egy nyúl!” megfigyelési mondatot társítottuk, a mondat *ingerjelentésének* [QUINE 1960, 32]²⁹. Legyen *X* egy változó, amelynek az értékei a „Lám, egy nyúl!” mondattal ingerszinonim megfigyelési mondatok. Hasonlóképpen legyen *Y* olyan mondat, ami a „Lám, összefüggő, nyúlszerű barnás folt” mondattal ingerszinonim. Ebben az esetben a „Valahányszor *X*, *Y*” megfigyelési kategorikus állítást ekvivalensnek tekinthetjük az imént vizsgálttal.

Azt állítom, hogy nem csupán természetes nyelvünk nyulakra vonatkozó töredéke olyan elmélet, amely a „Valahányszor *X*, *Y*” mondatot implikálja. Természetes nyelvünk vonatkozó töredéke ugyanis – több más dolog mellett, de az ominózus eset szempontjából releváns módon – nyulak és látótérbeli foltok fölött kvantifikál. Vegyünk azonban egy másik elméletet, amelynek az ontológiája nem tartalmaz nyulakat, csak úgynevezett „leválasztatlan nyúlrészeket”, vagy például „a nyúltság instanciáit”. Ebben a nyelvben nem tudunk egybefüggő

---

27 Ezt a kifejezést tekintsük olyan elemekből összetettnek, mint hogy „így és így hosszúkás”, „így és így kerek” stb.

28 A „nyulak vannak jelen” és a „barnás, nyúlszerű foltok vannak jelen” mondatok könnyen lefordíthatók valódi megfigyelési mondatokra, bár ők maguk nem azok.

29 Ez tulajdonképpen még csak a mondat *affirmatív* ingerjelentése. A teljes ingerjelentés ebből és az ún. negatív ingerjelentésből áll össze: utóbbi azon benyomások összessége, amelyek mellett a mondatot nem tartjuk állíthatónak [QUINE 1960, 33].

nyulakról beszélni, csak nyúlrészekről. Ez az elmélet ugyanúgy számot ad a „Valahányszor X, Y” mondatról, de X helyén itt a „Lám, egy leválaszthatlan nyúlész!” megfigyelési mondat fog szerepelni. Minden egyes megfigyelési kategorikus állítás, amely a természetes nyelv nyulakra vonatkozó elméleti állításait konfirmálja, egyaránt konfirmálja alternatív elméletünk állításait is, márpedig a két elmélet ontológiája különböző.³⁰ Jóllehet, az egyik lefordítható a másikra, ez azonban nem jelenti azt, hogy módunkban állna megállapítani, melyiké a „valós”, vagy az „alapvetőbb”. Saját nyelvünk talaján állva természetesen a nyulakat tekintjük alapvetőnek, és hozzájuk képest származtatottnak az alternatív elmélet objektumait – ezt mutatja az is, hogy saját nyelvünkben az alternatív elmélet egyébként primitív terminusainak referenciáit a saját ontológiánkra vonatkoztatva, mint „nyúlészek” határozzuk meg. A másik elmélet szemszögéből tekintve azonban nyilván a mi „nyúl” terminusunk szorulna elemzésre.

Épp így a fizikai elméletek kapcsán is: a megfigyelések nem egyetlen elméletet támogatnak, hanem elméletek sokaságát, melyek empirikusan – tehát a tekintetben, hogy mely megfigyelési kategorikus állításokat implikálják – ekvivalensek, ontológiájuk azonban eltér, sőt előfordulhat, hogy logikailag is inkompatibilisek [QUINE 1992, 96]. Quine számos, különböző mértékben meggyőző példát hoz fel ilyen elméletekre. Itt mindössze egyet említenék, mely a Quine korpuszban – jó okkal – nem fordul elő, neki ugyanis erős ellenérzései vannak vele szemben,³¹ én magam azonban a vonatkozó elgondolásokat – a naturalizmus kivételével – figyelembe véve teljesen legitimnek tartom: ez a metafizika (egyúttal a tudományok) úgynevezett metafizikai realista és fenomenológiai felépítése. Az egyik rivális elmélet szerint a világot többnyire elmefüggetlen létezők népesítik be, a másik szerint minden létező pusztán valamely tudat számára megjelenő fenomén, amely csak annyiban létezik, amennyiben megjelenik, léte tehát elmefüggő. Ugyan e két elgondolásról folyhatnak és folynak is filozófiai viták, annyit azonban elismerhetünk, hogy empirikusan ekvivalensek. Descartes démonargumentuma és az ebbe a családba tartozó gondolatkísérletek éppen azt mutatják meg, hogy a megfigyelés szintjén megkülönböztethetetlen egymástól az a világ, amelyben minden csak hallucináció – a fenomén egy sajátos esete – és amelyben a dolgok önálló, elmefüggetlen léttel bírnak. Márpedig a két elmélet egymás-

---

30 Ezt mutatja meg Quine híres, a természetes nyelvek fordításának meghatározatlanságára vonatkozó érvelése is [QUINE 1960, 26-80].

31 vö.: [QUINE 2002d, 217]

sal összeegyeztethetetlen, az egyikben a „minden létező elmefüggő” mondat igaz, a másikban azonban hamis.

A kimondhatatlan Quine-nál Ezen a ponton már, halványan ugyan, de felsejlik, hogyan is jut szerephez a kimondhatatlan. Az elméletalkotás ugyanis Quine szerint nem úgy zajlik, hogy a külvilág által felénk sugárzott információkat helyesen értelmezve felfednénk annak struktúráját. Egy ilyen elgondolásban könnyen értelmezhető volna mind a „létezni annyi, mint egy változó értékének lenni”, mind a „minden olyan megállapításnak, hogy valami valóban létezik, világról alkotott elméletünkből kell jönnie” [QUINE 2002d, 219] tétel.

A helyzet sokkal inkább valahogy így áll: a minket érő benyomásokat valamilyen módon rendszerbe kívánjuk szervezni. Ennek érdekében építünk különböző elméleteket, melyek azonban egyáltalán nem ragadják meg a világ magában való szerkezetét. Pusztá instrumentumok, melyek az egyik benyomásnak a másikhoz való kapcsolásában segítenek. Ahogy Quine maga írja: „A tudományos elmélet, ontológia és minden egyéb magunk építette fogalmi híd, mely az érzékszervi ingereket érzékszervi ingerekhez kapcsolja.” [QUINE 2002d, 220].

Érdemes nagyon komolyan vennünk ezt a metaforát, mivel igen jól megvilágítja, mik is Quine elméletekre vonatkozó fejtegetéseinek központi elemei és hogyan kerülhet szóba a kimondhatatlan. Mi kell ugyanis a hídveréshez? Mik – a metaforát követve – a tudományos elmélet és a nyelv létrejöttének lehetőségfeltételei? Amennyiben a kimondhatatlan fentebb ismertetett, wittgensteini fogalmát keressük, úgy ezek a legesélyesebb jelöltek. Szükséges először is a két part, amiket össze kell kötni, tehát adva kell, hogy legyenek az ingerek, avagy benyomások. Ezen kívül szükségesek különböző eszközök és nyersanyagok, mivel ugyan kőből és fából egyaránt lehet hidat építeni, a semmiből azonban nem. Szükséges végül maga a pontifex, a hídépítő személye.

Ezek mind feltételei a híd létrejöttének, nem részei ugyanakkor magának a hídnak, hozzá képest külsődlegesek. Nem vonódnak bele, még akkor sem, a híd a két parttal érintkezik, a hídépítő pedig rajta jár-ke. Mind a híd létrejöttének lehetőségfeltételei, melyek nem részei a hídnak, mégis, pusztán abban a tényben, hogy a híd létezik, *megmutatkozik*, hogy a két part és a hídépítő személye is létezik. A metafora ezen elemeinek a quine-i filozófián belül kivétel nélkül megvannak a megfelelői, melyek, ahogy látható, egyúttal Wittgenstein kimondhatatlanjának is sok tekintetben megfeleltethetőek.

Mielőtt azonban ezt kifejténém, szeretném hangsúlyozni, hogy Quine, azzal, hogy a híd, vagyis a tudományos elmélet létrejöttének ezeket az elemeket teszi – jóllehet, csak implicit módon – feltételévé, egy igen sajátos álláspontra helyezkedik. Összehasonlításként (még mindig a metafora keretein belül maradva): bizonyos tudományfilozófusok egyáltalán nem tartják szükségesnek a híd létrejöttéhez a hídépítőt, de még a két partot sem. Frege vagy Bolzano szerint a híd mindenféle hozzá képest külsődleges tényezőtől függetlenül, magánvalóan létezik [FREGE 2000, 206-207], [NYÍRI 1980, 111]. Mások, mint például Mach szerint a partokra – észleletekre – ugyan szükség van, ezek között azonban mintegy maguktól nőnek a hidak, maguktól alakulnak ki kapcsolatok, az pedig, hogy itt egy hídépítő tevékenykedik, pusztán illúzió [NYÍRI 1980, 93-94].

Mik mármost a metafora említett elemeinek megfelelői a quine-i filozófián belül és milyen értelemben kimondhatatlanok? A két part értelemszerűen a benyomások vagy ingereket jelenti, amelyek rendszerbeszervezése az elmélet feladata. Láttuk azonban, hogy az elmélet nem képes magába foglalni az ingereket, nem képes *kimondani őket*. Az elmélet – újra csak Quine egyik metaforáját használva – mindössze határai mentén *érintkezik* a megfigyelt benyomásokkal [QUINE 1999a, 148]. Elméleti entitásokat feltételez, amelyek segítségével valamilyen módon strukturálja a benyomások komplexumait. Egy adott elméleten belülről természetesen ez az elmélet által megadott struktúra lesz a valóság, avagy a világ struktúrája.

Beláttuk azonban, hogy mindig több lehetséges elmélet, több struktúra létezik, melyek akár egymásnak ellentmondó módokon is számot adhatnak arról, milyen a világ végső szerkezete. Ez a szerkezet, az, hogy végső soron mi is a világ, azonban mindörökké kimondhatatlan, mivel minden elmélet csak annyit képes állítani, hogy a világ olyan, hogy ezeket és ezeket a megfigyelési kategorikus állításokat állapíthatjuk meg vele kapcsolatban. „Ezzel elillan a külvilág valóságos voltának transzcendentális kérdése – az a kérdés, hogy vajon megfelel-e, s ha igen, mennyire felel meg tudományunk a Ding an sichnek” – írja Quine. „Átfogó tudományos elméletünk a világtól csak azt követeli meg, hogy úgy legyen strukturálva, hogy biztosítsa ama ingersorozatokot, melyeket elméletünk alapján elvárunk. Az ennél konkrétabb követelmények üresek, mégpedig a helyettesítő függvények szabad megválasztása [az ontológiai relativitás] miatt” [QUINE 2002d, 221].

Nem állíthatja – és nem is állítja – Quine ugyanakkor, hogy ne létezne a világ, avagy a struktúrája, ami lehetővé teszi, hogy elméletet alkossunk róla, jóllehet, nincs elmélet, amely e világ magában

való természetét kimondhatná. Összehasonlításként: amikor Quine megállapítja, hogy a jelentésekről mindig több, össze nem egyeztethető elméletet alkothatunk, arra a következtetésre jut, hogy jelentések abszolút értelemben nem léteznek. Azt a következtetést azonban nem vonja le, hogy a külvilág ne létezne abszolút értelemben, tehát elméletfüggetlenül. Éppen hogy ilyen módon, elmélettől függetlenül, az elmélethez képest minden értelemben előzetesen kell léteznie és megnyilvánítania a létét abban, hogy az őróla szóló elmélet létrejön. Látható, hogy ebben az értelemben nagyon is megfelel a wittgensteini kimondhatatlan fogalmának: biztosra vehetjük, hogy a világ olyan módon strukturált, hogy biztosítja nekünk a benyomásokat, annak ellenére, hogy ez a struktúra – tehát, hogy mely metafizikai értelemben vett primitív létezők mely metafizikai értelemben vett primitív relációkban állnak egymással – kimondhatatlan. Az elmélet csak teoretikus entitásokról képes beszélni, melyek elméletfüggően léteznek, a világ azonban az elmélettől függetlenül létezik.

Hasonló megállapításra juthatunk a hídépítő személyével, az elméletalkotó szubjektummal kapcsolatban is. Quine ugyan rendre elutasítja a fizikaitól elkülönült, privát módon hozzáférhető mentális szféra létezését, vagy ha megengedi, akkor sem tulajdonít neki jelentőséget: a tudományos elméletek – a pszichológia és az idegtudomány – által ugyanúgy feltárhatónak tartja, mint bármi más. Mégis igen ritkán mulasztja el megjegyezni, hogy mind az elméletalkotás, mind a nyelvhasználat és használat aktívan közreműködő szubjektumok *cselekvése*.

Míg Fregénél a tudományos elmélet, a logika és a matematika egésze az elmétől és minden egyéb körülménytől független, platóni létezők csoportjába tartozik, melyekhez az elme csupán a *megragadás* rejtélyes képessége által férhet hozzá [FREGE 2000, 214-215], addig Quine-nál a magát a cselekvésekben, viselkedésekben megnyilvánító szubjektumtól független elméleteknek és nyelveknek nem lehet helye. Hogy a nyelv maga a quine-i felfogás szerint nem más, mint a nyelvhasználó egyének bizonyos viselkedési diszpozícióinak összessége, közhely a Quine recepcióban.³² Az azonban, hogy a nyelvhasználó alany – akinek kilétét és természetét egyelőre ne firtassuk – közreműködése, jelenléte mennyire alapvető részét képezi az elméletnek, olyan fogalmak tárgyalása kapcsán válik különösen jól tetten érhetővé, mint az igazság.

Mik ugyanis Quine szerint az igazsághordozók, mik lehetnek igazak vagy hamisak? Semmi esetre sem a mondatok jelentéseiként fel-fogott absztrakt – vagy más metafizikai státusú – *propozíciók*, de még csak nem is mondattípusok. Quine még annál a Tarski által vallott álláspontonál is messzebbre megy, ami szerint az egyes mondatpéldányok igazak vagy hamisak. Ahogy ugyanis a *Pursuit of Truth* című könyve zárófejezetében írja: „A viselkedéshez közvetlenül kötődő igazsághordozók [tehát amelyek a nyelv valós gyakorlatában megjelennek] nem a mondatok, mint megismételhető nyelvi alakzatok, hanem sokkal inkább a mondatok kimondásának individuális aktusai” [QUINE 1992, 72].³³ Az igazsághordozók tehát az egyes megnyilatkozásaktusok, melyek, szemben a proposíciókkal és a mondattípusokkal, értelmezhetetlenek egy, a megnyilatkozást végrehajtó alany nélkül. A tudós, vagy a nyelvhasználó személy – bárki is legyen ő – nem csak médium, aki az absztrakt tárgyak világában leledző elméleteket közvetíti, hanem aktívan közreműködik azok megalkotásában és fenntartásában.

Bár Quine sokszor hangsúlyozza a nyelvhasználói közösség szerepét a nyelvelsajátításban és elméletalkotásban, mégis észre kell vennünk, hogy e közösség pusztán a megerősítés vagy cáfolat forrása a nyelv kialakulása során, csakúgy, mint a megfigyelés az elmélet esetében [QUINE 2004, 277]. Azt azonban, hogy milyen a nyelv, az egyén nem a nyelvhasználói közösség viselkedéséről olvassa le, ahogy azt, hogy milyen az elmélet, a tudós sem a világ történéseiről olvassa le. Az elmélet és a nyelv legalapvetőbb tulajdonságai az egyes egyén diszpozícióitól függenek, nem pedig a közösségétől.³⁴ E diszpozíciók szintén a nyelvtől függetlenül, ahhoz képest előzetesen léteznek, lehetővé téve a nyelv és az elmélet kialakulását: az egyén diszpozíciói, pontosabban maga a diszpozíciókban foglalt cselekvéseket végrehajtó egyén tehát szintén a wittgenstein-i kimondhatatlan szerepét tölti be.³⁵

Itt azonban adódik egy ellenvetés: Quine valóban számos helyen hangsúlyozza, hogy a nyelvelsajátítás és az elméletalkotás elengedhetetlen feltétele a nyelvelsajátító egyén bizonyos diszpozícióinak előzetes megléte, különösen az arra való hajlam, hogy bizonyos ingereket hasonlóbbnak találjon egymáshoz, mint másokhoz [QUINE 1960, 83], [QUINE 1975, 306], [QUINE 1999c, 388-389]. Ahogy azonban a *Ter-*

33 „The truth vehicles directly related to behavior are not sentences as repeatable linguistic forms, but rather the individual acts of uttering them.” – a fordítás tőlem K. Zs.

34 Vö.: Panu Raatikainen érvét amellett, hogy Quine nyelvmelete alapvetően internalista: [RAATIKAINEN 2005, 411].

35 Pozíciója, úgy vélem, igen hasonló ahhoz, amit a szubjektum a *Tractatus* ötödik paragrafusbéli szolipszizmus-elemzése szerint elfoglal.

mészeti fajták című cikkben olvasható: „ez nem az empirizmus elleni érv, hanem viselkedéslélektani közhely” [QUINE 1999c, 388]. Egyáltalán nem igaz, hogy Quine-nál az úgynevezett szubjektum, vagy e diszpozíciók bármiféle rejtélyes, transzcendentális státuszt töltenek be, kimondhatatlanok volnának. A maguk részéről az elméletbe tökéletesen belefoglalhatók: az idegtudomány, a biológia, a kémia és végső soron a fizika – melyre az előbbiek mind visszavezethetőek – tökéletesen számot tud adni arról, mi is a szubjektum, mik ezek a diszpozíciók. Az egyén arra való hajlama például, hogy bizonyos ingereket egymással inkább érezzen összetartozónak, mint másokkal, idegrendszeri sajátosság, mely evolúciós alapon magyarázható. Nem igaz, hogy az elmélet ne volna képes számot adni a szubjektumról. Azt állítani, hogy ezek a lehetőségfeltételek nem vonódnak és nem is vonódhatnak be az elméletbe – kimondhatatlanok –, annyi, mint elismerni, hogy van egy mindenfajta tudományos elméleten kívüli nézőpont, a tudományos elméletet előző első filozófia nézőpontja: ez pedig Quine egy az előbbiekkal egyenlő mértékben alapvető tételével áll kibékíthetetlen ellentmondásban. Ez a *naturalizmus*, „annak felismerése, hogy magán a tudományon belül, nem pedig valamiféle azt megelőző filozófiában kell a valóságot azonosítani és leírni” [QUINE 2002d, 220].

Ezen a ponton a quine-i kimondhatatlan védelme érdekében kénytelen vagyok tehát elszámolni a naturalizmus kérdésével is. A quine-i és Quine utáni naturalizmus kérdésköre természetesen rendkívül kiterjedt, minden aspektusát, gyökereit és következményeit a jelen dolgozatban nem tárgyalhatom. A kimondhatatlan témakörnek szempontjából releváns kérdések a naturalizmust illetően: vajon kényszerít-e minket bármi – a fenti quine-i elgondolások fényében – a naturalista álláspont elfogadására, vagy a naturalizmus – képletesen szólva – logikailag független a fenti elgondolásoktól? Ha kénytelenek vagyunk elfogadni a naturalista álláspontot, akkor vajon azt is el kell-e fogadnunk, hogy azok az entitások, amelyeket az elméleten belül „rekonstruálunk”, azonosak azokkal, amelyeket az imént kimondhatatlanként emlegettünk? Végül: ha azonosnak tekinthetjük a teoretikus entitásokat és azt, amit az imént a quine-i kimondhatatlanként írtam körül, vajon azt jelenti-e ez, hogy az elméletnek sikerült *kimondania* őket?

A következő szakaszban egyrészt amellet érvelek, hogy a naturalizmus logikailag független a fenti elgondolásoktól. De még ha kénytelenek is lennének elfogadni a naturalizmust, akkor sem tekinthetjük azonosnak az elméleti entitásokat az imént említettekkel. Ha pedig

azonosnak is kellene tekintenünk őket, akkor sem kell feltétlenül arra az álláspontra helyezkednünk, hogy az elméletnek sikerül kimondania őket, vagyis számot adnia arról, hogy mi is tulajdonképpen az, amit *kimondhatatlanként* feltételezek.

Az itt tárgyalt utolsó nehézség, amely fenyegeti tézisémet, Quine naturalizmusa. E naturalizmus, mely tagadhatatlanul a quine-i elképzelések egyik központi eleme, számos módon meghatározható. Fel fogható ontológiai programként, mint a metafizika elutasítása a fizika javára, annak elismerése, hogy egyedül azon entitások és entitástípusok léteznek, amelyeket a fizikának posztulálnia kell. Ismeretelméleti programként arra keresi a választ, pusztán a szegényes érzékszervi ingerekre alapozva hogyan képes előállni helytálló tudományos elméletekkel [QUINE 1999b, 377]. Quine többször hangsúlyozza, hogy ezáltal nem kerül ördögi körbe: nem próbálja ugyanis a fizikalista ontológiát egy ezen ontológia keretein belül felépített ismeretelmélet segítségével igazolni. A fizikát nem bizonyítja, hanem előfeltételezi, mint azon tudományos elméletet, amely a világ végső struktúrájáról számot ad [QUINE 1982a, 24]. Quine igen kedvelt, Neurath-tól származó metaforájával élve: a tudomány egy hajó, amit „deszkáról deszkára kell újjáépítenünk, miközben végig a vízben maradunk vele” [QUINE 1960, 3].³⁶ Végül a naturalizmus, mint metafizika, mint metafizika, mindenfajta philosophia prima elutasítását jelenti: a természettudomány keretein belül, az általuk szolgáltatott ismereteket felhasználva kell a filozófiai kérdésekre válaszokat keresnünk [QUINE 1995, 16].

Mindennek fényében igen nehézkesen tűnik tarthatónak a quine-i kimondhatatlan elképzelése. Eszerint ugyanis nyilvánvalóan nem létezik semmiféle kimondhatatlan, semmi, amiről a fizika ne adna számot. Még az úgynevezett magánvaló dolog sem, az ingerek forrása, avagy az ingerek elemzetlen összessége: ez mind tökéletesen megragadható, magyarázható a fizikai és fiziológiai terminusokkal. Épp így a szubjektum sem más, vagy több, mint idegsejtek, kötőszövet és más hasonlók összessége, mely fizikai folyamatok összejárása folytán bonyolult viselkedésformákat mutat. Mindez semmivel sem inkább kimondhatatlan, mint bármely összefüggés, amelyet a természettudományok mindeddig megállapítottak.

A naturalizmus viszonya azonban nem csak a kimondhatatlan fogalmához ilyen problémás, de Quine számos, fentebb ismertetett

36 „we must rebuild plank by plank while staying afloat in it.” – a fordítás tőlem K. Zs.

elgondoláshoz is. Hogyan egyeztethető össze a naturalizmus az elméletek aluldetermináltságával vagy az ontológiai relativitással? És vajon ezek fényében hogyan kell értelmeznünk azt? Honnan a fizika kitüntetett szerepe? Vajon következik ez az imént ismertetett tételekből? És egyáltalán: mi az a fizika, aminek a primátusát oly erősen hangoztatja a naturalizmus?

A fizika kitüntettségének forrásaként Quine általában azt jelöli meg, hogy minden más elmélet visszavezethető, redukálható a fizikára. A világon semmi nem történik úgy, hogy egyúttal a világ mikrofizikai álláspontja is át ne rendeződne [QUINE 1982b, 98]. A fizika a legkülönbözőbb természeti folyamatokról számot tud adni, a kémia, a biológia minden tétele lefordítható fizikára is. Quine úgy véli, épp így áll a helyzet a pszichológiával, mely a neurológia fejlődésével előbb-utóbb teljesen redukálhatóvá válik. Jóllehet, Quine többször kijelenti, hogy elfogadhatónak tartja Donald Davidson anomáliás monista elmefilozófiáját, ami szerint azonban éppen hogy nem lehetséges pszichikai törvényeket megállapítani. Egy másik probléma a redukció elgondolásával, hogy Quine kiterjeszhetőnek tartja azt a társadalom- és történelemtudományokra is [QUINE 2004a, 275], amivel szemben azonban komoly kétségeim vannak.

Ha azonban el is fogadjuk, hogy a redukció egyrészt minden esetben végrehajtható, másrészt, hogy ez elégséges ok arra, hogy a fizikát kitüntettként kezeljük, akkor is kérdéses marad, hogy miben áll pontosan a redukció.³⁷ Ha pusztán abban, hogy minden, a kémia, biológia stb. által posztulált entitás megfeleltethető fizikai entitásoknak, úgy könnyen beláthatjuk, hogy ez – a többi quine-i elgondolás fényében – relatív kérdés. Az, hogy mely elmélet és milyen módon redukálható valamely másik elméletre, attól függ, hogy ezt a redukciót milyen metaelméletben hajtjuk végre: a Peano-aritmetika ontológiájának megadása, azaz redukciója, bizonyos halmazelméleteken belül lehetséges a Frege-számok segítségével, másokon belül nem; beláttuk továbbá, hogy a természettudományos elméletekre ez a relativitás szintén áll.

A fizikai elmélet önmagában már azt a kérdést sem képes megválaszolni, hogy melyek a fizikai entitások. Már ehhez is egy metanyelv van szüksége. Mindig több metanyelv lehetséges azonban, amely a fi-

---

³⁷ Quine a természettudományok fizikára való redukálhatósága mellett egy másik okot is megad a fizika mellett való elköteleződésre. Eszerint a fizika egyszerűbb elmélet a többinél, ami nem csupán a természettudományos kutatás azon maximája miatt tünteti ki, miszerint az egyszerűbb elméletet mindig jobbnak is kell gondolnunk, de azért is, mert az egyszerűbb elmélet nagyobb eséllyel is konfirmálódik [QUINE 1966, 244].

zika ontológiáját a sajátjára redukálja. Szintén mindig több metanyelv lehetséges, amely a fizikától különböző tudományok ontológiáját a fizikára redukálja. Nagyon is elképzelhető, hogy valamely elmélet egy bizonyos metanyelv perspektívájából nézve redukálható a fizikára, míg egy másikéből nem.

Emellett, ahogy Quine szintén többször hangsúlyozza, mindig lehetséges több fizikai elmélet is, melyek egymással akár logikailag inkompatibilisek is lehetnek – kompatibilitás és inkompatibilitás természetesen szintén metanyelvfüggő kérdések. Tehát önmagában az sem világos, hogy melyik volna az az egyetlen fizika, amire a többi tudományt redukálni kellene, és hogy ez a redukció melyik metanyelv segítségével kellene, hogy történjen. Itt minden választás csak önkényes lehet. A naturalizmus csupán egy a lehetséges opciók közül, melyeket – az elméletekről adott fenti quine-i elemzés értelmében – elfogadhatunk.

Miért tesz Quine mégis hitet a naturalizmus mellett? Alighanem saját maximájának engedelmeskedik. Ahogy az *A dolgok és helyük az elméletekben* egy pontján megjegyzi: „Mindig egy elméleten belül kell beszélnünk, bár több elmélet közül választhatunk” [QUINE 2002d, 221]. Lévén, hogy mindig jogunk van választani az empirikusan ekvivalens elméletek közül, semmi nem akadályozza – ahogy semmi nem is indokolja –, hogy a naturalizmus mellett döntsünk. Épp így dönthetünk azonban amellett is, hogy azon korábban ismertetett elmélet perspektíváját választjuk, amely az elméletek kialakulását fenomenalista szemszögből – az inger helyett a benyomás fogalmára támaszkodva – vizsgálja, és amelyre a továbbiakban mint „teória-elméleti perspektíva” hivatkozom. Ebből a perspektívából világosan látszik, hogy a naturalizmus által kitüntetett fizika számára a szubjektum és a magánban való világ kimondhatósága pusztán látszat.

Tegyük fel ugyanis, hogy valamilyen okból mégis arra kényszerülünk, hogy a naturalizmust válasszuk, továbbá, hogy naturalista terminológiában sikerül rekonstruálnunk a fenti teóriaelméletet. Ez a vállalkozás többé-kevésbé véghezvihetőnek tűnik, Quine maga is nem egyszer rekonstruálta elméletekre vonatkozó téziseit a naturalista nyelvhasználaton belül. Jogosan mondhatjuk-e ekkor azonban, hogy az úgynevezett szubjektum, melyet az előző szakaszban, mint az elmélet létrejöttének kimondhatatlan, azonban megmutatkozó lehetőségfeltétele, vagy hogy az úgynevezett magánvaló dolog, melyet szintén ilyenként tüntettem fel, azonos azokkal a fizikai entitásokkal, amiket központi idegrendszernek, vagy elemi részecskék különböző elrendeződéseinek nevezünk? Tehát azok az entitások, amelyeknek a

létezéséről és természetéről a fizikai elmélet számot ad, éppen azok-e, amelyeket az imént kimondhatatlanként jelöltem meg: megbukik-e tehát ezen a ponton kimondhatatlanságuk feltételezése?

Úgy vélem, igen egyszerűen beláthatjuk, hogy a helyzet nem így áll. Az idegvégződések, az agykéreg és általában az emberi test, tehát minden, amire csak a szubjektumot redukálni akarnánk, *teoretikus entitás* [QUINE 2002d, 219]. Ez nem azt jelenti, hogy ne volnának reálisak, csupán azt, hogy létük függ az elmélettől – aminthogy a létezés, mint olyan, elméletfüggő, mást és mást jelent létezni különböző elméletekben. A szubjektum azonban, mint az elméletek létrejöttének lehetőségfeltétele – a teóriaelmélet prespektívájából nézve természetesen – nem függ létében az elmélettől, épp fordítva: az elmélet függ tőle.³⁸ A szubjektum és az ingerekben adódó világ előzetesen kell, hogy adva legyen, avégett, hogy az elmélet létrejöhesse. Míg tehát – továbbra is a naturalizmuson belül rekonstruált teóriaelmélet szemzőgéből szemlélve – elektronok és idegvégződések nem *voltak*, mielőtt az elmélet létrejött volna, a szubjektum, aminek a cselekvése és diszpozíciói folytán az elmélet létrejött, már adva kellett, hogy legyen. A nem teoretikus, fentebb kimondhatatlanként jellemzett entitások tehát nem azonosak semmivel, aminek a létét az elmélet ki képes mondani, jóllehet, bizonyosan létezniük kell, nélkülük ugyanis nem létezne elmélet sem. Az, hogy *van* kimondhatatlan – annak ellenére, hogy az összes elmélet minden olyan mondata, miszerint létezik kimondhatatlan, hamis – abban mutatkozik meg, hogy létrejön az elmélet, aminek e kimondhatatlan lehetőségfeltétele.

Ha mármost a teóriaelmélet talajáról visszahelyezkedünk a kialakult fizikai elméletbe, akkor – azon létezésfogalmat használva, amelyet a fizikai elmélet egzisztenciális kvantora meghatároz – természetesen igaz lesz, hogy léteztek elektronok *mielőtt* emberek léteztek volna. Tartsuk azonban szem előtt, hogy az igazság immanens, azaz relatív az elmélethez képest [Quine 2002d, 221].

Némiképp túlzásnak tűnhet ugyanakkor azt állítani, hogy szubjektum nem azonos az emberi aggyal, vagy hogy az ingereken át adódó világ nem azonos a fizika által leírt külvilággal. Ez a megfogalmazás azt sejteti, mintha volna valamilyen megfoghatatlan, testetlen szellem az emberi cselekvések mögött, vagy mintha a világ jelenségei mögött volna egy mindörökre elérhetetlen, rejtőzködő mag, egy elérhetetlen mélyréteg. Ezek az elképzelések a legmesszebbmenőkig idegenek a quine-i filozófiától. Ha tehát a célunk az, hogy a kimondhatatlan

fogalmának a Quine által létrehozott filozófiai építményen belül biztosítsunk helyet, érdemes újragondolnunk, milyen értelemben különbözhet például a szubjektum, mint kimondhatatlan, a pszichológiai vagy fizikai szubjektumtól.

Láttuk, hogy egy bizonyos elméleten belülről nézve semmilyen különbség nem értelmezhető: fizikai-fiziológiai szempontból nincs semmi, ami az emberi cselekvések alanya lenne és ne volna kimondható az elmélet által. Másrészt, ha az elméletek létrejöttét, működését és világhoz való viszonyát vizsgáló teóriaelméletbe helyezkedünk – amit minden további nélkül megtehetünk –, azt látjuk, hogy e kettő nem azonos egymással. Mindkét elmélet egyazon a világról – melynek az elméletek és az őket megalkotó szubjektum is része – alkotott helytálló elmélet – legalábbis Quine szerint –, melyről véleményem szerint elmondható, hogy ugyanazon jelenségeket vizsgálják más és más *perspektívából*. Ez azonban nem jelenti azt, hogy szükségképpen *különbözőnek* kell tekintenünk például a szubjektumot és az emberi testet, vagy valamely részét. Jóllehet, ahogy Quine egy cikkében megjegyzi, ehhez is jogunk van: a descartes-i dualizmust ugyanúgy tekinthetjük tudományos elméletnek, mint a modern fizikát, igaz, magyarázati szempontból meglehetősen rosszul teljesítő elméletnek [QUINE 2004a, 275].

Ehelyett azonban azt az álláspontot is elfoglalhatunk a szubjektum és a test viszonyával kapcsolatban, amit például Husserl fejt ki egy helyen a transzcendentális ego és a „természetes” – azaz empirikusan vizsgálható – én viszonyáról.³⁹ Husserl szerint nem kell azt állítanunk, hogy a transzcendentális én, az, ami számára minden fenomen adódik, a fenomenális adódás transzcendentális „hátere”, *különbözik* a természetes éntől, abban az értelemben, hogy egy tőle elválasztott, másik létező lenne [HUSSERL 1972, 215]. Ha úgy tetszik, nem kell őket *numerikusan* különbözőnek tekintenünk. Ahogy Husserl írja, a transzcendentális én a „transzcendentális öntapasztalás mezője, melyet mindenkor a *beállítódás* pusztá megváltoztatása által pszichológiai öntapasztalássá változtathatunk” [HUSSERL 1972, 216]. Mondhatjuk, hogy perspektíva-váltás történik: míg egy adott nézőpontból a transzcendentális ego mint transzcendentális háttér adódik saját maga számára, egy másikból egész másként, mint a természettudományos kutatás alanya vagy tárgya, megint máskor, mint morálisan cselekvő személy stb. Minden egyes alkalommal „appercepciót szab

39 E két egymástól igen távolinak tartott filozófia – a quine-i és a husserli – összehasonlítása koránt sem annyira erőltetett, mint amilyenek első látásra tűnik. Vö.: [WOODRUFF SMITH 1994], illetve Dagfinn Føllesdal vonatkozó írásait.

ki önmagának” [HUSSERL 1972, 216], azaz mindig valamiként adódik a maga számára. Itt párhuzamot vélek felfedezni a különböző elméletekbe való behelyezkedés quine-i lehetőségével. Bizonyos nézőpontból – a fenomenológiai epokhé végrehajtása előtti állapotban – a világ minden tárgya mint elmefüggetlen, fizikai létező adódik a számomra; épp így, ha a fizikai elméleten belülről beszélek, a dolgokról csak mint elmefüggetlen, fizikai létezőkről beszélhetek. A fenomenológiai epokhé végrehajtásával, ahogy a teóriaelméletbe való behelyezkedéssel is, a kép megváltozik, a dolgok másként adódnak számomra, megváltozik az elméletem ontológiája.

A párhuzam persze nem tökéletes. Husserlnél a fenomenológiai epokhé, a fenomenológiai redukció kitüntetett a többihez képest – amennyiben egyáltalán vannak más redukciók. Ráadásul létezik a transzcendentális redukció, aminek végrehajtása után a transzcendentális ego akként mutatkozik meg, ami [HUSSERL 1972, 218]. Ha a quine-i teóriaelméleten belül a transzcendentális redukciónak volna analogonja, egy elmélet, amely egyedül képes akként megragadni a szubjektumot – vagy bármi mást –, ami, akkor nem csak a quine-i kimondhatatlan elképzelése kerülne veszélybe, de Quine relativitási tézisei is.

Ezen a ponton azonban felmerül egy probléma: úgy tűnik, hogy az a teóriaelmélet, amelyet az imént rekonstruáltam, nagyon is ennek a transzcendentális redukciót végrehajtó elméletnek a szerepére pályázik. Látszólag ez az elmélet, amelyben elmondható, hogy a szubjektum kimondhatatlan az elméletek számára, nem csinál mást, mint rendre kimondja azt, amit ő maga tételez kimondhatatlannak. A teóriaelmélet számot ad a szubjektumról és a világról is, mint ilyen, az elméleteken kívül és fölött áll – éppen az az első filozófia, aminek a létét Quine számtalanszor elutasította. Ez az értelmezés, úgy vélem, nem helytálló. A teóriaelmélet maga is elmélet, csak annyiban kitüntetett, amennyiben tárgyai az elméletek és a világ kapcsolata, melyet éppen vizsgálni akarunk. A teóriaelmélet tételei azonban magára a teóriaelméletre is érvényesek: az, ami által ez az elmélet a tárgyához kapcsolódik, éspedig helytálló módon, továbbra is kimondhatatlan a teóriaelméleten és összes alternatíváján belül.

Konklúzió Ebben a dolgozatban azt igyekeztem megmutatni, hogy a kimondhatatlan wittgensteini fogalma megjelenhet és meg is jelenik Quine filozófiájában. A kimondhatatlant Wittgensteinnél elsősorban mint annak a nyelvben kifejezhetetlen lehetőségfeltételét határoztam meg, hogy a nyelv a valóságra vonatkozzon, és amelynek léte abban mutat-

kozik meg, hogy a nyelv csakugyan vonatkozik a valóságra. Ezután Quine azon tételét vizsgáltam, amely látszólag a legkomolyabb vesztélyt jelenti tézisemre nézve: „létezni annyi, mint egy változó értékének lenni”. Eszerint a megállapítás szerint a létezés alapvetően nyelv-és elméletfüggő, semmi nem létezik, amit nem tudunk kimondani. E tétel elemzésével és az ontológiai relativitás tézisének, valamint annak a természettudományokra való kiterjesztésének bemutatásával a quine-i filozófia egy olyan aspektusára igyekeztem rávilágítani, amely utat nyit a kimondhatatlan értelmezése felé.

Ez a kimondhatatlan, úgy vélem, a wittgensteini koncepcióhoz hasonlóan a természettudományos elmélet létrejöttének lehetőségfeltétele: egyrészt a természetét tekintve nyelvi – vagyis semmilyen elméleten belül – meg nem ragadható külvilág, mely számunkra az elmélet létrejöttéhez szükséges benyomássorozatokot (ingersorozatokot) biztosítja, másrészt az elmélet kialakításának aktusát végrehajtó *szubjektum*, akiről több, minthogy eleve adott diszpozícióinál fogva aktívan közreműködik a nyelv és az elmélet létrehozásában, aligha mondható el.

Érvelésemmel szemben természetesen számos ellenvetés hozható fel, melyekkel a jelen dolgozat keretei között nem áll módomban maradéktalanul elszámolni. Ehelyett inkább csak a két általam legfontosabbnak tartott problémát említettem meg.

Az egyik a wittgensteini kimondhatatlan némiképp elnagyolt értelmezése. A szakirodalomban arra vonatkozóan sincs konszenzus, hogy ezt a fogalmat kezelhetjük-e egyáltalán egységesként, vagy Wittgenstein több, összeegyeztethetetlen jelentésben használja. A rivális álláspontok és a *Tractatus* szövegének figyelembevétel alapján úgy vélem azonban, hogy a kimondhatatlan igenis kezelhető egységes fogalomként, az általam fent megadott meghatározása pedig – ha nem is meríti ki teljes egészében a kimondhatatlan tartalmát – megragadja legfontosabb jellegzetességeit. Ennek részletes kifejtésére és igazolására azonban ebben a dolgozat keretei között nem vállalkozhattam.

A másik probléma a quine-i filozófia hasonlóan elnagyolt és egyoldalú bemutatása. Egyetérték azzal, hogy Quine maga sem az itteni érvelés minden következtetési lépésével, sem a konklúzióval nem feltétlenül értett volna egyet. Ahogy azonban a bevezetőben is hangsúlyoztam, céлом nem a quine-i intenciók feltárása volt, sem Quine leleplezése, mint naturalista bőrbe bújt kriptó-wittgensteiniánus.

Ehelyett azt szerettem volna megmutatni, hogy Quine napjainkban kisebb-nagyobb mértékben elfogadott, de tagadhatatlanul nagy hatást gyakorló nézeteinek módszeres végiggondolása lehetővé, sőt

bizonyos tekintetben szükségszerűvé is teszi, hogy helyet adjunk a kimondhatatlan – általában misztikusnak és az analitikus filozófiai hagyománytól idegennek tartott – fogalmának. Az ehhez hasonló vizsgálódások, úgy vélem, közelebb vihetnek mind a quine-i filozófia, mind a szélesebb értelemben vett analitikus filozófiai tradíció ilyen rendkívül érdekes, azonban igen keveset tárgyalt jellemzőinek megértéséhez.

Irodalomjegyzék

- Arrington, Robert L., Glock, Hans-Johann 1996, *Editor's introduction*. Robert L. Arrington, Hans-Johann Glock (szerk.), *Wittgenstein and Quine*. London, Routledge. xiii-xviii pp.
- Floyd, Juliet 2007, *Wittgenstein and The Inexpressible*. Alice Crary (szerk.), *Wittgenstein and the Moral Life: Essays in Honor of Cora Diamond*. Cambridge, Massachusetts, MIT Press. 177-234 pp.
- Frege, Gottlob 2000, *Logikai vizsgálódások, I rész. A gondolat* (Máté András ford.). Gottlob Frege, *Logikai vizsgálódások*. Budapest, Osiris Kiadó. 191-218 pp.
- Gibson, Rober F. Jr. 1982, *The Philosophy of W. V. Quine: An Expository Essay*. Tampa, Florida, University Presses of Florida .
- Hacker, P. M. S. 1996, *Wittgenstein and Quine: Proximity at Great Distance*. Robert L. Arrington, Hans-Johann Glock (szerk.), *Wittgenstein and Quine*. London, Routledge. 1-39 pp.
- Hacker, P. M. S. 2000, Was He Trying to Whistle It? . Alice Crary, Rubert Read (szerk.) *The New Wittgenstein*. London, Routledge. 353-389 pp.
- Hintikka, Jaako 1958, On Wittgenstein's 'Solipsism'. *Mind* 67/265 sz. 88-91 pp.
- Hintikka, Jaako 2003, What Does the Wittgensteinean Inexpressible Express? *The Harvard Review of Philosophy* 11/1 sz. 9-17 pp.
- Husserl, Edmund 1972, *Fenomenológia* (Baránszky Jób László ford.). Edmund Husserl, *Edmund Husserl válogatott tanulmányai*. Budapest, Gondolat Kiadó. 193-226 pp.
- McGuinness, Brian (szerk.) 2008, *Wittgenstein in Cambridge: Letters and Documents 1911–1951*. Oxford, Blackwell Publishing Ltd.
- Neumer Katalin 1991, *Határutak*. Budapest, MTA Filozófia Intézet
- Nyíri Kristóf 1980, *A monarchia szellemi életéről*. Budapest, Gondolat
- Putnam, Hilary 1990, *The Greatest Logical Positivist*. Hilary Putnam, *Realism with Human Face*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. 268-278 pp.
- Quine, Willard van Orman 1960, *Word and Object*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.

- Quine, Willard van Orman 1966, *On Simple Theories of a Complex World*. Willard van Orman Quine, *The Ways of Paradox and Other Essays*. New York, Random House. 242-247 pp.
- Quine, Willard van Orman 1969, *Existence and Quantification*. Willard van Orman Quine, *Ontological Relativity and Other Essays*. New York, Columbia University Press. 69-91 pp.
- Quine, Willard van Orman 1975, *Reply to Chomsky*. Donald Davidson, Jaako Hintikka (szerk.), *Words and Objections*. Boston, Riedel Publishing Company. 302-311 pp.
- Quine, Willard van Orman 1976, *Truth and Disquotation*. Willard van Orman Quine, *The Ways of Paradox, 2nd edition*. New York, Random House. 309-321 pp.
- Quine, Willard van Orman 1982a, *Empirical Content*. Willard van Orman Quine, *Theories and Things*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. 24-31 pp.
- Quine, Willard van Orman 1982a, *Goodman's Ways of Worldmaking*. Willard van Orman Quine, *Theories and Things*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. 96-100 pp.
- Quine, Willard van Orman 1986, *Philosophy of Logic, 2nd edition*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- Quine, Willard van Orman 1992, *Pursuit of Truth, 2nd edition*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- Quine, Willard van Orman 1995, *From Stimulus to Science*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- Quine, Willard van Orman 1999a, *Az empirizmus két dogmája* (Faragó-Szabó István ford.). Forrai Gábor, Szegedi Péter (szerk.) *Tudományfilozófia*. Budapest, Áron kiadó.
- Quine, Willard van Orman 1999b, *Naturalizált ismeretelmélet* (Farkas Katalin ford.). Forrai Gábor, Szegedi Péter (szerk.) *Tudományfilozófia*. Budapest, Áron kiadó.
- Quine, Willard van Orman 1999c, *Természeti fajták* (Farkas Katalin ford.). Forrai Gábor, Szegedi Péter (szerk.) *Tudományfilozófia*. Budapest, Áron kiadó.
- Quine, Willard van Orman 2002a, *A bizonyítékok* (Patkós Judit ford.). Forrai Gábor (szerk.), *A tapasztalattól a tudományig*. Budapest, Osiris Kiadó. 95-115 pp.
- Quine, Willard van Orman 2002b, *Arról, hogy mi van* (Eszes Boldizsár ford.). Forrai Gábor (szerk.), *A tapasztalattól a tudományig*. Budapest, Osiris Kiadó. 115-137 pp.
- Quine, Willard van Orman 2002c, *Ontológiai relativitás* (Eszes Boldizsár ford.). Forrai Gábor (szerk.), *A tapasztalattól a tudományig*.

- Budapest, Osiris Kiadó. 137-177 pp.
- Quine, Willard van Orman 2002d, *A dolgok és helyük az elméletekben* (Eszes Boldizsár ford.). Forrai Gábor (szerk.), *A tapasztalattól a tudományig*. Budapest, Osiris Kiadó. 197-225 pp.
- Quine, Willard van Orman 2004a, *Naturalism; or Living within One's Means*. Roger F. Gibson Jr. (szerk.) *Quintessence: Basic Readings from the Philosophy of W. V. Quine*. 275-287 pp.
- Quine, Willard van Orman 2004b, *Confessions of a Confirmed Extensionalist*. Roger F. Gibson Jr. (szerk.) *Quintessence: Basic Readings from the Philosophy of W. V. Quine*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. 329-338 pp.
- Quine, Willard van Orman 2008, *The Way the World Is*. Douglas B. Quine, Jaako Hintikka (szerk.), *Confessions of a Confirmed Extensionalist and Other Essays*. Cambridge, Massachusetts, Belknap Press. 166-172 pp.
- Raatikainen, Panu 2005, On How to Avoid the Indeterminacy of Translation. *Southern Journal of Philosophy* 2005/3 sz. 395-413 pp.
- Wittgenstein, Ludwig 2004, *Logikai-filozófiai értekezés* (Márkus György ford.). Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Woodruff Smith, David 1994, How to Husserl a Quine – And a Heidegger too. *Synthese* 98/1 sz. 153-173, pp.

ELTE BTK Filozófia MA II.

Takó Ferenc

Catena – chaîne – Verkettung

Kína-értelmezések univerzális rendszerekben
Athanasius Kirchertől Hegelig

E dolgozatban, ami a történeti vizsgálatra fókuszáló fejezeteit illeti, **Bevezetés** két fő célt tűztem magam elé. Az egyik, hogy a jezsuita tudományosság kialakulásának egyik legnagyobb hatású úttörőjét, Athanasius Kirchert „orientalisztikai” munkásságának tükrében bemutassam, kitérve személyének, és a nevével fémjelzett jezsuita tudományos iskolának hatására is. A másik, hogy a jezsuiták meghatározó, az „istentől eredő tanítás” nyugat-kelet irányú elterjedéséről szóló hipotézisét összevesszem G. W. F. Hegel fejlődés-konceptiójával. Minthogy Hegel Kína-képével egy korábbi írásomban bővebben foglalkoztam¹, itt csak azokra a pontokra koncentrálok, melyek a jezsuita világszemléleti móddal való összehasonlítást adekváttá teszik. A hegeli és a kircheri-jezsuita megközelítésmód összevetéséből meglátásom szerint egy szembetűnő strukturális hasonlóság világlik ki, de ezzel együtt két gyökeresen különböző előfeltevés, s ezáltal szemléletbeli különbség is felszínre kerül.

Itt szeretném kiemelni, hogy dolgozatomban nem, vagy legfeljebb említés szintjén foglalkozom a vizsgált állítások igazságának kérdésével. Az, hogy Kircher vagy Hegel „tévedett-e”, sinológiatörténeti munkák tárgyát kell hogy képezze – noha az ilyen jellegű monográfiák és

---

¹ Takó Ferenc: „»Az ész láncolata« – A kínai filozófia hegeli megítéléséről” = Takó Ferenc – Tóth Olivér István (szerk.), ...*de van benne rendszer: Tanulmányok az Eötvös Collegium 15 éves Filozófia műhelyének tiszteletére*, Budapest, Eötvös Collegium, 2012, 114–136.

tanulmányok igen ritkán említik őket –; filozófiatörténeti szempontból kizárólag a módszereiket és (hipo)téziseiket befolyásoló tényezők, az általuk megalkotott és/vagy alkalmazott konceptuális séma hordoz jelentőséget. Az egyes állítások fallibilitása e vizsgálat szempontjából annyiban érdemel figyelmet, amennyiben oka az előzetes feltevések feltétlen igazolási-bizonyítási vágya volt – e jelenség minden vizsgált szerzőnél megfigyelhető.

Részben ez utóbbi hasonlóság kapcsán teszek kitekintést dolgozatom végén arra, hogy miként kezelhető az említett gondolkodók alap-tézise a kortárs interkulturális filozófia keretei között.

Athanasius Kircher – Elmélet és gyakorlat Athanasius Kircher 1602-ben látta meg a napvilágot Geisa városában, apja a teológia professzora volt. 1618-ban kezdte meg tanulmányait a jezsuita rend Paderborni Kollégiumában, a következő csaknem húsz évet pedig – olykor különösen veszélyes – utazásokkal töltötte. 1638-tól a korabeli jezsuita kutatóhálózat központjában, Rómában végezte munkája legnagyobb részét.²

Kirchernek a régészet, a történettudomány és a „filológia” terén tett tudományos erőfeszítései legalább annyira nagyratörők voltak, mint az e kutatások révén igazolni kívánt vallásbölcseleti-vallástörténeti tézisek. Noha elmondható róla, hogy Kínát és a kínai eszmetörténetet érintő vizsgálódásain keresztül a kelet-kutatáshoz is erős szálak fűzik, nem nevezhetjük őt a szó megszokott értelmében sinológusnak. Mint az látható lesz, Kircher sinológiája, akárcsak egyiptológiája, sőt, még a mágnesesség és más fizikai jelenségek kutatása terén kifejtett munkássága is egy univerzális tudomány (*scientia universalis*³) megerősítését szolgálta, így e diszciplínák eredményei csak mintegy részeit alkották egy olyan vállalkozásnak, melynek célja az volt, hogy a keresztény tanítás egyedül igaz voltát *tudományos* bizonyítékok révén támassza alá. A hitigazságok érvelés útján való bizonyítása természetesen nem a jezsuita rend megjelenésével jött gyakorlatba a nyugati egyházban – gondoljunk csak a skolasztika istenérvelőire, Canterbury Anselmre és kortársaira –, Kircher és munkatársai azonban az érvek helyességének zálogát nem teoretikus, hanem *kézzelfogható*, tárgyi bizonyítékba kívánták helyezni. Valóban „munkatársakról” van szó,

2 Az életrajzokhoz l. Joscelyn GODWIN, *Athanasius Kircher: A Renaissance Man and the Quest for Lost Knowledge*, London, Thames and Hudson, 1979, 9–24. (E monográfia egyik legnagyobb érdeme, hogy – számos kiemelkedő munkával ellentétben – nagy hangsúlyt fektet a Kircher pályafutásának megismerésében fontos szerepet játszó rajzok és illusztrációk bemutatására, melyek a kircheri munkák meghatározó elemei).

3 l. alább!

hiszen a Kircher által működtetett tudományos gépezet nem pusztán elmélkedő gondolkodókból állt, hanem olyan szakemberekből, akik a hitből merített hipotéziseket hozzáértő vizsgálódásuk által próbálták megrendíthetetlen igazsággá alakítani.

Anthony Grafton a történetírás fejlődésének egyes jellegzeteségeiről írott *Lábjegyzet* című munkájában külön fejezetet szentel Kirchnernek és a jezsuitáknak.⁴

Vegyük szemügyre [...] Athanasius Kirchert, a német jezsuitát, aki évtizedeken át rendje római, központi kollégiumának ékessége volt, s aki – mint oly sok 17. századi tudós – több könyvet írt, mint amennyit modern utódai elolvasni remélhetnek.⁵

E szavak a kircheri életmű futó áttekintése alapján is igaznak bizonyulnak, ami egyben azt is jelenti, hogy e rövid tanulmányban Kircher elemzői és elméletalkotói tehetségét (mondhatnám, zsenijét) csak érzékeltetni tudom.⁶

A művek hatalmas terjedelme részben annak köszönhető, hogy az említetthez hasonló jezsuita kollégiumokban már összehangolt, közös munka folyt, olyan előtanulmányokkal kiegészítve, amit ma „terepmunká”-nak neveznénk.⁷ Egy-egy Kircher neve alatt megjelent mű így nem kizárólag a maga felfedte eredményeket tartalmazta, kétségtelen azonban, hogy mindeme összehangolt kutató tevékenység teoretikus háttere Kircher elméjében fogant. E munka alapját – a legtömörebben fogalmazva – a matematikai-kombinatorikai alapokon nyugvó kutatási, szerkesztési (gondoljunk a művek fizikai valójára is) és értelmezői koncepció alkotta, melyet Kircher a már említett, önmaga és általában a jezsuiták rendje által megteremtteni vágyott, a cusanusi-lullusi alapokon nyugvó univerzális tudomány (*scientia universalis*) elérésére megalkotott.⁸

4 Anthony GRAFTON, *A lábjegyzet: Egy különös történet*, Budapest, L'Harmattan – Német-Magyar Filozófiai Társaság, 2011, 129–160.

5 *Uo.*, 129. [Boros Gábor ford.]

6 A koraujkort nemcsak a tudományos élet képviselőinek körében, de általában a társadalom művelt rétegének egészét tekintve is a széleskörű érdeklődés határozta meg. Ez volt talán az utolsó olyan korszak, melyben a megjelenő és egyre nagyobb ütemben fejlődő új tudományterületek léte nem „szakosodásra”, hanem átfogó, „egészlegességre” törekvő gondolkodásra ösztönözte mindazokat, akiknek e diszciplínákba lehetőségük nyílt betekinteni.

7 *l. GRAFTON*, i.m., 129–133.

8 *A scientia universalis* fogalmához *l. Thomas LEINKAUF*, *Mundus combinatus: Studien zur Struktur der barocken Universalwissenschaft am Beispiel Athanasius Kirchers SJ (1602–1680)*, Berlin, Akademie Verlag, 1993, 131., skk. – Cusanus szemléletmódját az egésznek mint egységes, de ezen egységében dinamikus, differenciált létezőként való értelmezése határozza meg, középpontban Isten és az univerzum

Ez a [kircheri] univerzális tudomány, mely kortársa Campanella és Descartes *mathesis universalis*ának, úgy tekint saját működésére, mint amit egy, az isteni gondolkodás mintázatának megfelelő volta révén infallibilis *methodus* legitimál.⁹

Ez az univerzális tudomány egyfelől valóban magába foglalná mindazt, ami a különböző tudományterületekből ez időre mint „ismeret” szilárdult meg – Kircher rendszeralkotó tevékenysége ugyanakkor ennél összetettebb volt. Miközben ugyanis a *scientia universalis*ra, vagyis a skolasztika *scientia naturalis*ának meghaladására törekedett, töretlenül kitartott egy *theologia naturalis* mellett is.

A középpont konstitutív, a szférák szubsztanciáját alkotó jelene a szférák egészének minden részmozzanatában [e] középpont, vagyis Isten felől szemlélődik, saját magának [seiner Selbst] kibomlásaként [Entfaltung].¹⁰

Mindebből következik, hogy Istent, mint a világegyetem fizikai, metafizikai és persze etikai középpontját meg kellett védenie a fejlődő tudományosságban rejlő veszélyektől, aminek egyetlen módja az volt, hogy Istent módszeresen integrálja e tudományosságba. Ez nem pusztán Isten (jelen)létére vonatkozott, hanem Istennek a gyakorlati vagy teoretikus úton megismerhető jelenségek láncolatában betöltött meghatározó szerepére is. A kircheri enciklopedikus tudománysszemlélet így menti meg a „spekulatívát” a formalizálódó (formalizálandó) módszertantól, visszavezetve mindent az isteni egységre. Egy homéroszi szöveghelyből ered az a lánc-képzet – *catena rerum*, „a dolgok láncolata” –, mely szerint a látható és a láthatatlan világ jelenségei-elemei egy megszakítatlan folytonosságot alkotnak.¹¹ A *catena rerum* ezen elgondolása hatja át Kircher min-

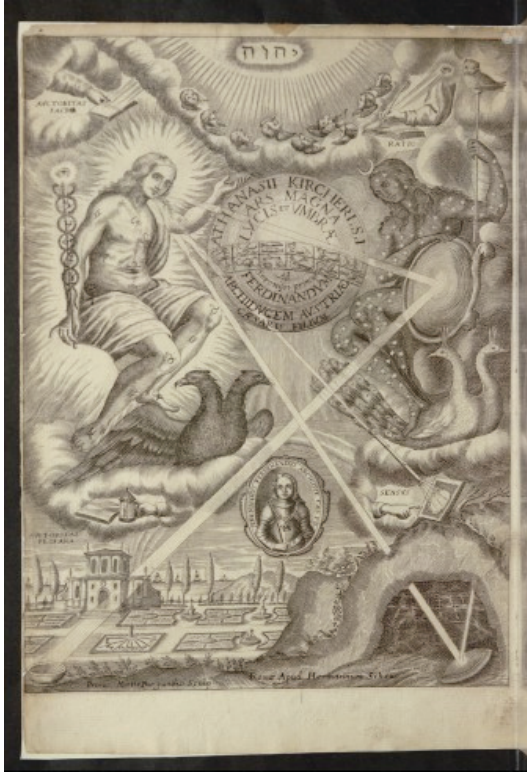
---

egységével. (Uo., 143. skk.). A középkort módszertani megfontolásaiban is nagyban meghatározó Raimundus Lullus az atyja annak az *ars generalis*, vagy *ars magna universalis* gondolatnak, mely közvetlenül is alakítja Kircher tudományos munkájának teoretikus alapját (Uo., 150. skk.) – l. még Lavinia BRANCACCIO, *China accomodata: Chinakonstruktionen in jesuitischen Schriften der Frühen Neuzeit*, Berlin, Frank & Timme, 2007, 202.; ill. Umberto ECO, *A tökéletes nyelv keresése*, Budapest, Atlantisz Kiadó, 1998, 63. skk., Cusanusról uitt: 78–80.

9 LEINKAUF, *i.m.*, 134. [saját fordításom]

10 Uo., 216. [saját fordításom]

11 l. LEINKAUF, *i.m.*, 110–111. – A szóban forgó homéroszi szöveghely a következő (Zeusz az egybegyűlt istenekhez szól): „[...] lássátok is együtt,/ egy nagy aranyláncot függesszettek itt le az égről,/ istenek, istennők, s mind csimpaszkodjatok abba:/ s még így sem húzhatjátok le a földre az égből/ Zeusz legfőbb hadurat, bármily hoszszan húzaktok:/ míg azután, ha magam vágynálak húzni magasba,/ fölhúználak a földdel is én, tengerrel is együtt:/ és az Olümposz csúcsa köré kötném ama láncot,/ és az egész mindenség fönt csünghetne a légben. (HOMÉROSZ: *Iliász*, XVIII., 18.

den művét – így a Kína vizsgálatának szenteltek is. Paula Findlen az általa szerkesztett Kircher tanulmánykötet címében úgy aposztrofálja a jezsuita tudóst, mint „az utolsó ember, aki mindent tudott”.¹² Mint hamarosan egy példán keresztül látható lesz, Kircher nem csak mindent tudott (vagy tudni akart), de mindezt egyetlen megbonthatatlan rendszerbe is kívánta foglalni.

Kircher 1629-ben már az etika, matematika és a keleti nyelvek professzora a Würzburgi Egyetemen (e három terület, noha igen különbözőnek tűnhetnek, Kircher munkásságában szorosan összekapcsolódik majd). Részben a rend nyomására választja II. Ferdinánd Bécsbe és Róma közül az utóbbit 1633-ban, s itt aztán évtizedekig

derékig benne állt az idegen országokról és nyelvekről szóló szisztematikus beszámolók igen gyorsan mozgó folyamában.¹³

[Devecseri Gábor ford.] – E szakasz különösen fontos lesz a következőkben.

12 I. Paula FINDLEN (szerk.), *Athanasius Kircher: The Last Man Who Knew Everything*, New York and London, Routledge, 2004.

13 GRAFTON, i.m., 132. [Boros Gábor ford.]

A „mindenben minden” (*omnia in omnibus*¹⁴) tanításának létrehozásához valóban nélkülözhetetlen volt, hogy *omnia*, ami csak a jezsuita kutatók munkája nyomán a világ legkülönbözőbb pontjain napvilágra került, nála fusson össze. Kircher világszemléletét – mint Leinkauf írja – *consensus* és *dissensus* (egybehangzás és ellentétben állás), *concordia* és *discordia* (összhang és különbözőség) kettőssége határozta meg¹⁵ – ide kapcsolódik első munkája, a *Magnes*, és vele a *magnetizmus* elmélete. E szerint a világot olyan erők tartják össze, melyek egymást a mágnes analógiájára vonzzák és taszítják, a vonzások középpontja, a *Magnes centralis* pedig maga Isten.¹⁶

Hasonlóképp Isten áll Kircher fénytanának magjában is, hiszen a fény maga is a mágnes(esség)ből következik (*lux magnes sequitur*¹⁷).¹⁸ Az *Ars magna lucis et umbrae* borítóján (1. ábra) láthatjuk, hogyan ragyogják be az égből érkező fénysugarak a tudományokat és III. Ferdinánd földi birodalmát, ezzel is jelezve, hogy ugyanarról a fényről, vagy helyesebben: ugyanannak a fénynek két aspektusáról van szó. Az „*Auctoritas Sacra*” felirattal ellátott könyvet egy égből lenyúló kéz készen nyújtja a földre, ennyiben tehát a hit nem képezi vita tárgyát, Isten igéje nem emberi költemény. A „*Ratio*” könyvét azonban szintén egy égből lenyúló, s alig észrevehetően az előzőnél lejjebb elhelyezkedő kéz írja az égből: az ész igazsága is az isteni igazságból származik, de azzal szemben folyamatos, születőben lévő. A fény fő forrása az Istent jelképező héber Tetragrammaton.

Ne gondoljuk azonban, hogy Kircher fénytana csak valamiféle elméleti optika része volt: ugyanúgy foglalkozott maga is különféle lencsék kidolgozásával, mint kortársai közül igen sokan, így Descartes,¹⁹ vagy Spinoza is.²⁰ Noha a racionális istenbizonyítékok keresése már a középkorban fő irányát jelentette a vallásbölcseleti munkának, a felvilágosodás előszobájában a tudományos kutatás technikái még precízebbé, az ismeretek módszeres igazoltságának igénye még meghatározóbbá vált. Ebben a közegben az egyházhoz közelálló kutatók még

14 Bővebben I. Carlos Ziller CAMENIETZKI, *Baroque Science between the Old and the New World: Father Kircher and His Colleague Valentin Stansel (1621–1705)* = FINDLEN, *i.m.*, 311–328., kül. 315–318., ill. LEINKAUF, *i.m.*, 83–92., ill. 148–149., és az itt hivatkozott szöveghelyeket!

15 *Uo.*, 75–83., kül. 80. skk.

16 LEINKAUF, *i.m.*, 327–334.

17 *vö.* LEINKAUF, *i.m.*, 25.

18 *Uo.*, 334–342.

19 Descartes lencsecsiszoló munkálkodásáról I. BOROS Gábor, *Descartes és a korai felvilágosodás*, Áron Kiadó–Brozsek Kiadó, Budapest, 2010, 74.

20 T.M. RUDAVSKY, „Galileo and Spinoza: Heroes, Heretics and Hermeneutics”, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 62., No. 4., 611–631, 618.

nagyobb erőfeszítést tettek egy transzcendens végső ok bizonyítására, s e téren a jezsuiták élen jártak eredményeikkel. Az olyan kutató gondolkodók munkássága tehát, amilyen Kircher maga is volt, fontos szerepet tölt be a következő századok empirista-pozitivisták irányzatainak megértésében. Ugyanakkor, mint azt a következőkben bemutatom majd, a praxist megalapozó ideálkép és az abból fakadó hozzáállás a német idealizmus gondolkodóira is hatással volt.

Kircher „lencsecsiszoló” tevékenységét azonban nem korlátozhatjuk pusztán a fénytana. Mindaz, amit történeti, illetve régészeti vizsgálódásában célként kitűz, nem más, mint a szó tágabb értelmében vett „lencsecsiszolás”: az antikvitás fényének a jelen szétszakadó világába való közvetítése. Ez a múltbeli fény számos szerzőn tükröződik keresztül, Kircher azonban mindig úgy finomítja lencséit – vagyis értelmezi a görögség, a patrisztika, a hieroglifikus egyiptomi hagyomány szövegeleméit – hogy a sugarak – a hagyományok, a szövegek, illetve maga a hit – egy adott pontba, a Mózessel azonosított Hermész Triszmegisztoszhoz²¹ legyenek visszavezethetők. E munka egyik gyümölcse az *Oedipus Egyptiacus*, melyben Kircher szilárd, tudományos kutatása alapjaira véli helyezni az ősi tudományt (*prisca sapientia/prisca theologia*).²² Ezen keresztül

végre lehetségessé válik oly sok rejtélyes isteni magassághoz/mélységhez egyedül a természet fényének segítségével elérni²³

és amellyel a részek az egészre, a világ egyes részei Istenre vezethetők vissza. Kircher voltaképpen itt is kombinatorikus eljárásokat alkalmaz, ezzel hozva létre „*absolutissimum humanae mentis aedificum*” – „az emberi elme tökéletes építményét”.²⁴ A tudományosan vizsgált természet ebben a rendszerben egyszerre *explicatio* és *imago Dei* (Isten kifejlése,²⁵ Isten képmása), ahol mindenben a létezés/létrejövés potenciája, dinamikus energiája van jelen (*panspermia* elmélet).²⁶ Az

21 Hermész Triszmegisztosz mai ismereteink szerint egyáltalán nem létezett, a *Corpus hermeticum*ként fennmaradt szövegtest különböző újplatonikus szerzők írásainak kompilációja. (l. BRANCACCIO, *i.m.*, 208.) A *prisca theologia* feltételezése és a Triszmegisztoszra – illetve Zoroaszterre – való visszavezetés már Ficinónál (1433–1499) nagy szerepet játszik (l. *uo.*, 218.); l. még ECO, *i.m.*, 144. sk.

22 l. LEINKAUF, *i.m.*, 252., 258., skk.

23 Athanasius KIRCHER, *Oedipus Egyptiacus*, II/498, idézi LEINKAUF, *i.m.*, 28. [saját fordításom]

24 Athanasius KIRCHER, *Ars magna sciendi sive combinatoria*, I., idézi LEINKAUF, *i.m.*, 33.

25 Ezen a ponton jelenik meg Kircher eklekticizmusában a hármasság is, l. pl. egység-kifejlés-összekapcsolódás stb. – l. LEINKAUF, 175., skk.

26 LEINKAUF, *i.m.*, 92., skk. – A kircheri gondolkodásban nemcsak az említett elő-

univerzum tehát – akárcsak az emberek világa – monarchikus rendszerként jelenik meg Kircher szemléletében.

Nem véletlen tehát, hogy Kircher minduntalan és kizárólag ama két pólusnak állította szolgálatába univerzális tudományát, melyek az istenek e világbeli monarchikus reprezentációi voltak: a római pápa és a császár szolgálatába.²⁷

A következő szakaszban az itt röviden vázolt elmélet működését egy – több művön átívelő – példán keresztül mutatom be.

**Athanasius
Kircher –
Egyiptomtól
Kínáig**

Kircher hosszú időn át, fáradságot nem sajnálva dolgozott az *Obeliscus Pamphilius* hieroglifikus jelekkel írott szövegének rekonstrukcióján. Az értelmezés alapját azok a Hermész Triszmegisztoznak tulajdonított dialógusok alkották, melyeket Kircher a katolikus tanítás egyetemességének (*katolikusságának*) filológiai bizonyítékeként kívánt megerősíteni.

Teszi mindezt az idejétmúltság makacs eltökéltségével, hiszen Isaac Casaubon már évtizedekkel korábban bebizonyította, hogy a *Corpus Hermeticum* egésze az időszámítás utáni első századokban keletkezett. [... Kircher] fideista módjára ragaszkodik hermetikusan előfeltevéseihez, vagy legalábbis a rendkívüli és csodálatos dolgok iránti vonzódásához.²⁸

Kircher tehát, az előtte lebegő célra összpontosítva előnyben részesíti saját tudományos eredményeit azokéival szemben, akik nem az Istentől eredő folyamat egységét – *catena* – igyekeznek megerősíteni.

Egyesek elméjét úgy alkotta meg a természet, hogy minden erejünkkel azon fáradoznak, hogy kitöröljék, megtámadják és teljes némaságra ítélik azokat a dolgokat, melyeket a legtudósabb szerzők időtlen idők óta nagy becsben tartottak.²⁹

Az olvasó maga is látni fogja: nem pusztán a magam sejtéseire támaszkodom, mint azt egyesek gondolhatnák, hanem a legelismertebb régi szerzőktől ránk maradt emlékekből hozom felszínre az egyiptomi tanítást, örömmel rendszerve és kapcsolva egygé így, ha nem

---

dök, de a platonikus szemlélet is megjelenik (a természet kapcsán emlékezzünk a Demiurgosra). – bővebben l. *uo.*, 254–258.

27 LEINKAUF, *i.m.*, 397. [saját fordításom]

28 Eco, *i.m.*, 154.; l. még GRAFTON, *i.m.*, 146. skk.

29 KIRCHER, *Obeliscus Pamphilius*, Róma, 1650, 35., idézi GRAFTON, *i.m.*, 147. [Boros Gábor ford.]

csalódom, az idő megszakadt menetét; hogy újra egységében váljék láthatóvá e szimbólumok³⁰ szétszakadt lánc [catena].³¹

Kircher a hermetikus korpuszra épülő hieroglifa-értelmezéssel azt akarta alátámasztani, hogy az egyiptomiak minden bölcsessége Triszmegisztoszra megy vissza, akit az egyiptomi Toth istennel, Zoroaszterrel, illetve Mózessel is azonosított. Az obeliszkről szóló széleskörű tanulmányokat is közreadó művében nemcsak a leletet mutatja be, de egyéb bizonyítékokat, történeti adatokat is.³² Ezek közt szerepel egy kronológiai táblázat, mely három oszlopban követi az eseményeket, a vízözönnel kezdve. Az első oszlop a világ teremtésétől számított időt mutatja (e szerint a vízözön 1656-ra tehető) – a vízözöntől számított időt mutatja a második oszlop; a harmadikban a számok Krisztus születéséig csökkennek.³³ Az egyházi időszámítás tehát szembeeső párhuzamba kerül egy másik, szintén az isteni cselekedetekhez, de nem azok dogmatikus értelmezéséhez, hanem az *adatolt* történethez igazodó időfelosztással. Nem azt hangsúlyozza ez a kronológia, hogy három különböző időszámítás létezik, hanem hogy a létező időszámítások *ugyanannak az időnek* a számításai (gondoljunk ismét a mágnesség elméletére vagy a fénytana). Miközben tehát az adat mint olyan a modern tudományosságban a taxonómiát, a precíz és megalapozott felosztást segíti elő, Kircher letaglózó adatgazdagságra való törekvése épp a folytonosság fenntartását, a tér-, idő-, és elsősorban hitbeli megszakíthatatlanságot szolgálja.

A jezsuiták nem csak az egyiptológia, de a sinológia alapjait is lefektették Európában, élükön a kimagasló tehetségű misszionáriussal, Matteo Riccivel.³⁴ Számos jelentős jezsuita misszionárius munkássága nyomán alakul ki Kínáról egy szilárd, tiszteletet parancsoló birodalom képe, melynek tudománya az európai tudományossággal vetekszik. Kircher számára azonban Kína nem dicsőséges birodalom volt,

30 Kircher – noha „kis híján eljut annak felismeréséig, hogy néhány főbb hieroglifa fonetikai értéket is fölvehet” (Eco, *i.m.*, 153) – megrögzötten ragaszkodik ahhoz a téziséhez, hogy a hieroglifák ideografikus jelek, melyek a valóság egy részletét ábrázolják. (l. Eco, *i.m.*, 152–154.)

31 KIRCHER, *Obeliscus...*, *i.m.*, 391., idézi Grafton, *i.m.*, 146. [saját fordításom]

32 Athanasius Kircher, *Obeliscus Pamphilius*, Ludouici Gignani, Róma, 1650.

33 *Uo.*, 50–58.

34 Ricci munkásságához l. VÁRNAI András, „Matteo Ricci és a korai jezsuita Kína-misszió” = PATSCH Ferenc SJ. (szerk.), *Misszió, globalizáció, etika: Matteo Ricci szellemi öröksége*, Budapest, JTMR Faludi Ferenc Akadémia–L’Harmattan, 51–68.; Kircher elméletére való hatásáról l. még Eco, *i.m.*, 155. sk.

hanem az ősi, hermészi tanítás torzulása. Ezt bizonyította számára a kínai írás is.

[Kircher] a kínai írásjegyekben nem megfejtendő rejtélyt lát, mint az egyiptomi hieroglifákban, hiszen ezeket még javában használták, s jelentésük nagyrészt ismert volt. Hogyan is lehetett volna szentnek és okkult titkok hordozójának tartani egy teljesen érthető írást?³⁵ [...] Mintha azt akarná mondani, hogy a kínai írás egyes fogalmakat jelöl, míg a hieroglifák *szövegeket*, a végtelenül értelmezhető tartalom egy-egy bonyolult részletét hordozzák.³⁶

A legfontosabb ezen a ponton az, hogy Kircher nem áll meg a kínai és az egyiptomi írásrendszer összevetésénél: az, hogy a kínai írás „alacsonyabb rendű” a hieroglifáknál, annak következménye, hogy a Khám, Noé fia által Egyiptomból Kínába vitt írás³⁷ itt romlásnak indult.

Filozófiai alapelveik szerzőjét Konfuciusznak nevezik, aki nem más, mint az egyiptomi Thot, akit a görögök Hermész Triszmegisztosznak hívnak; és miként az egyiptomi bölcsek egy istent tisztelnek, Hemephtet, úgy a kínai írástudók sem Konfuciusz bálványát imádják, hanem egy istenséget, akit a mennyek királyának (*regem coelorum*³⁸) neveznek.³⁹

Ezt olvassuk Kircher *China Monumentis*ének a kínai bálványokról (*De Sinensium Idolatria*) szóló fejezete legelején. A III. rész 1. fejezete már csak emlékeztet az *Oedipus Aegyptiacus* fejtegetésére, ahol Kircher leírja, miként kerül a nyugati tanítás Indiába Noé fiainak uralma idején, s miként terjed tovább innen Kínába, Japánba is.⁴⁰ E fejezet előszavában a Prédikátor könyvének ismert szakaszát idézi Kircher – „nincs semmi új dolog a nap alatt”⁴¹ –, de alább egy másik hasonlatot is említ a bölcsesség egységére vonatkozóan:

A fizika nyelvén szólva, egy ok mindig ugyanazt az okozatot váltja ki.⁴²

---

35 Eco, *i.m.*, 156. – Fontos tudnunk, hogy Kirchernek nem volt a kezében a rosette-i kőhöz hasonló „megoldó-kulcs”, tény azonban hogy ideológiája nagyban hozzájárult a hieroglifák értelmezési nehézségének miszticizálásához.

36 *Uo.*, 157–158.

37 *Vö.*: Eco, *i.m.*, 156., ill. az ott idézett műveket!

38 Nyilvánvalóan a *tian*ről van szó, a kínai eszmetörténet egyik legfontosabb fogalmáról, amit Kircher korában többen is azonosítottak a keresztény Istennel (*Deus*). l. ehhez VÁRNAI, „Matteo...”, *i.m.*, 56.

39 Athanasius KIRCHER, *China Monumentis*, Jacobus à Meurs, 1667, 131. [saját fordításom] – A mű történetéhez és felépítéséhez l. BRANCACCIO, *i.m.*, 206–230.

40 KIRCHER, *China...*, *i.m.*, 129., l. még 226.

41 l. Préd. I.9. [Károli Gáspár ford.]

42 KIRCHER, *China...*, *i.m.*, 129. [saját fordításom]

Ha azonban Konfuciusz is Hermész Triszmegisztosz,⁴³ s ha a kínaiak bölcsessége ugyanaz a bölcsesség (számos lencse által megtört isteni fény), mely az európai vallási tradíció *látszólag* különböző útjainak forrása, mindez komoly következményeket vonna maga után. Umberto Eco szavai igen szemléletesek:

Korának nagy utópistáihoz hasonlóan a jezsuita Kircher is arról álmodik, hogy a szétszabdalt Európát egy szilárd monarchia egyesíti majd, [...]. Az egzotikus nyelvek tanulmányozásának célja nem annyira tökéletességük feltárása, mint inkább az, hogy megmutassa a Társaság misszionáriusainak, „miként vezethetik vissza Krisztus tanításához azokat, kiket az ördögi gonoszság tőle eltérített.”⁴⁴

Nem az a fontos vizsgálódásunk szempontjából, hogy Kircher feltételezései megalapozottak voltak-e. Ennél sokkal jelentősebb az, hogy úgy látta, meg *kell* alapoznia e feltételezéseket, s erre minden rendelkezésre álló tudományos eszközt megragadott. Hipotéziseit ugyanis meg *kell*ett fogalmaznia, ha azt akarta, hogy az isteni mindenhatóság (*omnipotentia*) valóban mindenre és mindenkire kiterjedjen – térben és időben egyaránt. Kircher célkitűzése világos volt és roppant erőfeszítést igényelt, ama rendszer elemei pedig, melynek ő az egyik legjelentősebb képviselője volt, évszázadokon át hatottak az utókorra.⁴⁵ A következőkben e hatás egy vékony szálára fókuszálva mutatok rá a fordulatra – s ahogy e szál, e fordulat is csak az *egyik* –, mely a jezsuiták által közvetített források alapján, s mégis a jezsuita értelmezés ellenében állt be az európai gondolkodás történetében.

Ismert tény, hogy a Kínában tevékenykedő jezsuita misszionáriusok térítésbeli sikereinek legfőbb záloga az volt, hogy a kínai néphiedelem és a konfucianus tradíció rítusait a keresztény tanokkal egyeztessék össze.⁴⁶ E módszer következménye volt az ún. rítus-vita, melynek következtében a jezsuita térítők gyakorlatilag be kellett hogy szüntessék Kínában kifejtett tevékenységüket.⁴⁷ Létezett ugyanakkor a korszakban egy csoport, melynek fő állítása egy egységes, eredeti tanítás létezésére vonatkozott – ennek képviselőit nevezzük *figuristáknak*. E kör onnan kapta nevét, hogy a különböző hiedelemrendszerek egyes elemeiben az említett ősi tanítás „alakváltozatát” (*figura*) vélték felfedezni. Az irányzathoz tartozott számos jezsuita misszionárius is,

A figuristák

43 l. a fentebbi idézetet, ill. a 11. lábjegyzetet!

44 ECO, *i.m.*, 160. (az idézett szakasz Kirchertől származik)

45 l. BRANCACCIO, *i.m.*, 230.

46 Bővebben l. ehhez BRANCACCIO, *i.m.*, 54. skk.

47 l. BRANCACCIO, *i.m.*, 63–72.

akik a rítusvita tárgyát képező téziseknél még radikálisabb álláspontot képviseltek. Rowbotham a következőképpen foglalja össze a teória magját:

Az Ősi Törvény, melynek révén Isten akaratát és tanítását az ember tudomására hozta, egy Legfelsőbb Törvényhozó kezébe adatott, aki azt a feladatot kapta, hogy a Legfelőbb Lényt teljes dicsőségében képviselje az emberek előtt. E törvényhozó az emberi tudás őse, a Tudomány atyja, a nagy Tanító és morális Vezető. A zsidó hagyományban ő Enoch vagy Hannoch, de más kultúrákban más néven ismerik. A görögben ő Hermész Trismegisztosz, Egyiptomban Anubisz, Szíriában Zoroaszter. Ő az Alexandriai Thot és az arabok Edrisze avagy Adrisza. [...] Nem tartott túl sokáig felfedezniük ezt az isten-embert Fu Xi-ben, a kínai kultúra hagyomány szerinti alapítójában.⁴⁸

E tézis egyrészt a kircheri elmélet egyenes folytatásának tekinthető – ez nem jelenti, hogy a figuristák vállaltan Kircher követői lettek volna⁴⁹ –, másrészt pedig a rítusvita után is meghatározó maradt a Kína-misszió tudományos tevékenységéből kinövő 18. század végi francia sinológia egyes képviselőinél. A figuristák legjelentősebbjei közé Joseph-Henri Prémare, Joachim Bouvet, Jean-Alexis Gollet és Jean-Françoise Fouquet tartoznak.⁵⁰ Az irányzat képviselői közül néhányan mérsékeltebb nézeteket vallottak, mások egészen merész okfejtéseket dolgoztak ki,⁵¹ s tőlük ered az a „sinofília”, mely számos korabeli európai gondolkodót ért el a 17-18. század fordulóján.⁵² E kapcsolatok közül kétség kívül a Leibniz–Bouvet-levelezés és annak Leibniz munkásságára gyakorolt hatása a leglátványosabb.⁵³

Bár a Bouvet-től Leibnizhez érkező tudósítások vizsgálatának motorja jellemzően az a kérdés, hogy a neokonfucianus „metafizika” – ahogy e dilemma megfogalmazói gyakorta nevezik – meny-

48 Arnold H. ROWBOTHAM, „The Jesuit Figurists and Eighteenth-Century Religious Thought”, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 17., No. 4., 476.

49 Már az itt idézett összefoglalás is mutatja, hogy a figuristák közt – ha maga nem fél évszázaddal korábban élt volna – Kirchert is megemlíthetnénk, akit azonban – részben mert elsősorban nem Kínával foglalkozott, részben mert nem járt Kelet-Ázsiában – nem szokás ide sorolni.

50 l. ROWBOTHAM, *i.m.*, 474.

51 Prémare például odáig ment, hogy egyes kínai írásjegyeket próbált párhuzamba állítani a keresztény ábrázolásokkal és jelképekkel, ennek legalapvetőbb példája a kereszt és a tízes szám írásjegyének (十) megfeleltetési kísérlete. – l. ROWBOTHAM, *i.m.*, 479.

52 l. ehhez ROWBOTHAM, *i.m.*, 480.

53 l. VÁRNAI András, „A kínai tudományosság tanulmányozásának fontosságáról: A kínai tudományosság és az európai tudomány kapcsolódásának sajátosságai” = HRONSKY Imre et. al. (szerk.), *Tudományfilozófiai és technikapolitikai tanulmányok*, Uranosz Kiadó–MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatóintézete, Budapest, 1997, 71–84., kül. 72. skk.

nyiben hathatott a monadikus rendszer kialakulására, dolgozatom szempontjából sokkal fontosabb a leibnizi bináris aritmetika és a *Yi jing* („Vált[ak]ozások könyve”) figurái, pontosabban a *baguák* (八卦) lehetséges elrendezései közti kapcsolat. A *bagua* jelentése feltehetőleg „nyolc trigramm”,⁵⁴ ezek kombinációi jelentik azt a hatvannégy hexagrammot, vagyis hat megszakított vagy megszakítatlan vonal különböző sorba rendezéséből álló ábrák hatvannégy tagú sorát, melyet a kínai jósök a cickafarkkóróval végzett jósló-eljárásban a növénydarabok elrendeződésének „megfejtéséhez” használtak.⁵⁵ Bouvet úgy gondolta, hogy a konfucianus értelmezés összezavarta a Fu Xi nevéhez kapcsolt ábrák jelentését,⁵⁶ ha azonban az interpretációtól elvonatkoztatva vizsgálja őket, „szám, súly és mérték kvantitatív elemeire”⁵⁷ lesz képes visszavezetni az elrendezések értelmét, így találva meg az eredeti, tehát Istentől eredő igazságot – matematikai alapon. Ismét emlékeztetnék itt a kircheri módszerre: világos kombinatorikus elvek alapján alapozni meg a tudományt, mely az Istentől eredő folytonosságnak alapot teremt.

Bouvet úgy hitte, hogy misztikus matematikai víziója, melynek a zene is része volt, megfelelt az antik Görögország Pithagóreusai titkos társaságáénak, mely a világot a matematika misztériumain és a zenén keresztül akarta magyarázni.⁵⁸

Leibniz Bouvet-vel folytatott levelezése idején kidolgozta a bináris aritmetika rendszerét. Ennek lényege, hogy a számokat 0-tól 63-ig (vagyis összesen épp hatvannégyet) a 0 és az 1 kombinációiból kaphatjuk meg.⁵⁹ Mármost ha a *baguák* megszakítatlan vonalainak az 1-et, a megszakítottaknak a 0-t feleltetjük meg, a leibnizi rendszer – persze a jósláshoz használt ábrák megfelelő sorrendje mellett – párhuzamba állítható a *bagua*-sorral. E kapcsolatra ráeszmélvén mind Bouvet, mind Leibniz igazolva látta a maga elméletét, még hozzá ab-

54 A jelentés problémájához l. Henri MASPERO, *Az ókori Kína*, Gondolat, Budapest, 1978, 354–355.

55 *Uo.*, 354., skk. o., ill. l. a 3. ábrát! – A következő fejezetek szempontjából fontos lesz még, hogy a megszakított vonal neve *yin* volt, a megszakítatlané pedig *yang*.

56 A jósök szűk csoportjának végletekig egyszerűsített, így rendkívül homályos nyelve a magyarázat arra, hogy az értelmezés miért volt valóban igen nehézkes.

57 l. ehhez David MUNGELLO, *The Great Encounter of China and the West: 1500–180*, Rowman and Littlefield, New York, 2009, 101. o.; ill. ROWBOTHAM, *i.m.*, 484–485. o.

58 MUNGELLO, *i.m.*, 101. [saját fordításom] – A püthagóreusokkal való párhuzam többször is felmerül a következőkben. Fontos továbbá, hogy Kircher szemléletében szintén fontos helyet foglalt el a zene – l. ehhez LEINKAUF, *i.m.*, 342–348.

59 $0 = 0$; $1 = 1$; $2 = 10$; $3 = 11$; ... $63 = 111111$. (l. MUNGELLO, *i.m.*, 101.)

ban a formában, ahogyan ezt mindketten elfogadható igazolásnak találták: matematikailag. Bouvet úgy gondolta, hogy az elfeledett ősi kínai matematika Leibniz zsenije általi újra-felfedezése a *baguákban* rejtőző eredendő igazság jelenlétét bizonyítja; Leibniz pedig az évezredek jelekkel való egyezésben igazolva látta, hogy az isteni teremtés elvének egy elemére bukkant rá.⁶⁰

Leibniz formális szerkezetüket látja meg [a guáknak], ami pedig tagadhatatlanul bennük van, s ez a szerkezet tölti el olyan ezoterikus csodálattal, hogy (Bouvet atyának írott egyik levelében) nem habozik Hermész Trismegisztossal azonosítani megalkotójukat [...].⁶¹

Nem a matematika volt azonban az egyetlen terepe a kínai és az európai tudományosság „összehangolási” kísérleteinek.⁶² Nem elhanyagolható kapcsolódási pont Leibniz és a jezsuiták között, hogy a filozófus szintén komoly energiát fektetett egy *characteristica universalis*, egy egyetemes jelrendszer kidolgozásába. Számára azonban ez a rendszer olyan kombinatorikus alapon kellett volna hogy nyugodjon, mely mintegy magában hordozza a referált dolgok elrendezését. A kínai és az egyiptomi rendszereket Leibniz túl bonyolultnak tartotta ahhoz, hogy ezek megfeleljenek a kívánalmaknak, a tény azonban, hogy a kínai írásrendszer Kelet-Ázsia számos országát összeköti, megerősíthette abban, hogy lehetséges és szükséges egy ilyen szisztéma kidolgozása.⁶³

Látjuk tehát, hogyan él tovább a *scientia universalis* gondolata – és igénye – évtizedekkel Kircher után, s hogy miként találkozik olyan kiemelkedő jelentőségű gondolkodók célkitűzéseivel, mint például Leibniz, aki maga is egy *scientia generalis* kimunkálásán dolgozott.⁶⁴ Azt is látnunk kell azonban, hogy míg Kirchernél a logikai bizonyítás egy előfeltételezett hitigazságot volt hivatott alátámasztani, Leibniz a szükségképpen működő logika, a *praestabilita harmonia* elve alapján tartja egyértelműnek a teremtő Isten létezését.

Jean-Pierre Abel-Rémusat A kínai eszmetörténet és a zsidó-keresztény vallási tradíció kapcsolatát feltételező tudósok közül a 19. század elején Jean-Pierre Abel-

60 MUNGELLO, *i.m.*, 102–104.

61 ECO, *i.m.*, 272. – vö. Rosemont és Cook magyarázatával itt: G. W. LEIBNIZ, *Writings on China*, Chicago and La Salle, Open Court, 1994, 98.

62 l. VÁRNAI, „A kínai...”, *i.m.*, 74. sk.

63 l. ehhez BOROS Gábor, *Leibniz gyakorlati filozófiája*, Attraktor, Máriabesenyő-Gödöllő, 2009, 111–112.

64 l. BOROS, *Leibniz...*, *i.m.*, 98–99.

Rémusat emelkedett ki. A Collège de France, s ezzel együtt Európa első sinológia-tanszékét 1814-ben elnyerő Rémusat 1788-ban született, nyelvi tehetsége pedig már fiatalkorában megmutatkozott.⁶⁵ Miután huszonhárom éves korában kiadta egyik legfontosabb művét, az *Essai sur le langage et la littérature chinoises*-t, Európa legjelentősebb gondolkodói kezdték ismeretségét keresni⁶⁶ – Humboldtta is levelezésben állt. Jelentős sinológiai munkássága dacára általában egyetlen meghökkenítő hipotézise révén említik általában: az ő nevéhez kötődik a *dao* három, a *Dao de jing* 14. szakaszában felsorolt jellemzőjének és a héber Tetragrammaton hangzásuk alapján való megfeleltetése. Az említett szakaszban – melyet Rémusat Laoziról írott művében közöl⁶⁷ – a *dao* mint az összes szféra minden elemét átszövő erő, mely *yin* és *yang* váltakozásából, egymásba alakulásából áll, három nevet kap, ezek (a Rémusat által használt átírásban): *I*, *Hi* és *Wei*.⁶⁸ Rémusat ennek alapján kapcsolatot feltételez a héber Tetragrammaton, vagyis a zsidó istennév és ezen írásjegyek között (vagyis az I-H[i]-W[e] a J-H-V-[H] megfelelője volna).⁶⁹

Emlékeztetnem kell itt egyrészt Kircher *Ars Magná*jának borítójára, a Tetragrammatonból áradó fényre, s hozzá kell tennem, Kircher maga is átfogó elméletet dolgozott ki arról, hogy a különböző nyelvek istennevei hogyan származtak le (torzulásokkal persze) az egy eredeti istennévből, aminek négyessége Kircher meggyőződése szerint isteni hatásra maradt meg a különböző nyelvekben. Ezt kódolták hieroglifákba az egyiptomiak, s ezt kapta meg később az összes nép (szám szerint hetvenkettő).⁷⁰

Másrészt fontos tudnunk, hogy Rémusat idejére a jezsuitákat motiváló vallásos alapelvek – s nem utolsó sorban az egyházi nyomás – elhalványul, s ő – annak ellenére, hogy maga is egy hasonlóan mérész párhuzamot igyekszik kimutatni – több írásában is ostorozza a

65 Hartmut WALRAVENS, *Zur Geschichte der Ostasienwissenschaften in Europa*, Otto Harrassowitz Verlag, 1999, 13–20. (*Orientalistik Bibliographien und Dokumentationen*), [13.]

66 Uo., 14.

67 l. Jean-Pierre Abel-RÉMUSAT, *Mémoire sur la vie et les opinions de Lao-Tseu, philosophe chinois du VI. siècle avant notre ère*, Paris, Impr. Royale, 1823, 40–41.

68 A *pinyin* átírás szerint *yi* (夷), *xi* (希) és *wei* (微), l. TÓKEI Ferenc, *Kínai filozófia: Ókor*, Budapest, Magiszter Társadalomtudományi Alapítvány, 2005, II, 20.

69 RÉMUSAT, *i.m.*, 40–49, kül. 45.; vö. Sir. William SMITH, *A Dictionary of the Bible*, London, Little, Brown and Co., 1860, 953–954.

70 Kircher ilyen terű vizsgálódásairól l. Daniel STOLZENBERG, „Four Trees, Some Amulets and the Seventy-two names of God” = FINDLEN, *i.m.*, 149–170., kül. 157., skk.

figuristákat, amiért hitelt adtak bizonyos, a keresztény misztikából származó spekulációknak és a kínai eszmetörténetben a Szentháromság tanát vélték felfedezni.⁷¹

A különbség a figuristák és Rémusat elmélete között éppen abban mutatkozik meg, hogy az ő feltételezése „tisztán” filológiai és nyelvészeti alapokon nyugszik. A *dao* irányító erejét nem egyazon Istentől való eredetének bizonyításával, hanem a vélt fogalmi hasonlóság alapján azonosítja a logosszal, s a kor Európájában meghatározó – ugyanakkor a *dao*étól nagymértékben eltérő jelentésű – *ratio/raison* terminussal.⁷² Rémusat már nem részesíti előnyben a „misztikusabb” írásrendszert, ahogyan Kircher tette, fonetikai elemzés révén próbálja viszont kimutatni a kapcsolatot a héber és a kínai szavak között. Ezen kívül – miként korábban Kircher⁷³ – a püthagóreus és a platóni tanításnak a taoizmussal való párhuzamát hangsúlyozza.⁷⁴

A Kircher, a figuristák és Rémusat közt fennálló szemléletmódbeli hasonlóságot megfigyelhetjük egy másik jellegzetes példán, jelesen a már említett 14. szakasz fordításán Rémusat-nál. A passzus szerint, mint fent részben említettem, a *dao* „észrevehetetlen” (*yi [I]*), „illanó” (*xi [Hi]*) és „parányi” (*wei [Wei]*).⁷⁵

Megragadni a múlt *dao*ját és azzal irányítani a jelen létét, fel tudni ismerni a régi kezdetet, ezt nevezzük úgy: a *dao* fonala.⁷⁶

Rémusat 1823-ban kiadott munkájában a szakaszt franciául adja meg a főszövegben:

Celui qui saisit l'état ancien de la raison (c'est-à-dire, le néant des êtres avant la création), pour apprécier ce qui existe à présent, ou l'univers, on peut dire qu'il tient la chaîne de la raison.⁷⁷

71 I. Salomon WALD, „Chinese Jews in European Thought” = Peter KUPFER (szerk.), *Youtai – Presence and Perception of Jews and Judaism in China*, Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, 2008, 217–288, itt: 259–260.

72 I. ehhz E. H. PARKER, *Studies on Chinese Religion (1910)*, Kissinger Publishing, 2004, 76–79.

73 Vö. KIRCHER, *China...*, *i.m.*, 132–133.

74 I. RÉMUSAT, *i.m.*, 36–40, 50–52., ill. vö. már magával a mű címével és alcímével: *Mémoire sur la vie et les opinions de Lao-Tseu, philosophe chinois du VI. siècle avant notre ère, qui a professé les opinions communément attribuées à Pythagore, à Platon et à leurs Disciples* (RÉMUSAT, *i.m.*, kiemelés tőlem). – I. még PARKER, *i.m.*, *uo.*

75 Tőkei Ferenc fordításai (I. TŐKEI, *i.m.*, 21.) – A szakaszcíméről bővebben írtam Hegel Kína-képéről szóló tanulmányomban: TAKÓ, „Az ész...”, *i.m.*

76 執古之道，以御今之有。能知古始，是謂道紀。(Tőkei Ferenc fordítását módosítottam – I. TŐKEI, *i.m.*, 21.)

77 RÉMUSAT, *i.m.*, 41.

a lábjegyzet pedig a latin szöveget tartalmazza:

Tenens veterum rationem, ad regendum hujusce temporis esse, potest nesse vetus principium. Hoc est vocatum rationis catenatio.⁷⁸

Az értelmező betoldások részletes vizsgálata nélkül az utolsó szópárra hívnám fel a figyelmet: *rationis catenatio*. A *dao* „logosz”, „raison”, „ratio” ekvivalensekkel történő fordításáról fent már szóltam, itt azonban egy másik ismerős terminussal – hiszen ez jezsuita kontextusban ez *terminus*, gondoljunk csak Kircherre és a korábban tárgyalt homéroszi helyre⁷⁹ –, a *catenával* találkozunk. Ez a szókapcsolat önmagában is szimbolizálja a vizsgálandó az ész világosságának alapjára helyező Descartes utáni francia tudomány és a Descartes gondolkodását szintén befolyásoló⁸⁰ jezsuita tudomány szemlélet közti szoros kapcsolatot.

Rémusat halála után Stanislas Julien fordítása és értelmezése igazítja majd helyre a figuristák és Rémusat interpretációját,⁸¹ s mutat rá azokra a torzulásokra, melyek a figuristák és főként Rémusat munkái nyomán a kínai tanításon Európában estek. Az ő munkái nyomán ír majd Kínáról Schelling is a *Philosophie der Mythologie*-ban,⁸² kortársa, Hegel azonban elsősorban Rémusat munkáiból indul ki Kína-interpretációjában. Ugyanakkor Kína az ő rendszerében – mind Kircherével, mind a figuristákéval, mind pedig Rémusat-éval szemben – a lánc első szemét *kell* hogy jelentse.

Míg a felvilágosodás korának filozófusai (és nem csak társadalomfilozófusai) számára Kína legfőbb sajátosságát a természet rendjének az emberi (társadalmi) rendben való megjelenítése jelentette („*ordo naturae* mint *ordo humanitatis*”⁸³), Hegel „szembefordul a felvilágosodásbeli »chinoiserie-kkel« és a romantikus »indomániákkal«”⁸⁴. A jezsuita misszionáriusok, akik koruk Európájában Kínát és a Keletet mint a rend, az állandóság és a világot irányító erőkben való hit egy alig

**Georg
Wilhelm
Friedrich
Hegel –
Elmélet és
gyakorlat**

78 Uo.

79 l. a 11. lábjegyzet!

80 Descartes 1604-től maga is a la Flèche-i jezsuita líceum tanulója volt. – l. ehhez BOROS, *Descartes...*, i.m., 45–49.

81 l. PARKER, i.m., 78.

82 l. Friedrich Wilhelm Joseph SCHELLING, *Philosophie der Mythologie – China* = Adrian HSIA (szerk.), *Deutsche Denker über China*, Insel Verlag, Frankfurt am Main, 1985, 189–242, kül. 236., skk.

83 l. Du-Yul SONG, „Propedeutische Einleitung” = *Die Bedeutung der Asiatischen Welt bei Hegel, Marx und Max Weber*, doktori disszertáció (Wolfgang Goethe-Universität), Frankfurt am Main, 1972, 7–24.

84 Uo., 25.

bevehető bástyáját mutatták be, azt akarták igazolni, hogy *ugyanaz* az Istentől származó harmónia munkál *ott* is, amelyik *itt*. A filozófusok, akik e misszionáriusokat mint a *harmonia praestabilita* (Leibniz), a praxis és a teória összhangja (Wolff), az egyetemes erkölcs (Voltaire) bizonyítékának kihirdetőiként üdvözölték, *mintaként* állították Kínát Európa elé. Bármi volt is a filozófiai – vagy vallásbölcseleti – mondanója egy gondolkodónak, fókuszában akkor is Európa volt: Európa (vele a keresztény egyház) fényének emelése, vagy Európa (vele az európai ember erénye) kialakulóban lévő fényének fellobbantása.

Descartes irányítja a figyelmet az emberre ebben az Isten és alkotása közt egyensúlyozó gondolkodástörténeti korszakban, s Kant lesz az, aki a mérleget a másik oldalra billenti. Descartes a látható világ magyarázatáért a láthatatlannal való kapcsolatot keresi, Kant ugyan ezért elválasztja tőle a láthatatlan világot. Ugyanakkor, miközben a kanti ember „két világ polgára” lesz, a Ding an sich-ként való én szabadsága a jelenségvilágbeli én moralitásának teremt lehetőséget. Ez alapozza meg egy olyan világpolgári állapot létrejöttének reményét, melyre – legyen bár távoli, vagy ténylegesen elérhetetlen – az emberi *történelem* céljaként tekinthetünk, s kell tekintenünk.⁸⁵ Voltaire az egyik legelső, aki rámutat, s a német idealizmus gondolkodóinak többsége számára már egyértelmű, hogy a magyarázatot az *idő* perspektívájával kell kibővítenünk. Ekkorra, úgy tűnik, az *ittnél* nagyobb jelentőséget kap a *most*, az „örökké”-nél a „mostanáig”. A *Geschichte* létezésének észrevétele, majd vizsgálatának szüksége Hegelnél emelkedik a rendszeralkotó alapelv szintjére.

[A] világtörténetben minden ésszerűen ment végbe, [...] a világtörténet ésszerű, szükségszerű menete volt a világszellemnek, amely a történelem szubsztanciája, az az *egy* szellem, amelynek természete mindig egy és ugyanaz, és amely a világlétezésben kifejti ezt az ő egy természetét. [...] Ez, mint mondtam, kell hogy magának a történelemnek az eredménye legyen.⁸⁶

85 Immanuel KANT, „Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből” = Uó, *A vallás a pusztá ész határain belül és más írások*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1974, 61–79. „Akármilyen metafizikai fogalmat alkotson is az ember az *akarat szabadságáról*, az akarat szabadságának *jelenségeit*, az emberi cselekvéseket általános természettörvények határozzák meg éppúgy, mint minden más természeti eseményt.” (61., Vidrányi Katalin ford.; kiemelés az eredetiben)

86 G.W.F. HEGEL: „Az ész a történelemben” = *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 13–138., [18.]

Ez a „kell” a szükségszerűségre vonatkozik. Ha a történelmet „historikusan, empirikusan”⁸⁷ vizsgáljuk, észre fogjuk venni, igazoltnak fogjuk elismerni ezt a „kellést” – szemben minden preszuppozícióval.

[S]zaktörténészek által sem szabad magunkat megtévesztetnünk; mert legalábbis a német történészek között, [...] vannak olyanok, akik azt teszik, amit a filozófusoknak vetnek szemükre, hogy tudniillik a priori kitalálásokat visznek bele a történelembe.⁸⁸

Athanasius Kircher mármost a szó eme hegeli értelmében is az egyik legelső „német történész”. Akár róla és a jezsuita kutatókról is szólhatna a fenti figyelmzettetést alátámasztó hegeli példa, mely szerint

nagyon elterjedt kitalálás, hogy volt egy első és legrégebbi nép, amely állítólag közvetlenül istentől oktatva, tökéletes belátásban és bölcsességben élt [...].⁸⁹

Hegel persze emellett felhívja a figyelmet arra is, miként hat egymásra a vizsgált tárgy és a vizsgáló maga,⁹⁰ de – az ismert hely szerint – „[a]ki ésszerűen néz a világra, arra a világ is ésszerűen néz”,⁹¹ aki tehát nem lát a felszín alá, annak a felszín alatti nem is mutatja meg magát. A történelem, mely események (Geschehen) soraként tűnik fel, a szellem kategóriáit takarja: a változást (pusztulást), megifjodást, az észet.⁹²

A világtörténetet végcélja szempontjából kell tekintenünk; ez a végcél az akarat tárgya a világban. [A königsbergi jegyzet szerint pedig:] Ez a végcél szilárdan áll önmagában. Nevezik a jónak is, amelynek létre kell jönnie a világban. A világtörténet a szellem talaján áll, nem a természetén, s így végcélját csak következtetni lehet a szellem természetéből.⁹³

Csak következtetni lehet – de következtetni *lehet*: ebben rejlik a Kanttal szembeni polémia; nem kell reménykednünk benne, mert *nyilvánvalóvá válik*, ha a megfelelő módon tekintünk a világra és meglátjuk benne a fejlődés folyamatát. Hegel rendszer-elvének első – s bár részben kiforratlan, de alapjait tekintve már szilárd – foglalat, *A szellem fenomenológiája* vázolja a szellem kifejlésének azon stációit, melyek a vallás- és a filozófiatörténetben, illetve magában a világtörténelem-

87 Uo.

88 Uo.

89 Uo.

90 l. uo.

91 HEGEL, *i.m.*, 18.

92 Uo., 20–23.

93 Uo., 35. & 752.

ben is megfigyelhetők. E folyamat részletes kifejtése teszi ki a hegeli életmű jelentős részét, különös tekintettel az előadásokra. Az egyes vallási, filozófia, társadalmi, tudományos alakulatok belső fejlődése (megjelenése, alakulása, pusztulása) mind megfelelnek a szellem fejlődése egyes nagy lépéseinek, melyben *szabályszerűség* van, ésszerűség – a szó fent idézett értelmében.⁹⁴

Az egyén a maga népének, a maga világának gyermeke; az egyes ember ágaskodhatik, ahogyan akar, nem megy túl rajtuk. Mert az egy általános szellemhez tartozik, amely szubsztanciája és lényege; hogyan juthatna ki ebből? [...] Minden filozófia korának a filozófiája, szem a szellemi fejlődés egész *láncában* [...].⁹⁵

A dolgok lánc (*catena rerum*) helyett a szellemi fejlődés láncát látjuk tehát (Kette der geistigen Entwicklung). Míg a jezsuitáknál egy közvetlenül megfigyelhetetlen, szellemi létező igazságát a valóság biztosította, Hegelnél mindez az ellenkezőjébe fordul: a valóságot valami szelleminek az igazsága biztosítja. A valóság Hegelnél ténylegesen *való* lesz, s nem valami par excellence megismerhetetlen dolognak (Ding an sich-nek) a jelenségekben való pusztá tükröződése.

**Georg
Wilhelm
Friedrich
Hegel –
Kínától
Egyiptomig**

A fejlődés Hegel felfogása szerint a Kelettel kezdődik, ahol is a „Kelet” Kelet-Ázsiát, elsősorban Kína és India vallását, filozófiáját, történetét és művészetét jelenti.

Az első korszakot tehát, amelyben a szellemet vizsgáljuk, a gyermek szellemével lehet összehasonlítani. Itt úgyszólván a szellemnek a természettel való egysége uralkodik; ezt a *keleti világban* találjuk.⁹⁶

Kína nem a „tékozló fiú” – l. fent Eco megfogalmazását –, hanem egyszerűen csak a gyermek. Vallása a varázslás vallása, mely „nem igazán méltó arra, hogy »vallásnak« nevezzük”,⁹⁷ filozófiája szintúgy nem „igazi filozófia”,⁹⁸ mivel pedig Kínából

hiányzik az objektív lét és a szubjektív hozzáigazodás ellentéte, azért minden változékonyság ki van zárva és az egy helyben való topogás, amely örökké ismét megjelenik, helyettesíti azt, amit mi történetinek neveznénk.⁹⁹

94 Vö.: SONG, *i.m.*, 26. skk.

95 G.W.F. HEGEL, *Előadások a filozófia történetéről*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, I, 53. [Szemere Sami ford.; kiemelés tőlem]

96 HEGEL, *Előadások a világtörténet...*, *i.m.*, 117.

97 G.W.F. HEGEL, *Vallásfilozófiai előadások*, Budapest, Atlantisz, 2000, 120.

98 HEGEL, *Előadások a filozófia...*, *i.m.*, 104. skk.

99 HEGEL, *Előadások a világtörténet...*, *i.m.*, 214.

Afrika, jóllehet „létezésében” korábbi Kínánál, be sem lép a történelem színterére – megreked a puszta érzékiség szintjén, a szellem ebben a formában még azt a továbbra is csak *előzetes* lépést sem teszi meg, amit Kína képvisel.¹⁰⁰ A történelemnek ugyanis

a kínai birodalommal kell kezdődnie; mert ez a legrégebb, amelyről hírt ad a történelem [...].¹⁰¹

Miközben tehát Kircher és a jezsuiták egy olyan kort kerestek bonyolult hieroglifikák és különböző délről érkezett legendák fejtegetésében, amelyről nem tudtak eleget ahhoz, hogy fogalmilag megragadják, Hegel a szellem fejlődésének történetét ott kezdi, ahol a szellem maga elkezd emlékezni saját lépéseire.

Hegel Kína vizsgálatakor a szükséges mértékben támaszkodik a jezsuita misszionáriusok és a francia sinológia eredményeire.¹⁰² A tudományos eredményeket bár méltatva, mégis cinikus hangon szól Saint-Martin, Lamennais és a korábban említett Abel-Rémusat munkásságáról a keleti irodalmak vizsgálata kapcsán a *Történelemfilozófiában*, ennek apropója az ősnép-hipotézis cáfolata.¹⁰³ Hegel maga is utal rá, hogy egy, Istennel közvetlen kapcsolatban álló „primitív nép” feltételezése főként a Bibliára alapozható¹⁰⁴ – történeti bizonyítékunk azonban nincsen. Noha a jezsuitákat vagy a rend egyes képviselőit Hegel nem említi, nyilvánvaló, hogy ismerte munkásságukat, beleértve Kircher Kínát érintő vizsgálódásait.¹⁰⁵ Ilyen formán az ősnép-hipotézis elvetése implicit módon e kör tudományos tevékenységét is érinti.

A katolikus kormány művelt országokban nem térhetett ki tovább a gondolatnak és ezzel annak a szükségletnek követelményei elől, hogy

100 I. HEGEL, *Előadások a világtörténet...*, i.m., 166–170.; *Vallásfilozófiai...*, i.m., 120. skk, kül. 130.; ill. *A szellem fenomenológiája* „Tudat”-fejezetét, kül. „Az érzéki bizonyosság” szakaszt (G.W.F. HEGEL, *A szellem fenomenológiája*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 57–64.)

101 HEGEL, *Előadások a világtörténet...*, i.m., 214.

102 Fontos tudnunk, hogy Hegel Indiáról és Kínáról csak a filozófiatörténeti előadások utolsó szakaszában, 1825 után beszélt mint a filozófiatörténet részéről, holott az előadásokat már 1816 óta folytatta (nem számítva a még korábbi, 1805/06-os jenai tanévet). – I. Young Kun KIM, „Hegel’s Criticism of Chinese Philosophy”, *Philosophy East and West*, Vol. 28., No. 2., 173–180. [173.]

103 HEGEL, *Előadások a világtörténet...*, i.m., 120.

104 Uo., 119.

105 Egyértelmű bizonyíték erre Kircher név szerint való említése a kereszténység korai irányzatai tanításának Kínában való megjelenése kapcsán. Erről szólva Hegel utal arra a kőtáblára, melyet Kircher a *China Illustratában* mutat be részletesen, reflexiót azonban itt sem találunk Kircher megállapításaira. – I. HEGEL, *Előadások a világtörténet...*, i.m., 223.; ill. a sztelére és Kircher munkájára vonatkozóan GRAFTON, i.m., 130. skk.

szövetségre lépjen a tudománnyal és a filozófiával. Beszédesen impozánsan sorolta *Lamennais* abbé az igazi vallás ismertető jegyei között, hogy általánosnak, azaz katolikusnak, és a *legrégebbernek* kell lennie [...].¹⁰⁶

A tudományos kutatás itt kritika tárgyává tett egyházi befolyásolása tehát azt a célt szolgálja Hegel szerint, hogy a hitet helyezték arra a korai időre, amiről – mindaddig – nem találtak adatot. Hegel ezzel szemben *semmit* nem helyez oda. Lényegesen kevesebb kritikával illeti viszont azokat a rémusat-i állításokat, melyek a – fent tárgyalt – vallástörténeti-fonológiai fejtegetésekben találhatóak. A két, konkrét utalást tartalmazó hely:

„Az akit néztek és nem láttok, – neve J; s hallod és nem hallod őt, – s neve Hi; kezded keresed, s nem éred el, – s neve Vei. Elébe mész és nem látod fejt; mögötte mész és nem látod hátát.”¹⁰⁷ E különbségek neve: „az ész láncolata” [die Verkettung der Vernunft¹⁰⁸]. A hely idézésével kapcsolatban természetesen *Jehovára* és az afrikai királynévre, *Jubára* emlékeztettek, *Jovisra* is. Ez a J-hi-vei vagy J-H-V továbbá az abszoltú mélységet és a semmit jelenti: A legmagasabb, a végső, az eredeti, az első, minden dolog eredete: a semmi, üres, a teljesen meghatározatlan (az elvont általános); nevezik *Taonak* is, az észnek.¹⁰⁹

A Tao az általános. Igen figyelemreméltó viszont, hogy amennyiben az általános valami ésszerű és konkrét, nyomban felbukkan a három, a hármasság meghatározása. Az Ész [Vernunft] hozta létre az Egyet, az Egy a Kettőt, a Kettő a Hármat – a Három pedig a világegyetemet;¹¹⁰ ugyanezt látjuk Püthagorásznál. [...] Itt egy triádról van szó. Ennek első meghatározása az Egy, s ezt „J”-vel jelölik. A második meghatározása a Csi vagy lenge szellő, a harmadik a Vei, a közvetítő hírnök, követ. Ez a három jel talán nem is kínai; egyesek a „J”, „H”, „V” betűket vélik felfedezni bennük [...].¹¹¹

106 HEGEL, *Előadások a világtörténet...*, i.m., 120.

107 l. *Dao de jing*, 14. = TŐKEI, i.m., 21.; ill. l. e dlgozat V. szakaszát!

108 Hegel itt Rémusat fordítására, azon belül is feltehetőleg a latin szövegre támaszkodik – a *chain* és a *catenatio* különbsége ugyanis nagyjából *Kette* és *Verkettung* különbségének felel meg, Hegel pedig *Verkettungot* ad meg.

109 HEGEL, *Előadások a filozófia...*, i.m., 110.

110 vö.: „A *dao* [道] szülte az Egyet [一], az Egy szülte a kettőt [二], a kettő szülte a hármat [三], s a három szülte az összes létezőket (*wanwu* 萬物).” (*Dao de jing*, 42. = TŐKEI, i.m., 31. [Tőkei Ferenc fordítása]) – Hegel a *Filozófiatörténetben* még nem „világegyetem”-et (Universum) ír, hanem „világ”-ot (Welt – l. HEGEL, *Előadások a filozófia...*, i.m., 109.). Ez a különbség – legyen bár szándékolt vagy szándékolatlan – is érzékelteti azt a finom különbséget, melyet Hegel a taoizmus filozófia- és vallástörténetbeli szerepe között megtesz.

111 HEGEL, *Vallásfilozófiai...*, i.m., 135–136.

Hegel szembevetően nem foglal állást egyik esetben sem a Rémusától származó elképzelés mellett, vagy azzal szemben.¹¹² „Természetesen Jehovára emlékeztettek”, mondja, s a természetesség okát részben magában a hegeli rendszerben kell keresnünk. Nem különösebben lényeges Hegel számára, hogy Püthagorász valóban kapcsolatban állhatott-e a keleti bölcselettel – „mindenütt elterjedt monda, hogy Pythagoras Indiából és Egyiptomból hozta filozófiáját”¹¹³ –; annyiban ugyanis természetes e kapcsolat létezése, hogy ugyanannak az egy szellemnek a fejlődése során léptek fel az egyes fázisok, melyekben Laozi és Püthagorász éltek.

Hegel számára nem tűnik a rendszertől idegennek a *dao* terminusa a „Vernunft” megfelelővel visszaadni, ugyanis

[a] taoista szektában megindul a gondolatba, a tiszta elembe való átmenet folyamata; nem szabad viszont azt hinnünk, hogy ezzel valamiféle magasabb rendű szellemi vallás született.¹¹⁴

A folyamat, mely Ázsiában elindul, Indián,¹¹⁵ majd Elő-Ázsián át jut el Európáig, s csak itt játszik szerepet Perzsia mellett Egyiptom, mint a görög „szabad élethez” való „belső átmenet”.¹¹⁶ Egyiptom nem lép túl a természetszemléleten, s több tekintetben Kína, India és Perzsia szintje alatt áll, hiányoznak belőle az ott meglévő elemek legjelentősebbjei.¹¹⁷ Egyesek emlékeztetnek ugyan amazokra, de ez nem tényleges kapcsolat – kivéve persze annyiban, hogy a szellem az, ami itt

112 l. még KIM, *i.m.*, 177. – Ennek oka természetesen – legalábbis részben – az is lehet, hogy Hegelnek egyáltalán nem voltak más forrásai a taoizmusra vonatkozóan. Emellett érvel Wong Kwok KUI, „Hegel’s Criticism of Taoism and its Implications”, *Philosophy East and West*, Vol. 61., No. 1., 56–79. [56 sk.]

113 HEGEL, *Előadások a filozófia... i.m.*, 66. – vö.: *Előadások a világtörténet... i.m.*, 373., ahol Hegel maga fogalmaz így: „[V]alószínű, hogy Pythagoras az egyiptomi papok életének szemléletéből merítette rendjének képzetét.”

114 HEGEL, *Vallásfilozófiai... i.m.*, 139.; vö.: *A szellem fenomenológiája* „Öntudat”-fejezetének a „Szkepticizmus” szakaszával (Hegel, *A szellem fenomenológiája, i.m.*, 110.) – természetesen nem állítom azonban, hogy Hegel a taoizmust a szkepticizmusnak feleltetné meg, vagy hogy minden, amit a *Fenomenológiában* e fázisról mond, érvényes volna szerinte a taoizmusra is!

115 E dolgozat keretei közt nem szólok bővebben az ind filozófia és a buddhizmus hegeli tárgyalásáról, tudnivaló azonban, hogy ezek jelentik az első lépést „Kínától Európa felé”. A buddhizmus a természetvallás második formájaként jelenik meg (l. HEGEL, *Vallásfilozófiai... i.m.*, 140. skk.), a „filozófia” pedig, akárcsak a kínai, nem kap nagyobb szerepet, mint hogy előszobája lehet a görög gondolkodásnak, ahol a tényleges filozófiatörténet Hegel szemlélete szerint elkezdődik. (l. HEGEL, *Előadások a filozófia... i.m.*, 110–125, kül. 123–125.)

116 l. pl. HEGEL, *Előadások a világtörténet... i.m.*, 188–189, 195–196.

117 HEGEL, *Előadások a világtörténet... i.m.*, 376.

mintegy „lendületet vesz”, hogy a görög világban a következő fokra lépjen, amit azonban itt még nem ér el.¹¹⁸

Nevetséges az az állítás, hogy a görög filozófusok innen vették bölcsességüket. *Pythagoras* ott volt; de nem tudjuk, mit hozott el onnan. [...] De maga *Pythagoras* sem jutott még el a szabad gondolathoz, hanem csak a számhoz [...].¹¹⁹

Konklúzió Hegel rendszerében Istennek és az Isten általi teremtettségnek meghatározó szerepe van.

A szellem csak az, amivé teszi magát; ehhez szükséges, hogy feltételezze magát. Csak az a belátás békítheti ki a szellemet a világtörténettel és a valósággal, hogy az, ami történt és mindennap történik, nemcsak istentől jön és nincs isten nélkül, hanem lényegileg magának istennek műve.¹²⁰

[A] filozófia tartalma, szükséglete és érdeke semmiben sem különbözik a vallásétól. A vallás tárgya ugyanaz, mint a filozófiáé: az örök igazság, Isten és semmi más, mint Isten és Isten explikációja.¹²¹

Ez az explikáció Hegel szerint kizárólag egy világosan megrajzolható, folytonos utat járhat be, aminek azonban nem *minálunk* kell keresni a kiindulópontját, hanem a Keletben. Mit mondhatunk tehát Athanasius Kircher és a jezsuiták munkásságának és a hegeli rendszernek a hasonlóságáról és különbségeiről, melyek között Rémusat nagyratörő, de Hegel számára csak „természetes” tézise jelent adatolt kapcsolatot?

1) Mind a jezsuiták, mind pedig Hegel alapelvét egyfajta lánc-képzet adja. Ez a *catena(tio)*, *chaîne*, *Verkettung* határozza meg azt a módot, ahogyan a vizsgálható tárgyra tekintenek. Ezt a szemléleti hasonlóságot azonban, még ha bizonyos terminológiai egyezés feltételezésére sarkall is minket, nem tekinthetjük a két konceptuális séma egyezésének.

A XVII. század a filozófiai „rendszer” felépítésében látta a filozófiai megismerés legfőbb feladatát. Eszerint valódi „filozófiai” tudásra csak akkor tehetünk szert, [...] ha a gondolat képes valamilyen legfőbb létezésből, a legfőbb, intuitív módon megragadott alapbizonyosságból kiindulva *e bizonyosság fényét minden levezetett létre és tudásra kiterjeszteni*.¹²²

118 Uo., 383. sk.

119 Uo., 388.

120 HEGEL, *Előadások a világtörténet...*, i.m., 746.

121 HEGEL, *Vallásfilozófiai...*, i.m., 16.

122 Ernst CASSIRER, *A felvilágosodás filozófiája*, Budapest, Atlantisz, 2007, 23. [Scheer Katalin ford.; kiemelés tőlem.]

Emlékezzünk rá, hogyan ábrázolja Kircher fénytanában, már az *Ars Magna* borítóján is a(z Istentől eredő) fény megtörését, s útját az emberi világba. Gondoljunk a korszak fő tudományos irányvonalára, a lencsék (távcsövek és nagyítók) kidolgozásának már-már „lázában” dolgozó filozófusokra. Épp úgy munkálkodott tehát Kircher a *lánc* folytonosságának megteremtésén, ahogyan – másokkal együtt – a fényt továbbító lencsék kidolgozásán is.

Ez [ti. a bizonyosság fényének kiterjesztése] úgy történik, hogy az első és eredendő bizonyossághoz a bizonyítás és a szigorú következtetés módszerének alkalmazásával közvetve más tételeket is hozzákapcsolunk, *s e közvetett összekapcsolás útján a tudható dolgok egész láncolatán végighaladva e láncolat végül önmagába zárul. Egyetlen láncszemet sem vonhatunk ki az egészből, egyik sem értelmezhető önmaga által és önmagából.*¹²³

2) Hegelnél ugyanakkor, bár a lánc megszakíthatatlanságának követelménye ugyanúgy megtalálható, nincs szükség már a dedukció *ilyen* formájára.¹²⁴ A lánc nem attól marad megszakíthatatlan, hogy az egyes szemek egymásból következnek, hanem hogy a lánc, ami az emberi történelem és annak különböző aspektusai képében megjelenik, „minden szemében” megfelel a szellem fejlődése egy fokának. Ezért ami a jezsuiták számára a lánc visszafejtendő leágazásának tűnik, Hegel számára *természetesen* van úgy, ahogyan. Az tehát, hogy a láncszemeket a szellem mindent átfogó egysége köti össze, lehetővé teszi, hogy e láncszemek a *fejlődés* lépéseit jelentsék.

Hogyan lehetne elgondolható és lehetséges, hogy az ész legnagyobb igyekezete az ésszerűtlenségben [Unvernunft] és zavarodottságban [Verwirrung] mutatkozzon meg?¹²⁵

3) Az ésszerűtlenség ebben az esetben a fejlődés hiányát jelenti – amiben tehát nincs fejlődés, az ésszerűtlennek minősül. A jezsuiták megközelítése szerint ezzel szemben minden olyan igyekezet, melyet az ész a megfelelő módon kifejthet, az egyedül kívánatos múltbéli állapot tökéletességének újrateremtéséért való munkálkodás lehet. Ebben a konceptuális sémában a *más* csak az *egyetlen* alakváltozataként létezik. Kircher viláértelmezésében nem lehet szó fejlődésről, mert az ideálkép, amire minden megállapítás mutat, a múltban van. A fo-

123 Uo.

124 Arról, hogy a dedukció XVII. századi formája már a következő században átalakul, l. CASSIRER, *i.m.*, 23. skk.

125 Anton MEUSEL, *Hegel und das Problem der Philosophischen Polemik*, Berlin, Junker und Dünnhaut Verlag, 1942, 69.

lyamatos változás és átalakulás egyetlen időn és téren kívüli egységben alkot rendszert. Hegel rendszere ezzel szemben a jövőbe mutat, a szellem kifejlésének és önmagába való visszatérésének valamikori – s mindenkori – jövőjébe. Ezzel szavatolja, hogy a múltban semmi nem „rossz” vagy „helytelen”, egyszerűen a szellem útjának adott fokán áll. Ez az út Keletről Nyugatra tart. A jezsuita tudomány utat *akar* nyitni „a bizonyosság fényének” a múltból a jelen felé – Hegelnél a fény növekedését a fejlődés fokain való előrehaladás jelenti.

Nem szeretném azt sugallni mindezzel, hogy Hegel és a jezsuita tudomány közt valamilyen rejtett kapcsolat áll fenn. Kircher és a jezsuita tudósok köre nem másnak a megteremtésén munkálkodott, mint a népek bölcséleti tradíciójának és *egyben* történetének – a különböző történeteknek – egyetlen, mindent magába foglaló, pontosabban mindennek forrását jelentő eszme alatti egyesítésén. Nem az „emberiség történetéről” beszéltek – ami ugyanis a földi *történetekben* megjelent, egy időn felül álló Istentől kapott tanítás volt. Kiemelt feladatulknak tartották, hogy a világban található – vallási, bölcséleti, s nem utolsó sorban *politikai* – széttagoltságot ne csak elméletben próbálják föloldani (ennek köszönhető, hogy Európának a misztikus, illetve szkeptikus, szarkasztikus úti beszámolókon túl egyáltalán *volt* Kínaképe), ugyanakkor minden általuk folytatott gyakorlat alárendelődött annak az elméletnek, melyet tevékenységük során igazolni voltak hivatottak. A figuristák kortársai, így például Leibniz és Wolff megerősítést nyernek a misszionáriusok jelentéseitől, ugyanígy Voltaire, s az enciklopédisták is.¹²⁶ Herder a voltaire-i sinofília és a montesquieu-i elutasítás után Kína megítélésének középútját keresi, hiszen

a kezünkben van néhány alapvető munka a törvényhozásukról, erkölcsi felfogásukról, valamint birodalmuknak a távoli múltba nyúló történelméről, *azon kívül néhány, kétségkívül pártatlan tudósítás is* [...] ¹²⁷

A lábjegyzetben felsorolt „pártatlan tudósítások” jelentős része a jezsuita misszionáriusok munkája, illetve beszámolóik gyűjteményei. Herder ismeri Kircher munkásságának legalábbis egy részét,¹²⁸ s bár Kína vizsgálatában már nem hagyatkozik rá – a jól-ismert és folyton

126 l. bővebben: VÁRNAI András, *A francia felvilágosodás történetiszemléletéről*, A filozófia időszerű kérdései/57., Budapest, 1983.

127 Johann Gottfried HERDER, „Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról” = *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1978, 41–454., [175.] (Imre Katalin és Rozsnyai Ervin ford.; kiemelés tőlem.)

128 l. *uo.*, 62. – Itt Herder egészen más kontextusban, de megemlíti Kircher csillagászati munkálkodását is.

visszatérő lánc-képzet és az ennek folytán le nem tűnő kapcsolat-hipotézis nála is megjelenik:

Mi németek, akár az amerikaiak, nyugodtan élhetnénk még erdeinkben [...], ha nem nyomult volna oly közel hozzánk az idegen kultúrák láncja, és nem kényszerített volna bennünket egész évszázadok erejével arra, hogy mi is bekapcsolódjunk a láncba. A római a maga műveltségét Görögországból hozta, a görögök Ázsiától és Egyiptomtól kapták, Egyiptom Ázsiától, Kína talán Egyiptomtól – így halad a lánc az első karikától, s egyszer talán általéri a földet.¹²⁹

Bár a népek közti kapcsolatot *talánok* borítják, a legfontosabb, hogy a kapcsolatnak léteznie *kell*. Ugyanígy van ez Hegelnél is, de az ő kifejtésében – mely a szellem kifejlésének lépéseit írja le – a kapcsolat talánoktól mentes: abból ered, hogy a láncszemek ugyanannak a szellemnek a folytonosan alakuló állapotait képviselik. Még ha a Kelet vizsgálatának következő fázisa egy Hegellel folytatott polémia volt is – ti. Marxé¹³⁰ –, Hegel Kína-értelmezése meghatározó jelentőségű az utána következő gondolkodók szemléletmódjára nézve. Az a lánc tehát, mely Kirchertől indul el, végigfut a következő századokon, eléri Hegelt – s nála sem szakad meg.

A Nyugat és Kína egymásra hatásának útját az elmúlt évtizedekben számos nyugati és kínai gondolkodó vizsgálta, elsősorban a „komparatív filozófia” és az „interkulturális filozófia” zászlaja alatt. E munkák fókuszában többek közt a fent említett gondolkodók állnak, az összevetés-összemérés eljárásának hátterében azonban jórészt a nyugati és a kínai eszmetörténet egyes meghatározó fogalmainak torzított interpretációja áll.¹³¹ Ugyanakkor – s ezt bizonyítja e dolgozat is –, ha szemügyre vesszük azokat a gondolkodástörténeti korszakokat – s e korszakok egyes képviselőit –, melyek általában az ilyen jellegű kutatások tárgyát szolgáltatják, észreveszünk köztük legalábbis egy, mindegyikük esetében lényegi, közös tulajdonságot: az *egyre való visszavezetés igényét*. Hangsúlyoznom kell, hogy a különböző korok egymástól gyökeresen különböző nézeteket valló filozófusai, gondolkodói *nem ugyanarról* beszélnek, amikor a maguk kiinduló *egyét* megpróbálják megragadni. A „morálfilozófiai” összehasonlítások

Kitekintés

129 Johann Gottfried HERDER, „Értekezés a nyelv eredetéről” = Uő, *Értekezések, levelek, Európa könyvkiadó, Budapest, 1983, 169–345., [339.]* (Rajnai László ford.)

130 l. SONG, *i.m.*, 64.

131 Minderről bővebben írtam „Pár-beszéd” c. dolgozatomban (l.: TAKÓ Ferenc, „Pár-beszéd” (Tanulmány az ELTE BTK HÖK Tudományos Ösztöndíj Pályázatára, 2011 ősz).

középpontjában a kínai bölcselet egyes iskolái közül leggyakrabban a konfucianus tanítást, a „metafizikai(bb)” párhuzamok kimutatásának kísérletéhez a taoizmust emelik ki. Ami a konfuciuszi „régí királyok útját”,¹³² vagyis a konfucianus magatartás kialakításának legfőbb alapját, illetve a *daot* mint az egy (一), s ezen keresztül minden dolgok szülőjét¹³³ hasonlóná teszi a minden „fény” forrását jelentő kircheri, s a harmóniát eleve megalkotó leibnizi istenhez, az erény szerinti döntés képességét belénk helyező voltaire-i gondviseléshez,¹³⁴ vagy a hegeli szellemhez – nem más, mint ezek egy volta. A „*dao* fonala” (道紀) csak annyiban hasonlít a „dolgok láncára” (*catena rerum*) vagy az „ész láncolatára” (*die Verkettung der Vernunft*), hogy megszakíthatatlansága révén visszavezethet minket a kezdethez, kiindulópontot adva létezésünknek. E kiindulópont nem minden esetben „ok”, nem minden esetben ragadható meg fogalmilag, de az esetek többségében – különösképp azon gondolkodóknál, akiket felhasználva a Kína–Nyugat összevetésre jellemzően sor kerül – igaz rá, hogy *egy*. Ezért hogyha a kultúrák determinált elszigeteltségét valló kulturális relativizmus és az eredendő hasonlóságukat hirdető kulturális univerzalizmus végletei között középutat keresünk – ebben pedig meg kell fogadnunk Herder tanácsát –, e keresést az *egy*-ség ilyen értelemben vett alapelveivel kell kezdenünk. Ennek oka nem az, hogy az említett gondolkodók között – úgy tűnik – az *egység* jelenléte teremt csak kapcsolatot, így ebből volnánk *kénytelenek* kiindulni. Ezzel szemben annak oka, hogy ezzel az *egységgel* kell kezdenünk, éppenséggel az, hogy mindazok, akik egy interkulturális filozófia igényével lépnek fel, s akik ezt létrehozni vágyván az említett gondolkodástörténeti momentumok vizsgálatába kezdenek, éppen ezeket a korszakokat emelik ki és vizsgálják mint összehasonlíthatókat. Amiért tehát Kircher, Leibniz, Voltaire vagy Hegel Kínához fordult, ugyanazért fordul most az e filozófusokat az ideálképe megvalósításához – a hasonlóság kimutatásához és ezzel az összhang megteremtéséhez – felhasználó interkulturális filozófus is Kínához: összeforrasztandó a maga korára szétszakadtnak tűnő láncot.

---

132 l. pl. *Lunyu*, I.4, I.12.

133 l. *Dao de jing*, 42.

134 vö.: VOLTAIRE, *A tudatlan filozófus, Voltaire válogatott filozófiai írásai*, szerk. LUDASSY Mária, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991, 385–438, [402].

Felhasznált irodalom

Elsődleges irodalom

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Előadások a filozófia történetéről*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.

HEGEL: *A szellem fenomenológiája*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

HEGEL: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

HEGEL: *Vallásfilozófiai előadások*, Atlantisz, Budapest, 2000.

HERDER, Johann Gottfried: „Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról” = *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1978, 41–454.

HERDER: „Értekezés a nyelv eredetéről” = Uő: *Értekezések, levelek*, Európa könyvkiadó, Budapest, 1983, 169–345.

KANT, Immanuel: „Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből” = Uő, *A vallás a pusztaság határain belül és más írások*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1974, 61–79.

KIRCHER, Athanasius: *Arsmagnalucisetumbrae*, Ludouici Grignani, Róma, 1646. (http://echo.mpiwg-berlin.mpg.de/ECHODocViewfull?mode=imagepath&url=/mpiwg/online/permanent/einstein_exhibition/sources/5G6UYVGT/pageimg&viewMode=images; 2012. 04. 10.)

KIRCHER: *Obeliscus Pamphilius*, Ludouici Gignani, Róma, 1650. (http://echo.mpiwg-berlin.mpg.de/ECHODocViewfull?url=http://content.mpiwg-berlin.mpg.de/mpiwg/online/permanent/einstein_exhibition/sources/VZBBKTXN/index.meta&mode=texttool&viewMode=images; 2012. 04. 10.)

RÉMUSAT, Jean-Pierre Abel: *Mémoire sur la vie et les opinions de Lao-Tseu, philosophe chinois du VI. siècle avant notre ère*, Impr. Royale, Paris, 1823.

SCHELLING, Friedrich Wilhelm Joseph: *Philosophie der Mythologie – China* = Adrian HSIA (szerk.): *Deutsche Denker über China*, Insel Verlag, Frankfurt am Main, 1985, 189–242.

VOLTAIRE, *A tudatlan filozófus* = Uő.: *Válogatott filozófiai írásai*, (LUDASSY Mária szerk.), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.

Másodlagos irodalom

BOROS Gábor: *Descartes és a korai felvilágosodás*, Áron Kiadó–Brozsek Kiadó, Budapest, 2010.

BOROS: *Leibniz gyakorlati filozófiája*, Attraktor, Máriabesenyő-Gödöllő, 2009.

BRANCACCIO, Lavinia: *China accomodata: Chinakonstruktionen in jesuitischen Schriften der Frühen Neuzeit*, Frank & Timme, Berlin, 2007.

- CAMENIETZKI, Carlos Ziller: *Baroque Science between the Old and the New World: Father Kircher and His Colleague Valentin Stansel (1621–1705)* = Paula FINDLEN (szerk.): *Athanasius Kircher: The Last Man Who Knew Everything*, Routledge, New York and London, 2004, 311–328.
- CASSIRER, Ernst: *A felvilágosodás filozófiája*, Atlantisz, Budapest, 2007.
- ECO, Umberto: *A tökéletes nyelv keresése*, Atlantisz Kiadó, Budapest, 1998.
- GODWIN, Joscelyn: *Athanasius Kircher: A Renaissance Man and the Quest for Lost Knowledge*, Thames and Hudson, London, 1979.
- GRAFTON, Anthony: *A lábjegyzet: Egy különös történet*, L'Harmattan – Német-Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 2011.
- KIM, Young Kun: „Hegel’s Criticism of Chinese Philosophy”, *Philosophy East and West*, Vol. 28., No. 2., 173–180.
- KUI, Wong Kwok: „Hegel’s Criticism of Taoism and its Implications”, *Philosophy East and West*, Vol. 61., No. 1., 56–79.
- LEINKAUF, Thomas: *Mundus combinatus: Studien zur Struktur der barocken Universal-wissenschaft am Beispiel Athanasius Kirchers SJ (1602–1680)*, Akademie Verlag, Berlin, 1993.
- MASPERO, Henri: *Az ókori Kína*, Gondolat, Budapest, 1978.
- MEUSEL, Anton: *Hegel und das Problem der Philosophischen Polemik*, Junker und Dünnhaut Verlag, Berlin, 1942.
- MUNGELLO, David: *The Great Encounter of China and the West: 1500–180*, Rowman and Littlefield, New York, 2009.
- PARKER, E. H.: *Studies on Chinese Religion (1910)*, Kissinger Publishing, 2004.
- ROWBOTHAM, Arnold H.: „The Jesuit Figurists and Eighteenth-Century Religious Thought”, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 17., No. 4., 471–485.
- SONG, Du-Yul: „Propedeutische Einleitung” = *Die Bedeutung der Asiatischen Welt bei Hegel, Marx und Max Weber*, doktori disszertáció (Wolfgang Goethe-Universität), Frankfurt am Main, 1972.
- SMITH, Sir. William: *A Dictionary of the Bible*, Little, Brown and Co., London, 1860.
- STOLZENBERG, Daniel: „Four Trees, Some Amulets and the Seventy-two names of God” = Paula FINDLEN (szerk.): *Athanasius Kircher: The Last Man Who Knew Everything*, Routledge, New York and London, 2004, 149–170.
- TAKÓ Ferenc, „Pár-beszéd” (Tanulmány az ELTE BTK HÖK Tudományos Ösztöndíj Pályázatára, 2011 ősz.

- TAKÓ: „»Az ész láncolata« – A kínai filozófia hegeli megítéléséről”
= TAKÓ Ferenc–TÓTH Olivér István (szerk.), *...de van benne rendszer: Tanulmányok az Eötvös Collegium Filozófia műhelye 15 éves fennállásának évfordulójára*, Eötvös Collegium, 2012, 114–136.
[megjelenés alatt]
- TŐKEI Ferenc: *Kínai filozófia: Ókor*, Magiszter Társadalomtudományi Alapítvány, Budapest, 2005, II.
- VÁRNAI András: „A felvilágosodás Kelet-képének forrásai: A jezsuita Kína-tudósítások”, *Világosság*, 1976/1. 19–27.
- VÁRNAI: „A kínai tudományosság tanulmányozásának fontosságáról: A kínai tudományosság és az európai tudomány kapcsolódásának sajátosságai” = HRONSZKY Imre et. al. (szerk.), *Tudományfilozófiai és technikapolitikai tanulmányok*, Uranosz Kiadó–MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatóintézete, Budapest, 1997, 71–84.
- WALD, Salomon: „Chinese Jews in European Thought” = Peter KUPFER (szerk.), *Youtai – Presence and Perception of Jews and Judaism in China*, Peter Lang GmbH, Frankfurt am Mainz, 2008, 217–288.
- WALRAVENS, Hartmut: *Zur Geschichte der Ostasienwissenschaften in Europa*, Otto Harrassowitz Verlag, 1999.

ELTE BTK Filozófia MA I.

Tóth Olivér István

Malom a pokolban

Az élő természet fogalma

A szellem fenomenológiájában (C. A. a)

„...az élet áramának közömbös, milyenek a malmok, amelyeket hajt.” (PhG 285/149)¹

A szellem fenomenológiája „A természet megfigyelése” fejezetében Hegel különböző állításokat tesz a természetről és a természettudományokról, amelyeknek kitüntetett helye van rendszerében (bár természetesen ez a rendszer minden elemére igaz, amennyiben a rendszernek éppen az az eleme, amelyik). A természet megfigyelése az „Ész” fejezet elején, az „Öntudat” a boldogtalan tudatban kulmináló fejlődése után, és a szellem mint legmagasabb forma között helyezkedik el. Hasonlóan, az *Enciklopédiában* a *Természetfilozófia* a *Logika* és a *Szellemfilozófia* között helyezkedik el, vagyis a természet filozófiája az a terület, ahol a logikai² struktúra először megnyilvánul, és amely átmenetet képez a szellem tudománya felé; mondhatni az ész „gyakorlópályája”, azonban olyan gyakorlópálya, amely nem pusztán játszótér, hanem a tudat alapvető érdekét érintő terület, amely egyben előfeltétele a továbbhaladásnak.

---

¹ *A szellem fenomenológiájára* az egyszerűség kedvéért a Pinkard-féle kétnyelvű kiadás alapján bekezdés szerint, majd a magyar kiadás alapján oldalszám szerint hivatkozom. Tehát jelen esetben az idézet a 285. bekezdésben található, ami az általam használt magyar kiadás 149. oldalára esik.

² Szintén az egyszerűség kedvéért a logika kifejezést a dolgozatban kizárólag a hegeli speciális értelemben használom.

Dolgozatom további részében először „A természet megfigyelése” fejezetet elemzem közelebbről, amelyben igyekszem figyelembe venni a *Fenomenológia* fejlődési dinamikáját, valamint utalok a *Természetfilozófiában* található párhuzamosságokra és különbségekre. Dolgozatomban terjedelmi okokból nem hasonlítom össze részletesen a *Fenomenológiában* található fejezetet az *Enciklopédia* második kötetével, és nem foglalkozom a hegeli természetfelfogás történeti előzményeivel. Négy csomóponton keresztül szeretném megragadni az élő természet fogalmát: (1) elsőként a természettörvény fogalmát mutatom be, majd (2) a szerves fogalmát elemzem, végül (3) a természetes fajok kérdését problematizálom. Dolgozatom végén pedig (4) levonom a konklúziót. Mivel a *Fenomenológia* és a rendszer egészének viszonya problematikus,³ igyekszem mindenhol a *Fenomenológiát* alapul venni, és ehhez csak akkor segítséget hívni, ha feltétlenül szükséges.

A természet-törvény A természettörvények és a természettudományok érvényességének kérdése erősen foglalkoztatta Hegelt, aki maga is aktívan foglalkozott természettudománnyal, disszertációját is a bolygók mozgásáról írta. Bár egyes megfogalmazások szerint ebben a korai művében is megjelenik a „valóságtól elrugaszkodott” „spekulatív filozófus”, aki jogán kívül helyezte a tapasztalati tényeket, valójában ennek majdnem hogy az ellenkezője az igaz.⁴ Hegel számára a nagy ellenséget Newton és az általa képviselt természetfelfogás jelentette, és amellet történelmi lázadását, hogy a newtoni felfogás támaszkodik az „antik” (tehát arisztotelianus alapon nyugvó, racionalista) természetfelfogásra, ezért abból bizonyos dolgokat magába kellene olvasztania.⁵ Ennek megfelelően számára a természetfilozófia nem tudományfilozófia, azaz nem előír a természettudomány számára, hanem annak igazsága.⁶ Felmutatja, hogy a természettudomány melyik módszer mentén haladva juthat igaz ismeretekhez abban az értelemben, hogy magáról a természetről is szóljon, ne csak a tudatról, amely megfigyel.⁷

---

3 Hegel soha nem szakított a *Fenomenológiával*, csupán történeti szempontokat érvényesített: PINKARD 1994, 79. o. 2. lábjegyzet; Hegel élete végén szakított a *Fenomenológiával*: PINKARD 2002, 266. o.

4 POSCH 2011, 178. o. A Hegelnek tulajdonított álláspont szerint vitatta volna a lehetőségét, hogy a Mars és a Jupiter között legyen még egy bolygó, holott valójában csak azt állította, hogy bizonyos előfeltevéseket és a bolygó feltételezését együttesen nem tarthatjuk.

5 PINKARD 1994, 83. o. 11. lábjegyzet.

6 PINKARD 2002, 267. o.

7 Természetesen abban az értelemben a természettudomány mindig is a szellem önszemlélete, hogy a maga által létrehozottat szemléli, innen a természet ésszerűsége. Ugyanakkor ez a megfigyelő empirikus tudat számára idegenként jelentkezik,

Hegel a modern tudományt támadó észrevételei ennek megfelelően a következők mentén rekapitulálhatók: (a) a minőségbeli különbségeket nem hangsúlyozza, (b) atomisztikus, (c) dinamikus törvényeket alkalmaz jelenségtörvények helyett. A minőségbeli különbség hiányával, amint azt a *Fenomenológiában* is szélteben-hosszában hangoztatja, az a legfőbb probléma, hogy a meghatározottság elveszik az általánosban. Vagyis Hegel erősen antiredukcionista, szerinte a különböző magyarázati szintek egymásból nem meríthetnek. Az atomizmussal is az antiredukcionizmus nevében veszi fel a harcot, hiszen minden magyarázati szinten egy új minőség jön létre, és mindennek csak mások vonatkozásában van realitása. Amennyiben a kvarkelmélet helyes, ebben a kérdésben tulajdonképpen Hegel megelőzte a korát, hiszen a kvarkelmélet szerint az anyag a kvarkok különböző viszonyából és nem sajátlagos tulajdonságaiból épül fel. Természetesen a newtoni fizikával a legfőbb problémája az erők alkalmazása.⁸

Azonban szerintem érdemes még egy példát megemlíteni a newtoni és a hegeli természetfelfogás kérlelhetetlen szembenállására: ez a fény példája. Itt a vita abban állt, hogy Newton szerint a fehér fény egy olyan fény, amelyben az összes szín együtt található meg, míg Hegel szerint a fehér fény az a tiszta azonosság, ahol még nem bomlott színekre a meghatározatlanság. Azonban a prizmaiban önmaga részekre oszlik és meghatározottá, minőségivé válik.⁹ A példát azért tartom szemléletesnek, mivel szemben Hegel azon nézetével, hogy a meteorok a légkör csapadékaik akárcsak az eső, amelyek ha elérnek egy kritikus nehézséget lehullnak,¹⁰ nem *prima facie* téves, hanem egy eltérő szempontot érvényesít. Hiszen az minden bizonnyal elfogadható, hogy természettudományos célokra a newtoni megközelítés lényegesen jobban használható, azonban a hegeli sem rossz a saját kritériumának megfelelően, azaz nem kerül ellentmondásba a priori az empiriával, hiszen kicsit a valószínűsége, hogy akár egyik, akár másik felfogásról empirikus bizonyítékot szerezzünk. A fehér fény ugyanis attól fehér fény, hogy mindegyik hullámhossz megtalálható benne – ilyen értelemben tehát részekből áll –, de semmi akadálya nincsen annak, hogy a részek ezen egységét egy alapegységnek tekintsem, és innen nézve a felbomlás folyamata is egy használható modell. Hegel számára pedig

---

amennyiben számára a természet mégis csak saját belső szükségyszerűséggel rendelkező realitás, amelyet megismerni kell.

8 POSCH 2011, 189. o. skk.

9 FERRINI 2011, 206. o.

10 POSCH 2011, 191. o.

azért fontos a fény mint egyszerű egység, a pusztá mennyiség bevezetése, mert ezáltal van egy olyan érzékelhető entitása, ami kifejezi azt az egységet, amelyre szerinte a szellemnek is törekednie kellene.

Rögtön a fejezet elején ezzel kezdi a természet megfigyelésének tárgyalását: amikor az ész csak az érzéki bizonyosságban tételezi a tapasztalati megfigyelést, „elfelejti megmondani, hogy valójában éppígy meghatározta már lényegileg ennek az érzékelésnek a tárgyát is a maga számára, s hogy ez a meghatározás legalább annyit jelent számára, mint az az érzékelés. (PhG 244/130)” Vagyis a természet megfigyelésének kiindulópontja az a szempont, amellyel a természet felé közeledünk, és amely a tapasztalatunkat strukturálja. Ugyanakkor a természeti megfigyelés tárgyában az általánost keressük, és nem az érzéki ezt, ami az érzéki bizonyosság eredménye volt (PhG 244/130). Az újdonság tehát egyben a fejezet ellentmondása, amely talán egyenesen feloldhatatlan,¹¹ és amely az élet fogalmának alapja:¹² a természet megfigyelésében egyik oldalon áll a tárgy, a másik oldalon a fogalmi megragadás, és a kettő viszonya feszültségekkel lesz terhes, mivel az egyre magasabb és magasabb fogalmi megragadások sem képesek a természet egészét (azaz a szerves és szervetlen természetet egy egységbe integrálva) leírni.

Ezzel veszi tehát kezdetét a természettudományok útja a természet megragadása felé, amely a külső megfigyelés felől halad a belső megragadása felé. Ennek megfelelően az első megközelítési forma a pusztá élettelen leírás: „Ennek a felületes formának, amelybe csak felvesszük az érzéket, anélkül, hogy önmagában általánossá lett volna, [azaz] a dolgok *leírásának* magában a tárgyban még nincs meg a mozgása; ez [a mozgás] csak a leírásban van. (PhG 245/130 – a fordítást az eredeti alapján módosítottam T. O. I.)” Ekkor még a leírás nem különbözteti meg az esetlegest a lényegestől, minden érdekl, de csak felületesen, így hamar kimeríti tárgyát és további leírandó után néz. A leírásban már megjelenik a természeti megfigyelés legfőbb problémája: hogyan lehet a tárgy elevenségét úgy megőrizni, hogy azért belőle törvények szülessenek – ez a fok természetesen egy szélsőségesen részleges megoldás, hiszen a leírásban a tárgy halottá válik.

Hogy a leírás indifferens tárgyilagosságától továbblép a tudat: „A *lényegesnek és lényegtelennek* megkülönböztetése által a fogalom fel-

11 „In der späteren Naturphilosophie wird Hegel diese Darstellung vornehmen, in der *Phänomenologie* hingegen ist die Vernunft immer in der Doppelperspektive befangen, die organische Gestalt zu finden und doch nicht zu begreifen.” – PIERINI 2008.

12 Bensusant idézi FERRINI 2011, 210. o. 30. lábjegyzet.

emelkedik az érzéki szétszóródásból, a megismerés pedig kijelenti benne, hogy ebben [a folyamatban] neki legalábbis éppolyan lényegi köze van önmagához, mint a dolgokhoz. (PhG 246/131 – a fordítást az eredeti alapján módosítottam T. O. I.)” Vagyis ezen a ponton a megfigyelés megragadja a fogalmat, amely fogalomban természetesen tudattalanul önmagát ragadja meg (PhG 240/128). A fogalmi megismerés teszi kérdéssé, hogy a megismerés tárgya tulajdonképpen az észben vagy a tárgyban van, és irányítja arra a lényegesre a figyelmet, amely ugyan a tárgyban van, de csak a megismerés számára létezik annyiban, hogy a megismerés számára választja el a többi létezőtől és teszi egyedivé.

Azonban ez az elválasztás egyben megmerevítés, és hiába a fogalmi megragadás, az elválasztás nem lehet sikeres, mert a változó természet túlhaladja. Ennek megfelelően létrejön a természettörvény mint absztrakció, amely a reális oldalt megszünteti, így a törvény nem magán és magáért való módon a megfigyelő ész igazsága, azaz ez még csak az út kezdete. „Ha azonban a törvénynek nem a fogalomban van az igazsága, akkor valami esetleges, nem szükségszerűség, vagyis valójában nem törvény. (PhG 249/133)” A valódi törvény „lényegileg fogalom”, mert *szükségszerű*. Aminek tehát a törvényben lennie kell, az van is, mert ha valaminek csak lennie kell, de nincs, akkor nem a valóság a hibás, hanem az, ami létezését előírja, „mert az ész épp az a bizonyosság, hogy realitása van (PhG 249/133)”. Ennek különösen ott lesz jelentősége, ahol az erők magyarázóerejének gyengeségét taglalja (PhG 282/148), amivel részben Newton,¹³ részben Arisztotelész ellen hadakozik,¹⁴ amennyiben csak a megfigyelhető entitásokon alapuló törvényeket ismeri el ésszerűnek. Ebben a törekvésében a mai tudomány igazolja, amennyiben erők helyett jobban szeret energiákról beszélni.¹⁵

Azonban a törvény általánossága nem a pusztán ismétlés teljessége, ahhoz hogy tudjuk, hogy a felemelt, majd leejtett kő minden esetben leesik, nem kell minden követ leejtenünk (PhG 250/133), elégnek látszik az analógia és a valószínűség alapján statisztikai valószínűséggel megtudnunk, hogy ez fog történni. A valószínűség viszont nem igazság. „Az ész ösztöne azonban ténylegesen *igazságnak* fogadja el az ilyen törvényeket, és csak ha nem ismeri fel szükségszerűségüket, csak akkor jut ehhez a megkülönböztetéshez, s magának a dolognak az igazságát a valószínűségre fokozza le, hogy jelezze, milyen tökélet-

---

13 A Newtonnal való ellentétéről részletesen ld. PINKARD 2002, 273. o. skk.

14 WESTPHAL 1998, 102. o.

15 POSCH 2011, 193. o.

len módon létezik az igazság a tudat számára (PhG 250/134)”. Pedig valójában azért esik le a kő, mert nehéz, azaz olyan a viszonya a földhöz, ami a leesésben jelenik meg. A jó törvénynek tehát egyszerre van egy fogalmi oldala (a földhöz való viszony) és egy tapasztalati oldala (hogy tényleg leesik).

Most hogy azonban az ész a törvény fogalmához jutott, megpróbál megszabadulni az érzéki oldaltól, és tiszta fogalmi alapra akarja hozni a kísérletben, ahol is minden esetleges körülménytől eltekintünk, és csak azt vesszük, ami a kísérlet számára lényeges. A kísérlet révén azonban létrejönnek az olyan tiszta fogalmak, amelyek már csak a másiktól való megkülönböztetés révén értelmesek, relatívak, azaz anyagok, tehát nem dolgok, hanem „fogalom módján való lét (PhG 252/135)”.

A szerves lényekre vonatkozó törvényeknek egyszerre kell kifejezniük az adott részt és az egészet, úgy hogy a törvény mindkét oldalának megfigyelhetőnek kell lennie (PhG 268/141). „[A t]örvény számára adódott az a viszony, hogy az általános szervi *tulajdonság* egy szerves *rendszerben* dologgá vált és ebben öltött alakot, úgyhogy a kettő ugyanaz a lényeg, amely egyszer mint általános mozzanat, másszor mint dolog létezik. (PhG 270/142)” Ezek a mozzanatok (például a zsákmány érzékelése – PhG 168/141) nem feleltethetőek meg pusztán konkrét megfigyelhető jelenségeknek (például az idegrendszer izgalmi elváltozásában), hanem a szervezet egészére kiterjednek (fokozódó szívverés, konkrét testtartás felvétele stb.). És mivel a szerves *egész*, hasonlóan az anyaghoz, csak komplementer fogalmakkal ragadható meg: valami ingerlékenyebb, akkor éppannyival kevésbé érzékeny stb. (PhG 270/143). Mivel pedig ilyen kapcsolat áll fenn közöttük, az ilyen viszony matematizálható, azonban „[a]hogy a lyuk és az, ami kitölti és amit elveszünk, minőségileg ellentétes, de az, ami ebben reális és ennek meghatározott mennyisége a kettőben egy és ugyanaz [...] és jelentés nélküli tautológiához vezet. (PhG 271/143)” Vagyis a minőségi különbség a külső törvényében mennyiségivé lesz, azonban ez a „rossz” külső, mert ebben a törvényben a lényeg veszik el. Az igazi törvény a „jó” külső, a belső külsőjén (azaz a lényeg formáján, az érzékelhető folyamaton) alapszik, amely nem azonos a „rossz” külsővel, azaz az alakkal.

Azonban a belső külseje, mivel mozgásban van, nem rendelkezik olyan valóságos megnyilvánulással, ami leírható lenne (hiszen a folyamat azáltal van, hogy működik). Így az anatómia csak a halott tetem tudománya, mert nem az alaktan, hanem a folyamat az, ami számít. Ennek megfelelően a fent vázolt okokból az anatómia túlegyszerűsíti

a szerves (állat) működését, amikor három rendszerben akarja összefoglalni a működését, mivel a szerves mozzanatai a *szervezet mozzanatai*, amelyek az egészet áthatják. „A tartalom tekintetében tehát itt nem olyan törvények megállapításáról van szó, amelyek csak passzív léttel bíró különbséget vesznek fel az általánosság formájába, hanem olyan törvényekről, amelyek közvetlenül ezekben a különbségekben a fogalom nyugtalanságát és ezzel együtt az oldalak vonatkozásának szükségszerűségét is mutatják. Ámde mivel éppen a tárgy, a szerves egység, a lét végtelen megszüntetése, vagyis abszolút negációja közvetlenül egyesül a nyugodt léttel s a mozzanatok lényegileg tiszta átmenetelt alkotnak, azért nem adódnak olyan léttel bíró oldalak, amilyenek a törvény számára szükségesek. (PhG 279/147)” Ahhoz, hogy ilyen oldalakra tegyünk szert, a szerves létezésnek reflektálnia kell, ami az erő fogalmának fent bemutatott okokból történő elvetésén keresztül ahhoz vezet, hogy matematikailag próbáljuk a szervezet viszonyait kifejezni, azonban szerves és szervetlen nem szerepelhet egy törvényben a szerves autonómiája miatt (PhG 284/149). Ennek ellenére persze meg lehet próbálni szerves számszerű törvényeket felállítani, de ha a számok immár a belsőre vonatkoznak (pl. a szervezetben jelen lévő tápanyag mennyisége), akkor keveset mondanak a külsőre nézve (pl.: hogy az állat pihenni tér), „[m]ert a szám épp a teljesen nyugvó, a holt és közömbös meghatározottság, amelyben megszűnt minden mozgás és vonatkozás, s amely lerombolta a hidat az ösztönök elevenségéhez, az életmódhoz és az egyéb érzéki létezéshez. (PhG 286/150)” Így tehát magának a szervesnek nincsenek törvényei, csak valószínűségi következtetései, amelyek nem törvények (PhG 297/156).

A szerves fogalma a kísérlet tárgyalása után szinte a semmiből kerül elő, amennyiben a szerves egy olyan különleges tárgy, amely a kísérlet nyomán létrejövő anyag fogalmából következik mint ami magában hordja a fogalom egyszerűségét és ugyanakkor nem eredmény (PhG 253-354/135). Ha azonban tágabb kontextusban vizsgáljuk, világossá válik, hogy a szerves megjelenése az anyag fogalmában önállóságára jutott tárgy után logikusan következik *Természetfilozófia* hármas felosztásából a kémiai folyamatnak megfelelő részben, annak ellenére, hogy a kémiai fogalma jóval korábban, a későbbiekhez képest kidolgozatlanul jelenik meg (PhG 246/131).

A *Természetfilozófia* három elkülönített tudományt különböztet meg: a mechanikát – amelynek a matematikai leírás felel meg –, a fizikát és a kémiát – amelynek a kísérleti modellalkotás felel meg –,

A szerves fogalma

valamint a biológiát és geológiát¹⁶ – amelynek a szerves fogalma felel meg.¹⁷ A mechanikai magyarázati modell mint külsődleges leírás itt is megjelenik, azonban ez kevésbé hangsúlyosan a mechanikához mint speciális magyarázati modellhez, sokkal inkább metafizikailag a külsődleges megfigyeléshez köthető. Sőt, a későbbiekben a mechanika éppen az a magyarázat lesz, amely még nem az egész tárgyat szemléli, csak bizonyos elvont tulajdonságait juttatja szóhoz (mint tömegpont, mint ideális test stb.),¹⁸ ezzel szemben itt a mechanika még nem vonatkoztat el a lényegtelen, külsődleges, érzéki elemektől. Hasonlóan, megjelenik a kísérleti magyarázati modell, mint egy lehetséges törvényalkotási forma, azonban ez még nem köthető a *Fenomenológiában* egyértelműen a kémiához és a fizikához, ismét sokkal inkább a lényegeset kereső, de azt a matematikai modellben és az elméleti fogalmakban¹⁹ elveszítő modell lesz a központi.

Különösen érdekes, hogy egy későbbi dimenzió teljesen hiányzik a *Fenomenológiából*: a folyamat és az önállóság konvergenciája. E szerint a mechanikában az elvont általános jelenik meg, míg a fizikában és a kémiában a konkrét tárgy jut jogához, amennyiben a maga teljességében szemléljük. Sőt, a pusztá fizikai anyag már a kristályszerkezetben függetlenné kezd válni azáltal, hogy a külső hatásoktól függetlenül tendenciája van az anyagszerkezetének kialakítására (ti. hogy kristály), a kémiai folyamat pedig már *folyamat*, azaz saját belső törvényei szerint zajlik, és annyiban különbözik az élettől, hogy nem ciklikus.²⁰ Azaz később az élet egy ciklikus kémiai folyamat, amely képes magát fenntartani, és *ezáltal* függetlenedni a szervesetlen környezettől. Ezzel szemben itt már csak a szerves mint a fejlődés eredménye, a független, a mechanisztikus magyarázati modellnek ellenálló entitás jelenik meg.

Ebben a folyamatban tehát egy olyan fokozatosság jelenik meg, ahol az élőhöz egyre közelítő természeti formák egyre önállóbbak, egyre inkább érvényesítik önálló belső késztetésüket, és amelyek egyre inkább *egészek* abban az értelemben, hogy részeik nem közömbös egymásmellettséggel, hanem szoros összefüggésben vannak. Ahogyan a mechanikai testet nem érdekli, hogy ha részeire szedjük, majd összerakjuk, az anyag szerkezete már mutat valamennyi ellenállást, és a kémiai anyag már felbomlik, ha részeire szedjük, a szerves pedig

---

16 Mivel a Föld egy általános individuum, amely ugyanúgy él, ahogy az állatok. Vö. PhG 294/155.

17 PINKARD 2002, 271. o.

18 POSCH 2011, 185. o.

19 PINKARD 1994, 83. o.

20 FERRINI 2011, 208. o.

egyenesen részeinek egysége. Ennek megfelelően a fejlődés nemcsak abban áll, hogy a fogalmi meghatározás egyre nehezkesebb, a kauzalitásnak egyre inkább ellenálló egységeket kapunk, hanem hogy az egységük is egyre növekszik, egyre inkább egy-egy önálló rendszert alkotnak.²¹

Fontos azonban leszögezni, hogy erős elvi korlátja is van a *Fenomenológia* és a *Természetfilozófia* összehasonlításának, hiszen míg utóbbi hatványozottan a történeti szemléletet érvényesíti (bár természetesen ez a történet itt sem a természet története, aminek lépét Hegel expliciten tagadja, hanem a szellem története), addig az *Enciklopédia* természeti formái hangsúlyozottan nem valamilyen szempontú leszármasztást, hanem egymásmellettséget képviselnek. Így az élet eredete nem egy legitim kérdés Hegel számára – legalábbis nem természetfilozófiai kérdés –, ami választ adhat arra a hirtelenségre, ahogyan a szervest bevezeti a *Fenomenológia* természetfilozófiai részében.²²

Mint indeterminisztikus egyed a szerves másért valóból önmagáért valóvá vált. A földrajzi és klimatikus viszonyok nem meghatározóak a szerves élőlényre nézve:²³ amennyiben míg például az, hogy a folyékony anyagok elpárolgása után gáznemű anyagok jönnek létre faktum, addig a meghatározás, hogy a levegőben élő állatok madárszerűek, kevés igazságot hordoz magában. A kantianus *als-ob* megközelítés „[...] magán a reális lényegen nem található, azért az a vonatkozás, amit teleologikus vonatkozásnak nevezünk, olyan vonatkozás, amely *külsőséges* a vonatkoztatott lényegnek s ezért inkább ellentéte egy törvénynek. (PhG 255/137)” Azaz a regulatív megközelítés helyett Hegel a konstitutívát választja: a célfogalomban a szerves fenntartja magát, ezáltal eloldódik a természettől és a természeti szükségszerűségtől, amely ugyan hatással van rá, de az organikus magára is hat annyiban, hogy folyamatának eredménye folyamatának kezdete is egyben. Ilyen értelemben tehát maga magának célja.

Ebben a szervesben az ész ugyan megtalálja magát, de a találást nem ismeri fel, pedig az öncél a megfigyelő ész valóságos lényege. A szerves struktúrája megfelel az ész struktúrájának annyiban, hogy az azonos és a más különbsége, ahogyan a kiindulás és a végeredmény különbsége csak látszólagos, a keresés önmaga keresése. „Ahogyan az állat ösztöne az eledelt keresi és elfogyasztja, de ezzel semmi más nem hoz létre, csak önmagát, úgy az ész ösztöne is keresésében csak magát

---

21 IBID. 207. o.

22 IBID. 209. o.

23 PINKARD 1994, 86. o.

az észrt találja. (PhG258/138)” „A szerves önmagát *fenntartónak* s magába *visszatérőnek* és *visszatértnek* mutatkozik. (PhG 259/139)”

A szerves – mint magáért való – egyedi cselekvést hajt végre, azaz az organikus cselekvését egy esetleges szükségszerűség határozza meg (PhG 260/139), ebben az értelemben igaz, hogy a szerves cselekvése nemcsak a szükségszerűség *eredménye*, hanem egyben mint célja a kezdete is. A szerves tartalma, azaz az öncél-dinamika rendhagyó, hiszen célja nélkül maga a folyamat még a gépnél is kevesebb, amelynek célja van. A szerves belső folyamatában a megfigyelés a megmaradót keresi, azonban a szerves ilyen értelemben fogalmilag megragadhatatlan, hiszen a szilárd fogalom elégtelen meghatározásához, így a szervest kettéválasztja belsőre és külsőre mint az előbbi kifejezésére. Ez a megkülönböztetés mint a törvény két oldala nem két külön dologra, hanem a szerves két aspektusára vonatkozik.

A belső a lélek, a folyamatosság, a cselekvés, amivel szemben a külső, az alak, a nyugvó lét. A szerves tulajdonságai az érzékenység, az ingerlékenység és az újjátermelés. Ez a három tevékenység megközelítőleg megfelel az idegrendszernek, az izomzatnak és az emésztő szervrendszernek. Az érzékenység felel meg *logikailag* az általánosnak, tehát a belső érzéseknek, a reflexiónak. Az ingerlékenység a meghatározottság, azaz a külsővel való kapcsolat, a rugalmasság. Az újjátermelés az egyediség, azaz a regeneráció és szaporodás.²⁴ Magán a szervesen belül is eltérés tapasztalható, hiszen a növényi szerves csak az újjátermelés tulajdonságával bír, míg ezzel szemben az állat mindhárommal. (PhG 265/141)

Fontos kitétel Pinkard szerint, hogy a szerves entitás funkciója csak a természetének fényében válik megismerhetővé, de abból deduktíve nem következik. Vagyis – nem meglepő módon – Hegel minden redukcionista álláspontot ellenez, amely valamely külsődleges: biológiai, kémiai, fizikai, vagy éppen inherens biológiai tulajdonságból szándékozik levezetni a szerves entitás működését. Tulajdonképpen a redukcionizmus szélsőséges példái elleni vádbeszédnek tekinthetők a logikai és pszichológiai törvényekre, valamint a fiziognómiára és a koponyatanra vonatkozó megjegyzései is, amennyiben a szellemet valami külsődlegesben keressük az igazi helye helyett.²⁵ Hasonlóan, Hegel amikor ezeket az elvetélt kísérleteket elemzi, felhívja a figyelmet arra, hogy meg kell különböztetni a szerves entitás objektív célját a valóságos szubjektív céljától, hiszen ezek olyan teleológiákat szülnek, amelyeket mi vetítünk bele a folyamatba, de azok csak *als-*

ob vannak ott. Például, mondja Pinkard, a pókok esetében a védekezési mechanizmusok széles skáláját látjuk megjelenni, azonban ezek csak olyan értelemben vannak az egyed megőrzéséért, amennyire a vérkeringés a szívért. Tehát Hegel erősen elutasítja az ilyen külső teleológiát alkalmazó megközelítéseket, és úgy gondolja, hogy ezeket mi vetíthetjük bele a magyarázat kedvéért, de valójában a természet indifferenciáján nem változtat.²⁶ Bár Pinkard szerint a hegeli természettudományt a természet történetének elutasítása miatt a darwini evolúcióelmélet megszüntette,²⁷ de talán megőrződött belőle valami, hiszen a modern evolúciós elmélet is nagy hangsúlyt fektet a fejlődés mint olyan tagadására, és az adaptáció környezettől való függésének hangsúlyozására.

A természetes fajták kérdése egy olyan mellékszál „A természet megfigyelése” fejezetben, amely azonban döntő fontosságú, hiszen ebben természettudományok szempontjából is relevánsan mutatkozik meg fogalom és tárgy viszonyának kérdése. Ennek megfelelően az, hogy Hegel mit tartott a természetes fajták létéről, könnyebben hozzáférhetővé teszi számunkra, hogy mit tartott az egész élő természetről.

**Természetes
fajták**

Hegel az alapproblémát a természet leírásában úgy ragadja meg, hogy „annak a határa, ami mint az elefánt, a tölgy, az arany van *ki-tüntetve*, ami *nem* és *faj*, sok fokozaton keresztül átmegy az állatok és növények káoszának, a hegységfajtáknak vagy az erővel és ügyességgel még csak létrehozandó fémeknek, földnemeknek stb. végtelen *elkülönböződésébe*. (PhG 245/130)” Itt a probléma még csak azt a nehézséget jelzi, hogy meg kell állapítani, mi számít a természeti leírás egy újabb legitim tárgyának, azonban ami egyszer probléma volt, az nem tűnik el nyomtalanul.

Amikor a fogalomban próbálja az ész megragadni a tárgyat, akkor nemcsak azzal kell számot vetnie, hogy mi konstituálja az egyes egyedi létezők különösségét, hanem hogy a természetes fajták egyediségét mi alkotja. „Egyrészt az *ismertetőjegyek* csak a megismerésnek kell hogy szolgáljanak, amely általuk választja el a dolgokat egymástól; de másrészt nem azt ismerjük meg, ami a lényegtelen a dolgokban, hanem azt, ami által maguk *kiszakadnak* a lét általános folytonosságából általában, *különválnak* másoktól és *magáért-valók*. (PhG 246/131)” Az egyes élőlények egyediesítő ismertetőjegyeinek a természet rendszerét kell reprodukálniuk a természet mesterséges rendszerében, tehát a természetes fajták létezését, a megismerés erőfeszítése arra irányul,

²⁶ IBID. 87. o.

²⁷ PINKARD 2002, 273. o.

hogy olyan fogalmakat alkosson, amelyek kifejezik azokat. Az egyedi állatok képesek reálsan különbözni lenni sajátos jegyeik alapján, azonban a növények nem jutottak el az egyediségnek erre a szintjére és csupán a két elkülönült nemet különbözteti meg, máskülönben azonban csak fajtaként különböznek.

Ugyanakkor fontos látni, hogy amikor a meghatározások problémás jellege egymás után feszíti szét a meghatározási kísérleteket: a leírást, a modellalkotást, a kísérletet stb., akkor nem más a kísérlet vége, mint hogy „*elvének zavarát* találja a tárgyán (PhG 248/132)”, mivel a sokaságot az általános megközelítése alá nem tudta hozni. Ennek megfelelően mindig a határesetek, a deformációk és az átmenet az, ami a meghatározást felrúgja. A természet eme játékát hívja később Hegel a természet erőtlenségének.²⁸ „[A]z általános határán a mérhetetlen gazdagság helyett inkább a természetnek és saját működésének csak a korlátját találhatta; nem tudhatja már, vajon az, ami magánvalónak látszik, nem véletlen-e; ami egy zavaros vagy éretlen, gyenge és elemi határozatlanságból alig kibonyolódó alakulat bélyegét viseli magának, nem tarthat igényt arra, hogy csak leírják. (PhG 245/131)” A határesetek csak számunkra határesetek, a természetnek nincsen érdeke önmaga rendszerezésében.²⁹

Pierini a másik oldalról közelíti meg ugyanezt a kérdést: a természetes fajták olyannyira vannak, hogy ezek az ésszerű létezők, amelyekhez képest amennyiben az egyed nem teljes mértékben a faj sajátját fejezi ki (pl. egyedi jegyeket mutat), akkor ésszerűtlen tulajdonságot mutat.³⁰ Vagyis egy logikai forma, egy általános, egy organikus logika van, de emellett a fajok sokfélesége is megjelenik.³¹

Konklúzió Láttuk tehát az előzőekben, hogy (1) a természettörvény alakulása lényegében a szerves és szervetlen elkülönüléséhez vezetett, hiszen előbbiben a szükségszerűség, utóbbiban a korlátozott véletlen, a statisztikiai törvény az úr. (2) A szerves ilyen fogalma az szabadságban, az önmeghatározásban ragadható meg, amely a természet fejlődése során eljutott odáig, hogy tevékenységében önmaga fenntartója.

28 POSCH 2011, 182. o.

29 „Nonetheless, in giving an a priori, reconstructive account of nature, we are bringing out into greater clarity the basic natural kinds to be found within nature, even if nature itself refuses to be logical and hold itself to those kinds it has produced.” PINKARD 2002, 272. o.

30 „Insofern das Tier das logische Allgemeine nicht vollständig manifestiert, so zeigt es an ihm noch unvernünftige Teile.” PIERINI 2008

31 „So gibt es *eine* Logik des Organischen, *eine* Allgemeinheit und *eine* logische Gestalt der Sensibilität, Irritabilität und Reproduktion, aber zugleich viele, zufällige Gestaltungen als Eichhörnchen, Delphin, Fledermaus, Maulwurf.” IBID.

(3) A természetes fajták problémájában megjelenik az általános fogalom és a meghatározott tárgy viszonyának problémája, hiszen minden meghatározás zátonyra fut a konkrét élet sokféleségén.

Most azonban vizsgáljuk meg, hogy miért tölt be kiemelkedő szerepet „A természet megfigyelése” a *Fenomenológiában*. Állításom szerint ennek négy oka van: az első az a komplementer szerep, ami a természet és a szellemvilág között fennáll: előbbiben úgy ismeri fel a magát az ész, hogy tudományos alapon akarja megismerni, azonban nincsen történelme, míg a szellem az, aminek nincsen tudománya,³² de van történelme. Ebből tehát kitűnik, hogy *A szellem fenomenológiájában* vázolt fejlődésben, és különösen az *Enciklopédiában* a szellem másíkja. Az a terület, ahol a társadalmi keret megjelenése előtt láthatjuk az ész működését, ahol még nem ismert magára, és ezért ahol a tárgy még megtartotta idegenségének látszatát.

Hasonlóan vélekedik Pinkard, amikor azt állítja, hogy a *Fenomenológia* történetileg felfogott fejlődésében a természetnek annyiban van jelentősége, hogy átmenetet képez a késő-antikvitás és a középkor boldogtalan tudat állapotából az újkor felvilágosodásához annyiban, hogy a természettudomány önállósodása a szellemi szféra önállósodásának mintája. Ezek szerint „A természet megfigyelése” egy történelmi korszak, a racionális természettudomány korszakának leírása. XVI-XVII. század kedvelt képe, a természetet válaszdadásra kényszerítő természettudomány képe Pinkard szerint hozzásegítette a társadalmat a politikai önrendelkezés megszerzéséhez, hiszen úgy vélték, hogy a racionális természettudomány mintájára egy racionális társadalomtudomány is felállítható. A koraujkori filozófusok által annyira hön áhított „módszer” megkonstruálása feltételez egy, a történelmen kívüli, a társadalmi meghatározottságról eltekintő „lehetetlen nézőpontot”. Ez a „lehetetlen nézőpont” válik e szerint a boldogtalan tudat változatlanjának, azaz a meghasonlott én objektív szempontjának helyettesítőjévé. Különösen erős az igény egy ilyen nézőpont iránt, mivel Pinkard szerint nem vagyunk képesek „A természet megfigyelését” ahistorikusan olvasni, lévén feltételezi az előzményeket, különösen a – szerinte – történelmileg meghatározott „Öntudat” fejezetet. Pinkard ugyanis úgy véli, hogy a boldogtalan tudat meghasonlottságának eredménye egy evidenciának tekintett, ki nem mondott előfeltételként meglévő hit abban, hogy a világ intrinzikusan nem idegen, azaz lehetőség van a természet egy „módszer” általi vallatá-

---

32 Olyan értelemben, hogy szigorú szükségyszerűség alá esnék. Természetesen egy más értelemben csak a szellemnek van igazán tudománya.

sára és ésszerű megismerésre. Ez a hit az, ami Pinkard szerint feloldja az „Öntudat” fejezet meghasonlottságát, mivel amennyiben valóban nem idegen a világ, akkor az élet céljait nem a kozmosz, a sors, vagy valamely külsődleges, változatlan határozza meg, hanem mi magunk tartjuk kezünkben a sorsunkat. Vagyis a modern ember születésének egy nagyon fontos állomásának lehetünk tanúi Pinkard szerint. Nem véletlen, hogy a természettörvények ilyen komoly szerepet töltenek be a fejezetben, hiszen az osztályozáson túlmenően – ami a premodern tudomány sajátja –, szükséges a természettörvények alá hozása a tapasztalatnak, hogy ezáltal tudjunk meg a természet lényegét érintő igazságokat.³³

Érdekes szempontot vet fel Westphal a természettudományok megjelenése hatásának vizsgálatakor, mivel szerinte „A természet megfigyelésében” a legfontosabb az, hogy azáltal, hogy a természet racionális vizsgálódás tárgyává lett, megszűnt az ember otthona lenni.³⁴ Vagyis a weberi elvarázstalanodás mintájára a szellem elidegenedését és magára utaltságát a világban növelte volna a természettudomány megjelenése, hiszen egy újabb közvetlen viszont tett közvetetté. Én a magam részéről azonban inkább Pinkard álláspontjára helyezkednék a tekintetben, hogy itt kevésbé az otthon elvesztése a lényeges, mint a kényszerítő hatalom – és főleg annak korlátainak – felismerése.

Innen a második aspektus, a figyelmeztető szerep. A külső és a belső elszakadnak egymástól, amennyiben két külön tapasztalat jelenik meg a sóban mint fűszerben és a sóban mint kémiai anyagban.³⁵ A kémiai folyamatban az empirikus változatlan maradhat úgy, hogy a kémiai folyamat végbemegy, ahogyan a szervesben már meg sem kíséreljük a következtetést a külsőből a belsőbe, mivel olyannyira komplex a folyamat, hogy erre képtelenek lennénk. Emellett fontos tulajdonsága a kémiai folyamatnak, hogy tulajdonságaival csak mint relatív tulajdonságokkal bír (pl. relatív sav – PhG 251/135), hiszen azokat a kémiai folyamatok során elveszítheti. Így a fogalom nyugtalansága már a kémiaiban megjelenik, ami aztán a biológiaiban csak tovább erősödik.³⁶ Mindazonáltal a természet mint a szellemi világ előbb vázolt komplementere egyben modellje is:³⁷ figyelmeztet bennünket az élet, a belső meghatározottságok folytonos változására és arra a szükség-szerű folyamatra, hogy ami halott és mozdulatlan, azt így vagy úgy,

---

33 PINKARD 1994, 80. o. skk.

34 WESTPHAL 1998, 94. o.

35 IBID.

36 FERRINI 2011, 209. o.

37 „Das Organische ist die theoretische Form des Lebendigen.” – PIERINI 2008.

de magával sodorja a változás, így ne a realitás sokszínűségéhez és múlandóságához, hanem a fogalom változásában állandó létéhez ragaszkodjunk, ha nem akarunk mi is az elsodortak közé tartozni, még ha ez esetleg nem is jelent többet, mint hogy természettudományos elméletünket hamar megcáfolja a fogalom változásával lépést tartó tudományos nyilvánosság.

Ez a figyelmeztetés pedig rímél egy sokkal nagyobb jelentőségű figyelmeztetésre, a halál biológiailag meghatározott természeti szükségszerűségére. Mivel az egyes ember élete természetileg behatárolt, a szellem működésére közvetve hatással van a természeti, amennyiben a halál mint elkerülhetetlen vég lebeg a társadalmi szereplők előtt cselekvésükben. A halál rémén át így a természet a szellemet is megújulásra készíti, hiszen itt is hamar az elsodortak oldalára kerülhetünk.

Végül, de nem utolsó sorban a szerves fogalma mint az élő természet formája egyben a hegeli rendszer formája, amennyiben ami a szerves kicsiben, az a rendszer nagyban. Fentebb már volt szó róla, hogy a szerves állat metabolizmusa az ész működésére hasonlít. Mindemellett ahogyan az individuum egy világ, úgy a szerves is az, amennyiben magába zártan működik, önön tevékenységét magából fejti ki, így a kauzalitás mechanisztikus szükségszerűségétől szabad. Vagyis azt a Kant óta a filozófiai érdeklődés homlokterében álló két problémát, hogy miként lehetséges a szigorú ok-okozati összefüggést meg nem törve fenntartani a szabad akaratot, és hogy miként lehetséges szubjektum és objektum egységét létrehozni Hegel annyival megválaszolja, hogy az első réten legelésző tehénre rámutat. Hiszen a szerves mint körkörös, önfenntartó folyamat szabad, amennyiben tevékenységének egyben objektuma és szubjektuma. Hegel számára tehát nem jelent problémát annak felmutatása, hogy van olyan okozat, amelynek oka önmagában van, hiszen a teljes szerves világ ilyen, a kihívást az jelenti, hogy a szerves cselekvésében megjelenő szubjektum-objektum egységet a cselekvésen túl az ész mozgásában is kimutassa. Ez pedig a szellem filozófiája.

Felhasznált irodalom:

FERRINI, Cinzia 2011, „The Transition to Organics: Hegel’s Idea of Life” In: Houlgate, Stephen–Baur, Michael (szerk.), *A Companion to Hegel*. Wiley-Blackwell 203-224. o.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich 1961, *A szellem fenomenológiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich 2010, *System of Science. First Part. The Phenomenology of Spirit*. (ford. Pinkard, Terry) <http://web.mac>

com/titpaul/Site/Phenomenology_of_Spirit_page_files/2012%20Phenomenology%20English%20GERMAN.pdf (utoljára letöltve: 2012. április 19.)

INWOOD, Michael J. 1992, *A Hegel Dictionary*. Blackwell.

PIERINI, Tommaso 2008, „Die Beobachtung der Natur” In: Vieweg, Klaus–Welsch, Wolfgang (szerk.), *Hegels Phänomenologie des Geistes. Ein kooperativer Kommentar zu einem Schlüssswerk der Moderne*. Suhrkamp 311-344. o. (elektronikus változat)

PINKARD, Terry 1994, *Hegel's Phenomenology. The Society of Reason*. Cambridge University Press.

PINKARD, Terry 2002, *German Philosophy 1760-1860. The Legacy of Idealism*. Cambridge University Press.

POSCH, Thomas 2011, „Hegel and the Sciences” In: Houlgate, Stephen–Baur, Michael (szerk.), *A Companion to Hegel*. Wiley-Blackwell 177-202. o.

WESTPHAL, Merold 1998, *History and Truth in Hegel's Phenomenology*. Indiana University Press.

Informatika és könyvtártudomány

ELTE BTK Informatikus könyvtáros MA II.

Nagy Kornélia

Ceglédi Munkás Olvasókör (1884)

Egy nép felszabadulása valóságos csak akkor lesz, ha minden tagja külön-külön is élni tud ezzel a szabadsággal. Csak a művelt ember szabad, amikor mindenki más halad a világgal, százsoros szolga az elmaradt ember... hová jut a magyar falu, ahol nem akad egyetlen paraszt, hogy egy helyi cséplőgép-szövetkezet könyvelését elvégezze, s öt másik, hogy ellenőrizze.

Illyés Gyula: Kiáltvány a parasztság művelődése ügyében (1946)

Bevezetés

Dolgozatomban a Ceglédi Munkás Olvasókörrel foglalkozom, melyet 1884-ben alapítottak. Márciustól novemberig találunk róla információkat a Magyar Országos Levéltárban, ahol a ceglédi körök és egyletek alapszabályait is gyűjtik. Kiegészítő adatokat találtam még az Országos Széchényi Könyvtár és a Pest Megyei Levéltár gyűjteményében. Telefonon illetve levélben kaptam tájékoztatást a Pest Megyei Levéltár Nagykőrösi Osztályától, miszerint nincs a jegyzékeik között a témában szereplő olvasókör.

Kutatásomat a Pór Edit-féle címtárral¹ kezdtem, melyben megtalálhatóak a magyarországi egyesületek a reformkortól egészen 1945-ig. Ebben az összefoglaló műben a következő áll:

„Czegléd
1850-1899

Munkás Olvasókör

1884 OL” (OL = Országos Levéltár)

---

¹ Pór Edit: Magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig. – Budapest : Művelődéskutató Intézet, 1988. – 2. kötet. – p. 691.

Két fontos ténnyel kezdem az olvasóköréről szóló írásom prologusát:

Az olvasókör elnöke: Mészáros Lajos.

Az olvasókör működésének időtartama:

- *kezdet:* 1884. március 2-án kelt az első alapszabály tervezet. A Budapesti Közlönyben 1884. november 14-én, pénteken jelent meg a 264. szám 3. oldalán az, hogy a kör alapszabályai „bemutatói záradékkal elláttattak”.²
- *vége:* A Budapesti Közlöny bejegyzése az utolsó fennmaradt adat. Nagy nehézségek árán sikerült elfogadtatni a Magyar királyi Belügyminisztériummal az alapszabályt, remélhetőleg tovább is működött – erről sajnos nincs semmi feljegyzés.

A továbbiakban kifejtem a kör megalakulását, tevékenységét, körülményeit, lehetséges előzményeit és utóhangjait. Ezen kívül úgy foglalkozom az olvasókörök egészével és Cegléd városával, hogy az általában jellemző tulajdonságok kivetüljenek témám konkrét tárgyára. Eredeti iratok jogtulajdonosa a Magyar Országos Levéltár. Minden dokumentumon szerepel ennek külön feltüntetett jele. Az alapszabály és a levelek szövegei néhol a jelenlegi magyar helyesírási szabályokat követik.

A magyar olvasóközönség és az olvasókörök

A „polgári jellegű olvasóközönség a magyar irodalom polgárosodásával, az irodalmi élet fejlődésével egyidőben és párhuzamosan, tudatos közönségszervező tevékenység révén alakult ki. [...] E közönségszervező munkálkodást az írók kezdeményezik”³ és adnak ennek hangot munkáikban, ahogy az kitűnik dolgozatom elején található Illyés Gyulától vett idézetből is. Alapjait tehát irodalmi személyek fektették le. Ugyanakkor a falusi életben, ahol kevésbé olvastak az emberek, ott is megjelent a 19. század végi magyar polgárosodás eredménye, hiszen a földművelésből élőknek is igényük lett közösségben tanulni, beszélgetni, tapasztalatot cserélni; kezdeményezéseik rengeteg egyletet, egyesületet, társaságot és olvasókört eredményeztek.

A magyar olvasóközönség a népesség különböző osztályaiból tevődött össze. Ez egy belső megosztottságot jelentett, így a szórakozás és a művelődés sokféle lehetőségeit nem együttesen, hanem az egyes rétegek saját maguknak szerveztek programokat. A munkások és a parasztok kedvteléseik mozgalmakká növelték ki magukat önművelésük, olvasmányaik és nem utolsó sorban alacsonynak mondható színvonaluk által. Példát mutattak, hogy igenis van esély a felemelkedésre, ha

² Budapesti Közlöny, 1884. november 14. (264. szám), – p. 3.

³ Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1978, p. 6-7.

van kitartás, összefogás és az a bizonyos józan paraszti ész. Az ekképp alakított politikai, gazdasági és kulturális szervezetek, szakegyletek, olvasókörök, munkaspártok keretében tudták megvédeni érdekeiket, támogatták a szóbeli ismeretterjesztést, létrehoztak énekkarokat, vagy akár színjátszó csoportokat. „Sokan úgy képzelik el az olvasóköröket, hogy tagjai összejöjjenek, leülnek körbe, s a legjobban olvasó közülük felolvas valamit. Hát erről szó sincs. Az emberek legtöbbször azért jönnek össze, hogy együtt legyenek, találkozzanak és beszélhessenek egymással. Megbeszéljük a mindannyiukat foglalkoztató kérdéseket, szűkebb és tágabb környezetükről (lakóhelyükről, ország-világról) alkotott véleményüket. S e megbeszélések többször cselekvésbe mennek át, főleg, ha a helyi gondok megoldásáról folyt a szó.”⁴ Vidéken is elsősorban hétköznapi problémákat tárgyaltak, tanácsokat kértek egymástól, megosztották a többiekkel észrevételeiket, sikereiket és kudarcaikat. De tudásukat nemcsak mások megfigyeléseiből bővítették: a különböző szervezetek általában könyvtárat is működtetnek. Az állományból lehetett kölcsönözni, valamint felolvasásokat is tartottak – mely mind a mai napig jellemző az olvasókörökre.

Az általam választott Ceglédi Munkás Olvasókör (általam ismert) működésének időszaka (1884) a dualizmus fél évszázadának viszonylag hosszú korszakába esik, mely 1867-től 1918-ig, a kiegyezéstől az ősirózsás polgári forradalom kitöréséig tartott.

**Cegléd a
dualizmus
időszakában**

Országos viszonylatban „ha nem is egészen pontosan, de az egykori hozzávetőleges becslések és adatok alapján megközelíthetően megállapítható, hogy a dualizmus korának kezdetén az olvasóközönség viszonylagosan szűk körű és kisigényű volt. A könyvvásárlók számát a XIX. század negyvenes éveit illetően 60 000-re, 1870 körül 100 000-re becsülték. Másfél évtized múlva a könyvtárak 1884-1885-ös országos összeírásakor az összes közkönyvtárban 176 000 olvasót tartottak számon. Ugyanakkor 1001 magánkönyvtárat írtak össze.”⁵ „A kiegyezés utáni szabadabb légkörben a népesség legkülönbözőbb rétegei nagy számban szervezték újjá vagy alapítottak meg igényeik és érdekeik szerint a különféle művelődési egyesületeket, egyleteket, társulatokat, társaságokat, társasköröket, kaszinókat, polgári köröket, olvasóköröket, gazdaköröket, népköröket, szakegyleteket. Úgyhogy az 1878. évi országos összeírás szerint 964 különféle egyesület volt az országban

⁴ Arnóth Károly; Varga Alfonz: Olvasókörök és szövetségük = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 1993. nov., p. 39.

⁵ A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében : 1849-től 1945-ig Összeáll. Kovács Máté. Bp. : Gondolat, 1970, p. 77.

89 730 taggal, s ezek évi kiadásai együttesen 657 865 forintot tettek ki.” A Budapesti Közlönyben szinte hetente olvashatunk újonnan alakult egyesületet vagy olvasókört. „Úgy látszik, nem volt valamennyinek könyvtára, mert 1884-85-ben összesen 328 egyesületi, társulati, köri könyvtárt írtak össze, s ezekben 396 617 kötet állomány volt található, amiből abban az évben 25 022 olvasó 131 825 kötetet olvasott. Tehát a tagoknak alig több mint negyede vált csak olvasóvá, és az állomány-nak mintegy harmadát vették kézbe.”⁶

Ceglédi viszonylatban is jelentős volt a századforduló (a XIX. század kezdete), hiszen társulatok, körök és egyletek sorra alakultak meg. „Az egyleti mozgalom első példái a kiszolgált 48-as honvédeketszervező honvédegyletek voltak. Működésük a kiegyezés után sem szűnt meg, azonban tevékenységük jellege átalakult, megváltozott tagjaik összetétele is. Alakulásukat Kossuth is jó akarattal sürgette, bennük látva a társadalmi mozgalmak ébren tartóit. A különböző egyletek között az alapvető különbség tagjaik összetételében volt. A társadalmi ellentétek erősödésével az egyes rétegek a hétköznapi érintkezésben is eltávolodtak egymástól. Valamennyi alapszabályban hasonló célt jelöltek meg: a tisztas társalgás, hasznos olvasás, közhasznú ismeretek terjesztése, a közművelődés előmozdítása, törvényileg nem tiltott mulatságos időtöltés. Nevük és tagjaik összetétele szerint rendkívül sokféle egylet létezett, a város szinte valamennyi csoportját összefogva.”⁷ De visszatérve ezt az ún. Kossuth-kultuszt megelőző évekre, – ami talán még most is uralja a várost, – „Cegléd még szinte teljesen östermelő település volt, a város lakosságának 80%-a földművelésből és állattenyésztésből élt. Ceglédnek azonban nemcsak a városképe volt falusias, nem volt városi színvonalon a szellemi élete sem. 1868-ig ennek a nagy városnak csak elemi iskolái voltak, melyeket az egyes felekezetek tartottak fent. 1868. évi 38. törvénycikk⁸ nyomán kötelezővé vált népiskolai oktatás nagyrészt ebben a városban is megszüntette az írástudatlanságot, de a baj ott volt, hogy az elemi képzés legnagyobb tömegek számára nemcsak alapozást nyújtott, hanem egyben az iskolai képzés befejezését jelentette. A kiegyezés utáni korszakban a továbbtanulásra először az 1869-ben életre hívott polgári iskola nyújtott lehetőséget.”⁹

6 A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében : 1849-től 1945-ig Összeáll. Kovács Máté. Bp. : Gondolat, 1970, p. 109.

7 Ikvai Nándor: Cegléd története. – Szentendre : Pest M. Múz. Ig., 1982. – p. 279.

8 A népiskolai közoktatás tárgyában. Forrás: 1000 év törvényei. A hozzáférés módja: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5360> (Letöltés ideje: 2011. október 29.)

9 Kürti Béla: Egyleti élet a régi Cegléden 1842-1949. – Cegléd : Ceglédi Sporttört. Biz., 1993. – p. 8-9.

Azonban az olvasókörök fénykorát a dualizmus időszakában élte meg a város. Ahogy azt már országos szinten is írtam, a felnőtt lakosság műveléséért és szórakoztatásáért legtöbbit a társadalmi egyesületek, egyesületek tettek – ugyanez volt Cegléden is. Az alsóbb osztályok által szervezett kaszinók, olvasókörök, társaságok gombamód szaporodtak ebben a korban, végtére az itt élő embereket is foglalkoztatta a közélet, és élni akartak a kiegyezés után kapott (sajnos átmenti) szabadsággal. Ezek az egyesületek általában külön helyiséggel rendelkeztek. Ha erre nem volt lehetőségük, akkor kibérelték például a sarki vendéglő különtermét. Folyamatosan működtek, de nem volt megszabva programjuk. Mindenki járt valamilyen komolyabb, műveltebb társaságba, ahol mindig voltak könyvek és folyóiratok. Többnyire a nyári munkák idején szüneteltek ezek a körök, de életük a városi és országgyűlési választások idején felélénkült; ezt a jellemzőt a továbbiak folyamán – prospektusok, meghívók és egyéb szóróanyagok hiányában – sajnos nem tudom igazolni a Ceglédi Munkás Olvasókörrel, de a gyakorlati vidéki élet elképzelhetővé teszi, sőt megerősíti a tulajdonságot.

A ceglédi olvasókör közigazgatásilag a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéhez tartozott, mely Magyarország középső részén volt található 1876 és 1950 között. Az egykori vármegye területének helyén ma Pest megye, valamint Bács-Kiskun megye nagyobb része található.¹⁰

**A Ceglédi
Munkás
Olvasókör
működése**

Az olvasókör pontos indulási időpontját nem tudjuk. A Magyar Országos Levéltár 3 db alapszabályt őriz. Ebből két egyforma, melyeket 1884. március 2-án, és egy másik, melyet augusztus 24-én kelteztek. Végigolvasva az alapszabályokat és a meglévő levelezéseket, problémák adódtak a belügyminisztérium jóváhagyásakor.

„Az alapszabályokban politikai színezetű tevékenységről szó sem esik, sőt egyértelműen elhatárolták magukat a «vallási vagy napi politikai kérdések felolvasás vagy előadás» általi tárgyalásától. Ha ezt nem tették, figyelmeztette őket a belügyminisztérium, kinek jóváhagyása volt szükséges az alapításhoz. Azonban rétegek szerinti elkülönülésük lehetőséget adott külön politikai vélemény kialakítására is, melyet bátran hangoztattak. A hatóságoknak különösen széles körű lehetőségük volt a szervezeti életbe való legdurvább beavatkozáshoz is. A belügyminiszter kiküldött közegének vagy a városi hatóság embereinek szabad bejárást kellett biztosítani, joguk volt ahhoz, hogy tudomást szerezzenek az egyesület működéséről, s ha jónak látják, fel-

¹⁰ Wikipédia szócikk. A hozzáférés módja: http://hu.wikipedia.org/wiki/Pest-Pilis-Solt-Kiskun_v%C3%A1rmegye (Letöltés ideje: 2011. 04. 24.)

cius 2-án megírt alapszabály megyei elfogadásához 3 hónap kellett, és csak ezután következett a belügyminisztérium:

A Cegléden alakulóban lévő „Munkás Olvasókör”-nek a városi polgármester által négy egyenlő példányban bemutatott alapszabály tervezetét, a gyűlési jegyzőkönyvvel együtt van szerencsém azon jelentéssel fölterjeszteni, hogy az alapszabályok iránt a megyei hatóság részéről észrevétel nem merült fel.

Budapesten, 1884. június hó 11-én.
Földváry Mihály
Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye alispánja¹²

Földváry Mihály 1878-ban lett Pestmegye alispánja. 1884-ben újlag megválasztott, és a vaskorona-renddel tüntették ki.¹³ Júniusban több levelezés is folyt, melyekben különböző negatív megjegyzéseket tesznek. A „Márkus” aláírással jelzett levél:

Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr!

Az alakulóban lévő „Ceglédi Munkás Olvasókör”-nek folyó év június hó 25-én 35246. számú alap kelt nagybecsű átiratával, véleményezést végeztetett alapszabályait van szerencsém ide mellékelve azzal visszazáraztatni, miszerint ezen alapszabályok ellen részemről következő két észrevétel fogott fel:

1.) A 16. paragrafus szerint a körnek felesleg pénzt esetleg a tagoknál helyezendő el kasszaosztás végett.

Miután ezen meghatározás a nyereszkesedés céljelleget viseli magán, ily célt pedig egy kör maga elé nem tűzhet, az idézett paragrafusok úgy volnának megerősíthetőek, ha a kölcsönadás, segélyezés céljából történnének – ez esetben azonban felemlítendő volna.

2.) A 23. paragrafusban kimondandó volna, hogy a választott bizottság összeállításánál a fennálló intézkedések irányadók.

Fogadja Nagyméltóságod királynak való tiszteletem őszinte nyilvánítását:

Budapesten, 1884. június hó 11-én
A miniszter megbízásából
Márkus (József?)

Nagyméltóságú Tisza Kálmán val. bel. tit. tanácsos miniszterelnök
Úrnak, mint a belügyi magyar királyi minisztérium vezetőjének
Budapesten.¹⁴

Márkusról csak annyit lehet tudni, amennyi a levélből kiderül: a miniszter kegyeltje, munkatársa, akit megbíztak a levél megírásával. Le-

¹² Az eredeti irat digitalizált változata. (Melléklet, 1. kép)

¹³ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. A hozzáférés módja: <http://mek.niif.hu/03600/03630/>

html/f/05881.htm (Letöltés ideje: 2011. 04. 24.)

¹⁴ Az eredeti irat digitalizált változata. (Melléklet, 2. kép)

het, hogy ő lenne Márkus József, aki abban az időben elnöki segéd volt?¹⁵ Nem tudni. Ugyanakkor itt érdemes megjegyezni a szép bélyeget, mely minden hivatalos iraton rajta volt:

2. ábra:
1884-ben
lepecsélt
bélyeg

A hivatalos belügyminisztériumi levélben már 3 kivetnivalót sorolnak fel az alapszabállyal kapcsolatban. A levél:

Magyar királyi Belügyminisztérium

Levél tárgya: Földművelés ipar és kereskedelemügyi minister véleményes aláírata a Ceglédi Munkás Olvasókör alapszabályai tárgyában.

Pest, Pilis, Solt, Kiskun megye, Kőrös végének

Az alakulóban levő „Ceglédi Munkás Olvasókör”-nek, folyó évi június hó 11-én 12814. számú alap kelt alispáni jelentéssel megerősítés végett fölterjesztett alapszabály tervezete után a következő észrevételek merültek föl:

1: Az alapszabály tervezetben meghatározandó a) az x. paragrafus x.

pontjaiban, hogy azon ügyek, amelyekre részint a közgyűlés, részint a választmány hatásköréhez nem tartoznak, és az említett paragrafus x. pontjaiban felvéve nincsenek; b) a kör és választmányi gyűlések összehívási módja c) hogy az egyletbe a felvételi jogot ki gyakorolja? d) hogy a pénztári kiadások ki utalványára eszközöltetnek?

2: az x. paragrafus szerint a körnek felesleg pénzei, esetleg a tagoknál helyezendő el kamatozás végett; miután ezen meghatározás a nyereszkedési cél jellegét viseli magán, ily célt pedig egy kör maga elé nem tűzhet, az idézett paragrafusban kimondandó, hogy a kölcsönadás, segítélyezés céljából történik, a megengedett törvényes keretek mellett esetleg a nélkül.

3: Az x. paragrafus végpontja módosítja, hogy a választott bizottság összeállításánál az x. törvény x. fejezetében foglalt intézkedések irányadók.

Miről aztán arról értesítetik, hogy a fentebbi pontoknak megfelelőleg módosított alapszabály tervezet az egylet ideiglenes elnöke által aláírt három egyenlő példányban levél útján újonnan fölterjesztendő.

Budapest, 1884.¹⁶

Már ideje közölnöm az alapszabályt, mely ellen ennyi javító megjegyzést tesznek a belügyminisztériumból. Mivel a második alapszabályból (augusztus 24.) kivettek bekezdéseket, ezért az elsőt (március 2.) részletezem, és jelzem azokat, melyeket kivettek az új alapszabály tervezetből:

A ceglédi „Munkás olvasókör” alapszabályai

A kör címe és székhelye:

1§. A kör címe „Ceglédi munkás olvasókör” székhelye Cegléd.

A kör célja:

2§. A ceglédi munkás olvasókör célja: tagjait felvilágosítás- és oktatásban részesíteni, köztük a tudományt és művelődést, nemkülönben a társalgási szellemet fejleszteni és előmozdítani, melyet a kör a következő eszközök által szándékozik elérni:

- a.) Hasznos és népszerű könyvek és hírlapok beszerzése és olvasása, valamint az előbbieknél a kör könyvtárából való kikölcsönzés által;
- b.) felolvasások tartása által, a megélhetés és jólét előmozdításához szükséges tudományágaiból;
- c.) a munkaszerzésben egymásnak kölcsönös támogatása, és a munkaadóknak a munkásokhoz jutásának megkönnyítése által, hogy ne kelljen a nagyobb munkaadóknak házanként, és a piacokon szedni össze sok időtöltés és fáradsággal a munkásokat, ha azokra nagyobb számmal szükség van.

¹⁶ Az eredeti irat digitalizált változata. (Melléklet, 3. kép)

A kör tagjai, azok jogai és kötelezettségei:

- 3§. A körnek rendes és pártoló tagjai vannak.
- 4§. Rendes tagnak minden munkás és munkásbarát felvétetik, ki az alapszabályokban előírt kötelezettségeinek megfelel.
- 5§. Minden tag köteles a körbe való felvételkor 25 krajcárt beíratási és minden óra 10 krajcár rendes járulékot befizetni.
- 6§. A rendes tagok cselekvő és szenvedő választási és szavazási, ezen felül tanácskozási joggal bírnak a közgyűléseiben, jogukban áll a vitában részt venni, a kör számadásait ellenőrizni, és a kör könyvtárát használni.
- 7§. A pártoló tagok a rendes tagokkal egyenlő joggal és kötelezettségekkel bírnak, kivéve a választási jogot, amikor a pártoló tagok csak is a kör elnökének megválasztásánál bírnak szavazati joggal a közgyűlésen a választmány választásánál nem.

A tagok kizárása és kilépése:

- 8§. Azon tag, ki a kör érdekeit szándékosan megsérti, vagy annak nyugalmát, békéjét törvénytelen vagy rendetlen magaviselete által megháborítja, a választmány által a körből kizáratik, az illető tagnak azonban jogában áll a kizárás ellen, és pedig a kizárás napjától számítandó 30 nap alatt a legközelebbi közgyűléshez fellebbezni; további fellebbezésnek helye nincs.
- 9§. Azon tag, aki az alapszabályszerű kötelezettségeinek 3 hó lefolyása után nem tesz eleget, szintén kizártnak tekintendő. A kör tagjának csak az esetben fogadható vissza, ha a választmány teljesen indokoltnak tartja a kötelesség mulasztását, melyre egyedüli ok lehet például egy hosszabb súlyos betegség esetleg más komoly szerencsétlenség. Önkéntes kilépés a választmánynál bejelentendő, ez esetben azonban az illető tagnak járulékával nem szabad hátralékban lenni, és az alakulási időtartamra járó tagdíjfizetés alól elegendő okok mellett a kilépőt a választmány mentheti fel; a kilépett tag újból visszalépése esetén a beíratási illetéktől fel van mentve.

A kör vezénylete:

- 10§. A kör vezénylete és ügyeinek kezelése egy a rendes közgyűlésben választandó 12 tagú választmányra van bízva, mely választmány a közgyűlés által szótöbbséggel választott elnök elnöklete alatt tartja üléseit, és helyettes elnököt, titkárt, pénz és könyvtárnokot a választmány választja a körnek tagjai közül. A választás egyénre érvényes és mindenkor szótöbbséggel, nyilvános szavazás útján ejtendő meg.
- 11§. A rendes választmányi tagokon kívül még 3 póttag választandó, kik sorrend szerint a kilépett választmányi tagok helyére hívatnak be.
- Ha valamely választmányi tag 3 egymás után következő ülésből elegendő igazolás nélkül távol maradt, kilépettnek tekintik. Helyére póttagok hívnak be.
- 12§. A választmányi ülés határozatképes, ha legalább hat választmányi tag jelen van. A választmány havonként egy rendes és a szükséghez képest egy vagy több rendkívüli ülést tart; hatásköréhez tartozik:
- a.) az egyleti tagok felvétele, mihez azonban szükséges, hogy a belépni szándékozót, mint kifogástalan egyént két ismeretes tag hozzá ajánlatban;

- b.) a kör alapszabályainak 2§-ában kimondott célt végrehajtani;
- c.) a kör tagjai közt a rendet, békét és kölcsönös tiszteletet fenntartani;
- d.) a kör vagyonát az alapszabályok értelmében lelkiismeretesen kezelni;
- e.) az évi számadást szerkeszteni és a közgyűlés elé terjeszteni.

13§. Az elnök a kör élén áll, s mint ilyen mindenkor a kör képviselője, hatásköre:

Minden ülés és gyülekezet egybehívása ezeken elnökölni, a rendet fenntartani, a választmány és a közgyűlés határozatait foganatosítani, a szavazásokat megnyitni és az alapszabályok megtartását ellenőrizni.

14§. Az elnökhelyettes az elnököt helyettesíti ennek akadályoztatása esetén.

15§. A titkár (jegyző) az ülések és közgyűlések jegyzőkönyveit vezeti és köteles minden írásbeli munkát, a levelezést stb. végezni. Akadályoztatás esetén valamely választmányi tag helyettesíti.

A választmányi ülések jegyzőkönyvei az ülést vezető elnök és jegyző, valamint különösen e célra választott két választmányi tag aláírásával hitelesítendő.

Hasonló módon hitelesíttetnek a közgyűlések jegyzőkönyvei is, csak hogy a két választmányi tag helyett két körtagot választanak e célra.

16§. A pénztárnok köteles a befolyó járulékokat átvenni, vagy azokat az igazgató, mint ellenőr utalványozására szabályszerűen könyvelni, vagy a kifizetéseket teljesíteni, és úgy a bevétel, mint a kiadásról minden havi igazgatósági gyűlésen a számadást előterjeszteni, és kezeskedik a pénztár tartalmáról. A netalánni¹⁷ pénz főleg a választmány felelősségére a bekövetkezendő szükségig a tagoknál 6%-kal elhelyeztetik és a befolyt kamat jövedelem az egyleti beteg tagok segélyére fordítandó.

17§. A könyvtárnok köteles könyvtári jegyzéket vezetni, kikölcsönzött és visszajutott könyveknek gondját viselni, s kezeskedik minden könyv hiányáért. Ha valamely tag a kikölcsönzött könyvet a kitűzött időre be nem viszi, avagy az időt meg nem hosszabbítja, az esetben a választmány által megállapítandó figyelmeztetési díjat lesz köteles fizetni a könyvtár javára.

Számvizsgáló bizottság:

18§. A közgyűlés háromtagú számvizsgáló bizottságot választ egy évre, melynek feladata a választmányi ügykezelést átvizsgálni s erről a közgyűlésnek jelentést tenni.

19§. A számvizsgáló bizottságnak azon esetre, ha a választmány vétkes mulasztást követett el, s a számvizsgáló bizottság kívánatára az elnök vonakodik rendkívüli közgyűlést összehívni, jogában áll saját hatáskörében rendkívüli közgyűlést egybehívni.

A közgyűlések:

20§. A rendes közgyűlés minden év január havában tartatik. Határozatképes, ha a tagok egyharmad része jelen van. Ha ennyi szám nem jelenik meg, úgy egy újabb közgyűlés hivatik össze, mely azután a

¹⁷ Netaláni (ne-taláni): összetett melléknév; netalán létező vagy meglevő. Forrás: Czuczor-Fogarasi: A magyar nyelv szótára (CD-ROM adatbázis)

megjelentek számára való tekintet nélkül határozatképes.

A rendes közgyűlés hatásköréhez tartozik:

- a.) a választmány és a számvizsgálók jelentésének előterjesztése és esetleg a felmentés megadása;
- b.) a választmány és választmányi póttagok megválasztása, a következő évre;
- c.) a számvizsgáló bizottság megválasztása;
- d.) mindazon ügyek elintézése, melyek nem a választmány hatáskörébe tartoznak;
- d.) indítványok és interpellációk elintézése;
- e.) kéttagú jegyzőkönyvi hitelesítő bizottság megválasztása;
- f.) az alapszabályok megváltoztatása;
- g.) a kör feloszlása.

Az f.) és a g.) pontok szerint hozott határozatok foganatosítása előtt a Magyar királyi belügyminisztérium elé terjesztendőek.

21§. A választmány határozata alapján az elnök vagy helyettese rendkívüli gyűléseket is egybehívhat, ha:

- 1.) a választmány kiegészítésének szüksége forog fenn, ha tudniillik a visszalépett tagok olya számban kilépnének, hogy azok a póttagokból nem lennének pótolhatók.
- 2.) ha azt legalább is a tagok egyharmada, vagy a számvizsgáló bizottság írásbeli beadványban követelik, valamely nagyobb fontosságú indítvány betérjesztése és tárgyalása végett;
- 3.) ha a kör további fennállása kérdésben forog, mely esetben a kör feloszlására a tagok kétharmadának jelenléte megkívántatik.

Ha a tagok megkívánt száma nem jelent meg, úgy hasonlóan, mint a rendes közgyűlésnél 14 nap alatt új rendkívüli közgyűlés hívandó egybe, melyen a jelenlevők jogérvényes határozatokat hozhatnak.

A közgyűlés megtartása ideje korán a tagok tudomására hozandó. Minden szavazónál a jelenlevők egyszerű szótöbbsége dönt, szavazategyenlőség esetén az elnök szava dönt.

A kör vagyona:

22§. A kör vagyona áll: a beíratási- és havidíjából a pártoló tagok évi díjaiból, ajándékok, hagyományok, és egyéb jövedelmekből.

Választott bizottság:

23§. A tagok között esetleg fölmerülendő és a kör ügyeire vonatkozó viszályoknál az elnök vagy helyettesének kötelessége azoknak békés úton való elintézését megkísérelni, ha az nem sikerülne, a perlekedő felek egy választott bírósághoz utasítandók, melynek összeállítása, és eljárására nézve az 1868. évi LIV. törvény, 9 cím, 3. fejezet irányadó.

A kör pecsétje:

24§. A kör pecsétjének felirata a következő: „Czeglédi munkásolvadó-kör”.
A kör feloszlása:

25§. Ha a kör feloszlik, akkor annak megmaradt tiszta vagyona le-

tétben helyeztetik, és ha két év múlva sem lenne hasonló célú kör az esetben, ha betegsegélyező egyesület lenne Czeplédén, úgy arra, ha pedig az sem lenne, az esetre a czeplédi kör kórház alapjára fordítatik az alapjövédelme mindaddig még egy betegsegélyező egyesület fog alakulni Czeplédén. Úgy a feloszlási határozat, valamint a kör vagyonának hová fordítása iránti tervezet foganatosítás előtt a magyar királyi belügyminisztérium elé terjesztendő.

26§. Ha a kör az alapszabályaiban megállapított célját és eljárását, illetőleg túlhaladná a magyar királyi kormány által – amennyiben működésének további folytatása által – az állam, vagy tagjainak vagyoni értéke veszélyeztetve volna tekintet nélkül felfüggesztetik, vagy a felfüggesztés után elrendelendő vizsgálat eredményéhez képest teljesen fel is oszthatatik, esetleg az alapszabályok szigorú betartására különbeni feloszlás terhe alatt szoríthatni.

Czeplédén, 1884. év, augusztus 24.¹⁸

Mészáros Lajos
ideiglenes elnök

Mészáros János
jegyző

Balla Pál
igazgató

Az alapszabályok sokszor hasonlítanak egymásra. Ennek oka az, hogy ha egy közösség megkapja a belügyminiszteri jóváhagyást, akkor az új kör egyszerűen lemásolta, legalább is átvette a már jóváhagyott, engedéllyel rendelkező régebbi egyesületnek az alapszabályát. Nos, ez jelen esetben biztos nem fordult elő, hiszen elég körülményes volt az engedélyeztetése. Kürti Béla, Czepléd ma is élő díszpolgára szerint „régii társadalmi egyesületeink a demokratikusan működő közösségek legszebb példái. Minden tisztségre választották az embereket, semmilyen ügyben nem lehetett dönteni az arra kijelölt szervezetek meghallgatása nélkül. Az egyesületi élet irányítása valóságos parlamenti keretek között folyt le, ez az egyik magyarázata életképességüknek.”¹⁹ Összesen 14 tisztség létezik (tisztségviselők, elnök, alelnök, igazgató, aligazgató, ügyész, jegyző, pénztáros, alpénztáros, gazda, háznagy, könyvtáros, közgyűlés, választmány), ebből a Czeplédi Munkás Olvasókör csupán hármat említ: elnök (Mészáros Lajos), igazgató (Balla Pál), jegyző (Mészáros János).

Mindösszesen két javítás történt az alapszabály tervezetben. Ehhez jön még, hogy feltüntették a jegyző nevét, és az ideiglenes elnököt átírták kör elnökre.

A kör engedélyezését 1884. november 14-én, pénteken közölték a Budapesti Közlönyben:

¹⁸ Az eredeti irat digitalizált változata. (Melléklet, 4. kép)

¹⁹ Kürti Béla: Egyesületi élet a régi Czeplédén 1842-1949. – Czepléd : Czeplédi Sporttört. Biz., 1993. – p. 56.

3. ábra:
Budapesti
Közlöny,
Hivatalos rész
című rovat,
1884. november
14. (péntek),
264. szám, p. 3.

**A ceglédi munkás-olvasó-kör alapszabályai,
a m. kir. belügyminisztérium által, f. évi 61,112.
sz. alatt, a bemutatási záradékkal ellátottak.**

Augusztus 24. és november 14. között levelezések folytak. Azt, hogy valójában mi is volt a végleges alapszabályban, nem lehet tudni. Csak októberi levelek vannak az iratok között, így remélhetőleg maradt az augusztusi alapszabály.

Magyar királyi Belügyminisztérium

Levél tárgya: Pest megye alispánja újból fölterjeszti a ceglédi munkás olvasókör kiegészített alapszabályait. A beadvány kelte: 1884. október 30.

I. Pest, Pilis, Solt, Kiskun megye, Kőrös végének

A ceglédi munkás olvasókörnek folyó évi október hó 30-án 27497. beadvány számmal kelt alispáni jelentéssel megerősítés végett újból fölterjesztett alapszabályai a törvényes bemutatási záradékkal ellátott. Ezen levélben azzal értesítetik, hogy az alapszabályoknak egyik példányát saját levéltára számára tartsa vissza, másikat pedig érdekelt egyesületnek szabályszerűen kézbesítse.
Budapest, 1884.

II. A Budapesti Közlöny szerkesztőségének

A Közlöny hivatalos rovatában közzé teendő: A „Ceglédi Munkás Olvasókör” alapszabályán a királyi belügyminisztérium által bemutatási záradékkal ellátott.

Budapest, 1884

Nagyméltóságú magyar királyi belügyminiszter úr!

.....
Az alakulóban levő „Ceglédi Munkás Olvasókör”-nek Nagyméltóságod folyó évben kibocsátott rendelete értelmében módosított alapszabály tervezete három egyenlő példányát van szerencsém mellékelve fölterjeszteni.

Budapesten, 1884. évi október hó 30-án.
Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye alispánja

Látta: a magyar királyi belügyminisztère Budapesten 1884. évi november hó 6-án.....
a miniser helyett (?) államtitkár

Hivatalos oldalról nézve jó vége lett az engedélyeztetésnek, még ha 9 hónapba is telt. Konkrét olvasóköri életükről csak annyit tudunk, amennyit leírtak az alapszabályukban. „Fontos szerepük volt a jóléti mozgásban. A helyi újságok rendszeresen tudósítanak a jóléti célú bálokról, teadélutánokról, kínos részletességgel felsorol-

va az adakozók nevét. Tagadhatatlan a közművelődés értéke az általuk rendezett és előadott – bár eltérő színvonalú – színdaraboknak.”²⁰

A Pest Megyei Levéltár anyagaiból²¹ kitűnik, hogy hasonló nevű és célú egyesületek valamint olvasókörök is alakultak a 1880-as évek előtt, mint pl. «A czeplédi „Alszegei olvasó egyesület”» (1873). Alapszabályában leírja, hogy „illelmes társalgás, hasznos olvasás, törvényileg nem tiltott mulatságos időtöltési céllal polgárisodást, a vélemény és helyzetben különbözők közeledését, az érzelmiség és erkölcsiség előmozdítását és fejlesztését célzó egyesület. A tagok száma korlátozva nincs. Tagja lehet minden becsületes jellemű, tisztességes magaviseletű egyén. Az 1873. évi január 1-jén alakult „Alszegei olvasóegyesület fenntartása tagjai által biztosítottatik jelen alapszabályokat saját kezűleg aláírva.” Látta 1876. október 3-án (45507. szám) a miniszter helyett ugyanaz az államtitkár, aki 1884-ben látta a Ceglédi Munkás Olvasókör alapszabályát.

**Lehetséges
előzmények és
utódok**
1884 előtt

Később is vannak hasonló céllal létrehozott egyesületek és olvasókörök, mint pl. a „Czeplédi földművelő munkás egyesület” (1899). Alapszabálya szerint „az egyesület címe Mátyás király olvasó egyesület székhelye Czepléd. Az egyesület célja alkalmat szolgáltatni a tagoknak, hogy hasznos és népies tudományos modorban tartat, valamint szórakoztató olvasmányokhoz juthassanak, a művelt társas életi élvezeteket megszeressék, és ezáltal művelődésüket és szellemi hovatartozásukat előremozdítsák.”

1884 után

Az olvasókörökre megannyi jogszabály, miniszteri utasítás és körrendelet vonatkozott²². Kezdetben két belügyminiszteri rendelet volt – az 1394/1873. és az 1508/1875. számú –, később egyre több jogforrás lépett életbe.

**Jogi háttér –
törvények és
rendeletek**

Az ellenforradalmi mozgalmak megjelenésével XX. század elején már korlátozták a körök tevékenységét, például 1901-ben az egyesületek vagyonkezelését a törvényhatóságok számvevősének kötelessége volt felülvizsgálni a 18 705. számú belügyminiszteri rendelet alapján. 1914-re a szabályozás már odáig jutott, hogy betiltották az új egyesületek alapítását (5479/1914. számú miniszterelnöki rendelet), ugyanakkor a Tanácsköztársaság feloldotta a tilalmat: az 5 084/1919. számú

²⁰ Ikvai Nándor: Czepléd története. – Szentendre : Pest M. Múz. Ig., 1982. – p. 280.

²¹ Pest Megyei Levéltár, IV/477 (Czepléd, I. 5-85 ; 8.)

²² Hajdu Géza: Vásárhelyi egyesületek és könyvtárak, 1827–1944. – Szeged : Somogyi Könyvtár, 1977. – 286 p. : ill. ; 20 cm + melléklet. – ISBN 963 7581 13 8

miniszterelnöki rendelet csak rendkívüli esetekben engedélyezett új egyesület alapítását.

A 77 000/1922. belügyminiszteri rendelet:

Az egyik legfontosabb rendelet, mely lényeges pontokat tárgyalt.

Ilyen volt például az, hogy egy egyesület nem működhetett a belügyminisztérium által láttamozott alapszabály nélkül. Vagyis ebből a részből kiderül, hogy az 1508/1875. számú rendeletet hatályon kívül helyezte.

Újraszabályozta az alapvető dolgokat is: írásba kellett foglalni a tagfelvétel kívánalmait, mint például, hogy a tagnak be kellett töltenie 18. életévét. Ezen kívül az alapszabálynak tartalmaznia kellett az alapító tagok és a tisztikar tagjainak nevét, valamint a foglalkozásukat.

A korlátozások ellenére „a népi egyletek és körök száma a két világháború között tovább nőtt. 1922-ben 1296, majd 1937-ben 1597 volt a számuk.”²³

Nem kellett sokat várni a revideálásokra sem, hisz a 181 000/1937. számú belügyminiszteri rendelet előírta az összes egyesület ellenőrzését és felülvizsgálatát. „Ez gyakorlatilag jogot adott az intézkedő hatóságnak (alispán, polgármester, rendőrség) arra, hogy az egyesület működésével kapcsolatban bármit megnézzon: például tagnyilvántartás, zárszámadás, közgyűlési jegyzőkönyvek, stb.”²⁴

A vizsgálatoktól függetlenül „az olvasókörök, egyletek az 1940-es évekre országszerte stabilizálódva, többnyire önálló épülettel, jelentős számú tagsággal rendelkeztek.”²⁵

1945 után A háborús időszakban is folytatódott az olvasóköri élet, de természetesen a hadra fogható képesség miatt több kör is válságba került. 1944 áprilisában ún. tisztogatási akciók indultak egészen az 1950-es évekig: a miniszterelnökség a 10 800/1944. számú rendeletben a könyvtárakat célozta meg, amellyel utasítást adott 120 magyarországi és 35 külföldi zsidónak minősített szerző művének azonnali beszolgáltatására. Ennek következtében kb. félmillió kötetet adtak le.²⁶

23 Az Olvasókörök Szövetségének hivatalos weboldala. A letöltés módja: <http://www.olvasokorok.hu/oldalak/tortenet.html> (Letöltés ideje: 2011. 09. 16.)

24 Molnár Szilárd: A civil társadalom államosítása Magyarországon, 1945–1956. = Civil Szemle, 2005. II. évfolyam, 3. szám. – p. 15.

25 Az Olvasókörök Szövetségének hivatalos weboldala. A letöltés módja: <http://www.olvasokorok.hu/oldalak/tortenet.html> (Letöltés ideje: 2011. 09. 16.)

26 Csapodi Csaba, Tóth András, Vértesy Miklós: Magyar könyvtártörténet. – Budapest : Gondolat, 1987. – A letöltés módja: <http://mek.oszk.hu/03100/03159> (Letöltés ideje: 2011. 10. 26.)

„Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. február 26-i rendelete intézkedett 25 fasiszta és katonai jellegű szervezet feloszlatásáról. Ezzel az akkori törvényszerűen és kötelezően bekövetkező rendelkezéssel vette kezdetét a többi egyesület „felülvizsgálata” is.”²⁷ Az egyesületek minősítéséről javaslatot kellett tennie egy adott város vagy település vezetésének a Belügyminisztériumnak. Ezeket az előterjesztéseket a nemzeti bizottságok véleményével kellett összeegyeztetni. Legtöbb esetben a nemzeti és a helyi bizottságok ugyanazon álláspontot képviselték, így a rendelet végrehajtásának módja is mértéke területenként változott.

1945 szeptemberében az addig feloszlattott szervezetekről listát is kapott a miniszterelnök. A felülvizsgálni kívánt egyesületeket „három kategóriába sorolták:

1. Amelyek a rendelkezésre álló vizsgálati anyagok alapján feloszlattandók.
2. Amelyek tovább működhetnek, mert fegyverszüneti egyezmény követelményeinek megfelelnek.
3. Amelyek esetében érdemi döntés október 15-ig nem lehetséges, mert ahhoz még kiegészítő vizsgálat szükséges.”²⁸

Az olvasókörökkel együtt könyvtáraik is megszűntek, vagy legalábbis nem tudták régi szerepüket betölteni, [...] mégis számos család számára az egyetlen lehetőséget kínálták az olvasásra.²⁹

Két év alatt több mint 370 egyesületet oszlattak fel, ám a nagyobb arányú megszüntetések sorozata 1948-ban kezdődött. Ugyanis ez év szeptemberében Kádár János belügyminiszter aláírásával megjelent az 1938-as rendelet felújítása: 508 000/1948. IV. 3. számú rendelet, amely évenkénti vizsgálatot és tájékoztatást írt elő a közösségek működéséről.

Az 1950-es években és az azt követő évtizedekben fontos szerepet játszottak az egyesületek létjogosultságában a belpolitikai változások, hiszen az országban Nagy Imre vezetése alatt kevésbé érvényesült a diktatúra. A '70-es években megjelent miniszteri rendeletek és magas szintű jogszabályok tartalmaztak utasításokat valamint szabályokat az egyesületekre és szervezetekre vonatkozóan. Ilyen volt például a

---

27 Hajdu Géza: Az olvasókörök városa. Vásárhelyi körök 1945–2000. – Hódmezővásárhely : Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2002. – p. 12.

28 Hajdu Géza: Az olvasókörök városa. Vásárhelyi körök 1945–2000. – Hódmezővásárhely : Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2002. – p. 13.

29 Hajdu Géza: Az olvasókörök városa. Vásárhelyi körök 1945–2000. – Hódmezővásárhely : Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2002. – p. 26.

Polgári Törvénykönyv 1977. évi IV. törvénye,³⁰ vagy az 1982. évi 29. számú törvényerejű rendelet is, mely az 1970. évi 35. számú törvényerejű rendelet módosítását és egységes szövegét tartalmazza.³¹ Ebben az időben nem tekintették társadalmi szervezeteknek az egyesületeket, ezért sajnos meglehetősen szűken határozták meg a körüket – olyannyira, hogy csak az alábbi szervezetek maradtak: Magyar Szocialista Munkáspárt, Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség, Magyar-Szovjet Baráti Társaság, Hazafias Népfront, Magyar Vöröskereszt, Magyar Nők Országos Tanácsa és a szakszervezetek.³² Ugyanakkor ezek védőszárnyai alatt több egyesület is működött, melyek az adott színhely szerint illetékes városi, járási, megyei városi kerületi hivatali és a fővárosi kerületi tanácsi igazgatási osztály felügyeletéhez tartoztak a Minisztertanács Tanácsi Hivatal elnökének 4/1982. MTH TK. 13. számú utasítása szerint.

Az olvasóköri élet kibontakozásának kezdeti lépései az 1980-as évek végén következtek el az 1989. évi II. törvény³³ megjelenésével, amely kimondja, hogy „az egyesülési jog mindenkit megillető alapvető szabadságjog, amelyet a Magyar Népköztársaság elismer, és biztosítja annak zavartalan gyakorlását. Az egyesülési jog alapján mindenkinek joga van arra, hogy másokkal szervezeteket, illetőleg közösségeket hozzon létre, vagy azok tevékenységében részt vegyen. [...] A társadalmi szervezet olyan önkéntesen létrehozott, önkormányzattal rendelkező szervezet, amely az alapszabályban meghatározott célra alakul, nyilvántartott tagsággal rendelkezik, és céljának elérésére szervezi tagjai tevékenységét. [...] Alapításához az szükséges, hogy legalább tíz alapító tag a szervezet megalakítását kimondja, alapszabályát megalapítsa, ügyintéző és képviseleti szerveit megválassza. [...] Megalakulását követően kérni kell annak bírósági nyilvántartásba vételét. A társadalmi szervezet nyilvántartásba vétele nem tagadható meg, ha alapítói az e törvényben előírt feltételeknek eleget tettek. A társadalmi szervezet nyilvántartásba vétellel válik jogi személlyé.”³⁴

---

30 A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvéről szóló 1959. évi IV. törvény módosításáról és egységes szövegéről. Forrás: 1000 év törvényei. A hozzáférés módja: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8519> (Letöltés ideje: 2011. 10. 29.)

31 Hajdu Géza: Az olvasókörök városa. Vásárhelyi körök 1945–2000. – Hódmezővásárhely : Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2002. – p. 32.

32 Hajdu Géza: Az olvasókörök városa. Vásárhelyi körök 1945–2000. – Hódmezővásárhely : Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2002. – p. 33.

33 Törvény az egyesülési jogról. Forrás: 1000 év törvényei. A hozzáférés módja: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8600> (Letöltés ideje: 2011. 10. 29.)

34 CompLex Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye. Törvény az egyesülési jogról. A hozzáférés módja: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=98900002.TV (Letöltés ideje: 2011. 10. 28.)

Az olvasókörök, egyletek és szervezetek újjáéledésének következő nagy lépése a rendszerváltás volt (1989–90), amely „véget vetett az egy pártrendszernek, központosító törekvéseknek, a mindenáron „felülről” való irányítás gyakorlatának, az állandó bizalmatlanság körének”.³⁵ Ahogy azt már említettem, a körök könyvtárai a második világháborúban megszűnt körökkel együtt megsemmisültek, szétszóródtak vagy egy nagyobb gyűjtemény részévé váltak. Az 1990-es évek elején ezek a könyvtárak is megújultak, és országsszerte „jól szervezett tanácsai/önkormányzati közművelődési könyvtárhálózat”³⁶ alakult ki. Jellemző volt az, hogy a kerületi párházakban rendezték az olvasóköri alkalmakat, mivel eredetileg a kör tulajdonában voltak ezek az épületek. Mindamellet a közkönyvtárak és az olvasókörök együttműködése még ma sem rendezett, helyzetükről sok vita folyik szakmai berkekben.

A rendszerváltás után a szervezetek éves szinten részesültek önkormányzati támogatásban, valamint alkalmankénti közérdekű cél megvalósításának elérésére. Sajnos ezek a támogatások sokszor csak néhány rendezvény megszervezésére voltak elegendőek, ezért a '90-es évek végétől új lehetőségekben gondolkodtak az egyesületek. Erre egy nagyon jó példa, amikor több kisebb csoport (zenekar, olvasó-, népdalkör stb.) közhasznú szervezet formájában összedolgozik és együttműködik.

A közhasznú szervezetté válás *előnye*, hogy

- adományokat gyűjthetnek magánszemélyektől és vállalatoktól;
- a támogatásokról adott visszaigazolásokról az érintettek el tudnak számolni az adóbevallásnál;
- jogot kapnak a gazdasági-vállalkozási tevékenységekhez;
- 3 év elteltével bárki felajánlhatja jövedelemadójának 1%-át a társadalmi szervezetnek.

Hátránya, hogy

- adminisztrációs terhek, elvárások és követelmények növekednek;
- legalább egy közgyűlést és két elnökségi ülést kell tartani évente;
- a gyűlésekről és ülésekről jegyzőkönyvet (határozatok könyvét) kell készíteni, mely igazolja a kör folyamatos működését;
- jóvá kell hagyni az éves beszámolót az elnökség részéről, részletes „közhasznú jelentést” kell összeállítani, és ezeket hirdetőtáblán kifüggeszteni;

35 Hajdu Géza: Az olvasókörök városa. Vásárhelyi körök 1945–2000. – Hódmezővásárhely : Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2002. – p. 52.

36 Hajdu Géza: Az olvasókörök városa. Vásárhelyi körök 1945–2000. – Hódmezővásárhely : Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2002. – p. 89.

- kizárólag közhasznú tevékenység megvalósításának érdekében vállalkozhatnak – azt is csak akkor, ha nem veszélyezteti a vállalkozási tevékenységet;
- a befolyt összeget tilos egyéni- illetve csoportos haszonszerzésre fordítani;
- az elért eredményeket az alapszabályban meghatározott célokra fordíthatják;
- számítani lehet APEH³⁷ (ma már NAV³⁸) adóellenőrzésére, költségvetési támogatás esetén az Állami Számvevőszék ellenőrzésére;
- szigorúbb törvényességi felügyeletet von maga után az ügyészség részéről.³⁹

Sokat tanulhatunk a múltból, ezért érdemes és fontos annak feltárása. Hajdu Géza könyvében lényeges momentumnak tartja a jövőre nézve, hogy a fiatalokat be kell vonni az olvasóköri munkába és a vezetésbe is, valamint, hogy az országos és helyi politikai életnek nem szabad befolyásolnia a körök mindennapjait, amely megosztja az embereket, és teljes bukást eredményez.⁴⁰

Zárszó Azt hihetnénk, hogy nincs túl sok érdekesség az olvasókörben, hiszen nincsenek szép meghívói, képeslapjai, kiadványai – legalább is nem maradtak meg. Mégis sok izgalmat hozott a kutatása során. Főleg a hivatalos személynevek megkeresése, a gyönyörű írás megfejtése, valamint ceglédi székhelye miatt volt érdekes és szeretnivaló ez az olvasókör. A Ceglédi Munkás Olvasókör, és más műveléssel foglalkozó körök biztos pontjai voltak nemcsak a vidéki munkásembereknek, hanem a nagyvárosi uraknak is, ahol szabadon beszélgethettek, programokon vehettek részt, értelmileg és erkölcsileg fejlődhettek, tudásuk gyarapodhatott.

Biztos vagyok abban, hogy később még több hasonló egyesület jött létre, hisz Cegléd városának fontos társasági csomópontjai voltak a 19. század végén ezek a körök. „Mit tettek és tesznek az olvasókörök? – többször is elhangzó kérdés volt ez, amire Hüse Sándor és Harangi

---

37 Adó- és Pénzügyi Ellenőrzési Hivatal. Forrás: Az APEH hivatalos weboldala. A hozzáférés módja: <http://www.apeh.hu/> (Letöltés ideje: 2011. 10. 29.)

38 Nemzeti Adó- és Vámhivatal. Forrás: A NAV hivatalos weboldala. A hozzáférés módja: <http://nav.gov.hu/> (Letöltés ideje: 2011. 10. 29.)

39 Hajdu Géza: Az olvasókörök városa. Vásárhelyi körök 1945–2000. – Hódmezővásárhely : Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2002. – p. 122-123.

40 Hajdu Géza: Az olvasókörök városa. Vásárhelyi körök 1945–2000. – Hódmezővásárhely : Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2002. – p. 131.

János közösen válaszoltak: jogot számunkra az adott, hogy a századfordulót megelőző időben alakult [...] körök – ha az önkény szétverte is őket – az első lehetőségre újjászerveződtek. Az olvasókörök évszázados története igazolja, [...] hogy a múltra támaszkodhatunk. de a jövőre kell figyelniük! S a jövőt csak a gondolkodó emberek alakítják emberarcúvá.”⁴¹

Irodalomjegyzék

Könyvek, folyóiratok

Arnóth Károly; Varga Alfonz: Olvasókörök és szövetségük = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 1993. november. – p. 39-46.

Csapodi Csaba, Tóth András, Vértessy Miklós: Magyar könyvtártörténet. – Budapest : Gondolat, 1987. – ISBN 963 281 763 X – A letöltés módja: <http://mek.oszk.hu/03100/03159> (Letöltés ideje: 2011. október 26.)

Czuczor-Fogarasi: A magyar nyelv szótára (CD-ROM adatbázis)

Fercsik Mihály: Olvasókör; A jövőre figyelnek = Könyvtári Levelező/lap, 1991. 6-7. sz. – p. 21-22.

Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1978, 290 p.

Hajdu Géza: Az olvasókörök városa. Vásárhelyi körök 1945-2000. – Hódmezővásárhely : Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2002. – 192 p. : ill. – ISBN 963 202 051 0

Hajdu Géza: Vásárhelyi egyletek és könyvtárak, 1827-1944. – Szeged : Somogyi Könyvtár, 1977. – 286 p. : ill. ; 20 cm + melléklet. – (A Somogyi-könyvtár kiadványai, ISSN 0324 7392). – ISBN 963 7581 13 8

Ikvai Nándor: Cegléd története. – Szentendre : Pest M. Múz. Ig., 1982. – 607 p. : ill. ; 25 cm

Kovács Máté: A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében : 1849-től 1945-ig. – Bp. : Gondolat, 1970. – 722, [2] p.

Kürti Béla: Egyleti élet a régi Cegléden 1842-1949. – Cegléd : Ceglédi Sporttört. Biz., 1993. – 114 p. : ill. ; 20 cm

Molnár Szilárd: A civil társadalom államosítása Magyarországon, 1945–1956. = Civil Szemle, 2005. II. évfolyam, 3. szám. – p. 5-37.

Az Olvasókörök Szövetségének hivatalos weboldala. A letöltés módja: <http://www.olvasokorok.hu/oldalak/tortenet.html> (Letöltés ideje: 2011. szeptember 16.)

⁴¹ Fercsik Mihály: Olvasókör; A jövőre figyelnek = Könyvtári Levelező/lap, 1991. 6-7. sz., p. 21-22.

Pór Edit: Magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig.
– Bp.: Művelődéskutató Intézet, 1988. – 2. köt. – 501-944 p.

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. (Internetes adatbázis).
A hozzáférés módja: <http://mek.niif.hu/03600/03630/html/m/m15255.htm> (Letöltés ideje: 2011. 04. 24.)

Wikipédia szócikk: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. A
hozzáférés módja: http://hu.wikipedia.org/wiki/Pest-Pilis-Solt-Kiskun_v%C3%A1rmege (Letöltés ideje: 2011. 04. 24.)

Wikipédia: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye domborzati térképe.
A hozzáférés módja: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/52/Pest-Pilis-Solt-Kiskun_county_map.jpg (Letöltés ideje: 2011. 04. 24.)

Egyéb források

Budapesti Közlöny, Hivatalos rész című rovat, 1884. november 14. –
264. szám. – p. 3.

Magyar Országos Levéltár. N 256 Ceglédi egyesületek és egyletek
iratainak levéltári gyűjteménye 1882–1949 (–1951), 2,93 fm

Pest Megyei Levéltár, IV/477 (Cegléd, I. 5-85 ; 8.)

Melléklet

Eredeti iratok

1. kép: Levél Földváry Mihálytól, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye alispánjától.
2. kép: Hivatalos levél Márkustól a Miniszterelnök Úrnak.
3. kép: Hivatalos belügyminisztériumi levél.
4. kép: Az alapszabály.

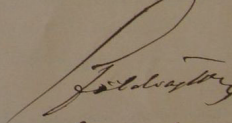
A mellékelt képek a Magyar Országos Levéltár gyűjteményéből származnak. Az Irodalomjegyzék *Egyéb forrásai* között megtalálható a pontos lelőhely. A fotókat kizárólag a Magyar Országos Levéltár címkéjével ellátva készítettem, amely jelzi a dokumentum gyűjteményi hovatartozását.

12814. szám.
é. n. 1884.

Magyméltóságú
m. kir. belügyi minister úr!

A beoglénen alakulóban lévő, Munkács város-
körének a városi polgármester által négy
egyenlő példányban bemutatott alapszabály-
tervezetét, a gyűlési jegyzőkönyvvel együtt
van ferencesem azon jelentéssel fölterjesztém,
hogy az alapszabályok iránt a megyei ható-
ság részéről íprevelél nem merül fel.
Buda-pesten, 1884. június hó 11-én.

Péter Péterffy
Pest-Pilis-Solt-Kiskun-megye
alispánja.

Földművelés-
ipar- és kereskedelemügyi
magyar királyi
MINISZTER

29. 11. 1875.

Nagyméltóságú Miniszter-
elnök Úr!

A * alabulóban lévő „Ezeglédi
munkás olvasó körnek” f. é. június hó
20^{án} 35,246. sz. a. kélt nagybesszű átirata,
val. véleményezés végett áttett alapára;
bályaít van felerészem ide mellékelve, az
alvissza hármaztatni, miszerint ezen
alapszabályok ellen részemről követke-
ző két észrevétel forog fenn:

1.) A 16. § feirint a körnek felelőleg-
ségi, eszleg a jogoknál helyesendő al kama-
toras végett.

Mintán ezen meghatározás
a nyelvi-kérdésről szóló jellegét viseli magán
ily eszlett pedig egy kör magán elé nem tétel.

Nagyméltóságú Tiszta Kálmán
bel. tit. tanácsos miniszter elnök
Urnak, mint a belügyi min. kir. miniszterium
vezetőjének Budapest.

Ez a dokumentum a Magyar
Országos Levéltár
gyűjteményébe tartozik.
This document belongs to the
collection of the National
Archives of Hungary.

MAGYAR
ORSZÁGOS
LEVÉLTÁR

ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
K. szekció

hat, az idézett §. csak egy valóra megerősít.
hető, ha a Kelecsönárak foglyosai csilljában
történnik - ez esetben azonban felerősítendő val.
na.

2) A 23. §-ban kimondandó volna, hogy a
választott bíróság összeállításánál és az eljá-
rásnál a fennálló perrendeléstől intézkedé-
sek irányasók.

Fogadja Nagymáltóságod ki-
való tiszteltetem ácsintó nyilatkozatát.

Budapestea, 1884. július hó 11-én.

A miniszternek megbízásából.

Mádrus

Magyar királyi Belügyminister.

Jegyzőkönyvi szám 41031. 1884. Egyuttal elintézési szám. 10

4250

III. a. ügyosztály:

A beadvány száma: 29205.
 kelete: 11/VI.
 beérkezése: 16/VI.

Határidő: L
 Kiadó hivatalba érkezett: 19/VI
 Másolta: Lorm
 Összeolvasta: Vojnyakovich
 Kiadott: Gyar
 Az iktató hivatalba kivetteltett: 17/VI
 Irattárba érkezett: 17/VI

Tárgy:

Leadvétel és ipar és kereskedelemügyi miniszter véleménye a helyi munkások alváltási kör alapbizottságai tárgyában.

Előirat: Utóirat:

32246.

11/12/84

1. 170 alapszabály kivételével a 32246 h.a. beadvány mellékletei: S. dr. [Signature]

Ez a dokumentum a Magyar Országos Levéltár gyűjteményébe tartozik.
 This document belongs to the collection of the National Archives of Hungary.

MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

[Signature]
17/VI

Pest, Pécs, Veszprém, Kiskunménfőcsanak köröndbizottságai.

Ami alábbiakban leírt a helyi munkások alváltási köréről, s. i. i. j. n. 12 814 h. a. kelt eljövendő körlevélrel megküldött kérelemmel kapcsolatban a Kormányzat előzetes engedélyével.

1. Az alapszabály szerinti munkások köréről a) a 12. §. a) pontjában és a 20. §. d) pontjában foglaltakat az alábbiak szerint kell megvalósítani: a) a körök alapbizottságai felállításáról, és az említett §§. pontjában foglaltak megvalósításáról; b) a körök alapbizottságai felállításáról és a körök alapbizottságai felállításáról; c) hogy az alváltási körök alapbizottságai felállításáról a felváltási jogot...

<u>41031.</u>	1884.	
Külfü	Tétel	Alapszám
<u>VII.</u>	<u>J.</u>	<u>22246.</u>

ORSZÁGOS LEVÉLTÁR 5890

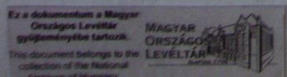
gyakorolja? Először a pártok
készen állnak kiutalva a jelenlegi
állásukat?

2° A 18° §-hoz a körzeti
területi szervek, esetleg a Magyar
Köztársaság elnöke által
megnevezett, mindegyik egy-egy
bizottság a megnevezési cél
jelleget viseli magán, és
célja pedig az, hogy maga ellen
nem bírhat, az ideértve a
bizottságok, hogy a köztársaság
szervezési céljából történjen,
a megnevezett törvényes körök
születését esetleg a mellékelt
megnevezés.

3° A 23° §-ban módosítandó,
hogy a választott bizottság, az
állításánál az 1889. évi törvény
erősen megnevezett körök
ellenőrzésére kerüljenek.
ellenőrzésére kerüljenek.

Mivel azonos az az elhatározás,
hogy a fentebb felsorolt
megnevezett szerveknek a
szervezési céljait az egyes
területi elnökök által a
bizottságok által a
bizottságok által a
bizottságok által a

Budapest 1884
h 17
OTT

A ceglédi munkás olvasó kör" alapszabályai. 5

Kör célja és székhelye

1. A kör célja, Ceglédi munkás olvasó kör" székhelye Cegléd.

A kör célja:

1. A ceglédi munkás olvasó kör célja, tagjait felvilágosítás és oktatásban részesíteni, köztük a tudományt és művelődést, nem kizárólag a társalgási szellemet fejleszteni és előmozdítani, melyet a kör a következő eszközök által szándékozik elérni:

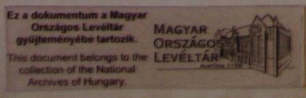
- a) Hasznos és népszerű könyvek és kiadványok beszerzése, és olvasása, valamint az előbbieknél a kör könyvtárából való kikölcsönzés által;
- b) Előadások tartása által, a megélhetés és jólét előmozdítására szolgáló tudomány ágairól;
- c) a munkásszerzésben egymásnak kölcsönös támogatása, és a munka adóknak a munkásokhoz juttatásának megkönnyítése által, hogy ne kelljen a nagyobb munkaadóknak hátrahétni, és a piacon kedvezőtlen körülmények időtöltés és fáradsággal a munkásokot, ha azokra nagyobb számmal szükség van.

A kör tagjai azok jogai és kötelezettségei

- 3. A körnek rendes és pártoló tagjai vannak.
- 4. Rendes tagnak minden munkás és munkás család felvétel, aki az alapszabályokban előírt kötelezettségeinek megfelel.
- 5. Minden tag köteles a körbe való felvittelekor 25 kor betöltéséig és minden hónap 10 krajczár rendes járulékot befizetni.
- 6. A rendes tagok esélykö, és szavazati, választási, és szavazási ezen felül tanácsozási joggal bírnak a körgyűlésiben, jogukban áll a vitában részt venni a körvezetéseit ellenőrizni, és a körkönyvtárat használni.
- 7. A pártoló tagok a rendes tagokkal egyenlő joggal és kötelezettségekkel bírnak kivéve a választási jogot, a mikor a pártoló tagok csak is a kör elnökeinek megválasztásánál bírnak szavazati joggal a körgyűlésen, a választmány választásánál nem.

A tagok kizárása és kilépése

8. Azon tag, aki a kör iránt két alkalommal megmarad, vagy annak nyugalomát kizárólag törvénytelen vagy rendellen magaválasztó által megparancsoltja, a választmány által a körből kizáratik, az illető tagnak azonban jogában

ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
K. szekció

5

után nem tesz eleget, szintén kizártnak tekintendő, a kör tagjainak csak az esetben fogadják vissza, ha a választmány teljesen elutasította azt tartja a kötelezőség mulasztását, melyre egyáltalán ok lehet, pus. egy határozat súlyos belettség, esetleg más komoly szerencsétlenség. Ezenkívül a kör tagok a választmányval kijelentendő az esetben azonban az illető tag tagnak járulékaival nem szabad hátrálékban lenni, csak alaktulajdonosi tartalom az jóról tagdíj fizetés alul-legendő stb. mellett a kitöltött a választmány menthető fel; a kitöltött tag újabb vissza lépése esetén a hivatási illeték fizetésétől felvan mentve.

A kör vezénylete:

10§. A kör vezénylete és ügyének kezeli egy a rendes közgyűlésben a választmány 12 tagú választmányra van bízva, mely választmány a közgyűlés által szülőbbéggel választott elnökök elnöklete alatt tartja üléseit, és helyettes elnökök, titkárok, pénz- és könyvtárszerveket a választmány választja a körnek tagjai közül. A választás egy évre érvényes és mindenkor a közzétételével nyitványos szavazás útján történő meg.

11§. A rendes választmányi tagokon kívül még juttatag választmányi tagok sorrend szerint a kitöltött választmányi tagok helyére hivatnak be.

Ha valamely választmányi tag 3. egyenlő után követhető üléstől elszegvén igazolás nélkül távol maradt kitöltetnek tekinteték helyére két tag hivatnak be.

12§. A választmányi ülés hatáskörét képez ha legalább két választmányi tag jelen van.

A választmány havonként egy rendes és a szükséghez képest egy vagy több rendkívüli ülést tart, hatásköréhez tartozik:

- a) Minél azon ügyek elintézése melyek sem az elnököknek sem a közgyűlésnek fenn tartva min. esnek;
- b) a kör alapszabályainak 2§. ban kimondott cél végre hajtani;
- c) a kör tagjai kört, a rendet, békét, és közhírt és tiszteletét lenntartani;
- d) a kör vagyonát az alapszabályok értelmében kellő gondossággal kezelni;
- e) az évi számadást összeveteni és a közgyűlés elé terjesztani.

13§. Az elnök a körben álló minél ilyen mindenkor a körképviselet, hatáskörét tartani, a választmány és a gyűlés hatáskörét fogantartani, a szavazatok meg ejteni és az alapszabályok megtartását ellenőrizni.

14§. Az elnök helyettes az elnököt helyettesítimnek abszolutatára eseten.

15§. A titkár (jegyző) az ülések és közgyűlések jegyzőkönyvét vezeti és köteles minden írásbeli munkát, a levelezést st. b. végezni. A közzétételre eseten valamely választmányi tag helyettesíti.

A választmányi ülések jegyzőkönyvei az ülést vezető elnök, és jegyzőkönyv mint hűltörvényes eseten választmányi tag választmányi tag aláírásával hitelesítetnek. Hasonló módon hitelesítetnek a közgyűlések jegyzőkönyvei is, csak hogy a két választmányi tag helyett két kör tag választaték eseten.

168. A pénztárnak köteles a befolyó járulékokat át venni s azokat szabály-
szerűen könyvelni. Köteles továbbá minden havi ülés alkalmával a választmány-
nak a számadást előterjesztési és közvetlen a pénztár tartalmáról. A főkö-
nyves pénvkönyvet a Szegedi, népbank, esetleg a választmány felkérésére
előzetes bejelentés mellett a tagoknál láthatóvá el nem utasítás végezt.

178. A könyvtárnak köteles könyvtári jegyzéket vezetni, a kiképzésről és vissza-
jutott könyveknek gondját viselni. Kézbesik minden könyv kiadását. Ha
valamely tag a kiképzésről könyvet a kitűzött időre be nem viszi a vagy ar időt
még nem hozza be, az esetben a választmány által megalkalmazott figyelme-
ztési díjat kell köteles fizetni a könyvtár javára.

Számvizsgáló Bizottság:

188. A közgyűlés három tagú számvizsgáló bizottságot választ egy évre,
melynek feladata a választmányi ügykezelést át vizsgálni s arról a közgyűlésnek jelentést tenni.

198. A számvizsgáló bizottságnak azon célra, ha a választmány elhagyja mu-
lasztást követett el, s a számvizsgáló bizottság hivatalára az elviek vo-
nakból rendkívüli közgyűlést össze hívni, jogában áll saját hatáskörében
rendkívüli közgyűlést egyben hívni.

A közgyűlések:

208. A rendes közgyűlés minden év január havában tartatik. Határozat
képes, ha a tagok egyharmada részre jelen van. Ha ennyi szám nem jelenik meg,
egy egy hónapi közgyűlési hivatali süve, mely után a megjelölték száma
való tekintet nélkül határozat képes.

A rendes közgyűlés hatásköréhez tartozik:

- a) a választmány és a számvizsgálók jelentésének előterjesztése és
esszleg a felmentés megadása;
- b) a választmány és a választmányi jogtagok megválasztása a következő évre;
- c) a számvizsgáló bizottság megválasztása;
- d) minden azon ügyek elintézése, melyek nem a választmány hatáskörébe
tartoznak;
- e) indítványok és interpellációk elintézése;
- f) két tagú jegyzőkönyvi bizottság megválasztása;
- g) az alapszabályok megváltoztatása;
- h) a kör feloszlása.

A g) és h) pontok szerinti határozatok jogánatosítása előtt
a M. K. ügyminiszterium elé terjesztendők.

218. A választmány határozata alapján az elnök vagy helyettese
rendkívüli gyűlést is egybe hívhat, ha:

- 1) a választmány kétszázötvenedik cikkének szerinti jogfejtés ha h. i. a
vissza léptet tagok oly számban lépnek vissza, hogy azok a jog tagok-
ból nem könnyűek pótolhatók;
- 2) ha azt legalább is a tagok 2/3-a, vagy a számvizsgáló bizottság
írásbeli beadványban követeli, valamely nagyobb fontosságú in-
dítvány beérkezése és tárgyalása végett;

17

3) ha a kör további form. állása kérdésben forog, mely esetben a kör feloszlatásá-
ra a tagok kétharmadának jelenléte megkívánható.
Ha a tagok meghívásánál száma nem jelent meg, úgy hasonlóan mint a
rendes közgyűlésnél 14 nap alatt új munkatársi közgyűlés hívandó, egybe,
melyben a jelenlevők jog érvényesen határozatokat hozhatnak.

A közgyűlés megtartása idején a tagok tudomására hozandó.
Minden szavazásnál a jelenlevők egyszerű szótöbbsége dönt, szavazat egyen-
lőség esetén az elnök szava dönt.

A Kör vagyonra:

225. A Körvagyonra áll. a bevételek és havi díjakból a pártoló tagok évi
díjaitól, ajándékok, hagyományok, és egyéb jövedelmekből.

Állapított bíróság:

235. A tagok közötti esetleg félreértelmű és a közgyűlés vonatkozó rendelkezésével
az elnök vagy helyettesének köztelessége azokat, akik utolmenti elintézését meg-
kísérelti, ha ez nem sikerülne, a perlekedő felek egyállapított bírósághoz utá-
sítandók, melynek össze állítása- és eljárására nézve az 1906. évi LIX t. cz.
III fejezetének 9. szakasza irányadó.

A kör pecsétje:

245. A kör pecsétjének felvételére a következő: „Országföldi munkás olvasó kör”.

A kör feloszlatása:

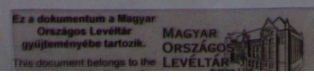
255. Ha a kör feloszlik, akkor annak megmaradt tiszta vagyonra leltétben
helyzetelteti és ha kérvénnyelva sem lenne hasonló célú Kör az esetben ha betegregélyező
egylet leendő Országliden egy arra, hanem az sem leendő az esetben a betegregélyező körhöz
alappjáról fordítatik az alap jövedelmec mind addig míg egy betegregélyező egylet fog
alakulni Országliden.

Vagy a feloszlatási határozat, valamint a kör vagyonának hová fordítása iránti
tervezet jogszabályok előtt a M. K. belügyminisztérium elé tejesítendő.

265. Ha a kör az alap szabályában megállapított országlit és eljárását, általában
haladva a M. K. kormány által, a nemnyilván működésének tovább folytatása
által az állam, vagy tagjainak vagyoni érdeke veszélyeztetve volna tekintet-
nél felüggeszthetik, vagy a felüggesztés után elrendelendő vizsgálat eredménye
hoz képest teljesen fel is oszlathatják, esetleg az alapszabályok szigorú betartá-
sára kintbenbeni feloszlata's torka alatt szoríthatói.

Országliden 1884 év Mártius 2 án

Mészáros Lajos kör elnök
Barton József igazgató
Mészáros János jegyző

ELTE BTK Informatikus könyvtáros MA I.

Szarka Beáta

Modern osztályozási törekvések a római ISKO konferencia tükrében

Dolgozatomban a 2010-ben Rómában megrendezett 11. ISKO Konferencia modern osztályozási törekvéseit mutatom be, melyhez elengedhetetlennek érzem, hogy néhány fogalmat tisztázzak az elején.

Bevezetés

Először az ISKO-t mutatom be, azt a szervezetet, amely a konferenciát rendezte. Utána a Knowledge Organization-ról, az episztemológiáról és az ontológiáról írok, mely köré a konferencia témája és szekció csoportosultak. Végül a konferencián elhangzott újításokat veszem sorra.

1989-ben alapította a társaságot Ingetraut Dahlberg.¹ Az ISKO küldetése, hogy előremozdítsa a fogalomalkotást a tudásszervezés minden formájában, olyan különböző célokra, mint például adatbázisok, könyvtárak, szótárak és az Internet.

**ISKO -
International
Society for
Knowledge
Organization**

Több mint 400 tagja van a szervezetnek, számos tudományterületről, olyanokról is, mint az információtudomány, filozófia, nyelvészet, számítástechnika és olyan speciális területekről is, mint az orvosi informatika. Mint interdiszciplináris társaság, az ISKO összehozza a szakembereket a világ minden tájáról.

Az ISKO céljainak és a küldetése elérésének érdekében:

- elősegíti a kutatást, a fejlesztést és a tudásszervezési rendszerek

¹Wikipedia:http://hu.wikipedia.org/wiki/Ingetraut_Dahlberg (megtekintés ideje: 2011. nov. 2.)

- alkalmazását, amelyek elősegítik a filozófiai, pszichológiai és szemantikai megközelítések tudásrendszerezési használatát,
- biztosítja a kommunikációs lehetőséget és a tudásszervezéssel kapcsolatos hálózatot a tagjainak,
  - összekötő kapocsként funkcionál az intézmények és az állami társaságok között, és olyan problémákkal foglalkozik, amelyek a fogalmi rendszerekhez és a tudás feldolgozásához köthetők.

Az ISKO legfontosabb tevékenységi körébe tartozik, hogy

- nemzetközi konferenciákat szervez kétévente,
- országos és regionális konferenciákat szervez speciális témákban,
- kiadja a szakterület vezető tudományos folyóiratát, a Knowledge Organization-t (korábban International Classification-t), melyet 1974-ben alapítottak,
- publikálja az ISKO News című hírlevelét a Knowledge Organization című folyóiratban,
- és kiadja az Advanced in Knowledge Organization, illetve a Knowledge Organization in Subject Areas című sorozatokat.

Az ISKO felépítése

Az ISKO működéséért egy héttagú vezető testület felel, és egy 22 tagú tudományos tanácsadó szervezet. A taggyűléseket kétévente tartják.

Az ISKO rendelkezik számos nemzeti és regionális egyesülettel.

ISKO együttműködik több nemzetközi és országos szervezettel, mint például az

- UNESCO-val,
- az Európai Bizottsággal és
- az ISO-val (International Organization for Standardization).

Továbbá kapcsolatai vannak az

- IFLA-val (International Federation of Library Associations and Institutions),
- ASIS&T SIG/CR-val (Special Interest Group on Classification Research of the American Society for Information Science and Technology),
- NKOS-sal (Networked Knowledge Organization Systems/ Services) és
- Inforterm-mel (International Information Centre for Terminology).

ISKO lehetővé tesz egyéni és szervezeti tagságot is.²

A tudásszervezés egy összefoglaló név, amibe beletartoznak a bibliográfiai osztályozási sémák, tárgyszó rendszerek, tezauruszok, taxonómiák és ontológiák.³

A szakirodalomban legtöbbször Knowledge Organization-ként (KO) említik, magyarul tudásszervezést jelent, mely a dokumentumok tartalmi leírását, indexelését és osztályozását foglalja magába, ez automatizáltan vagy könyvtárak, adatbázisok és archívumok munkatársainak segítségével történik. Megkülönböztetjük a tudásszervezés folyamatait (Knowledge Organizing Processes = KOP) és rendszereit (Knowledge Organizing Systems = KOS) is, amelyek a dokumentumokat és a fogalmakat rendszerré szervezik.

A tudásszervezés egy olyan gyakorlati tevékenység, melynek háttérben történeti és elméleti nézőpontok állnak, melyek a gondolkodás, a nyelv és a társadalmi szerveződés alapján vizsgálják a tudásszervezést. Az elméleti alapok a tudásszervezés episztemológiai nézőpontjainak fontos fogalmai, amely a tudásrendszerezés számára vizsgálja a kérdéseket. A gyakorlati szabványok és technológiák attól a kérdéskörtől függenek, hogy hogyan interpretálható és valójában mi is a jelentés, vagyis a tudásszervezés hogyan segíti elő a tudományokban rejlő ismereteket, a létező és folyamatosan változó világunk jelenségeit és az ezeket leíró ismereteket.

A tudásszervezés folyamatában nem elhanyagolható szempont a társadalom, az ismereteket igénylő és azokat részben előállító közeg. A helyi és globális közösségek információs igényeinek kíván megfelelni a tudás előállítása és szervezése.

A tudás szervezése nemcsak a könyvtárakban valósul meg, nem is innen ered; az oktatási és kutatási intézmények, a tudáshoz legközelebb álló szellemi műhelyek valósítják meg az egyes tudományterületeken belül. A tudományok maguk is a tudás rendszerezésére törekszenek, ezért a valóság rendszerezését az elméleteikkel és terminológiájukkal, saját nézőpontjukba vizsgálják. A tudásszervezés nem fejlődhet a tudományoktól elzártan, követnie kell azok ismeretbeli, szemléletbeli és terminológiai változásait, ahogy ez az osztályozás követő voltának alapvetésében is tetten érhető.

A tudásszervezés alapvető kérdései nem tisztázottak, annak ellenére, hogy az osztályozási rendszerekre és a tezauruszokra is számos példát találni, amely az említett eszközök intellektuális, elméleti hiányosságait jelzi. Ugyanakkor lehetőség van tudásszervezés fejlődésére, hiszen a hagyományos, emberek által végzett szellemi munkát

---

3 uó.

a számítógép által végzett információ visszakereső technikák váltják fel.⁴

Episztemológia

Az episztemológia ismeretelmélet, a megismerés módszereivel foglalkozó tudomány.⁵ Azt szeretné meghatározni, hogy mi a tudás, illetve hogy mi a tudás megszerzésének legbiztonságosabb útja. Témájába a megismerés szubjektuma és objektuma egyaránt beletartozik.⁶

Birger Hjørland tanulmányában azt írja, hogy az episztemológia a módszert befolyásolja, azt amiből az ember kiindul és azt is, amerre halad. Az episztemológiai gondolkodást követő elméletek többek között: konstruktivizmus, empirizmus, historizmus, marxista filozófia tudomány, paradigma elméletek (pl. Kuhn paradigmaelmélete), pozitívizmus, posztmodernizmus, racionalizmus, retorika, szociális ismeretelmélet, szkeptícizmus.

Az episztemológiai osztályozás adatokból indul ki és azokból von le következtetéseket. Hjørland az episztemológiai osztályozás alapjának négy dolgot tart: empirizmus, racionalizmus, historizmus és pragmatizmus, melyek közül szerinte választani kell, mert nem mindegyik hasznosítható egyformán jól. A pragmatizmus és a historizmus szerinte jobbak, mint a racionalizmus és az empirizmus.

A LIS (Library and Information Science) / KO tudományterület attól függ, hogy kinek milyen a módszertani és az episztemológiai megközelítése. Whitley (1984) három dolgot különböztetett meg: ontológiát, episztemológiát és a tudásszervezés társadalmi dimenzióit. Különbséget tett a tudás szellemi és társadalmi szervezetei között. Hjørland és Hartel (2003) más megközelítésben gondolkodott: az ontológiai, episztemológia és szociológiai területek dimenziójában.

A probléma az, hogy LIS-ben, a diszciplínák tudománya nincs összekapcsolva a diszciplínák osztályozásával, mint ahogy a legtöbb rendszerben össze van, pl a DDC-ben (Dewey Decimal Classification). Amikor a könyvtári osztályozást elsődlegesen úgy értelmezzük, hogy ez a diszciplínák osztályozása, és csak másodlagosan a jelenségek osztályozása, akkor azt várnánk a LIS-től, hogy végezzen kutatást a diszciplínákkal kapcsolatban. Meg kellene újítani a LIS féle osztályozást.

A felsőoktatásban a tudományágak szerveződésének fejlődését kell kutatni. Nagyon kevés ilyen kutatás van, és ezek is csak elszórtak,

4 HJØRLAND, Birger: *What is Knowledge Organization (KO)? = Knowledge Organization*. (2008.) Vol. 35. No. 2/3. p. 86-101.

5 IDEGEN szavak kéziszótra: <http://idegen-szavak.hu/episztemol%C3%B3gia> (Megtekintés ideje: 2011. nov. 3.)

6 WIKIPEDIA: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Ismeretelm%C3%A9let> (Megtekintés ideje: 2011. nov. 4.)

részlegesekek, ugyanakkor ezek a kutatások hasznosak a tudományszervezés szempontjából, ezért a mi tudományterületünkön erről tudni kellene és a saját kutatásunkba ezeket be kellene építeni és hozzájárulni a kiterjesztéséhez.⁷

Az ontológia az a filozófiai tudomány, amely a léttel mint létezők alapjával foglalkozik, azaz elsősorban nem a létezőről, hanem a létről szóló tudomány. Az „ontológia” a görög *on* (létezés/lét) és a *logos* (tudomány) szavak összekapcsolásából származik.⁸

Ontológia

Hjørland szerint az ontológia arról szól, ami a világban létezik, az episztemológia pedig arról, hogy hogyan közelítjük meg a dolgokat. A LIS alapján nézzünk egy példát: ha a tudásszervezés bibliometrikus megközelítését elhiszük, akkor az entitások bizonyos típusai lesznek a fókuszban és ezeket fogjuk rendszerezni (pl. szerző, folyóiratok, diszciplínák), míg más dolgokat elhanyagolunk (műfaj, facetta).

A négy megközelítés (empirizmus, racionalizmus, historizmus és pragmatizmus) nem egyformán írja le a világot. Hjørland szerint bármilyen ontológiai megállapítást igazolni kell, empirikus, módszertani és elméleti érvekkel.

Hogyan gondolkodjunk az ontológiai módszerekről? Minden elméletnek van egy saját berendezése, ahhoz, h leírjuk és rendszerezzük a dolgokat a világban, el kell döntenünk, h melyik elmélet a leggyümölcsözőbb, legjobb.⁹

Az ontológia kvalitatív (minőségi) jellegű, szemben más tudományágakkal, amelyek kvantitatívak, a mennyiségekkel foglalkoznak. Egy adott tudományterület ontológiája leírja a területre jellemző kategóriákat (fogalmakat, objektumokat, kifejezéseket), és a köztük fennálló kapcsolatokat, a jelentésükkel együtt. Az ontológiák alkalmazásának erőssége az, hogy megadnak egy kommunikációs szövegkörnyezetet, amelyben az adott terület fogalmai egyértelműen értelmezhetőek.¹⁰

---

7 HJØRLAND, Birger: *Epistemological paradigms in KO*
<http://mate.unipv.it/biblio/isko/ocs/index.php/int/rome2010/paper/view/112>
(Megtekintés ideje: 2011. nov. 5.)

8 WIKIPEDIA. <http://hu.wikipedia.org/wiki/Ontol%C3%B3gia> (Megtekintés ideje: 2011. nov. 5.)

9 HJØRLAND, Birger: *Epistemological paradigms in KO*
<http://mate.unipv.it/biblio/isko/ocs/index.php/int/rome2010/paper/view/112>
(Megtekintés ideje: 2011. nov. 5.)

10 SÁNTÁNÉ-TÓTH Edit: *Ontológia: oktatási segédlet*. ELTE IK, 2006. <http://people.inf.elte.hu/santa/oktatasi-anyagok/segedletek-pdf/segedlet5.pdf> (2011. nov. 5.)

Az ISKO a 2010-es, 11-edik nemzetközi konferenciáját Rómában tartotta meg február 23 és 26. között, Paradigmák és fogalmi rendszerek a tudásszervezésben címmel.

A 2010-es ISKO konferencia kiadványának előszavában a konferencián felvetett problémákról olvashatunk.

A tudósok arra figyelmeztetnek, hogy a tudásszervezési rendszerekben rejtve levő paradigmák (amelyek olyan alapvető feltételezések, amelyeken tudásterületek alapulnak egy bizonyos helyen és időben) azonosítása és megtárgyalása szükséges.

Az ISKO szakemberei úgy vélik, hogy itt az idő arra, hogy a kritikai szemléletet felváltsa egy építő jellegűbb szemlélet, melynek célja, hogy eldöntse, hogy mely paradigmák és fogalmi rendszerek illenek legjobban a kortárs tudásszervezés különböző céljaihoz.

A globális tudás egy új szituáció, amely azt jelenti számunkra, hogy nem tudjuk megjósolni, h milyen felhasználók fogják az adatainkat felhasználni. Ez felveti a kérdést, hogy hogyan foglalkozzunk a globális és a lokális környezettel és szükségletekkel, vagyis a hagyományok sokszínűségével és speciális nézőpontokkal egy globális platform keretrendszerén belül.¹¹

Episztemológiai
alapú
megközelítések

Charles van den Heuvel, Richard Smiraglia a Fogalmak, mint részecskék: a tudás univerzumának metaforái című munkájukban arról írnak, hogy a részecskegyorsító metaforáját használjuk, hogy a tudás elméletének részeit összegyűjtsük, mely a tudásszervezés tudományának alapja.

Körvonalazzák a tudás univerzum fogalmait, a fogalmak központi szerepét és a művek összefonódó szerepét. Ez a kísérlet egy másfajta episztemológiai olvasatát adja a tudásnak, olyan szemantikát mutatva, ami a szerkezeten és komponensek közötti kapcsolódó erőkon alapul és nem a tartalom, ezáltal lehetővé téve olyan mechanizmusok kifejlesztését, mely összekapcsolja a kapcsolódó tudásentitásokat eddig fel nem fedezett hasonlóságok alapján.

Egy metaforikus tudásütköztetőt javasolnak, egy olyan eszközt, ami a fogalmakat mérhető részeire töri szét, úgy hogy a fogalmaknak olyan tulajdonságai lesznek, mint a fizikai részecskéknek. Még ők sem tudják, hogy fog ez konkrétan kinézni. Azt próbálják ezzel demonstrálni, hogy a megközelítéseknek a rendszerezése hogyan nyújthat bepillantást a tudásszervezésbe és a kiterjesztés jelentésébe. Ők nem a dokumentumok tartalmát veszik alapul, hanem a tudásnak

a szerkezetét.¹²

Richard Smiraglia az Észlelés, tudás szervezés és noetikus, érzelmi, társadalmi címkézés című előadásában kifejtette, hogy a tudásszervezés feltehető úgy, mint a folytonosság az osztályozási tevékenység és az észlelés között.

Az észlelésnek és a fogalmak azonosításában való szerepének tanulmányozása, különös fontosságú a tudás szervezés fejlődésére nézve. Ennek a kutatásnak a célja, hogy segítsen megérteni az észlelés szerepét a tudás szervezési rendszerekben. Áttekintik az észlelés szerepét a tudás szervezésben és néhány előzetes bizonyítékot az érzelmi, társadalmi címkézéssel kapcsolatban, amely a mindennapi osztályozás egy formájának tekinthető. Átgondolja, hogy a Husserlian jelenségtana mennyiben lehet hasznos az észlelés szerepének elemzésében az érzelmi, társadalmi címkézésben. Végül bemutatja az előzetes eredményeit egy empirikus kutatásnak.¹³

Maria Teresa Biagetti A vonatkozás perspektívája és az OPAC fejlesztése című előadásának a kiindulópontja az, hogy a LIS irodalmában kialakult vita az OPAC fejlesztéséről és annak a szükségességéről, hogy a keresőmotor jellemzők alapján alakítsunk ki OPAC-okat. A feltételezett javítóeszközök, mint például vonatkozási rangsor (előrébb van, ami odavágóbb) és a vonatkozási értékelés vizsgálata történik ebben a dolgozatban. Lehetséges OPAC fejlődési utakat mutat be a relevancia és a vonatkozás fogalmainak elméleti vizsgálata alapján, Sarácevic véleménye alapján és a szemantikai megközelítés szerint. Végül az OPAC fejlesztésének egy olyan módját javasolja, ami az OPAC belső jellemzőiből indul ki. Egy olyan tervet javasol, ami javítja a szemantikai keresési funkciókat, miközben megtartja a létező indexelési módszereket, mint pl. a dokumentum fogalmi elemzése.

Az ő modellje szerint a dokumentumok fogalmi elemzésének el kell különítenie két perspektívát és így két különböző indexelési stratégiát kell használni, tárgyi és alanyit. Különböző címsorok kellenek a főbb és a kevésbé fontos alanyok reprezentálására a kutatási rend-

---

12 HEUVEL, Charles van den and SMIRAGLIA: *Concepts as particles – Metaphors for the universe of knowledge* = Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 50-56.

13 SMIRAGLIA, Richard: *Perception, KO, and noetic affective social tagging* <http://www.libreka.de/9783899137460/FC#X2ludGVybmFsX0ZsYXNoRmlkZWxp dHk/eG1saWQ9OTc4Mzg5OTEzNzQ2MCUyRjY0JmltYWdlcGFnZT02NA==> p. 64-70. (Megtekintés ideje: 2012. ápr. 17.)

szerben. Különböző méretű betűkkel vagy különböző színekkel meg lehet őket különböztetni, így könnyen érthető az alany mélységi szintje. A dokumentumok fogalmi elemzése a hagyományos indexelési módszer. Vizuális felületre lenne szükség, mint pl. az AquaBrowser Library felülete, ami lehetőséget ad, hogy grafikusan megkülönböztessük a fogalmakat.¹⁴

Birger Hjørland: Fogalmak, paradigmák és tudásszervezés című dolgozatában arról ír, hogy a fogalmakat tudásszervező rendszerek építőköveiként tekinthetjük. A fogalmaknak az elmélete biztosítja a tudásszervezés alapját.

A fogalmak elmélete alatt azt értjük, hogy a tudás a teóriáihoz (elméleteihez) kapcsolódik, ill. azokból képződik. A különböző tudáselméletek, mint például az empirizmus, racionalizmus, a historizmus és a pragmatizmus, különböző fogalomelméletekre utalnak. Ezek a különböző epistemológiák és a hozzájuk tartozó fogalomelméletek különböző metodológiai eszményképeket mutatnak, melyek valószínűleg versengenek a tudásterületeken. A tudásszervezés különböző megközelítései alapvetően kapcsolódnak a különböző fogalomelméletekhez. Ebben a dolgozatban azt vallja a szerző, hogy a historizmusi és a pragmatikai fogalomelmélet a legértékesebbnek tekintendő. A pragmatikai nézetvel járója, hogy a tudásszervezési rendszer konstrukcióját (megalkotását) úgy kell értenünk, hogy ez egy módja a diskurzusokban való részvételnek.

Annak a kritikája, hogy a fogalmak tudásszervezési egységek, úgy tűnik, hogy egy filozófiai pozíción alapul, ami nem törődik tudományos fogalmakkal, elméletekkel és eredményekkel, melyeket háttérfeltételezések közvetítenek. Ha elfogadjuk a fogalmakat, mint tudásszervezési egységeket, akkor ez azt jelenti, hogy el kell fogadnunk azt is, hogy a tudásszervezés elméletfüggő és hogy a különböző tudásszervezési rendszerek speciális nézeteket támogatnak a szervezés alatt levő tudásról.¹⁵

José Antonio Frías, Rosa San Segundo Manuel, Crispulo Travieso Posztmodernizmus, konstruktivizmus és KO: súlyozott hálók alkalmazása a tudás konstrukciója és reprezentációja során című munká-

---

14 BIAGETTI, Maria Teresa: *Pertinence perspective and OPAC enhancement = Paradigms and conceptual systems in knowledge organization*, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 334-340.

15 HJØRLAND, Birger: *Concepts, paradigms and knowledge organization = Paradigms and conceptual systems in knowledge organization*, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 38-42.

jukban kifejtik, hogy a pszichológia is hozzájárul a tudásszervezés kutatásához. Az egyik ilyen neves ember George Kelly, az ő technikája a súlyozott hálók. Ez lényegében egy adatmátrixból áll, aminek 3 komponense van. A klinikai pszichológiában használták a múlt század '60-as évek közepén, majd később más területeken is, mint például a KO. Ezen a területen nagyon kevés hozzájárulás történt, mert nem ismerték ezt a technikát. Az előadás fő célja, hogy elterjessze a súlyozott hálók módszerét a KO kutatásban, megmutassa a fő jellemzőit, azonosítsa az alkalmazási területeit.¹⁶

W. Boyd Rayward a Tudás szervezése és elterjesztése: Paul Otlet elméleti és instrumentális újításai című előadásában Paul Otlet kifejlesztett egy összetett elméletet, amit inkább hívhatnánk információs menedzsmentnek, mint tudásszervezésnek, bár ez a két fogalom nem könnyen különböztethető meg az ő gondolkodásában.

Ontológiai alapú
megközelítések

Azzal foglalkozott, hogyan lehet integrált módon fogalmat alkotni a tudás létrehozás folyamatairól, a tudás kifejezés folyamatairól és ezeknek az intézményi menedzsmentjéről, az átstrukturálásról és az elterjesztésükről. Mire volt ideálisan szükség, h hozzáférjen egy rekordhoz, ami olyan terjedelmes és összetett, hogy legalább annyit elrejt, mint amennyit megmutat. Ez vezette Otletet arra, hogy azonosítson új típusú intellektuális berendezéseket, társadalmi berendezkedést a tudás szétosztására és hozzáférésére, ami nem csak univerzális osztályozás és univerzális hálózat, hanem új típusú eszközök, melyekre olyan terminusokat talált ki, mint Studium Mundaneum, Museothèque és Mondothèque. Otlet ötleteinek a fejlődése nyomonkövethető a bibliográfiától a dokumentumok kiterjesztett fogalmán és a dokumentáción át egészen addig a próbálkozásáig, hogy egy új szervezési formát képzeljen el a tudásmenedzsmentnek.

Részletesen foglalkozik Otlet küzdelmével, hogy vizualizálja a gondolatait, ötleteit, mint az az Encyclopedia Universalis Mundaneumban is reprezentálva van.¹⁷

Alfred Gerstenkorn: A létező és a lényeg - Az ontológiai és

16FRÍAS, José Antonio, MANUEL, Rosa San Segundo and TRAVIESO, Crispulo: *Postmodernism, constructivism and KO: applications of repertory grid to knowledge construction and representation* <http://mate.unipv.it/biblio/isko/ocs/index.php/int/rome2010/paper/view/99> (Megtekintés ideje: 2011. nov. 6.)

17 RAYWARD, W. Boyd: *Organizing and disseminating knowledge: theoretical and instrumental innovations of Paul Otlet*, p. 14 <http://www.libreka.de/9783899137460/FC#X2ludGVybmFsX0ZsYXNoRmlkZWxpdkhkeG1saWQ9OTc4Mzg5OTEzNzQ2MCUyRjY0JmltYWdlcGFnZT02NA==> (Megtekintés ideje: 2012. ápr. 17.)

episztemológiai fogalomalkotásról a tudásszervezésre vonatkozóan című tanulmányában arról beszél, hogy bármi, amiről beszélni tudunk, az egy entitás; bármi, amit igazán tudunk mondani az entitásról az a quidditas (lényeg). Minden lényeg, az tulajdonképpen egy entitás. Tehát a tárgyak, fogalmak, nevek entítások, amelyeknek van lényegük. A tárgyak tulajdonságait (quidditások), a fogalmaknak a jellemzői (quidditások) mutatják meg, és ezek a quidditások maguk a fogalmak. Vannak egyszerű fogalmak és bonyolult fogalmi kategóriák.

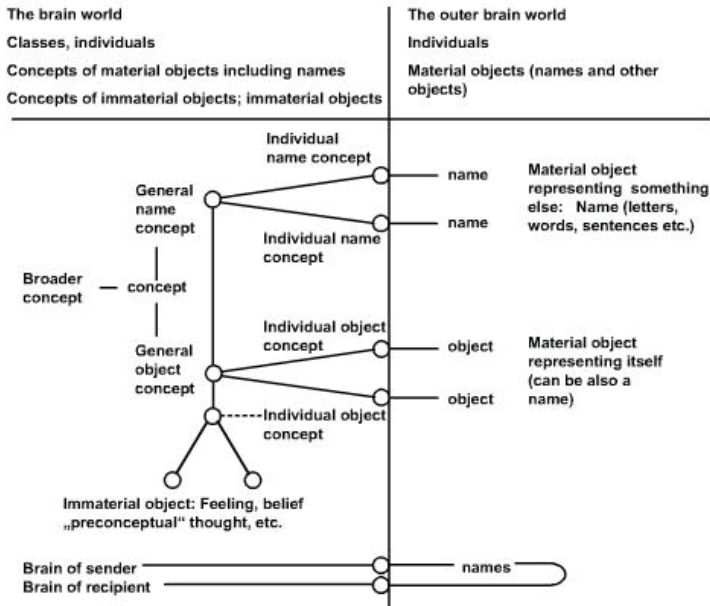
Az entítások és a quidditások különböző nyelvekben és tudományágakban máshogy jelenhetnek meg. Az ontológiai osztályozása az az episztemológiai nézőponttól függ. A fizikai tárgyak azok általában magukat jelentik, a nevek általában valami mást jelentenek, de ezek mind részei a világnak, amik az agyunkon kívül vannak, ahol csak egyének léteznek. Ugyanakkor a nevek is jelenthetik önmagukat, az ő quidditásuk az ő megjelenésükre, funkciójukra utal. A nem fizikai tárgyak, amik fogalom előtti entítások és fogalmak, ezek csak az agyunkban léteznek. Egy fogalom lehet általános vagy egyéni, állhat egy névfogalomból áll és egy tárgyfogalomból. Bár az agyunk különböző területein tárolódnak ezek, mégis kapcsolatban vannak egymással.

A bináris fogalomalkotás az egy működő transzdiszciplináris megközelítés lehet, ami elősegíti a tudásszervezés átadását (kommunikációját), különösen a paradigmákat és a fogalmi rendszereket illetően. Ezt a fajta fogalomalkotást különböző területeken kell kipróbálni, hogy igazolódjon a hasznossága és javítható legyen. Kezdeményezések már voltak, a fizikai formulák, a performatív megnyilatkozások és a metaforikus beszéd használatán keresztül. Valószínűleg a binaritás elősegíti a digitális kezelést.

A cikkben összehasonlít különböző fogalomalkotási modelleket, megvizsgálja Bühler Organom modelljét, Ogden és Richards semiotikus háromszögét, Dahlberg fogalmi háromszögét, Wüster négyelemű szó modelljét. Ők és Saussure inspirálták a bináris fogalomalkotási modelljét, ez két részből áll.

A modell bal oldala reprezentálja az agyi világ fogalmainak két fajtáját, az egyéni és az általános, amelyek együttesen egy koncepciót alkotnak, ami nem más, mint a tágabb fogalom. A testetlen (nem fizikai) tárgyakat képviselik.

A modell jobb oldalán az agyon kívüli világ fogalmait látjuk, az egyéni anyagi tárgyakat, amelynek két fajtája van, az önmagában álló anyagok, valamint az általában valami mást képviselők.¹⁸

Thomas M. Dousa: Az egyszerű és az összetett E. C. Richardson osztályozás elméletében - Megfigyelések egy ontológiai és episztemológia kapcsolatát vizsgáló korai KO modellel kapcsolatban című dolgozatában E. C. Richardson ontológiai és episztemológiai hozzáállását vizsgálja az osztályozás elméletében.

E. C. Richardson a dolgok megismerésének egy természetes sorrendjét tételezi fel, amit kétféleképpen lehet osztályozni: az egyik az evolúciós osztályozás, amely az egyszerűbbtől halad a bonyolult felé; és van a logikai, ami bonyolulttól halad az egyszerű felé. Az evolúciós az ontológiát tükrözi, a logikai az episztemológiát. Mind a kettő osztályozás ugyanannak a természetes rendszernek a két arca. Ez a nézet megköveteli a valóságábrázoláshoz való ragaszkodást, vagy Hjørland szavaival élve: „az episztemológia pozitivista értelmezését, amiben az emberi tudás hűen tükrözi a külső világ strukturáját, szerveződését.”

Richardson próbálkozása, hogy összehangolja az ontológiát és az episztemológiát, nem fog követőkre találni a most divatos tudásszervezés pragmatista megközelítésének követői között. Ugyanakkor ez egy korai verzióját jelenti annak, amit Gnoli naturalisztikus episztemológiának nevezett, amely elmélyítette és világossá tette, hogy a legjobb lehetőséget nyújtja a tudás ontológiai és episztemológiai di-

menzióinak egyértelmű kifejezésére és mindezt egy egységes osztályozás általános hatókörén belül.

Richardson összehangolja az ontológia és episztemológiai rendet, egy ontológiai alapú osztályozási struktúrában. Dousa kifejti, hogy Richardson elmélete már nem helytálló, mert egy pre-kritikus, reprezentacionalista leírását kívánja meg az episztemológiának, ami szerint az emberi lények úgy ismerik meg a világot, ahogy az létezik, méghozzá egy egységes és nem változó módon. Egy ilyen leírás Richardson idejében még megfelelő lehetett, de ma már nem tudja igazolni a változatos perspektívákat, amiket multikulturális világunkban látunk. Javaslatot tesz, hogyan kellene az episztemológiát és az ontológiát harmonizálni: gyakorlati mechanizmusokat kell kitalálni a naturalisztikus episztemológia kidolgozottabb gondolatának kifejezésére. Ez a jövő.¹⁹

Pino Buizza: Fogalmak és megnevezett entitások indexelése című előadásában azt a kérdést teszi fel, hogy mik a különbségek a fogalmak és a megnevezett entitások között a tárgyi indexelés modelljeit és elméletét tekintve.

Sosem volt a tárgyi indexeléssel kapcsolatban nemzetközi egyetértés, mert különböző tradíciókból indultak ki különböző tudósok, de vannak fontos elméletek, mint pl. Ranganathané, Classification Research Group, és vannak bizonyos eszközök, mint pl ISO, NISO, BSO, amik a rendelkezésünkre állnak.

Azt javasolja, hogy újra át kellene gondolnunk a jelenlegi gyakorlatokat. Elemezni kellene a megnevezett entitásokat, hogy teszteljük, hogy megfelelő-e az elválasztásuk vagy azonosításuk a fogalmakkal.

Fogalmi nézőpontból egy megnevezett entitás akkor lép tárgyi kapcsolatba, amikor fogalomnak tekintjük. Gyakorlati nézőpontból a tulajdonnevek szemantikai értékének megkérdőjelezése és a megnevezett dolgok helyének megkérdőjelezése az információ áramban és a tudásszervezésben egy módját jelenti annak, hogy jobban megértsük az indexelési folyamatot, még a derivált (származtatott, képzett) indexeléssel összehasonlítva is.²⁰

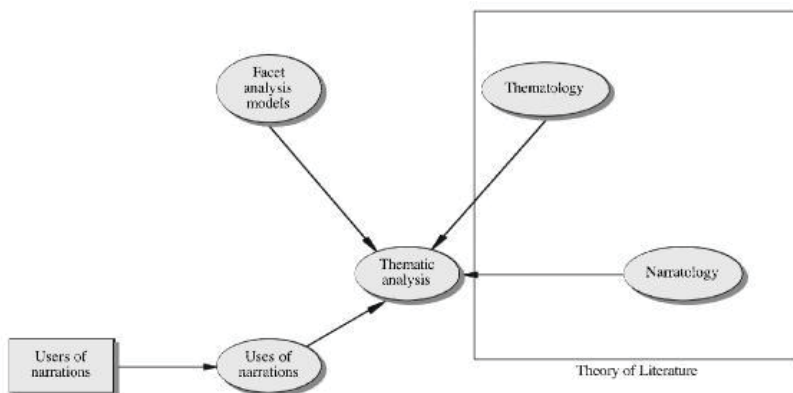
19DOUSA, Thomas M.: *The simple and the complex in E. C. Richardson's theory of classification – Observations on an early KO model of the relationship between ontology and epistemology* = Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 15-22.

20 BUIZZA, Pino: Indexing concepts and/or named entities <http://mate.unipv.it/biblio/isko/ocs/index.php/int/rome2010/paper/view/75> (Megtekintés ideje: 2011. nov. 7.)

Francisco Javier García Marco, João Batista Ernesto de Moraes, Luis Fernando García Marco, Jose Augusto Chaves Guimarães: A próza és elbeszélés dokumentumok tudásszervezése: egy kihívás a multimédiás forradalom korában című munkájában a következőket taglalja: hagyományosan a tudásszervezés kutatás a tudományos dokumentumok felé irányult, ugyanakkor az elbeszélés műfaja egyre nagyobb szerephez jut a mai multimédiás kultúrában. Egyre fontosabb a szerepe az alkalmazott társadalomtudományokban, mint pl. reklámozás, pr, politika vagy oktatás.

Az internet korában olyan modelleket kell elképzelni, amik integrálják a teljesen különböző használatait az elbeszélésnek. Egy ilyen modell különösen fontos lehet az olyan rendszerek kitalálásában, elkészítésében, amelyek képesek elősegíteni az információcserét különböző rendszerek között, amelyek egy-egy speciális célra lettek kifejlesztve, mint pl. tanítás. A modell, amit ők javasolnak, ez azt mondja, hogy nincs egy egységes osztályozó megközelítés a prózához, mert a prózának nagyon sokféle használata lehet, így a tárgyaknak a szerkezete használatról használatra változik. Nagyon sok munka van még azzal, hogy egyértelműsítsük az elemzés szintjeit, amit ebben a dolgozatban javasoltak.

További kutatásokra van szükség, annak ellenére, hogy egy régi hagyománya van a könyvtárakban a dokumentumok katalogizálásának, nem egészen világos, hogy a tárgy meghatározásnak a folyamata hogyan történik hatékonyan. Ezért metodológiai dimenzió vizsgálata is szükség van.

2. ábra
Elements for
a KO model

Az elbeszélést ők kommunikációs stratégiaként értelmezik, amely az emberi agyba és a társadalmi kommunikációba van beágyazva.

A prózát leggyakrabban úgy osztályozzák, hogy műfaj, szerző, irodalmi generáció és mozgalom. Szerintük az elemzés szintjei:

- irodalmi világ (a szerző és a mű kapcsolata, irodalmi mozgalmak, műfajok, stílusok stb)
- univerzálé (emberi kapcsolatok, személyiségfejlődés)
- másodlagos jelentésű világ (amikor úgy használunk egy történetet, hogy az egy másikkal a tükre lesz)
- mozgató világ (jelölt világnak a kreatív kifejeződése)
- jelölt világ (az entitások, tárgyak, személyek stb)
- lehetséges használatok (különböző használat az oktatásban, kutatásban stb)
- média (különböző kommunikációs csatornák)²¹

Melanie Feinberg: A tudásszervezési rendszerek tervezésének az integratív megközelítése című előadásában a tudásszervezési rendszerek tervezési folyamatát mutatja be, amely összeegyezteti a szerző kommunikatív céljait, a közönség információszükségletét és az alanyi irodalomban meglevő tárgyi irodalom struktúráját (rendszerét). A

Egyéb javasolt folyamatban a kategória rendszerek (struktúrák) – melyek a megközelítések tipikus tudásszervezési rendszereket alkotják – egy elképzelt közönség interakciója egy információs rendszernek az erőforrásaival, ennek függvényében vannak megalkotva. Úgyis vannak megtervezve, hogy segítsék a szerzőnek a retorikai céljainak a kifejezését, a tárgy gyűjtését, szervezését és elérhetővé válását tekintve.²²

Marcia Lei Zeng, Michael Panzer, Athena Salaba: Osztályozási sémák kifejezése OWL2-vel című munkájában megvizsgál és összehasonlít 3 általános osztályozási sémát, a DDC-t (Dewey Decimal Classification), Chinese Library Classification-t és az OCLC-t (Library of Congress Classification). A DDC-nek és CLC-nek hasonló szerkezete van, számtalan táblázat van bele építve a tárgyi előjegyzésbe, ezeket összehasonlítja az OWL (Web Ontology Language) ontológiákkal és azt találja, hogy sok közös jellemzőjük van, különösen abban, hogyan mutatják be a különböző osztályokat és az osztályok kapcsolatait. Az OWL ontológiák azok nagyon nagy számú osztályokat mutatnak és

---

21 GARCÍA-MARCO, Francisco Javier [et al.]: *Knowledge organization of fiction and narrative documents: a challenge in the age of the multimedia* = Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 262-268.

22 FEINBERG, Melanie: *An integrative approach to the design of knowledge organization systems* = Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 152-158.

nagyon erősen hagyatkoznak az osztályozás használatára azért, hogy a terminológiájukat kezelje.²³

Rebecca Green, Michael Panzer: Az ontológiai jellegű osztályok a Dewey-féle tizedes osztályozás című munkájukban kimondják, hogy DDC tudatosan széleskörben gyűjt adatokat, ilyen módon különbözik az ontológiától, amely direkt módon szerezi a tudást. Ez úgy tűnik, hogy nem összeegyeztethető a DDC ontológia lehetőségével, mely egy szűken szabott jól meghatározott terület modellt követelne meg, mely nem valószínű, hogy megtalálható bármilyen bibliográfia tudásszervezési rendszerben. Azt gondolja a cikk írója, hogy egy olyan ontológiai modell megtervezése, ami újrahasználja a tudás egy bizonyos szintjét, a DDC-ben megvalósítható.²⁴

Boyan Alexandrov Alexiev, Nancy Marksbury a Terminológia, mint szervezett tudás című dolgozatában az integráció lehetőségét vizsgálják a tudásszervezés és a terminológia között a két diszciplina alapvető elméleti és módszertani előtételeinek az összehasonlítása és vizsgálata alapján, ezáltal azonosítva a közös fonalat, mely felhasználható egy interdiszciplináris megközelítés alkalmazása során egy tudás orientált terminográfiához.

Az a következtetése, hogy mind a tudásszervezés, mind a terminológia leginkább fogalmakkal és fogalmi kapcsolatokkal foglalkozik, és a posztmodern episztemológiai világfelfogás befolyásolta őket. Ennek a szimbolikus reprezentációja, mint szociokulturális teremtmény és nem mint tárgyi valóság a területspecifikus módszertani megközelítésekhez közeledik.²⁵

Kathryn Anne La Barre a Facetta, keresés és felfedezés a következő generációs katalógusokban - A jövő informálása a múlt elméleteinek újragondolása alapján című előadásában a népmesék, facetták és FRBR projekt, a népmesék egy speciális gyűjteményével foglalkozik

---

23 ZENG, Marcia Lei, PANZER, Michael and SALABA, Athena: *Expressing classification schemes with OWL2 – Exploring issues and opportunities based on experiments using OWL2 for three classification schemes* = Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 356-362.

24 GREEN, Rebecca, PANZER, Michael: *The ontological characters of classes in the Dewey Decimal Classification* = Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p.171-179.

25 ALEXIEV, Boyan Alexandrov, MARKSBURY, Nancy: *Terminology as organized knowledge* = Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 363-370.

az Illinois Egyetem Center for Children's Books gyűjteményével. A tudósok, akik ezzel a gyűjteménnyel foglalkoznak, arra törekszenek, hogy elősegítsék a népmesékhez a jobb hozzáférést.

A dolgozat a jelen gyakorlatnak a problémáira hívja fel a figyelmet és a facetta elmélettel szorosabb kapcsolatot javasol a jelen gyakorlatnak a javításával.²⁶

Marianne Lykke, Susan L. Price, Lois M.L. Delcambre Szemantikai komponensek használata a terület-specifikus dokumentumok ábrázolására és keresésére - Az indexelés pontosságának és következetességének értékelése című dolgozathoz meg tudjuk, hogy kifejlesztették a szemantikai komponens modellt, amely kiegészíti a dokumentum tartalom létező reprezentációit a dokumentumtípusok és tartalom terület-specifikus jellemzők felhasználásával. Ez a modell megengedi, hogy a felhasználók dokumentumok terület-specifikus komponensei alapján vagy teljes dokumentumok alapján keressenek. Egy összehasonlító indexelési tanulmányt készítettek kísérleti esettanulmányként a nemzeti egészségügyi portál felhasználásával, azért hogy értékelni tudják az SC indexelés megvalósítását. A megvalósításba bele tartozik az indexelési idő meghatározása, az indexelési feladat nehézsége, az indexelés pontossága és következetessége. Az eredmények azt mutatják, hogy az SC indexelés megvalósíthatósága hasonló tartományban mozog, mint a kijelölt indexé az indexelő kifejezések alkalmazásával, használatával.²⁷

Carlos Alberto Corrêa és Nair Yumiko Kobashi: Az automatikus indexelés parakonzisztens logikai alapú hibrid modellje című munkájukban azt fejtegetik, hogy az információszerzés, visszanyerés és vizualizáció folyamatai egy dologban közösek, mégpedig hogy szorosan kapcsolódnak a szövegek és dokumentumok indexeléséhez. Az indexelés egy lényeges eleme a szövegelemzésnek és az indexelési folyamat egyformán fontos mind a visszanyerés, mind a vizualizáció szempontjából. Vannak automatikus indexelést használó megoldá-

---

26 LA BARRE, Kathryn: *Facets, search and discovery in next generation catalogs - Informing the future by revisiting past understanding* = Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 195-201.

27 LYKKE, Marianne, PRICE, Susan L., DELCAMBRE, Lois M. L.: *Using semantic components to represent and search domain-specific documents: an evaluation of indexing accuracy and consistency* = Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 276-282.

sok, ezek különböző elméleti feltételezéseken nyugszanak, mint pl. a statisztika, nyelvészet és ellenőrzött szókincs. A hibrid modellek általában ezeket az elméleti feltételezéseket kombinálják.

Az automatikus indexelés problémájának más megoldásai olyan elméleteken alapulnak, melyek megengedik a bizonytalanság kezelését, a pontatlanságot és a homályosságot.

Ennek a cikknek az a célja, hogy érveljen amellett, hogy az automatikus indexelés hibrid modelljei alapulhatnak a parakonzisztens logikán, mely egy nem klasszikus logika és amellyel kezelhetők olyan szituációk, melyek bizonytalanságot, pontatlanságot és homályosságot tartalmaznak.²⁸

Azam Sanatjoo: Tezaurusz szerkezet fejlesztés munka-feladat orientált módszertannal című művében a digitális információ kinyerési rendszerek területén történt változásokat és fejlesztéseket mutatja be, valamint azt, amit a technikai fejlődés megkíván, lehetőséget nyújt a tezaurusz funkcionalitásának a fejlesztésére. A szerkezetük gazdagítása megkívánja a tezaurusz építés módszertanának fejlesztését, mely túllépi a hagyományos építési módszerek potenciálját, és módosítja a tezauruszt a speciális információkörnyezet szükségleteihez.

Jelen munka kiterjeszti a munka-feladat orientált módszertant és tartalmazza a tudás területi analízisét. Empirikus kutatás megvizsgálta a módszerek egy csoportját és kifejlesztett egy prototipikus tezauruszt, hogy értékelje a WOM potenciálját, egy gazdagabb tezaurusz létrehozásával kapcsolatban.

A tezauruszt egy visszakeresési teszttel értékelte, melyben a használhatóságot és a tezaurusz teljesítményét vizsgálta egy klasszikus típusú tezaurussszal (Agorwoc), melynek hagyományos tezaurusz felépítése van. Az eredmények azt mutatják, hogy ez a WOM ez jól használható és értékes inspirációt nyújt a felhasználónak. Ez a WOM lehetővé teszi olyan tezaurusz kifejlesztését, amely tükrözi a munka-terület jellemzőit.²⁹

Vanda Broughton Bliss megtalálása az interneten: facettált terminológiák reprezentálásának néhány problémája a digitális környezetekben című előadásában kifejtette: Bliss bibliográfiai osztályozása az egyet-

---

28 CORRÊA, Carlos Alberto, KOBASHI, Nair Yumiko: *A hybrid model of automatic indexing based on paraconsistent logic* = Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 242-247.

29 SANATJOO, Azam: *Development of thesaurus structure through a worktask oriented methodology* = Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 21-30.

len példa a teljesen facettált általános osztályozási sémára a nyugati világban. Bár ez nagy érdeklődésre tart számot, mint más eszközök modellje, de hiányossága, hogy nem található meg az interneten, a szerkesztők közvetlen célja ennek a problémának az orvoslása. Annak a megértése, hogy ezt hogyan lehet megtenni, hordoz némi kihívást, mert a séma szemantikailag nagyon gazdag és összetett a kapcsolatok nagyságát és természetét tekintve. Ennek az automatikus menedzselése már működik egy helyi szoftverrel, de ennek exportálása egy közös adatformátumba átgondolást és tervezést igényel.

Különböző kódolási sémák, mind a tradicionális osztályozás, mind pedig a digitális anyagok tekintetében különbözően reprezentálják a fogalmakat, a funkcionális szerepüket és a kapcsolatokat közöttük. Ezen szempontok integrálása koherens és behelyettesítő módon elérhetőnek tűnik, de a legmegfelelőbb formátum még nem egyértelmű.³⁰

Joseph T. Tennis a *Lemért idő* (megmért idő): időmérték hozzárendelése az osztályozási struktúrákhoz című előadásában az idő 3 egységét mutatja be, melyek segítséget jelentenek az osztályozási struktúrák megértésében és értékelésében. Ez a három nem más, mint a hosszú idő (verziók és az osztályozási sémák állapotai), a rövid idő (az indexelés, mint ismételt rituálé) és a mikro-idő (az indexelési folyamat interpretációjának állomásai, kiválasztása és leltározása).

Rövid értekezéssel zár arról, hogy az idő és az osztályozás nem állandósága hogyan idézi fel az indexelés művészi felfogását és megkérdőjelezi a látszólag domináns osztályozási gyakorlat felfogását, mint a tudományos menedzsment kimenetelét és a gondolatok futószalagja.³¹

Claudio Gnoli *Szintek, típusok és facetták: a KO-hoz három strukturális alapelv* című munkájában a tudásszervezés strukturájában három fő alapelvet elemez és részletez. A típusok hierarchikus fái, facetták csoportjai, melyek alkalmazkodnak az általános kategóriához és a valóság szintjeinek sorozatai. Mindegyik alapelv jelen lehet különböző fokban a különböző rendszerekben.

---

30 Broughton, Vanda: *Finding Bliss on the Web: some problems of representing faceted terminologies in digital environment*, p. 188-194 <http://www.libreka.de/9783899137460/FC#X2ludGVybmFsX0ZsYXNoRmlkZWxpdHk/eG1saWQ9OTc4Mzg5OTEzNzQ2MCUyRjE4OCZpbWFnZXBhZ2U9MTg4> (Megtekintés ideje: 2012. ápr. 17.)

31 TENNIS, Joseph T.: *Measured time: imposing a temporal metric to classificatory structures*, p. 223-229 <http://www.libreka.de/9783899137460/FC#X2ludGVybmFsX0ZsYXNoRmlkZWxpdHk/eG1saWQ9OTc4Mzg5OTEzNzQ2MCUyRjIyNyZpbWFnZXBhZ2U9MjI3> (Megtekintés ideje: 2012. ápr. 15.)

A három alapelv összekapcsolódhat különböző módokon, ami a prioritás választástól függ, rendszerkonstrukcióban. Példákat hoz a különböző prioritás lehetőségekből, mely az osztályozásba és a tauruszokba adoptálható, mind speciális és általános és a hatásaikat kritikusan vizsgálja. Arra a következtetésre jut, h a valóság szintjei, bár kevésbé kimondottan, mint más alapelvek hozzájárulnak fontos eszközként a tudásszervezéshez.³²

Dolgozatom célja a 2010-ben Rómában rendezett ISKO konferencia modern osztályozási törekvéseinek bemutatása volt. Az elhangzott előadások számbavételénél szubjektíven válogattam, azok az előadások kerültek be a tanulmányba, melyek számomra érdekesek voltak és úgy gondoltam, hogy a bennük elhangzottak bemutatásra érdemesek lehetnek. **Összegzés**

Számos érdekes törekvésre és újítási kísérletre láthattunk az előzőekben példát, melyek, ha megvalósulnak, akár meg is reformálhatják a jelenlegi osztályozási elméleteket.

Modern korunk változó és fejlődő világában ilyen és ehhez hasonló úttörő tevékenységek nélkül az osztályozás lemaradhatna és a világ elmehetne mellette.

Bibliográfia

Az ábrák forrása:

- The Binary Conceptualization In: GESTERNKORN, Alfred: Entities and quiddities – About ontological and epistemological conceptualization for knowledge organization In: Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 35.
- Elements for a KO model In: GARCÍA-MARCO, Francisco Javier [et al.]: Knowledge organization of fiction and narrative documents: a challenge in the age of the multimedia In: Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 262.

Felhasznált irodalom:

- ALEXIEV, Boyan Alexandrov, MARKSBURY, Nancy: Terminology as organized knowledge In: Paradigms and conceptual systems in

32 GNOLI, Claudio: *Levels, types, facets: three structural principles for KO* p. 129-137. <http://www.libreka.de/9783899137460/FC#X2ludGVybmlFsX0ZsYXNoRmlkZWxp dHk/eG1saWQ9OTc4Mzg5OTEzNzQ2MCUyRjEzOCZpbWFnZXBhZ2U9M TM4> (Megtekintés ideje: 2012. ápr. 15.)

- knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 363-370.
- BIAGETTI, Maria Teresa: Pertinence perspective and OPAC enhancement In: Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 334-340.
- Broughton, Finding Bliss on the Web: some problems of representing faceted terminologies in digital environment, p. 188-194 <http://www.libreka.de/9783899137460/FC#X2ludGVybmFsX0ZsYXNoRmlkZWxpdkHk/eG1saWQ9OTc4Mzg5OTEzNzQ2MCUyRjE4OC-ZpbWFnZXBhZ2U9MTg4> (Megtekintés ideje: 2012. ápr. 15.)
- BUIZZA, Pino: Indexing concepts and/or named entities <http://mate.unipv.it/biblio/isko/ocs/index.php/int/rome2010/paper/view/75> (Megtekintés ideje: 2011. nov. 7.)
- CALL for papers In: Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 5.
- CORRÊA, Carlos Alberto, KOBASHI, Nair Yumiko: A hybrid model of automatic indexing based on paraconsistent logic, In: Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 242-247.
- DOUSA, Thomas M.: The simple and the complex in E. C. Richardson's theory of classification – Observations on an early KO model of the relationship between ontology and epistemology In: Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 15-22.
- FEINBERG, Melanie: An integrative approach to the design of knowledge organization systems In: Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 152-158.
- FRÍAS, José Antonio, MANUEL, Rosa San Segundo and TRAVIESO, Crispulo: Postmodernism, constructivism and KO: applications of repertory grid to knowledge construction and representation <http://mate.unipv.it/biblio/isko/ocs/index.php/int/rome2010/paper/view/99> (Megtekintés ideje: 2011. nov. 6.)
- GARCÍA-MARCO, Francisco Javier [et al.]: Knowledge organization of fiction and narrative documents: a challenge in the age of the multimedia In: Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Wür-

- zburg: Eragon, 2010. p. 262-268.
- GESTERNKORN, Alfred: Entities and quiddities – About ontological and epistemological conceptualization for knowledge organization
In: Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 31-37.
- GNOLI, Claudio: Levels, types, facets: three structural principles for KO p. 129-137. <http://www.libreka.de/9783899137460/FC#X2ludGVybmFsX0ZsYXNoRmlkZWxpdkhkeG1saWQ9OTc-4Mzg5OTEzNzQ2MCUyRjEzOCZpbWFnZXBhZ2U9MTM4> (Megtekintés ideje: 2012. ápr. 15.)
- GREEN, Rebecca, PANZER, Michael: The ontological characters of classes in the Dewey Decimal Classification In: Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p.171-179.
- HEUVEL, Charles van den and SMIRAGLIA: Concepts as particles – Metaphors for the universe of knowledge In: Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 50-56.
- HJØRLAND, Birger: Concepts, paradigms and knowledge organization In: Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 38-42.
- HJØRLAND, Birger: Epistemological paradigms in KO <http://mate.unipv.it/biblio/isko/ocs/index.php/int/rome2010/paper/view/112> (Megtekintés ideje: 2011. nov. 5.)
- HJØRLAND, Birger: What is Knowledge Organization (KO)?. In: Knowledge Organization. (2008.) Vol. 35. No. 2/3. p. 86-101.
- IDEGEN szavak kézikönyve: <http://idegen-szavak.hu/episztemol%C3%B3gia> (Megtekintés ideje: 2011. nov. 3.)
- ISKO honlapja <http://www.isko.org/lit.html> (megtekintés ideje: 2011. nov. 2.)
- LA BARRE, Kathryn: Facets, search and discovery in next generation catalogs - Informing the future by revisiting past understanding
In: Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 195-201.
- LYKKE, Marianne, PRICE, Susan L., DELCAMBRE, Lois M. L.: Using semantic components to represent and search domain-specific documents: an evaluation of indexing accuracy and consistency
In: Paradigms and conceptual systems in knowledge organization,

edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 276-282.

RAYWARD, W. Boyd: Organizing and disseminating knowledge: theoretical and instrumental innovations of Paul Otlet, p. 14 <http://www.libreka.de/9783899137460/FC#X2ludGVybmFsX0ZsYXNoRmlkZWxpdHk/eG1saWQ9OTc4Mzg5OTEzNzQ2MCUyR-jY0JmltYWdlcGFnZT02NA==> (Megtekintés ideje: 2012. ápr. 15.)

SANATJOO, Azam: Development of thesaurus structure through a worktask oriented methodology In: Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 21-30.

SÁNTÁNÉ-TÓTH Edit: Ontológia: oktatási segédlet. ELTE IK, 2006. <http://people.inf.elte.hu/santa/oktatasi-anyagok/segedletek-pdf/segedlet5.pdf> (2011. nov. 5.)

SMIRAGLIA, Richard: Perception, KO, and noetic affective social tagging <http://www.libreka.de/9783899137460/FC#X2ludGVybmFsX0ZsYXNoRmlkZWxpdHk/eG1saWQ9OTc4Mzg5OTEzNzQ2MCUyRjY0JmltYWdlcGFnZT02NA==> p. 64-70. (Megtekintés ideje: 2012. ápr. 16.)

TENNIS, Joseph T.: Measured time: imposing a temporal metric to classificatory structures, p. 223-229 <http://www.libreka.de/9783899137460/FC#X2ludGVybmFsX0ZsYXNoRmlkZWxpdHk/eG1saWQ9OTc4Mzg5OTEzNzQ2MCUyRjY0JmltYWdlcGFnZT02NA==> (Megtekintés ideje: 2012. ápr. 15.)

WIKIPEDIA. <http://hu.wikipedia.org/wiki/Ontol%C3%B3gia> (Megtekintés ideje: 2011. nov. 5.)

WIKIPEDIA: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Ismeretelm%C3%A9let> (Megtekintés ideje: 2011. nov. 4.)

WIKIPEDIA: http://hu.wikipedia.org/wiki/Ingetraut_Dahlberg (megtekintés ideje: 2011. nov. 2.)

ZENG, Marcia Lei, PANZER, Michael and SALABA, Athena: Expressing classification schemes with OWL2 – Exploring issues and opportunities based on experiments using OWL2 for three classification schemes In: Paradigms and conceptual systems in knowledge organization, edited by Claudio Gnoli and Fulvio Mazzocchi. Würzburg: Eragon, 2010. p. 356-362.